

भारतीयविद्या-श्रेणी—ग्रन्थः ४०

मनुस्मृतिः

मेधातिथि-सर्वज्ञनारायण-कुलद्वाक-राघवानन्द-नन्दन-
रामचन्द्र-मणिराम-गोविन्दराज-भारुचि

इति व्याख्यानवकेन समलङ्घृता

◎

षष्ठमो विभागः

११—१२ अध्यायात्मकः

◎

भारतशासनस्य शिक्षणविभागस्यार्थसाहाय्येन प्रकाशिता

◎

सम्पादकः

जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दत्ते

महामहोपाध्याय, विद्यावाचस्पति
एम.ए., एल.एल.बी., अँड़ल्होकेट (मु. को.)

इत्यनेन

भारतीयविद्याभवनस्य संमान्यनियामकेन परिषृष्टता

१९८४

भारतीय विद्या भवनम्

कुलपति के. एम. मुनशीपथः, चौपटी

मुम्बई ४०० ००७

© सर्वाधिकाराः स्वायत्ताः

प्रथमावृत्तिः १९८४

भारते मुद्रिता

वी. वरदराजन्, असोसिएटेड बैंडचर्टाइशर्स बैंड प्रिन्टर्स
५०५ साने गुरुजी मार्ग, मुंबई ४०० ०३४

MANU-SMRTI

With Nine Commentaries by Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa, Kullūka,
Rāghavānanda, Nandana, Rāmacandra, Maṇirāma, Govindarāja and
Bhāruṭi

VOLUME VI (Adhyāyas 11-12)

Edited by

• JAYANTAKRISHNA HARIKRISHNA DAVE

Mahāmahopādhyāya, Vidyāvāchaspati

M.A., LL.B., ADVOCATE (SUPREME COURT)

Hon. Director, Bharatiya Vidya Bhavan

*Published with the financial assistance of the Ministry of
Education, Government of India*

1984

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

Kulapati K. M. Munshi Marg, Chowpatty, Bombay-400 007

© All Rights Reserved
First Edition, 1984

Vishnudvadi and his associates
By "A. V. Varadarajan"

PRINTED IN INDIA

By V. Varadarajan at Associated Advertisers & Printers, 505 Sane Guruji Marg,
Bombay-400 034, and published by S. Ramakrishnan, Executive Secretary,
Bharatiya Vidya Bhavan, Kulapati K. M. Munshi Marg, Bombay-400 007.

हरिकृष्ण लालशंकर दवे

समर्पणम्

वन्दे वेदान्तवेदं तत् तत्वं सच्चित्तुखात्मकन् ।
 ग्रन्थोऽयं तातपादेभ्यो नमोवाकं समर्प्यते ॥ १ ॥
 हरिकृष्णाभिधानस्ते लालशङ्करसूनवः ।
 प्राज्ञा ददेकुलोत्पन्नाः सदाचारद्रते स्थिताः ॥ २ ॥
 पूर्वं राजकुमाराणां शिक्षकास्तदनन्तरम् ।
 सुचिरं राजसचिवा वानप्रस्थास्ततोऽभवन् ॥ ३ ॥
 प्राच्यनन्यासु विद्यासु व्युत्पन्नास्ते बहुश्रुताः ।
 कुटुम्बे वर्धिता प्रीतिस्तैः शास्त्रे संस्कृते तथा ॥ ४ ॥
 पितामहाश्च श्वशुरास्तेषां सन्यासिनोऽभवन् ।
 तातपादा अपि श्वेतवस्त्रसन्यासिजीवनाः ॥ ५ ॥
 कृष्णानन्दगुरोरर्थे काशयां प्रस्थापितो मठः ।
 प्रातः सायं प्रतिदिनं वेदान्तश्रवणे रताः ॥ ६ ॥
 उपास्ति-ज्ञान-सम्पन्ना गाहंस्थ्येऽपि महर्षयः ।
 प्रोत्साहितस्तैबलिऽऽहं दिद्यार्जनविघौ सदा ॥ ७ ॥
 मनुस्मृतेरयं भागो नवव्याख्यायुतो मया ।
 स्थाप्यते पुरतस्तेषां श्राद्धतर्पणचेतसा ॥ ८ ॥

जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण ददे

PREFACE

The project of Manusmṛti with nine Sanskrit Commentaries by Mcdhātithi, Sarvajña-nārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmaçandra, Manīrāma, Govindarāja and Bharuci had been entrusted to me by the Government of India to be published by the Bharatiya Vidya Bhavan with the financial assistance of the Ministry of Education, Government of India. It was intended to be published in six volumes, each volume covering two Adhyāyas.

Volumes 1, 2, 3 and 5 are already published earlier. The fourth volume covering the seventh and the eighth Adhyāyas had to be given to two different presses in order to expedite the publication. On account of various press problems, it had to be ultimately decided to get it printed at the same old press. For this fourth volume, the whole of the seventh Adhyāya and part of the eighth Adhyāya are already printed and the remaining part of the eighth Adhyāya is in the press; as the eighth Adhyāya is comparatively bigger in size, it is expected to be completed and published within the next few months.

In the meantime, printing of the sixth and the last volume covering the eleventh and the twelfth Adhyāyas was in progress and the same is being published now. Verse index of the entire Manusmṛti is added at the end. As the first and the last Adhyāyas of Manusmṛti contain philosophical and ethical thoughts the editor has discussed this subject in the next few pages, particularly in the light of the nine commentaries which are being edited under this project.

The Editor expresses warm thanks to the Government of India for the kind and continuous financial assistance. Thanks are also due to the Press for its kind co-operation, excellent printing and completing the work in spite of heavy odds.

Bharatiya Vidya Bhavan,
Kulapati Munshi Marg,
Chowpatty, Bombay-400 007.
August 31, 1984

JAYANTKRISHNA HARIKRISHNA DAVE
(Editor)

INTRODUCTION

PHILOSOPHY OF MANU

The extant *Manusmṛti*, in 12 chapters, is considered by modern scholars more than 2000 years old — between 200 B.C. to 200 A.D. To understand its philosophical and ethical basis, we hope to more specifically analyse the first and the last chapters of M S. We shall also refer to the views of the commentators. The first four verses of *Manusmṛti* are intended to show that this Śāstra would show or describe the means of attaining all the four goals of life — Dharma, Artha, Kāma and Mokṣa. Great sages ask the question, and Manu (Prajāpati) is the instructor (through his pupil Bhṛgu). Dharma can be known only from Śāstra; out of the three pramaṇas (Pratyakṣa, Anumāna and Śabda) Dharma, not being visible cannot be known by Pratyakṣa. Inference (Anumāna) is based on Pratyakṣa and therefore that also cannot reveal Dharma. Therefore, Dharma can be known only from Śabda that is Śāstra (Medhā.). As in 10-63 Dharmas like Ahimsā etc. are prescribed for all, therefore this Śāstra is for the benefit of all people. It says:—

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्यज्ञवीम्नुः ॥

Abstention from injuring creatures, Truth, non-stealing, purity and control of organs — this is the summary of the lore for all the four castes as prescribed by Manu. Dharma is the subject of this Śāstra. The Sambandha is *Pratipādya-Pratipādaka*. Purpose is Swarga and Mokṣa. Manu's words are authoritative because they have their root or basis in Veda. It is said that whatever Manu said is medicine. Bṛhaspati asserts the authority of Manu and says that whatever does not agree with Manu is not authoritative. The word Manu is derived from *Manana* (contemplation) and he is so called as he has contemplated on the meaning of the entire Veda. He is called omniscient (*Sarvajñānamaya*) and in Chapter 12-123, Manu is identified with Agni, Prajāpati, Indra, Prāna and Brahma (Kullūka). This Śāstra is revealed by *Swāyambhuva Manu* (Nandana). This work reveals the traditional Dharmas which are six fold i.e. Dharmas of Varṇa, Āśrama, Varṇāśrama, Guṇa, Nimitta and Sādhārana Dharma (Rāmaçandra).

Medhā. has leaning towards Purvamimāmsā and therefore he says that only those parts of the Veda which prescribe some act to be done are authoritative while other parts which describe a Siddha Vastu or an established fact are merely an Arthavāda or meant for glorification. Kulluka says that Medhā. has "Karma-mimāmsā-Vāsanā" and therefore he says so; but Vedas are authoritative in giving knowledge about Brahma and therefore it is not correct to say that only that portion of Veda which prescribes some act to be done is alone authoritative; if it is so, then the whole of the Jñānakānda of Veda would become un-authoritative as Brahma is a Siddha Vastu. But except for this preference for Karmamimāmsā, Medhā. does show at all proper places the Vedāntic basis of Manusmṛti.

Manu was asked by sages to describe the duties of Varṇas, Āśramas and intermediate castes but from verse five, Manu starts describing the creation and evolution of the universe. The relevance of this description of creation is explained by Medhā. in this way: The Śāstra has a great and extensive scope. What is described here is the entire cosmic process of created beings from Brahmā to inanimate objects depending upon the practice of Dharma and Adharma (Right and Wrong): for example it is stated in Verse 1-49 that trees etc. are pervaded by darkness (inertia) which is the result of their acts — they have inner consciousness and are affected by pleasure or pain.

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना !
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥

I-49

Further it is stated in 12-23 as under

एता दृष्ट्वा तु जीदस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।
धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥

XII-23

Having contemplated in his mind the various transitions and births of the individual soul through the practice of Dharma and Adharma one must fix his mind on practising Dharma alone. This shows that Dharma is Superior and Adharma is

just the reverse. It is therefore necessary to expound Dharma and Adharma. This is the great purpose of this Śāstra, and this justifies the description of creation from 1-5 of Manu-Smṛti.

Govindarāja supports this explanation of Medhā, but Kullūka and Rāghavānand reject this explanation. Kullūka says that knowledge of Ātman is also Dharma. Manu in 6-92 says that the following ten are of the nature of Dharma and there he mentions Dhṛti etc. along with Vidyā also. Vidyā is interpreted by all including Medhā, as Ātmajñāna. Mahābhārata has mentioned Ātmajñāna and Titikṣa as the Dharma common for all. In Yājñavalkya Smṛti, Ātmadarśana is mentioned as the highest Dharma. Brahma-sutra 1-1-2 States that Brahma is the cause of creation sustenance and destruction of the universe. This Ātmajñāna is the highest Dharma which should necessarily be mentioned at the start in the first chapter as also in the concluding chapter of M.S. Having therefore described this Parama Dharma in the first chapter, M.S. from the second chapter onwards describes the various Sam-skāras (purificatory rites) etc. as subservient to this highest Dharma. In this way the description of the creation and evolution of the universe from 1-5 of M.S. is justified.

In 1-5, M.S. says that there existed "this" enveloped in darkness, unperceived, without distinctive marks, unattainable by reasoning, unknowable, and wholly immersed as it were in deep sleep.

Kullūka says that in the beginning there was only Sat i.e. Brahma and Prakṛti was also of the nature of and non-manifest from Brahma.

Rāghavānanda says that in order to have Brahmajñāna (which is the highest Dharma) Manu wants to declare that the whole universe has its basis in Avidyā (ignorance) and therefore he says that in the beginning there was Tamas i.e. Avidyā. In other words Brahma as limited by Avidyā is the cause of this universe. There was thus Brahma — Sat — in the beginning, not Śūnya or void as postulated by Nihilists. He says that this Ātmajñāna is the main subject of this Treatise and that is known from the six distinguishing marks like

Upakrama (beginning) and Upasamhāra (conclusion) Abhyāsa (frequent mention) Apūrvatā (New or special feature) Phala (fruit) Arthavāda (glorification) and Upapatti (reasoning). In M.S. 1-5 Brahma is stated in the beginning and in 12-125 Brahma is also stated at the end in conclusion. Brahma is stated as Aprajñāta (unperceived) and that is the Apūrvatā. There are various places in the text where Brahma is referred to and that is Abhyāsa. For example in 6-81 Manu says that one who is free from attachments and all pairs reposes in Brahma alone. The Phala (fruit) of Ātmajñāna is Paramāgati mentioned in 12-125. The glorification (Artha-vāda) and Upapatti (reasoning) are given in 12-119 "Atma is all gods;" "Atma brings about the connection of embodied souls with their good or bad action."

It may be noted that Manu's description of the creation of universe starts from 1-5 "Āśid idam Tamobhūtam". This statement is directly based upon the creation Hymn "Nāsadiya sūkta" of Ṛgveda and more particularly R.V. 10-129-3 "Tama Āśid tamasā goodham agre apraketam". "In the beginning there was darkness and the universe was covered with darkness and was unperceived." On this Mantra of R.V. Sāyana in his commentary states that Tamas means Bhāvarupa Ajñāna and that Ajñāna is referred to as the Moolakāraṇa (root cause) of the universe and Sāyana actually quotes here fully verse 1-5 of M.S. in support of this interpretation. R.V. 10-129-4 further refers to *kāma* which is interpreted as Sisṛksā (desire to create) and thereafter to Retas (the seed i.e. seed cause of the *Prapanča* in the form of the good or bad deeds of individual souls in the past *kalpa*). Thus the cause of the universe is Avidyā-kāma and Karma (ignorance-desire and action) as interpreted by Sāyana. Śankara frequently refers to Avidyā-Kāma-Karma as the root cause of this *prapuṇa*. As a matter of fact M.S. 1-5 is directly quoted in "Śankara's" Viṣṇusahasranāmabhāṣya on verse 10, taking Tamas the sense of Ajñāna.

There is some support for the interpretation of Tamas as Avidyā or Ajñāna (ignorance). On Brahma sutra 1-4-3, Śankara says that Māyā is sometimes referred to by various names as Avidyā or Prakṛti or Avyakta or Akṣara or Ākāśa etc. (cf. Mundaka Bhāṣya on 2-1-2). In Mundaka 2-2-9 the highest

Brahma is called *virajah* i.e. without Avidyā. In Praśna 4-10 the highest Brahma is called *açhayam* i.e. without Tamas or Avidyā. Similar is the interpretation of Tamas in the famous statement "Lead me from darkness (Avidyā) to light (Jñāna)" Even Prakṛti is described as *māyā* in Śvetāśvatarā. In Mundaka 2-1-6 "swasti Vah Pārāya Tamasah Parastāt". "Let there be no obstacle for you to cross over to the other shore (of this ocean of universe) which is beyond Tamas i.e. Avidyā". Here too Tamas has been interpreted as Avidyā-tamas.

On M.S. 1-7, for the word "Sarva bhuta-mayah", "who contains all created beings", Medhātithi in an alternative interpretation refers to the Advaita-darśana (method of Śankara), refers to *vivarta* (illusory modification) of the universe and says that all beings are illusory modifications of Brahma. Bühler says that this explanation of the illusory modification of the universe seems to be adopted by all the other commentators. By the way, Medhātithi in the Mangala verse of his Manu-bhāṣya makes obeisance to Para Brahma who is the *tattva* (reality) known from Vedānta.

On M.S. 1-8, "Desiring to produce beings from his own body he first thought and created waters", Medhātithi refers to the Advaita darśana here; and Kullūka specifically says that this verse is a clear proof that Manu was an adherent of the non-dualistic Vedānta that is the *tridandi-vedānta-siddhānta*. Rāghavānanda says "Abhidhyāya" in this verse means thinking with Māyā-Vṛtti. Manirām also says that this verse embodies the Tridandi-vedānta-siddhānta.

On M.S. 1-11, where the first cause is described as of the nature of Sat and asat, Medhātithi refers to Advaita-darśana according to which there is nothing else except Brahma. Kullūka says that Brahma is sat according to Vedānta-siddhānta and asat as it is not perceived by *pratyakṣa* etc. Manirām and Govindrāja offer the same explanation.

Manu in 12-85 says that Atmajñāna is the highest of all *vidyās*. Medhātithi says that Atmajñāna is of two kinds. One is the Jñāna of the individual soul as distinct from the body etc. and enjoying fruits of his good or bad karma. The other is the jñāna of Paramātman who assumes variegated forms when associated with Avidyā and who is to be known

from such upaniṣadic texts like Brhadāraṇyaka 2-5 “Ātmā is to be seen, heard, thought of and meditated upon” and “Ātma is Suddha, Buddha, Mukta, ānanda, nitya and avināśvara.”

In 12-88, Manu says that Vaidika karma is both Pravṛtta and Nivṛtta. Śankara in his opening of Gita-bhāṣya says that Dharma is both Pravṛtti-lakṣana and Nivṛtti-lakṣana. The Vaiścīka definition of Dharma is that it is of the nature both of Abhyudaya and Nihśreyasa (Mokṣa). In 12-90 Manu says that by following the Nivṛtta Karma one attains Mokṣa.

Manu 12-91 says that one who recognises the self in all beings and all beings in the Self and sacrifice to Self alone attains Swārajya (Brahmatva). Medhātithi says it means “I am contained in the whole creation”, “I am the Devatā”. “I am the creator, doer, thinker and the object of thought”. Kullūka quotes “Sarvam Khalu idam Brahme”. Nandana quotes Gita “Yo inām paśyati sarvatra etc.” Bühler observes that Kullūka, Rāghavānanda and Nandana explain this verse on pure Vedanta principles.

In 12-92, Manu says that a brahmin must give up even the above mentioned sacrificial rites and should exert himself in acquiring the Ātmajñāna, śama (extinguishing desires) and study of Vedas. The commentators point out that this is not intended to authorise an irregular discontinuance of daily rites, but it is also stated that for Mokṣa, the most immediate *upāyas* (means of success) are Dhyāna of Brahma, control of senses, study of *upaniṣads* etc. This text of Manu suggests that Mokṣa cannot be attained by *karma*; and that the more one is immersed in Ātmajñāna, the more he has to give up *karma*. Govindarāja says that one must act like the one in the 4th i.e. the Sanyāsa Stage of life. Rāghavānanda says, that *karma* should be given up as *karma* is not the proper means for Mokṣa and one should try to realise Ātmā being “Śānta, Dānta etc.” Commentators seem to support Śankara’s view that *karma-Sanyāsa* is necessary for Ātma-jñāna.

In 12-97, Manu says that the system of the four castes, the three worlds, the four stages (Āśramas) of life; even the past present and future are all severally known from the Vedas. Thus Manu tries to justify his earlier statement that the entire Veda is the root of Dharma (2-6); not only Ātma-

tattva and other subsidiary Dharmas but even *çaturvarnya*, *lokas*, *Äśramas* and everything else have their basis in Veda. Manu clearly states in 12-95 that those Smṛtis and philosophies which are not based on Veda produce no reward after death and are founded on Tamas (Moha or ignorance).

In 12-102 Manu states that a man may be in any Äśrama (Stage of life) but if he knows the true meaning of the Śāstra (Science) of Vedas he becomes fit for Brahmatva in this very world. The phrase 'Iha eva' in this very life is interpreted by the commentators as *jivanmukti*. The concept of *jivanmukti* liberation in this very life — is indicated at two places in Mundaka "He destroys the knots of Avidyā in this very life" (Mundaka 2-1-10) and "all the desires of this Krtatman (realised soul) are destroyed in this very life" (Mundaka 3-2-2). The concept of Jivanmukti is accepted by Śankara and Vallabha but rejected by Rāmānuja and Madhva.

In 12-103 Manu mentions four categories of people. Those ignorant of the Sacred texts; those who study but forget them; those who only remember these texts and those who lead their life accordingly. Each succeeding one is better than the one preceding.

In 12-104 Manu says that "Tapas and Vidyā (Atmajñāna) are the best means for Mokṣa for a Brahmin. By Tapas he destroys pāpa (demerit) and by Atmajñāna he attains Amṛta (Mokṣa). Tapas is interpreted as Dharma in general and acts prescribed for each stage (Äśrama) of life. Kullūka quotes Iśa upaniṣad "By Avidyā he crosses death and by Vidyā he attains Amṛta". Rāghavānanda states that Tapas (Dharma) destroys pāpa according to Śruti and is helpful in getting Brahmavidyā but Kaivalya (mokṣa) can be had by Jñāna alone. Bharuci's commentary on Manu is not available on the first 5 chapters and also on many other Verses. He is believed to be the predecessor of Rāmānuja and believes in the combination (Samuccaya) of Jñāna and Karma. According to Śankara Tapas is the indirect cause but Jñāna is the direct cause of Mokṣa.

Manu in 12-118 says that one who sees in Ätmā all things both *sat* and *asat* — in *samādhi* — never does anything unrighteous. On this Medhā quotes Br. up. 2-5 "Śrotavyo Mantavya Nididhyāsitavyah" and adds that the gist of this verse

is that whatever Bheda in the form of multiplicity of the world appears that should be made to dissolve in the non-dualistic reality. Kullūka adds that Manu gives this last *upadeśa* to sages who questioned him on Dharma and this is the conclusion of his instruction being the most important help in attaining Mokṣa. Rāghavānanda adds that one should realise that everything corporial (Sat) or incorporial (Asat) is only Superimposed (Adhyasta) on Ātmā and one should not think of anything which is different from Brahma or Ātmā. All commentators agree that the use of the word Ātmā in this verse refers to Paramātmā. Bharuci who is believed to be a predecessor of Rāmānuja refers to two interpretations. He says that according to the school of those who believe in illusory superimposition of the universe on Brahma (Adhyasta) — there is identity of the universe with Brahma; according to the another school it means that the universe is dependent on Brahma (the latter is the view of Rāmānuja). Bharuci's date is given as about 900 A.D. This shows that both schools of Māyāvada and of the realists were in existence long before both Śankara and Rāmānuja. Bharuci does not believe in complete identity of the individual and the Supreme soul as is evident from his comment on Manu 12-119 "Bheda-pakṣa eva Vijñāyate, na abhedapakṣah". Whether his philosophy was the same as that of Rāmānuja or slightly different cannot be known as his full commentary on Manu is not available.

Manu in 12-119 states that the Self is all 'Devatāḥ' and Self alone connects individual soul with actions (and their fruits). Rāghavānanda says that the word "Devatāḥ" is intended to include the whole universe and it is only an illusory modification of Brahma (Vivarta). Bharuci, as pointed out earlier, believes in the distinction (Bheda) between the Supreme Self, individual Soul and the Universe in his comment on this verse of Manu.

Manu in 12-112 says that this Supreme Puruṣa is the sovereign ruler of all (Prasāsitā) smaller than the small, bright like gold, and perceivable only in a state of sleep like abstraction (Swapna-dhi-gamya). On this verse Medhā. quotes Katha "From fear of Him, the sun, moon etc. move"; Br. Up. 3-8-8 "not gross not subtle." Swapna-dhi-gamya means perceptible by Kuśagra-buddhi. Sarvajñanārāyaṇa says that

Brahma is difficult to be known. One must think of the identity of *jīvātmā* and *Paramātmā* (*Aham Brahma asmi*) by discarding the visible and invisible limitations (of Jiva and Īśvara by *Ehāga-lakṣanā*). This is pure Śankarite Doctrine. Rāghavānanda while interpreting the word *para* (*Puruṣa*) quotes *Muṇḍaka* 1-2-2 “The Supreme Soul is higher than Akṣara (Prakṛti or Avidyā) which itself is higher than its modifications and attains Brahmanbhāva. Medhā says that one should have Brahma Asmi). Rāghavānanda says that Brahma is described by Manu in the beginning (1-6) middle (6-81) and here at the end (12-122) and as the Śruti says, there is nothing higher than Brahma, that is the final limit, the highest refuge.

The concluding upadeśa of Manu is given in the last but one verse, 12-125 which says that he who recognises Self through Self in all created beings becomes equal minded towards all and attains Brahmanbhāva. Medhāo says that one should have the Jnāna of one-ness of Ātmā without any conviction of a different kind and then there is Brahmanbhāva. Sarvājñā-nārāyaṇa says that in this way, after Jivanmukti, one becomes Brahma i.e. Nitya, Ananda, Prakāśa. Kullūka says he becomes Mukta. Rāghavānanda quotes Śruti and says (Brahma san Brahma apyeti). He is Brahma and gets mixed in Brahma. Bharuci says that the fruit (Phala) should be known from works on Āgama and their reasonings.

Manu's complete allegiance and veneration for the entire Veda including upaniṣads makes him the authoritative spokesman of the Vedic faith and therefore acceptable to all those who swear by that faith. He says that the entire Veda is the source of Dharma (Sacred Law) (2-6). Śruti (revelation) and Smṛti (tradition based on Veda) should not be called into question, as the Dharma was spoken forth from them (2-10). In addition to Veda and Smṛti, Virtuous conduct of those who know *veda* as also the custom of holy men and finally deep satisfaction of the Self are the additional sources of Dharma (2-6). Whatever is said by Manu is fully declared in the Veda (2-7). Those who question these authorities should be cast out (2-11). For those who seek the knowledge of Dharma, the supreme authority is Veda. At the time of creation, the creator assigned names actions and conditions to all according to the words of the Veda (1-21). Veda is the eternal eye for

pitṛs, gods and men to indicate the way for Dharma. Vedic ordinance cannot be known without the assistance of Dharmasāstra and Mimāṃsā; having numerous branches it is not possible to comprehend it fully. Brahma being beyond the sphere of mind and speech does not become the object of comprehension (12-94). Those Smṛtis and systems of philosophy which are not based on Veda are founded on darkness or ignorance. Such doctrines are of modern date, they are worthless, they spring up for some time and then perish (12-96). The Caturvarnya, the four Āśamas and even the past, present and future are all severally known from Veda (12-97). The Veda is eternal (sanātana) and upholds all created beings (12-99). In whatever stage of life a man may remain, but if he knows the true meaning of *veda*-science, he becomes jivanmukta (i.e. while abiding in this very world) and fit for union with Brahma (12-102). Tapas (austerity) and vedic learning are most helpful for securing supreme bliss. By Tapas one destroys Pāpa (guilt) and by Brahma-vidyā one obtains liberation (12-104). One who despises Veda should be avoided (3-161). After studying Āranyakas and Upaniṣads, one should stop studying the *karma kānd* part of Veda for one day and night (4-123). Forgetting the study of Veda is taken as equivalent to drinking Surā (11-57). An atheist is one who scorns *veda* (2-11). The creator drew forth the three *vedas* from the three gods — fire wind and sun respectively (1-23). One who knows the three *vedas* along with Brāhmaṇas is called a Vedavid (11-264). At the time of the Śrāddha, one should narrate, for the entertainment of the invited Brahmins, stories dealing with Para-brahma as the pitṛs like them (3-231).

Brahma as described in Vedānta and Brahma-loka, the highest state to be attained are referred to at various places by Manu. In 1-97, Manu says that among Brahmins the learned, those who recognise the necessity of knowing vedic instructions, those who know and act accordingly, and those who know Brahma, each succeeding one is better. In 1-98, the Brahmin is said to have been born for Dharma and for being one with Brahma. A Brahmin knowing the Veda and Sāstra and conducting himself as described before destroys sin and is exalted in the Brahma-loka (4-260). A Brahmin (*vānaprasthin*) getting rid of his body by the prescribed modes practised by sages becomes free from sorrow and fear and goes to Brahma-loka

(6-32). In the case of one knowing Brahma, his good and bad actions go to his friends and enemies respectively while he attains Brahma through meditation (6-79). In this manner having gradually given up all attachments and freed himself from all pairs of opposites, the sanyāsin reposes in Brahma alone (6-81). One who has no knowledge of Ātmā does not get full reward of the performance of acts like Dhyāna etc. (6-82). A Dwija becoming Sanyāsin in this way, shakes off his sins in this world and reaches the highest Brahma (6-85). One who knows the real meaning of Veda and Śāstra — he may remain in any stage (Āśrama) of life — he becomes *jivannmukta* and fit for union with Brahma (12-102). In the last but one verse, Manu summarises his teaching and says that he who recognises the Self through the Self in all created beings becomes equal minded towards all and enters the highest state which is Brahma (12-125).

Upaniṣads are specifically mentioned for study at several places. A *vānaprastha* should stay in the forest, observe rules and for attaining union with the supreme soul, he must study various texts of the upaniṣads (6-29). One who thrice reads any of the three vedic samhitas with upaniṣads (Rahasya) is freed from all sins (11-263). Upaniṣads are referred as Rahasyas e.g. when Śankara says in his Br. S. Bhāṣya on 3-3-25 “Kauśitakī rahasya”, it means Kauśitakī-upaniṣad. Manu defines an Ācharya as one who having given sacred thread to the pupil teaches him veda with *kalpasutra* etc. and the upaniṣads (Rahasyas) (2-140). A Dwija should study the whole veda together with upaniṣads (Rahasyas) performing various austeries and vows (2-165).

Manu also specifically refers to vedānta. One whose speech and thoughts are pure and well-guarded gains that reward which is conferred by the vedānta (2-160). A Sanyāsin is asked to recite vedic texts referring to sacrifice, deities and the soul and also those contained in Vedānta (6-83). A Brahmin who with collected mind follows the tenfold Dharma, has paid the three debts and has learnt vedānta can become a sanyāsin (6-94). Manu says that by performing sandhyā and gāyatri Japa for a long time, the sages obtained long life, wisdom, honour, fame and Brahma-Varças (lustre of Brahma) (4-94). A sanyāsin is asked to delight in Ātmajñāna, Asanas of yoga,

abtain from sensual enjoyment, and with himself as his only companion he should move in the world for final liberation (6-49). Ātmajñāna is the best of all things mentioned earlier. It is the best vidyā as immortality (amṛtam or Mokṣa) is secured through that (12-85). (Compare Yājnavalkya Smṛti 1-8 “To realise Ātmā with the help of yoga is the highest Dharma”). While describing the *māhātmya* of *japa*, Manu says that Gāyatri Japa for three years leads one to Para Brahma. Omkāra is Para Brahma and Prāṇāyāma is great Tapas. Omkāra is eternal (2-82 to 84). Three *pranāyāmas* with seven vyāhṛtis and ten Omkāra if performed as prescribed become the best Tapas (6-70). Let *prāṇāyāmas* destroy the taints, Dhāranā destroy sins, Praityāhāra destroy sensual attachments and meditation destroy all qualities that are not lordly (*anīśvarān gunān*) (6-72). The individual soul gets high or low birth according to his karma (actions). Those who are ignorant of Ātmajñāna cannot know this. By meditation on the Antarrātmā (inner controller) one should know such higher progress of the individual soul (6-73). In 11-246 Manu says as stated in Gitā, that by the fire in the form of jñāna the *vedavid* burns all his sins.

In Brahma sūtra 3-1-14, Bādarāyaṇa refers to smṛti as “Smaranti ḡa”. Śankara says that the reference is to Manu, Vyāsa and others who are called ‘śiṣṭas’ — they say that those who perform evil deeds are taken over for punishment by Yama as is also stated in the Naçiketas legend in Katha Upaniṣad. Manu defines a śiṣṭa in 12-109 as under: those Brahmins who have studied the veda along with its six *āṅgas* (subsidiary texts) Mimāṃsā Dharmaśāstra and Purāṇas and who can give instruction on Dharma by citing the authority of Veda can be called śiṣṭas.

On Br. Su. 1-3-28, Śankara quotes Manu 1-21 to prove that the Great Lord assigned names, actions and conditions to all according to the words in the vedas. On Br. Su. 1-3-36, Śankara quotes Manu 10-4 and 10-126 about Śudra. On Br. Su. 2-1-1 Manu 12-91 is cited “ — one who equally recognises the Self in all created beings and all created beings in the Self becomes Ātmayājin and attains *swārājya*.” The Taittiriya samhitā 2-2-10-2 is also cited by Śankara — “whatever is said by Manu is medicine”. On Br. Su. 2-1-11 Manu 12-105 and

12-106 are cited — perception inference and śāstra are authorities but the reasoning should not be repugnant to the vedas. On Br. Su. 3-4-38, Manu 2-87 is cited —” A Brahmin reaches the highest goal by *japa* (muttering prayers). He who befriends all is a true Brahmin — whether he performs other rites or not”. On Br. Su. 4-2-6 Śankara cites Manu 1-87. “From the minute perishable particles of the five elements, this world is framed”. Manu is quoted by Śankara in his Upa-nisad-Bhāsyas also e.g. Manu 1-7 is quoted by him on Muṇḍaka 1-1-1; Manu 12-95 is quoted on Muṇḍaka 1-1-5. Manu 12-50 is quoted on Muṇḍaka 1-2-11. Manu is also quoted several times in Brhadāraṇyaka and other Bhāsyas. M.S. 12-91 is cited by Śankara in his Viṣṇusahasranāmabhāṣya on verse 10 in support of his views.

As stated earlier the date of the extant M.S. is taken as between 200 B.C. to 200 A.D. Closely connected with it is the extant Yājñavalkya Smṛti whose date is taken as between 100 B.C. to 300 A.D. Because of its detailed and systematic treatment of topics, Yāj.S. along with its excellent commentary Mitākṣarā has become the main source of Hindu Law enforceable in courts of law (subject to law made by the legislature). Except in Bengal, Mitākṣarā is held as high authority all over India. There is close resemblance between M.S. and Yāj.S. on many points but Yāj.S. treats at great length and more systematically many matters which M.S. notes without further details or definitions. This clearly shows that Yāj.S. is later and more systematically arranged than M.S.

On philosophical matters Yāj.S. holds views similar to those of M.S. MM Dr. P. V. Kane observes that the philosophy of Yāj.S. approaches the Vedānta of Śankara. Yāj.S. 1-8 says that Atmadarśana is the highest Dharma. M.S. 12-85 says that Atmajñāna is the highest kind of jnāna. The main philosophical portion of Yāj.S. is contained in the subsection of *yatidharma* which is 3-36 to 205. Yāj.S. says that one can take sanyāsa “either from the forest (after *vānaprastha*) or the house”. Mitākṣara (by Vijnāneśvara of the 11th century) interprets this word “or from the house” as permitting sanyāsa from any Āśrama optionally, as per the Jābāla Śruti which permits sanyāsa whenever there is intense vai-rāgya. He says that Manu’s statement that sanyāsa can be

taken only after going through the first three Āśramas is only optional. Among the Dharmas of a sanyāsin, Yāj.S. mentions at the top that he should be “Sarva-bhuta-hitah”. He should control his senses, give up attachment or hatred or fear. By meditation he should see i.e. realise the Kṣetrajna Ātmā in Brahma (3-64). Mitākṣarā states on this that he must see no distinction (Bheda) in Tat and Twam padārthas. Being in a particular Āśrama is no criterion for this kind of spiritual development (3-65). Manu also states in 6-66 that external mark of an Āśrama is no indication of real merit. In 3-66, Yāj.S. mentions ten highest virtues like “Truth, non-stealing, want of anger, modesty, purity, wisdom, courage, want of pride, control of senses and knowledge of the Self—they make up the entire Dharma”.

सत्यमस्तेयमक्रोधो होः शौचं धीर्घृतिर्दमः ।
संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्वं उदाहृतः ॥

Mañu in 6.42 says similarly:—

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिप्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

“Vidyā” both in Yāj. and Manu’s verse has been consistently interpreted by all the commentators as Ātmajñāna — knowledge of Brahma. Yāj. 3-67 gives the illustration of sparks coming out of fire, stating that individual souls come out of the supreme soul in that manner. On this Mitā. says that there is no real difference between *jīva* and Paramātman; the difference appears because of the *upādhi* (conditioning) of Avidyā. In 3-69 Ātmā is described as Nimitta (cause) of three kinds (Samavāyi, Asamavāyi and Nimitta) of the universe but is at the same time as Akṣara (imperishable) — Mitā. says that therefore Ātmā becomes the cause only when He enters the kārya-koti i.e. becomes Māyā śabala. He is then Kartā and not the Prakṛti of Sāṅkhya. Really speaking He is Aja i.e. without any utpatti (birth). 3-109 says that after the knowledge i.e. sākṣatkāra of Ātmā there is no rebirth. 3-11 says that Ātmā should be meditated upon as seated in the heart. One can have union with Brahma even by singing sāma or or even by music with one pointed attention (3-112 and 115). Ātmā suffers in *samsāra* as he gets conditioned by Rajas and Tamas i.e. by “Avidyā” (3-140). 3-144 gives the famous illus-

tration of *ghatākāśa* and *Mahākāśa* as also of the reflection of the sun in different vessels containing water. These are the famous illustrations of Śankara for showing the limitation (*upādhi*) of Avidyā. The first illustration is cited for *Avaçcheda vāda* and the second for *Pratibimbavāda* by later Śankarites. Mitā. says that the first illustration is meant to show that the multiplicity is due to the different *upādhis* (conditionings) of *Antahkaraṇas* and the second illustration is intended to show that the *upādāna* (material) of the reflection is illusory. Further illustrations are given viz. of pot-maker, buider of the house, goldsmith and spider. 3-162 says that just as an actor assumes different parts similarly *Ātmā* assumes different bodies. From 3-198 to 201 is given by Yājñavalkya the method of contemplation (*Dhāraṇā*) and meditation on *Ātmā*. One should sit in *padmāsana*. Keep the right palm over the left in his lap. Raise a little his mouth and keep it steady with the chest; close the eyes. Avoid desire, anger etc. Lower and upper sets of teeth should not touch each other. Tongue should touch the palate. Mouth should be closed. He should remain steady — unmoved and control all sense organs. The seat should not be too high or too low. He should practise *Prāṇayāma* two or three times. Then he should meditate on *Ātmā* as seated in the heart like a lamp, having first made the *Dhāraṇā* on *Ātmā*. When the *yoga* is *siddha* (properly accomplished) one becomes fit for union with Brahma; or alternatively one may give up *kāmya* and *Niṣiddha* karma, go to a forest and attain *Mukti* by *upāsanā* of *Ātmā*. But one need not be a *parivrājaka* for attaining *Mukti*. Even a house-holder speaking always truth etc. and having *Tatwajñāna* can attain *Mukti* (3-203 to 205).

Manu's conception of Mokṣa can be gathered from the following verses and phrases used. *Brahmavādin* (1-97), *Brahma-bhūya* (1-98). *Brahma Abheyī* (6-79), *Brahmani avatiṣṭhate* (6-81), *Brahma adhigaçchati* (6-85), *Swārajya* (12-91), *Brahmabhūya* (12-102), *Brahma Abhyeti param Padam* (12-125). It is apparent that all these phrases mean the same thing. The phrase "Brahmani Avatiṣṭhate" means union with Brahma or reposing in Brahma. Manu does not indicate any separate identity of the individual soul in Mokṣa. Vidyā i.e. *Brahmajñāna* brings about *amṛta* (immortality i.e. mokṣa) (12-104). Manu does not refer to attaining any heavenly region as Mokṣa. He specifies the different functions of *Tapas* (Dharma) as de-

stroying guilt or *pāpa* and *vidyā* (*Brahmajñāna*) as leading to Amṛta or Mokṣa (12-104). He thus implies that Dharma-karma is for *cittasuddhi* and for Mokṣa, *jñāna* is necessary. He uses Ātmajñāna as synonym for *Brahmajñāna* and says that Ātmajñāna is the highest of all knowledge (12-85).

In 12-92 Manu indicates that the more and more you are engrossed in Ātmajñāna, the more and more you have to give up karma or acts, even the prescribed acts. In 4-123 he says that after the study of Āranyakas, and upaniṣads, you should not touch the Karma kānda part of Veda for one day and night. Thus at the higher spiritual level, Manu does not seem to indicate a *samuçayu* of *jñānu* and *karma*. Vaidika karma is defined as both *pravṛtta* and *Nivṛtta*. The first is *kāmya* while the latter is *Niṣkāma* and *jñānapūrva* and it makes him able to transgress the embodied existence (12-88 to 90). While describing the creation of universe, Manu refers to Tamas in 1-5 which is interpreted as a reiteration of R.V. 10-129-3 of Nāsadiya sūkta and Tamas is equated with Avidyā or Māyā. Brahma became Sarvabhūtamayah in creation (1-7) and this is interpreted by all commentators as by ‘illusory modification’. Bhārauci who holds views somewhat similar to those of Rāmānuja, is obliged to say on 12-118 (Sarvam Ātmani Sam-paśyan) that there is also an interpretation of this verse according to ‘Adhyastapakṣa’ i.e. “illusory super imposition”. Manu 12-102 talks of being liberated (Brahmabhuyāya) in this very life (Iha) and thus supports the doctrine of *jīvamukti* held by Śankara. Verses 12-91, 119, 122 and 125 easily lend themselves to the views of Śankara Vedānta. Śankara quotes 12-91 on Br. S. 2-1-1 in support of his views. As pointed out earlier Manu insists on the study of Upaniṣads.

It is thus clear that even before the time of Śankara, there was a very strong and major school of thought holding views very much approaching those of Śankara and that such views are reiterated in Manu and Yājñavalkya. With the rare exception of Bhārauci, practically all commentators endorse the Vedānta doctrine of Śankara. They refer of Advaita, illusory modification, Vivarta, Tridandi-Vedānta-Siddhānta, Bhāgalaṅkāra etc. Raghavānanda refers to the six distinguishing marks like *upakrama* *upasamhara* etc. on M.S. 1.5 to establish this Vedantic doctrine. The commentary of Bhārauci shows that

there were other schools also like the Bhedapakṣa, Jñāna-Karma-Samuççaya-vāda, also attempts to interpret Manu according to Sāṅkhyā doctrine (as noted by Medhā.) etc. but by and large the drift of Manu and Yājñavalkya is towards Śankara.

After stating Tamas or "Avidyā" in 1-5 and "illusory modification" (*sarvabhotamayah*) in 1-7, Manu describes the further process of creation as stated in Chandogya 3-19-1-2, Puruṣa Sūkta, Purānic accounts and as per Sāṅkhyā ideas.

As Manu accepts the authority of the upaniṣads his theory of ethics is to be seen in the light of Upaniṣads. The realised soul is above good or evil, Pāpa or Punya, Priya or Apriya. He is neither moral or antimoral or a-moral but suprā-moral. "Anyatra Dharmāt, Anyatra adharmāt" (beyond Dharma or Adharma) says Kāṭha Upaṇiṣad 2-14. Muṇḍaka 3-1-3 says he shakes off both Pāpa and Punya (Punyapape Vidhūya). Gītā tells Arjuna to be above three gunas — even above satva. For such Niṣṭraiguṇya or gunatita, there is no *vidhi* or Niṣedha. Gītā says "Sarvathā vartamānah" (6-31) remaining in any way. All this means that in Vedānta philosophy ethics holds a place second to metaphysics. The priya and apriya of a realised soul go on his death to his friends and foes — they do not touch him. This question is discussed by Śankara on Br.S. 3-3-26. In 6-79 Manu says the same thing. This extreme position stated in the case of a realised soul is really speaking an Arthavāda, glorification or the *stuti* of Brahmavettā and his jñāna. As he has no Rāga and Dveṣa he has no incentive to do any evil act. Further, while he was preparing for his spiritual progress, he was accustomed to behave in a righteous way. For this very reason Manu says in 12-118 that the Brahmavettā who sees everything in the Ātman never engages himself in Adharma. Śankara discusses the question of morality for Paramahamsas in Br.S. 2-3-48. For a *samyadarśin* there is no *abhimāna* as an incentive to act; so there is no *niyojyatva* for him regarding a thing to be done or not to be done. For the ordinary man, Manu says that he must realise that every good or bad act has its corresponding fruit (*karma-phalodaya*) either in this life or in a future birth and bearing this in mind he must always perform only śubha (good, meritorious, righteous) deeds (11-231).

As the main subject of M.S. is to expound Dharmas of all varṇas and the intermediate castes as per the question put to

him in 1-2, we cannot expect to find in this treatise a theoretical or detailed examination of principles of ethics. Manu mainly discusses Varnāśrama Dharmas, Samskāras, Vyavahāra (law enforceable in a court of law), Prāyaschitta etc. and also incidentally discusses sadācara and ethics. "Let him (snataka) delight in Satya, obedience to sacred law, conduct worthy of an Aryan and purity, instruct pupils accordingly and keep speech, arms (against himsa) and belly (against abhaksya-bhaksana) under control" (4-175) Manu has given principles of sadācara in 4-128 to 260. In 10-63, he summarises the law for all castes as Ahimsā, satya, Asteya, Puriy and control of senses. In 6-92, Dharma is described as tenfold-contentment, forsiyeness, self control, asteya, purity, control of organs, wisdom, Ātmāñāna, Satya and abstention from anger. In 2-1, he says that the Dharma which he described is of this nature — it is practised by the learned and assented to in their hearts by the virtuous who are above Rāga and Dwesa (hatred and inordinate affection). In 8-92, Manu says that if you have no dispute with your inner controller the divine Yama Vaivaswata (conscience) i.e. if your inner conscience sanctions your action, then for purification you need not go for a dip in Ganga waters or for the Yātra of Kuruksetra. The same thing is stated in other words in 4-161 — Do what gladdens your heart, with diligence, and avoid the opposite. Br. Ar.Up. describes Dharma as the king of kings (Kṣatrasva Kṣatram Yad Dharmah) Tai.Up. says "Practice Truth, Practise Dharma". R.V. says that the sacred voice of Rta can pierce the ears even of the deaf and make them hear it (Rtasva śloko Badhirā tatarda). One of the names of Visnu is "Mahāswanah" in Visnuśahasranāma V.18 and that sound is interpreted as Śrutilakṣana.

In 4-176 Manu says that aquisition of wealth (Artha) and gratifications of desires (kāma) should not be opposed to the sacred Law (Dharma) and even lawful acts which may cause pain in the future or are offensive to people should be avoided. In the Kali age philanthropy, religious and secular charities — that is the best Dharma (1-86) Dāna includes Iṣṭa and pūrta. Between Yamas and Niyamas, Manu gives precedence to Yamas.

Bühler translates yamas as paramount duties and Niyamas as minor duties (4-204). One who does not perform the five Mahāyajñas and eats food himself alone is eating Pāpa (3-118). A Brahmin should honour all beings (3-93). A contented disposition and controlling of oneself brings happiness (4-12). Early morning every day one must contemplate on veda — tatwārtha (i.e. Brahma) (4-92). Criminal intimacy with another's wife reduces longevity (4-134). Those who follow auspicious customs and good conduct do not suffer calamity (4-146) but unrighteousness, though it does not at once produce its fruit, ultimately cuts off the very roots of him who commits it (4-172). By the study of Veda, purity, austerity and no injury to others — one can remember his former births (4-148). By virtuous life one obtains long life, desired offspring, imperishable wealth and destroys the effects of bad marks i.e. *apalaksanas* like Apamṛtyu etc (4-156). One must constantly meditate in solitude on what is good for his soul (Brahma-upāsanā) (4-258). Let a man shun the use of meat (5-48). There is a natural tendency in created beings for indulging in intoxication, sex life and eating meat but abstention from them brings big rewards (4-56). A Brahmin is purified by sanyāsa (5-108). A *vānaprasthin* should read upanisads for knowledge and austerity (6-30). One not knowing Atmā reaps no reward of rites performed (6-82). A Brahmin, ksatriya and vaisya should not drink surā (produced from dirty refuse of grains) (11-93). The theory of Punarjanma, Karma and its inevitable karma-phalodaya necessarily make the believers shrink from evil deeds, pāpa and vice and induce them to perform righteous deeds. The recognition that there is the Self through self in all created being makes one behave with equal-mindedness towards all and attain Brahma (12-125). It is by "Atmaupamyena" as Gitā puts it (6-39).

Regarding the officers of the state who take bribes. Manu says that their property should be confiscated and they should be banished (7-124). Manu has a liberal mind and does not believe in increasing the number of Hindus through Conversion by force of peoples of other faiths to Hinduism. In 2-20 he says that from a leading spiritual man of this country let

all men on earth (of whatever religion they may be) learn respectively the good points in their own respective religions. One of his main advice applicable to modern nations is contained in 7-90 and 91 in not using in wars barbed or concealed or poisoned weapons or those blazing with fire i.e. nuclear weapons etc. In 5-105 Manu mentions several purifying agents for men like knowledge, austerities, fire, holy food, earth, restraint of organs, water, smearing with cowdung, wind, sacred rites, the sun and time but he adds in 5-106 that among all modes of purification purity in the matter of wealth i.e. Artha-sauça is declared to be the best. In other words he makes in strongest terms the condemnation of dishonest means of acquiring wealth including black money, smuggling, bribes, all fraudulent ways of making money or fraudulently making gains with the help of money and all sorts of corrupt practices and reminds us to maintain Artha-sauça.

—JAYANTKRISHNA HARIKRISHNA DAVE

मनुसमृतिः

एकादशद्वादशाध्याय—विषयानुक्रमकोशः

विषयः

अ. श्लोकः

धर्मविधिकीर्तनानन्तरं केभ्यो विशेषतोदानं देयम् . . .	११-१-२
वेदविद्य्यो विशिष्टं दानभित्यस्य निर्णयः . . .	११-३-४
कृतदाराय द्वितीयदारपरिग्रहार्थं भिक्षमाणाय दानं न देयम् . . .	११-५
सोमयागाधिकारिणः के ? इति प्रश्नः . . .	११-६-७
कुटुम्बभरणं त्यक्त्वा यशसे दानं करोति चेत्तत्र दोषः	११-८-९
यागपूर्तये राजा वैश्यशूद्रादिभ्योऽपि धनमाहरेत्	११-१०-१४
पडुपवासजाते हीनकर्मणाप्याहारग्रहणे न दोषः . . .	११-१५-१६
ब्राह्मणक्षन्त क्षत्रियेण न हत्यव्यम् . . .	११-१७
असाधुभ्यो धनमादाय साधुभ्यो दाने दण्डविधिः . . .	११-१८-१९
यज्ञार्थं स्तेनादौ विप्रस्य न दण्डविधिः . . .	११-२०
क्षुधावसन्नस्यविप्रस्य कृते राजा धर्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत्	११-२१-२२
यागार्थं शूद्रभिक्षानिषेधः . . .	११-२३
यज्ञार्थं याचितं द्रव्यं न संग्रहीतव्यम् . . .	११-२४
देवस्वं ब्राह्मणस्वं लोभेनापहरणे दोषः	११-२५
सोमयागाशक्तौ वैश्वानरयागस्य विधानम्	११-२६-२७
समर्थस्य प्रतिनिधिकल्पनं नोचितम् . . .	११-२८-२९
द्विजस्य स्वशक्त्यारिजयः प्रशंसनीयः . . .	११-३०-३१-३२
क्षत्रियस्य बाहुवीर्येणारिजयः श्लाघनीयः	११-३३
ब्राह्मणस्यानिष्टं कदापि न ब्रूयात् . . .	११-३४
अल्पविद्यस्य स्त्रियादेश्च होतृकर्मनिषेधः	११-३५-३६
यागे विप्रस्य विभवे सति अश्वदक्षिणा विधानम् . . .	११-३७
अल्पदक्षिणयागस्य निन्दनम्	११-३८-३९
अग्निहोत्रिणस्तदकरणे दोषः . . .	११-४०

विषयः	अ. श्लोकः
शूद्राप्तधनेनाग्निहोत्रसम्पादने निन्दा . .	११-४१-४२
विहितकर्मणामननुष्ठाने प्रायशिच्चत्तम् . .	११-४३-४४-४५
प्रायशिच्चत्तशून्यस्यसंसर्गनिषेधः . .	११-४६-४७
पूर्वहृतपादेन नरा रूपविपर्ययमान्तुवत्ति . .	११-४८-४९-५०
प्रायशिच्चत्तमवश्य कर्तव्यम् . .	११-५१-५२
पञ्चमहापातकानां वर्णनम् . .	११-५३-५४
ब्रह्महत्यासमानानां पातकानां शंसनम् . .	११-५५-५६
उपापातकानां शंसनम् . .	११-५७-५८-५९
जातितो भृशकराणां हृत्यानां कथनम् . .	११-६० तः ६६
संकरीकरणस्य कथनम् . .	११-६७
उपर्युक्तावैरपात्रीकरणयोश्छंसनम् . .	११-६८-६९
ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो विमुक्त्यर्थप्रायशिच्चत्तस्यकथनम् . .	११-७०- तः ८५
गर्भपातकहृत्युस्नातनारीवधमित्रवधनिक्षेपहरणप्रायशिच्चत्त- कथनम् . .	११-८६-८७
कामतो ब्राह्मणवधे पापान्न निष्कृतिः . .	११-८८
सुरापानप्रायशिच्चत्तकथनम् . .	११-८९-९०
सुराप्रकाराणां वर्णनम् . .	११-९१-९२-९३
सुरापानजनितपापस्य नानाविधप्रायशिच्चत्तशंसनम् . .	११-९४ तः ९७
सुवर्णस्तेयपापस्यप्रायशिच्चत्तकथनम् . .	११-९८-९९-१००
गुरुस्त्वीगमनस्य प्रायशिच्चत्तशंसनम् . .	११-१०१ तः १०५
गोवधाद्युपपातकानां प्रायशिच्चत्तम् . .	११-१०६ तः ११६
अवकीर्णप्रायशिच्चत्तम् . .	११-११७-११८
जातिभ्रंशकरप्रायशिच्चत्तम् . .	११-११९ तः १२३
संकरीकरणादिप्रायशिच्चत्तम् . .	११-१२४
क्षत्रियादिवधप्रायशिच्चत्तम् . .	११-१२५ तः १२९
मार्जारादिवधप्रायशिच्चत्तम् . .	११-१३०-१३१
हंसादिखगसमूहवधप्रायशिच्चत्तम् . .	११-१३२ तः १३६
व्यभिचारिणीवधप्रायशिच्चत्तम् . .	११-१३७-१३८
क्षुद्रजन्तुसमूहवधप्रायशिच्चत्तम् . .	११-१३९-१४०

विषयः	अ. इलोकः
वृक्षादिछेदनप्रायश्चित्तम्	११-१४१
अन्नजादिसत्त्ववधप्रायश्चित्तम्	११-१४२
वृथांषध्यादिछेदनप्रायश्चित्तकथनम्	११-१४३
अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तशंसनम्	११-१४४
सुरापात्रेणजलपानप्रायश्चित्तकथनम्	११-१४५-१४६
शूद्रोच्छिष्टजलपानप्रायश्चित्तम्	११-१४७
सुरागन्धघाणे प्रायश्चित्तशंसनम्	११-१४८
विष्णुवसुरासंसृष्टभोजनेप्रायश्चित्तशंसनम्	११-१४९-१५०
अभोज्यान्नस्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तम्	११-१५१
शुक्तादिभक्षणप्रायश्चित्तस्यशंसनम्	११-१५२
सूकरादिविष्णुभक्षणे प्रायश्चित्तम्	११-१५३
शुष्कसूनास्थाज्ञातमांसभक्षणे प्रायश्चित्तम्	११-१५४
कुकुटनरसूकरादिभक्षणप्रायश्चित्तम्	११-१५५
एकोद्दिष्टश्राद्धान्तभक्षणेप्रायश्चित्तस्यशंसनम्	११-१५६
ब्रह्मचारिणो मधुमांसादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्	११-१५७
बिडालाद्युच्छिष्टभक्षणेप्रायश्चित्तस्य कथनम्	११-१५८-१५९
सजातीयधान्यादिस्तेयस्य प्रायश्चित्तम्	११-१६०-१६१
मनुष्यादिहरणप्रायश्चित्तम्	११-१६२
अल्पमूल्यवस्तूनांहरणेप्रायश्चित्तस्यकथनम्	११-१६३
भक्ष्ययानशस्यादिहरणप्रायश्चित्तम्	११-१६४
शुष्कान्नगुडादिहरणप्रायश्चित्तशंसनम्	११-१६५
मणिमुवतारजतादिहरणेप्रायश्चित्तम्	११-१६६
कापसिंशुकहरणस्य प्रायश्चित्तम्	११-१६७
अगम्यागमनप्रायश्चित्तशंसनम्	११-१६८ तः १७१
वडवारजस्वलादिगमनेप्रायश्चित्तम्	११-१७२
दिवामैथुनप्रायश्चित्तम्	११-१७३
चाण्डाल्यादिगमने प्रायश्चित्तम्	११-१७४
व्यभिचारेण स्त्रीणां प्रायश्चित्तशंसनम्	११-१७५ तः १७८
पतितसंसर्गेण प्रायश्चित्तस्य कथनम्	११-१७९-१८०

विषयः

पतितस्य जीवत एव क्रियाविधानम्
 पतितस्यांशादिनिवृत्तिकथनम्
 कृतप्रायश्चित्तस्य संसर्गविधिकथनम् ..
 पतितस्त्रीभ्योऽप्यन्नादिदानशंसनम्
 पतितसंसर्गनिषेधः
 वालध्नानां त्यागः
 व्रातवेदत्यागप्रायश्चित्तकथनम्
 गर्हिताजितधनत्यागः
 अस्त्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्
 कृत्प्रायश्चित्तं साम्यं पृच्छेत्
 गोभ्यो धासदानकथनम्
 व्रात्ययाजनपतितक्रियाविमर्शः
 वेदशरणागतत्यागे प्रायश्चित्तम्
 शवादिदंशनप्रायश्चित्तम्
 अपाङ्गत्क्यप्रायश्चित्तकथनम्
 उष्ट्रादियानप्रायश्चित्तम्
 जलं धिनामलमूलत्यागेप्रायश्चित्तम् ..
 वेदोक्तकर्मत्यागे प्रायश्चित्तम् ..
 ब्राह्मणस्य धिन्करणेवधे च प्रायश्चित्तम्
 अनुकृतपापानां प्रायश्चित्तम् ..
 प्राजापत्यादिव्रतनिर्णयकथनम्
 व्रताङ्गानां निर्णयः
 पापं न गोपनीयम्
 पापानुतापकथनम् ..
 पापवृत्तिनिन्दनम् ..
 मनस्तुष्टिपर्यन्तं तपः
 तपः प्रशंसनम् ..
 वेदाभ्यासप्रशंसनम्
 रहस्यप्रायश्चित्तकथनम्

अ. इलोकः

११-१८१ तः १८३
 ११-१८४
 ११-१८५-१८६
 ११-१८७
 ११-१८८
 ११-१८९
 ११-१९०-१९१
 ११-१९२
 ११-१९३
 ११-१९४
 ११-१९५
 ११-१९६
 ११-१९७
 ११-१९८
 ११-१९९
 ११-२००
 ११-२०१
 ११-२०२
 ११-२०३ तः २०७
 ११-२०८-२०९
 ११-२१०-२११
 ११-२१२ तः २२५
 .. ११-२२६
 ११-२२७-२२८-२२९
 ११-२३०-२३१
 ११-२३२-२३३
 ११-२३४ तः २४३
 ११-२४४-२४५
 ११-२४६ तः २६४

द्वादशोऽध्यायः

विषयः

शुभाशुभकर्मफलनिरूपणम्	
कर्मणो मनः प्रदर्तकम्	..
त्रिविधमानसकर्मनिरूपणम्	
चतुर्विधवाचिककर्मनिरूपणम्	
त्रिविधशारीरकर्मणि	
मनोवाककायकर्मफलनिरूपणम्	
त्रिदण्डपरिचायनम्	
क्षेत्रज्ञपरिचयः	
जीवात्मपरिचयः	
जीवानामानन्त्यनिरूपणम्	
परलोके पात्त्वभौतिकशरीरम्	
भोगानन्तरमात्मनि लथः	
धर्मधर्मबाहुल्याद् भोगः	
त्रिविधगुणकथनम्	
अधिकगुणप्रधानो देहः	
सत्त्वादिलक्षणकथनम्	
सात्त्विकगुणलक्षणम्	
राजसगुणलक्षणम्	..
तामसगुणलक्षणम्	..
संक्षेपतस्तामसादिलक्षणनिरूपणम्	
गुणत्वात्त्रिविधागतिः	
त्रिविधगतिप्रकारकथनम्	..
पापेन निन्द्यागतिः	..
पापविशेषेण योनिविशेषोत्पत्तनम्	
पापनैपुण्यान्ब्रकादिपत्तनम्	..
मोक्षोपायषणां कर्मणां कथनम्	..

अ. श्लोकः

१२-१-३
१२-४
१२-५
१२-६
१२-७
१२-८-९
१२-९०-९१
१२-१२
१२-१३-१४
१२-१५
१२-१६
१२-१७-१८
१२-१९-२३
१२-२४
१२-२५
१२-२६-३०
१२-३१
१२-३२
१२-३३-३४
१२-३५-३९
१२-४०
१२-४१-५१
१२-५२
१२-५३-७२
१२-७३-८२
१२-८३-८४

विषयः	अ. इलोकः
आत्मज्ञानस्य प्राधान्यम्	१२-८५
वेदोक्तकर्मणः श्रेष्ठत्वम्	१२-८८-८९
प्रवृत्तनिवृत्तकर्मफलम्	१२-९०
समदर्शिनः फलम्	१२-९१
वेदाभ्यासादौ यत्नसाक्षयम्	१२-९२-९४
वेदवाह्यस्मृतिनिन्दनम्	१२-९५-९६
वेदप्रशंसनम्	१२-९७-९९
वेदादिविद् एव सेनापत्यं युवतम्	१२-९००
वेदज्ञप्रशंसा	१२-१०१-१०२
वेदव्यवसायिनः श्रेष्ठत्वम्	१२-१०३
तपोविद्याभ्यां मोक्षः	१२-१०४
प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानि	१२-१०५
धर्मज्ञलक्षणनिरूपणम्	१२-१०६-१०७
अकथितधर्मस्थले शिष्टानुशासनमेव धर्मः	१२-१०८-१०९
परिषद्विचारणा	१२-११०-११३
मूर्खाणां परिषद्वं न जायते	१२-११४-११५
धर्मस्य परमार्थं भृगुर्महर्षीनाह	१२-११६-११७
आत्मज्ञानं पृथक्कृत्याह	१२-११८-११९
वाय्वाकाशादीनां लयकथनम्	१२-१२०-१२१
आत्मस्वरूपनिरूपणम्	१२-१२२-१२४
आत्मदर्शनमवश्यमनुष्ठातव्यम्	१२-१२५
एतत्संहितापाठफलनिरूपणम्	१२-१२६

मनुस्मृतिः

व्याख्यानवकोपेता

✽

अथ एकादशोऽध्यायः ११

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वरं सार्ववेदसम् ॥

गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापितः ॥ १ ॥

नवैतान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभिक्षुकान् ॥

निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥

(१) नेत्रातिथिः । श्लोकद्वयेत च वाक्यार्थसमाप्तिः । अनेकविशेषणदिशिष्टां दानार्थे विवृतीयते । सान्तानिकादिभ्यो धर्मर्थं भिक्ष्यमाणेभ्यो निःस्वेभ्यो विद्याविशेषण दातव्यमिति । संप्रति संप्रदानविशेषणत्वे धर्मभिक्षुकशब्दस्याधिकारसंपादनमपि प्रतीयते । एवं नैवंविशिष्टायाइचैव निमित्तमिति नैमित्तिको दानाधिकारश्चोच्यते । संतानं प्रजाप्रयोजनमस्येति सान्तानिको विवाहार्थी भण्यते । तत्र हि धनमुपयुज्यते । भवति च पारंपर्येण संतानप्रयोजनः । धर्मग्रहणात् 'कामतस्तु प्रवृत्तानाम्' इति द्वितीयादि विवाह-प्रवृत्ती न नियमतो देयमिति । एवं यक्ष्यमाणो नित्यज्ञाग्निष्टोमाद्यर्थो वृत्तिवचनं यः करोति स वेदितव्यः । अष्टवगः क्षीणपद्योदनः । सार्ववेदसो विश्वजिति सर्वस्वं दक्षिणात्वेन दत्तवान्न तु प्रायशिच्चताद्यर्थम् । स्वाध्यायार्थी । यद्यपि ब्रह्मचारिणोऽध्ययनं विहितं भिक्षाभोजनं च तथापि वस्त्वार्थोपयोगि धनं दातव्यम् । अथवा गृहीतवेदस्य तदर्थजिज्ञासा भैक्षभुजोऽपि । उपतापी रोगी । स्नातकग्रहणं प्रशासार्थम् । गुर्वर्थं स्वाध्यायार्थत्वं प्रायः स्नातकविषये विद्यते । ब्रह्मचारिणो गुर्वर्थं कर्तव्यमिति विहितम् । निःस्वेभ्यो निधनेभ्यः । विद्याविशेषतो वहुविद्याय वहु स्वल्पविद्यायात्ममिति । "ननु च सर्वमेवेदमप्रकृतं प्रक्रियते । एवं हि प्रतिज्ञातम्, 'अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायशिच्चत्विविधं शुभम्' इति" । नैष दोषः । आश्रम-धर्मत्वादस्य प्रकरणस्य । प्रायशिच्चतानामतुल्यरूपतया सहोपदेशस्तत्र प्रायशिच्चत्तनिमित्तत्वादस्यार्थस्य प्रथमभिधानम् । दानं देयमित्युक्तम् । दानशब्दश्च कर्मसाधनः । किं तद्यमित्यपेक्षायामुत्तरश्लोकः ॥ १-२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायशिच्चतं प्रक्रमते सांतानिकमिति । प्रायशिच्चतप्रक्रमेऽपि दानादेः प्रक्रमभिधानं तद्वृपस्यापि प्रायशिच्चतस्य सङ्घावात्तद्विशेषप्रतीत्यर्थम् । सांतानिकं संतानार्थं विवाहार्थमिच्छतं धनार्थमागतम् । यक्ष्यमाणं यागार्थिनम् । अष्टवगमध्वनि क्षीणवृत्तिम् । सार्ववेदसं तत्तत्कुविशेषु दत्तसंवर्धनं वेदो धनम् । गुर्वर्थं गुरुदक्षिणादानार्थिनम् । स्वाध्यायार्थं जपसिद्धर्थं वृत्त्यर्थम् । उपतापी रोगी । नवस्नातकान् सतो धर्मभिक्षुकान् दातुर्धर्महेतुन् भिक्षमाणान् । विद्याविशेषतो विद्यानुरूपेण ॥ १ ॥ ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । नन्वतः परं वद्यामि प्रायश्चित्तविर्द्धं शुभमिति प्रायश्चित्तस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वात्सान्तानिकादिभ्यो देयगित्यादेः कः प्रस्ताव उच्यते दानेनाकार्यकारिण इति प्रागुक्तत्वाद्दानेन वधनिर्णें सर्पादीनामशक्तनुविनित्यादेश्व वक्ष्यमाणत्वात्प्रकृष्टप्रायश्चित्तात्मकदानपात्रोपन्यासः प्रकृतोपयुक्त एव । वर्णश्रमधर्मादिव्यतिरिक्तप्रायश्चित्तादिनैभित्तिकधर्मकथनार्थत्वाच्चाध्यायस्यान्यस्यापि नैभित्तिकधर्मस्याद्वयन्यासो युक्तः सन्तानप्रयोजनत्वाद्विवाहस्य । सान्तानिको विवाहार्थी । यक्ष्यमाणोऽवश्यकर्तव्यज्योतिष्ठोमादियागं चिकीर्षुः । अध्वगः पाण्थः । सर्वबेदसः कृतसर्वस्वदक्षिणविशवजिद्यागः विद्यागुरोग्रासाच्छादानाद्यर्थः प्रयोजनं यस्य स गुर्वर्थः एवं पितृमातर्थादिपि स्वाध्यायार्थी स्वाध्यायाध्यवदनकालीनाच्छादानाद्यर्थी ब्रह्मारी उपतापी रोगी एतान्नवद्वाहणान्धर्मभिक्षाशीलान्स्नानातकाच्छाज्ञानीयात् । एतेभ्यो निर्धनेभ्यो गोहिरण्यादि दीयते इति दानं विद्याविशेषानुरूपेण ध्यात् ॥ १ ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु प्रायश्चित्तप्रतिज्ञायां दानविचारोऽकाण्डताण्डवित इति चेन्न यतः दानेनाकार्यकारिणः अन्नादेः भूणहामार्लित तरति त्रौप्यहत्यां योऽश्वमेधेन यजते दानेन वधनिर्णकनित्यादि वक्ष्यमाणवचनजातेन दानादेः प्रायश्चित्तान्तर्गतत्वेन तत्पत्राणिज्ञापयन्नादी दानमाह । सान्तानिकभिति चतुभिः । सान्तानिकं प्रजार्थं विवाहोद्योगिनम् । यक्ष्यमाणं ज्योतिष्ठोमादिकर्तारम् । अध्वगं तीर्थयात्रिणम् । सर्वबेदसं कृतसर्वस्वदक्षिणविशवजिद्यागम् । गुरुर्वर्थं विद्यागुरोग्रासाच्छादानादि प्रयोजनं तदर्थं समावर्तनकालदक्षिणार्थं वा पितृमात्रर्थं पितृमातृपौषणं प्रयोजनं यस्य तम् । स्वाध्यायार्थी तत्कालीनान्नवाहर्थी उपतापी रोगी च ती स्नातकान् स्नातको भविष्यहारः । धर्मभिक्षुकान् धर्मार्थमेव भिक्षयन्ति प्रतिगृह्णत्वाति मुस्थशरीरादेवर्धमहेतुत्वात् । दानं दीयते इति गोहिरण्यादि । विद्याविशेषतो विद्यानुसारेण विद्याश्च वेदांदीनि ॥ १ ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । एवमापद्मर्मा उक्ता इदानीमपन्नेषु भिक्षितैरप्रत्याख्येयान्वान्तविशेषान् इलोक्तयेणाऽहं सान्तानिकं यक्ष्यमाणमिति । सान्तानिकः सन्तानप्रयोजनः विवाहार्थीति यावत् । सार्वबेदसो दत्तसर्वस्वः । अर्थशब्दो गुरुर्वर्थादिभिः प्रत्येकमध्यसम्बद्धते गुरुर्वर्थार्थीं पितृमात्रर्थार्थीं स्वाध्यायार्थीं वेदपारायणार्थी । उपतापी रोगी धर्मभिक्षुकान् धर्मार्थं भिक्षमाणान् एतेभ्यो भिक्षमाणेभ्यो दानं च संतानार्थं विद्याविशेषोऽपि तारतम्याद्बुक्षितैर्देयमन्यथा प्रत्यवाय इति । ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाष्यामाह “सान्तानिकभिति” । नैभित्तिकधर्माः कथ्यन्ते । सान्तानिकं विवाहार्थिनम् । यक्ष्यमाणं यागार्थिनम् । अध्वगं अध्वनि क्षीणवृत्तिम् । सर्वस्वविशवजिति सर्वस्वदातारम् । गुरुर्वर्थं पितृवर्थं स्वाध्यायार्थं विद्यार्थं उपतापी रोगी । विद्याविशेषतो विद्यामानेन ॥ १ ॥ २ ॥

(७) मणिरामः । इदानीं प्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रकृष्टप्रायश्चित्तार्थदानपत्रमुपन्यसति । सान्तानिकभिति । सान्तानिको विवाहार्थी । यक्ष्यमाणः ज्योतिष्ठोमादियागं चिकीर्षुः । अध्वगः पाण्थः । सार्वबेदसः विशवजित्कृतयागः । गुरुर्वर्थः विद्यागुरोः ग्रासाच्छाद-

नादि अर्थः प्रयोजनं यस्य स गुर्वर्थः । एवं पितृमातृत्वार्थाविपि । स्वाध्यायार्थो स्वाध्यायाध्ययनकालीनाच्छादनाद्यर्थो ब्रह्मचारी । उपतापी रोगी ॥ १ ॥

एतान् नवब्राह्मणान् धर्मभिक्षाशीलस्नातकान् विद्यात् जानीयात् । एतेभ्यो निःस्वेभ्यो दानं विद्याविशेषतः विद्यानुरूपेण देयम् ॥ २ ॥

(८) गोदिन्द्रदरजः । श्री गणेशाय नमः ॥ यद्यपि धर्मं च वर्णानां प्रायशिच्चत्तविधि तथेत्यनुकम्यपेक्षाऽतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायशिच्चत्तविधि शुभं इति प्रायशिच्चत्तप्रकरणमधुना वक्तव्यं तथाप्युच्चावचधर्मप्रकरणं तावदन्तरभिदमेतदतिक्रमेण प्रायशिच्चत्त यथा स्यादित्येवमाह सान्तानिकमिति । नवेति । संतानप्रयोजनत्वात्सान्तानिको विवाहार्थी तथा 'नित्यं ज्ञातेष्ठोमादियागं कर्तुभिच्छन् तच्च निर्वत्मानश्च क्षोणपांथेयः सार्ववेदः सर्ववेदकः सर्वस्वं येन विश्वजिति दत्तं गौतमीय एव दर्शनाद्विद्यागुरुभितृमात्रवर्थं वेदग्रहणकाले चाच्छादनाद्यर्थं च भिक्षव उपतापी ध रोगी चेत्येवावश्ववर्धमशास्त्रार्थानुवर्तित्वेन भिक्षमाणप्रवृत्तान् ब्राह्मणान् स्नातकान् जानीयादेतेष्यस्च निर्धनेभ्यो विद्यानुरूपेण नियमतो दानं कर्तव्यम् । अतश्चाकरणादधर्मो द्रव्यविशेषेण चैतत्तियमसंपादनात्तद्द्रव्यफलमिति ॥ १ ॥ २ ॥

(९) भारुचिः । अत चोदयते—यदुक्तमनन्तरमेव दशमाध्यायोपसंहारे 'अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायशिच्चत्तविधि शुभम्' इति, नन्वेतदपेक्षया प्रायशिच्चत्तप्रकरणमेवोपन्यसनीय-‘भक्तुर्वन् विहितं कर्मत्यादि । इतरथाप्यप्रकृतोपन्यासः प्रकृतार्थव्यवधानं चायुक्तमापद्यते । यतः स्नातकधर्मपक्तव्यधर्मप्रकरणयोरेवैतत् सर्वमुपदेष्टव्यम्, नातेति । अतोच्यते—साहचर्यदेवैतयोर्थेषोक्तप्रकरणद्वयेष्यवकाशमलभानयोरहि—लेषु निर्देशो युक्तः, म भूदेतयोः परस्परसम्बन्धयोरन्यतप्रकरणेऽप्यस्य निर्देशोऽधिकियमाणे प्रकरणमेदादसामञ्जस्यमिति । निर्दिष्टारम्भप्रयोजनस्येवमधुना विवरणं इलोकद्वयस्य । एकविद्यमान-द्रव्यस्च न याचेत, 'निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यः' इति वचनात् दानं चात्र चोदयते, न तु याचना । निभित्तसत्त्वियोगेनार्थं गृहीतत्वादशासिकाहव्या हि सा । तच्च दर्शयति निःस्वेभ्यः फलस्याविशेषं उपदेशतुल्यत्वादिति, उभयस्मादित्याह नियमादेयविशेषाच्च । यदि देयविशेषात् फलविशेषो न स्यात्, न कश्चिद्वानविशेषे प्रयत्नेत शास्त्रव्यपेक्षया । अथवा नियमस्य दानाश्रितस्य चोदितत्वात्, नियमाच्च धर्मो यथाशक्तिनियमसाधनत्यागेन च देयविशेषेऽवश्यम्भावि । एवं च न देयविशेषात् फलविशेषः प्रत्याख्यातुं शक्य उपदेशतुल्यत्वेऽपि । तथा चोक्तम् पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धानन्तर्यै च । अल्पं वा बहु वा प्रत्य दानस्याप्यते फलमिति ॥ १ ॥ २ ॥

एतेभ्यो हि द्विजाग्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ॥
इतरेभ्यो बहिर्वेदिकृतान्नं देयमुच्यते ॥ ३ ॥

(१) भेदात्तिथिः । 'दक्षिणाशब्दो' यद्यपि कर्मकरसंयुक्ते संत्यागे वर्तते, तथापि गोभूमिहिरण्यादिभाजनादन्यदेयं द्रव्यमुच्यते । तथा हि लीकिकी प्रसिद्धिरिति । इतरेभ्य एतद्वयतिरिक्ता ये भिक्षुकास्तेभ्यः । कृतान्नं सिद्धमन्नं भोजनार्थं दातव्यम् । बहिर्वेदियज्ञादन्यतातिथिभ्यो दानं गृहस्थधर्मेषु यदेतत्तदेवानुद्यते ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अशं सदक्षिणमन्नं दत्त्वा दक्षिणात्वेन धनं देयम् । बहिर्वेदि इतरेभ्यः एतद्वाहोभ्यो बहिर्वेदि यज्ञाद्विः कृतमन्नं पक्वान्नमवश्यं देयम् । वेदां तु याचितं सर्वमेव देयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । एतेभ्यो नवभ्यो ब्राह्मणभ्रेष्टभ्योऽन्तर्वेदि सदक्षिणमन्नं दातव्यम् । एतद्वयतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धान्नं बहिर्वेदि देयत्वेनोपदिश्यते धनदाने त्वनियमः ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । दीक्षितो न ददातीत्यस्य वेदस्य प्रतिप्रसवार्थभाह तदक्षिणमिति । दाने दृष्टलोभाद्यसंभवे न स्मृतेः प्रावल्यादर्ति भावः । कृतान्नं सिद्धान्नं तच्च प्राणिमात्रे सर्वदा देयगित्याह बहिर्वेदीति । अत्रन्त्य धूषितः पात्रमिति स्मृतेः ॥ ३ ॥

(५) तन्दनः । अपि बहिर्वेदि वेदेर्बहिरपि यज्ञादन्यत्रापि यावत् । दक्षिणां स्वर्णादिकसहितं देयमन्नं कृतमकृतं वा देयं इतरेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो कृतान्नमेव देयम् । बहिर्वेदिकृतान्नविधानादन्तर्वेदिभ्यो विकृतान्नमपि सूचितम् ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेभ्यः नवभ्यो भिसुकेभ्योऽन्ये ने तेभ्यः बहिर्वेदि यज्ञाद्विः ॥ ३ ॥

(७) मणिरामः । एतेभ्यो नवद्विजाग्रेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः सदक्षिणमन्नं अंतर्वेदां देयम् । इतरेभ्यः एतद्वयतिरिक्तेभ्यः पुनः बहिर्वेदि कृतान्नं सिद्धान्नं देयम् । धनदाने त्वनियमः इति उच्यते उपदिश्यते ॥ ३ ॥

(८) गोविन्दराजः । एतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यदेयं तद्वोजयित्वा दातव्यमेतद्वयतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धमन्नं यत्तदन्यत्र देयत्वेनोपदिश्यते । धनदाने त्वनियमः ॥ ३ ॥

(९) भारच्छिः । नियमानुवादोऽयं भोजनविशेषणं इतरेभ्योऽतिथिभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नमेव देयं नियमतः । तदिदं पूर्वोक्तमतिथ्यन्नदानमनूच्यते । दक्षिणास्त्वेषां न विधिन प्रतिषेधः ॥

सर्वरत्नानि राजा तु यथाहं प्रतिपादयेत् ॥

ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्ववर्णानां स्वर्णादिफलाय पुरुषार्थोपयोगि दानं विहितम् । अयं तु राजो नियमार्थमुपदेशः । बहुधनेन राजा सर्वरत्नानि मणियुक्तादीनि । यथाहं विद्याकर्मानुरूपेण ब्राह्मणेभ्यो दातव्यानि । यथार्थं च दक्षिणा । काम्यकर्मसिद्धयेऽपीति पुनरूपदेशः । प्रतिपादयेत् स्वीकारयेत् ग्राहयेदिति यावत् ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणान् प्रतिपादयेत् प्रतिग्राहयेत् । यज्ञार्थं तेषाम् ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा पुनः सर्वरत्नानि मणियुक्तादीनि यागोपयोग्यानि च दक्षिणार्थं धनं विद्यानुरूपेण वेदविदो ब्राह्मणान्स्वीकारयेत् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । राजो विशेषमाह सर्वेति । प्रतिपादयेत् स्वीकारयेत् । यज्ञार्थं तेषामेव ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । सान्तानिकादिषु राजा कर्तव्यमाह सर्वरत्नानि राजा त्विति । ब्राह्मण-
सान्तानिकादीन्प्रतिपादयेद्विवेदीत्यनुवर्तते सर्वरत्नानि प्रतिपादयेदित्येव सिद्धे दाने यज्ञार्थं-
चर्चेव दक्षिणा इति पृथगुपन्यासो वक्ष्यमाणं प्रत्यादरातिशयार्थः ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथार्हं प्रतिपादयेत् प्रतिग्राहयेत् ॥ ४ ॥

(७) मणिरामः । यथार्हं यथायोग्यानि न तु विद्यावते निकृष्टमविद्ये चोत्तमभिति
प्रकारेण ॥ ४ ॥

(८) गोविन्दराजः । सर्वरत्नानीति । राजा पुतः सर्वाणि मणिमुक्तादीनि कस्य
यज्ञोपनीग्नीरपि दक्षिणा नित्यं यज्ञार्थं यदेकतेभ्यः विद्यानुरूपेण वेदवद्वच्चो ब्राह्मणेभ्यो
दद्यात् ॥ ४ ॥

(९) भारचिः । राजस्तु नियमो बहुधनत्वात् । एवं च राजा सान्तानिकादिव्यतिरेकेणा-
न्येभ्यः स्नातकेभ्यो नियमतो देयं स्थितिभोगार्थम् । यज्ञार्थं चेत्येतदारम्भसामर्थ्याद् गम्यते ।
निविवक्षमाणायापि देयमिति । अनेन सम्बन्धेनेदमुच्यते ॥ ४ ॥

कृतदारोऽपरान्दारान्भिक्षित्वा योऽधिगच्छति ॥

रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥ ५ ॥

(१) भेदातिथिः । कामतो द्वितीयादिविवाहप्रवृत्ती भिक्षमाणस्य निषेधोऽयम् । रति-
मात्रं फलमित्यादिर्थवादो, न यथाश्रुतमेव प्रतिपत्तव्यम् । अन्ये तु व्याचकते । धर्मार्थ
सान्तानिकाय दातव्यं न कामप्रवृत्तायेति । स एवायमर्थः पुनरन्यथोच्यते । सान्तानिकाय
दातव्यं, अयं तु रतिकामो, न सान्तानिक इत्यर्थः । द्रव्यदातुर्हि सा संततिर्न तस्येति ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सान्तानिकमिति यदुक्तं तत्र विशेषमाह कृतदार इति । कृतदारः
प्राप्तधर्मप्रजासंपन्नदारः । द्रव्यदातुस्तु संततिः फलेन हनिरस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । यः सभार्थः सन्तत्यर्थादिनिभित्तमन्तरेणपरान्दारान्भिक्षित्वा करोति
तस्य रतिमात्रं फलं धनदातुः पुनर्स्तुदृत्प्रभान्यत्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः । नैवविधेन
धनं याचित्वाऽन्यो विवाहः कर्तव्यो नाप्येवंविधाय नियमतो धनं देयमिति ॥ ५ ॥

(४) राधवानन्दः । सान्तानिकमित्युक्तं स चेत् । कृतदारोऽपि यद्यपरान्दारान्धनं
भिक्षित्वोद्घेत्तं भाषयन्नाह कृतदार इति । रतिमात्रं संभोगमात्रं निन्दामात्रं द्रव्यदातुरिति
तेन सति संभवे भिक्षया किञ्चित्प्रकार्यमिति भावः ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । अथ सान्तानिकस्येति कर्तव्यं प्रसङ्गादाह कृतदारोऽपरान्दारानिति ।
भिक्षित्वा अर्थम् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृतदारः प्राप्तधर्मप्रजासंपन्नदारः । अपरान् दारान् भिक्षित्वा यः
अधिगच्छति ॥ ५ ॥

८८८ [धननि तु यथाशक्तिः विप्रेषु प्रतिपादयेत् ।
वेदवित्सु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समशनुते ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । धनानि गोभूहिराण्यादीनि शक्त्यनतिक्षमेण ब्राह्मणेषु देवज्ञेषु विविक्तेषु पुत्रकलादाद्यवस्त्रेषु प्रतिपादयेत्तद्वशाच्च स्वर्गप्राप्तिर्भवतीति ॥ ६ ॥]

(७) मणिरामः । तथा च संतानाद्यर्थावै यः सुखार्थमन्यां स्त्रियमिच्छति तस्मै धनं न देयमित्यर्थः ॥ ५ ॥

(८) गोविन्दराजः । कृतदार इति । यः सभार्यः सन् धर्मप्रजासम्पन्ने दारेऽन्यान् कुर्वीत 'अन्यतरापादे तु कुर्वीते'त्यापस्तंबस्मरणादेवंविधनिमित्तमन्तरेण परं विवाहं भिक्षत्वा करोति यस्य मन्यथमात्रं कलं धनदातुः पुनस्तदुत्पन्नान्यपत्याति भवतीति निन्दातिशयः । नैवंविधेऽन्यो दिवाहः कार्यो न तु तदर्थं भिक्षणीयम् । नाप्येवंविधाय नियमतो दातव्यमित्येव-मर्थः ॥ ५ ॥

(९) भारचिः । धर्मप्रजासम्पन्ने दारे द्वितीयदारस्यात्मीयेन द्रव्येण नेदमनुज्ञानम् । यस्मात् न हि द्वितीयस्य दारस्य धर्मप्रजासम्पत्तौ सत्यां प्राप्तिरस्ति । तथा च स्मृत्यन्तरम्—“धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्दा कुर्वीते”ति । एवं च सति कृतदारकार्यस्य द्वितीयधाराधिगम-प्रतिषेधेऽन्यम् । भिक्षणपक्षमाश्रित्य निन्दा । तत्र च यथा तदङ्गभावं गच्छतो द्रव्यदातुः सन्ततिः, एवमात्मीयद्रव्याधिगमेऽपि कन्याया दातुः सन्ततिः कलमित्यतोऽप्येवं शक्यते निन्दा कल्पयितुम् । द्रव्यशब्दस्योभयत्र प्रवृत्तेः कन्यापि हि शक्यते द्रव्यशब्देनाभिधातुम् । यस्मात् कृतदारकार्यस्य द्वितीयदाराधिगमप्रतिषेधार्थोऽयं इलोकः । एतस्मिस्त्वर्थे प्रकरणं नानुगृह्यते, यतः अयमन्यप्रकरणानुग्राही । इलोकार्थं उच्यते:-कृतदारकार्यस्य द्वितीयदाराधिगमार्थं भिक्षमाणाय न देयं नियमतः । अत चोक्तो निन्दार्थेवाद इति । एवं च सति निविवक्षमाणायापि न देयम् । तथा च सत्यमपवादः पूर्वस्यासान्तानिकाय न देयमिति । नित्यकर्मार्थायां तु याचनायां सान्तानिकादिलोके दाननियम उक्तो विज्ञेयः । काम्यकर्मार्थायां तु याचनायां दानस्य न विधिनं न प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भूत्यवृत्तये ॥

अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमहंति ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रीणि वर्षाणि यस्य पर्याप्तं भूत्यभरणाय धनं तत् त्रैवार्षिकं ततोऽधिकं चा यस्यास्ति स सोमं पातुमहंति । श्रुतो नित्यस्य सोमस्यावश्यकर्तव्यतया उक्तत्वात् भूत्योपरोधेऽपि नैष निषेधः प्रवर्तीते, बलीप्रस्त्वाच्छ्रुतेः । अत इच्छासोमविषयोऽयं निषेधः ।

ननु च सोमे धनं परिक्रमार्थमुपयुज्यते 'तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति' । तत्र वृत्तिर्वर्धतेऽतश्च सोमे तत्र धनमुपयुज्यते । नोच्यते यस्य त्रैवार्षिकमिति । ननु च वृत्तिधनमसति धने नित्य-वदस्तीति विद्यमानधनेनापि तत्कर्तव्यवेष्यते । प्राशस्त्यकरदानशब्दो भक्तमात्रे यदि हिरण्य-दानं सोमक्रार्थमेवमादिनिवृत्तिः ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूत्याः भरणीया जायाद्याः । अधिकं वापीति वाकारः समु-च्चये । त्रिवर्षभूत्यवृत्तये योग्यं त्रैवार्षिकं धनं स्थापयित्वा यद्यधिकं सामर्थ्यं पर्याप्तं तदैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्यावश्यपोष्यभरणार्थं वर्षत्वपर्याप्तं तदधिकं ता भक्तादि स्यात् स काम्यसोमयागं कर्तुमहंति । नित्यस्य पुनर्यथाकथंचिदवश्यकर्तव्यत्वान्नायं निषेधः । अत एव 'समान्ते सोमिकैर्भैरिति नित्यविषयत्वमुक्तवान् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । संभवद्वनस्य यागदानयोः स्वेष्टसाधनत्वेन भूत्यादिपरिषीडनेनापि तत्कर्तव्यता प्राप्ता हत्ताह यस्येति चतुर्भिः । भूत्यवृत्तये तत्पोषणाय पर्याप्तं क्षमम् । यस्य त्रैवार्षिकं धनं स सोमं पातुगाहंतीति स्मृत्यन्तरात्सोम काम्यं 'समान्ते सोमिकैर्भैरिति नित्यस्यावश्यकर्तव्यतोक्तेः । 'नसन्ते वसन्ते ज्योतिषा गजेते'ति श्रुतेनानेन निषेधो नित्यस्य श्रुतिदाधेन स्मृतेर्दुर्बलत्वात् ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । भिक्षित्वा वक्ष्यमाणस्यापि कर्तव्यं इलोकद्वयेनाह यस्य त्रैवार्षिकं भवत्सिति । भूत्या भरणीयाः ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । भवतं अत्रं त्रिवर्षपर्यन्तं यः सोमं पातुं अहंति ॥ ६ ॥

(७) मणिरामः । सोमं पातुं सोमयागं कर्तुम् । अतो न्यूनधनस्तु न कुर्यात् ॥ ६ ॥

(८) गोविन्दिराजः । यस्येति । यस्यावश्यकर्तव्यभरणार्थं वर्षत्वपूरणसमर्थं तदधिकं च भक्तादि स्यात् स काम्यसोमयागं कर्तुमहंति । नित्यस्य पुनर्यथाकथंचिदवश्यकर्तव्यत्वात् नायं निषेधः ॥ ६ ॥

(९) भारचिः । तथा च दर्शयति एवं च सति काम्यसोमापेक्षोऽयं सामर्थ्यादुपदेशो द्रष्टव्यः । नित्यस्य हि सोमस्य भूत्योपरोधेनापि करणमिष्यते, नित्यत्वादेव । तथा च सत्यतः तदैव दाननियमो युज्यते, यथोक्तो यक्ष्यमाणाय देयमिति । इदं सोमग्रहणं सर्वकाम्यकर्मप्रदर्शनार्थम्, कारणस्य न समानत्वात् ॥ ६ ॥

अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ॥

स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिवेदयतिकमेणानधिकारिणः कुर्वतो न्यायसिद्धफलाभावोऽनेनानूदयते । फलप्रहणाच्च काम्यविषयता स्फुटतरा प्रतीयते । स पीतसोमपूर्वोऽपि । अनेन प्रथमयज्ञस्यावश्यकर्तव्यतां दर्शयति । स पीतत्वाद्यर्थवादोऽयम् । न पुनरपीतसोमस्य प्रतिवेदः ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न फलमाप्नोति कथचिन्मध्ये दुर्भिक्षादिना भूत्यनाशे प्रत्यवायाधिक्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रैवार्षिकधनादल्पधने सति यः सोमयागं करोति तस्य प्रथमसोमयागो नित्योऽपि न संपन्नो भवति मुतरां द्वितीययागः काम्यः ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । अतो नियमयति अत इति । सः पीतः पूर्वयागशेषः सोमो येन सः पूर्वकृतसोमस्यापि फलं न प्राप्नोतीति निन्दा ॥ ७ ॥

- (५) नन्दनः । अतस्त्रैवार्षिकाद्वक्तादायस्य पूर्वेरपीतोऽमः स पीतसोमपूर्वः ॥ ७ ॥
- (६) रामचन्द्रः । अतः तैवार्षिकात् धनात् अल्पीयोऽसि द्रव्ये यो द्विजः सोमं पिवति सः अपीतसोऽमः पीतस्य सोमस्य सोमपानस्य फलं न प्राप्नोति ॥ ७ ॥
- (७) मणिरामः । अतः तैवार्षिकधनात् ॥ ७ ॥
- (८) गोविन्दराजः । तथा च दर्शयति अतः स्वल्पीयसीति । तैवार्षिकधनादल्पतरे धने सति यः सोमयाग करोति तस्य प्रथमसोमदगोऽपि नित्योऽवसंपत्रो भवाते किमुत काम्य इति । तस्मादतोऽल्पधनेन काम्ययागो न कर्तव्यः ॥ ७ ॥
- (९) भारूचिः । नियमस्त्वव्यक्तिक्रमेण न केवलमस्य तत्कर्मनैषकल्यं प्रत्यवायश्चापरः । अपीतसोमपूर्वस्यायं व्यतिक्रमो निष्फलः प्रत्यवायाय च स्यात्, कि पुनरितरस्येति निन्दार्थवादः न चापीतसोमपूर्वोऽपीत्यनेन स्तुत्यर्थेनतिशयवचनेन न नित्यस्य सोमपानस्याप्रवृत्तिः शक्या कल्पयितुभ् । एवं च सत्येत्स्मादेव रक्त्यतिशयालिङ्गाक्रियस्यानिवृत्तिर्गम्यते । तथा च नित्यार्थं नियमतो देयम् । इतरत्वं त्वनियमः । इतानीं शक्तस्य दातुर्नियम उच्यते ॥ ७ ॥

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ॥

मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥ ८ ॥

- (१) मेधातिथिः । यः स्वजने भृत्यामात्यमातृपितृपुत्रवदारादिः तस्मिन् दुःखजीविनि । यः परजने यशोऽर्थं ददाति तस्यासी विषास्वादः । आपाते सन्निपाते मधुरः । यथा विषस्यास्वादः सन्निपातमधुरो विषाकविरसो मरणफलत्वात्, एवं तादृशं दानम् । यद्यपि संप्रति यशः सुखं जनयत्यमुत्र प्रत्यवायोत्पत्त्या विषास्वादसमं संपद्यते । तदेवाह धर्मप्रतिरूपकोऽसौ धर्मसदृशो न धर्मः, शुक्तिरिव रजतज्ञानस्य ॥ ८ ॥

- (२) सर्वज्ञनारायणः । शक्तः स्वजनपोषणे । स्वजनान् भार्यादीन् विहाय कीर्त्याधिक्यादिवोदेन परजने दाता । आपाततो मधुभूतकीर्तिलाभान्मध्वापातः । विषास्वादो विषभक्षणं पापहेतुरूपान्तर्हेतुत्वात् । धर्मप्रतिरूपको धर्मसदृशोऽधर्मः ॥ ८ ॥

- (३) कुललूकः । यो बहुधनत्वादानशक्तः सन्नवश्यभरणीये पितृमातादिज्ञातिजने दीर्घत्या दुःखोपेते सति यशोऽर्थमन्येभ्यो ददाति स तस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको न तु धर्म एव मध्वापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं यथस्करत्वाद्विषास्वादशचान्ते नरकफलत्वात्स्मादेतत्र कार्यम् ॥ ८ ॥

- (४) राघवानन्दः । अत आह शक्त इति । दाता दानशीलो यः स परजने प्राणान्प्रदातुं शक्तोऽपि सति स्वजने दुःखिनि न ददादित्याह मध्वापातः । मधुवदापातः कीर्तिसुखकरत्वात् विषास्वादः विषवदास्वादनीयं फलं यस्य सः उदके संतापादिदृष्टे । विषमपि मारकत्वेऽप्यतिमधुरम् ॥ ‘दीयते च परिक्लिष्टं तद्वान् राजसं स्मृतं मित्युक्ते ॥ धर्मप्रतिरूपकः धर्मभासः ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । प्रासङ्गिकं समाध्य प्रकृतमेव सान्तानिकादिषु भिक्षितैः कर्तव्यमुप-संक्रम्याह शक्तः परजने दातेति । शक्तः धनवान् । स्वजने स्वकुटुम्बे । मधु ईपत्पिबतीति मध्वापातः । विषं तमंतास्वादयतीति विषास्वादः प्रभूतविषाशीति यावत् । स धर्मप्रतिरूपकः धर्मप्रतिरूपसहितः स्वजने दुःखजीविनि सान्तानिकानि सान्तानिकादिष्वपि दातुधर्मो भूयानित्यर्थः ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शक्तः स्वजनपोषणसमर्थः स्वजने स्वभर्तव्ये दुःखजीविनि मध्वापातः मधुरोपकमः विषास्वादः नरकदर्श [नम्] धर्मप्रतिरूपको धर्मसदृशोऽधर्मः ॥ ८ ॥

(७) मणिरामः । शक्तः बृहधनत्वादाने समर्थः सन् स्वजने पितृमात्रादि जातिजने दुःखजीविनि दुःखोपेते सति परजनेभ्यो ददाति स दानविशेषो धर्मप्रतिरूपकः धर्मप्रतिनिधिः न तु धर्मः । कथंभूतः मध्वापातः मधुरोपकमः प्रथमं यशस्करत्वात् । अते विषास्वादः नरकफलत्वात् । तस्मात्स्वजनानोष्य पश्चादन्येभ्यो देयमिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

(८) गोविन्दराजः । शक्त इति । यो धनं दत्वा दानसमर्थः सजातिषु दौर्यत्योपेतेषु सत्स्वयंभ्यो ददाति तस्य तदानं संप्रति यशस्करत्वात् मधु इव प्रथमभक्षणयोऽयोऽमुत च नरकापाताद्विषविपरिणामतुल्यमतश्चासौ धर्मप्रतिच्छङ्कदो न तु धर्म इति तस्मात्तदेवं न कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

(९) भारुचिः । एवं च सत्येतदर्थाद् गम्यते स्वजनोपरोधेन परेभ्यो न देयम् । स्वजनं च पुत्रदारादि वक्षतीति । अन्यथा हि स्वजनातिकमेण यो ददाति दातुः तस्यासौ मध्वापातः, अधुना इवापातः आपात आस्वादः सन्निपात रमणीयो यशः, सुबं यशोऽर्थिनां यदपि भवति, तथाप्यसौ विषास्वाद इव ज्ञेयोऽप्येव । कटुरसत्वेनात् प्रत्यवायोत्पत्त्या । तथा च दर्शयति स धर्मप्रतिरूपको दातुरधर्म इत्यर्थः । कटुः । नियमातिक्रमात् । अस्य निन्दार्थ-नादो निवृत्यर्थः ॥ ८ ॥

भूत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौधर्वदेहिकम् ॥

तद्भूत्यसुखोदकं जीवतश्च मृतस्य च ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य निन्दार्थवादोऽयम् । भूत्या व्याख्याताः । उपरोधो भक्त-वस्त्रादिना यथोपयोगमाहरणम् । औधर्वदेहिकं परंलोकप्रयोजनम् । असुखोदकं 'मुदर्कः' आगामीकालः, सोऽस्य दानस्यासुखोदकं भवतीति प्रयोजनं सिद्धमेव ॥ ९ ॥

(२) सर्वजननारायणः । न केवलं कीर्तव्यं दानादावेवमदृष्टबृद्धचापि करणे तथेत्याह भूत्यानामिति । उपरोधो वृत्तिसंकोचः । जीवतोऽसुखोदकं वृत्यभावेन भार्यादिनाशात् ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रदाराद्यवश्यभर्तव्यपीडनेत यत्पारलीकिकधर्मबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवितो मृतस्य च तदानं दुःखफलं भवतीति पूर्वं कीर्त्यादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः । अर्यं त्वदृष्टार्थदानप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

(४) रात्रवानन्दः । ततः कि तत्राह भूत्यानामिति । भूत्यानामुपरोधेन भरणीयानां पीडया । औष्ठवंदेहिकं पारलौकिकम् । असुखोदर्कं इह भरणीयव्यग्रमनस्तथा जीवतः मृतस्य तु अमुतफलराहित्येन च अतो भूत्या पीडया दृष्टादृष्टं दानादिकं कर्तव्यमिति भावः ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं दानमेव स्वजनोपरोधेन न कार्यं किन्तु सर्वोऽपि धर्मां न कार्यं इत्याह भूत्यानामुपरोधेनेति । मरणादृष्टं येन देहः प्राप्यते स अष्ट्वं देहस्तस्मै हितमौर्ध्वदेहिकं धर्ममिति यादत् ॥ ९ ॥

(६) रामबन्दः । भूत्यानां जीवनोपरोधेन औष्ठवंदेहिकं पारलौकिकं अस्य जीवतो मृतस्य वाऽसुखोदर्कं तद्द्वयं भवति ॥ ९ ॥

[वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः ॥

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥ १ ॥]

(७) मणिराजः । भूत्यानामुपरोधेन पुत्रदाराद्यवश्यपोष्पीडनेन । औष्ठवंदेहिकं पारलौकिकधर्मबुद्धया दानादिकम् ॥ ९ ॥

(८) गोविन्दराजः । भूत्यानामिति । पुत्रदाराद्यवश्यभर्तव्योपयोगीडने यत्पारलौकिकं दानादि करोति तस्य जीवतो मृतस्य वाऽसुखफलं भवति ॥ ९ ॥

(९) भारचिः । मातापितरौ पुत्रदारं च भूत्याः । तथा चोक्तम् “गुरुन्भूत्यांश्चो-ज्जीहीर्षन् इति । एवं च स्मृत्यन्तं “वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत्” ॥ अतस्तेषामुपरोधेन यदन्यत् करोति औष्ठवंदेहिक-भिष्टपूर्वं वा युक्तमस्यासुखोदर्कत्वं प्रत्यवायोत्पत्त्या च तत्रैहेति । अपरे तु पूर्वश्लोकपादं वा पठन्ति” “मध्वास्वादो विषापात्” इति अर्थस्तु यथोक्त एव ॥ ९ ॥

यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ॥

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ १० ॥

यो वैश्यः स्याद्वहुपशुर्हीनक्तुरसोमपः ॥

कुटुम्बात्तस्य तद्द्वयव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । अवाङ्ग्रहणात्र केवलं सर्वात्मां दक्षिणानामसंपत्तौ वैश्यानामिदमाहरणं विधीयते । अपि च तस्मिन्पि पश्वादौ । आहरेदिति तत्स्वीकारोत्पत्तिमात्र-मुच्यते, नोपायविशेषः । अतश्च याज्ञव्या विनिमयेन चौर्येणवापहतव्यम् । “ननु च चौर्येण साम्यं नोत्पद्यत इत्युक्तम्” । नैष दोषः । इह स्वशब्देनैवेकं ‘हतव्यमिति’ । एवं ह्याह-‘कर्तव्यं हीनकर्मणं’ इति । अयं वापहारः प्रागारब्धयागस्य सर्वाङ्गोपेतस्यैकाङ्गासंपत्तौ प्रारिष्यमानस्य वेति न विशेषेहेतुरस्ति । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति वचनात्क्षत्रियवैश्ययोरप्यस्ति तदेकाङ्गग्रहणमस्मिन्निमिते । ननु कः क्षत्रियो याचेदिति क्षत्रियस्य याज्ञव्या प्रतिषिद्धा । अत्यल्पमिदमुच्यते । ब्राह्मणस्यापि चौर्यं निषिद्धम् । तस्मात्तस्मिन्निमिते नास्त्यर्जनोपाय-

नियमः । धार्मिके सतीत्यनुवादोऽयम् । यो हि धर्मज्ञो राजा तस्मिन्निमित्ते चौर्यं विहतमिति । अन्यस्य तु निगृहीतत्वात्कुतः प्रवृत्तिः । बहुपशुग्रहणं धनमात्रोऽलक्षणार्थम् । हीनक्रतुः कर्म योगादन्यदपि दानादि न करोति । सत्यप्यसोमपे । कुटुंबाद्गृहादित्यर्थः । गृहाद्वि चौर्यं दोपवत्तरमत्सदनुज्ञायते । न मुनरप्येवमेव नियमः । अन्यतोऽपि यत्खलादेः संपद्यते तत्कर्तव्यमेव । वक्ष्यति च 'खलाद्येवादगाराद्वैति' ॥ १०-११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यज्वनः क्षत्रियस्य विशेषेण तु ब्राह्मणस्य । एकेनाङ्गेनाप्राप्तेन आज्यस्य पशोर्दस्त्रादीनां वा दक्षिणानामन्यतमस्याभावेन प्रतिरुद्धः प्रतिवद्धः । धार्मिके सतीत्यधार्मिकस्य राज्ञो यज्ञसंपत्यनुरोधेन वैश्यधनापहरणानुपपत्तेस्त्रक्तम् ॥ ११ ॥

(३) कुललूकः । क्षत्रियादर्यजमानस्य देशेषतो ब्राह्मणस्य यदि यज्ञ इतराङ्गसंपत्तौ सत्याभेकेनाङ्गेनासंपूर्णः स्यात्तदा यो वैश्यो बहुपश्वादिधनः वाक्यजादिरहितोऽसोमयाजी तस्य गृहात्तदङ्गोचितं द्रव्यं बलेन चौर्यं वाहरेत् । एतच्च धर्मप्रधाने सति राजनि कार्यं स हि शास्त्रार्थमनुतिष्ठन्तं न निगृह्णति ॥ १०-११ ॥

(४) राघवानन्दः । विहितदक्षिणा तु शूद्रादिप्रतिग्रहेणापि देयेत्याह यज्ञस्तेति पञ्चभिः । प्रतिरुद्धः असमाप्तकल्पः । एकेन दक्षिणारूपेण । धार्मिक इति विशेषणाद्लादपि वैश्यादिभ्यो दक्षिणा ग्राह्येति शेषः । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति विशेषणं दक्षिणार्थं क्षत्रियस्यापि भिक्षासूचकम् ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अथ वर्षतयपर्याप्तभूत्यवृत्तिना वक्ष्यमाणेन किञ्चिद्यूनधनेन स्नातकेन निवेदितस्य कोशहीनस्य राज्ञः कर्तव्यमाह यज्ञस्तेत्प्रतिरुद्धः स्यादिति । श्लोकद्वयमेकं वाक्यं सति राजनि दानशीले राजनि विद्यमानेऽपि एकेनाङ्गेनैकाङ्गवैकल्येन यज्ञः प्रतिरुद्धस्तेत्प्रतिरुद्धिन्तश्चेत् राज्ञः कोशाभावादिति भावः ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह यज्ञेति । यज्वनः यज्ञः एकेनांशेन प्रतिरुद्धः स्यात् ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हीनक्रतुरकृतपञ्चमहायज्ञः । असोमपः अपीतोसोमः । एतेन सोमपस्य पञ्चयज्ञाकरणोऽपि श्रेष्ठतोक्ता । तस्य वैश्यस्य कुटुम्बात् कुटुम्बार्थधनादाकृपैकमंशं राजा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च य इति । कुटुम्बात् गृहादपि ग्राह्यम् । यज्ञसिद्धये यज्ञसमाप्तये । तद्रव्यं दक्षिणारूपमिति भावः ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । हीनक्रतुः अनग्न्याधानादिकान्तस्य वैश्यस्य कुटुंबाद्गृहाद्यज्ञसिद्धय एकाङ्गहीनयज्ञस्य समाप्तये यावता द्रव्येण स यज्ञः सिद्धयति तावद्विव्यमाहरेत्प्रतिरुद्ध्य गृह्णीयतास राजेति विपरिणामः । राजैव कर्ता न यज्ञा, कुत एतत्? राज एवाहरणवलोपपत्तेः महाभारतेऽप्यस्य वचनस्य चतुर्थः पादो यज्ञार्थं पार्थिवो हरे'दिति पठयते तेनापि राजैककर्तव्याल्ये यो न यज्ज्वेति ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । धार्मिके राजनि सति । यो वैश्यो बहुपशुहीनः क्रतुर्यस्य सः । सः असोमपः तस्य कुटुम्बात् गृहात् तद्रव्यं यज्ञसिद्धये राजा आहरेत् स्वीकुर्यात् ॥ ११ ॥

(७) मणिरामः । यज्वनः क्षत्रियादेर्यजमानस्य । इतरांगे जाते सति एकेनांगेन-
संपूर्णः स्यात् ॥ १० ॥ तदा एतादृशादैश्याद्द्रव्यं बलात् चौर्याद्वा आहत्य यज्ञं संपूर्णं कुर्यात्
इदमपि धार्मिके राजनि सति कर्तव्यं नान्यथा । स हि शास्त्रार्थं ज्ञात्वा न दंडयेत् ॥ ११ ॥

(८) गोविन्दराजः । यज्ञ इति । य इति ! क्षत्रियादेर्यजमानस्य यदि यज्ञेज्यायज्ञ-
संपत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेन विना न निरूपः स्यातदा यो वैश्यो बहुपश्वादिधनः प्राक् यज्ञसिद्धर्थं
चौर्येणाहरेत् । एतच्च धर्मप्रधाने राजनि सात कार्यं स हि शास्त्रमनुतिष्ठन्तमुपेक्षते ॥ १०-११ ॥

(९) भारत्चिः । भिक्षमाणः स्यापि तदर्थमसामग्र्यां सत्यां यज्ञसाधनानां परादानं वक्ष्यति ।
एकाङ्गेनेति, येन केनचिदल्पेनापि यज्ञसाधनप्रतिपूरणेनर्थ्यर्थः । ब्राह्मणस्य विशेषणे-
दभित्यर्थः । तद्विमित्ते । एवं च सति क्षत्रियवैश्ययोरपि यायजूकयोरेकमनुज्ञायते परादानं,
ब्राह्मणस्य विशेषेनेति उच्चनात् । धर्मसंके सति राजनि धर्मज्ञो यो खेतद्वेति । अनेन तिमित्ते
उपन्यस्ते स्त । शास्त्रे इहैन्तस्मिन्नेवंगुणे ज्ञति राजन्येतदुपदिश्यते परादानम् । कुतः ।
पुनस्तदिति यतस्तदाह-हीनकतुश्च बहुषशः स्यात् । हीनकर्मा । अहीनकतुरपि यद्यसोमपो
भवति, ततः कुटुम्बात्स्य तद्द्रव्यमाहरेत् ॥ १०-११ ॥

आहरेत्त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेशमनः ॥

न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ १२ ॥

(१) भेदातिथिः । वैश्यासंभवे शुद्रादप्याहरत्यम् । त्रीणि वा द्वे वेत्यङ्गप्रकरणा-
दङ्गानि वेदितव्यानि । अतार्थवादो न हि शूद्रस्येति । यद्यपि पूर्वमनेकोपायकृतमाहरणं
विहितं तथापि भिक्षणगत नास्ति, 'न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेतेति' । ननु " च स्मृत्यन्तरे-
र्जविशेषेण शूद्रधनेन यागः प्रतिषिद्धः" । अस्योपदेशस्य सामव्याच्छूद्रात्प्रतिगृहीतेति द्रष्टव्यम् ।
अन्ये त्वाहुः । ब्राह्मणेन स्वीकृतत्वान्नैव तच्छूद्रधनमिति । यस्तु प्रतिषेधः, स शूद्रस्य शान्तिक-
पौष्टिकादि येन धनेन करोति कृत्विग्वत्तत्र द्रष्टव्यः । इह तु भूतपूर्वगत्या शूद्रधनव्य-
पदेशोऽस्य स्यात् सांप्रतिक्त्वाभावे च सा ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि तु यज्ञाङ्गद्वयवस्यासंपत्तिस्तदा शूद्रस्यैव तथाविधस्य
धनादित्याह आहरेदिति । यज्ञेषु परिग्रहो यज्ञातिमित्तधनपरिग्रहो यज्ञार्थता धनस्य ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । यज्ञस्य द्विष्यङ्गवैकल्ये सति तानि त्रीणि चाङ्गानि द्वे वाङ्गे वैश्याद-
लाभे सति निविशङ्गं शूद्रस्य गृहाद्वलेन चौर्येण वाहरेत् यस्माच्छूद्रस्य क्वचिदिपि यज्ञसंबन्धो
नास्ति न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेतेति वश्यमाणप्रतिषेधः शूद्राद्याचनस्य न तु बलग्रह-
णादेः ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र च कैमृत्यमाह आहरेदिति गवाम् । कश्चिदिति यज्ञोद्देशेन
न यज्ञार्थं धनमित्यादिवचनविरोधात् तत्समाप्त्यर्थं न तु दोषः ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । वैश्याभावे राजा किं कुर्यादित्यपेक्षायामाह आहरेत् त्रीणि वा द्वे वेति ।
न केवलमङ्गं राजा शूद्रस्य गृहादाहरेत्किन्तु त्रिभिरङ्गैः यज्ञप्रतिग्रहहेतुरुत्तरार्द्धेनोक्तः परि-
ग्रहः संबन्धः ॥ १२ ॥

(६) राथचन्द्रः । शूद्रस्य त्रीणि यज्ञस्याङ्गानि द्वे वाङ्मे हीने भवतः तदात्य वेशमतः आहरेत् । शूद्राद्वन्द्वादानं कुर्यात् । कश्चित् परिप्रहः संबन्धः शूद्रस्य यज्ञेषु नास्ति ॥ १२ ॥

(७) मणिरामः । वैश्याच्चेत्र प्राप्यते तदा यज्ञसिद्धिः कथं स्यादत्ताह । आहरेदिति । परिप्रहः संबन्धः ॥ १२ ॥

(८) गोविन्दराजः । आहरेदिति । यज्ञस्य द्विताङ्गकवैकल्ये सति तानि त्रीणि वाङ्गानि द्वे चाङ्मे निर्विकल्पः । शूद्रग्रहाच्चौर्येणाहरेद्वस्माच्छूद्रस्य यज्ञसंबन्धो मनागपि नास्ति । यज्ञार्थत्वं धनम् । तथा च यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रे विस्मयते । भिक्षितशूद्र-धनस्य प्रतिषेधो भविष्यति न यज्ञार्थं धनं शूद्रादिति ॥ १२ ॥

(९) भारच्चिः । तदसम्भवे न—आहरेत् त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेशमनः । अङ्ग-प्रकरणात् त्रीणि वा द्वे वाङ्गानि सम्बद्ध्यन्ते । अङ्गभूयस्त्वादानं च हीनजातित्वादस्य । अस्यार्थवादो भवति ॥ एवं चाह व्यासः—यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा यष्टा सृष्टः पुरुषो रक्षिता च, तस्मात् सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं धनं न कामाय एतत्प्रशस्तम् । ननु शूद्रधनेन यागप्रतिषेधं वक्ष्यति—‘न यज्ञार्थं धनं शूद्रादित्येवमादिभिः । भिक्षित्वा तत्र प्रतिषेधः, इदं च परादानं पदार्थान्तरतम् । यतो न विरोधः । अथवा शूद्रधनैरेव केवलैस्तत्र प्रतिषेधः, इह तु द्वितीयाङ्गवैकल्येऽसम्भवद्वित्तस्य तत्र आदाय यागो युक्तः । वचनाद्वातैव भविष्यति, निमित्ते भेदे सति । न वचनस्यातिभारोऽस्ति उपदेशपरत्वाच्छास्तस्य । इदानीं ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामिदमादानमुच्यते ॥ १२ ॥

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्ञश्च सहस्रगुः ॥

तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामप्येवंविधाभ्यामाहर्तव्यमिति श्लोकार्थः । गो-ग्रहणं तावत्परिमाणधनोपलक्षणार्थम् । अथज्ञोऽसोमयाजी ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्षत्रियादप्येवंभूतादेकमंशमानेतव्यमित्याह योऽनाहिताग्निरिति । अयज्ञा असोमयाजी ॥ १३ ॥

(३) कुललूकः । योऽनाहिताग्निर्गोशतप्रतिमाणधनः आहिताग्निर्वाऽसोमयाजी गोसहस-परिमितधनः द्वयोरपि गृहाभ्यां प्रकृतमङ्गद्वयं वयं वा शीघ्रं संपादयितुं ब्राह्मणेन द्वाभ्या-माहरणीयं ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामपि ब्राह्मण आहरेत् क्षत्रियस्य तु अदस्युक्रियावद्ब्राह्मणस्व-हरणं नेषेवधिष्यति ॥ १३ ॥

(४) राधवानन्दः । किं य इति । शतगुः शतं विद्यमाना गावो यस्य । एवं सहस्र-गुरुपि । अयज्ञा चेद्ब्राह्मणः क्षत्रियो वा अविचारयन् द्वितीयामाहरणे तेषां क्लेशाभावात् ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । शूद्राभावे च किं कुर्यादित्याह योऽनाहिताग्निः शतगुरिति । योऽनाहिताग्निः परिशेषात्क्षत्रियो ब्राह्मणश्च आहरेदोषे त्रीप्यङ्गानि द्वाभ्यां चेद्वै सर्वैश्चेत्सर्वाणीत्युक्तम् ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । योऽनाहिताग्निः शतगुः गोशब्द उद्दलक्षणं तावद्वन्मुच्यते च पुनः यः अयज्ञा असोमयाजी च सहस्रगुः तयोः शतगुसहस्रग्वोः कुटुम्बान्यां त्रैवर्णिके अविचारयन् राजा आहरेत् ॥ १३ ॥

(७) मणिरामः । शतगुः गोशतपरिमाणधनः । कुटुंबाभ्यां क्षत्रियवैश्याभ्यामपि अंगद्वयत्रिसिद्धं ब्राह्मणेन क्षत्रियवैश्याभ्यामपि आहरणीयम् ॥ १३ ॥

(८) गोनिदन्नराजः । य इति । योऽनाहिताग्निशतपरिमाणधनः आहिताग्निरपि वा असोमयाजी गांसहस्रपरिमाणधनस्तयोरपि गृहाभ्यां प्रकृतमहाद्यं त्रयं वा क्षिप्रमाहरेत् । देवश्यादपहरणस्योक्तत्वाद्ब्राह्मणाच्च वक्ष्यमाणत्वादिदं क्षत्रियविषयम् ॥ १३ ॥

आदाननित्याच्चादापुराहरेदप्रथम्यच्छतः ॥

तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चेच प्रवर्धते ॥ १४ ॥

(१) भेदातिथिः । अयं सर्ववर्णविषयः इत्योक्तः । आदाननित्यो यः सर्वकालं कृषिप्रतिग्रहकुभीदातिभिर्वर्णनमर्यंति न च ददाति । तत उपायान्तराण्याश्रयणीयानि । अदानुरित्ययागशीलस्यापि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदातुरदानशीलादादाननित्यान्नित्यार्जकादप्रयच्छतः तदा तद्वन्मददतोऽपि त्रैवर्णिकादाहरेत् । एकमङ्गं द्वयं त्वयमित्यन्येषूक्तमतस्तु बहवपि ग्राह्यम् । ब्राह्मणस्य त्वयज्ज्वनोऽपि धनमनादेयमिति वक्ष्यति । एतच्च राजा स्वकोशे सत्यपि गृहीत्वा दद्यादिति ग्राह्यम् ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं यस्यासादादाननित्यः ब्राह्मणस्तस्मादिष्टापूर्तदानरहिताद्यज्ञाङ्गद्वयत्यर्थायां याचनायां कृतायामददतो बलेन चौर्येण वा हरेत् तथा कृतेऽपहर्तुः स्याति । प्रकाशते धर्मश्च वृद्धिभैति ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । आदाननित्यात् प्रतिग्रहपरात् । अदातुः स्वरसतः । अप्रयच्छतः अनिषेधकात् । अस्यायज्ज्वनो यज्ज्वनो वा । यशोऽमुकस्य धनेनास्मद्यागः समाप्त इति वर्धते परथर्मोत्पादकत्वोपकारात् ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । एवंकुर्वतो राजः फलमाह आदाननित्याच्चादातुरिति । अदातुरत्यप्रयच्छतो दातुः कदर्यादिति यावत् तद्द्रव्यमाहरेत्था कुर्वतो राजो यशः प्रथते ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आदातुः आददतः आदाननित्यात्प्रतिग्रहादिना नित्यात्स्वकृत्यात् अप्रयच्छतः आहरेत् स्वीकुर्यात् अस्य यशः प्रथते ॥ १४ ॥

(७) मणिरामः । आदानं धनग्रहणं नित्यं यस्याऽसीआदाननित्यः ब्राह्मणः तस्मात् । अदातुः इष्टापूर्तदानरहितात् । अप्रयच्छतः याचनायां कृतायां अददतः । एतादृशाद्ब्राह्मणादपि द्वित्यंगसिद्धर्थं बलेन चौर्येण वा आहरेत् । तथा आहृते सति आहर्तुः यशः प्रथते धर्मश्च वर्धते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(८) गोविन्दराजः । आदाननित्यादिति । प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं वस्यासावादाननित्यो ब्राह्मणस्तस्मदिष्टापूर्तदानरहिताद्यज्ञाङ्ग्याभ्यायां कृतायामददन् चौर्येण हरेदेवं कृतोऽस्यापहर्तुः ख्यातिः प्रकाशयते धर्मश्च वृद्धिमेति ॥ १४ ॥

(९) भग्नचिः । अयं चादायनित्यो ब्राह्मण उच्यते । आदाय यो न कल्पयति धनमिष्टापूर्ताङ्ग्नितया । तस्मादप्रयच्छत् इदमादानमूच्यते । न त्वादाननित्यस्थापि सतो यज्ञशीलस्य । एवं च सति पूर्वस्लोकः क्षियविषय एव दृष्टव्यः । अपरे त्वादाननित्यं वार्धुर्पात्रं मन्यते । शास्त्रप्रतिपिद्वृद्धिगृहीतारम्यागशीलम् । एतस्यां च कल्पनायां जातिरविविक्षिता । तथा च गन्दः “कि ते इष्टवन्ति कीकटेषु गातः” इत्येवमादिः ॥ १४ ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनशनता ॥

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥ १५ ॥

(१) नेधातिथिः । आत्मकुटुम्बावसादेऽपि पूर्ववत्परादानां कर्तव्यम् । अश्वस्तनग्रहणादेकदिनवृत्थर्थमेवानुजानाति नाधिकम् । हीनकर्मण इति कर्मार्थम् । स्मृत्यंतरे ‘हीनादादेयमादौ रथात्तदलाभे समादेपिः । असंभवे त्वाददीति विशिष्टादेपि धार्मिकात् ॥ सप्तमे भक्ते । व्यहं येन न भुक्तं चतुर्थेऽहनि प्रातभोजनार्थं परादाने प्रवर्तेत । सायंप्रातभुज्जीतेत्यहन्यहनि भक्तद्वयं विहितम् ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्यहमुपोषितेन चतुर्थदिनेऽप्युवपासशङ्कायां तद्विनमात् । पर्याप्तम् । हीनकर्मणः पतितादेरापि ॥ १५ ॥

(३) कुललकः । सायंप्रातभोजनोपदेशात्त्रिरात्रोपवासे वृत्ते चतुर्थेऽहनि प्रातः सप्तमे भक्ते दानादि धर्मरहितादेकदिनपर्याप्तमर्थं चौर्यादिना हर्तव्यम् ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मार्थस्येव प्राणात्यय प्रायेऽपि ग्राह्मित्याह तथैवेति द्वाभ्याम् । सप्तमे चतुर्थेऽहनि प्रातर्भक्ष्ये एतत्स्पष्टयति भक्तानि षडिति । अनशनता च तुर्वर्ण्येन अश्वस्तनविधानेन परदिनासंचयित्वेन हर्तव्यं चौर्यादिना । हीनकर्मणः कदर्यादपि ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । एवं यजापदि राजा कर्तव्यमुक्तमधुना क्षुत्तीडापदि पुरुषेण कर्तव्यमाह तथैव सप्तमे भक्त इति । सप्तमे भक्तानि षडनशनता व्यहमभुज्जानेन सप्तमे भक्ते सप्तम्यां भक्तं तु चतुर्थेऽहनि हीनकर्मणः स्वस्मादीनकर्मणः पुरुषात् अश्वस्तननिधानाय श्वोभवं श्वस्तनं निधानं न्यासः श्वस्तनञ्च तिधिधानं चेति श्वस्तननिधानं तदभावायाश्वस्तननिधानाय एवमापद्वये परस्वहरणं यथोक्तं कुर्वन्नराजा न दण्डयः ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सप्तमे भक्ते चतुर्थदिने षट्भक्तानि अन्नानि अनश्रता लीणिदिनानि अनशनता हीनकर्मणः शूद्रात् अश्वस्तनविधानेन एकदिनपर्याप्तं अन्नादानं कर्तव्यम् ॥ १५ ॥

(७) मणिरामः । तथैव षडनशनता सायंप्रातभोजनोपदेशात् त्रिरात्रोपवासे जाते सप्तमे भक्ते चतुर्थेऽहनि । हीनकर्मणः दानादि धर्मरहितादपि । अश्वस्तनविधानेन एकदिनपर्याप्तम् । भक्तानि अन्नं हर्तव्यं चौर्यादिनापीत्यर्थः ॥ १५ ॥

(८) गोविन्दराजः । तथेति । सायंप्रातभोजनोपदेशाव्यहमनुभुक्ते न्तुर्थं प्रातः सप्तमे भक्तो यागादि कर्मरहितादात्रिकमातपर्याप्तं यथैव यज्ञाप्रतिरोधस्तथैव हर्तव्यम् ॥ १५ ॥

(९) भर्तुचिः । आत्मकुटुम्बभुदवसादेनापि निमित्तेन पूर्ववत् परधनं शिष्यते । ब्राह्मणस्य पिशेषेणेत्येतदनुर्वर्तते । अश्वस्तननिधानायेति वचनात्, आहोरात्रिकमादेय परिआमनुजानाति नाधिक् । हीनकर्मण इति च कर्मार्थमिदं वचनम् । तथा च स्मृत्यन्तरं ‘हीनादादेयमादौ स्यात्तदलाभे समादपि । असम्भवे त्वादीति विशिष्टादपि धामिकात्’ । एवं च सति पूर्वस्याप्ययमेव क्रमे विज्ञेयः । तथा च गौतमः ‘द्रव्यादानं तिवाहसिद्ध्यर्थं धर्मतत्त्वं संयोगे च शूद्रादध्यतापि शूद्रात्’ इति ॥ १५ ॥

खलात्खेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपदत्यते ॥

आख्यतत्वयं तु तत्स्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । यतो वादीति आरामादेरपि । आख्यातत्वयं पृच्छते इत्येव । यदि पृच्छतीति वचनं न हठात्पुनः प्रेषणादिना प्रश्नमसौ कारयितव्यः । अथवा पृच्छते धनस्वामिने, यदि पृच्छति राजेति । ‘राजपुरं नैत्वैव’ विषयमेदो दर्शयितव्यः । तथा च गौतमः (अ. १८ सू. ३०) ‘आचक्षीत राजा पृष्ठः’ इति । भक्तच्छेदे यज्ञप्रतिबन्धतः प्रकरणविशेषादुभयतायां विधिर्येऽपि ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । खलादेरपि रक्षितात्स्वयमेवाहर्तव्यं प्रार्थनेन वा ग्राह्यम् । न तेनास्य पतितप्रग्रहणदोषः । दिने वारद्वयभोजननियमाद्भोजनद्वयं भवतीति व्यवस्थया सप्तमे भक्त इत्युक्तम् । आख्यातव्यमिति तस्मै तथाऽन्यस्मा अपि अरक्षितादाने कुतः प्राप्तमिदमिति पृष्ठेन नाक्षेपतव्यं तथापत्युरित्यर्थः ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । धान्यादिमर्दनस्थानात्खेत्राद्वा गृहाद्वा यतो वाप्यस्मात्प्रदेशाद्वयं हीनकर्म संबन्धित लभ्यते ततो हर्तव्यं यदि वासी धनस्वामी पृच्छति किन्निमित्तं कृतमिति पृच्छते निमित्तं चौर्यादि वक्तव्यम् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । हरणस्थलान्याह खलेति । खलात् प्राङ्गणात् । त्वया हृतमेतदिति यदि पृच्छति तदा तस्मै पृच्छते मया हृतमेतदिति वक्तव्यम् ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । अश्वस्तननिधानाय भक्तं द्रव्यं कुतो हर्तव्यमित्यपेक्षायामाह खलात्खेत्रादगाराद्वेति । यतो वाप्युपदय लभ्यते ततो हर्तव्यमित्यनुष्ठजनीयम् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतः स्थानात् ॥ १६ ॥

(७) मणिरामः । तस्मै धनस्वामिने आख्यातव्यं चौर्येण मया गृहीतमिति सत्यं वक्तव्यं यदि पृच्छति तदा वक्तव्यं नान्यथेत्यर्थः ॥ १६ ॥

(८) गोविन्दराजः । स्वलादिति । धान्यादि क्षोदनात्खेत्राद्वा यतो वान्यस्मादेशाद्वीनकर्मसम्बन्धेन लभ्यते ततो हर्तव्यं यदि वासी धनस्वामी पृच्छति तदा तस्य पृच्छतः तच्चौर्यं सनिमित्तकम् ॥ १६ ॥

(९) भारुचिः । एवं च बलादिग्रहणात् धान्वमिदं विज्ञेयं भोजनार्थीयं तथा च राप्तमे भक्त इत्युक्तम् । धनस्वामिने पृच्छते सुप्तमुत्थाप्य जाग्रित्वा यदि पृच्छति । अथवाख्यातव्यं तत्सन्ने पृच्छते धनस्वामिने यदि जाग्रद्धनापहतर्त व पृच्छति, न बलादुत्थाप्याख्यातव्यम् । अथवा यदि पृच्छति राजा धनस्वामिना राजपुरुषेवा राजसमोपमानीतम् । तथा च गौतमः “आचक्षीत राजा पृष्टः” इति धनापहरणप्रयोजनम् । अयं च परादानप्रतिरोधेऽपि समानत्वात् कारणस्य विज्ञेयः ॥ १६ ॥

ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ॥

दस्युनिषिक्ययोस्तु स्वमजीवन्हर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियेणेति । क्षत्रियग्रहणं वैश्यशूद्रयोरपि प्रदर्शनार्थम् । कदाचनेति महायामापदीत्यर्थः । दस्युनिषिक्ययोर्ब्रह्मणयोरेव । ‘दस्यु’स्तस्करो ‘निषिक्य’ स्तवकर्माज्ञाश्रमी ॥ १७ ॥

(२) सर्वजननाशयाः । दस्युः शूद्रः निषिक्यौ क्षत्रियविशौ तेषां वित्तमजीवत्क्षत्रियो राजा गृह्णीयात् ॥ १७ ॥

(३) कुललूकः । उक्तेष्वपि निमित्तेषु क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य धनं ततोऽपकृष्टत्वात् हर्तव्यं समानन्यायतया तु वैश्यशूद्राभ्यामुक्तृष्टजातितो न हर्तव्यं प्रतिषिद्धकृद्विहिताननुष्ठायिनोः पुनर्ब्रह्मणक्षत्रिययोरत्यन्तपदि क्षत्रियो हर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र प्रतिप्रसवमाह ब्राह्मणेति । क्षत्रियेणत्युपलक्षणं वैश्यशूद्रयोः दस्युनिषिक्ययोः । अजीवन् वृत्यन्तराभावात् । निषिक्यो धर्महीनः ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । तद्वद्वयं तस्मै स्वामिने जात्या स्वस्मादपकृष्टाद्वर्तव्यं नोकृष्टादित्याह ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यमिति । ब्राह्मणक्षत्रियग्रहणमुक्तृष्टापकृष्टजात्युपलक्षणार्थम् । अस्यापवादेनोत्तरार्थेनोक्तं दस्युः सर्विः निषिक्यस्यक्तनिजधर्मक्रियः दस्युनिषिक्ययोर्ब्रह्मणयोरिति विपरिणामः अजीवन्वृत्तिहीनः ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दस्यति यः सः दस्युः निषिक्यः तस्करानाश्रमिणी तयोः स्वं द्रव्यं क्षत्रियः अजीवन् हर्तुं स्वीकर्तुं अर्हति ॥ १७ ॥

(७) मणिरामः । दस्युनिषिक्ययोस्तु स्वं प्रतिषिद्धकृद्विहितानुष्ठायिनोः ब्राह्मणक्षत्रियोरपि धनं अत्यंतापदि हर्तव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

(८) गोविन्दराजः । ब्राह्मणस्वनिति । उक्तेष्वपि निमित्तेषु ब्राह्मणधनं क्षत्रियेण न हर्तव्यम् । अर्थाच्च वैश्यशूद्राभ्यां अपि न हर्तव्यम् । प्रतिषिद्धकृद्विहिताननुष्ठानयोः पुनर्ब्रह्मणयोरत्यन्तपदि क्षत्रियो हर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

(९) भारुचिः । कदाचिदपि यथोक्तायामपि अवस्थायाम् । एवं च दण्डापूषिक्या वैश्यशूद्रयोरपि प्रतिषेधो विज्ञेयः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणस्वापहरणेऽप्रतिषेधः । तथा चोक्तम् “आदाननित्याच्चादातुः” इति । कारणात् पूर्वप्रतिषेधविषये प्रतिप्रसवोऽयं विज्ञेयः । एवं च ब्राह्मणस्य श्रेयसोऽपि ब्राह्मणादेतदनुजातं भवति ॥ १७ ॥

**योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ॥
स कृत्वा प्लवमात्मनं संतारयति तावुभौ ॥ १८ ॥**

(१) मेधातिथिः । प्लवः समुद्रतरणः । उभौ यस्यापहरति यस्मै च प्रयच्छति । शेषोऽर्थवादः ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराणणः । आत्मानं प्लवं कृत्वेत्यात्मनस्तरणं तारणं परस्येति दर्शयति । तथा च राजा दस्युनांक्ययोर्दद्यवं गृहीत्वापि देयमित्यर्थः । तावुभावित्यर्थलाभेन साधुभून्यांश्च तद्वित्तविनियोगेन ॥ १८ ॥

(३) कूललूकः । यो हीनकर्मादिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि निमित्तेषुक्तानुरूपं यज्ञाङ्गादि साधनं कृत्वा साधुभ्ये उत्कृष्टेभ्य कृत्विगादिभ्यो धनं ददाति स यस्यापहरति तददुरितं नाशयति यस्मै तद्वाति तद्वार्यत्य। भिघातादित्येवं द्वावप्यात्मानमुडुप कृत्वा दुःखान्मोक्षयति ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । चार्तुवर्णस्य वलबुद्धिगतः उपायान्तरमाह य इति । असाधुभ्यो दस्यादिभ्यः । साधुभ्यो यागादिशीलेभ्यः । उभौ दातृप्रतिग्राहकी । प्लवं प्लवस्थानीयम् ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । अपरमपि परस्वादानविषयमाह योऽसाधुभ्योऽर्थमादायेति । असाधुभ्योऽयज्ञशीलेभ्यः ता उभौ तानुभयान् ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः असाधुभ्योऽर्थ आदाय साधुभ्यः संप्रयच्छति सः क्षत्रियः आत्मानं प्लवं तरणसाधनं कृत्वा तौ उभौ असाधुसाधू संतारयति ॥ १८ ॥

(७) मणिरामः । सः पुरुषः आत्मानं प्लवं उडुपं कृत्वा उभौ यस्मादसाधुतः धनं गृह्णति यस्मै च साधवे यज्ञाङ्गादि साधनं कृत्वा प्रयच्छति तावुभौ संतारयति ॥ १९ ॥

(८) गोविन्दराजः । य इति । यो हीनकर्मादिभ्यः संप्रयच्छति स कृत्वा प्लवमात्मानमुक्तेभ्यो विहितेषु निमित्तेषु उक्तरूपं यज्ञाङ्गादि धनं हृत्वा साधुभ्य कृत्विगादिभ्यो ददाति स यस्यापहरति तं धनसंरक्षणदुःखाद्यस्यैव ददाति तं दौर्गत्यादित्येवं द्वावपि तौ नौ रूपमात्मानं कृत्वा दुःखान्मोक्षयति ॥ १८ ॥

(९) भारूचिः । धनस्वाभ्यप्यहर्तारौ । गृहीतमेव धनापहर्तारं यज्ञप्रतिरोधेन निमित्ते-नानिगृह्णतः पूजयत्तश्च राजा इदमुच्यते परानुगृहीतृत्वात् । एतच्चासाधुभ्यो यज्ञार्थमादीयमानं साधुनोपेक्षया राजैव दत्तं भवति । यथा इदमुच्यते ॥ १९ ॥

यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ॥

अयज्वनां तु यद्वित्तमासुरस्वं तदुच्यते ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमस्यार्थवाद एव । ‘गुणवद्भ्यो नापहर्तव्यं निर्गुणेभ्यस्तु न दोषः’ ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्वन्मित्यस्यैव शेषः ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । यज्ञशीलानां यद्वन्मं तद्यागादौ विनियोगादेवस्वं विद्वांसो मन्यन्ते यागादि शून्यानान्तु यद्द्रव्यं तदर्थविनियोगाभादादासुरस्वमुच्छते अतस्तदप्यपहृय याग-संपादनात्तदेवस्वं कर्तव्यम् ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । यज्ञाऽऽज्ञनोर्धनेषु देवासुरस्वदृष्टिमारोग्यति यदिति ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । अतेष्वप्तिमाह यद्वन्मं यज्ञशीलानामिति ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवस्वं देवांशम् । असुरांशं दैत्यांशम् ॥ १९ ॥

(८) गोविन्दराजः । यस्मात् धनं यद्यज्ञशीलानामिति । यज्ञस्वभावानां सम्बन्ध्यद्वर्व्यं तद्यागादिविनियोगादेवस्वं विद्वांसो मन्यन्ते । यागशून्यानां यत्पुनर्द्रव्यं तद्विकर्मविनियोगाद्वर्मभावादसुरसंबन्ध्य । अतस्तदप्यहृत्य यागसंपादनेन देवस्वं कर्तव्यम् ॥ १९ ॥

(९) भारूचिः । यस्मात् तस्मात् युक्ता तत्र राजा उपेक्षा, एतां शास्त्रपरिभाषामन्व-वेक्ष्य । एवं च सति ॥ १९ ॥

न तस्मिन्धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । अस्मिन्निमित्ते चौरत्वेनानीतेभ्यो राजा दण्डो न कर्तव्यः । यतस्तस्यैव बालिश्यान्मौख्यार्थात् क्षुधाऽवसीदति । क्षुद्रेत्यविवक्षितमुभ्योः प्रकरणादर्थवादत्वाच्च ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्मिन्निति तत्पदं व्यवहितवाच्च येनाश्वस्तनविधानेन विराक्षोप [वासादिनाऽर्थ(हरणं) कृतं तस्मिन्नित्यर्थः । बालिश्यादज्ञानात् ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यबलात्कारं कुर्वणे धर्मप्रधानो राजा दण्डं न कुर्यात् यस्माद्राजो मूढत्वाद्ब्राह्मणः क्षुधावसादं प्राप्नोति ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । आरोपस्य फलमाह नेति । तस्मिन्नासुरधनहारिण ब्राह्मणे । ब्राह्मणस्यान्यधनापहृणं क्षुधासीदनं वा क्षत्रियस्यैवापराध इत्याह क्षत्रियस्येति ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मिन्ब्राह्मणे क्षत्रियस्य बालिश्यात् ॥ २० ॥

(७) मणिरामः । तस्मिन् यज्ञांगसिद्धर्थं चौर्यादिना धनग्राहको बालिश्यात् मौख्यार्थात् ॥ २० ॥

(८) गोविन्दराजः । नेति । तस्मिन् निमित्तेषु चौर्यं कुर्वण ब्राह्मणे धर्मप्रधानो राजा दण्डं न कुर्यात् । यस्माद्राजन्मौख्यार्थात् ब्राह्मणः क्षुद्रवसादं प्राप्नोति ॥ २० ॥

(९) भारूचिः । क्षुत् लिङ्गं चैतदुभयत्रापि समानप्रकारणत्वाद् विजेयम् ॥ २० ॥

तस्य भूत्यजनं जात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ॥

श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्ति धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥ २१ ॥

(१) नेधातिथिः । धर्म्या वृत्तिर्दया नित्यकर्मण्यपि संपद्यन्ते । क्षीणकोशेनापि महिषीराजपुत्रादिकल्पिताह्याद्विहिताच्च धनाच्च किंचिद्वक्ष्य दातव्यमिति । स्वकुटुम्बादित्यदिना महाधनमौव राजोऽयं विधिः । 'सर्वेरल्लानीति' वचनात् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्य ब्राह्मणस्य । कुटुम्बात् स्वकुटुम्बमध्यांशकाद्धनात् । शीलं वृत्तम् । धर्म्या असदानादिव्यतिरिक्ताम् ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । ततश्च तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादिवर्गं जात्वा श्रुताचारोचिततदनुरूपाणां वृत्ति स्वगृहाद्राजा कल्पयेत् ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह तस्येति द्वाभ्याम् । भूत्यजनं पोष्यजनम् । स्वकुटुम्बादपि धर्म्या स्वधर्मोत्तर्ये हेतुभूताम् ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । तस्य ब्राह्मणस्य ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वकुटुम्बात् गृहात् तस्य ब्राह्मणस्य श्रुतशीले वेदाभ्यासरते ॥ २१ ॥

(७) मणिरामः । तस्य क्षुधया पीडयमानस्य ब्राह्मणस्य ॥ २१ ॥

(८) गोविन्दराजः । तथा चाह तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादिपरिमाणं विज्ञायानुष्ठानवृद्धी तदनुरूपाणां जीविकां धर्मादनपेतां स्वगृहाद्राजा प्रकल्पयेत् ॥ २१ ॥

(९) भारूचिः । क्षुदवसन्नात्मकभूत्यस्यैतदुच्यते विशेषेण ॥ २१ ॥

कल्पयित्वास्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः ॥

राजा हि धर्मषद्भागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २२ ॥

(१) नेधातिथिः । स्पष्टार्थोऽयं इलोकः ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृत्तिं दानादिना । रक्षेच्चीरादेः ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य ब्राह्मणस्य जीविकां विधाय शतुचीरादेः सर्वतो रक्षेत् थस्माद् ब्राह्मणाद्रक्षितात्स्य धर्मषद्भागं प्राप्नोति ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । रक्षेत्तात्रपट्टिलिखितादिना ब्राह्मणरक्षणे परमलाभ इत्याह राजेति । बलिषद्भागमिव रक्षितात्रजारूपातद्वर्मत् षड्भागमाप्नोतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । समन्ततः सर्वापिदभ्यः फलं षड्भागं यत्पुण्यं प्रत्यहं क्रियते तस्य फलषद्भागम् ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य द्विजस्य वृत्तिं कल्पयित्वा एनं द्विजं तस्मात् द्विजात् धर्मस्य षड्भागं आप्नोति ॥ २२ ॥

(७) मणिरामः । तस्मात् ब्राह्मणात् धर्मषट्भागं प्राप्नुयात् ॥ २२ ॥

(८) गोविन्दराजः । कल्पयित्वेति । अत्य च ब्राह्मणस्य जीविकां विधाय शतुचौरादेः सततं चैनं रक्षेत् । यस्माद् ब्राह्मणरक्षिताद्राजा तदजितधर्मषट्भागं प्राप्नोति ॥ २२ ॥

(९) भार्ण्चिः । शौयादिशंसनमात्रादपि, कि पुनस्तम्करेभ्यः, यस्मात् धर्मषट्भागग्रहणं रक्षार्थं वादो विज्ञेयः ।

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत कर्हिचित् ॥

यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २३ ॥

(१) नेधातिथिः । भिक्षणमत्र निषिद्ध्यते । अयाचितोपपन्नं तु न दृष्ट्यति । तथा चोक्तं 'अयाचितोपपन्नानां द्रव्याणां थः प्रतिग्रहः । विशिष्टलोकाशास्त्राभ्यां तं विद्याद-प्रतिग्रहम्' ॥ इति । केतिपूर्वशेषमेव मन्यन्ते । भिक्षणे दोषदर्शनादुपायान्तरेणोक्तमादानम् । यज्ञार्थाऽयं प्रतिषेधो न तु भूत्यभरणे ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्राद्विक्षित्वा यजमानो यागं कुर्वणः ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । यजसिद्ध्ये धनं ब्राह्मणः कदाचित्त्र शूद्राद्याचेत् यस्माच्छूद्राद्याचित्वा यज्ञं कुर्वणो मृतश्चण्डालो भवति । अतो याचननिषेधाच्छूद्रादयाचितोपस्थितं यज्ञार्थम-पृथ्विरुद्धम् ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु दक्षिणार्थं गोत्रयादिद्यागार्थमपि किञ्चिच्छूद्रात्प्रतिगृहीया-त्त्वाह नेति । दक्षिणाया यागोत्तरकालीनत्वाद्यागस्योद्देश्यत्वाभावात् यजमानो हि तेन धनेनेति शेषः ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । पुनर्यक्ष्यमाणं प्रत्याह न यज्ञार्थं धनमिति । अत तेनुरुत्तराधीनेकतः यजमानः यजन् ॥ २३ ॥

(६) मणिरामः । 'न भिक्षेते'त्युक्तत्वात् स्वेच्छया दत्तशूद्रधनाद्यागे न दोषः ॥ २३ ॥

(८) गोविन्दराजः । न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत धर्मविदिति । धर्मज्ञो ब्राह्मणो ज्योतिष्ठोमादि यज्ञसंपत्त्यर्थं शूद्रादनं न भिक्षेत । यस्माच्छूद्रादनं भिक्षित्वा यो यजते स जन्मातरे चण्डालो जायते ॥ २३ ॥

(९) भार्ण्चिः । निषेधोपि विश्रः सन् । द्वितिमात्राङ्गवैकल्ये तु प्रशस्तम् । न त्वद्रविणो द्विमात्राङ्गादानं कुर्याच्छूद्रादिति । अथवा भिक्षणमत्र प्रतिषिद्धं शूद्रात्, नायाचिलाभः । एवं च भिक्षणादयाचितः श्रेयान्तिति विज्ञायते । तथा चोक्तम् "अयाचितोपपन्नानां द्रव्याणां यः प्रतिग्रहः, स विशिष्टः शिलोन्छाभ्यां तं विद्यादप्रतिग्रहम्" ति । अविद्यमानधनस्तु सर्वमेव यज्ञार्थं शूद्रात् । एवं निन्दार्थवादः प्रतिषिद्धार्थानुष्ठाननिवृत्त्यर्थः । कथं नामायं निन्दितं न समाचरेदिति । अथवा नित्यकर्मातिपती यः सर्वतः प्रतिग्रह उक्तः तस्यायं श्रौतस्मार्तयज्ञार्थ-प्रतिषेधः । एतस्यामवस्थायां कामं प्रतिषिद्धाभ्युपगमः स्यात् । न क्षूद्राद् भिक्षणम् । भूत्य-

भरणार्थं तु शूद्रादपि भिक्षणं न प्रतिषिद्धयते । काम्यगजार्थं पुनरस्तप्रतिग्रहं एव नास्ति । कुतस्तस्य प्रतिषेधः । एवं च सति यः काम्ययजार्थं शूद्राद् भिक्षेत तेनोभयभतिकान्तं भवति' असत्प्रतिग्रहनियमो भिक्षणनियमश्च । अथवा शूद्रात्परादानस्तुतिरियम् "न यज्ञार्थं धनं शूद्राद् विप्रो भिक्षेत धर्मविदिति । कथम् । परादानमपि युक्तं शूद्राद्, न तु भिक्षण-मित्येवम् ॥ २३ ॥

**यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रथच्छति ॥
स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥ २४ ॥**

(१) मेधातिथिः । भिक्षितस्य द्वजार्थपरिशेषितस्य कार्यन्तराय फलं काकताभासता-प्राप्तिः ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भिक्षित्वा द्विजेभ्योऽपि न प्रयच्छति तत्र यज्ञे न त्यजति ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । यज्ञसिद्धधर्थं धनं याचित्वा यो यज्ञे सर्वं न विनियुडक्ते स शतं वर्षणि भासत्वं काकत्वं वा प्राप्नोति ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । तैवर्णिकेभ्योऽपि यज्ञार्थं यावद्वनं गृहीतं कुतश्चिन्निमित्तातदद-दन्पक्षिषु स्यादतस्तदवश्यं यज्ञे देयमिति सार्थवादमाह यज्ञेति । भासः पक्षिविशेषः । समाः अब्दान् व्याप्त्य ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । भिक्षितात् प्रतिग्राह्यात् भासो गृध्रविशेषः ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्थं द्रव्यम् ॥ २४ ॥

(७) मणिरामः । भासः लहटोरेति प्रसिद्धः ॥ २४ ॥

(८) गोविन्दराजः । यज्ञार्थनिति । यज्ञसंपत्त्यर्थं धनं भिक्षित्वा यः सर्वं यज्ञे ब्राह्मणे-भ्यो न ददाति स शतं वर्षणां काकत्वं भासत्वं प्राप्नोति ॥ २४ ॥

(९) भारुचिः । क्षुद्रादन्येभ्यो द्विजातिभ्यो नित्यार्थं भिक्षितस्य काम्यार्थं वा नियमतः रावंस्योपयोगार्थमिदमारब्धं वाक्यम् । अधुना विहितधर्मस्तुत्यर्थमिद-मारभ्यते ॥ २४ ॥

**देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ॥
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ २५ ॥**

(१) मेधातिथिः । यागशीलानां तथाणां वर्णनां यद्वितं तद्वेवस्वम् । ब्राह्मणस्यायाग-शीलस्यापि यत्स्वं तद्ब्राह्मणस्यमिति । एवमपि श्लोको गच्छत्येव । किंतु अर्थवादश्लोको-इसी । 'यद् धनं यज्ञशीलानामिति', न चौर्यादिशब्दवच्छब्दार्थपरिभाषापरः । अतोऽन्यथा व्याख्यायते । देवानुहित्य यागादिक्रियार्थं धनं यदुत्सृष्टं तद्वेवस्वम् । मुख्यस्य स्वस्वामि-संबन्धस्य देवानामसंभवात् । न हि देवता इच्छया धनं नियुज्जते । न च परिपालन-व्यापारस्तासां दृश्यते । स्वं च लोके तादृशंमुच्यते । तस्मादेवोद्देशेन यदुक्तं 'नेदं मम देवताया

इदमिति' तद्वेष्वस्म् । तच्च दर्शपूर्णम् सादियागेष्वन्यादिदेवताभ्यश्चोदितम् । शिष्टसमाचारप्रसिद्धचैव गौणोपायदुर्गायागादिषु । "ननु चतुर्भुजादिप्रतिमारांबन्धिं लोके देवस्वभूच्यते । लोकप्रसिद्धश्च शब्दार्थः शास्त्रे गृहीतुं न्यायः" । स्यादेवं गदि देवस्वशब्दो निर्भगः प्रसिद्धिमुपेयात् । देवानां स्वं देवस्वमित्यवयवप्रसिद्धाच्च रामुदायार्थः ब्रकृष्टः । न च वाक्यान्तरप्रकल्पना प्रमाणेनाप्यस्ति । मुख्यं चतुर्भुजादीनां देवत्वं प्रतिमाव्यवहारेणीवाप्नहृतम् । न च व्ययोकूल (?) तत्त्वमस्ति । अथ संग्रामाचारतो देवस्वं भवतु, स्वस्वानिभावस्तावद्यास्ति । यथोक्तेत च प्रकारेण स्वव्यवहारेऽप्तिरिति शिष्टं द्वितीये ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवस्वं देवोद्देशेनोत्सृष्टं यज्ज्वनां च धनम् ॥ २५ ॥

(३) कृलूकः । प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टं धनं देवस्वं ब्राह्मणस्वं च यो लोभादप्यहरति स पापस्वभावे जन्मान्तरे गृध्रोच्छिष्टेन जीवते ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । यज्ञार्थं भिक्षितं देवस्वमिति ज्ञापयन्सदृष्टान्तरकपातमाह ब्राह्मणस्वमिति दृष्टान्तार्थम् । यथा हि विप्रधनं नरकोत्पादकं तथा देवस्वमपीति । तस्मादुभयं त ग्राह्यमिति ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । एतदेवोपवादयति देवस्वं ब्राह्मणस्वं चेति । यज्ञार्थं यज्ञभिक्षितं तद्वेष्वं ब्राह्मणस्वं चोपहिनस्त्यप्यहरति सर्वं प्रयच्छतीति यावत् उच्छिष्टजीवनं य उपयोगाहंद्रवोच्छेषणात् ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः लोभेन देवस्वं उपहितस्ति नाशयति ॥ २५ ॥

(७) मणिरामः । उपहितस्ति हरति । गृधः शूदः तदुच्छिष्टेन जीवति ॥ २५ ॥

(८) गोविन्दराजः । देवस्वमिति । वृद्धव्यवहारेकगोचरत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य यस्य लोके देवस्वं ब्राह्मणधनं यो लोभादप्यहरति स पापस्वभावो जन्मान्तरे जन्मसंबन्धिनो जन्मान्तरे गृद्धसंबन्धिनोच्छिष्टेन जीवति ॥ २५ ॥

(९) भारुचिः । देवतार्थं यत् प्रकल्प्य स्थाप्यते तद् देवस्वम् । प्रकरणसामर्थ्याद् यज्ञार्थं भिक्षितम् । नान्यत् । ब्राह्मणस्वमप्येव मेव विज्ञेयं, यद् ब्राह्मणभोजनार्थं प्रतिगृहीतं श्राद्धादिषु । समानवादार्थं च देवस्वेनास्य ग्रहणम् । एवं च सति यदिदं लोके प्रसिद्धं देवस्वं तत्रेहाभिधीयते, प्रकरणविरोवात् । चदेवतानां च ममता नास्त्यनधिकारात् शास्त्रदृष्टं यद्वेष्वं तत्संप्रदानकाल एवोद्देशासामर्थ्याद्विवेष्वमिति शक्यते वक्तुम् । क्षणिकश्चासी देवतोपभोगकालः, निवृत्ते च तस्मिन् देवतोपभोगे देवस्वं तदित्यशक्यं व्यपदेष्टुम् । एवं च सति यज्ञार्थं भिक्षितं सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यम् । न किञ्चदात्योपभोगायस्थापनीयम् । यस्तु मोहन्न सर्वमुपयुड्कते तस्य नियमव्यतिक्रमेऽयं निन्दार्थवादः दृष्टान्तरार्थं वा प्रसिद्धस्य ब्राह्मणस्य ग्रहणम् ॥ २५ ॥

इष्टिं वैश्वानरौ नितयं निर्वपेदब्दपर्यये ॥

क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ॥ २६ ॥

(१) रेधातिमिः । वैश्वानार्या इष्टेर्गृह्यस्मृतिभ्यः स्वरूपमवसातव्यम् । समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्ययः । कल्पतानां विहितानां पशुसोमानां नित्यानां षाण्मास्यः सांवत्सरः पशुनित्यं वसन्ते सोमः । तेषामसम्भवे धनाभावादिदोषेण । निष्कृत्यर्थं नित्यस्याकरणे यो दोषस्तन्निवृत्यर्थम् । श्रुतेऽस्मिन्निमित्तेऽन्यकर्म समाप्तन्ति । तत्र केचित्स्मुच्चयं मन्यते, सत्यप्येककार्यं वै प्रसाणभेदेन विधानात् । तदयुक्तम् । तथा च ब्रह्महत्याप्रायशिच्चित्ते श्रीते स्माते च स्वशब्देन विकल्पं वृथ्यांते 'अभिजिद्विश्वजिद्व्याचां च' इति ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इष्टिं वैश्वानरीमिति पशुबन्धादकारणाशक्तस्थानुकल्पो यागप्रसंगादुक्तः । कल्पतानां नियतानामसंभवे धनाभावे न निष्कृत्यर्थं प्रत्यवायानुत्पदार्थम् । पशुः पशुहनिष्ठो यागः । सोमः सोमहिष्ठः ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्ययं चैत्रशुक्लादिवर्षप्रवृत्तिस्तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरीमिष्टिं विहितरोमयागासंभवे तदकरणदोषनिर्हरणार्थं सर्वदा शूद्रादित उक्तधनग्रहणरूपं गिर्षिष्ट कुर्यात् ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्य त्रैवाणिकमित्यत्र यागस्य कर्तव्यतां सामान्यतः प्रोक्तां विशेषे स्थापयति इष्टिमिति । मध्यापात इत्यादि निन्दास्तु नित्यातिरिक्तविषयाः । अब्दपर्यये पूर्ववर्षसमाप्तकोत्तरवर्षाच्यन्तैशुक्लप्रतिादादिकाले कल्पतानां आवश्यकत्वेन निष्कृत्यर्थं तदकारणपापनिवृत्यर्थम् ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । अथ पशुसोमयोः प्रत्यब्दं कर्तव्ययोरापदि प्रत्याम्नायमाह इष्टिं वैश्वानरीं चैवेति । नित्यमब्दं कल्पतानामनुष्ठेयत्वेन विहितानां निष्कृत्यर्थं प्रत्याम्नायार्थं असंभवे द्रव्यासंभवे ॥ २६ ॥

(६) रत्नचन्द्रः । कल्पतानां नियतानां पशुसोमानां असंभवे अब्दपर्यये नित्यं वैश्वानरीं इष्टिं प्रायशिच्चतार्थं निर्वपेत् ॥ २६ ॥

(७) मणिरामः । अब्दपर्यये वर्षे समाप्ते । द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्ती तत्र कल्पतानां नित्यत्वेनोक्तानां पशुसोमानां असंभवे अकरणे निष्कृत्यर्थं तदकरणदोषनिवृत्यर्थं वैश्वानरीं इष्टिं निर्वपेत् कुर्यात् ॥ २६ ॥

(८) गोविन्दराजः । इष्टमिति संवत्सरप्रवृत्ती वसन्ते शास्त्रनोदितानां पशुयागसोमयागानामसंभवे तदकरणदोषनिर्वहणार्थं सर्वदा वैश्वानरदेवताकामिष्टिं गृह्याद्युक्तं वैश्वानर्यादि नानापदि योज्ञानस्वरूपं द्विजः कुर्यात् । श्रीतप्रायशिच्चित्तेन सहास्य विकल्पोऽश्वभेषद्वादशवार्षिकयोर्ब्रह्महत्यादिप्रायशिच्चित्तयोः श्रीतस्मार्तयोरपि ॥ २६ ॥

(९) भारुचिः । यदि त्वसामर्थ्यात् पशुसोमाना शास्त्रचोदितानामनुष्ठाने न शक्नुयात्, तत्र इमामिष्टिं वैश्वानरीं कुर्यान्निष्कृत्यर्थम् । नित्यानां कर्मणामनुष्ठानाशक्तीं । एवं च सति इत्यकर्मातिपत्तावविरोधात् श्रीतस्य प्रायशिच्चित्तस्य प्रतिनिधेवैश्वानर्याश्च समुच्चयः । ननु चैकार्थत्वाद्विकल्पः प्राप्नोति । न ह्येकार्थता साक्षादुपलभ्यते, किं तर्हि एकं श्रीतमन्यत् स्मार्तम् । एवं च प्रमाणभिन्नयोरविकल्पः । एकप्रमाणत्वे सति तद्विकल्पो न्यायः स्यात् ।

अपरे तु विकल्पमेव मन्यन्ते । तथा च ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तयोः श्रौतस्मार्तयोर्विकल्पं वक्ष्यति । एतत् त्वापत्कल्पे नित्यकर्मातिपत्तावस्थ स्यात् ॥ २६ ॥

आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ॥
स नाप्नोति फलं तस्य परत्रोति विचारितम् ॥२७॥

(१) मेधातिथिः । आपत्कल्पप्रतिनिधिं वैश्वानरीं वा निद्यमानधनो यो गौणपक्षमाश्रयति तस्य न सोऽर्थः सिद्ध्यति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न चैवं विभवेऽपि तन्मात्रेऽपि प्रत्यवादासंभव इत्याह आपत्कल्पेनेति ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । आपद्विहितेन विधिना योज्ञापदि धर्मानुष्ठानं द्विजः कुरुते तस्य तप्तरलोके निष्कलं भवतीति मन्वादिभिर्विचारितम् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि राघ्वेणाऽपि सैवेऽपि कार्यं कृतं पशुसोमैस्तत्राह आपदिति द्वाद्याम् । आपत्कल्पेन प्रतिनिध्यादिना करोति तस्य कर्मणः फलं नाप्नोति ॥ २७ ॥

(५) तून्दनः । संभवे तु मुख्यः कल्प एव कार्यो नापत्कल्प इत्याहु आपत्कल्पेन यो धर्ममिति ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनापदि यः द्विजः आपत्कल्पेन आपत्कालसदूशेन व्यवहारेण धर्मं करोति तस्य धर्मस्य फलं न प्राप्नोति ॥ २७ ॥

(७) गोविन्दराजः । आपत्कल्प इति । आपच्छोदितेन विधिना वैश्वानर्यादि नानापदि योज्ञानुष्ठानं द्विजः कुरुते तस्य पश्चलोके तं निष्कलं भवति इति मन्वादिभिर्विचारितम् ॥ २७ ॥

(८) भारुचिः । एवं च सति न विद्यमानधनो वैश्वानरीं कुर्यात् पशुसोमवैकल्पिकीं, प्रायश्चित्तप्रतिनिधिं वेति ॥ २७ ॥

विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ॥
आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥२८॥

(१) मेधातिथिः । एष एवार्थः ‘आपदि प्रतिनिधिराश्रयितव्यो न संपदि’ ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मरणाद्भीतैर्नासोमपो त्रियेतेत्यादिनिषिद्धोऽसोमपादिमरणभीतेः । विद्यर्विहितस्य प्रतिनिधिः प्रतिरूपकः ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । विश्वेदेवाखैर्देवैः साध्यैश्च तथा महर्षिभिर्ब्राह्मणैर्मरणाद्भीतैरापत्सु मुख्यस्य विधेः सोमादेवैश्वानर्यादिः प्रतिनिधिरुष्टिरुष्टी मुख्यासभवे कार्यः न तु मुख्यः संभवे ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । मरणादावस्थकानामकरणात्तज्जन्यनरकाद्वा भीतैस्तैः प्रतिनिधिः सोमाद्यभावे वैश्वानर्यादिं च त्यं समुच्चयः ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । आपदि त्वकरणादापत्कल्प एव श्रेयानिति परकृतिरूपेणार्थवादेनाह विश्वदेशं देवं गिति ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्वेविहितस्य पशुबन्धादिकमणः प्रतिनिधिः छृतः ॥ २८ ॥

(७) मणिरामः । विधेः वेदविहितस्य नित्यस्य सोमादे । प्रतिनिधिः वैश्वानर्यादिरिष्टः छृतः ॥ २८ ॥

(८) गोविन्दराजः । वैश्वैरिति । वैश्वैर्दवाख्यदेवैः साधदैत्य तथा महूषिभिः ब्राह्मणैर्मरणाङ्गीतैरापत्सु मुख्यविधेः सोमादेवैश्वानर्यादि प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽतोऽसौ मुख्यासंभवे कार्यो न तु तत्संभवे ॥ २८ ॥

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ॥

न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । सांपरायिकं पारलौकिकमयमपि पूर्वेषोऽर्थवादः ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रभुः शक्तः । प्रथमकल्पस्य मुख्यस्य । अनुकल्पेन प्रतिनिध्यादिना । सांपरायिकं पारलौकिकम् ऐहिककीर्त्यादेस्तु लाभो भवत्येव ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । यो मुख्यानुष्ठानसंपत्वः सन् आपद्विहितेन प्रतिनिधिनाऽनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौकिकमध्युदयरूपं प्रत्यवायपरिहारार्थं फलं च 'न भवति आपत्कल्पेन यो धर्ममित्यनेनोक्तमप्येतच्छान्तस्तादरार्थं पुनरुच्यते ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । समर्थस्यापत्कल्पप्रवर्तने वाधकमाह प्रभुरिति । प्रभुर्मुख्यकरणे समर्थः । सांपरायिकं पारलौकिकम् ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । शक्तो मुख्यकल्पमेव तुर्यानुकल्पमित्याह प्रभुः प्रथमकल्पस्येति । प्रभुः शक्तः प्रथमकल्पस्य मुख्यकल्पस्य सांपरायो विपत्तित उत्तारकं सांपरायिकं उक्तस्यार्थस्य पुनर्वैचन्तमादरार्थम् ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । शक्तं तस्य अनुकल्पकर्तुः सांपरायिकं पारलौकिकं फलं न विद्यते ॥ २९ ॥

(७) मणिरामः । सांपरायिकं पारलौकिकम् ॥ २९ ॥

(८) गोविन्दराजः । प्रभुरिति । यो मुख्यानुष्ठानसमर्थः सन्नापश्चोदितेन प्रतिनिधेरनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौकिकमध्युदयप्रत्यवायाभावाख्यं न भवतीत्यापत्कल्पेन यो धर्म इत्यनेनोक्तमप्येतदुपसंहारार्थं पुनरुच्यते ॥ २९ ॥

(९) भारुचिः । तस्मात् परेण यत्नेन नित्यकर्मार्थमुख्यच्छतस्तदशक्तावेतद् भवेत् । न सति सामर्थ्यं इति । यश्च धर्मतन्त्रसङ्गे सति परामहरणादिषु प्रवर्तमानः केनचिद् राजपुरुषेण कर्थचिद् बाष्यते, ततो बाष्यमानोऽपि असौ ॥ २९ ॥

न ब्राह्मणो वेदयेत किंचिद्राजनि धर्मवित् ॥

स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । निमित्तेऽभिचारो न दोषायेति इलोकार्थः । न त्वभिचारो विधीयते । न च राजनि वेदनं प्रतिषिद्ध्यते । केवले सति निमित्तेऽभिचरितुं प्रवृत्तो राजा न किञ्चिद्विक्तव्यः । तथा वक्ष्यति 'विधाता शासिता वक्ता' इति । 'तस्मै नाकुशलं ब्रूयात्' इति राजेति प्रतीयते । शिष्यादिति । सत्यपि विधौ राजनि निवेदयेत् । न च प्रतिषेध उपसंहारश्लोकपर्यालोचनया तत्परमविष्ठठते । निभित्तानि चोक्तानि 'भार्यातिक्रमकारी' चेत्यादीनि । किञ्चित्पीडानिगितं 'थनेन मे कृतमिति' राजे निवेदयेत् । धर्मवित् अभिचारविधिजः । स्वबीर्येण मन्त्राभिशापाभ्याम् । तत्त्वैक्ततरश्लोकार्थः ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र प्रसंगात्प्रादशिच्चत्स्य वक्ष्यमाणस्य ब्राह्मणेन स्वशत्रावभिचारेण मार्यमाणे भाव्यो राज इवास्य शतुवधं इत्याह न ब्राह्मण इति । वेदयेत निवेदयेत् ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मज्ञो ब्राह्मणः किञ्चिदप्याङ्गकृतं न राजः कथयेत् अपि तु स्वशक्त्यैव वक्ष्यमाणाभिचारादिनापकारिणो मनुष्यान्निगृहीयात् ततस्त्र स्वकीयधर्मविरोधादपकृष्टापराधकरणे सत्यभिचारादिन न दोषायेत्येवं परमेतत्प्रत्यभिचारो विधीयते राजनिवेदनं वा निषिद्ध्यते ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । अदृष्टभये ब्राह्मणस्य तप एव साधनं दृष्टभये तु किं स्यात्तत्त्वाह-नेति पञ्चमिः । वेदयेत न निवेदयेत् ममेदपकृतमिति । स्वबीर्येण तप आदिना शिष्यान्निगृहीयात् ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । अथ शत्रुपीडापदि ब्राह्मणस्य कर्तव्यमाह न ब्राह्मणो वेदयेतेति । किञ्चित्तदपहरणम् ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणः राजनि किञ्चित् स्वबीर्येणैव अभिचारं वर्तयन् न वेदयेत् न निवेदयेत् ॥ ३० ॥

(७) नणिरामः । धर्मवित् धर्मज्ञः ब्राह्मणः किञ्चिदपि अपकृतं राजनि राजे न निवेदयेत न कथयेत् अपकारिणः तान् मानवान् स्वबीर्येणैव शिष्यात् दंडयेत् ॥ ३० ॥

(८) गोविन्दराजः । नेति । धर्मज्ञो ब्राह्मणो न किञ्चिदपि अपराधजातं राजः कथयेदपि तु शक्त्यैव वक्ष्यमाणाभिचारकरणेनैव तान् मनुष्यानपरादान् निगृहीयादिति शरीरधर्मस्तत्प्रव्यासाङ्गहेतुपकृष्टापराधकरणे सत्यभिचरणीयाभिचारो न दोषायेत्येवं परमेतत्प्रव्यभिचारो विधीयते । नापि राजनिवेदनं निषिद्ध्यते । कस्मात्पुनरवेमुच्यते ॥ ३० ॥

स्वबीर्याद्राजवीर्यच्च स्वबीर्यं बलवत्तरम् ॥

तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृहीयादरीन्द्रिजः ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । राजा कदाचिदनिपुणतया न निग्रहेण प्रवर्तेत स्वतस्तु न कदाचिदुपेक्षेति स्वबीर्यं बलीयः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलवत्तरमधिकं प्रयत्नाधिक्यसंभवात् ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्स्वसामर्थ्यद्वाजसामर्थ्यच्चित् पराधीनराजसामर्थ्योपेक्षया स्वसामर्थ्यमेव स्वाधीनत्वाद्गतीयः तस्मात्स्वेन वीर्यैव शतून्नाहणो निगृहीयात् ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र हेतुः स्ववीर्यादिति । राजवीर्यस्य धनाद्युपाधिदर्शनात् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । अत हेतुमाह स्ववीर्यद्वाजवीर्यच्चेति । द्रिजः द्विजात्मः ॥ ३१ ॥

(६) मणिरामः । तत्र हेतुमाह स्ववीर्यादिति ॥ ३१ ॥

(७) गोविन्दवराजः । यस्मात् स्ववीर्यादिति । यस्माद्राजशक्तिः स्वशक्तिः प्रकृष्टा स्वाधीनत्वात् तस्माद्ब्राह्मणः शतून्निगृहीयात् ॥ ३१ ॥

श्रुतीरथवाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविद्वारयन् ॥

वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन्द्रिजः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । किं तंस्त्ववीर्यमिति शङ्कानिवृत्यर्थोऽयं इलोकः । श्रूयन्त इति श्रुतयः । अथर्वणवेदे येऽभिचारप्रकाराः श्रुतास्ते कर्तव्या इत्यर्थः । बाहुल्येन तत्वाभिचाराणां विधानात् अथर्वाङ्गिरसग्रहणम्, न पुनरन्येषु वेदेष्वननुज्ञातम् । अथवाऽभिचारश्रुतयोऽथर्वाङ्गिरसशब्देनोच्यन्ते । अथवाथर्वणशब्दा एवार्थं प्रयुज्यन्ते 'यज्ञोऽथर्वणवित्काम्य' इति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्रुतीरथवाङ्गिरसीः तच्छुद्युदतानि कर्माणि कुर्यात् इत्यनेन हेतुनैत्यर्थः । अभिचारथलभिचारं प्रवर्तयन् ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्किं स्ववीर्यमित्याह श्रुतीरिति । अथवेदस्याङ्गिरसीदुष्टाभिचार-श्रुतीरविचारयन्कुर्यात्तदर्थमभिचारमनुष्ठेदित्यर्थः । यस्मादभिचारमन्तोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य वागेव शस्त्रकार्यकरणाच्छस्त्रं तेन ब्राह्मणः शतून्हन्यान्न तु शतूनियमाय राजा वाच्यः ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । अथर्वाङ्गिरसीः अथर्ववेदे अङ्गिरसा दृष्टा अभिचारश्रुतिः । अभिचारयन् अभिचारररीत्या तत्र हेतुः वाक्शस्त्रं तेन अरीनपकारिणः ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । हेत्वन्तरमप्याह श्रुतीरथवाङ्गिरसीति । अभिचारितमभिचारं कुर्यादित्यवर्णशिरसि श्रुतिवाक्यमस्ति तेन युक्तं तदाश्रयणमिति तच्चाङ्गं सर्वशास्त्राणामिति तच्चाभिचारितं मातृरूपं शस्त्रं वाडमन्त्रस्वेन वाडमयेन शस्त्रेण ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथर्वाङ्गिरसीः श्रुतीः अभिचारयन् । वाक्शस्त्रं आथवेश्रुत्युपचाररूपं कुर्यात् ॥ ३२ ॥

[तदस्त्रं सर्ववर्णनामनिवायं च शक्तितः ।

तपोवीर्यप्रभावेण अवध्यानपि ब्राधते ॥ १ ॥]

(७) मणिरामः । ब्राह्मणः कथं शतून्हन्यात्तवाह । श्रुतीरिति । अथर्ववेदे अंगिरसा दृष्टा अभिचारश्रुतिः । अविचारयन् कुर्यात् । तदर्थमभिचारं कर्तव्यमित्यर्थः । 'वै' एवार्थं ब्राह्मणस्य वागेव । अभिचारमन्तोच्चारणात्मिकैव शस्त्रम् । तेन शस्त्रेण अरीनहन्यात् ॥ ३२-३३ ॥

(८) गोविन्दराजः । श्रुतीरिति । अर्थवाङ्गिरेभ्यः प्रोक्ता अभिचारश्रुतीर्निविकल्प-मनुतिष्ठेद्यस्मादभिचारमन्तोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य वागेव कार्यकरणाच्छस्त्रं तेन ब्राह्मणः शबूत्त्रिल्लिप्तात् ॥ ३२ ॥

(९) भार्हचिः । अभिचारानुज्ञानार्थमिदमारम्भते । कथम् । यो हि धर्माचरणाभिसुखस्य प्रतिबन्धे वर्तते स शतुः सुकृतपरिविधितया भवति । स प्राप्तापगादो राजनिवेदनानहश्चेत्, अतस्तदर्थोऽभिचारोऽनुज्ञायते । एवं च सति स्कौधमादेणाभिचारो न कर्तव्यः । यश्च स्मृत्यन्तरं रंभिचारस्थान्त्रिकरत्वमुच्यते, “अभिचाराभिज्ञापादशुचिकरौ” इति तत्कोधमादेणाभिचरतो दर्शितं भवति, अनधिकृतत्वात् । एवं च संयथमप्यनभिचरणीयाभिचारे प्रायश्चित्तं वदयति, “अभिचारं च त्रिभिः कृच्छ्रवैर्यपोहति” इति । अपरे त्वर्तीनकर्मार्तिर्विज्ञापेक्षमिदं प्रायश्चित्तं वर्णयति । एवमनयोः स्मृत्योविरोधः । ब्राह्मणस्तावदेवमधीतवेदः श्रुतगास्त-कर्मा च तदुत्तमप्रतिवातापदं निस्तरेत् । अथेतरे वर्णाः कथमिति ॥ ३२ ॥

क्षत्रियो ब्राह्मीयेण तरेदापदमात्मनः ॥

धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वशेष एव ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धनेन राजे धनं दत्वा तेन स्ववैरिमारणेन ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियः स्वपौष्टेण शतुतः परिभवलक्षणामात्मन आपदं निस्तरेत् वैश्यशूद्रौ पुनः प्रतिकर्त्ते धनदानेन ब्राह्मणस्त्वभिचारात्मकैर्जपहोमैः ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे दृष्टान्तः क्षत्रिय इत्यादि । प्रासंगिकमुपायपरं वा । जप-होमैरभिचारात्मकैः । विकल्पस्त्वरिगतगुणवत्वाद्यपेक्षया । एतेन क्षत्रियादीनाम् । न वाक्-शस्त्रावरणमित्युक्तग् ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । नेयं वर्णनामापदि प्रतीकारोपायव्यवस्थेत्याह क्षत्रियो ब्राह्मीयेणेति ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यशूद्रौ राजे धनदानेन ॥ ३३ ॥

(८) गोविन्दराजः । क्षत्रिय इति । क्षत्रियः पौरुषेण शतुपराभवलक्षणामापदमर्तिक्रामेत् । वैश्यशूद्रौ तु पुनः राजे धनं दत्वा व्यवहारलेखनेन ब्राह्मणस्त्वभिचारात्मकैर्होमैरित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

(९) भार्हचिः । द्विजोत्तमग्रहणं चात्र दृष्टान्तार्थं विज्ञेयं, उक्तत्वादस्येति । एवं च ब्राह्मणप्रकरण एव स्थित्वेदमुच्यते ॥ ३३ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥

तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत् ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राव्याख्यातोऽयम् । तस्मै ब्राह्मणायाभिचरते ‘निगृह्यतामयमि’-त्यकुशलं न ब्रूयात् । न शुष्कां गिरमीरयेत् । वागदण्डघिरदण्डयोरपि प्रतिषेधः । अथवा

सर्वेषां वर्णनां न ब्राह्मणः क्षोभयितव्यो यस्यीविद्याप्रभावेण शक्तः स्वयं निग्रहीतुम् । विधाता स्तष्टा । अन्यस्य राज्ञः शासिता निग्रहीता । बक्ता हितान् । अतो मैत्रस्तस्मात्सर्वप्रशक्तियुक्तत्वान्न दुर्बलोऽयमित्यवभन्तव्यः ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधाता यज्ञादिद्वारेण जगतः स्तष्टा । शासिताऽधर्मस्य । दक्षत्तद्व्यापकः । मैत्रोऽहितः । अतो बहूपकारकत्वाद्कुशलमयुक्तं हिंसादि न कुर्यात् । शुष्कां पर्युषिताम् ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । विहितकर्मणामनुष्टाता पुत्रशिष्यादीनां शास्ता प्रायशिच्चत्तादिधर्माणां वक्ता सर्वभूतमैतीप्रधानो ब्राह्मण उच्यते । तस्मै निगृह्यतामयमित्येवमनिष्टं न ब्रूयात्तःपि साक्षोऽपां वाचं वाग्दण्डधिगदण्डल्पां तस्योच्चारयेत् ॥ ३४ ॥

(४) रामचन्द्रः । अन्येयां विप्रापेक्षत्वं विप्रात् भीति च व्यञ्जयस्तस्य त्वन्यत नैरपेक्षयमाह विधत्तेति । विधाता कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थः । शासिता वाक्षस्ताद्यैर्वक्ता धर्मदिः मैत्रो हितानुसंधाता । अकुशलं वीभत्सम् । शुष्कां शोकजननीं आक्रोशवाचकमिति यावत् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । तस्माद्ब्राह्मणो नावमन्तव्य इति प्रसङ्गादाह विधाता शासिता वक्तेति । अभिचारादीनां दिधाता शासिता कारयिता वक्ता उपदेष्टा भित्रस्य भावो मैती तद्वान्मैतः सर्वभूतहितः अकुशलमनिष्टं शुक्तं विरसम् ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधाता यज्ञादिद्वारेण जगतः स्तष्टा । शासिता धर्मस्याध्यापकः । वक्ता हितानाम् तस्मै ब्राह्मणाय अकुशलं न ब्रूयात् । न शुष्कां निष्ठुरां गिरं ईर्यते ॥ ३४ ॥

(७) मणिरामः । विधाता विहितकर्मणामनुष्टाता । शासिता पुत्रशिष्यादीनाम् । वक्ता प्रायशिच्चत्तादिधर्माणाम् । मैत्रः सर्वप्राणिमैतीप्रधानः एतादूशो ब्राह्मणः उच्यते तस्मै ब्राह्मणाय । अकुशलं अनिष्टम् । शुक्तं गिरं वाग्दण्डधिगदण्डरूपाम् ॥ ३४ ॥

(८) गोविन्दराजः । विधत्तेति । स्वकर्मनुष्टातारमपि रिक्तेन चौर्यादिव्यापयिताचारः सर्वभूतोपकारको ब्राह्मण उच्यते । तस्माद्वाजन्निगृह्यतामयमित्येवमनिष्टं तस्य नो ब्रूयात्ताप्याकोशवाचं वाग्दण्डरूपांतरस्योच्चारयेत् ॥ ३४ ॥

(९) भारुचिः । राज्ञोऽयमुपदेशः । एवं धर्मचरणाभिमुखो ब्राह्मणस्तप्रत्यनीकोपधाते वर्तमानो राजा क्वचिदपि न किञ्चिदपि वक्तव्य इति । ब्राह्मणापर्कर्तुपुरुषाणां वायमुपदेशः । न राजबलमाश्रित्य बाधितव्यः । समर्थो ह्यसौ पश्यतः क्रोशतश्च राज्ञोभित्रारेण शत्रून् निहन्तुमिति । अतस्तस्मै नाकुशलं कुर्यात् शुष्कां गिरमीरयेदिति ॥ ३४ ॥

न वै कन्या न युवतिनल्पिविद्यो न बालिशः ॥

होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्निहोत्रे ऋत्विग्वरणस्य समानानात् 'जुहुयाद्वावयेद्वेति स्त्रीपुंसयोरविशेषेण क्षीरहोतृप्राप्ती कन्यायुवत्योः प्रतिषेधः । एवमाहुतिद्वयमात्रविधिज-

स्याल्पविद्यस्य बालिशस्य वा प्राप्तिः प्रतिषिद्धते । आर्तो व्याधिना । असंकृतोऽनुपनीतः । एतच्चायुक्तम् । श्रौते हग्निहोत्रे 'स्वय पर्वणि जुहुयात् त्रृत्विजः' मेक इतरेषां कालमिति' समाचरन्ति । न च स्त्रीमात्रात्विज्यसभवोऽतां गृह्यार्णिविषये कन्यायुक्तयोः प्रतिषेधो, जातपुत्राणाः प्राप्त्यर्थ इति वर्णयन्ति । तथा चान्येऽपि सूक्तकाराः 'कामं गृह्येऽनौ पत्नीं जुहुयात्सायां प्रातहोर्माविति' । अत्ये तु 'वैतानकुशलं' इति वचनात्वेतानिविषयमेवेदं मन्यन्ते । 'वितानो' विहारः । स च श्रौतेऽष्टविनं पु सम्भवति । न च तत्र स्वयादीनां प्राप्तिः, न त्वविदुषां, विशिष्टानामेव पुसामात्विज्यविधानात् । अतोऽग्निहोत्रं' ग्रहणं सर्वकर्मणां, 'होतृ'ग्रहणं च सर्वत्विजां प्रदर्शनार्थम् । अतः श्रुत्यर्थानुवादमात्रमेषां ३मृतिः ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा कन्यादयोः होतारस्तथा थविद्योऽतिबालोः दुःखाद्यार्त्तस्च न होता स्यादिति तितयदृष्टान्ततया तथाणां कन्यायुक्त्यसंस्कृतानामभिधानम् । अत एवाग्रे तथैवोपसंहारः ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्याऽनूढा ऊढापि तरुणी तथाऽल्पाध्यादिमूर्खव्याध्यादिपीडितानुपनीताः श्रौतान्त्यान्प्रातहोर्मान्न कुर्यात् । हादयेदिति प्रसक्तावयं कन्यादीनां प्रतिषेधः ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । विदेः प्रतिनिधिरित्युद्गतेनागमर्थस्य नित्ये प्रारब्धे वा कर्मणि प्रतिनिधिः प्राप्तस्तं विशिष्टिति नेति । कन्या युवतिश्च ऊढानूढे ॥ असामर्थ्यं शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते । कारयेद्वर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितमिति ॥ स्वपत्न्याः प्रतिनिधित्वेन प्रापितत्वात् । बालिशो देहमात्राहं बुद्धिरक्षीतवेदवेदाङ्गोऽपि नास्तिकः अल्पविद्यनि रासेन मूर्खस्य निरस्तत्वात् । आर्तो रोगी । असंस्कृतोऽनुपनीत इति प्राप्तपुत्रविषेधार्थः ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । आपदग्निहोत्रहोमोऽहैर्णव कर्तव्यो नानर्हेति । श्लोकद्वयेनाह न वै कन्या न युतीरिति । अल्पविद्योऽमन्तवज्ञः असंस्कृतोऽनुपनीतः ॥ ३५ ॥

(६) मणिरामः । कन्या अनूढा । तरुणी ऊढापि । बालिशः मूर्खः । अग्निहोत्रस्य श्रौताग्निहोत्रस्य । होता होमकर्ता न स्यात् ॥ ३५ ॥

(७) गोविन्दराजः । नेति । कन्या तरुणा अल्पाध्ययनमूर्खव्याध्यादिपीडितानुपनीताः श्रौतं सायंप्रातहोर्मान्न न कुर्यान्नपि कारयितव्या । इति शास्त्रपरिज्ञाना प्रतिनिधिरूपेणैषां होमं कारयेत्ततोऽयं प्रतिषेधः कन्यादीनां च ॥ ३५ ॥

(८) भारुचिः । कन्यादीनामप्राप्तानां प्रतिषेधोऽयं, अग्निहोत्रादीनां सर्वकर्मणामनुष्ठातस्तुर्थ्यः । तत् पुनर्विचारणीयं युक्तायुक्तया ॥ ३५ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् ॥

तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारणः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । एते कन्यादयो जुह्वतो नरकं गच्छन्ति । स च यजमानो हावयिता ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेऽल्पविद्यादयो जुह्वतो होमं कुर्वाणाः । यस्य तवग्निहोत्रम् । वैतानमग्निहोत्रकर्म तत्र कुशलः शक्तोऽवालत्वानात्त्वाभ्याम् । वेदपारगोऽतिविद्यः ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । एते कन्यादयो होमं कुर्वणा नरकं गच्छन्ति यस्य नदग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकं गच्छति । तस्माच्छ्रौतकर्मप्रवीणः समस्तवेदाध्यायी होता कार्यः ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव निन्दां प्रदर्शयस्तव्यतिरिक्तान्द्रढयति नरकमिति । तदग्निहोत्रं जुह्वतः कुर्वणा एते यस्य सोऽपि नरकं पतत्यतो वैतानकुशलः श्रौतकर्मकुशलः होता स्यादित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । एते कन्यादयो यस्याहिताग्नेस्तदग्निहोत्रं स च नरके पतति ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते कन्यादयः । तत् अग्निहोत्रं यजमानः प्रतिनिधित्वेन होमं कुर्वणः स नरके पतति ॥ ३६ ॥

(७) मणिरामः । एते कन्यादयः तत् अग्निहोत्रं यस्य स च नरकं गच्छतीत्यर्थं । तस्माद्वैतानकुशलः श्रौतकर्मप्रवीणः वेदपारागच्छ यः स होता कार्यः ॥ ३६ ॥

(८) गोविन्दराजः । नरकमिति । एते कन्यादयो होमं कुर्वणा नरकं गच्छन्ति । यस्य च अग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकं द्रजति । तस्माच्छ्रौतकर्मप्रवीणः समस्तवेदाध्यायी होता कार्यः ॥ ३६ ॥

(९) भारुचिः । एवं च सतीदमाह । अतश्च दिजायतेऽग्निहोतप्रहणं रावकर्मनिर्दर्शनार्थम् । तस्मादेवंगुणास्सर्वक्रृतिविज इष्यन्ते, न केवलमग्निहोत्रस्य हावकः । अपरे प्रतिनिधिविषयमेतत् प्रतिषेधमाहुः । यथा “नान्तरीक्षे न दिव्यग्निश्चेत्प्रव्यः” इत्ययमप्राप्तप्रतिषेधो रुक्मसम्बन्धस्तुत्यर्थः । एवमयमपीति । अपराह—गृह्णमेतदग्निहोत्रं गृह्णते । तत्र च स्वयादीनामपि प्राप्तिः, “कामं गृह्णेऽग्नौ पत्नी जुहुयात् सायं प्रातः होमी” इति वचनात् । एवं च सत्युपाधि सती यावत् कन्या तावत् जुहुयादापासनमग्निमूढा च संवत्सरं त्रिरात्रं वा कन्या भवति । यत एवं प्राप्तायाः प्रतिषेधः । एवं युवत्यादीनामपि प्राप्तानां प्रतिषेधः । तच्चैतदौपरिष्टेन श्लोकार्थेन विरुद्धयते, तस्माद् वैतानकुशलो होता स्याद् वेदपारागः इत्यनेन । अग्निहोत्रसम्बन्धेनाग्न्याधायदक्षिणार्थम् उच्यते ॥ ३६ ॥

प्राजापत्यमदत्त्वाऽश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ॥

अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्न्याधेयेऽश्वो दक्षिणा दातव्या । प्राजापत्यग्रहणं स्तुत्यर्थम् । अथवा नात्युत्कृष्टो नातिनिकृष्टः ‘प्राजापत्यः’ । अथ च लौकिका ईदूशे वस्तुनि ‘प्राजापति’ शब्दमुदाहरन्ति । विभवे सतीति वचनादसंपत्तावदद्वृत्येवाहिताग्निः ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजापतिः पञ्चाग्निरूपो विराट् तत्संबन्धिनं तन्निष्पत्त्यर्थत्वात् । अनाहिताग्निरित्याहवनीयाद्यसिद्धिरुक्ता ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । आधाने प्राजापत्यमश्वं प्रजापतिदेवताकं धनसंपत्तौ सत्यां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्त्वा कृतेऽप्याधानेऽग्नाहिताग्निर्भवति आधानफलं न लभते तस्मादाधानेश्वं दक्षिणां दद्यात् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । समर्थस्यानुकल्पनिषेधेन दक्षिणाननुकल्पं प्राप्तमनूद्य तत्रैव विशेषमाह प्राजापत्यमिति । प्राजापत्यं प्रजापतिदैवताकं प्रजापतिविराट् स यथा अस्मदादि त्रिरणगर्भयोर्मध्यम एवं मध्यमपरिमाणोऽश्वो वा । विभवे सतीति विशेषण-मत स्तुतिः । अनाहिताग्निरसंकृताग्निः ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । आपद्यन्याधाने किञ्चिन्न्यूनपि दक्षिणा दातव्येति सूचितम् ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राजापत्यं प्रजापतिल्पो विराट् तत्संबन्धिनं अश्वं अग्नाधेयस्य दक्षिणां अदत्तवा अनाहिताग्निर्भवति ॥ ३७ ॥

(७) गणिरानः । प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताकमश्वं विभवे सति धनसंपत्तौ सत्यां अग्न्याधेयस्य दक्षिणां अदत्तवाङ्गुतेष्याधाने अनाहिताग्निर्भवति आधातकलमत्तभत्ते तस्मादाधाते अश्वं दक्षिणां द्यात् ॥ ३७ ॥

(८) गोविन्ददराजः । प्रजापत्यमिति । आधाने प्रजापतिदेवताकमश्वमृत्विगम्यो दक्षिणां ब्राह्मणः संपाद्य दत्वाज्ञाहिताग्निर्भवति तस्मच्छ्रौतदक्षिणातिरिक्तोऽश्वः समृद्धौ सत्यां ब्राह्मणेनान्मायेन दातव्यः ॥ ३७ ॥

(९) भारहचिः । ब्राह्मणग्रहणाच्च क्षत्रियवैश्ययोः प्राजापत्याश्वदाने न नियमः । ब्राह्मणस्याप्यश्वदानं विभवपेक्षत्वादनित्यं दर्शयति । समुच्चयन्यायत्वाच्च दक्षिणानामश्ववः समुच्चीयते । अग्न्याधेयदक्षिणादानसम्बन्धेन चेदमन्यदुच्यते । समग्रदक्षिणा यज्ञाः स्युः । एवं च सति दक्षिणावैगुण्ये दोषमाह ॥ ३७ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धानो जितेन्द्रियः ॥

न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथंचन ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । यावती दक्षिणा विहिता ततो न्यूना दीयते यद सोऽल्पदक्षिणो यज्ञः । “परिक्रियः किल दक्षिणा । स्वल्पेन चेत्परिक्रियेण कर्मकरो लभ्यते किमिति बहुदीयते लोक इव वाहादीनाम् । ‘पणलभ्य हि कः प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः पणैः’ । द्वादशशतदानं तत्फलभूयस्त्वायेति” मन्यमानस्य प्रतिषेधः । ये तु स्वल्पदक्षिणा उत्पत्यैव च सोमे दक्षिणेति क्रतुमन्तो न तन्निषिद्यते ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुण्यान्यन्यानि जपादीनि ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रद्धावान्वशीकृतेन्द्रियः यज्ञव्यतिरिक्तानि तीर्थयात्रादीनि कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत न तु शास्त्रोक्तदक्षिणातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत परोपकारार्थत्वादक्षिणायाः स्वल्पेनापि ऋत्विगादि दोषनिषेद्यार्थमिदं वचनम् ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । किं च पुण्यानीति । अन्यान्यल्पधनसाध्यानि अन्नदानादीनि ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । अग्न्याधान एवानुकल्पदक्षिणा न यज्ञेष्वित्याह पुण्यान्यन्यानि कुर्वीति ॥ ३८ ॥

(७) मणिरामः । अन्यानि यज्ञव्यतिरिक्तानि ॥ ३८ ॥

(८) गोविन्दराजः । पुण्यनीति । श्रद्धालुर्वशीकृतेन्द्रियो यज्ञव्यतिरिक्तानि पुण्यानि कुर्यात्तु शास्त्रोक्तदक्षिणां तेभ्यो दत्त्वा कदाचिदिह यज्ञं कुर्यात्परिक्रयार्थत्वादक्षिणायाः स्वल्पेनापि परिक्रयसिद्धिरित्याशङ्कायामिदं वचनम् ॥ ३८ ॥

(९) भारचिः । काम्ययज्ञदक्षिणः विविध्यम् । नित्यानां तु कर्मणामल्पदक्षिणानाम-प्यनुज्ञानमिति ॥ ३८ ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्ति प्रजाः पशून् ॥

हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यज्ञेत् ॥ ३९ ॥

(१) सेधातिथिः । पूर्वविष्ट्यतिक्रमे फलकथनम् ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यशः परंगुणज्ञानम् । कीर्तिः परस्तकीर्तनम् ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । चक्षुरादीनीन्द्रियाणि जीवतः ख्यातिरूपं यशः स्वगर्णयुषी मृतस्य ख्यातिरूपां कीर्तिमपत्यानि पशूश्चाल्पदक्षिणो यज्ञः नाशयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन दारां न कुर्यात् ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । दक्षिणानुकल्पाभावं सार्थवादं निगमयति इन्द्रियाणीति । उक्तप्राजापत्याश्वद्वादशशातादि दक्षिणागुणसंख्याभावेऽसाङ्गत्वात्स्वर्गस्य हतिः इतरेषां ब्राह्मणापरितोषादिभिरिति भावः ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । अत हेतुमाह इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमिति ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अल्पदक्षिणः यज्ञः इन्द्रियादीनि हन्ति ॥ ३९ ॥

[अन्नहीनो दहेद्राष्ट्वं भञ्चहीनस्तु ऋत्विजः ।

दोक्षितं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञस्तो रिषुः ॥ १ ॥]

(८) गोविन्दराजः । इन्द्रियाणीति । चक्षुरादीनि जीवितश्च ख्यातिं स्वगर्णयुषी मृतस्य च ख्यातिमपत्यानि पशूश्चाल्पदक्षिणो यज्ञो नाशयति । तस्मादल्पदक्षिणादानेन दारां न कुर्यात् ॥ ३९ ॥

(९) भारचिः । नित्यानां हि कर्मणामारब्धानां यथा कथंचित् क्रियाप्रसिद्धौ तदारंभ-शङ्कायां काम्यकर्मर्थप्रतिषेधोऽयं श्लोकद्वयेनानुद्यते । न्यायादेव हि काम्यानां विगुणानामप्रवृत्तिः सिद्धा । एवं च न नित्यानामयं प्रतिषेधः; नित्यत्वादेव । विगुणान्यपि नित्यानि फलाय चेति मीमांसकाः । इदमपरमग्निहोत्रप्रकरणाभिसंबन्धेनोच्यते ॥ ३९ ॥

अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्नाहृणः कामकारतः ॥

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४० ॥

(१) सेधातिथिः । अपविष्ट्य त्यक्त्वा । त्यागश्च नित्यानामग्निहोत्रादीनां अकरणमुदापनं च । प्रसङ्गादत्र प्रकरणत्रायश्चित्तोपदेशः । अनीनिति बहुवचन-

निर्देशात् गृह्याग्नित्यागे कल्पनां कार्या । वीरहृत्यासमिति श्रुतिः 'वीरहा वा एष देवानामिति' । कामकारवचनादकामत्यागे कल्पनैव ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञानाराथणः । चान्द्रायणं चरेत्च्चरणानन्तरं पुनरादध्यादित्यर्थः । वीरहृत्या पुवहृत्या स्वयम्पुत्पादितत्वादभीनां वीर इति पुवनाम ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । अग्निहोत्री ब्राह्मण इच्छातोऽग्निषु सायंप्रातहोमानकृत्वा मासं चांद्रायणं चरेत् यस्माद्वौरः पुत्रः तस्य हृत्या हननं तत्तुल्यमेतत्या च श्रुतिः वीरहा वा एष देवानां भवति योऽग्निमुदासयते अन्ये तु मासमपविध्येति समर्थयन्ति ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । किं च अग्नीति । अपविध्य त्यक्त्वा । कामकारतः शास्त्रादृते । चान्द्रायणचरणे हेतुः वीरं वीरहृत्या वीरा देवो ज्येष्ठ पुत्रो वा तस्य हृत्या हननम् । तथा च श्रुतिः । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुदासयेदिति ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । अनापद्यग्निहोत्रं परित्यज्यमित्याह अग्निहोत्र्यपविध्यग्नीनिति । कामकारतोऽनापदीत्यर्थः । वीरहृत्यायुद्यमानस्य क्षत्रियस्य वधः तदपि वेधनं कामकारत इति विशेषणादापदि दोषाभावः सूचितः ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । कामकारतो अग्निहोत्री ब्राह्मणः अग्नीन् अपविध्य परित्यज्य मासं चांद्रायणं चरेत् । वीरहृत्यासमं पुवहृत्यासमं व्रतं चरेत् । वीरहा वा एष देवानामिति श्रुतेः ॥ ४० ॥

(७) मणिरामः । अग्निहोत्री ब्राह्मणः कामकारतः इच्छातः अग्नीन् अपविध्य यस्मात् सायंप्रातहोमानकृत्वा । मासं चांद्रायणं चरेत् । हि यस्मात् तत् अहवनं वीरहृत्यासमं पुवहृत्यासमम् ॥ ४० ॥

(८) गोविन्दराजः । अग्निहोत्र्यपविध्यग्नीनिति । आहिताग्निब्राह्मण इच्छातोऽग्नीस्त्व्यकृत्वा मासं चांद्रायणं कुर्यात् । यस्माद्यजमानहृत्यातुल्यमेतदिति । यज्ञचर्याप्रसङ्गे दमप्रकरणेऽपि प्रायशिच्चत्मादंरार्थं मासमित्यनुवादोऽन्ये तु मासमपविध्येति संबन्धयन्ति ॥ ४० ॥

(९) भारुचिः । प्रायशिच्चत्तमिदं कामकारेणाग्निहोत्रपरित्यागे ब्राह्मणस्य विधीयते चांद्रायणम् । अकामतस्तु सामान्यप्रायशिच्चत्तमिदम् । इदं चाप्रकरणेऽपि प्रायशिच्चत्तविधानं विगुणानामपि नित्यानां कर्मणामनुष्ठानस्तुत्यर्थम् ॥ ४० ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ॥

ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गहिताः ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रादधिगतेनाथेन प्रीत्यादिनाज्ञन्याधेयं न कर्तव्यमिति व्याचक्षते । न तु प्रवृत्तकर्मणो नित्यकर्मानुष्ठानं प्रतिषिद्ध्यते । तथा चोक्तं न शूद्राद्ब्रूक्षित्वा-ज्ञुष्ठानं करणीयम् । अयचित्तलाभे तु नास्ति दोषः प्रवृत्तकर्मणस्तदर्थम् । तथा चासत्प्रतिग्रहादात्मवृत्तिरेका प्रतिषिद्धा । नित्यानि कर्मण्यभ्यनुज्ञातानि । अतः शूद्रधनेन प्रार्थित-

लब्धेन वाऽविशेषाभिधानसा मर्थ्यादग्न्याधेयस्यैकस्य प्रतिषेधोऽयं विज्ञायते । यदि सर्व-कर्मर्थोऽयं प्रतिषेधः स्यादनेनैव सिद्धत्वात् भिक्षणं प्रतिषिद्धेत ‘न यज्ञार्थं धनं शूद्रात्’ इति ॥४१॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अह्मवादिनो वेदवादिनः ॥४१॥

(३) कुल्लूकः । ये शूद्रादधिगम्यार्थं प्राप्य सामान्याभिधानेन याचनेन वाऽर्थस्वीकृत्य वृष्टप्लाग्न्युपसेविनामिति वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकमग्निहोत्रमनुष्ठिति ते शूद्राणामेव याजका न तु तेषां तत्फलं भवति अतस्ते वेदवादिषु निन्दिताः ॥४१॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वं न यज्ञार्थमित्यनेन शूद्रभिक्षितेन न यज्ञादिकं कर्तव्यमित्युक्तं संप्रति निधितया शूद्राग्निहोत्रोपासकान्प्रत्याह य इति । अधिगम्य तवाग्निहोत्रं कर्तास्मोति धनमादाय ॥४१॥

(५) नन्दनः । अपव्यपि च शूद्रादग्निहोत्रार्थप्रतिग्रहः कार्यं इत्याह श्लोकद्वयेन ये शूद्रादधिगम्यार्थमिति ॥४१॥

(६) रमचन्द्रः । ये शूद्रात् अर्थं प्राप्य अग्निहोत्रं उपासते ॥४१॥

(७) गोविन्दराजः । य इति । ये शूद्राद्याचित्वा अद्याचित्ता वार्थं स्वीकृत्य वृष्टप्लाग्न्युपसेविनामिति वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकमग्निहोत्रं कुर्वन्ति ते परमात्मस्वरूपनिरूपण-परविषये निन्दिताः शूद्राणां याजकाः न तु तेषां ततः फलं भवति ॥४१॥

(८) भारचिः । शूद्रादधिगतेनार्थेनाग्न्याधेयं न कर्तव्यम् । एवमग्न्याधेयं न कर्तव्यमित्यग्न्याधेयप्रतिषेधः । न तु प्रवृत्तकर्मणो नित्यानुष्ठानार्थः । तथा चोक्ताम्, “न शूद्राद् भिक्षित्वा यज्ञानुष्ठानं कर्तव्यमि”ति । अयाचित्तलाभे तु नास्ति दोषः । तथा चास्तप्रतिग्रहादात्मतप्तिरेवा प्रतिसिद्धा । नित्यानि त्वभ्यनुज्ञातानि । यतः शूद्रधनेन प्रार्थितलब्धेन वाविशेषाभिधानसामर्थ्यदग्न्याधेयस्यैकस्य प्रतिषेधोऽयं विज्ञेयः । यदि सर्व-कर्मर्थोऽयं प्रतिषेधः स्याद् अनेनैव सिद्धत्वात् शूद्राद् भिक्षणं प्रतिषिद्धं स्यात् “न यज्ञार्थं धनं शूद्रात्” इत्येवमादिना वाक्येन । अग्निनां च वृष्टप्लाग्नित्वापवादादग्न्याधेयप्रतिषेधोऽयं गम्यते ॥४१॥

तेषां सततमज्ञानां वृष्टप्लाग्न्युपसेविनाम् ॥

पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥४२॥

(१) मेधातिथिः । अग्नीनां वृष्टप्लाग्नित्ववचनं लिङ्गात् पूर्वविध्यतिक्रमे दोषाभिधाने निखिलप्रकरणमेतत् ॥४२॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दाता स शूद्रः । तदेतसर्वमग्निहोत्रविषयं प्रसंगादुक्तम् ॥४२॥

(३) कुल्लूकः । तेषां शूद्रधनाहिताग्निपरिच्चारिणां मूर्खाणां मूर्धन्पादं दत्वा शूद्रस्तेन धनेन सततं परलोके दुःखेभ्यो निस्तरति न तु यजमानानां फलं भवति ॥४२॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तवाह तेषामिति । पदा पादेन । दाता प्रतिनित्यर्थं-
धनस्य । दुर्गम्यापदः ॥ ४२ ॥

(५) रामचन्द्रः । वृषालानां द्रव्येणः गन्युपसेविनां मस्तकं पदा चरणेन अजादीनां
मस्तकं आकम्य दाता दुर्गम्य नरकान् संतरेत् ॥ ४२ ॥

(६) मणिरामः । वृषालागन्युपसेविनां शूद्रधनेनाग्निहोत्रसेविनाम् । दाता शूद्रः
दुर्गम्य परलोकदुःखानि ॥ ४२ ॥

(७) गोविन्दराजः । तेषां शूद्रधनाहिताग्निपरिवारिणां मूर्खाणां
मूर्धिनपादं दस्त्वा स दाता शूद्रस्तेन दानेन नित्यं परलोके दुःखेभ्य उत्तरति । न तु ततस्तेषां
फलमुत्पद्यते ॥ ४२ ॥

(८) भारुचिः । परिसमाप्त एतस्मन्नखिलप्रकरणे तदैव स्थितम् “अतः प्रवक्ष्यामि
प्रायश्चित्तविधि शुभाम्” इति । यतः प्रायश्चित्ताभिधित्सया सामान्यतस्तन्निमित्तान्येव
तावदादावुच्यते ॥ ४२ ॥

अकुर्वन्विहितं कर्म निदितं च समाचरन् ॥

प्रसञ्जन्निन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीं प्रकृतान्येव प्रायश्चित्तानि कथ्यन्ते । प्रथमं तावत्तेष्व-
धिकारं निरूपयति । कोज्ञाधिकारः । विहितं नित्यतया संघोपासनाग्निहोत्रादि ‘याव-
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ इत्यादिभिः पदर्जापितनित्यभावात् । यदप्यनियतनिमित्ते-
शुचिस्तर्णनादौ स्नानादि तद्विहितम् । अकुर्वन् प्रमादालस्यादिना । तथा निन्दितं प्रति-
षिद्धं सुरापानादि । तदपि शास्त्रमतिक्रम्य सेवमानः । प्रायश्चित्तीयते । तदेतदुक्तं भवति ।
नैमित्तिकोऽयमधिकारो विहिताकरणात्प्रतिषिद्धसेवनाच्च प्रायश्चित्तम् । “ननु च ग्राम-
कामस्य सांग्रहणी विहिता । ततो ग्रामार्थिनः कथंचिद्विकरणे विहितातिक्रमः स्यात् । यदि
नाम ग्रामार्थं प्रत्यवेयात्तस्तत्कामोऽस्य । यदा तु ग्रामं कामयते तदा तस्य तद्विहितं भवति ।
न चेत्प्रवर्तते विहितमतिक्रामेत् । अतश्च प्रायश्चित्तीं प्राप्तः” । उच्यते । ग्रामस्य स्वामी
स्थामिति फललिप्सया तस्य तत्र प्रवृत्तिर्ण विधिलक्षणा । शास्त्रं तु यागग्रामयोः साधकसाधन-
संबन्धावेदकमेव । वस्तुतो यद्यपि तत्रापि कर्तव्यता प्रधानप्रसाधनो वाक्यार्थः, तथापि
फलसिद्धर्थमेव कर्तव्यतां विधिरवगमयति । अतश्च यागमकुर्वतः फलं न निष्पद्यते, न पुनः
प्रत्यवायः । यत्र प्रत्यवायस्तत्र च प्रायश्चित्तम् । “ननु च नित्यानामकरणे प्रत्यवायो
भवतीति कुत इयमवगतिः । न होवमग्निहोत्रादौ श्रूयते ‘यो न कुर्यात्स प्रत्यवेयात्’” ।
श्रूयते वाक्यशेषेषु ‘वेदिभ्यः परमा भवति’ इति । सर्वतार्थादाः प्रत्यवायप्रदर्शनार्थाः सन्ति ।
अवश्यं च तेषामालंबनं वाच्यं न न्यथा विधिनैकवाक्यतां भजन्ति । यतापि न श्रूयन्ते तत्रापि
विद्यनुग्रहार्था अर्थवादः प्रकल्प्यन्ते । किं चार्थादैर्विद्वेरेव प्रवर्तकत्वम्, अन्यथा नोपपद्यते
यावदप्रवृत्तीं प्रत्यवायपरिहारो न कल्पितः । एवंविध एवार्थं वृद्धव्यवहारे विधिः प्रवर्तते ।
बोध्यते तु पुरुषप्रवर्तनारूढोऽसौ । न च पुरुषा अपुरुषार्थं प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । अतः प्रवर्तक-

त्वविहितविधिमर्भूदिति श्रुति सिद्धर्था कल्पनैषा । यद्यपि स्वर्गादिकल्पनायामपि तथार्थलाभस्तथापि यावज्जीवादिपदविरोधात्प्रत्यवाथपरिहारार्थतःपि स्यात् । उक्तम्—‘भयाद्धि यदृशो पुंसां प्रवृत्तिरूपजायते । न तादृशी भवेदत्र विधिकोटिशतैरपि’ । तस्माद्बुद्धिमित्वात् इति नित्यं कर्मेति द्रष्टव्यम् । “ननु चाषुचिस्पर्शनादौ न नित्यावेदि किञ्चित्पदमास्ति, यावज्जीवभित्यादिवत्” । किभदात्येन गदेन निमित्तविशेषे यत् श्रुतं तस्य च तत्त्वमित्तेन कर्तव्यता प्रतीयते । नाधिकारान्तर प्रत्यनेका जायते । यदा निमित्त-संविधानं तदा कर्तव्यभित्युपगमैनित्यतासिद्धिः । अग्निहोत्रादावपि न नित्यशब्दोऽस्ति निमित्तनित्यत्वात् । प्रश्नज्ञानविदितवेषु विषयेषु संस्कृतान्नभोजनचन्दनानुलेपनादिषु तात्पर्यं आसेता प्रसङ्गो विषयाभिलाषणरत्नति यावत् । “ननु चैतदपि प्रतिषिद्धम् ‘इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामत्’ इति” । स्नातकव्रताधिकारान्नायं प्रतिषेधं इति मन्यते । व्रतशब्दाधिकारे हि तत्र प्रतिषेधकः । संकल्पविशेषो हि मानसस्तत्वात् । दिश्यते ‘इदं मया न कर्तव्यमिति’ । अथवा कश्चिद्दल्पप्रतिषेधे न तुत्यतां मन्येत, ‘पदार्थस्तावदयं न निषिद्ध्यत’ इति मन्यमानः; अतः समानीक्रियते । अथवा सामान्ये तद्भूतस्यापि विशेषस्य पृथगुपदेशो दृष्टः, प्राधान्यख्यापनार्थम् । यथा ‘ब्राह्मणा आयातः’ ‘वसिष्ठोऽप्यायातः’ इति । प्रायशिचत्तीयते प्रायशिचत्तशब्दो रूढिरूपेण विशिष्टे नैमित्तिके वर्तते । तदेती-च्छति वेति विनिमयः (?) कर्तव्यो “व्यत्ययो बहुलम्” इति (व्या. सू. ३-१-८५) । नर इति दत्तनं चातुर्वर्ण्याधिकारार्थम् ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं प्रासंगिकं तत्तद्विक्षिप्तं समर्थं प्रकृतं प्रायशिचत्तमुपक्रमते अकुर्वन्निति । विहितं नित्यं संध्योपासनादि नतु काम्यमपि । निन्दितं निषिद्धं परस्ती-गमनकलञ्जभक्षणादि समाचरंस्तद्विषयं कायव्यापारं कुर्वन् । इन्द्रियार्थेषु तेष्वेव प्रसज्जन् मनसा व्याप्रियमाणः । एतेन निषिद्धविषयो कायिकमानसव्यापारी गृहीतीः वाचिकोऽपि व्यापारः प्रायिक एव । प्रायशिचत्तीयते प्रायशिचत्तार्हो भवति ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । नित्यं यद्विहितं सन्ध्योपासनादि नैमित्तिकं च शब्दस्पर्शादौ स्नानादि तदकुर्वन् तथा प्रतिषिद्धं हिंसाद्यनुतिष्ठनविहितनिषिद्धेष्वत्यन्तासक्तिं कुर्वन्नरो मनुष्यजाति-मात्रं प्रायशिचत्तमर्हति । नन्दिन्द्रियार्थेषु न सर्वेषु प्रसज्येत । काम इति निषेधान्निन्दितपदेनैव प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेष्वित्यपि संगृहीतमतः पृथग्दन वक्तव्यं उच्यतेऽस्य स्नातकव्रतेषु पाठात्तत्र व्रतानीमानि धारयेदित्युपक्रमान्नायं प्रतिषेधः किन्तु व्रतविधिः तर्हंकुर्वन्निविहितं कर्मेत्यनेनैव प्राप्तत्वात्पृथग्द न वक्तव्यमिति चेत्र स्नातकेतरविषयत्वेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रायशिचत्तार्थं तत्त्वमित्तान्यनुवदति अकुर्वन्निति । विहित-मन्त्रिन्होत्रादि । निन्दितं ब्राह्मणवधादि । प्रसज्जन् अत्यन्तं प्रसक्तिं कुर्वन् स्वदारेष्वनृतौ गच्छन् अरण्येष्वपि दिवा स्त्रीसंभोगत्विचतुर्वर्भभोजनादौ प्रायशिचत्तीयते तदधिकारी च । [स्यात् पाप] विशेषधकं कर्म प्रायशिचत्तं तदकरणे न रक्षः । तत्र याज्ञवल्क्यः विहितस्यानन्द-ज्ञानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छतीति ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । अथ प्रायश्चित्तं वक्तुं प्रायश्चित्तनिमित्तानि तावत्सामान्यत आह अकुर्वन्विहितं कर्मेति । विहितं नित्यनैमित्तिकम् । निनिदितं प्रतिषिद्धम् । प्रसज्जन्त्रकर्षेण सज्जं कुर्वन् ननु इन्द्रियार्थेषु न प्रसज्जेत, प्रसज्जोऽपि निषिद्ध एव तद्वि स्नातकत्राह्यणमात्र-विषयमद्य नरग्रहणं मनुष्यमात्राधिकारार्थम् ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विहितं कर्म सन्ध्योपासनादि ॥ ४३ ॥

(७) मणिरामः । प्रसंजन् अत्यंतासक्ति कुर्वन् ॥ ४३ ॥

(८) गोविन्दराजः । एवमविलप्रकरणमुक्तवाऽधुना प्रायश्चित्तानामधिकारे निरूप-णार्थमाह अकुर्वन्निति । प्रसज्जंस्त्वन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः । कर्तव्यत्वेन चोदितं संध्योपासनादि कर्म अननुत्तिष्ठन् प्रतिषिद्धं च । हिंसादि कुर्वन् इन्द्रियोपभोगेषु चार्थेषु रूपादिषु विषयेषु प्रतिषिद्धेषु शक्ति भावत्यन्नरो मनुष्यमात्रं प्रायश्चित्तमर्हते ! ननिवन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत कामतः इति प्रतिषेधान्निदितप्रग्रहणेनैव प्रसज्जंस्त्वन्द्रियार्थेषु इत्येतद्गतार्थमित्यतः पृथक् न वक्तव्यमुच्यते अस्य स्नातकत्रात्मद्ये पाठातत्र न च वतानीमा नि धारयेदित्येवंविधमुखेनोपक्रमाद्विधिसंसर्पण्योर्यज्ञियात्मकत्वात्प्रतिषेधसंसर्पणः येन पृथगभिधानम् । किं चासत्यस्मिन्नाह्यणांश्च स्नातकत्राधिकारादतः प्रायश्चित्तीयता स्यान्नेतरेषाम् ॥ ४३ ॥

(९) भारतिः । श्रीतस्मार्तमिज्याध्ययनादि विहितम् ; निनिदितं च प्रतिषिद्धं समाचरन् हिंसानृतस्तेयादि, प्रसवतरचेन्द्रियार्थेष्वभिप्रेतपुरुषार्थसाधनेषु शब्दादिषु, प्रायश्चित्तीयते नरः । नरग्रहणादा सर्वेन्द्रियार्थान्वयं गम्यते । ननु चेन्द्रियार्थप्रसंगस्य निनिदितप्रग्रहणेनैव गृहीतत्वात् पुनरारंभो न न्याय्य इति । अस्य परिहारः । येष्वस्या प्रतिषेध इन्द्रियार्थेषु यथा मांसाशनेऽन्यायतः क्षतियादिस्त्रीपरिग्रहादौ च, तेष्वपि प्रकर्षेण सक्तिप्रतिषेधार्थमस्य पृथग्ग्रहणं युक्तम् । कथं, असी प्रायश्चित्तीयत इति ॥ ४३ ॥

अकामतः कृते दापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ॥

कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिर्दर्शनात् ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । कामकारकृतेऽप्यतिक्रमे प्रायश्चित्तगौरवार्थमिदमुच्यते । अकामतः कृत इति प्रमादकृते पापे शास्त्रव्यतिक्रमे प्रायश्चित्तमाहुः । कस्य पुनर्हेतोः । विधिः । 'प्रतिशास्त्रमन्तिक्रम्याकार्यं प्रवर्तते स प्रायश्चित्तमाचरिष्यत' इति । कोऽत्र विशिष्टहेतुः यस्मात्कारमकृते दोषे प्रायश्चित्तशास्त्रानर्थक्यमिति मन्यन्ते । एवं पूर्वपक्षभज्ज्ञोपन्यस्यति । कामकारकृतेऽपीति शब्दात्कामतोऽकामतश्च कृते व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति शास्त्रार्थः । श्रुतिनिर्दर्शनादिति वैदिकलिङ्गनिर्दर्शनमुपहव्यत्राह्यणमुदाहर्तव्यम् । 'इन्द्रो यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छत्' । न च शब्द्यो दानं यतीनामकामतः संभवति । उपहव्यं प्रायश्चित्तार्थं प्रजापतिरिन्द्राय प्रायच्छदिति स्पष्टार्थः ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तं पापनिर्णेयं तपोविदुषः कर्तव्यत्वेन । कामकारकृते तु महापातके वैधमरणान्निष्ठतिरन्यथा तु भोगादेवेति केषांचिन्मतम् । तत्र स्वमतं प्रमाण-

दर्शनपूर्वकं दर्शयति कामकारेति । कामकारः कामपूर्वकः प्रयत्नः । तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेघेन यजत इति श्रुतिः । न चात्राकामकृता ब्रह्महत्या ग्राह्या । इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीला वागित्यवदत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमुपहृव्यं प्रायच्छदिति प्रक्रमान्न चाज्ञानादेवादापि हृयेति प्रकल्प्यं यतीनां तपसो भयादेव । तेन ज्ञात्वा धातनस्य प्रकृतत्वादि (यदा चैवं स्थितं तदाह अकामत इति । अकामतोऽज्ञाने सत्यपि अमे मोहदित्युक्तं । वेदाच्यासेन गायत्र्यादिजपेन । विप्रस्य जप्येनैव तु संसिध्येद ब्राह्मण इत्युक्तत्वात्) ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । अबुद्धिकृते पापे प्रायशिच्चतं भवतीत्याहुः पण्डिताः एके उनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायशिच्चतं भवतीत्याहुः एतच्च पृथग्कृत्याभिधानं प्रायशिच्चत्तगौरवार्थं श्रुतिनिर्दशनादिति । इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् तभश्लीला वागित्यवदत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्मुपहृव्यं प्रायच्छदिति अस्थार्थः इन्द्रो यतीन्बुद्धिपूर्वकं स्वभ्यो दत्तवान्स प्रायशिच्चतार्थं प्रजापतिसमीपमगमत्तस्मै प्रजापतिरूपहृव्याख्यं कर्म प्रायशिच्चतं दत्तवान् । अतः कामका रक्षतेष्टि प्रायशिच्चतम् ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । इच्छानिच्छाङ्कृते पापे मतभेदं प्रदर्शयन्प्रायशिच्चतमाह अकामत इति द्वाच्याम् । श्रुतिनिर्दशनात् इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीला वागभ्यवदत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा इंद्रायैतमुपहृव्यं प्रायच्छदिति श्रुतेः । सालावृकेभ्यः श्वभ्यः अश्लीला-ब्राह्मणाहसीत्येवंरूपा उपहृव्यमश्वमेघरूपं प्रायशिच्चतं प्रायच्छदुपदिशेति श्रुतेरर्थः । एके मन्वादयः ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । आकामतोऽमतिपूर्वतः बुधाः सर्वे विद्वांसः एके कतिपये श्रुतिनिर्दशनात् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एके आचार्याः कामकारङ्कृते पापे प्रायशिच्चतं आहुः ॥ ४४ ॥

(७) मणिरामः । पापद्वैविध्यमाह अकामत इति ॥ ४४ ॥

(८) गोविन्दराजः । आकामत इति । अबुद्धिपूर्वकृतपापप्रायशिच्चतार्थं प्रजापतिराहेति श्रृत्यर्थः ॥ ४४ ॥

(९) भारत्चिः । अकामतः कृते पापार्थं तु व्यतिक्रमे यथोक्ते प्रायशिच्चतं वक्ष्यमाणं विदुर्बुधाः । कस्य पुनर्हेतोः । येन स्मृतिप्रामाण्येन हि प्रायशिच्चतोपदेशो युज्यते, न कामतोऽप्यतिक्रमे । यो हि नियमं स्मृतिप्रामाण्यमुल्लङ्घ्यं प्रवर्तते, तं प्रति प्रायशिच्चतोपदेशोऽनर्थः । येन तदव्यवसायतः लंघयिष्यति । यतः किं तस्यैतेनोपदिष्टेनेति प्रायशिच्चतोपदेशोऽनर्थः । एवमेतस्मिन्नेव प्रायशिच्चताधिकरणे प्राप्त इदमन्यद द्वितीयं प्रायशिच्चताधिकरणमुच्यते कामकारङ्कृतेऽप्यहुरेके श्रुतिनिर्दशनात् । एवं हि श्रूते इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् । तमश्लीला वागभ्यवदत् । स प्रजापतिमुपाधावत् । तस्मादेतमुपहृव्यं प्रायच्छत्” इत्येतदुपहृव्यार्थंवादब्राह्मणं दर्शयति कामतोऽप्यसति प्रायशिच्चतमिति । अविशेषण निर्मित्तमात्रे स्मर्यमाणं प्रायशिच्चतमकृतं एवेत्युक्तम् । तथा

चाहुर्वेदलोकयोरुभयथाभिव्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं दृष्टम्, यत्स्तेन वेदमनुमातव्यमिति ।
तथा च संदर्शयति पक्षद्वयमप्याधित्य ॥ ४४ ॥

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्धच्छति ॥ कामतस्तु कृतं मोहात्मायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । किं पुणेरेतानि प्रायश्चित्तानि निमित्तमात्रपर्यवसायीनि सन्ध्यो-
पासनादिवत्, उत कार्यपर्यन्तानि शारीरशीच्छद्वृत्पत्रदोषनिर्वातार्थीनि । तत्र केचिदाहुः ।
न हि कर्म क्षीयते । कार्यविग्रामित्वमेव धर्मधर्मयोः । न हि कर्माणि स्वफलमदत्त्वा प्रलीयन्ते ।
तदुक्तं 'न हि कर्म क्षीयत' इति । तस्माद्योऽतिक्रमकारी स ततो नरकफलं भूक्त एव । प्राय-
श्चित्तानि यदि न करोति ततस्तदितिक्रमात्प्रत्यवागान्तरोत्पत्तिः । उद्देतदयुक्तम् । न हि कर्म
चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तम् । 'विशुद्धत' इति श्वशवदेनैव शुद्धवर्यता विहिता । तथा
च तैः कृतरपोहेत पाप स्वयं कृतत्वात् । यदप्युच्यते 'प्रतिषेधविधिना प्रतिषिध्यमानक्रियाकर्तुः
प्रत्यवायभागित्वमवगमित, न नस्य प्रायश्चित्तैर्मिथ्यात्वं शक्यते कर्तुं' तदप्युक्तम् । यत्स्तेन
दुःखहेतुता तस्यावगमिता । प्रायश्चित्तैर्जपि तपोदानादि दुःखमस्त्येव । अलेपेन तादात्मिकेन
दुःखेनागमिनः संभाव्यमानस्य महतो दुःखस्य निवृत्यिरुक्तैव । यथा व्याघेस्तिकटकुकौघदा-
नलघ्वाहारादिना । यथा व्यतिक्रमं कृत्वा कश्चित्स्वयमागत्य राजनिवेदनं करोति 'इत्येवं
कर्मास्मि' इति सोऽर्द्धदण्डभागभवति । यस्तु राजपुरुषैङ्गादानीयेत स भूयो दण्डयते । एव-
मुपदेशानामर्थवत्वसिद्धिः । अतः स्वयं कार्यविरोधित्वमस्य विहितत्वात् । निष्कृतिः प्राय-
श्चित्तमिति समाख्यानमपि सत्तदेव कृतदोषस्य निर्यातनमपि । अकारणं निर्यातो निष्कृतिरिति
उच्यते । एवं प्रायश्चित्तमपि नास्याधिकारप्रतिप्रसवार्थम् । पञ्चानामेव पातकानामधिकारो-
पागमविहितत्वाद्द्विजातिकर्मास्यो हानिः पतनमिति । न चात्र 'वेदाभ्यासोऽकामतः, कामतस्तप
इति, विषयविभागो बोद्धव्यः । उभयार्थोभयत्रोपदर्शनार्थत्वात् । निमित्तोपदेशकरणे पठित-
त्वात् 'ब्रह्महा द्वादशे'त्यादि प्रायश्चित्तानामुपक्रम्यमाणत्वात् । तस्मादकामतो लघुप्रायश्चित्तं
कामतो गरीय इति श्लोकस्य तात्पर्यम् । 'ननु चाकामतो नैव तस्य कर्तृत्वं, बुद्धिपूर्वं
कुर्वन्कर्त्तेन्युच्यते । यथा च लौकिको 'दैवेन कार्यते । किमयं कर्तृतीति' । किं च लिप्सया
यत्र प्रवृत्तिस्तत्र प्रतिषेधः । यो हि मद्याय स्पृहयति स पिपासुं न कदर्थयति 'मा पासीः सुराम्'
इति । यस्तु जलार्थी जलबुद्ध्या सुरां पीतवांस्तस्याजानतो नापराधो न हि तस्य सुरालिप्सया
प्रवृत्तिः । अथोच्यते 'विद्यिलक्षणाप्रवृत्तिनं निषेधयते', सत्यम् । भवत्वनर्थलक्षणानां
तु मध्ये तर्हुदकेन च सर्वस्या अर्थलक्षणायाः प्रतिषेधः । केचिदाहुः । प्रत्यवायपर्यन्तो
विधिविषयभक्षणवन्निषेधशस्त्रार्थः । तेषामचोद्यमेत् । विषमविशेषणोपातं ज्ञानतोऽज्ञानतश्च
मरणाय कल्पत एव । एव ब्रह्महत्यादयोऽपेति । येषामपि 'कर्तव्यमिति वचनात्' क्रियते,
'न कर्तव्यमिति' न क्रियते, तेषामपि लौकिककियथा प्रवर्तमानस्य निषेधः प्रवर्तमानश्चोच्यते
प्रवृत्तः कर्त्ता । कर्तृत्वमबुद्धिपूर्वकमप्यस्ति । कूले पततीति । न चायं गौणः कर्तृता-
भावः । 'स्वतंत्रः कर्त्ते'ति हि स्मर्यते । ने'च्छया प्रवर्तते यः स कर्त्ते'ति । किं चास्मादेव
वचनात्प्रमादकृतो दोषोऽस्ति, प्रायश्चित्तमिति, किमपरेण विकल्पितेन ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्देषां तु तस्थाने दानाद्येव । एतच्चानिदिष्टप्रायशिच्चत्त-
विशेषपापविवयम् । मोहादज्ञानेनपि । कामत इच्छया कृतं पृथग्विधैः पराकादेप्रायशिच्चत्तैः ।
एतेन कामादेव प्रायशिच्चत्तरं वृद्धिन्हास्याः कारणं ननु ज्ञानाज्ञाने इति कथयति । यतापि
च ज्ञानात्कृच्छ्राब्दमज्ञानादन्वद्यमित्यादौ ज्ञानपदेनोल्लेखस्तत्रापि कामना हेतुज्ञानमवेष्टं
तेन कामनैव लक्ष्यते कर्तृत्वं प्रति च ज्ञानात्कामनैव नेदीथसी ज्ञानमिच्छाप्रयत्नं
इति क्रमादनः सैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्तृत्वोत्कर्षपूर्णिवन्धनप्रायशिच्चत्तवृद्धिहासहेतुः ।
न च ज्ञाने विषयविनिगमनापि शङ्कया किं पापविशेषप्रयोजकीभूतब्राह्मणत्वाद्युपाधिज्ञान-
मिष्टमूलं तद्धधपापहेतुवज्ञानमिति ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । अनिच्छातः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति नश्यति वेदाभ्यासेनेति
कामदृतविषयप्रायशिच्चत्तापेक्षया लघुप्रायशिच्चत्तोपलक्षणार्थं प्रायशिच्चत्तांतराणामपि विधाना-
द्रागद्वेषादिव्यामूढतया पुनररिज्ञातः कृतं नानाप्रकारैः प्रायशिच्चत्तैविद्याधनतपोभिः शुद्ध्यतीति
गुरुप्रायशिच्चत्तरं अतः पूर्वोक्तास्येवायं व्याकारः यद्यप्यदिकारनिरूपणं प्रकृतप्रायशिच्चत्तं
त्वनंतरं वक्ष्यति तथाप्यज्ञानाल्घप्रायशिच्चत्ताधिकारी ज्ञानात् गुरुप्रायशिच्चत्तेऽधिक्रियत इति
अधिकारिनिरूपणमेवेदम् ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । पापं ब्रह्मत्वादि । वेदाभ्यासेन वक्ष्यमाणपावमान्याद्यभ्यासेन ।
पृथग्विधैः द्वादशवार्षिकादैः ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । मोहः कामक्रोदाद्यभिभवः ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मोहात् रागादिव्यामूढता । कामतस्तु कृतं एनः पृथग्विधैः
प्रायशिच्चत्तैः अपैति ॥ ४५ ॥

(७) मणिरसमः । उभयोर्नाशहेतुमाह ॥ अकामत इति ॥ ४५ ॥

(८) गोविन्दद्वाराजः । अकामत इति । अनिच्छातः कृतं पापं शुद्ध्यति वेदाभ्यासेन
रागद्वेषादिव्यामूढया पुनरिज्ञातः कृतं नानाप्रकारैः प्रायशिच्चत्तैरति पूर्वोक्तदार्थार्थमेत-
दिकारनिरूपण प्रकरणात् न तु विषयविभागार्थं ब्रह्माद्विज्ञातं समाहत्यातः प्रभृति
प्रायशिच्चत्तानां उपकर्मभागात्वादुत्तरत्र चोभयोभयतामनानात् ॥ ४५ ॥

(९) भारचिः । तथा चोत्तरत्र प्रदर्शयिष्यामो विशेषमनयोः “कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृ-
तिर्न विधीयते” इति । एवमादी चायं नियमार्थः इलोकः । अकामतो वेदाभ्यासः, कामतः
कृतस्यान्यद् विविधं प्रायशिच्चत्तमिति । यस्मादुभयमुभयोरुत्तरत्र वक्ष्यति । इर्यास्त्वनयो-
विशेषः । अकामतो व्यतिक्रमेऽल्पः प्रत्यवायः कामतो महान् । तथा चोक्तं कामतस्तु कृतं
मोहात् प्रायशिच्चत्तैः पृथग्विधैरिति । अपरः पुनराह-नैव प्रायशिच्चत्तनुष्ठानमुपपद्यते
यस्मान् हि कर्म क्षीयतेऽन्तरेण कार्यारम्भम् । वातपित्तश्लेष्माशयवत् । यत इदमुच्यते ।
कर्तव्यमेवेदं स्मृतिशास्त्रोपदेशसामर्थ्यात् । तथैव हि धर्माधर्मप्राप्तिपरिहारव्यवस्थायामागम
एव प्रमाणं लोपपत्तिः, एवं विनाशोऽप्यागमत एव कर्मणः किं न श्रद्धीयते । तथा च सति
प्रायशिच्चत्तं न्यायोपदेशम् । इतरथाप्यर्धवैशसं स्यादिति । एवं च पुरुषार्थकारित्वं शास्त्रस्योप-

पदते; लघुपायक्षिप्रदर्शनेन महतोऽर्थलक्षणात् क्षयात् प्रायश्चित्तात् । अपि चास्यात्मसंयम-
दुःखमतिमहदस्ति । यतः अत्रापि कायदिवास्य व्यतिक्रमाधर्मस्य दुःखलक्षणाद् विनाशं
प्रतिपद्यामहे । यथा च वाताद्याशयस्यांभयमत्यनीकामोषधं दुःखं च, एवमधर्मस्यापि प्रादर्जितं
नरकादिदुःखानुभवश्च स्याद् विनाशहेतुः । एतेन वृश्चिकविषं व्याख्यातं श्रुतिरपि च प्राय-
श्चित्तादकुशलकर्मणि यथा गेहदाहादीनि निमित्तानि नैमित्तिकानां कर्मणां स्वर्गफलानामिति
यथा शास्त्रतीर्थिः । अत न्मः प्रतिषेधत्सु नामक्षेत्रे प्रायश्चित्तानुच्छन्ते, यतस्तानि दोष-
निर्हरणार्थान्वेव प्रतीयते । यथा चिकित्सायां दोषवत्सु निमित्तेषु न्द्रादिषु विशेषणादीनि ।
सफुटमेव च स्मृतिरूपरिष्ठाद् वक्ष्यति - “चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये” इत्येवम् । दि ।
अपरे त्वयिकारार्थान्विति । तथा च गौतमः; “द्विजरिति कर्मभ्यः हानिः पतनम्” इत्याह ।
ब्रह्महृष्यायामेवैतत् । पातकपदार्थविभ्राणार्थे वाक्ये श्रूयते, न त्वन्यस्मिन् व्यतिक्रमवाक्ये ।
दोषक्षयादेव च कर्मन्तरादिकारो विजेयः, नाक्षीनदोषस्य । यथातुरस्येति । यच्च निमित्ते
कर्मज्ञं प्रायश्चित्तमिति कैश्चिद्गुच्छते, तच्च पुरुषप्रतिवादत्र न संभवति । प्रायश्चित्तस्य
व्यतिक्रमस्य कारणमधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा ॥

न संसर्गं व्रजेत्सद्गुः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । दैवात्स्वीकृतात्प्रमादादिवर्थः । अन्ये तु दैवशब्दस्थाने मोहादिति
पठन्ति । मोहादेवाकार्यं क्रियते । को ह्यमूर्खः शास्त्रं व्यतिक्रमिष्यति । पूर्वकृतेन जन्मान्तरकृतेन-
न चोपभृतफलेन कर्मणा विशेषणं कौनख्यादिलङ्घाद्यनुभृतेन । एतदुक्तं भवति । इह
जन्मकृते व्यतिक्रमे बुद्धिपूर्वमबुद्धिपूर्वं वा तथा जन्मान्तरकृतेऽपि लिङ्गानुभैर्ये
कर्तव्यम् । किं पुनः कुनख्यादीनां प्रायश्चित्तम् । कुञ्छातिकृच्छौ चान्द्रायणमिति
सर्वप्रायश्चित्तानि । वसिष्ठेन तु ‘यस्य यल्लिङ्गं तेन तदेव प्रायश्चित्तं केनचिदंशेन कर्तव्य-
मिति’ पठितम् । अतश्चैव ते सर्वेऽकृतप्रायश्चित्ताः संसर्गं सद्गुर्वंजयेयुः । अध्ययनादिक्रिय-
यैकसंस्थानादिरूपतया । संसर्गो यदप्युभयोश्चत्यवादन्यत्रप्रतिषेधेनोभयोरपि सिद्धः प्रति-
षेधस्तथापि, ‘सद्गुस्तैः संसर्गो न कर्तव्य’ इति पुनः प्रतिषिद्धते उत्तरत, कर्तृभेदात् । एकस्य
हि प्रतिषेधे स एव प्रायश्चित्ती स्यात् द्वितीयः, सत्यपि संसर्गो । अत उभयोः प्रायश्चित्तार्थ-
मुभयत्र प्रतिषेधः । सतामसतां चातः श्यावदन्तिप्रभृतिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह संसर्गो न
कर्तव्यः ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तीयतां जप्तराकादिप्रायश्चित्तार्हताम् । दैवादनिच्छ-
यापूर्वकृतेन पूर्वं स्वेच्छया कृतेन । अकृते प्रायश्चित्ते न संसर्गं सद्गुर्वंच्छेत् तत्करणपरस्यापि ।
पापोत्पादनेन पापाधिक्यापत्ते ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । दैवात्प्रमादादन्यशरीरकृतेन पूर्वजन्मार्जितदुष्टृतेन क्षयरोगादिभिः
सूचितेन प्रायश्चित्तीयतां प्राप्याकृते प्रायश्चित्ते साधुभिः सह याजनादिना संसर्गं न
गच्छेत् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । निभितद्वैविद्यननुवदंस्तद्वा॒ नियममाह प्राप्य इति । प्रायश्चित्तीयतां प्रायश्चित्तनिभितब्रह्मह्यादिमताम् । दैवादनवधानात् । पूर्वकृतेन ऐहिकेन जन्मान्तरकृतेन कौनख्यादिव्यज्ञयेन । अकृते प्रायश्चित्ते सद्गुरुदुष्टे॑ संसर्गं संवर्णं न व्रजेत् द्विज इत्युपलक्षणं नरनात्रस्य ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । प्रायश्चित्तस्य कर्तव्यत्वे कारणमाह॑ प्रायश्चित्तीयतामिति । प्रायश्चित्तीयतां प्रायश्चित्तार्हतां दैवात्पायश्चित्तीयतान् वक्ष्यमाणं रूपविपर्यययुक्तत्वमहृत इति पदं सद्गुरुः संसर्गं न व्रजेन्न संसर्गयोग्यः अयमभिप्रायः । केवलमा॒ मुष्मकप्रत्यवायपरिहा॒ रार्थ-नेव प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रायश्चित्तीयतां प्रायश्चित्तमिति यस्य सः प्रायश्चित्ती तस्य भावः प्रायश्चित्तीयता ताम् । द्विजः अहृते प्रायश्चित्ते सद्गुरुः संसर्गं न व्रजेत् ॥ ४६ ॥

[प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥ ११ ॥]

(७) मणिरामः । दैवात् प्रमादात् । इहजन्मकृतेन पापेन । पूर्वजन्मकृतेन ता॒ अन्य-शरीरकृतेन पूर्वजन्माजितदुष्कृतेन क्षयरोगादिभिः सूचितेन प्रायश्चित्तीयतां प्रायश्चित्तकरण-योग्यतां प्राप्य अकृते प्रायश्चित्ते सद्गुरुः सह याजनादिना संसर्गं द्विजः न गच्छेत् ॥ ४६ ॥

(८) गोविन्दशराजः । प्रायश्चित्तीयतामिति । प्राग्नन्माजितदुष्कृतकरो नरः श्वाव-दंतत्वादिश्रुतेन प्रायश्चित्तार्हतां प्राप्य पूर्वकृतेन न वैतच्छरीरकृतेन प्रमादेनावाप्य प्रायश्चित्ते कृते साधुभिः सहाध्ययनक्रियादि संसर्गं न गच्छेत् ॥ ४६ ॥

(९) भारच्चिः । वैवशब्दः साधारणोऽप्यधर्मविषयः सामर्थ्याद् विज्ञेयः । कस्मात् । व्यतिक्रम-कारणानुरूपत्वात् कार्यस्य । पूर्वकृतेन वेत्यत्र मोहः सम्बद्धयते, व्यतिक्रमहेतुत्वेन । नाधर्मः, तस्योक्तत्वाद्, दृष्टश्च मूढस्य व्यतिक्रमो येन लोके । अतोऽयं कस्यचिद् भवति, अपरस्य मोहादिति द्रुवता कुशलकर्मप्रतिपत्तिः पूर्वधर्मशेषाद-दसम्मोहाच्च संन्यग्जानलक्षणाद् भवतीत्येतदर्थसिद्धम् । यतः असम्मुग्धेन सता धर्म-नुष्ठाने प्रयतितव्यम्, नैव धर्माधर्माद्यं पुरुषस्य प्रयोजकमिति कृत्वा निरोधेन भवितव्यम् । एवं शास्त्रोपदेशस्यार्थवत्वम्, इतरथा हासति पुरुषकारे शास्त्रोपदेशो निष्फलः स्यात्, धर्माधर्मकार्यत्वादेव पुरुषप्रवृत्तेरिति । ननु च सतामेवासत्संसर्गप्रतिषेधादेतत् सिद्धं न सिद्धयति, क्रियाभेदात् । पापकृद्गुरिह संसर्गप्रतिषेधाद्वा॒ पापकृतां सद्गुरुः संसर्गः प्रतिषिद्धो भवति, येन भिन्ने एते क्रिये । एवं च यस्य नियम उच्यते तस्यैव व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं स्यात्, नेतरनियमभावात् । अतोऽस्य प्रतिषेधो युक्तारंभः शूद्रस्य द्विजातिस्त्रीप्रतिषेधवदिति । अपरस्तु पाठः— “प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य मोहात् पूर्वकृतेन यै” अर्थस्तु स एव । प्रायश्चित्तानुष्ठानसामर्थ्यप्रदर्शनार्थमधुनोच्यते ॥ ४६ ॥

इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतस्तथा ॥
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवाह । इह दुश्चरितैः केचिदस्मिन् जन्मनि प्रतिषिद्धाचरणैः । तथा पूर्वकृतैः कर्मभिस्तथोक्तं प्राक् । स इदानीं रूपविपर्ययप्रवंचो दुष्कृत्येष्वचिन्हरूपतो जनुकृम्यते ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इहेहजन्मनि । दुश्चरितैरुत्कटैः । रूपविपर्ययं कौनख्यादि लभन्ते । केचित्पूर्वकृतैर्नकेजानुभूतैः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । इह जन्मनि निषिद्धाचरणैः केचित्पूर्वजन्मकृतैरुष्टस्त्वभावा मनुष्याः कौनख्यादिकं रूपविपर्ययं प्राप्नुवन्ति ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । एतत्स्पष्टयति इहेति । अत्युत्कटैः पुण्यपार्विहंव फलम् श्वनुत इत्युक्तेरिह जन्मन्यपि फलप्रदत्वं कर्मणां पापः पापेनेति श्रुतेः । रूपदं दुःखस्थाप्युपलक्षकम् ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । किन्तु ऐहिकासंसर्गयोग्यत्वार्थं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति कारणान्तरभावाह इह दुश्चरितैरिति । अताप्यकृते प्रायश्चित्त इत्यनुष्कृतव्यमितयोऽस्मिल्लोके रूपविपर्ययं प्राप्नुवन्ति तस्मादपि प्रायश्चित्तादिकं कर्तव्यमित्यभिप्रायाः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दुरात्मानः कृतपापाः नराः पूर्वविपर्ययं प्राप्नुवन्ति ॥ ४७ ॥

(७) नणिरामः । दुश्चरितैः निषिद्धाचरणशीलैः ॥ ४७ ॥

(८) शोविन्द्रदराजः । इहेति । केचिद्दुष्टात्मानो मनुष्या इह विरुद्धाचरणैः कौनख्यादिकं रूपविषयं प्राप्नुवंत्यन्ये च प्राग्नमार्जितैरुष्कृतैरिति ॥ ४७ ॥

(९) भारतिः । एवं च पूर्वकृतदेव कर्मणोऽभ्युदयप्रत्यवायाविति यत् सांख्यरूचयते तदवसन्नम् । सोऽयमधुनाकुशलकर्मनिमित्तो रूपविपर्ययप्रपञ्चोऽनुक्रम्यते प्रायश्चित्तानुष्ठानशेषतया ॥ ४७ ॥

सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदंतताम् ॥

ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्यं गुरुत्लपगः ॥ ४८ ॥

पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ॥

धान्यचौरोऽङ्गः हीनत्वमातिरैक्यं तु मिथकः ॥ ४९ ॥

अन्नहतमियावित्वं मौक्यं वागपहारकः ॥

वस्त्रापहारकः श्वैर्यं पञ्चगुतासश्वहारकः ॥ ५० ॥

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः ॥
जडमूकान्धवधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५१ ॥

(१) मेधःतिथिः । क्षयो नाम रोगो राजयक्षमेति वैद्यानां प्रसिद्धस्तेत तद्वान्भवति ब्रह्महत्याविशेषेण । गुरुस्तीर्णामी दुरुचर्मा । क्वथितगन्धवाहिन्या नासिकाया युक्तः पिशुनः । एवं सूचको दुर्गन्धवाहान्यः । “ननु च सूचकः पिशुन” एव । सत्यम् । एकः कल्पयित्वा परदोषान् प्रकाशयति । अन्यस्तु सत्यादेवाविद्वितानिति भेदः । आतिरैक्यमधिकांगता । भिक्षको यो द्रव्याण्प्रदव्यैस्ताभासां संमर्दयति । यथा कुंकुमं कुमुखेनान्यैरन्यानि । आमदादी यस्य भुक्तमत्रं न सम्यक् जीवते । मौक्यं वाग्वैकल्यं यताप्रतिण्ठिमानपत्मारी । शिटं प्रसिद्धम् । विकृताकृतयः । ‘आकृतिः’ संस्थानं ‘विकृता’ इनोरेणा निन्दितैरां कर्मविशेषेणेति । एषां कर्मणां कुम्भीपाकयमयातनास्थानेषु फलं तदनुभूतवत ईशच्छेषे तस्मिन् कर्मण्युद्विक्ते च सुकृतेऽदत्तफले फलदानोन्मुखे दुष्कृतस्यासद्वावोज्ञः कर्मविशेषोपदत्तिः ॥ ४८-५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किं विशिष्टैरेतत्प्रपञ्चयति सुवर्णचौर इति । श्यावदन्तः कपिशदन्तः । दौशचम्प्यमकोशलिङ्गत्वम् ॥ ४९ ॥

(३) कुललूकः । ब्राह्मणसुवर्णचौरः कुत्सितनखत्वं प्राप्नोति निषिद्धसुरायः श्यावदन्तां ब्रह्महा क्षयरोगित्वं गुरुभार्यागमी विकोपमेहनत्वं पिशुनो विद्यमानदोषाभिधारी दुर्गन्धिनास्त्वं अविद्यमानदोषाभिधायको दुर्गन्धिमुखत्वं धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वं धान्यादेरपद्व्येण मिश्रजकर्त्त-अतिरिक्ताङ्गत्वं अन्नचौरो मन्दानलतर्वं अननुज्ञाताध्यायी मूकत्वं वस्त्रचौरः श्वेतकुष्ठत्वम् अश्वचौरः खंजत्वं एवं बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोतविकला विकृतरूपाः साधुविगर्हिताश्च प्रारजन्मार्जितोपभुक्तदुष्कृतशेषेणोपद्यन्ते ॥ दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापकस्तथा । हिसारुचिः सदा रोगी वाताङ्गः पारदारिकः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । तद तेन निमित्तं किं वैरूप्यमित्यवाह सुवर्णेति त्रिभिः । कौनख्यं किलनन्तता तेनैव तदपि हरणात् । श्यावदन्तता स्वभावतः श्यामदन्तता पानकाले सुरया तत्पृष्ठेः । क्षयरोगित्वं राजयक्षमयुक्तता । दौशचम्प्य शशनस्य विकारः अकीशलिङ्गत्वं शिङ्गी तत्पृष्ठैश्च ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । रूपविपर्ययप्राप्तिमेव चतुर्भिः श्लोकैर्दर्शयति सुवर्णचौरः कौनख्यमिति ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेन तेन स्वपापेन रूपविपर्ययमाह सुवर्णेति । सुवर्णचौरः विप्रसंबन्धिनः सुवर्णस्य चौरः कौनख्यं कुनखस्य भावम् । गुरुत्वपगः दौशचम्प्यं दुश्चर्मणः भावः तम् ॥ ४९ ॥

(७) सर्वज्ञनारायणः । अतिरिक्तमङ्गाधिक्यम् आतिरैक्यमिति क्वचित्पाठः । मिश्रको बुसादिना मिश्रीकृत्य धान्यविकेता ॥ ५० ॥

(८) राघवानन्दः । सतो दोषस्य वक्ता पिशुनः । असतस्तु सूचकः । आतिरैक्यम-ङ्गस्येव । मिश्रकः धान्यस्येतरेण यवादिना ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । अतिरैक्यमतिरिक्ताङ्गत्वं तत्तदाभासैर्धन्यादि मिश्रीकृत्य येन विक्रयादि क्रियते स मिश्रकः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । पिशुनः अविद्यमानपरदोषप्रब्ल्यापनशीलः पूतिनासिद्धयं दुर्गन्धनासिकः सदोषं संकीर्तयित्वा मिश्रकः धान्यस्य अन्नादेहं व्यस्य मेलकः जातिरेक्यं अङ्गाधिक्यं पदडगुल्यादि ॥ ५० ॥

(७) सर्वज्ञनारायणः । आमयावित्वमग्निमात्रम् । वागपहारकोऽन्यस्य पदरचनामात्मीयां ज्ञापयन् ॥ ५१ ॥

(८) राघवानन्दः । अन्नहर्ता पक्वान्नहर्ता आमयावित्वं मन्दानलताम् । मौख्यं मूकताम् । वागपहारकोऽस्मादेतत्त्वादीतमिति मिथ्यावादी यस्तत्कृतं पुस्तकं स्वनाम्ना अदक्यति सो वागपहारकः । श्वैर्ज्यं श्वेतकुष्ठताम् । देहस्य कुरितार्थं तिष्ठतीति कौनख्यादि (इति द्वादशं सुवर्णचौरादयः प्राप्नुवन्तीत्यनुपज्जते) दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापिको भवेत् । हिन्दारतः सदा रोगी षट्श्च गारवारिक इति क्वचित् (पाठः) ॥ ५१ ॥

(९) रामचन्द्रः । अन्नहर्ता अन्नस्य हर्ता आमरोगित्वम् । मौख्यं मूकस्य भावः । वागपहारकः पुरतकापहारकः श्वैर्ज्यं श्वेतमण्डलकारकम् ॥ ५१ ॥

[रामचन्द्रः । दीपनिर्वापिकः काणः ॥ १ ॥]

(१०) मणिरामः । रूपविपर्यायानाह ॥ सुवर्णेति ॥ ४८ ॥

पौतनासिद्धयं दुर्गधिनासत्वम् । सूचकः अविद्यमानदोषाऽभिधायकः पूतिवक्तां दुर्गधिमुखत्वम् । मिश्रकः उत्तमवस्तुनि । निङ्गट्वस्तुमेलकः अतिरैक्यं अधिकांगत्वम् ॥ ५९ ॥ आमयावित्वं भंदामित्वं वागपहारकः अन्यसद्यापयतो गुरोरद्विष्टस्थाने स्थित्वाऽध्ययनकर्ता मौख्यं मूकत्वं श्वेतकुष्ठत्वम् । पंगुतां चरणराहित्यम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

(११) गोविन्दराजः । तथा च सुवर्णचौर इति । पिशुन इति । धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वं आतिरैक्यं तु मिश्रकः ॥ अन्न हृतेति ।

[दीपहर्ता भवत्यन्धः काणो निर्वापिकस्तथा ।

हिन्दायां व्याधिभूविठं अहिंसायां तु नोर्झः ॥ १ ॥]

एवमिति । ब्रह्मणः सुवर्णस्तेयः कुत्सितनखत्वं प्राप्नोति । निषिद्धसुरापानसुरापः श्यावदंतत्वम् । ब्रह्महा क्षयव्याधियुक्तत्वम् । गुरुभार्यागो विकाशेन्द्रियत्वम् । परदोषाभिधायी दुर्गधिनासिकत्वम् । असदोषारोपकारो दुर्गन्धमुखत्वम् । धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वम् । धान्यादेरपरद्वयमिश्रियतातिरिक्ताङ्गत्वमन्नचौरो जरान्नत्वम् । अननुज्ञातोऽध्यायी वानिवक्तत्वम् । वस्त्रचौरशिच्चतत्वम् । अश्वचौरः पादवैकल्यं प्राप्नोतीत्येवं बुद्धिवाक् वक्तुःश्रोत्रविकलाकृतरूपाश्च साधुविगर्हिताः । प्राग्जन्मार्जितमापगृहोपभुक्त दुष्कृतकर्मशेषोत्पद्धते ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

(९) भास्त्रिः । यतश्चैतदेवमकृतप्रायशिच्चतानां नानारूपवैकृत्यमनुभूतयातनास्थान-
दुःखानामपि सतां कर्मविशेषेण भवति ॥ ५१ ॥

[दीपहर्ता अवेदन्धः काणो निवारिको भवेत् ।

हित्रया व्याख्यस्त्वमरोगित्वमहित्रया ॥ १ ॥]

(२) स्वंजनारायणः । कर्मविशेषेण पूर्वमरणान्तरतः कर्मविशेषेणात्र जायन्ते
भवन्ति । तथा पूर्वजन्मभुक्तावशेषेण जायन्ते उत्पद्यन्ते इति व्याख्येयम् । जडोऽनाय-
त्ताङ्गः ॥ ५२ ॥

(३) राघवानन्दः । उपसंहरति एवमिति । विकृताकृतयः जडादिविकृतरूपाः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । येयमुक्ता रूपविपर्ययप्राप्तिर्न तत्वापस्य प्रधानफलं रीर्खादिषु भुक्त-
षेषस्येत्याह एवं कर्मविशेषेति । सदिग्हाहिताः सत्संसर्गान्तर्हाः ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सद्भूतिवर्गाहिताः नित्याः ॥ ५२ ॥

चरितव्यमतो नित्यं प्रायशिच्चतं विशुद्धये ॥

निर्द्यैहि लक्षण्यैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्टकृतैनसः ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । निर्द्यैहि लक्षणैः कुनखश्यावदन्तादिभिरनिष्टकृतैनसः ॥ ५२ ॥

(२) सर्वजनारायणः । अनिष्टकृतैनसोऽकृतप्रायशिच्चताः ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादनिष्टकृतमनाशितमेनो यस्तेऽनिष्टकृतैनसः अकृतप्रायशिच्चताः
परलोकोपभुक्तदुष्कृतशेषेण निन्धैर्लक्षणैः कुनखत्वादिभिर्युक्ता जायन्ते तस्मादिशुद्धये पाण-
निर्हरणार्थं प्रायशिच्चतं सदा कर्तव्यं एवं भिन्ने जुहोतीतिवज्र नैमित्तिकमात्रं प्रायशिच्चतं कित्व-
निष्टकृतैनस इयुपादानात् तथा विशुद्धये चरितव्यमित्युपदेशात्पापक्षयार्थिन एवाधिकारः ।
तथाहि प्रायशिच्चतं हि चरितव्यमिति विधावधिकारापेक्षायां फलमात्रनिर्देशाद्रात्रिसत्वन्यायेन
श्रूयमाणमेव विशुद्धये इति फलमधिकारि विशेषणं युक्तम् । इममेवार्थं स्फुट्यति याज्ञ-
वल्क्यः ॥ विहितस्याननुष्ठाननिन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्छेद्विद्याणां नरः
पतनमृच्छति । तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायशिच्चतं विशुद्धये । पतनमृच्छति पापं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
विशुद्धये पापविनाशाय बहून्वर्षगणान्वोरान्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात्संसारान्प्रतिपद्यन्ते
महापातकिनत्वमानित्यदिना महापातक्यादीनां नरकादिप्राप्तिं वक्ष्यति न तत्रैमित्तिक-
मातत्वं प्रायशिच्चतानां संगच्छते । तस्माद्ब्रह्मवधादिजनितपापक्षयार्थिन एव प्रायशिच्चत-
विधावधिकार इति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

(४) रघवानन्दः । फलितमहि चरितव्यमिति । अनिष्टकृतैनसः अकृतप्रायशिच्चताः
निन्दितैः कौनख्यादिलक्षणैः चिह्नैः युक्ता दृश्यन्ते । यतो महापातकिनोऽत्स्त्वैविशुद्धये
प्रायशिच्चतं चरितव्यं कार्यमित्यन्वयः ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । अकृतप्रायशिच्चतपापास्त्वलक्षणैः कौनख्यादिभिर्युक्ता जायन्ते तस्मा-
दपि प्रायशिच्चतं चरितव्यमिति ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनिष्टतैनसः अकृतप्रायश्चित्ताः ॥ ५२ ॥

(७) मणिरामः । यस्मात् अनिष्टतैनसः आतिष्ठृतं अनाशिं एनो यैस्ते अनिष्टतैनसः अकृतप्रायश्चित्ताः निन्दैलर्क्षणैः पूर्वोक्तैः कुनखत्वादिभिः युक्ता जायते अतः विशुद्धये प्रायश्चित्तं नित्यं चरितव्यं कर्तव्यम् ॥ ५२ ॥

(८) गोविन्दराजः । यत एवं चरितव्यमिति । यस्मादनकृतपापा अमूल विनिन्द्रं नरकदुःखमनुभ्याधमेशेषेण कुनखादिकृत्सतिच्छ्रियुक्ता उत्पद्यन्ते तस्मात्पापनिर्दर्शणार्थानि प्रायश्चित्तानि ननु नैमित्तिकामात्पर्यवसायीति भेदेन भौमान्तराधिकारोत्पादनार्थानि च नहि कर्म क्षेत्रयते । फलदानं विनेति दर्शनात् कर्तव्यानि शास्त्रैकगोचरत्यात्पोत्यत्तिरेव निर्हरणस्यापि ॥ ५२ ॥

(९) भारविः । एवं च सतीयं पापकूट-वर्णना सङ्घिभः इलोकैः प्रायश्चित्तानुष्ठानप्रणालार्थः विज्ञेयेति । अधुना त्वयिःहितकारणानि प्रार्थश्चित्तान्युच्यते ॥ ५२ ॥

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वज्ञनागमः ॥

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ ५३ ॥

(१) मैथातिथिः । गुर्वज्ञनागमः स्तेयं पतितसंप्रयोगः सर्ववर्णनां महापातकानि । सुरापानं ब्राह्मणस्वैव । स्तेयं ब्राह्मणसुवर्णहरणं-सूत्यन्तरात् ‘ब्राह्मणसुवर्णपिहरणे महापातकम्’ इति । पातकशब्दः पातयतीति व्युत्पत्त्या सर्वव्यतिक्रमेषु वर्तते, महापातकेषु-पपातकेषु च । महच्छब्दो गुरुत्वप्रदर्शनार्थः । तैश्च संयोगमेकेनापि । स च वक्ष्यति ‘संवत्सरेण पतति’ इत्यादिना ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुरापानं द्विजानाम् । स्तेयं ब्राह्मणस्वर्णस्य ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकमित्यापस्तम्बस्मृतेः । गुर्वज्ञना गुरुपतीनि अतोच्यते । संयोगमेकशय्यामन्नादि संसर्गश्च तैश्चतुर्भिन्नतु सह संसर्गिभिरिति । एतच्च संज्ञाकरणं शास्त्रे व्यवहारलाघवाय । एवमग्रेऽपि ॥ ५४ ॥

(३) कुललूकः । ब्राह्मणप्राणवियोगफलको व्यापारो ब्रह्महत्या । स च साक्षादन्यं वा नियुज्य तथा गोहिरण्यग्रहणादि निमित्तिकार्यकस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणमरणे ब्रह्महत्या नन्वेवमिषुकास्थायीषुत्पादनद्वारेण तथा वध्यस्यापि हन्तृतगतमन्युत्पादनद्वारा ब्रह्महत्या स्थात् । उच्यते शास्त्रतो यस्य ब्राह्मणहन्तृत्वं प्रतीयते स एव ब्रह्महत्ता । अत एव शातातपः । गोभूहिरण्यग्रहणे स्त्रीसंबन्धकृतेऽपि वा । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणास्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् । एवं चान्यान्यपि शास्त्रीयाप्येव ब्रह्मवधनिमित्तानि ज्ञेयानि । तथा । रागोद्वेषात्प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा । ब्राह्मणं धातयेदस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकमिति । प्रयोजकस्यापि हन्तृत्वं शास्त्रीयम् । तथा निषिद्धसुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुभार्यगिमनं गुरुरत्वं पिता निषेकादीनि कर्मणीत्यादिना तस्य गुरुत्वेन विधानात् । एतेष्च सह संसर्गः संवत्सरेण पततीत्येतानि महापातकान्याहुः । महापातकसंज्ञा चेयं वक्ष्यमाणस्योपातकोदि संज्ञालाघवार्थम् ॥ ५३ ॥

(४) रायदानन्दः । नवमाध्यायोक्तमहापातकान्यनुवदन्तुपातकान्याह् ब्रह्महेति पञ्चभिः । ब्रह्महत्या ब्राह्मणप्राणवियोगकलको व्यापारः । आकृष्टस्ताडितो वपि धनैर्वा विप्रयोजितः । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणं तमाहृष्टब्रह्मातकम् । एवं वृद्धशातातपोऽपि । गोहिरण्यादिग्रहणे स्त्रीसंबन्धकृतोऽपि देति निमित्तोपादभाग्भवेदित्युद्देश्ये संकोचः । तैः महापातकिभिः संसर्गो निदादिति रायद्योऽपि महापातकं प्राहुरित्यन्वयः ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । अथ निन्दिताचरणलक्षणान्तर्त्पथगमित उक्त्वाथ महान्ति पातकानि प्रायशिच्चत्तविशेषोऽपदेशार्थं सुपदिशति ब्रह्महत्यः सुरापानमिति । अत द्वारापानं ब्राह्मणसुवर्णस्तेयं कुत एतस्मृत्यन्तरानुरोधात् तैर्ब्रह्मणादिभिः संयोगेज्ञाध्यापानयोर्न संबन्धलक्षणव्यवहारः संयोगिनो ब्रह्महत्यादिभिस्तुल्यदोषाद्दत्तमन्तर्व्याः दायनुदत्तसंयोगिनामपि पातित्यवचनात् ॥ ५३ ॥

(६) दामचन्द्रः । तैः सह ब्रह्महत्यादिचतुर्भिः कर्तृभिः संयोगीं संसर्ग यः कुरुते सः पञ्चमः ॥ ५३ ॥

(७) मणिरामः । प्रायशिच्चत्तार्थं महापातकिनोऽनुवदति । ब्रह्महत्येति ॥ ५३ ॥

(८) गोविन्दशराजः । ब्रह्महत्येति । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह । ब्राह्मणवधो निषिद्धसुरापानं ब्राह्मणसुवर्णस्तेयं गुरुभार्यायमनं एतैश्च सह संवत्सरेण पततीति वक्ष्यमानप्रकारेण संसर्गं इत्येते महापातकान्याहुरिति संज्ञानिर्देशाल्लाघवार्थं उपपातकादिष्वपि विज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

(९) भारचिः । महापातकनिर्देशः संव्यवहारार्थः । महत्वशब्दश्च गुरुत्वसंविज्ञानार्थः सर्वपापेभ्य एतानि गुरुणि । एवं च सति व्यतिक्रममात्रं पातकम् । पातयतीति पातकमित्यस्मात् । एतानि पुनः महान्ति पातकानि महान्ति सन्त्येतस्मात् परिहारे लग्नवान् भविष्यन्तीति पतितसंप्रयोगे च वक्ष्यति “संवत्सरेण पतति” इति । सुरापानं च (ब्राह्मणस्य) । यस्य यत् प्रतिषिद्धं तस्य तत् पातकम् । अन्यत्तु ब्रह्महत्यादि सर्ववर्णानां विजेयं, तत्प्रतिषेधात् । स्तेयं ब्राह्मणसुवर्णपिद्वरणाख्यं पातकं नान्यत् । तथा च स्मृत्यन्तरं “ब्राह्मणसुवर्णपिद्वरणे महापातक” इति आपस्तम्भः ॥ ५३ ॥

अनृतं च समुत्कर्षं राजगामि च पैशुनम् ॥

गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । समुत्कर्षं इति निमित्तसप्तमी, ‘चर्मणि द्वीपिनं हति’ इतिवत् । समुत्कर्षं प्राप्त्यामीति यद्बृत्तमभिधीयते तद्ब्रह्महत्यया समम् । यत्र पूजातिशयो धनातिशयो ब्राह्मणत्वेन श्रोतियत्वेन महाकुलीनतया वा प्राप्यते तत्रातद्वप्मात्मानभावेदयति । यो वा पात्रातिशयेन पुण्यस्कन्धोत्कर्षं प्राप्तुभिर्च्छति तस्यापात्रं पात्रमित्युच्यते । एवंविधे समुत्कर्षेऽनृतम् । न पुनः स्वल्पवस्तुनि अपेक्षायां, सत्यपि समुत्कर्षव्यपेदेशे । पिशुनमलीकवदिति परच्छिद्वप्रकाशनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धोऽसत्यभिधानेन चित्तसंक्षेपः, ‘कन्या ते

गर्भिणीं इत्येवमादिना निष्प्रयोजनो द्वेषः । राजकुलातेन सह विवादो निर्बन्धोऽनृताभिशंसनं वा । तथा च गौतमो 'गुरावनृताभिशंसनम्' (२१-१०) इति पातकसमानि ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समुत्कर्षे अयं महापातकीत्युत्कर्षविषयेऽनृतम् । समुत्कर्षे इत्युपलक्षणमपकर्षस्यापि । यथाऽयं महापातकीत्यपकर्षेऽनृतम् । तेन पापविषयसदेहेऽन्यथा निर्णय उक्तः । राजगामिपैशुनं राज्ञि गत्वाऽप्यकारकरणम् । अलीकनिर्बन्धोऽप्रियनिर्बन्धः ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । जात्युत्कर्षनिर्भित्तमुत्कर्षभाषणं यथा ब्राह्मणोऽहमिति अब्राह्मणो ग्रवीति । राजनि वा स्तेनार्दीनां परेषां मरणफलकं दोषाभिधानं गुरोश्चानृताभिशंसनम् । तथा च गौतमः गुरोरनृताभिशंसनमिति महापातकसमानीति । एतानि ब्रह्महत्यासमानीति ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । अनुपातकं लक्षयति अनृतामिति । समुत्कर्षे ब्राह्मणोऽहमित्यस्य ब्राह्मणस्य भाषणादौ । अलीकनिर्बन्धः कन्या ते गर्भिणीत्यादि स्त्याभिधानेन गुरोऽप्यच्चत्कौशभ इति भेदातिथिः । अनृताभिशंसनं वा ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । जात्या कर्मणा गुणेन वा स्वस्माद्वैशिष्टमुत्कर्षः अलीकनिर्बन्धोऽनिष्टस्य पुनः करणं ब्रह्महत्या समानीति दोषातिशयख्यापनमेतत न तु समत्वख्यापनम् ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । समुत्कर्षे समुत्कर्षो यस्यामिति यदनृतमभिधीयते निमित्ते सप्तमी निर्बन्धः असत्याभिधानेन चित्तसंक्षेपः राजगामि पैशुनं पैशुनेन राज्ञि गत्वापकरणम् । गुरोः अलीकनिर्बन्धः अप्रियकरनिर्बन्धः ॥ ५५ ॥

(७) मणिरामः । अनृतं च समुत्कर्षे स्वजात्युत्कर्षार्थं मिथ्योत्कर्षभाषणम् । यथा अब्राह्मणो ब्राह्मणोऽहमिति वदेत् । राजगामि च पैशुनं राजनिकटे अचौराणां चौरोऽप्यमिति भरणाफलकं दोषाभिधानम् । गुरोश्चालीकसंबंधः अनृताभिशंसनम् ॥ ५४ ॥

(८) गोविन्दराजः । अनृतमिति । जातिसमुत्कर्षे अनृतं अब्राह्मणः सन् ब्राह्मणोऽहमिति । राजविषये च सूचकत्वं परमाणुफलप्रायं राज्ञश्चित्तसंक्षेपभजननं गुरोऽच मिथ्याभिशापेत्पादनं यथा गौतमः गुरोरनृताभिशंसनमिति पातकसमानीत्येतानि ब्रह्महत्यासमानानि ॥ ५४ ॥

(९) भारचिः । प्रत्येकं न समस्तार्थं एवमुत्तरतापीति । अनृतं जाति-समुत्कर्षं, यदब्राह्मणः सन् "ब्राह्मणोऽस्मि" इति ब्रवीति ब्राह्मणप्रयोजनेषु । एवं क्षत्रियवैश्यजातावपि योज्यम् । कर्मोत्कर्षे वा यदनृतं "अनेन क्रतुनेष्टं मया" इति । एवमध्ययनतपःप्रभृतिष्वपीति । समुत्कर्षकारणे कन्यालाभादौ यदनृतं तद्दूषणार्थं दातृसंविधी कौटसाक्षयं, येन तदुत्तरश्लोके वक्ष्यति । सुरापानसमं राजगामिपैशुनं

हेत्कत्वं प्रसिद्धम् । गुरोरलीकनिर्बन्धः । अलीकश्चित्तसंक्षोभः । अलीकार्थो निर्बन्धः । स गुरोरभ्युपेत्य द्वेषादिभिः पौनः युन्येन क्रियमाणोऽलीकनिर्बन्धः । ब्रह्महत्यासमः । गुरोरनृताभिशंसनं वालीकनिर्बन्धः । तथा च गैतमः, “गुरोरनृताभिशंसनम्” इति । पातकसमानीति ॥ ५४ ॥

ब्रह्मोज्जता वेदनिन्दा कौटसाक्षयं सुहृद्वधः ॥ गर्हितःनान्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । अधीतस्ववेदस्यानभ्यासेन विस्मरणं ब्रह्मोज्जता । नित्य-स्वाध्यायदिधे त्यागो वा । कूटसाक्षं समुक्तपर्वादन्यतपि । सुहृद्वधो मित्रमारणम् । गर्हितानान्ययोः । गर्हितं शास्त्रप्रतिषिद्धं लशुनानान्याद्यमनस्तुष्टिकरं, न भोक्ष्य इति कल्प्य यद्भुज्यते ॥ ५५ ॥

(२) सर्वजनारायणः । ब्रह्मोज्जता वेदस्यान्यतत्यागोऽनिधयनम् । सुहृदो मित्रस्य वधः । गर्हितानान्ययोरिति गर्हितं संसर्गुष्टचाण्डालान्नादि । अनाद्यं जात्येवाभक्षयं लशुनादि । जग्धिर्भक्षणम् । एतत्पृथगेव द्रवं ग्राहम् ॥ ५५ ॥

(३) कुलत्कृः । ब्रह्मणोऽधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणमस्त्वाश्रयणेन वेद-कुत्सनं साक्ष्ये मृषाभिधानं मित्रस्यान्नान्याद्यस्य वधः निषिद्धस्य लशुनादेर्भक्षणं अनाद्यस्य पुरीषादेरदनम् । मेधातिथिस्तु न भोक्ष्यत इति संकल्प्य यद्भुज्यते तदनान्यमित्याच्छटे । एतानि सुरापानसमानि ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मोज्जता अधीतवेदत्यागः । गर्हितान्नान्ययोर्जग्धिः गर्हितस्य निषिद्धस्य लशुनादे अनाद्यस्य पुरीषादे अनापदि भक्षणम् । समानि स्युः प्रायश्चित्तार्थं ततः किञ्चिक्ष्यनानि प्रायश्चित्तानि ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मोज्जतं वेदत्यागः । गर्हिताम् निषिद्धान्नमुच्छिष्टादि गर्हित-नलशुनादि जग्धिः भक्षणम् ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मोज्जता असच्छास्त्राभ्यासेन वेदत्यागः । कौटसाक्षयं कपटेन यत्साक्षयं कृतम् । गर्हितानान्ययोर्जग्धिः संसर्गदोषः चाण्डालान्नादि संसर्गदोषः । लशुनादि अभिस्ताद्यन्नलशुनादिभक्षणम् ॥ ५५ ॥

(७) मणिरामः । अधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणं ब्रह्मोज्जता । गर्हितं निषिद्धं अनाद्यं पुरीषादि तयोः गर्हिताः अनान्ययोः जग्धिः भक्षणम् ॥ ५५ ॥

(८) गोविन्दराजः । ब्रह्मोज्जतेति । ब्रह्मोज्जता अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्राश्रयणारेक्षणम् । यत्तु गुरुमातृपरित्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य चेत्युपापातकत्वं न त्वैहिक एवान्यस्तिमन्कर्मण्यभियुक्ततया वेदत्यागे सति वेदितव्यं वेदनिन्दा नास्तिक्याभिनिवेशेन वेदकुत्सनम् । कूटसाक्षित्वं यत व्यवहारेऽर्थप्रत्ययिनोर्वधार्हतोपैति मित्रस्य चान्नान्याद्यस्यापि वधो गर्हितस्य पलाण्डवादेरनदनीयस्य चामेष्यादेर्भक्षणमित्येतानि षट् सुरापान-तुल्यानि ॥ ५५ ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराशब्दरजतस्य च ॥

भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । निक्षेपस्यासारद्वयस्यापि । नराशब्दो ज्ञातिशब्दो, नारी-हरणोऽप्येतदेव । यो हि दुहितरं दत्वाऽस्ति नरदोषेऽज्यसौ पुनर्ददाति, तस्याप्येतदेव । तदुक्तं 'प्राप्नोति पुरुषोऽनृतम्' इति ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निक्षेपस्य निशिप्तं नराशब्दादि द्रव्यनपि तस्य तेन हरणं बलादपि ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसुवर्णतिरिक्तनिःक्षेपस्य हरणं तथा मनुष्यतुरगृह्य-भूमिहीरकभणीनां हरणं सुवर्णस्तेयतुल्यम् ॥ ५६ ॥

(४) ग्राघवानन्दः । निःक्षेपस्य सुवर्णतिरिक्तरथं निक्षेपादि सप्तकरत्र प्रत्येकं हरणे रुक्मं सुवर्णं तदपहरणसमनेवमुत्तरतः ॥ ५६ ॥

(५) रामचन्द्रः । निक्षेपस्य अपहरणं अब्राह्मणसंबन्धिनः ॥ ५६ ॥

(६) गोविन्ददराजः । निक्षेपस्येति । निःक्षेपस्य ब्राह्मणसुवर्णदिन्यस्य ब्राह्मण-संबन्धिनश्च सुवर्णस्यापहरणं तथा मनुष्याश्वरूप्यभूमिहीरकभणीनां हरणं सुवर्णस्तेय-तुल्यम् ॥ ५६ ॥

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुत्वपसमं विदुः ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वयोनयो भगिन्य एकोदरसंभूताः । कुमार्योऽनूडाः । अन्त्यजा वर्बरचंडालस्त्वियः । सख्युः । सखा मित्रं तस्य स्तियः । स्त्रीग्रहणं न जायायामेव प्रतिपथार्थम् । एवं पुत्रस्यान्यापि या अवहृदा मैथुनधर्मेण । वर्यं तु ब्रूमः । सत्यपि स्त्रीग्रहणेनोदानूदयोर्विभासीकरणस्यान्यायत्वात्समत्ववचनम् । एतम् प्रायशिच्चत्तिनिर्देशार्थं कि तर्हि ? गुरुत्वस्यापनपरम् । अतश्च गुरुतरं प्रायशिच्चतं भवति । तथा चोक्तं 'एनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनि' । यदि ह्येतत्प्रायशिच्चत्तिनिर्देशार्थमभविष्यत्प्रायशिच्चत्तिनिर्देशप्रकरण एव धाऽवक्ष्यत् । कौटसाक्ष्यसुहृद्धयोश्चेह सुरापानसमीकृतयोश्चाहृहृत्याप्रायशिच्चत्तिनिर्देशमुपरिष्टात्र कुर्यात् । 'गुरोश्चालीकनिर्बन्ध' इत्येतस्य चेह ब्रह्महृत्यासमीकृतस्य पुनरूपरिष्टात् ब्रह्महृत्याप्रायशिच्चत्ताभिधानात् । तथा कुमार्यामिति रेतःसेकस्य गुरुत्वपसमीकृतस्येह पुनस्तत्र गुरुत्वप्रायशिच्चत्तिविधानादगम्यते नेदं प्रायशिच्चत्तार्थं समीकरणमिति । अन्ये तु मन्यन्ते । भेदेन समीकरणं गुरुत्वभावेऽपि विवक्षिते नान्यायम् । अतः प्रायशिच्चत्तार्थमेव सुरापानस्य समीकृतयोश्च कौटसाक्ष्यसुहृद्धयोश्चाहृहृत्याप्रायशिच्चत्तिनिर्देशो विकल्पार्थं सुरापानप्रायशिच्चतेन । अस्य चतिदेश एव श्रूयते । समीकरणे तु विकल्पो नास्ति । यथा 'हृत्वा गर्भमविज्ञातम्' इति ॥ ५७ ॥

(२) तर्वज्जनारायणः । स्वयोनीषु भगिनीषु । कुमारीष्वपरिणीतासु ब्राह्मणस्य कन्दासु । अन्त्यजासु चण्डाल्यादिषु । सख्युभिंदस्य स्त्रियाम् । तथा पुत्रस्य स्त्रियां स्तुषायाम् ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । सोदर्यंभगिनीकुमारीचण्डालीसविपुत्रभार्यासु यो रेतःसेकस्तं गुरुभार्यागमनसमानमाहः । एतेषां भद्रेन समीकरणं यद्येन समीकृतं तस्य तेन प्रायशिच्चत्तर्थं यत्कौटसाक्ष्यसुहृदययोः भुरापानसमीकृतयोर्बृह्यहृत्याप्रायशिच्चत्तर्थं वक्ष्यति तद्विकल्पार्थः । यत्पुनरुरोरेलीकनिर्बन्धस्य ब्रह्महृत्यासमीकृतस्य पुनरपरिष्ठाद्ब्रह्महृत्याप्रायशिच्चत्तनिर्देशः । समीकृतानां न्यूनप्रायशिच्चत्तर्थं भवतीति ज्ञापनार्थं तथा च लोके राजसमः सच्चिव इत्युक्ते सच्चिदस्य न्यूनतैव गम्यते, अत्रौपदेशिकप्रायशिच्चत्तर्थं अतिदेशिकप्रायशिच्चत्तानां न्यूनं प्रायशिच्चत्तर्थं समीकृतानां च ॥ ५७ ॥

(४) राघवान्नदः । किं च रेत इति । एवमुत्तरोत्तरं ज्ञेयम् । अत एवाह ‘अनुपातकिन्नस्त्वते महापातकिनो यथा । अश्वमेधेन शूद्यन्ति तीर्थाभिगमनेन चेति’ । तीर्थाभिगमनमनुपातकिप्रायशिच्चत्तम् । स्वयोनीषु स्वस्य गन्त्योत्तीशूलपादकत्वेन या अर्हन्तीति ताः स्वोदर्यासु । कुमारीषु ब्राह्मणकन्नासु । पुत्रस्यौरसातिरिक्तस्य तत्वातिपातकमित्येके । आसु प्रत्येकं योनिनु यो रेतःसेकस्तं गुरुत्पत्समं विदुरित्यन्वयः । यत्तु मातृगमनदुहितुभूमनस्तुषायामनमित्यतिपातकानीत्याह विदुरिति तद्यत गौरवार्थं यतो ब्रह्महृत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयेऽरित्यवधिकरणं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । स्वयोन्यादिषु दुहितादिषु ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वयोनीषु भगिन्यादिषु रेतःसेको रेतसः पातः । कुमारीषु अविवाहितासु सख्युः स्त्रीषु गुरुत्पत्समं विदुः ॥ ५७ ॥

(७) मणिरामः । स्वयोन्यासु भगिनीषु अन्त्यजासु चांडालीषु च ॥ ५७ ॥

(८) गोविन्दराजः । रेतःसेकः स्वयोन्यास्त्विति । भगिनीकुमारीमित्रभार्यास्तुषासु चाण्डालादिस्त्रीषु च गमनं गुरुभार्यागमनसमानमाहः । एषां च भेदेन समीकरणं यद्येन समीकृतं तस्य तदीयप्रायशिच्चत्तर्थम् । यत्तु कौटसाक्ष्यं सुहृदयः ब्रह्महृत्याप्रायशिच्चत्तातिदेशं वक्ष्यति तद्विकल्पार्थम् । यः पुनः गुरोरेलीकनिर्बन्धस्य ब्रह्महृत्यासमीकृतस्य गुरुत्पत्समायशिच्चत्तनिर्देशः समीकृतानां न्यूनं प्रायशिच्चत्तर्थं भवतीति ज्ञापनार्थं तथा च लोकेऽपि ‘राजसमः सच्चिव’ इत्युक्ते सच्चिदस्य न्यूनतैव प्रतीयते । अत्र चोपदिशिकेभ्य आदेशिकेभ्य आदेशिकानां न्यूनत्वमित्येशविधानं तेभ्योऽपि समीकृतानाम् ॥ ५७ ॥

(९) भारुचिः । महापातकसमानां चर्तुर्भिः श्लोकैनिर्देशो गुरुत्पत्तज्ञापनार्थः । सामान्यविहितस्यात् गुरोः प्रायशिच्चत्तस्य कारणं यथा स्यादिति । स्मृत्यन्तरे चोक्तम्, “एनसु गुरुषु गुरुणि लघुषु लघूनि” इति । ननु यत् येन समानमुच्यते तदीयं तस्य प्रायशिच्चत्तं युक्तम् । अतोच्यते, न युक्तं यदि ह्येतत् प्रायशिच्चत्तविधानार्थमभविष्यत् यथाह भगवान्, ततः प्रायशिच्चत्तातिदेशप्रकरणं एवावश्यत् । कौटसाक्ष्यसुहृदययोश्चेह

सुरापानसमीकृतयोः ब्रह्महत्याप्रायशिच्चतातिदेशमुपरिष्टात् कुर्यात् । गुरोश्चालीक-
निबंध इत्येतस्य चेह ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनर्हपरिष्टाद्ब्रह्महत्याप्रायशिच्चतविधानात् ।
तथा कुमार्यादिरेतस्कृत्य गुरुतत्पसमीकृतस्येह पुनस्तत्र गुरुतलःप्रायशिच्चतविधानाद्
गम्यते नेदं प्रायशिच्चतार्थं समीकरणमिति । अपरे तु मन्यन्ते—भेदेन समीकरणाद् यद्
येन समीकियते तदीयं तस्य प्रायशिच्चतमनुमीयते । गुरुत्वे हि केवले निदिदिक्षिते,
महापातकसमत्वमेव त्रितीर्णिशेत् सामान्येन । सुरापानसमीकृतयोऽन्वे कौटसाक्षद-
मुहूद्वध्योर्वैद्यहत्यातिदेशो दिक्लार्यः । गुरोश्च प्रतिरंभोऽलीकादर्थात्तरमेव । प्राय-
शिच्चतकरणे चास्थानध्ययनात् सामान्यविहितमप्येषु प्रायशिच्चतमनुमीयते । यस्य तु
प्रायशिच्चतातिदेश एव श्रूयते न समीकरणम् । तत्र विकल्पो नास्ति । दथा “हत्वा
गर्भस्विजातमिति” । तस्मान्महापातकसमेषु तदीयं प्रायशिच्चतं सामान्यविहितं वेति
मन्यामहे । महापातकानि तत्समानि चोक्त्वोपपातकार्थमधुनेदभाव ॥ ५७ ॥

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यं पारदायार्त्मविक्रयाः ॥ गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायान्योः सुतस्य च ॥ ५८ ॥

(१) स्मैधातिथिः । अयाज्या अविश्वापातकिशूद्रादवस्तेषां संयाज्यं संयाजनम् । भावे
णच्छांदसः । आत्मविक्रयं गवादिव्यवदात्मनः परविधेयकरणं दास्येन । अन्ये तु पारदायर्य-
मविक्रयमिति पठन्ति । अनुत्साहो निराहारः स्वल्प एवोपवातेऽवसादाश्रयणम् । गुरोस्त्यागो
यथावदननुवृत्तिः । अष्ट्यापनसमर्थेऽयापयितर्युपाध्यापकात्तराश्रयः । एवं मातापित्रोः ।
अपतितानां चैतेषां त्यागो दोषाय । पतितानां तिवष्ट एव । स्वाध्यायान्योस्त्याग इति
'संबद्धयते । स्वाध्यायस्य त्यागश्च 'अहरहः स्वाध्यायमधीयीत' इत्यस्य विधेरननुष्ठानम् ।
'किमेकाहिके भासांवत्सरिदो वा त्यागे व्यतिक्रमोऽयम्' । अविशेषादैकाहिके प्राप्नेति ।
तदयुक्तम् । एतस्य विधेन्तित्यत्वात् । नित्यानां च व्यक्तिक्रमे प्रायशिच्चतांतरं वक्ष्यति ।
तस्माद्विस्मरणपर्यन्तस्थ्यागोऽभिप्रेतः । स ब्रह्मोजज्ञातपदेन सुरापानेन समीकृतः । तत्र विक-
ल्पनार्थमेतत् । अस्य च लघुत्वात्तस्य गुरुत्वाद्व्यवस्थायां विकल्पो योज्यः । तत्र यो वैदिक
एवान्यस्मिन् कर्मणि युक्ततया स्वाध्यायं जहाति तस्योपपातकत्वम्, यस्तु भोगसेवयाऽर्थपराया
कलहशीलतया जहाति तस्य सुरापानसमत्वम् । अग्नेत्वेकत्वविशिष्टस्येहोपादानादगृहस्येति
द्रष्टव्यम् । 'प्रागग्नीतिं' बहुवचनाच्छ्रीतानां ग्रहणम् । "ननु च तत्परि चान्द्रायणमुक्त-
मिहापुपपातकत्वात्तदेवात् वाच्यम्" । नैष दोषः ? उपपातकेष्वप्यन्यान्यपि प्रायशिच्चतानि
सन्ति । शक्त्यपेक्षया गुरुषुभावो न्यूनाधिकभावः । अतो नियमार्थं तत्र चन्द्रायणग्रहणम् ।
सुतस्य त्यागोऽभरणं गृहाश्रिष्टासनमणिशोः प्राप्तस्य च गुणवतः, प्रतिक्रिनस्तु न दोषः ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पारदायां परदारणमनम् । आत्मनो मूल्येन विक्रयः शूद्रादन्ये-
षाम् । पारदायार्त्मविक्रय इत्येकवचनं छान्दसम् । गुर्वादीनामवृत्तीनां शक्तौ सत्यामपोषणं
त्यागः । अत गुरुराचार्योऽभिप्रेतः पृथक्षिप्तृग्रहणात् । स्वाध्यायस्याधीतस्याभ्यासस्य त्यागो-
धीतविस्मरणम् । अग्नवस्त्रेताग्नयः ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीमुपपातकान्याह गोहननं जातिकर्मदुष्टानां याजनं परपत्नीगमनं आत्मविक्रियः मातापितृगुणाणां च शुश्रूषाद्यकरणं सर्वदा ब्रह्मयज्ञत्यागः न वेदविस्मरणं ब्रह्मो-ज्ञातेत्यनेनोक्तत्वात् अग्नेष्च स्मार्तस्य त्यागः श्रीतानामग्निहोत्र्यपविद्याग्नीनित्युक्तत्वात्सु-तस्य च संस्कारभरणाद्यकरणम् ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । उपपातकमाह गोवध इत्यष्टभिः । तत्र गोवध उपपातकम् । अयाज्ये संयाज्येत्युपपातकमित्येवान्यं योर्मालावहृपर्यन्तम् । पारदार्गमनियुक्ते सति परस्त्वी-गमनम् । आत्मविक्लयः अपत्वपर्योगिक्रियः । त्यागोऽग्निमित्तः । संन्यासादौ तु षण्णाम् । त्यागो यद्वरेव विश्वेदिति श्रुतिसिद्धः ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । अथोपपातकान्यष्टभिः श्लोकैराह गोवधो याज्यसंयाज्यमिति । याज-नानहेस्य याजनमथाज्यसंयाज्यं पारदार्यं दरदारगमनं स्वाड्यायाग्नयां सुतस्य च त्याग इत्यनुकर्षः स्वाध्यायो नित्याद्ययनम् ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोवधेत्यारभ्य तयोदशेन संबन्धः तयोदशभिराह गुह्यमातृपितृत्यागः शुश्रूषाऽकरणम् ॥ ५८ ॥

(७) मणिरामः । अयाज्यसंयाज्यं जातिकर्मदुष्टानां याजना; गुर्वादीनां त्यागः शुश्रू-षाद्यकरणम् । स्वाड्यायत्यागः ब्रह्मयज्ञत्यागः । अग्नित्यागः स्मार्ताऽग्नित्यागः । श्रोतस्योक्त-त्वात् । सुतस्य त्यागः संस्कारपोषणाद्यकरणरूपः ॥ ५८ ॥

(८) गोविन्दराजः । गोवध इति । परिचित्ततेति । कन्याया इति । ब्रात्यतेति । सवकिरेष्विति । इन्धनार्थमिति । अनाहिताग्नितेति । असच्छास्वाधिगमनं कौशीलव्यसन-क्रिया ॥ धान्यकुप्यपूस्तेयं भद्यपस्त्रीनिषेवणनिति । गोहननं जातिकर्मदुष्टानां याजनम् । परदारगमनमात्मविक्रियो भातृपितृगुणाणां च शुश्रूषाद्यकरणं स्वाड्यायत्यागो न्याड्यात्मनेष्च स्मार्तस्य त्यागः । श्रीतानामग्निहोत्र्यपविद्याग्नी नित्युक्तत्वात्सुतस्य संस्कारभरणाद्युप-करणम् ॥ कनीयसादौ विवाहे त्यागात् ज्येष्ठस्य यत्परिवित्तत्वं यथा दाराग्निहोत्रसंयोग-मित्याद्युक्तं यत्र ज्येष्ठेऽङ्गतविवाहे कनीयसो निवाहकरणं तथा विधाय कन्यादानं तयोरेव च विवाहादि होमोपदेशं कन्याया मैथुनवर्जं लिङ्गविदारणं रेतःसेकोऽधिकारो रेतःसेकाद्य-योनिषु कुमारीष्वित्युक्तम् । प्रतिषिद्धवृद्धिजीवनम् । ब्रह्मचारिणोः मैथुनम् । तडाणो-चानदारापत्यविक्रियः । यथाकालमनुपनयनम् । यथोक्तमत उर्ध्वं तयोऽप्येते यथाकालं अस-स्कृता इति । बान्धवानां पितृव्यादीनाम् । अनुवृत्तिपूर्वकमध्यापनं पणपूर्वायापकाध्ययनम् । अविक्रिय (विक्रियः) सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञाधिकारात्वमदृष्टप्रयोजनं विना महतामुद-कप्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां संतुवन्धनादीनां प्रवर्तनम् । ओषधीनां अशुष्कानां हिसैव तच्च स प्रत्ययाम्यासहिसायां प्रायश्चित्तगौरवाकृष्टजानमोषधीनामित्यादि । पुनर्वस्थमाणं सङ्कटदबुद्धी-पूर्वं हिसायां प्रायश्चित्तलाघवोद्देशेन स्वयुपजीवनम् । श्येनादिनानभिचरणीयस्यभिचरणं मन्त्रोषधादिना वशीकरणम् । पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमार्द्रवृक्षच्छेदो नत्वशस्त्रिताम्यर्थ-आत्मार्थं च क्रियारंभ इत्याद्यं स केवलं भृद्वत इति प्रतिषेधात्माकविषयक्रियामात्रविषयत्वेन

प्रतिदेशधर्मलभयाङ्गेरेवमापद्येत् । निन्दितान्नस्य पलाण्डवादेः सहदनिच्छयाऽशनं बुद्धिपूर्व-
भ्यासे पुनर्गंहिता नाययोज्जिधिरित्येतजातपुत्रादौ सत्यधिकारे नाहिताग्नित्वम् । स्तेयं ब्राह्मण-
सुवर्णादन्यत् । क्रृणानां चानपकरणं त्रिभिर्ब्रह्मणैरिति यथोक्तं श्रुतिस्मृतिविरुद्धशिक्षणम्,
नटगायन्त्वादिकरणम् ; धान्यस्य ताम्भलोहितादेशच पशूनां च चौर्यं ब्राह्मणस्य पीतमद्यादाः
स्त्रिय उपभोगः स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रियहननभदृष्टार्थकर्मभाववुद्धिरित्येतत्प्रत्येकमुण्डातकं वान्ध-
वत्याग इत्यनेनैव मात्रादीनां ग्रुणासिद्धे पृथग्वचनमित्यार्थमेव च पितृवृद्धिदित्यगोनावश्यमेतदेव
प्रायदिवदं भवत्यपि तु न्यूनमाप्यते न स्तेयग्रहणेनैव धान्यादिस्तेयेग्रहणसिद्धे पृथग्भिधानं
व्याख्यातम् । इह यस्य सामान्यरूपतयोभयतःभिधानं यथा हिंस्त्रौपवैनां इति तत्र प्रायश्चित्त-
द्वयमति तु भवति विकल्पस्त्र एव प्रत्ययाप्रत्ययाभ्यासापेक्ष्ये वर्णानां यो वस्याणि च विशेषब्लपोत
योभयदाभिधानम् । यथा खराश्वोष्टमूर्गेभानां खरं हत्वैकहायनमिति । तत्राप्ययमेव न्यायो
यत्र त्वेकस्मिन् एकस्वैकत्र सामान्यतेऽभिधानमपरत विशेषतो यथा याज्यसंपादयं वात्यानां
याजनं कृत्वेति तद्विशेषव्यतिरिक्तिविशेषान्तराणि सामान्यविशेषयोर्यस्य तुनभिज्ञकर्तृकवाक्ये-
ज्वेकनामाभिधानमपरत विशेषस्तत्र तत्सामान्यं तद्विशेषणिष्ठमेव व्याकरणीयम् । यथा
न्नहृष्टत्वा सुरापानां रतेयं ब्राह्मणसुवर्णादिहरणं महापातकगित्येवमेकमूलकल्पन्या लालावं
स्यादन्यथा सामान्यविशेषमूलद्वयकल्पने गौरवमापद्यते ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥
॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

परिवित्तिताऽनुजेऽनूढे परिवेदन्तमेव च ॥

तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुजः कनीयान् भ्राता । तयोर्जनं विवाहे दर्शपूर्णमासादौ
वाऽऽत्मज्यम् ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । परिवित्तिता स्वस्मिन्नकृतदाराग्निपरिग्रहे कनिष्ठभ्रातुर्दर्श-
परिग्रहो ज्येष्ठस्य दोषाय । तथा अनुजेन परिवेदनं भ्रातरि ज्येष्ठेऽनूढे अनग्नी वाग्निपरिग्रहः
कनिष्ठस्य पापहेतुः । तयोस्ताभ्यां कन्यादातुः । एवं चाकृतप्रायश्चित्ताय परिवित्तयेऽपि
दानं निषिद्धं लक्ष्यते । तयोर्जनं अग्निहोत्रादावृत्विक्तवेन ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । कनीयसाऽदी विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तित्वं भवति दाराग्निहोत्र-
संयोग इत्यादिना प्रागुक्तं कनिष्ठस्य परिवेतृत्वं तयोश्च कन्याया दानं तयोरेव विवाहोत्रा-
दियोगेष्वार्त्तिव्यज्यम् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । परिज्येष्ठ विहायानुजेनोढे न कृतविवाहे परिपश्चाद्वदि ज्येष्ठस्य
वेदनं विवाहस्तदा तस्य ज्येष्ठस्य परिवित्तिता अतः कनिष्ठस्यापि परिवेतृत्वं दाराग्निहोत्र-
मित्यनेनोक्तम् । तयोस्तादृशज्येष्ठकनिष्ठयोः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । अनुजेन ज्येष्ठस्य परिवित्तिता तदनुजस्य च परिवेदनं तयोः
परिवित्तपरिवेतोः ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथोः परिवित्तिपरिवेतोः ॥ ५९ ॥

(७) मणिरामः । कनिष्ठस्याऽऽवौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्ता भवति कनिष्ठस्य परिवेतृत्वं च । तथोः कन्यादानं याजनं च ॥ ५९ ॥

कन्याया दूषणं चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् ॥

तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । कन्याया दूषणं नेयं कन्या पुरुषेणोपभुक्तेत्यध्यवसायेन प्रतिपादनम् । अङ्गगुणादिनां वा प्रजननं धर्मभेदो मैथुनधर्मवर्णम् । तत्र हि गुरुत्पसाम्यमुक्तम् । वार्धुषित्वं अनापदि धनप्रयोगेन वृत्तिप्रहणम् । वासिष्ठे तु 'वृद्धेस्तु प्रयोक्ता धान्यानां वार्धुषित्वं तदुच्यते' । सा च शास्त्रपरिभाषा । न लौकिके वा पदार्थे । द्रतच्युतिः शिष्टप्रतिषिद्धेऽमुष्यगुहे न भोक्तव्यमुपवस्तव्यमेवरूपः संकल्पो 'व्रतम्' । ततो यः संकल्पाच्चलति सा तस्य व्रतच्युतिः । 'ननु च व्रतमिति इच्छाकृतो नियम उच्यते । यदि चेच्छाकृतः संकल्पस्ततो निवृत्तौ कः शास्त्रातिक्रमो 'विद्वितमकुर्वन् प्रायशिक्तीयत' इत्युक्तम् । न चैतद्विहितम्' । उच्यते । सत्यमिच्छालक्षणं आरंभः । समाप्तिस्तु शास्त्रीया । यथा सौर्यादीनां याम्यानां कर्मणां तिप्सातः प्रवृत्तिः, समाप्तिस्तु शास्त्रीया । अतीतायां फलेच्छायामावाने वा फले यथोक्तं तदर्थं एवावशिष्टं वर्जयेयुः । प्राक्क्रिमिकोऽयं कापुष्प इति वदन्तः । स्नातकव्रतानां त्वत्यन्तलधीयः प्रायशिक्तं प्रवक्ष्यते । तेनेदं विकल्पितुमर्हति । आराम उद्यानोपवनादि । स्मृत्यन्तरे सर्वभूमिरविक्रेया ॥ ६० ॥

(२) सर्वजनारायणः । कन्यादूषणमङ्गुल्यादिप्रवेशेन कन्याया अकन्यात्वकरणम् । वार्धुष्यं वृद्धजीवनं विप्रक्षितिययोः । व्रतलोपनं परिगृहीतव्रतनियमभज्ञः । तडागादेरप्रतिष्ठितस्य स्वयं कृतस्य विक्रयः उत्सृष्टेष्वन्याभावात् ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । कन्याया मैथुनवर्जमङ्गुलीप्रक्षेपादिना दूषणम् । रेतःसेकपर्यन्तमैथुनेषु दुरेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्यजासु च इत्युक्तत्वात्प्रतिषिद्धं वृद्धजीवनं ब्रह्मचारिणो मैथुनं तडागोदानभार्यापित्यानां विक्रयः ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । कन्याया दूषणं ब्राह्मणातिरिक्तकन्यायाः तत्र समत्वस्योक्तत्वात् । उपभोगातिरिक्तप्रकारान्तरेण वा । प्रतिषिद्धवृद्धजीवनं वार्धुष्यम् । व्रताच्युतिर्ब्रह्मचारिणो मैथुनम् । व्रतलोपनमिति ब्रचित्पाठः ॥ ६० ॥

(५) रामचन्द्रः । कन्याया दूषणं अङ्गुलिप्रक्षेपेण रेतःसेकस्य गुरुत्पसाम्ये उक्तत्वात् वार्धुष्यं वृद्धजीवम् । व्रतलोपनं ब्रह्मचारिणां मैथुनरूपम् ॥ ६० ॥

(६) मणिरामः । कन्याया दूषणं अंगुलिप्रक्षेपेण रेतःसेकस्य गुरुत्पसाम्ये उक्तत्वात् वार्धुष्यं वृद्धजीवम् । व्रतलोपनं ब्रह्मचारिणां मैथुनरूपम् ॥ ६० ॥

ब्रात्यता बान्धवत्यागो भूत्याध्यापनमेवे च ॥

भूताच्चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । दान्धवा ज्ञातयः सोदरादिभ्योऽन्येऽपि मातुलमातृष्वस्येत्यादयः । संति दिभवे तेऽप्यजीवन्तो भर्तव्याः । तदुक्तं 'स्वजने दुखजीविनि' इति । "यद्येवं सुतस्येत्यादयनर्थ-कम्" । न, अनन्यार्थं वचनम् । जालागादप्रतिषेधे हंसप्रतिषेधदत् । तेन मातादित्याग उपपातकमेव । इह तु लघीय इति । भूत्याध्यापनम् । भूतस्य सतोऽध्यापकत्वात् यश्च भूतकादधीते । अपष्ट्यानि दशमे उक्तानि ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रात्यता काले सांबद्यग्रहणं पितृपितामहोः सोमपानावान्धवानां पितृव्यादीनां शक्तौ त्यगोऽप्योषणम् । भूतेन नियममूल्यक्रीतेनाध्यापनमध्यपकस्य दोषः । अपष्ट्यानामज्ञादीनाम् ॥ ६१ ॥

(३) कुललूकः । यथाकालमनुपनयनं ग्रात्यता । तथा चोक्तम् ॥ अत ऊर्ध्वं त्योऽन्यते यथाकालमसंस्कृताः इति बान्धवानां पितृव्यादीनामननुदृतिः । प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वकमध्यापन प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनं च अविक्रियादीनां तिलादीनां विक्रयः ॥ ६१ ॥

(४) राधवानन्दः । ब्रात्यता षोडशवर्षादावप्यनुपनयनम् । बान्धवत्यागः पितृव्यादे-स्त्यगः । भूत्यैव जीवतीति भूतको गुहः तादृशस्याध्यापनं तस्यैवोपपातकहेतुः भूतात् भूतं वेतनं तेन पुष्टादध्ययनादानं नैदपाठः शिष्यस्योपातकम् । भूतेनियमपूर्वकत्वे दोषोऽन्यथा गुरुदक्षिणा न स्यात् (अपष्ट्यानां रसादीनाम् ॥ ६१ ॥)

(५) नन्दनः । भूताध्यापनं परेण भूतस्य भिक्षावृत्तेरध्यापनं भूत्याध्यापनं भूताच्चाध्ययनादानमध्यापनपरिसमाते । प्रागध्यापनमध्येऽन्येन धार्मिकेण शिष्येण वा भूताद्वेदस्य स्वीकारः । अपष्ट्यानां विक्रयानर्हणां द्रव्याणाम् ॥ ६६ ॥

(६) मणिरामः । ब्रात्यता उक्ताकाले अनुपनयनम् । बांधवत्यागः पितृव्यादीनामपोषणम् । भूत्याध्यापनं वेतनं निर्णयोऽध्यापनम् । तथैवाध्ययनं भूताध्ययनम् । अपष्ट्यानां तिलगुडादीनाम् ॥ ६१ ॥

सर्वकिरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् ॥

हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । आकरा: सुवर्णादिभूमयस्तवाधिकारो राजनियोगेनाधिपतित्वम् सर्वग्रहणादन्यदप्यर्थोत्पत्तिस्थानं गृह्यते । तेन ग्रामनागरनियोगो व्यवहारदर्शनदण्डग्रहणादियोगः । एवमेव यन्त्राणि सेतुबन्धादीनि जलप्रवाहनियमार्थानि तेषां महतां प्रवर्त्तनम् । औषधीनामशुज्काणां हिसाच्छेदः स्त्रीणामाजीवः । स्त्रिय उपजीवयते । स्त्रीधनेन शरीर-कुटुंबधारणं क्रियते । भार्यापिण्डभावो वेशस्त्रीप्रयोजनं वा । अभिचारो वैदिकेन शापादिना मन्त्रप्रयोगेण श्येनादियागेन वा शत्रुमारणम् । मूलकर्म वशीकरणं मन्त्रादिक्रियैव ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु अधिकारो व्यापारत्वम् । महायन्त्रं वराहादिमहाप्राणिर्हिंसार्थयन्त्रं तन्निर्माणम् । स्त्रिया भार्यथा परगृहादिप्रेषितया जीवो वर्तनम् । अभिचारो हिंसार्थः श्येनान्दिः । मूलकर्मं मन्त्रादिना वशीक्रिया ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । सुवर्णद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाऽधिकारः महतां प्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां सेतुबन्धादीनां प्रवर्तनम् । औषधीनां जातिमात्रादीनां हिस्तम् । एतच्च ज्ञानपूर्वकाभ्यास-क्रियायां प्रायशिच्चत्तगैरवात् यत्कृष्टजानामीषधीनाभित्यादिना वक्ष्यति तत्संक्षिप्तसायां प्रायशिच्चत्तलाघवात् शार्यादिस्तीणां वेष्यात्वं कृत्वा तदुपजीवनं श्वेतादियज्ञेनापराद्वस्य मारणं मन्त्रौषधिना दशीकरणम् ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वाकिरेषु लवणाद्युत्पत्तिस्थलेषु । महायन्त्रप्रवर्तनं उदकप्रति-बन्धकसेतूनां स्वभूम्याद्यर्थकरणं तदानेकजन्तुवधस्य संभवात् तिलादीनां पेषणी वा । औषधीनां मारणग् । स्त्र्याजीवः पर्गृहसेवाद्यर्थं विक्रीतभार्यस्थाप्ताप्तथन्तनं जीवो जीवनं वा यस्य । अभिवारो विप्रातिरिक्तस्य रोगाद्युत्पादनम् । मूलकर्म वशीकरणम् ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । महायन्त्रमिक्षुयन्तादिकं हिस्तौषधिस्त्व्युपाजीवः हिस्तौषधीनां स्त्रीणि चोपजीवनं स्विर्याजितद्रव्यजीवनं चेत्यर्थं मूलकर्म वशीकरणम् ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्दः । महायन्त्रप्रवर्तनं महावारादिसंबन्धनम् । हिस्तौषधीनां आद्रीणां हिसा । स्त्र्याजीवः स्त्व्युपाजितद्रव्यजीवनम् । मूलकर्म अभिनयो वशीकरणम् ॥ ६२ ॥

(७) भणिरामः । सर्वाकिरेषु सुवर्णद्युत्पत्तिस्थानेषु महायन्त्रप्रवर्तनं महतां प्रवाहप्रति-बन्धहेतूनां सेतुबन्धादीनां प्रवर्तनम् । औषधीनां हिसा हिस्तम् । स्त्र्याजीवः भार्या (दिस्तियां) वेश्यात्वं कृत्वा जीवनम् । आत्मार्थं च क्रियारंभः देवपित्राद्युद्देशमंतरेण पाकाद्यनुष्ठानम् ॥ ६२ ॥

इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ॥

आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दिताज्ञादनं तथा ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । इन्धनाद्यर्थं तु न दोषः अग्निशुद्धत्वाच्छुष्कसर्वसंभवे । क्रियारंभः पाकारंभः । 'आतुरत्वादेवात्मार्थं न भवेदिति' प्रतिषेधात् । क्रियारंभ एवं व्याख्यायते । क्रियारंभे हि प्रायशिच्चत्तोपदेशादेव प्रतिषेधः कल्पयेत् । न ह्यप्रतिषिद्धप्रायशिच्चत्तं युक्तं 'निन्दितं च समाचरन्' इति वचनात् । अद्य पुनर्यत्प्रभाषितं तथासिद्धे प्रतिषेधे प्रायशिच्चत्तं विधीयते । न कल्पनागौरवं भवति तेन । निन्दिताज्ञादनम् । "ननु गहिताज्ञाद्ययोरिति कुत एतत्" । विकल्पार्थम् । अभ्यासे तत्प्रायशिच्चत्तमिदं तु सङ्कृदेव । प्रत्ययेदो वा ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्रियारम्भः पिष्टकादिपाकारम्भः । निन्दिताज्ञं राजाज्ञादि ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । पाकादिष्टप्रयोजनार्थमात्रमेव वृक्षच्छेदनम् । अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देशमन्तरेण पाकाद्यनुष्ठानं निन्दिताज्ञस्य लशुनादेः सङ्कुदिनच्छया भक्षणं इच्छापूर्वकाभ्यासमक्षणे पुनर्गहितानाद्ययोर्जिधिरित्युक्तवात् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । अवपातनं छेदः बहुत्वमत्राविवक्षितम् । क्रियारम्भो वैश्वदेवाद्यर्थं विना पाकारम्भः । निन्दिताज्ञादनं कितवराजादिनिन्दितः ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । आत्मार्थकियात्मभो देवतदिवहित्कारेण स्वार्थ पाकाद्यारम्भः निन्दित-स्याद्ब्रादं निन्दितान्नादनम् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रियरम्भः पाकक्रियारम्भः आत्मार्थम् । निन्दितस्यान्नस्य अदनं भक्षणम् ॥ ६३ ॥

अनाहिताग्निता स्तेयम् गान्धान् तपक्रिया ॥

असच्छास्त्राधिगमनं कौशिलव्यस्य च क्रिया ॥ ६४ ॥

(१) सेधातिथि: । कृतविदाहस्य विदुषो द्रव्यसंसारी जातपुत्रस्य वाऽनहितान्मिता । साऽधिकाराविशेषान्नित्यश्रुतयो नित्याधानस्य प्रयोजिका इति स्मृतिकारो मन्यते । “कर्थं पुनः श्रुतिप्रदृक्तमाधानं विहितम् । कस्यचित्प्रकरणे कथ्यते येनागमोऽप्युच्छिष्येत । स्वतंश्च प्रतीयमानाधिकारत्वादग्निष्ठत्यर्थं कुतोऽधिकारान्तरप्रयुक्तिः” । अग्नयस्तावद्विनिशुक्ता ‘यदाहवनीये जुहोति’ इत्यादिना । न चाधानेन विना देषां निष्पत्तिरित्यतःऽग्निषु प्रयुक्तेषु तदपि प्रयुक्तमित्युच्यते । “यद्येवमग्निष्ठत्यर्थं तदाहिताग्निष्ठविधिकारोऽस्तस्त्वग्निषु नाधिक्रियते । न चाधानं नित्यं यावज्जीवादिविधिवदतः कथमनाहिताग्नितादोषः” । ‘अकुर्वन् विहितं कर्मस्ति’ विहिताकरणे प्रायश्चित्तं विहितम् ‘अग्नीनादधीतेति’ । “संत्यं विहितम् । न स्वर्गाय नाधिकारान्तरसंपत्तये । किं तर्हि’ अग्निष्ठत्यते । अग्नेश्च ज्ञातप्रयोजना यस्य तैः प्रयोजनं स तेनोपायेनार्जयति, अन्यस्तु नेति । का तत्र विहिताकरणाशङ्का येन प्रायश्चित्ती स्यात् । यो हि सुवर्णं नार्जयति कथमसौ दुष्येत्” । उच्यते । अस्मादेव वचनात्सत्यविकारे-ऽग्नयोऽवश्यमर्जनीया इति गम्यते । स्तेयमुक्ते भ्यो द्रव्येभ्योऽन्यस्य । ऋणानां “चर्तुर्भिर्क्रौणः” इत्येतच्छुतेरनुष्ठानम् । असच्छास्त्राणि चारीकानिर्वन्धाः, यत्र न प्रमाणं न वेदकर्म फल-संबद्धमापद्यते । कोशीलवत्वं चारणत्वं नर्तनत्वं गागनत्वम् ॥ ६४ ॥

(२) सर्वजनरायणः । अनाहितग्निता धनसंभवे । स्तेयं वस्त्रादेः । ऋणानां
धार्यमाणधनानाम् । असच्छास्त्रं पाषण्डशास्त्रम् । कौशीलव्यस्य मावस्य ॥ ६४ ॥

(३) कुल्तूकः । सत्यधिकारेऽन्यनाधानं सुवर्णादिन्यस्य सारद्रव्यस्थापहरणम् । ऋणानां च कृष्णस्त्रिभिर्जृणवान्नरो जायते तदनपकरणम् । श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं नृत्यगीत-वादितोपसेवनम् ॥६४॥

(४) राघवानन्दः । अनाहिताग्निता आवसथाख्याग्निशून्यता । स्तेयं सुवर्णातिरिक्त-
धातोः । अनपक्रिया कृष्णपरिशोधनम् । असच्छास्त्राधिगमनं श्रुतिस्मृतिविरुद्धार्थप्रति-
पादकशास्त्राभ्यासः । कौशीलव्यस्य गीतन्त्रयवाद्यादे: क्रियाज्ञानम् ॥६४॥

(५) नन्दनः । ऋणानां शास्त्रसिद्धानां लोकप्रसिद्धानां वाऽनपक्षिया शक्तौ सत्याभन्तपाकरणं कौसल्यं क्रुतिशीलत्वं व्यसनक्षिया स्त्यक्षादिप्रसङ्गः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्यधिकारे अनाहिताग्निता । असच्छास्त्राधिगमनं अभिचार-
प्रयोगः । कौशीलव्यसनाद्यस्य क्रियाकरणम् ॥ ६४ ॥

(७) मणिरामः । अनाहिताग्निता सत्यधिकारे आधानस्याऽकरणम् । स्तेयं सुवर्णा-
दतिरिक्तस्थ । असच्छास्त्राधिगमनं श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणम् । कौशीलव्यस्य च क्रिया-
नृत्यगीतवादित्वसेवनम् ॥ ६४ ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयमद्यपस्त्रानिषेवणम् ॥

स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ॥ ६५ ॥

(१) नेधातिथिः । शणसप्तदशानि धान्यानि । कुप्यं लोहताम्रादिमर्थं कुण्डकटा-
हादि । “ननु चात्रिशेषेण पूर्वश्लोके स्तेयमुक्तम्” । परिहृतमेतत् ‘हंसप्रतिषेधदर्दिता’ ।
अद्यवा स्तेयं गदन्यस्मादुद्धृते गृहीते संभवेनाशोद्यते न हि जातु स्तेयमिति लोकप्रसिद्धं यथा
धैर्यादिना अपकरणम् । मद्यपेति । ब्राह्मणस्य धत्रियादिस्त्रीनिषेवणं सह शयनं संप्रयोगं
वा । स्त्रिया वधो, ब्राह्मण्या अपि । नास्तिक्यं नास्ति परलोको नास्ति दत्तमित्याद्यभि-
निवेशः ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुप्यं ताम्रादि । पशुः गोव्यतिरिक्तत्तुष्पदः । निषेवणं
मैथुनम् । स्त्रीति ब्राह्मणस्त्रीसादारण्येन अन्यथा शूद्रादिपद्देनैव तत्प्राप्ते स्त्रीपदं व्यथं
स्यात् । नास्तिक्यं परलोकाभावनिष्ठयः । उपपातकं पातकाद्वीनम् । अत्र च यस्यान्य-
ताग्नि गुरुषु लघुवा पापेषु गणनं कृतं तत्र ज्ञानाज्ञानविशिष्टाविशिष्टपुरुषसंबन्धसङ्गद-
भ्यासापेक्षया स्वयं व्यवस्थोह्या ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । धान्यताम्रलोहादेः पशुनां च चौर्य द्विजातीनां पीतमद्यायाः स्त्रिया-
गमनं स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रियहननं अदृष्टार्थकर्मभावबुद्धिः एतत्प्रत्येकमुपपातकं बान्धवत्याग
इत्यनेनैव मात्रादीनां त्यागप्राप्तो । पृथग्वचननिन्दार्थं पितृव्यादि बान्धवत्यागेनावश्यमेव
प्रायशिक्तं भवति, किंतु मात्रादित्यागप्रायशिक्ताभ्यूनमपि भवति ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । मद्यपस्त्रीनिषेवणं निपीतमद्यायाः स्त्रियाः ब्राह्मण्यादेः सेवनं
अन्त्यजस्त्रीनिषेधस्योक्तत्वात् । नास्तिक्यं नास्ति परलोक इति बुद्धिः ॥ ६५ ॥

(७) मणिरामः । कुप्यस्य ताम्रलोहादेः अदृष्टार्थकर्मभावबुद्धिः । एतत्सर्व-
मुपपातकं ज्ञेयम् ॥ ६५ ॥

(९) भारत्चिः । उपपातकनिर्देशोऽयमष्टाभिः श्लोकैः । अस्मिन्श्च गोवधादौ
कानिचित् स्नातकव्रतोपदिष्टानि परदारभिगमनादीनि, कानिचित् मासशाङ्कप्रकरणो-
वतानि परिवेदनादीनि, कानिचित्दिवैवोक्तानि तटाकारामदारापत्यविक्रियादीनि तद्वि-
परीतानां त्रिविधानामपि कर्मणामुपपातकार्थोऽत्र निर्देशः । अस्य प्रयोजनमुपपातक-
प्रायशिक्तं, यथा तेषु सामान्यं स्याद्, विशिष्टं च यथोपदेशं वक्ष्यति, “उपपातकसंयुक्तो
गोद्धारो मासं यवान् पिबेत्” इत्येवमादि । स्नातकव्रतलोपे चाभोजनं प्रायशिक्तमा-
म्नातं, तथा मांसिकार्थप्रकरणोक्तानामपाङ्गुल्यानां विशोधनमिति । यानि त्वस्मिन्वैव
गोवधादौ गृहीतानि पुनः प्रायशिक्तार्थं गृह्यन्ते, तेषामुभयताम्नानसामर्थ्याद, विकल्पे-
नोभे अपि प्रायशिक्ते स्याताम् । एतेन सर्वत्र पुनराम्नानं व्याख्यातम् । यानि चेह

ताकविकयादीनि प्रायश्चित्तविधानकार्याणि विज्ञायन्तेऽनुमानतः । तेषां नियमोपदेशाभावाद् वर्जनेऽभ्युदयो नास्ति, अतिक्रमे तु प्रायश्चित्तमस्ति । येषां तु वर्णनोपदेशे प्रायश्चित्तविधानञ्च, यथा “न नग्नः स्नानमाचरेत्” इति प्रतिषेधः, “स्नात्वा च विप्रो दिन्वासा” इत्येवमादि प्रायश्चित्तम् । तेषां वर्जनेऽभ्युदयोऽतिक्रमे च प्रायश्चित्तराम् । अथ तु प्रायश्चित्तविधानादेव प्रतिषेधोऽनुमीथते । एवं च सत्युभयोरन्विशेषः ॥ ६५ ॥

ब्राह्मणस्य रुजःकृत्यं घातिरध्रेयमव्ययोः ॥

जैह्यं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । दण्डहस्तादिना शरीरीडाजननं रुजःकृत्यम् । “किं पुनर्व्रेयम् । न हि भक्षणप्रतिषेधवत् घाणप्रतिषेधः क्वचिदस्ति । न तु शक्यं विज्ञातुं यदभक्ष्यं तदघ्रेयमिति । वृतादेयर्गार्थमुपात्तस्याभक्ष्यत्ववत्वाद्येयत्वम्” । उच्यते । पूतिर्गुर्नन्धतया घाणं विकरति लशुनपलाण्डुपुरुषपुरीषादि तदगृह्यते । मद्यसाहचर्यांच्च यदभक्ष्यं तदेव विज्ञायते । न पूतिदावार्दि । जैह्यं कुटिलताऽप्रसन्नहृदयत्वम्, अन्यदुच्यते-ज्यातिक्रयते हृदये चान्यत् ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । रुजःकृत्या ब्राणादि पीडाकरणम् । अघ्रेयं लशुनादि मद्यं सुरामये तयोर्घाणां कामतः । जैह्यमनार्जवमृजुषु पुंसि पुरुषमुखादौ मैथुनं शिशनप्रक्षेपः । जातिभ्रंशकरं सजातीयेभ्योऽपचयकारीति योगो रुद्धिश्च ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडा क्रिया यदतिशयदुर्गन्धितयाऽघ्रेयं लशुनपुरीषादि तस्य मद्यस्य चाघाणं कुटिलत्वं वक्रता पुंसि च मुखादौ मैथुनमित्येतत्प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । जातिभ्रंशकरादि चतुष्टयस्य प्रायश्चित्तार्थं संग्राहे ब्राह्मणस्येति चतुर्भिः । रुजः पीडाघातिर्गन्धग्रहणम् । अघ्रेयमद्ययोरघ्रेयं पुरीषलशुनादि कामतः । जैह्यं कुटिलता । मैथुनं गुदादौ । अवापि प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं स्मृतं मन्त्रादिभिरेवमुत्तरतः ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । उपपातकत्वेऽपि नैतानि तुल्यकक्ष्याणि मंतव्यानि प्रायश्चित्त-वैषम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्यमिति । कृत्यं कृतिः यो यस्यां जातीं जातः तस्य तस्याः प्रच्युतिर्जीतभ्रंशः ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । रुजःकृत्या हस्तदण्डादिना रोगोत्पादनम् । रुजः रोगोत्पादक-हस्तदण्डादिना शरीरीडाकरम् । जैह्यं कुटिलता अप्रसन्नहृदयत्वम् ॥ ६६ ॥

(७) मणिरामः । रुजः कृत्या दण्डहस्तादिना पीडाक्रिया अघ्रेयस्य लशुनादे: मद्यस्य च घातिः अघाणं जैह्यं कपटता ब्राह्मणस्य तत्सर्वं प्रत्येकं जातिभ्रंशकारित्वं स्मृतम् ॥ ६६ ॥

(८) गोविन्दराजः । ब्राह्मणस्य पीडोत्पादनं पलाण्डवादेः मद्यस्य च घाणं कुटिलत्वं पुंसि च मुखादौ मैथुनमित्येवं प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६६ ॥

खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजादिकवधस्तथा ॥

सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । मृगा रुपृष्ठतादय आरण्याः । इभो हस्ती । मत्यपि मृगत्वे बाहुल्येन ग्रामदासित्वाद्यग्रहणम् । मीनो मत्स्यः । अहिः सर्पः ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । खरेभो मृगा हरिणाद्याः । षष्ठ्याः साकांक्षत्वाद्यधप-देनान्वयः । संकरीकरणं संकरजातीयतुल्यत्वरूपहीनताकरमत्यन्ताभ्यासादिति योगो रुदिश्च ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । गर्दभतुराष्ट्रमृगहस्तिच्छागमेऽमत्यसर्वमहिषाणां प्रत्येकं वधः सङ्करीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं खरादि दशानां प्रत्येकं वधः संकरीकरणम् इभो हस्ति ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । संकीर्णयोनिजन्मकरं तत् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । संकरस्तुल्यजातीयतुल्यत्वहीनता ॥ ६७ ॥

(७) मणिरामः । खरादीनामेकैकस्य वधः ब्राह्मणस्य संकरीकरणं ज्ञेयं । खरो गर्दभः । इभः हस्ती; अजः छागः; आविको मेषः अहिः सर्पः; मीनो मत्स्यः ॥ ६७ ॥

(८) गोविन्दराजः । खराश्वोष्ट्रमृगेभानामिति । खरोश्वोष्ट्रमृगहस्तिच्छागैडकमत्यसर्वमहिषाणां प्रत्येकं वधः संकरीकरणं बोद्ध्यम् ॥ ६७ ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ॥

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । निन्दिता अप्रतिग्राह्याः शूद्रा ये पापकर्माणस्तेभ्यो धनादानं प्रतिग्रहेण पुनः पुनः; प्रत्यादिष्टप्रतिग्रहस्य प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निन्दितेभ्यः पतितादिभ्यः धनादानं विना विप्रतिग्रहम् । वाणिज्यं शूद्रसेवा च विप्रक्षतयोः । असत्यभाषणं साक्षादिव्यतिरेकेणापि । अपात्रीकरणं दानानहंताहेतुरिति योगो रुदिश्च ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहो वाणिज्यं शूद्रस्य परिचर्याजनृता-भिधानमित्येतत्प्रत्येकमपात्रीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहः वाणिज्यं शूद्रस्य परिचर्या अनृताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपात्रीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । अपात्रीकरणमपात्रीकरणत्वम् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपात्रीकरणं अपात्रहस्ते यद्दत्तम् ॥ ६८ ॥

(८) गोविन्दराजः । निन्दितेभ्य इति । अप्रतिप्राहोभ्यः प्रतिप्रहो वाणिज्यं शूद्रस्य परिचर्या अव्रताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपार्वीकरणं विज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ॥

फलैधः कुसुमस्तेयमधैर्य च नलाबहम् ॥ ६९ ॥

(९) मेधातिथिः । कृमयो भूमिशरणाः क्षुद्रजन्तः । कीटास्तथाविधा एव किञ्चिच दुष्प्रचित्तमूर्तयोऽप्याः सपक्षाश्च मक्षिकाशलभादयः । वर्यासि पक्षिणः शुक्रकाशिकादयः । मद्यानुगतं मध्येन संस्पृष्टं तद्गत्याचितं च । अधैर्यं चेत्सोऽस्थिरत्वं स्वल्पेऽप्युपचातेऽप्यधर्मः ॥ ६९ ॥

(१०) सर्वजनारायणः । कृमयो मांसादिगता यूकाद्याः कीटाः भूम्यादिगताः पिपीलिकाद्याः वर्यासि पक्षिणः । मद्यानुगतं मद्यसन्निकर्षणितं घृतादि तस्य भोजनम् । फलैधः कुसुमस्तेयं स्वार्थं न देवतावार्थम् । अधैर्यं चापलम् । मलाबहं पापाक्षहर्मितं योगो रुद्धिंच ॥ ६९ ॥

(११) कुल्लूकः । कृमयः क्षुद्रजन्तवस्तेभ्य ईषत्स्थूलः कीटास्तेषां वधः पक्षिणां च मद्यानुगतं यद्भूवेज्यमपि शाकाद्येकपिटकादौ कृत्वा मध्येन सहानीतं तस्य भोजनम् । मेधातिथिस्तु मद्यानुगतं मद्यसंस्पृष्टमाह तत्र तत्र प्रायश्चित्तगौरवात् । फलकाष्ठपुष्पाणां च चौर्यं अल्पेऽपचयेऽप्यत्यन्तवैकलयं एतत्सर्वं प्रत्येकं मलिनीकरणम् ॥ ६९ ॥

(१२) राधवानन्दः । मद्यानुगतभोजनं मद्यमनुगच्छति मद्यपातस्थितं मधैः सह गतं मद्यमनुगतं संयुक्तं यस्मिन्निति वा तस्य भोजनं एधः कुसुमयोर्भोगार्थं स्तेयं अधैर्यं अत्यन्तकलीबता एतत्सर्वं मलाबहमित्यन्यः ॥ ६९ ॥

(१३) नन्दनः । अधैर्यं चपलता मलापहं मलकरम् ॥ ६९ ॥

(१४) रामचन्द्रः । वयः पक्षी । मद्यानुगतभोजनं मद्यसन्निकर्षघृतादि भोजनम् ॥ ६९ ॥

(१५) मणिरामः । क्षुद्रजन्तुः कृमिः । तस्मादीषत्स्थूलः कीटः तेषां वधः मद्यानुगतभोजनं मध्येन सहानीतं एधः काष्ठम् । फलकाष्ठपुष्पाणां स्तेयम् । मलाबहं मलीकरणम् ॥ ६९ ॥

(१६) गोविन्दराजः । कृमिकीटवयो हृत्येति । कृमयः शूद्रजन्तवो भूमिशरणास्तेभ्य ईषदुपचिताः सपक्षाः अपक्षाश्च कीटास्तेषां पक्षिणां च हृत्नं मध्येन च | सह यत्कुतश्चित्तावंदसार्थतयागतस्य भाजनं न तु मद्यसंस्पृष्टस्य अपः सुराभाजनस्थानमद्यभाष्टस्थिता इत्यसंस्पृष्टेऽपि मद्यभाष्टसंसर्गमात्रेण स्थूलप्रायश्चित्तदर्शनात् । फलकाष्ठपुष्पाणां वा चौर्यं स्वल्पेऽपचयेऽप्यत्यन्तवैकलयेत् प्रत्येकं मलिनीकरणीयम् ॥ ६९ ॥

(१७) भारहिः । जातिभ्रंशकरसंकरीकरणापार्वीकरणमलिनीकरणानां वर्गशः

संज्ञानिदेशशब्दतुभिः श्लोकैः । अस्य प्रयोजनम् । वर्गश एव प्रायश्चित्तांपदेशो यथा स्यात् । वध्यति हि “जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वा” इत्येवमादि ॥ ६९ ॥

**एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि दृथकपृथक् ॥
यैर्यैर्वैतरपोह्यन्ते तानि सम्यड्निबोधत् ॥ ७० ॥**

(१) देशातिथिः । प्रायश्चित्तनिमित्तान्युक्तानि । संज्ञाभेदश्च प्रायश्चित्तभेदार्थः । दक्ष्यमाणस्य संक्षेपवचनम् ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथोक्तानि येन तानि देन क्रमेण निबोधत । अत्र च कवचित्कवचित्तरप्तिदृश्यनस्थापि वध्यते यत तु व्यवस्था नोक्ता तत्र सा कामधेनुदीपिकायामस्माभिः समग्रुक्तेति ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । एतानि ब्रह्महत्यादीनि सर्वाणि पापानि भेदेन यथोक्तानि यैर्यैर्वैतरपोह्यन्ते तानि यथावच्छृणुत ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तान्युवदन्नैनितिकं बाधं प्रातजानीते एतानीति । ब्रह्महत्यादीनि पापानि येन भेदेनोक्तानि यैर्यैः प्रायश्चित्तरपोह्यन्ते नाश्यन्ते तानि शृणुते त्वन्वयः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । यथोक्तानि महापातकत्वेन जातिभ्रंशकरत्वेन संकीर्णकरणत्वेनापरिणत्वेन मलाधवत्वेन चोक्तानि ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । एनांसि पापानि । यैर्यैर्वैतरपोह्यन्ते तानि व्रतानि सम्यड्निबोधत ॥ ७० ॥

(७) मणिरामः । एतानि ब्रह्महत्यादीनि एतानि पापानि । व्रतैः प्रायश्चित्तरूपैः ॥ ७० ॥

(८) गोविन्दराजः । एतानीति । एतानि ब्रह्महत्यादीनि पापानि सर्वाणि यथोक्तानि यैर्यैः प्रायश्चित्तरूपैः तानि व्रतानि यथातथ्यं शृणुत ॥ ७० ॥

ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ॥

भैक्षाशयात्मविशुद्धचर्थं कृत्वा शवशिरोधवजम् ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । तृणपर्णादिकृतो निकेतो वर्षातपशीतत्राणादिहेतुर्गृहं कुटीति कथ्यते । समा वर्षाणि । भैक्षाशीति स्मृत्यन्तरे सप्तागारमनभिसंहितं च भैक्ष्यमुक्तम् । शवशिरो हृतस्यान्यस्य वा ध्वजे काषादिमयीं शिरःप्रतिकृतिमुद्यतां धारयेदिति मन्यते । नैव शब्दार्थविदः । न हि तच्छवशिर इत्युच्यते । अन्योऽप्यत विधिर्भविष्यति ‘कृतवापनो निवसेत्’ इत्यादि ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुटी तृणपर्णादिकृतं गृहम् । भैक्षाशी ग्रामसामगत्य भिक्षां गृहीत्वा वने भूज्जानः । शवस्य तस्यैवान्यस्य वा शिरः कपालं ध्वजं ब्रह्मचित्तमग्रतः कृत्वा । अत्र सर्वत्र स्मृत्यन्तरोक्तमङ्गजातमुपहर्तव्यम् । एतदकामतो धाते ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । यो ब्राह्मणं हतवान्स वने कुटीं कृत्वा हतस्य शिरः कपालं तदभावेज्यस्यापि चिह्नं कृत्वाऽरण्ये भैक्षभुगात्मनः पापनिर्हरणाय द्वादश वर्षाणि: वसेदत्रतं कुर्यात् अत्रापि कृतवपनो निवसेदिति वक्ष्यति मुन्यन्तरोक्ता अपि विशेषा ग्राह्याः । तथा च यमः सात्त्वागाराण्यपूर्वाणि यान्यसकलितानि च । संविशेत्तानि शनकैविधूमे भुक्तवज्जने । भ्रूणां देहि मे भिक्षामेनो विष्याप्य संचरेत् । एककालं चरेद्दैक्यं तदलब्धवोदकं पिबेत् । अयं च द्वादश वार्षिकविधिः । ब्राह्मणस्त्राजान्कृतब्राह्मणवधे इयं विशुद्धिरादिता प्रमाण्याकामतो द्विजमिति वक्ष्यमाणत्वात् । क्षत्रियवैश्यशूद्राणान्तु क्रमेणतद्वादशवार्षिकं द्विगुणं तिगुणं चतुर्गुणं च द्रष्टव्यम् । यशोक्त भविष्यपुराणे । द्विगुणाः क्षत्रियाणान्तु वैश्यानां तिगुणाः स्मृताः । चतुर्गुणास्तु शूद्राणां पर्षदुक्ता महात्मनम् । पर्षदुच्यत्रतं प्रोक्तं शद्यमे पापकर्मणाम् । यादद्विद्वाहिणीत्राहिणानां सभा ततो द्विगुणैः क्षत्रियाणां द्रष्टव्यव्यवहारदर्शनाद्वयर्था सभा भवेत्तिगुणवैश्यवैश्यानां चतुर्भिः शूद्रैः शूद्राणामिति सभावच्च क्षत्रियादीनां तयाणां व्रतमाप्य द्विगुणतिगुणचतुर्गुणमित्यर्थः । एतानि च मनूकत्वहृवधप्रायशिच्चित्वन्तानि गुणवक्तृतनिर्गुणं ब्राह्मणहननविषयत्वेन भविष्य-पुराणे व्याख्यातानि । हन्ता नेद्गुणवान्तीरः अकामाचिर्गुणो हतः । कर्तव्यानि मनूकतानि कृत्वा वै आश्वमेधिकम् । ब्रह्महा द्वादशाद्वानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । गच्छेदवधूर्थं वा पि अकामाचिर्गुणे हते । जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृदुद्धिकृतं तथा । अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायशिच्चितं प्रकल्पयेत् । इति विश्वाभिवचनात्प्रायशिच्चित्ताधिक्यमूहनीयम् । कामकृते तु ब्राह्मणवधे द्विगुणं ब्रह्मवधप्रायशिच्चितं चतुर्विशति वर्षं तदाहुङ्गिराः । अकामतः कृते पापे प्रायशिच्चितं न कामतः । स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । ततादौ ब्रह्महत्यानिर्वत्कमाह ब्रह्महेति सप्तदशभिः । कुटीं तृणपणादि निर्मिताम् । शवशिरोध्वजं तस्येदान्यस्य वा शवस्य शिरः खद्वाङ्गादि युक्तं पाणी विश्रद्धिक्षाशी स्याद्द्वादशाब्दान्वयाप्य । एतत्किर्मध्यं आत्मशुद्धयर्थमित्यर्थः । तथा च यमः । सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकलितानि च । संविशेत्तानि शनकैविधूमे भुक्तवज्जने । भ्रूणां देहि मे भिक्षामेनो विष्याप्य संचरेत् । एककालं चरेद्दैक्यं तदलब्धौ जलं पिबेदिति । अत वक्ष्यमाणकेशवपनादिकं ज्ञेयम् । इदं त्वकामतोऽगुणवद्वाह्यणे । इयं च शुद्धिरादिता प्रमाण्याकामतो द्विजमिति वक्ष्यमाणत्वात् । गुणवद्वाह्यणकृतवधे तु भविष्योक्तम् । निहन्ता गुणवान्तीरः अकामाचिर्गुणो हतः । कर्तव्यानि मनूकतानि त्यक्त्वा वै आश्वमेधिकमिति । क्षत्रियवैश्यशूद्राणां तु द्विगुणतिगुणचतुर्गुणानि । द्विगुणा क्षत्रियाणां तु वैश्यानां तिगुणं च सा । चतुर्गुणं तु शूद्राणां पर्षदुक्ता महात्मनामिति । परिषद्वूपं विश्वाभित्रोऽप्याह । जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृदुद्धिकृतं तथा । अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायशिच्चितं प्रकल्पयेदिति । कामकृतं तु विप्रस्यापि द्विगुणम् । अकामतः कृते पापे प्रायशिच्चितं न कामतः । स्यात्त्वकामकृते यद्दि द्विगुणं बुद्धिपूर्वकं इत्यङ्गिरसोक्तेरिति सार्वतिकम् ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । आत्मविशुद्धयर्थं न लोकसंव्यवहार्यमातार्थं कृत्वा शवशिरोध्वजं शवशिरोध्वजं स्वरूपं लक्षणं कृत्वा शवाहरणं जीवच्छिररस्वरूपतानिवृत्यर्थम् ॥ ७१ ॥

(६) रामदन्द्रः । शब्दः मृतः शवशिरः छवं कृत्वा ॥ ७१ ॥

(७) मणिरामः । यं ब्राह्मणं हतवान् तस्यैव शवस्य शिरः कपालं तदभावेऽन्नान्यस्यापि कपालं छवं निहं कृत्वा बलं भिक्षाशी भूत्वा आजनविशुद्धार्थं पापनिर्हरणार्थं द्वादश सभाः वर्षणि वसेत् । प्रायशिच्चत्तांतरमाह । लक्ष्यमिति । शस्त्रभूतां धनुः शराद्यायुधधारिणां विदुषां ब्रह्मवधप्रायशिच्चत्तार्थमयं लक्षीभूत इत्येवंजानतां स्वेच्छया लक्ष्यं बाणलक्षभूतो वा तिष्ठेत् यावन्मृतकल्पो भवति इति द्वितीयं प्रायशिच्चत्तम् । प्रायशिच्चत्तातरमाह । प्रास्येदिति । अथवा समिद्द्वे ग्रीवाकृशिराः आत्मानं त्रिः विवारं प्रास्येत् । इदं तृतीयं प्रायशिच्चत्तम् ॥ ७१ ॥

(८) गोविन्दराजः । ब्रह्महेति । यो ब्राह्मणं हतवान् स वने तुणपर्णादिमठिकां कृत्वा शवसम्बन्धिं च शिरशिच्चन्हं कृत्वा । सप्तागारर्ण्यपूर्वार्णिं नान्यसंकल्पितानि च । संविशेत्तानि शनकैविधूमे भुक्तवज्जने । एकाकालं चरेद्रुक्ष्यं पिवेदिति धमस्य विधिना भैक्ष्यमुतात्मनः पापनिर्हरणार्थं द्वादशवर्षाणि वसेत् ॥ ७१ ॥

(९) भारविदिः । अस्योपरिष्टाददैव प्रकरणे गुणविधि वक्ष्यति, “कृत्वापनो निवसेद् यामान्ते गोवजेऽपि वा” इत्येवगादि । कृत्वा शवशिरोऽवजमित्यत्र मुख्यं गृह्णते, गुणवृत्ते: कारणाभावात् । अवर्कार्णप्रायशिच्चत्तर्गदभाजीनवत् शवशिरो मुख्यमेव स्यात् । सुरामान-प्रायशिच्चत्तवद् विचिक्ता शास्त्रगतिः । न च वचनस्यातिभारीऽस्ति । न चात्र न्यायगति-स्ताधी शास्त्रलक्षणवद् धर्माधर्मयोः ॥ ७१ ॥

लक्ष्यं शस्त्रभूतां वा स्याद्विषामिच्छयात्मनः ॥

प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्द्वे त्रिरवाकृशिराः ॥ ७२ ॥

(१) संधातिथिः । धानुष्का यत्र युद्धं कर्तुं लक्षं विद्यन्ति तत्र तद्भूतेन भवितव्यम् । अथवा संग्रामेऽन्यत्र युध्यमानानां शस्त्रप्रहाराः प्रतीप्सितव्याः । आत्मन इच्छार्थेति प्रमादात्तदन्तरंगतस्य स्ववधे न शुद्धिः । विदुषामित्येव जानते प्रायशिच्चत्तोपदेशोऽप्यमिति । अथवा धनुर्वेदज्ञानाम् । अग्नौ वाऽत्मानं क्षिपेत्समिद्द्वे त्रिरूपाय पुनः पतेत् ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामतस्त्वाह लक्ष्यमिति । शस्त्रभूतां लक्ष्यं स्यात् मां शस्त्रेण धातयते ति । विदुषाभ्यं ब्रह्महेति जानताम् । इच्छयात्मनो न तु दैवात्तथावे पापमोक्षः-लक्ष्यं स्यादित्यनेन च तेनोपायेन मरणं विहितम् । प्रास्येत् । क्षिपेत् । त्रिरित्येद्विवारेण-मरणे विरिति च संभवन्मरणहेतुवारोपलक्षणम् । यदात्वे तत्रकर्तुमुत्सहते तदा आपस्त-म्बवचनानुसारेण यावज्जीवं ब्रह्महत्यावत्र प्रागुक्तं चरेत् ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । धनुः शराद्यायुधधारिणां ब्रह्मवधप्रक्षयार्थमयं लक्षीभूत इत्येवं जानतां स्वेच्छया बाणलक्षभूतो वावतिष्ठेद्यावन्मृतो मृतकल्पो वा विशुद्ध्येतदाह याज्ञवल्क्यः संग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नयात् । मृतकल्पः प्रहारार्तों जीवन्नपि विशुद्ध्यति । अग्नौ प्रदीप्ते वाऽधोमुखस्त्रीन्वारान् शरीरं प्रक्षिपेत् तथा प्रास्येत यथा त्रियेत्यापस्तं-

वचनात् एवं प्रक्षिपेदेतत्रायश्चित्तद्वयमनन्तरे वक्ष्यमाणं च यजेत् वाश्वमेधेनेत्येवं प्रायश्चित्त-
तयमिदं कामतः क्षत्रियस्य ब्राह्मणवधविषयं मनुश्लोकमेव लिखित्वा यथाव्याख्यानं भविष्य-
पुराणे । लक्ष्यं शस्त्रभूतां वा स्थाद्विष्टमिच्छ्यत्यन्तम् । प्रास्येदात्मानमग्नी वा समिद्दे
विरवाक्शिराः । यजेत् वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रवधातकः । प्रायश्चित्ततवयं ह्येतत्क्षत्रियस्य
प्रकीर्तिम् । क्षत्रियो निर्गुणो धीरं ब्राह्मणं वेदपारागम् । निहत्य कामतो वीरनक्षयः शस्त्र-
भूते भवेत् । चतुर्देविदं धीरं ब्राह्मणं चाग्निहोत्रिविषयम् । निहत्य कामादात्मानं क्षिपेदग्ना-
वाक्शिराः । निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवान्गुह । यष्ट्वा वा अश्वमेधेन क्षत्रियो
यो महीपतिः ॥ ७२ ॥

(५) राघवानन्दः । कामतो देवावद्ब्राह्मणवधे राजन्यस्याह लक्ष्यमिति । लिङ्गां
ब्रह्महत्या पापक्षयार्थं स्वयं क्षत्रियो लक्ष्यभूत इत्येवम् । एस्यो जीवन्नपि शुद्धयेत् । संग्रामे वा
हनो लक्ष्यभूतः शुद्धिप्राप्नुयात् । सृतकल्पः प्रहारात्तो जीवन्नपि विशुद्ध्यतीति याज्ञवल्क्योक्ते:
भविष्यदेवतमपि । प्रायश्चित्ततवयं ह्येतत्क्षत्रियस्य प्रकीर्तिम् । व्यवस्थितं च तत्वैव ।
क्षत्रियो निर्गुणोऽधितं ब्राह्मणं वेदपारागम् । निहत्य कामतो वीरः लक्ष्यं शस्त्रभूतां भवेत् ।
चतुर्वेदविदं वीरः ब्राह्मणं चाग्निहोत्रिविषयम् । निहत्य कामतोऽत्मानं क्षिपेदग्नावाक्शिराः ।
निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवान्ह । यजेत् चाश्वमेधेन क्षत्रियो यो महीपतिः ॥ ७२ ॥

(६) नन्दनः । द्वादशाब्दवत्राताशक्तौ कर्तव्यमाह लक्ष्यं शस्त्रभूतां वा स्थादिति ।
आत्मन इच्छया स्वया स्वमिच्छति चेत् विदुषां धनुर्वेदभूताम् ॥ ७२ ॥

(७) रामचन्द्रः । विदुषां अयं ब्रह्महेति जानतां शस्त्रभूतां इच्छया लक्ष्यं वेधयं स्यात्
प्रास्येत् क्षिपेत् त्रिः क्रीन् वारान् क्षत्रियः अवाक्शिराः ॥ ७२ ॥

(८) गोविन्दराजः । लक्ष्यमिति । धनुः शराद्यायुधधारिणां युध्यमानानां प्रायश्चित्य
गममियेवं विजानतः स्वेच्छया लक्ष्यभूतो वा तिष्ठेद्यावत्मूतो भृतकल्पो दा स संग्रामे च हतो
लक्ष्यभूतः शुद्धिमाप्नुयात् । प्रहारात्तो जीवन्नपि विशुद्ध्यतीति याज्ञवल्क्यदर्शनात् । अग्नी
वा प्रदीप्तोऽधोमुखस्तीन् वारान् शरीरं प्रक्षिपेत्था प्रास्येद्यथा मियेतेत्यापस्तम्बस्मरणादेवं
क्षिपेत् ॥ ७२ ॥

यजेत् वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ॥

अभिजिद्विश्वजिद्भूचां वा त्रिवृतार्णिष्टुताऽपि वा ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । जनपदेश्वरस्याश्वमेधेऽधिकारः । तत्र हिरण्यादि प्राच्यादि-
दिग्भ्यः आहृतं द्रव्यं दक्षिणा विहिता । ये चानाहिताग्नयस्ते न यागेष्वधिक्रियन्ते । न
पुनस्तदर्थमेवाधानं कर्तव्यम् । कर्माणि हि प्रायश्चित्तार्थानि सांगानि । न चांगभाधानम्
॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्रियस्य राजो बुद्धिपूर्वकं अनपृष्ठवृत्तेः ब्राह्मणहनने-
ज्ञवमेधः । ब्राह्मणं (ब्रुव) हनने तु स्वर्जिदान्यतरयज्ञानुष्ठानम् । तत्रैव विषये चतुर्णामिपि
वर्णनाम् । स्वर्जिनाम् यागविशेषः । अभिजिद्विश्वजिद्भूमभिजिता विश्वजिता

वेत्यर्थः । त्रिवृता दिवत्स्तोमेन । अग्निष्टोमेनाग्निष्टुत्राम्ना । अत्राणि व्यापारतारत-
स्याद्यपेक्षया बहुप्रयोगाल्पप्रयोगयज्ञविकल्पे द्रष्टव्यं ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । यजेत् वाऽक्षमेऽदेनेत्यनन्तरं व्याख्यातं स्वर्जिता यागःविशेषेण गोस्वेन
वाऽभिजिता विश्वजिता वा त्रिवृताऽग्निष्टुता वा याजयेत् एतानि चाज्ञानतो ब्रह्मवधे प्राय-
शिच्चित्तानि तैवर्णिकस्य विकल्पतानि । तदुक्तं भविष्यपुराणे । स्वर्जितादेश्च यद्वीरकर्मणां
पूतनापते । अनुष्ठानं द्विजातीनां वधे ह्यमतिपूर्वके ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । तैवर्णिकस्याज्ञानतः ब्राह्मणवधे साधारणमाह स्वर्जितेति पाद-
न्तुनेन ! स्वर्जिता ब्रह्मवता गोस्वेन । स्वर्जितादेश्च षट्वीरकर्मणः पूतनायते । अनुष्ठानं
द्विजातीनां वधे त्वमतिपूर्वकः । इति भविष्योक्ते । त्रिवृताग्निष्टुतेति अग्निष्टोमस्य विकृति-
रेकाहोऽग्निष्टुत् स च । पृष्ठस्तोत्र त्रिवृद्युक्तत्वात्तिवृदिति कथ्यते । एतानि विकल्पितानि
शक्त्यपेक्षया व्यवस्थितानि वा ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । षडैते क्रतवः पापगौरवलाभवानुसारेण व्यवस्थापनीयाः एवमुत्तरे-
ष्वपि विकल्पेषु कल्पनीयम् ॥ ७३ ॥

(६) मणिरामः । अन्यान्यपि प्रायाश्चित्तान्याह यजेतेति । स्वर्जिता ब्राह्मणविशेषेण ।
अभियोजिता विश्वजिता त्रिवृता अग्निष्टुता वा यागेन यजेत् । एतानि चाज्ञानतो ब्रह्मवधे
प्रायशिच्चित्तानि तैवर्णिकस्य विकल्पितानि । तदुक्तं भविष्यपुराणे स्वर्जितादेश्च यद्वीरकर्मणां
पूतनापते । अनुष्ठानं द्विजातीनां वधे ह्यमतिपूर्वके । इति । असति पूर्वके वधे अज्ञातवधे
कृते ॥ ७३ ॥

(७) गोविन्दराजः । यजेतेति । अश्वमेधाख्यं वा क्रृतं कुर्यादित च सार्वभौमस्य-
राज आहितोऽन्तरधिकारो न तु प्रायशिच्चित्तार्थमाधारानं कार्यमभिजिद्विश्वजितौ प्रायशिच्चित्त-
द्वयं त्रिवृता त्रिवृत्स्तोमेनाग्निष्टुता त्रिवृदिति न चोच्यन्ते स्तोमः स्तोत्रसमूहः ॥ ७३ ॥

जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ॥

ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुद्गनियतेन्द्रियः ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । मितभुद्यावता न तृप्यति । नियतेन्द्रियो ब्रह्मचारी विषये-
ज्वगृष्टनुः ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणब्रुवहननेऽकामकृते ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदानां मध्यादेकं वेदं जपन्स्वत्प्याहारः संथतेन्द्रियो ब्रह्महत्यापा-
निहरणाय योजनानां शतं गच्छेदेतदप्यज्ञानकृते जातिमात्रब्राह्मणवधे तैवर्णिकस्य प्रायशिच्चित्तम् ।
तथा च भविष्यपुराणेऽप्यमेव इलोकः पठितो व्याख्यातश्च । जातिमात्रं यदा विप्रं हन्याद-
मतिपूर्वकम् । वेदविच्चाग्निहोत्री च तदा तस्य भवेदिदम् ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । जातिमात्रब्राह्मणवधेष्याह जपन्निति । तथा च यमः । जाति
मात्रं यदा विप्रं हन्यादमतिपूर्वकम् । वेदविदग्निहोत्री च तदा तस्य भवेदिदम् । जपन्वा-
न्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् । ब्रह्महत्यावनोदाय मितभुद्गनियतेन्द्रिय' इति ॥ ७४ ॥

(७) मणिरामः । अन्यतमं वेदं वेदानां मध्यादेकं वेदं एतदप्यज्ञानतोऽतिमात्र ब्राह्मण-वधे त्रैवर्णिकानां ज्ञेयम् । तथा वोक्तं भविष्यतुराणे । जातिमात्रं यदा विप्रं हन्यादमति-पूर्वकम् । वेदविच्छान्निहोत्री च तदा तस्य भवेदिदमिति ॥ ७४ ॥

(८) गोविन्दराजः । जपनिति । वेदानां मध्यादद्वावेदं वेदं जप्य अल्पहारः संयते-न्द्रियः ब्रह्महत्यानिर्हरणाय योजनशतं गच्छेत् ॥ ७४ ॥

सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणयोपपादयेत् ॥

धनं हि जीवनायालं गृहं दासःपरिच्छदम् ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । यावत्किंचिद्गोहिरण्यादिकं तत्सर्वं दातव्यम् । अत्वार्थवादो धनं हि जीवनायालमिति । तावता धनेन दत्तेनान्यस्मै जीवितं दत्तं भवतीत्येव साम्यम् । गृहं दासःपरिच्छदम् । परिच्छदशब्देन यावत्किंचिद्गृहोपकरणं सर्पिस्तैलधान्यादि कुण्डकटाहादि कुप्पशयनासनादि तत्सर्वं गृहाते ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वस्वं सहस्रादूर्ध्वम् । धनं वा जीवनायालमिति निमित्त-मात्रेण जीवनाय सत्कुटुम्बस्य द्विजस्य । गृहं वेत्यत्यल्पनित्ततायाम् । सपरिच्छदं परिच्छदः उल्लेखनादिः ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय दद्यात् यावद्ननं जीवनाय समर्थं गृहं वा गृहोपयोगि धनधान्यादि युतमतः । सर्वस्वं वा गृहवासःपरिच्छदं दद्यात् । जीवनायालमिति वचनाज्जीवनपर्याप्तं सर्वस्वं गृहं वा दद्यात्र ततोऽप्य एतच्चाज्ञानतो जातिभावब्राह्मणवधे ब्राह्मणस्य प्रायशिक्तम् । तथा च भविष्यतुराणम् । जातिमात्रं यदा हन्याद्ब्राह्मणं ब्राह्मणो गृहं वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः । प्रायशिक्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये । धनं वा जीवनायालं गृहं वासःपरिच्छदम् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्यैव जातिमात्रस्याज्ञानतः तद्वधेऽप्याह सर्वस्वमिति । अलं जीवनपर्यन्तस्थियि । तथोक्तं भविष्ये । जातिमात्रं यदा हन्यात् ब्राह्मणो ब्राह्मणं गृह । वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः । प्रायशिक्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये । धनं वा जीवनायालं गृहं वासःपरिच्छदे सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणयोपपायेदिति ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । उपपादयेत् दद्यात् ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । जीवनायालं धनं जीवनपर्याप्तम् ॥ ७५ ॥

(७) मणिरामः । जीवनायालं यावज्जीवनाय समर्थं सपरिच्छदं गृहोपयोगिधन-धान्यादि युतम् ॥ ७५ ॥

(८) गोविन्दराजः । सर्वस्वमिति । सर्वस्वं वा वेदज्ञाय ब्राह्मणाय दद्याद्यस्माद्दनं जीवनाय समर्थं गृहे वा गृहोपयोगि । धनधान्यादियुक्तं यतः सर्वस्वं वा गृहं परिच्छदं दद्यात् । जीवनायालमिति वचनाज्जीवनपर्याप्तं सर्वस्वं दद्यात् नातोऽर्जाक् ॥ ७५ ॥

**हविष्यभुवाऽनुसरेत् प्रतिस्तोतः सरस्वतीम् ॥
जपेद्वा नियताहारस्त्रिवै वेदस्य संहिताम् ॥ ७६ ॥**

(१) मेधातिथिः । हविष्यं मुन्यन्तं नीवारादि ग्राम्यमपि पयोधृतादि । प्रतिस्तोतः स्तोतः प्रति यानन्ति सरस्वत्याः स्तोतांसि तावन्त्यनुसरेत् । नियताहार आहारनिवृत्ति कृत्वा । वेदसंहितां लमन्त्रवाहणाकाम् । तिरावतेत् । एतोपा प्रायशिच्चतानामियमन्त्र व्यदस्था । बुद्धिपूर्वेण ब्राह्मणमात्रवधे द्वादशवार्षिकं 'लक्ष्यं शस्त्रभृता'मनेन विकल्प्यते यद्यपि द्वादशवार्षिके न मरणान्तं तथापि दैवोपपत्तिपत्तेऽन्तरामरणे सामिक्रते प्रायशिच्चते शुद्धच्छभावात् प्रत्यक्षयो न निवर्तते । द्वितीये तु तदानीनेव निर्मुक्तपापः । शस्त्रहतो वा कदाचिन्न ब्रियेत् । अत एव आद्योपात्प्रायशिच्चत्तमिच्छ्या विकल्पेन दातव्यम् । अग्नौ प्रवेशस्तु श्रोत्रियत्वादिगुणयुक्ते । तत्रापि सवनगणेऽग्नौ । सन्ति बहुधास्त्रिवर्वस्थास्तस्यावसानं शस्त्रेण गात्राणां खण्डशो विदारणं सवनगत इति पठन्ति । न च प्राणान्तिकेषु द्वैगुण्यसंभवः । न होकस्मिन् जन्मनि द्विर्मरणोपपत्तिः । तत्त्वल्यपीडानुभवात्तस्य द्वैगुण्यम् । न च द्वादशवार्षिकं द्विगणं युक्तम् । को हि देवसमश्चतुर्विशतिवर्षणिं प्रायशिच्चतं चरेत् । संवत्सरशेषे हि मृतस्य सर्वं निञ्जलं स्यात् । अश्वमेधयागस्तु दैवर्णिकानां सति संभवे पुर्वोक्तविकल्प्यते । गोसवादयस्त्वबुद्धिपूर्वं महागुणवति हन्तरि स्युः । योजनशतं बुद्ध्या च ब्राह्मणजातीयमात्रवधे । एवमुत्तराण्यपि । त्रिवृताग्निष्टुतेति समानाधिकरणे । एवं स्वजिता गौसवेनेति अभिजिद्विशजिती द्वे प्रायशिच्चते ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हविष्यभुवेति सर्वस्वदानेन विकल्पितम् । प्रतिस्तोतः प्रभासमारभ्य प्लक्षस्त्रवणान्तं यत्यत्त भरस्वतीं तत्वतत्र स्तोतो लक्षीकृत्य तीरेण गमनम् । जपेद्वेति ब्राह्मणहृत्यामाम् । संहितां मन्त्रभागमेकस्य वेदस्य ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । नीवारादिहविष्यात्रभोजी विख्यातप्रसरणादारभ्यापश्चिमोदधे: स्तोतः प्रतिसरस्वतीं यायात् । एतच्च जातिमात्रब्राह्मणवधे ज्ञानपूर्वके । तथा भविष्य-पुराणे । जातिमात्रे विप्रे देवेन्द्रमतिपूर्वकम् । हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्गृहतः । तदैतत्कल्पयेत्स्य प्रायशिच्चतं निबोध मे । हविष्यभुवेद्वापि प्रतिस्तोतः सरस्वतीम् । अथवा परिमिताहारस्त्रीन्वाराच्चदसंहिताम् । संहिताग्रहणात्पदकमव्युदासोऽवापि भविष्य-पुराणीयो विशेषः । जातिमात्रान्तु यो हन्यादिप्रं त्वमतिपूर्वकम् । ब्राह्मणोऽत्यन्तगुणवान् तेनेदं परिकल्पयेत् । जपेद्वा नियताहारस्त्रिवै वेदस्य संहिताम् । क्रृचो यजूषि सामानि वैविद्याख्यं मुरोत्तम ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञानतो जातिमात्रद्वये सगुणस्य निर्णयस्य वा ब्राह्मणस्याह हविष्येति । तथा च भविष्ये । जातिमात्रे हते विप्रे दैवादमतिपूर्वकम् । हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्गृह । तदा तत्कल्पयेत्स्य प्रायशिच्चतं निबोध मे । हविष्यभुक्त चर्त्तीरें प्रतिस्तोतः सरस्वतीम् । प्रतिस्तोतः समुद्रादि संगममारभ्य प्रतिकूलतया निः-सरणदेशपर्यन्तं गच्छेदिति । जातिमात्रं तु यो हन्यात् विप्रं तु मतिपूर्वकम् । ब्राह्मणोऽ-

त्यन्तगुणवान् तदेतत्परिकल्पयेत् । जपेद्वा नियताहारांस्तःकृत्वो वेदसंहिराम् । कृचो
यजूषि सामानि त्रैविद्याख्यां सुरोतमेति ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिस्त्रोतः प्रतिस्त्रोतसम् ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिस्त्रोतः सरस्वतीं अनुसरेत् गच्छेत् ॥ ७६ ॥

(७) मणिरामः । प्रतिस्त्रोतः स्त्रोतः सरस्वतीं विष्ण्यातप्रसरनादारभ्य पश्चिमाद-
विस्त्रोतः प्रति सरस्वतीं अनुसरेत् । एतच्च जातिशब्दवाह्यणवधे ज्ञानपूर्वके । तथा च
भविष्ये जातिमात्रे हते विष्रे दैवेंद्रं मतिपूर्वकम् । हतंता यदा वेदहीनो धनंत च भवेद्युतः ।
तदैतत्वाल्पयेत्तस्य प्रायशिच्चतं निवोध मे । हविष्यमनुक् चरेद्वापि प्रतिस्त्रोतः सरस्वतीं अथवा
पारमिताहारस्त्रीन् वारान् वेदसंहितानिंत ॥ ७६ ॥

(८) गोविन्दराजः । हविष्यभूगिति । नीवारादि हविष्यान्नभोजी विष्ण्यातप्रस्तवणा-
दारभ्य पश्चिमोद्धेः स्त्रोतः स्त्रोतः प्रति सरस्वतीं आर्यः दिवा परिमितभुक् दीन्वारान्वेद-
संहितां जपेदेवमेतानि तयोदशप्रायशिच्चतानि । जातिशक्तिगुणोपेक्षं सङ्कदद्विद्वित्तं तथा ।
अनुबन्धादि विज्ञानं प्रायशिच्चतं दिग्निदिशेत् । इति देवलस्मरणात् कर्त्तजातिशक्तिगुणानु-
वन्धाद्योपेक्षया हन्यमानगुणोपेक्षया वा व्यवस्थितविषयाणि कल्पनीयानि न तु विकल्पानि
गुरुणामानर्थक्यप्रसङ्गात् । सर्वेषां सर्वतानधिकारा इह समानजातीय एकनिमित्तोपनिपात-
मेकमेव मन्त्रेण प्रायशिच्चतमिच्छन्ति तदसत् । एनसि च तथूनि गुरुणि चेति गीतमस्मरणात् ।
शूद्रहत्याक्रान्तं चरेदिति वेदर्शनात् । विधेः प्रायमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं प्रोक्तं चतुर्थे
नास्ति भवेण निष्कृतिः ॥ ७६ ॥

(९) भारुचिः । त्ययोदशः व्राह्मणहत्याप्रायशिच्चतानि सामर्थ्याद् यथाधिकारं चतुर्ण-
मपि वर्णानां दिकल्पतो विज्ञेयानि । येन साक्षादद्व विकल्पः श्रूयते “वा”—शब्दाश्रयः ।
असामर्थ्यादिययं समुच्चयासंभवे विकल्पः । स्वकाभिप्रायणस्य श्रुतिप्रतिषिद्धस्यापि प्राय-
शिच्चतादन्यत्र सामर्थ्यम् । इदानीं द्वादशवार्षिकप्रायशिच्चतस्य गुणविष्यार्थमारभते ॥ ७६ ॥

कृतवापनो निवसेद्ग्रामांते गोव्रजेषि वा ॥

आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वादशवार्षिकस्यायं विशेषः कश्चिद्दैकल्पिकधर्मं उपदिश्यते ।
वपनं अपूर्वम् । आश्रमवृक्षमूले वैकल्पिकमेव वा कुटी स्थात् । “किमर्थं पुनस्तद्वैव
नोक्तम् ।” प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य वक्ष्यमाणं यथा स्थात् पृथक् प्रायशिच्चतं मा भूदिति
पूर्वव्याख्यातम् । स्वतन्त्रं हन्यस्मिन् प्रक्रान्तेऽन्यत्र प्राप्नोति, प्रक्रान्तासमाप्तौ दोषश्रवणात् ।
पृथगधिकारातपृथक् प्रयोगता । अन्यस्यान्यतरप्रयोगः ॥ ७७ ॥

(२) सर्वजनारथयः । प्रायशिच्चतत्रतेषु साधारणं धर्ममाह कृतवापनो निवसेदिति ।
ग्रामान्ते ग्रामद्विः ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं समाप्ते द्वादशवर्षं इत्युपदेशाद्द्वादशवार्षिकस्य विशेषमाह ।

लूनकेशनखशमश्रुर्गोब्राह्मणहिते रतः । गोब्राह्मणोपकारान्कुर्वन्नाग्रामसमीपे गोष्ठपुण्य-
देशवृक्षमूलान्नतमे निवसेत् वने कुटीं कृत्वेत्यस्य विकल्पार्थभिदम् ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । द्वादशवार्षिकस्य विशेषानाह कृतवापन इति चतुर्भिः । कृतवापनो
लूनकेशशमश्रुरित्यपूर्वावधिः । कृतवापस्थितिरिति कुवचिदर्थः । स एव रवाश्रमे पुण्ये
कुटीं कृत्वा वने वसेदित्यस्योपलक्षणार्थत्वात् ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । मतान्तरमाह कृतवापनो निवसेदिति । कृतवापनो व्युपत्केशशमश्रुः
ग्रामान्ते ग्रामसमीपे ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृतवापनः मुण्डः ॥ ७७ ॥

(७) मणिरामः । द्वादशवार्षिकस्य विशेषमाह कृतवाप इति । कृतवापनः लून-
केशनखशमश्रुः । ग्रामान्ते ग्रामसमीपे गोब्रजे गोष्ठे कुटीं कृत्वेत्यस्य विकल्पार्थभिदं ज्ञेयम् ।
मुच्यते जीवन्वपि ॥ ७७ ॥

(८) गोविन्दराजः । इदानीं समाप्ते द्वादशे वर्ष इत्युपसंहाराद्द्वादशवर्षस्येमं गुण-
विधिमाह कृतवापन इति । लूनकेशशमश्रुरोमाङ्गो ब्राह्मण उपकारान् कुर्वन् ग्रामसमीपे
गोष्ठपुण्यदेशे वृक्षमूलानामन्नतस्मिन् पूर्वोक्तवत्कुटीं वैकल्पिको निवसेत् ॥ ७७ ॥

(९) भारचिः । “ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटि कृत्वा वने वसेदि”त्येवमादिना यदुक्तं
तस्य वैकल्पिकाः केचिदत्रोपदिश्यन्ते धर्माः केचिदपूर्वा एव । गोब्राह्मणहिते इत अस्य
चानन्तरोक्तस्य गुणविधिरर्थवादः ॥ ७७ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सम्यक् प्राणान्परित्यजेत् ॥

मुच्यते ब्रह्महृत्याया गोप्ता गोब्रह्मणस्य च ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । अपरित्यायापि सम्यक् प्राणपरित्यागेन मुच्यते । परित्याणाया-
प्राणत्यागेनापि ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत प्रारब्धवत्स्यासमाप्तेऽपि त्रते येन कर्मणा पापक्षयस्तदाह
ब्राह्मणार्थं इति ब्राह्मणार्थं ब्राह्मणस्य प्राणरक्षार्थम् । एवं गवार्थं । सद्यो मुच्यत इत्यन्वयः ।
एतच्च तत्प्राणरक्षोद्देशोन् मरणे प्राणरक्षायामसिद्धायामपि तथा तत्प्राणरक्षणेनामृतस्यापि
शुद्धिरित्याह गोप्तेति ॥ ७८ ॥

(३) कुलत्कः । प्रकान्ते द्वादशवार्षिकेऽन्तराग्न्युदकहिंसकाद्याकान्तब्राह्मणस्य
गोर्वा परित्याणार्थं प्राणान्परित्यजन्ब्रह्महृत्याया मुच्यते गो ब्राह्मणं वा ततः परित्यायामृतोऽ-
प्यसमाप्तद्वादशवर्षापि मुच्यते ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । आरब्धद्वादशवार्षिकस्य विकल्पमाह ब्राह्मणार्थं इति द्वाभ्याम् ।
ब्राह्मणार्थं इति अग्न्युदकहिंसकाद्याक्रान्तयोर्गोब्राह्मणयोः कृते मरणेन तयोरक्षणेन वा व्यापृतो
विमुच्यते ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । परित्यक्तप्राणो रिक्तप्राणोऽपि वा गोब्राह्मणगोप्ता ब्रह्महत्याया मुच्यते ॥ ७८ ॥

(६) मणिरामः । द्वादशवर्षपृथ्येऽपि अग्न्यादिना नाशोपस्थितस्य ब्राह्मणस्य गोर्वा गोप्ता रक्षको भूत्वा ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा प्राणान् परित्यजन् अपूर्णोपि द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यायाः पापात् मुच्यते ॥ ७८ ॥

(७) गोविन्ददराजः । गवार्थं इति । प्रकान्ते द्वादशे दर्शे राजचौराग्न्युदकाद्याकान्त-ब्राह्मणपरिवारार्थं गोर्वोद्वरणार्थं निविकल्पं प्राणान् परित्यजन् ब्रह्महत्याया मुच्यते । ब्राह्मणं वा ततः परिलाय मृतोऽपि मुच्यते ॥ ७८ ॥

(८) भारविः । विनाशवत् स्थित्यर्थः । एतत्त्वं प्रकान्तद्वादशवार्षिकप्रायशिच्छत्स्तोप-दिष्टयते । तथा च गोब्राह्मणपरित्वाद्यासमाप्तकालोऽपि मरणाच्छुद्धयति । एवं परित्वाद्यामृतोऽपि शुद्धयतीत्यर्थः । एवं च नेदं प्रायशिच्छत्तान्तरं, किं तर्ह्यस्यैव गुणविधिः । यदि हैतत् प्राय-शिच्छत्तान्तरं स्यात्, तेन वैकल्पिकत्वादेतेषां प्रकान्तद्वादशवार्षिकप्रायशिच्छतोऽनेन नाधिक्रियते । येन वैकल्पिकेष्वेकस्मिन् प्रायशिच्छतेऽधिकृतों न प्रायशिच्छत्तान्तरेणाधिक्रियते, वैकल्पिकत्वादेव । इतरथा हि समुच्चयः स्यात् । एवं च विकल्पेऽस्य साक्षाच्छ्रवणमुपरुद्धयते । न चायं न्याय्यः । श्रुतोर्धानिरश्रुतकल्पना च । तस्माद् यथोक्त एवार्थः ॥ ७८ ॥

ऋबरं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा ॥

विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभेऽपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

(१) नेधांतिथिः । प्रतिरोद्धा प्रवृत्तः शस्त्रेण क्षतो वा युद्धकरणे । ऋवरम् । यदि न्यूनं तदा तिक्त आवृत्तयः । क्षते युद्धेऽसौ मुच्यते, अपरिलाय मृतोऽपि । सर्वस्वमवजित्येति ब्राह्मणादीनां चौरापहृतं यदि प्रत्यानयति, तदा मुच्यते । ब्राह्मणस्य वा तन्निमित्ते प्राणदाने । “ननु चोक्तं ‘गोप्ता गोब्राह्मणस्येति’” । सत्थम् । युद्धेनान्येन वा शरीर-व्यापारेण गां पङ्कलग्नां दस्युभिर्बोहमानां ब्राह्मणं शत्रुभिश्वैर्नद्या वाऽपहियमाणं यदि भोक्षयति ततः शुद्धतीत्युक्तम् । इह तु तन्निमित्तग्रहणाद्यदि धनेऽपहियमाणे ब्राह्मणो व्यामूढतयाऽस्तमानं हन्ति । निरपेक्षं वा चोरैर्युद्धयते तत्र तस्मधनदानेन ‘मा’ मृथा अहं त इयद्धनं ददामी’ति तमाशवास्य दत्वा मुच्यते ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रकारान्तरमाह ऋबरमिति । लयोऽवरा यत्र तत्त्ववरं बहून्वारानित्यर्थः । प्रतिरोद्धा गोब्राह्मणरक्षार्थं कृतवैशसोऽशक्ततयाऽकृतरक्षो जीवन्नपि मुच्यते । सर्वस्वमिति । तथा ब्राह्मणसर्वस्वं चौरैर्हियमाणमविभृत्यनीय ब्राह्मणाय दत्वा । विप्रस्य सर्वस्वमित्यन्ययः । तन्निमित्ते विप्रसर्वस्वनिमित्ते प्राणालाभे मरणे वित्ताप्राप्तावपि मुच्यते असमाप्तत्रोऽपि निष्पापे भवतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्तेनादिभिर्ब्राह्मणसर्वस्वेऽपहियमाणे तदानयनार्थं निर्व्याजं यथाशक्तिः प्रथत्नं कुर्वन् तंवं त्रिवारान्युद्धे प्रवर्त्तमानो नानीतेऽपि सर्वस्वे ब्रह्महत्यापापात्रमुच्यते अथवा प्रथमवार एव विप्रसर्वस्वमपहृतं जित्वार्जयति तथापि मुच्यते यद्वा धनापहारकत्वेन

स्वेनैव ब्राह्मणो युद्धेन मरणे प्रवर्तते तदा यद्यप्यपहृत्समधनदानेन तं जीवयति तदापि तभिन्निते तस्य प्राणलाभे ब्रह्महृत्यापापान्मुच्यते एतदितरप्रकारान्तरेण तु रक्षणे गोप्ता गोब्राह्मणस्य चैत्यपुनरुक्तिः ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । अथवरमिति । विप्रस्य तं वयोऽवरा निकृष्टा यस्मात्समुदायात् ब्राह्मणान् चतुरःपञ्च वा । सर्वमक्षीणं स्वं गस्य तं अवजित्य दस्युभ्यः प्रतियोद्धा रक्षिता च । पुनस्ते ध्यः तत्त्विगित्ते तादृशनिमित्तर्पि प्राणलाभे जीवति सति मुच्यते ब्रह्महृत्यात् इति । तत्त्विमित्ते धननिमित्ते धरणीधृतस्य धनदानेन रक्षणान्मुच्यते इति भेदातिथिः । पूर्वत जीव-रक्षणमत्त तु धनरक्षणविति भेदः । तथा च वायाचरन्तः । ब्राह्मणस्य परिवाणादग्रां द्वादश-कस्य वा । दीर्घतीव्रामयप्रतं ब्राह्मणं गामथापि वा । दृष्ट्वा पथि निरानन्दं कृत्वा वा ग्राह्याहा शुचिः । आनीय तस्य सर्वस्वं हृतं पापित एव वा । तत्त्विमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीववन्नपि विशुद्ध्यति ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । विप्रस्य परं प्रतिरोधः विप्रस्यापहृतं धनं तिःप्रत्याहृत्य वा सर्वस्वमपि जित्य विप्रस्यापहृतं सर्वस्वं सङ्कुदप्यपहृत्वृन् जित्वा प्रत्याहृत्य विप्रस्य तत्त्विमित्ते प्रायशिद्वत्त-निमित्ते प्राणलाभे विप्रस्य व्याघ्राचोरादिभ्यः प्राप्तं वधं परिहृत्येत्यर्थः मुच्यते ब्रह्महृत्याया इत्येव ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथवरं बहुवारम् । प्रतिरोधो वा मरणे गोब्राह्मणरक्षणम् । सर्वस्वं अवजित्य आनीय ब्राह्मणाय दत्वा वा । तत्त्विमित्ते प्राणलाभे कृतवैशसः सर्वस्वनिमित्ते प्राणा-लाभे मरणे धनाप्राप्तावपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

(७) गोब्रिन्दराजः । अथवरमिति । स्तोनादिभिर्ब्राह्मणसर्वस्वेऽप्हियमाणे तदुप-जीर्णीणार्थे यद्यत्यन्तन्यूनस्तदा लीन्वारात्तिरुद्धयुद्धे प्रवृत्तमानेनाहृत सर्वोऽपि मुच्यते । सर्वस्वं वा विजित्य अर्वागपि तिः प्रवृत्ते मुच्यते । ब्राह्मणस्य वा प्राणपरित्यागात् प्रकारान्तरे-णापि यदि तद्वेतुकः प्राणलाभो भवात् तदपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

(८) भारचिः । ब्राह्मणदव्यापहरणे तत्प्रतिमोचनाय । अमोचने न मुच्यते इत्यर्थः । निरुपवधं प्रदर्तमानः । अप्रतिरोधापि अथवरं प्रथम एव ब्राह्मणस्वापहरणप्रतिमोचनार्थे प्रयोगे । इत्येतदुक्तार्थः ॥ ७९ ॥

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ॥

समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महृत्यां व्यपोहति ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । अस्माद्वचनादाद्यशेषमुत्कान्तं विज्ञायते । दृढव्रत इति समाहित इति च पादपुरणे पदे । उपसंहारोऽयं पूर्वस्य ॥ ८० ॥

(२) सर्वजनारायणः । यदा तु व्रतनिमित्तहेतुः ब्राह्मणरक्षादि न कृतं तदाह एवमिति । दृढव्रतः स्मृत्यन्तरसिद्धसर्वनियमकारी । समाहित इष्टदेवतादि स्मरणवान् ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण सर्वदा नियमोपहितः स्वीसंयोगादिशून्यः संयतमना: समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महृत्यापापं नाशयति एवं ब्राह्मणार्थं इत्यादि सर्वप्रकारान्तद्वादश-वार्षिकस्य बोद्ध्यम् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एवमिति । हृषब्रतः आस्तिक्यवुद्धया अचाल्यव्रतः । द्वादशवार्षिकस्योपसंहारदर्शनान्मध्येष्वपि पठयमानाः पक्षा एतस्यैव दिकल्पह्याः षोडशी-ग्रहणविति तथा च जैमिनिसूत्रम् । प्रायश्चित्तेषु मध्ये एकैकशस्तस्य निष्पत्तेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्वेषु दिव्यत्यः । प्रायश्चित्तेषु मध्ये एकैकशस्तस्य निष्पत्तेन वापेन निवर्तकतया संबन्धः । कुतः ऐकाधर्थात् एकार्थस्तु विकल्पेरन्विति न्यायादेकेन प्रायश्चित्तेनैकस्य पापस्य निरस्यतया अपराकांक्षानिरहात् अन्यथाऽप्यवृत्तेष्वपि सूत्रार्थः । अत एत । ब्रतमध्ये मूर्गवीपि रोगवी विनिष्पूदितः । गोनिमित्त द्विजार्थं वा प्राणान्त्रापि परित्यजेत् । यदा दद्यात् द्विजेन्द्राय गवामयुतमुक्तम् । एतेष्वन्यतम् कृत्वा ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयादिति नारदोक्तमपि संगतमिति । अतोऽन्यतमभास्थायेति वक्ष्यति । प्राणान्तिकपक्षे तत्पुत्राद्यैस्तदन्त्येष्टिकरण ॥ दिकं फलमिति इलोकात्तर्यम् ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । कृतवाप्नो निवसेदित्यारभ्योक्तानां निथमानामन्यतमं निमित्ताभावादकुर्वतः कियता कालेन ब्रह्महत्याया भोक्त इत्यपेक्षायामाह एवं दृढवतो नित्यमिति । एवमिति कृतवाप्न इत्याद्यारभ्योक्तानां निथमानां परामर्शः समाहितः गोत्राह्याणरक्षण एकाग्रचित्तः ॥ ८० ॥

(६) गोदिन्दराजः । एवमिति । एवमुक्तंनैत्या सर्वदाऽविचलनिथमोऽस्त्रींसंप्रयोगः संयतमानाः द्वादशवर्षे समाप्ते ब्रह्महत्यायाः पापमपनुदतीत्येवं च ब्राह्मणार्थं गवार्थं इत्यादि सर्वं प्रकान्तद्वादशवार्षिकस्य वेदितव्यम् ॥ ८० ॥

शिष्ट्वा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ॥ स्वमेनोऽवभूथस्नातो हयमेधे विमुच्यते ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । चरमपक्ष उच्यते । शिष्ट्वा स्वमेन आत्मायं दोषम् । भूमिदेवतानां ब्राह्मणानां नरदेवैः क्षतियैः समागमे । ऋत्विजो ब्राह्मणः क्षतियो यजमान एवं कृताऽश्वमेधेऽवभूथस्नातो विमुच्यते । द्वादशवार्षिकस्योपसंहृतत्वात्स्वतन्त्रमिदं वैकल्पिकमिछन्ति । अन्य तु वैकल्पिकानां मध्यं उपदेशात्प्रकान्तद्वादशवार्षिकस्यैव गोत्राह्याणपरिच्छाणवत्समाप्त्यवधिमाहुः । यथा सारस्वतेन पक्षं वा प्रस्तवणं प्राप्योत्थानमिति । वयं तु ब्रूमः । उपसंहृतत्वादाद्यस्य वैकल्पिकमध्ये वा पाठादुभयरूपताऽस्य प्रकान्तेऽन्तेच सति संभवे ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शिष्ट्वा कथयित्वात्मनः पापम् । नरदेवैः राजभिः भूमिदेवानां ब्राह्मणानां समागमेऽश्वमेधावभूथे स्नातो मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ८१ ॥

(३) कुललूकः । अश्वमेधे ब्राह्मणानामृत्विजां क्षतियस्य यजमानस्य समागमेषु ब्रह्महत्यापापं शिष्ट्वा निवेद्यावभूथस्नातो ब्रह्महत्यापापामुच्यते द्वादशवार्षिकस्योपसंहृतत्वात् स्वतन्त्रमेवेदं प्रायश्चित्तम् । तथा च भविष्यतुराणे ॥ यदा तु गुणवान्विप्रो हत्वा विप्रं तु निर्णुणम् ॥ अकामतस्तदा गच्छेत्स्नानं चैवाश्वमेधिकम् । गोविंदराजस्तु अश्वमेधविवर्जितसकल-प्रायश्चित्तशेषत अस्य प्रकान्तद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यांतरावभूथस्नाने तेनैव शुद्धिरित्याह तदयुक्तं भविष्यतुराणवचनविरोधात् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । गुणवतोऽनुमन्तुरुनारब्धव्रतस्य वा निर्गुणब्राह्मणवधे स्वतन्त्रं प्राय-शिच्चत्तमाह शिष्टवेति । शिष्टवा निवेद्य स्वमेनः इति शेषः । भूमिदेवानां विप्राणां हृषमेधेऽव-मेधयागे तत्त्वत्यानां नरदेवानां नृपाणां समागमे मेलने ॥ तथा च भविष्ये ॥ यदा च गुण-वान्विप्रो हन्यद्विप्रं तु निर्गुणम् ॥ अकामतस्तदा गच्छेत्स्नानं चैदाश्वमेधिकमिति ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । स्वमेनः शिष्टवः विख्याप्य ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिष्टवा निवेद्य अस्य एनः अवभृथस्नातो हृषेभ्ये विमुच्यते ॥ ८१ ॥

(८) गोविन्दिराजः । शिष्टवेति । अश्वमेधिब्राह्मणानां कृत्विजां राजसमागमे सत्त्वात्मीयं ऋहृहत्यापापं निवेद्यावभृथाख्यकर्मज्ञभूतवरे त्वातो ऋहृहत्यापापाद्विमुच्यते । इतीदं वैकल्पिकप्रायशिच्चत्तमध्यानान्नातस्य तत्वापि द्वादशवार्षिकशेषभूतं तदुपसंहारोत्तरकालमभिधानात् । किं तर्हाश्वमेधवर्जितसकलप्रायशिच्चत्तशेषपतास्य त्याया । एवं चोपक्रान्तद्वादशवार्षिकादि प्रायशिच्चत्तस्यान्तरावभृथस्नानापनतौ तेनैव शुद्धिः ॥ ८१ ॥

(९) भारहिः । अश्वमेधावभृथस्य पृथिङ्गिनदेशोनारब्धान्त्यप्रायशिच्चत्तज्ञापनार्थः । इतरथा ह्यश्वमेधावभृथस्यामनातत्वादारब्धे द्वादशवार्षिके प्रायशिच्चत्ते तन्मध्येऽवभृथस्नातः शुद्धयेत । एतस्मात् पृथिङ्गिनदेशोनारब्धान्यप्रायशिच्चत्तस्यैवेदमश्वमेधावभृथप्रायशिच्चत्तं स्वतन्त्रं युक्तं । न चैतद् वैकल्पिकानामेतस्मात् स्वरूपत इतरेषां तत्कर्तरं प्रत्युपदेशः, येनाङ्गीकृतमन्यद् वैकल्पिकम् । कश्चिदेवमाह—तदयुक्तं, येन नाश्वमेधावभृथस्नातं स्वतन्त्रं, अनुपदेशाद् वैकल्पिकप्रायशिच्चत्तमध्ये । यतः प्रकरणात् कृतेऽप्युपसंहारे प्रक्रान्त-द्वादशवार्षिकप्रायशिच्चत्तस्यायं गुणविधिः । अथेदं द्वादशवार्षिकं कृतोऽपसंहारमिति व्यपेक्षा । तथापि सर्वेषां वैकल्पिकानां यथासंभवमिदमश्वमेधावभृथस्नातं गुणतः शुद्धिहेतुत्वान्निवृत्ये । अस्यार्थवादोऽनुष्टानस्तुत्यर्थः ॥ ८१ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते ॥

तस्मात्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुद्धयति ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । यजमानस्त्विजां ब्राह्मणक्षत्रियाणामश्वमेधसमागम एनो विख्यापनीयमित्यत्वार्थवादः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतोपपत्तिमाह धर्मस्येति । मूलं तदुपदेशेन धर्मप्रवृत्तेः । अग्रं राजन्यस्तेनातरक्षणेन विस्तार्येते । मूलाग्राम्यां वृक्षावरोधात्मधर्मविरोधात्मतस्नधर्मसंबन्धिजनसंसगदिधर्मक्षय इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेन धर्मोपदेशे कृते धर्मानुष्ठानाद्राजा तस्याग्रं प्रान्तं मन्वादिभिरुच्यते ताभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां समूलाग्रधर्मतरुणिष्यते: तस्मात्तेषां समागमेऽश्वमेधे पापं निवेद्यावभृथस्नातः शुद्धयतीत्यस्यैव विशेषः ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव सोपपत्तिकं द्रढयति धर्मस्येति । अग्रं आदिः विप्रो हि धर्ममुपदिशंस्तमुत्पादयति राजा तमनुपालयत्यतस्ताभ्यां धर्मवृक्षस्य समग्रोत्पत्तिः । एनः पापं विख्याप्य शुद्धयति ख्यापनेनानुतापनेनत्यत्र ख्यापनस्यापि विशुद्धहेतुतोक्तेः ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । विष्णुपतस्य प्राधान्यमुपादयति धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमिति । मूलमुपदेशकत्वात् । अग्रमनुष्ठापकत्वात् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां ब्राह्मणकथविद्याणां समागमे एनः पापं विष्णुपाप कथयित्वा विशुद्धयति ॥ ८२ ॥

(७) गोविन्दराजः । धर्मस्येति । यस्माद्वर्मस्य ब्राह्मणः कारणं तदुपदेशे सति तस्यागुष्ठानाद्राजा च तस्य प्रान्तं मन्वादिभिरुच्यते । तस्मिन्सति यस्मात्तत्समाप्तेस्तस्मात् ब्राह्मणराजां समागमेऽश्वमेधे पापं निवेद्यावभूथस्तातः शुद्धयति ॥ ८२ ॥

ब्राह्मणः संभवेनैव देवानामपि दैवतम् ॥

प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायशिच्चत्तिना परिषद्गमनं कर्तव्याग् । परिषत्पूज्यस्तु विधिरनुष्ठेयः । सा चैवंरूपा परिषदेवमर्थश्लोकोऽयमुत्तरच्च । उत्पत्त्यैव ब्राह्मणः देवानामपि देवो लोकस्य प्रमाणं प्रत्ययितः, प्रत्यक्षदर्शनवत् । न तदीयं वचनमपि शङ्कते कश्चित् । अत्र कारणं ब्रह्म देवस्तदर्थज्ञो ह्यदृष्टमुपदर्शयन् प्रमाणीक्रियते ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र प्रायशित्तज्ञानोगायमाह ब्राह्मण इति । संभवेनैवोत्पत्त्यैव संस्कारेष्वनुत्पन्नेष्वपि देवानामपि दैवतमाराध्यः । प्रमाणं चैव लोकस्य धर्मनिश्चये । अत देहुभाह ब्रह्मात्रैव हि कारणमिति । यतः कारणं धर्मनिश्चये ब्रह्मवेदस्तत्रैव नियमेनास्ति तत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मण उत्पत्तिमात्रैव किं पुनः श्रुतादिभिर्देवानामपि पूज्यः सुतरां मनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षदत्प्रमाणं तदुपदेशस्य प्रामाण्यात् यस्मात्तत्र वेद एव कारणं वेदमूलकत्वादुपदेशस्य यत एवमतः ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणो धर्मस्य मूलमित्यतोपपत्त्यन्तरमाह ब्राह्मण इति । संभवेनोत्पत्तिमात्रैव । अपिशब्दान्मनुष्याणां सुतरां प्रमाणं तदुपदेशस्यैव धर्मजनकतया प्रमाणत्वात् नेतरे । ब्रह्म वेदः अत्रार्थे कारणं प्रमाणम् । ब्राह्मणरूपदिश्यमान एव धर्मः फलजनक इति ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । निमित्तविशेषे प्रायशिच्चत्तिविशेषो ब्राह्मणनिर्णीतिः कर्तव्य इति वक्तुं ब्राह्मणस्य वैशिष्ट्यं तावदाह ब्राह्मणः सम्भवेनेति । दैवतं ईश्वरत्वाहः अनेन शक्त्यातिशय उक्तं प्रमाणं विश्रंभार्हमनेन ज्ञानातिशयेन ब्राह्मणाब्राह्मणेव कारणं नान्यत् ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणः संभवेनैव उत्पत्त्यैव । ब्रह्म वेदः । अत्रैव कारणं प्रमाणम् ॥ ८३ ॥

(७) गोविन्दराजः । ब्राह्मण इति । ब्राह्मण उत्पत्त्यैव किंमुत श्रुतादिभिर्देवानामपि पूज्यः किमुत मनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत् प्रमाणं यदसावुपदिशति तदनुष्ठेयं यस्माद् ब्राह्मणस्य प्रामाण्ये वेद एव कारणं तस्य वेदार्थोपदेशत्वात् ॥ ८३ ॥

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोऽप्येनः सुनिष्कृतिम् ॥
सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । परिषद्गमनं प्रायशिच्चित्तिनोऽनेन कथ्यते । तस्याश्च लक्षणं 'ब्राह्मणा वेदविदस्त्रयः परिषदिति । "ननु च 'दशादरा वा परिषत्' इति नक्ष्यति । तथा 'एकोऽपि वेदविदिर्मम्' इति ।" न दशसंख्या पुरुषाणामुपदिष्यते किं तर्हि गुणानाम् । तथा 'च तैविद्यौ हैतुकस्तर्कीं' इति गुणानामेव निर्देशः । 'एकोऽपि वेदवित्' इत्यनेन चैतत्प्रकटीकरोति हैतुकत्वादिगुणांतराभावेऽपि केवलेनैव वेदेन वेदवित्यरिष्टवं लभते । अयं तु इलोकः संख्यानिर्देशार्थः । अत्र यद्यपि वेदविद इत्युपात्तं, हैतुकत्वादयोऽपि गुणा गृह्णन्ते । न ह्यन्यथा वेदवित्वं शिष्टपरिष्ठलक्षणम् । ततैव व्याख्यास्यामः । "यदि वेदवित्वं न हैतुकत्वादिना विना भवति, दर्थं तर्हीद्विनुक्तप् 'एकोऽपि वेदवित्' इति ।" गुणान्तराभावेऽपि वेदवित्यरिग्रहार्थमित्येदपि हत्रैत वक्ष्यामः । अतः प्रायशिच्चित्तिना तथः समुदिताः प्रस्तव्याः । एकस्य कश्चाचित्प्रमादोऽनवधानं स्यात् । तथैतत्परिषद्गमनं विदुषाऽप्यदृष्टार्थं कर्तव्यमिति । यथा च परित्रिं विदुषां हि वाक् । न च रहस्यप्रायशिच्चित्ताभावप्रसङ्गः । यत्र कस्याऽप्यविदितं तद्रहस्यम् । विदिते तु परिषद्गमनम् । तथा चोक्तं 'घ्यानेनानुतापेन' इति— तदेतदयुक्तम् कल्पनाविषयत्वादस्य । 'शक्तिं चावक्ष्य पापं च प्रायशिच्चतं विकल्पयेदिति' अनुकृतिष्ठृतीनां प्रायशिच्चतं कल्पयेत् । तत्र त्रिभिर्या कल्पना कृता सा प्रमाणियतव्या ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततः किमायातमाह तेषामिति । तयोऽपि अत्यन्तालभे तेषां पापिनां पावनाय प्रायशिच्चित्तज्ञापनद्वारा । पवित्रं हीति हैतुकत्या ब्राह्मणैर्बहुभिरुपदिष्टप्रेव कर्तव्यं नान्यथा पापक्षय इत्यर्थः । पवित्रं पावनी चेति दर्शनात् । द्यामित्यध्याहर्यम् । तेषां वेदविद् इति कवचित्पाठः ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां विदुषां ब्राह्मणानां मध्ये वेदज्ञास्तयोऽपि किमुताधिकाः यत्पापनिहर्णनाय प्रायशिच्चतं ब्रूयुस्तत्पापिनां विशुद्धये भवति यस्माद्विदुषां वाक्यावयित्री ततश्च प्रकाशप्रायशिच्चतार्थं विदुषामपि परिषदवश्यं कार्या रहस्यप्रायशिच्चते पुनरेतनास्ति रहस्यत्वविरोधात् ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव स्पष्टयति तेषामिति । तेषां चतुर्णां वर्णनां एनस्मुजातेषु निष्कृति प्रायशिच्चतं ब्रूयः । सा निष्कृतिः । अत्र हेतुः पवित्रमित्यादि । विदुषां तयाणां ब्राह्मणानां वाक् ज्ञानाश्चादित्पावनीति भावः । धर्मस्येत्यादिश्लोकतयं परिषद्गमनस्तुत्यर्थमिति मेधातिथिः ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । ततः किमायातमित्यपेक्षायामाह तेषां वेदविदो ब्रूयुरिति । वेदविदो वेदार्थविदस्तेषां प्रायशिच्चित्तानाम् ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां पापिनां एनसु निष्कृति तयो वेदविदो ब्रूयः । तेषां विदुषां सा वाक् पावनाय पवित्राय स्यात् ॥ ८४ ॥

(८) गोदिन्दराजः । यत एवम् तः तेषामिति । सा तेषां पावनी यस्मात् पवित्रं विदुषां हि वाक् । ते ब्राह्मणां वेदाज्ञास्त्रयोऽपि किमुताधिकाः सापापकारिणां शुद्धये स्याद्यस्माद्विदुषां संबन्धिनी वाक् पापथित्यतश्च प्रकाशप्रायशिच्चत्तिनिष्ठयविदुषां पर्वदगमनं प्रायशिच्चत्ताज्ञतयावश्यं कार्यम् । रहस्यप्रायशिच्चते पुनरेतनास्ति रहस्यत्वविनाशप्रसङ्गात् ॥ ८४ ॥

(९) भारतिः । वक्ष्यति हि, “दशापरा वा परिषद् यं धर्मं परिकल्पयेत्” इत्येवमादि । एवं च सति प्रायशिच्चत्तपरिषद्ब्राह्मणोपासनात्तैरभ्यनुजातं प्रायशिच्चतं कुर्यात्, जानातोऽपि प्रतिव्यतिक्रमं प्रायशिच्चत्तमिति केचित् । तदग्रकृतम् । एवं हि रहस्यस्य प्रायशिच्चत्तानुपदेशः प्रसञ्जेत । येन “रहस्ये रहस्यं प्रकाशं प्रकाशम्” इतीयं स्मृतिः । क्व तर्हीदं यस्यार्थीलालो विज्ञानालाभः । अथवानुकृतप्रायशिच्चत्तविषयमेतद् विजेयम् । तथा च वक्ष्यते “अनुकृत-निष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये, शक्तिं चादेश्यं पापं च प्रायशिच्चतं विकल्पयेत्” इति । अथवा पापविशेषादर्थविशेषो ध्रमस्त्वयोऽनुग्रहात् तेषां यथा, एवमुपाधातादप्यधर्मक्षिणेषण भवितव्यं तद्विशेषान्देव । एवं च सत्येतस्मिन् निषय इदमारभ्यते तेषां वेदविदो ब्रूयुरितिः । तथा च सति तद्विशेषाद्ब्रह्महत्याप्रायशिच्चतानां गुरुलघुत्वं युक्तम् । इतरथा हि लघुपदेशाद्गुरुणां परिहरणादनुपदेश एव स्यात् । यथा लोके “पणलभ्यं हि न प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः पणैः” इत्येवमिहापि स्यात् ॥ ८४ ॥

अतोऽन्यतममास्थाय विर्धि विप्रः समाहितः ॥ ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वेषां ब्रह्महत्याप्रायशिच्चत्तानामुपसंहारार्थः श्लोकोऽयम् । विप्र-ग्रहणं चात चर्वर्वणप्रदर्शनार्थम् । व्यपोहत्यपहरति । आत्मबत्तयाऽन्तमज्ञानतया । शास्त्रार्थ-कृताभिनिवेश आत्मवानित्युच्यते । तस्यायमध्यवसायो ‘न शास्त्रार्थमन्यथा वर्तते’ ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यतमभिति तत्तदपनोद्योपापविशेषापेक्षया व्यवस्थितमित्यर्थः । विर्धि प्रकारम् । विप्रइति प्राधान्यादुक्तं यथोक्तव्यवस्थया तु योज्यम् । आत्मबत्तया प्रयत्न-वत्तया ॥ ८५ ॥

(३) कुलत्कृः । अस्मात्प्रायशिच्चत्तगणादन्यतमं प्रायशिच्चतं ब्राह्मणादि: संयतमना आश्रित्य प्रशस्तार्थतया ब्रह्महत्याकृतपापमण्डुदति । एतच्च ब्रह्मवधादिप्रायशिच्चत्तविधानं सङ्कृतापाकरणविषयं पापावृत्तौ त्वावर्तनीयं एनसि गुरुणि गुरुणि लघूनीति गौतमसंसरणात् पूर्णे चानस्यनस्त्रान्तशूद्रहत्याकृतं चरेदिति बहुमारणे प्रायशिच्चत्तबहुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ विधेः प्राथमिकादस्माद्विद्विये द्विगुणं स्मृतम् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तमिति गौतम-स्मरणात् गृहदाहादिना युगपदनेकब्राह्मणहनने तु भविष्यपुराणीयो विशेषः ॥ ब्राह्मणो ब्राह्मणं वीरब्राह्मणो वा बहून्हनुह ॥ निहत्य युगपद्वीर एकं प्राणान्तिकं चरेत् ॥ कामतस्तु यदा हन्याद्ब्राह्मणान्सुरसत्तम ॥ तदात्मानं दहेदग्नौ विधिना येन तच्छृणु ॥ एतच्चाज्ञानविषयं सर्वमेवत् । तथा ॥ अकामतो यदा हन्याद्ब्राह्मणान्ब्राह्मणो गुह ॥ चरेद्वने तथा वोरे

यावत्प्राणपरिक्षयम् । एतच्चाज्ञानवधे । प्रकृतत्वाद्युगम्भारणविषयम् । क्रममारणे तु विधेः प्राथमिकादस्मादित्यावृत्तिविद्यायकं वेदवचनम् ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्ततारतम्येनोक्तं नैमित्तिकतारतम्यमुपसंहरति अत इति । अन्यतमं ब्रह्महा द्वादशेत्यात्यादिमध्ये । आत्मवत्तया अस्त्यात्मा परलोकभागिति दृढात्मबुद्धा नह्यानात्मवित्क्षित्तिक्रियाफलमुपाशनुत इत्युक्तेः ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थमुपसंहरति अतोऽन्यतममात्मायेति । अत एवां विधीनां वित्रशब्दः क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणार्थः । केचिद्ब्राह्मणान्नामेव सर्वत्र प्रायशिन्ततानि विहितानि क्षत्रियादीनान्तु दण्डविशेषानुभारेणाहृषीयान्नामेव । इति मन्यन्ते ॥ ८५ ॥

(६) गोविन्दराजः । अत इति । अस्मात्प्रायशिच्चतं मरणादन्यतमं प्रायशिच्चतं ब्राह्मणादिः संयतगानाः आश्रित्य प्रशस्तात्मतया ब्रह्महत्याकृतं पापमपनुदति ॥ ८५ ॥

(७) भारुचिः । सर्वेषां ब्रह्मदृश्यप्रायशिच्चतानामुपसंहारश्लोकोऽथम् । विग्रहणं चात्र सर्ववर्णप्रदशेनार्थम् । तथा च सति सामर्थ्यादधिकारो यथासम्भवं ब्राह्मणादीनां प्रायशिच्चतेष्ववेक्षितव्यः ॥ ८५ ॥

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ॥

राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८६ ॥

[जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृतामन्त्रवाचया ।

गभिर्णीत्वथवा स्यात्तामात्रेयीं च विदुर्बुधाः ॥१॥

(१) मेधातिथिः । गर्भे ब्राह्मणजातीय एव । केन गर्भस्य पातनं कारयेत् । अविज्ञात-मज्ञातस्त्रीयुर्षविशेषव्यञ्जनम् । उपजाते प्रथाययं स्त्रीपुंसनिमित्तमेव । “कथं पुनः स्त्रिया-महतायां गर्भस्य वधो भवति ।” औषधादियोगेन गर्भस्य पातनम् । एतदेवेत्येकवचनात्प्रत्या-सन्नद्वादशवार्षिकमेवातिविद्यत इत्याहुः । अन्ये एतदिति शुद्धिकारणं सामन्यापेक्षायाम्, अतः सर्वप्रायशिच्चतातिदेशः । क्षत्रियवैश्यौ चेजानी धजमानौ भूतकालतः न विवक्षिता । स्मृत्यन्तरे ‘स्वनंगतौ राजन्यनैश्याविति’ । अतश्च प्रारब्धसोमपानयोरेष विधिर्न दर्शपूर्ण-मासादियजभानयोः । लिङ्गदर्शनं तु धजमानमात्रयोर्भवियतीति । ब्राह्मणीभूयैव यजत इति । आत्रेयीं स्त्रियमविलिगोत्तामाम् । जातेरविशेषात् स्त्रीपुंसयोर्ब्राह्मणिनामपि प्राप्तावात्रेया वचन-मन्यगात्रनिवृत्यर्थम् । अतो ब्राह्मण्या अप्यन्यस्या वधं उपपातकमेव । ‘स्त्रीशूद्रविट्क्षतियवध’ इति । यत् ‘स्त्रीसुहृदधम्’ इति तन्नातुर्वर्णस्त्रीमात्रे । अधमस्त्रीणामुपर्णातकमहापातक-प्रायशिच्चते विकल्पेते । भर्तृस्वगुणपेक्षो विकल्पो बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वकृतश्च सः । स्तनप-बालापत्ययोस्तदभावे बालानां दुःशके जीविते विजातियाशा अपि, ब्राह्मणभार्याया भर्तुद्वेषा-दन्पराधिन्या निमित्तात्तरतो वोपजाप्यमानायाः शीलं रक्षन्त्या असंप्रयुज्यमानाया वधः । एवमप्युत्तेष्या ‘स्त्रीसुहृदधम्’ इत्यादेशात् । अन्यत तु ‘स्त्रीशूद्रेति’ । आत्रेयां त्वविकल्पः । अन्ये त्वात्रेयीं गर्भसाहचर्यदृतुमतीमाहुः । पत्यते भ्रूहात्रेयाश्च हन्तेति । भ्रूहा ब्राह्मण-

वधकारी सा । सा च ब्राह्मणे व । अत कुशादवश्यं गर्भ उह्यत इत्याक्षेयी । यद्यपीदृश्यां
वृत्तौ तद्वितो न समर्थते, प्रयोगानुसारेण तु भवतीति ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनाशास्यणः । गर्भ ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामाहितमविजातं पुनर्पुंसकस्त्रीवधाद्युक्त-
मेव । ईजानौ सोमेत । आत्रेयीगतिगोत्रां रजस्वलां च । तथाहि । कृतुमतीमात्रेयीमा-
हुरिति गौतमः । अतिगोत्रां वा नारीमिति विष्णुः । सा च ब्राह्मणे व आत्रेयी ब्राह्मणीमिति
शङ्खस्मृते । ब्रतमित्यभिधनात्कामतोऽनि हनने न मरणान्तं कित्र द्वादशवार्षिकमेव ।
अकामतस्तदर्थम् ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रकृतत्वाद्वाहूणगमविषयं स्त्रीपुनर्पुंसकत्वेनाविज्ञातं क्षत्रियं वैश्यं च
यागप्रवृत्तं हृत्वाऽह्नेयीं च स्त्रियं ब्राह्मणीं तथाक्षेयीं च ब्राह्मणीमिति यमस्मरणात् । हृत्वा
ब्रह्महत्याशायाश्वित्तं कुर्यात् । आत्रेयी च रजस्वला कृतुस्नातोच्यते रजस्वला
कृतुस्नातामात्रेयीमिति वसिष्ठस्मरणात् । एवं चान्त्रेयीब्राह्मणीवधे त्वैवार्षिकमुपातामकं
यथोक्तं स्त्रीशूद्रविट्ठत्ववध इति यदन्तरश्लोके कृत्वा च स्त्रीमुहूर्द्वधमिति तदाहितानि-
ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीभार्याविषयम् । तथा चाङ्गिराः । आहितान्नेर्वास्त्रिपूणस्य हृत्वा
पत्नीमन्विताम् ॥ ब्रह्महत्याक्रतं कुर्यादाक्षेयीघनस्तथैव च ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रवधप्रायश्चित्तप्रसंगेन तदर्थमातिदेशिकब्रह्महत्यामाह । हृत्वेति
द्वाभ्याम् । प्रकृतत्वाद्विप्ररेतोऽन गर्भ स्त्रीपुनर्पुंसकत्याज्ञातम् । ईजानौ यागार्थ दीक्षितौ ॥
यागस्थक्षत्रविड्धते चरेद्ब्राह्मणो ब्रतम् । गर्भहा च यथावर्णं तथाक्षेयीनिषूदक इति यज्ञ-
वत्क्लयोक्ते ॥ १ । यथावर्णं एकगुणायुक्तभेदेन आत्रेयी रजस्वला रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयी-
मिति वसिष्ठवचनात् । तथाक्षेयीं च ब्राह्मणीमिति यमस्मृतेविप्रैव सा जातिस्तु बादरायण
इति च्यायात् अतिगोत्रा वा ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्रह्महत्याक्रतं केषुचिन्मितेष्वतिदिशति हृत्वा गर्भमविज्ञातमिति ।
अविज्ञातमविज्ञातस्त्रीपुंसविभागम् । गर्भ ब्राह्मणगर्भं आत्रेयीं रजस्वलामविज्ञातामात्रेयी-
माहुरिति वसिष्ठः रजस्वलामतिगोत्रामिति वैष्णवं वचनम् ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविज्ञातं गर्भं स्त्रीपुनर्पुंसकं हृत्वा ईजानौ राजन्यवैश्यौ आत्रेयीं
रजस्वलामतिगोत्रां कृतुस्नातां वाक्षेयीमाहुः ॥ ८६ ॥

(७) गोविन्दराजः । हंचेति । राजन्यवैश्यौ वेजानावाक्षेयीमेव च स्त्रियम् ॥ प्रकृतत्वाद्
ब्राह्मणगर्भं स्त्रीपुंसकत्वेनाविज्ञातं हृत्वा क्षत्रियवैश्यौ वा यागप्रवृत्तौ हृत्वाऽत्रेयीं रजस्वलां
कृतुमतीमात्रेयीमाहुरत्र ह्येष्यदपत्यं भवतीति वसिष्ठस्मरणात् । अतिगोत्रां वा नारीमिति
विष्णुस्मरणात् । सा चाक्षेयीं च ब्राह्मणीमिति शङ्खस्मरणद्ब्राह्मणीं तामिति चाक्षेयीं हृत्वा
वधे उपपातकं यथोक्तं स्त्रीशूद्रविट्ठत्वियवध इति । यदन्तरश्लोके कृत्वा स्त्रीमुहूर्द्वध इति
तत् । आहितान्नेद्विजाग्रस्य हृत्वा पत्नीमन्विताम् । ब्रह्महत्याक्रतं कुर्यादाक्षेयीघनस्तथैव
च ॥ इत्यङ्गिरस्मरणादाहिताग्निब्राह्मणप्रतित्राब्राह्मणीभार्याविषयम् ॥ ८६ ॥

(९) आत्मचिः । ब्रह्महत्याप्रायशिच्चत्तातिदेशोऽयं गर्भादिहन्तूणाम् । गर्भेश्च ब्राह्मण-गर्भ एव प्रकरणाद् विज्ञेयं । आवेष्यो तु रजस्वला ब्राह्मणेव । तस्यां हि कदाचित् पुंससंभव इति, अतः तां हत्वा ब्रह्महा भवति । गोत्रत इत्यपर आवेषीमाहुः; यस्माच्चात्रेयी हत्वा ब्रह्महा भवति, ततोऽन्यां ब्राह्मणीं हत्वा न ब्रह्महेति गम्यते । गदादिषु तु जातिमातस्य विवक्षितत्वात् स्त्रीयां पुंसि चाविशेषेण प्रायशिच्चत्तम् । यच्चोपरिष्टश्लोके वक्ष्यति “कृत्वा च स्त्रीशुहृदधम्” इति, स्त्रीशुहृण्ड तदपि ब्राह्मणा एव । गोवधादौ च स्त्रीशुहृण्डस्य विद्यमानत्वाद्विकल्पेन ब्राह्मणामिदं प्रायशिच्चत्तं स्थात् । दिकल्पश्च गुणपेक्षो युक्तः; गुरुलघुप्रायशिच्चतयोः प्रत्यधाप्रत्ययकारणेन वा । एवं चावेषीशुहृण्डमर्थवाद् भवति । सबनगतौ राजन्यवैष्यी हत्वैतदेव । तथा च ब्राह्मणं “यो वै कश्चिद् यजते ब्राह्मणीन्द्रैव यजते” इति ॥ ८६ ॥

उक्त्वा चेवाननृतं साक्ष्ये प्रतिरम्भ गुरुं तथा ॥

अपहत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृदधम् ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । हिरण्यभूम्यादिसाक्षे नु वधादिसंशये वाऽनृताभिधाने प्रायशिच्चत्त-मेतत् । अत इदं दोषातिशयः श्रूपते ‘भञ्जता’मित्यादि । अन्यत गुरुलघुभावेन कल्पना कार्या । प्रतिरम्भेति यदुक्तं ‘मलीकानिर्बन्ध’ इति लदेवेदं ‘प्रतिरंभः’, संरंभपूर्वको गुरोरु-पद्रवारंभः । निःक्षेपः । अतापि दरिद्रस्य भहतो धनवतोऽधर्मस्योतान्यस्य ब्राह्मणजातीय-स्येत्यादिकल्पना । यत त्वेकमेव श्रूपते तत्पथाश्रुत्येव भवितुमहंति । कः वालपनाया अवसरो, न चेह कौटसाक्षिनिःक्षेपयोर्लघुप्रायशिच्चतमस्ति । यदपि सुरापाने तदपि तुल्यमनेन गरीयः, श्रुताश्रुतविषयत्वं ‘शर्वित चावेष्येति’ यत् । सत्यप्य‘नुक्तनिष्ठृतीनामिति’ श्रवणे ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साक्ष्ये यत्त सत्यवचसि वर्णिनां वधः । प्रतिरुद्ध्य मिथ्याभिशापेन संयोज्य निःक्षेपम् । ब्राह्मणस्यापि सुवर्णरूपं रजताद्यपि ब्राह्मणस्य । स्त्री स्वभार्या अवेष्टा अनावेषीय यद्भावाविधस्तूपातकमेव ब्राह्मणीवधत्वेऽपि तथा चान्यत दर्शितम् । सुहृन्मितमब्राह्मणोऽपि तस्य वधम् ॥ ८७ ॥

(३) कुललूकः । हिरण्यभूम्यादियुक्तसाक्षेजनृतमुक्ता गुरोश्च मिथ्याभिशाप-मुत्पाद्य निःक्षेपं च ब्राह्मणसुवर्णरूपद्वजतीर्ति द्रव्यं क्षतियादेः सुवर्णमपि चापहृत्य स्त्रीवद्यं च यथा व्याख्यातं कृत्वा मित्रं ब्राह्मणं हत्वा ब्रह्महत्याप्रायशिच्चतं कुर्यात् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्ष्ये दातव्ये साक्ष्ये भूम्यादर्थे अन्यत ग्राणायामाचमनयो-विधानात् । प्रतिलभ्य मिथ्याभिशापमुत्पाद्य । प्रतिरुद्ध्येति पठे स एवार्थः । गुरुं ब्रह्मदम् निःक्षेपं ब्राह्मणसुवर्णातिरिक्तम् । स्त्रीसुहृदधं छृत्वा प्रायशिच्चतं कुर्यादित्यध्याहारेण-न्वयः । स्त्री आहिताग्नेर्बाह्मणी ज्ञातव्या वा अंगिराः । आहिताग्नेर्द्विजाग्न्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्महत्यावतं कुर्यादात्रेयीमन्स्तथैव चेति । सुहृत् यागस्थक्षतिय-वैश्यब्राह्मणमित्रम् ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । गुरुं प्रतिलभ्य गुरोः प्रातिकूल्यं कृत्वा स्त्रीभार्या एतदेव व्रतं चरेदित्यनुष्ठः ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुं प्रतिलभ्य मिथ्याशायः ॥ ८७ ॥

(७) गोविन्दराजः । उक्तवेति । यत्र साक्षेऽर्थप्रत्यार्थनो वधार्हतोपेति तत्वासत्यमुक्त्वा गुरोश्च मिथ्याशापमूत्पाद्य निक्षेपं च ब्राह्मणयुवर्जमणि वापहृत्य स्त्रीवधं च यथाव्याख्यातं कृत्वा मितं च ब्राह्मणं निहत्य ब्रह्महत्याप्रायशिच्चतं कुर्यात् ॥ ८७ ॥

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतो द्विजम् ॥

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रमाण्य हत्वा । निष्कृतिर्निति । प्रागवं व्याख्यातार्थः प्रायशिच्चत्तगौरवोपदेशपरः ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इयं विशुद्धिस्तद्वैहावच्छिन्नस्य देहिनो व्रतादिना शुद्धिः । न विधीयते निष्कृतिः तद्वैहावच्छेदेन मरणे न तु भवत्येव ॥ ८८ ॥

(३) कुललूकः । एततु प्रायशिच्चतं विशेषोपदेशमन्तरेणाकामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितं कामतस्तु ब्राह्मणवधे नेयं निष्कृतिः नैतत्प्रायशिच्चतं किन्त्वतो द्विगुणादि करणात्मकमिति प्रायशिच्चत्तगौरवार्थं न तु प्रायशिच्चताभावार्थं कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायशिच्चतैः पृथग्यिधैरिति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्महत्यानिष्कृतिमुपसंहरति इयमिति । प्रमाण्य हत्वा । न विधीयत इति प्रायशिच्चत्तगौरवार्थं निन्दाद्वैगुण्यस्योक्तत्वात् । इयमुक्त्वा द्वादशावधिकादिका । अत्रैव च कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायशिच्चतैः पृथग्यिधैरित्युक्तमन्यथा पूर्वापरिवरोध इति । न च तद्विप्रातिरिक्तविषयकं संकोचे भावात् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । ‘उदिता ब्रह्महा द्वादशाब्देऽही’त्यादिनोक्ताः कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते इदं विशेषविषयं कामकारेष्याद्वेषे श्रुतिनिर्दर्शनात् । कामतस्तु कृते मोहात्प्रायशिच्चतैः पृथग्यिधैरित्येते । सामान्यविषयेऽपीन्द्रोयतीत् सालावृक्षेभ्यः प्रायच्छदित्यादिकं धर्मप्रधानलोकोपकारकविशिष्टपुरुषविषयं न सार्वत्रिकमित्यविरोधोऽवगन्तव्यः ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अकामतः द्विजं प्रमाण्य हत्वा ॥ ८८ ॥

(७) गोविन्दराजः । इयमिति । एषा निष्कृतिरबुद्धिपूर्वब्राह्मणवधे उक्ता । इच्छातो ब्राह्मणवधे प्रायशिच्चतेन संशुद्धिर्नोपदिश्यते । अन्ये त्विन्द्रो यतीनित्याद्युक्तं श्रुतिलङ्घकामतोऽपि ब्राह्मणवधे प्रायशिच्चतमिच्छतीदं च ब्राह्मणवधवर्जनादरार्थव्याचक्षते ॥ ८८ ॥

(९) भारुचिः । कामतोऽकामत इति कृतविचारः । तस्मान्न कामकृते प्रायशिच्चताभावं दर्शयति, कि तहि प्रमादस्तुत्यर्थमिदं कल्पयते । इतरथा हि पूर्वापरविरोधः स्यात् ।

अथवा प्रायशिच्चत्तगुरुत्वोपदेशपरमिदं गुणतः कामतो वधे ब्राह्मणस्य । एवच्च सर्वगुण-विशेषापेक्षया सप्रत्ययाप्रत्ययवधापेक्षया च ब्रह्महृत्याप्रायशिच्चत्तानि यथा संभवमर्थयोगापेक्षया प्रकल्प्यानि । अन्यानि चैवमेव समार्थानि ॥ ८८ ॥

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णा सुरां पिबेत् ॥

तथा स काये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥ ८९ ॥

(१) देखातिथिः । द्विजश्रुतिर्विद्याणार्थं । आह च स्मृत्यन्तरे 'ब्राह्मणस्य उष्णां मा सिंचयुः सूराम्' (गौ. २३/१) इति । मोहादित्यनुदादः । अग्निवर्णा वर्णश्रुतिग्रहणं सामान्यलक्षणार्थम् । अत एवाह काये निर्दग्धे मुच्यते इति ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुरापानप्रायशिच्चत्तमाह सुरामिति । पैष्टीपाने तथाणां गौडीमाधवीपाने तु विप्रस्येत्याशयेन द्विज इत्युक्तम् । मोहात् रागात् न त्वज्ञानात् । निर्दग्ध इति मृत्युदेतुतां दर्शयति । अग्नीवर्णमिनिसदृशमोत्थेन । एतदुत्तरेष्वपीत्यनुष्ठयते ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । सुराशब्दः पैष्टीमात्रे मुख्यो न तु गौडीमाधवीपैष्टीषु त्रितयानुगतैकरूपाभावात्प्रत्येकं च शक्तिकल्प्यते शक्तितत्त्वयक्तप्राणां गौडीमाधवी-मादिरामु गुणवृत्त्यापि सुराशब्दप्रयोगोपततः । अत एव भविष्यपुराणे । सुरा च पैष्टी-मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे । पैष्टचाः पानेन चैतासां प्रायशिच्चतं निवोधत । मनुोक्तं माहाबाहो समाप्तव्यासयोगतः । एतासामति निर्दर्शणे षष्ठी । एतासां गौडीमाधवी-पैष्टीनां प्रकृतानां मध्ये पैष्टीपाने मनूकं प्रायशिच्चतम् । सुरां पीत्वा द्विजो मोहादिति निवोधतेत्यर्थः । मुख्यां सुरापैष्टीं रागादिव्यामूढतया द्विजो ब्राह्मणादिश्च पीत्वाऽग्निवर्णा सुरां पिबेत्यथा सुरया शरीरे निर्दग्धे सति द्विजस्तस्मात्पापानमुच्यते । एतच्च गुरुत्वात्कामकारकृतसुरापानविषयम् । तथा च बृहस्पतिः । सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिःक्षिपेत् । मुखे तथा स निर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नयात् ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । सुरापानप्रायशिच्चतं सार्थवादमाह सुरां पीत्वेत्यष्टभिः । कामतस्तपाने मरणातिकप्रायशिच्चतम् । तथा च बृहस्पतिः । सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं चैव तां मुखे । क्षिपेत्यथा स निर्दग्धोऽमृतः शुद्धिमवाप्नयादिति । सुरापदभव पैष्टचां मुख्यं अन्यत्र मादकयोगाद्गौणम् । अत एव भविष्ये । सुरा च पैष्टी मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे । पैष्टयाः पाने तु चैतासां प्रायशिच्चतं निवोधतेति । एतासां सुराणां मध्ये । सुरा चैव मलमन्नानमिति वक्षति अन्नानमिति लिङ्गात्पैष्टीति ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । अमोहान्मतिपूर्वकं एवं व्याख्याने स्मृत्यन्तराणि संगच्छन्ते अग्निवर्णमिनिस्पर्शा स्वकाये निर्दग्धे मरणे सति ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा सुरया ॥ ८९ ॥

(७) गोविन्दराजः । सुरामिति । द्विजातिगन्धातिशयव्यामूढतया चेच्छातः सुरां पैष्टीं मुख्यां पीत्वाऽग्निस्पर्शा सुरां पिबेत् । तथा सुरया शरीरे दग्धे सति द्विजातिः तस्मात्पापादिमुच्यते ॥ ८९ ॥

(१) भारुचिः । एतच्च मूतस्य शुद्धिविजेया । तथा च सुरावाग्निवर्णंत्वमनु-
गृहीतं भवति । मोहादिति चात्र यदुकं, तत्पूर्ववार्थार्थिन्देशलिङ्गम्, यदुकं “प्रायशिच्चती-
यतां प्राप्य मोहात् पूर्वकृतेन वा” इति, अत्र मोहस्य स्वशब्देनैवापदेशात् ॥ ८९ ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ॥

पथो धृतं वाऽमरणादगोशकृद्रसमेव वा ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यतरप्रायशिच्चतमग्निवर्णं भवत्येव । गोमूत्रादयो द्रव्यविशेषा
अन्यप्रकारमरणनिवृत्यर्थः । सुरा च पैष्टीति विजेया । तां मुख्येत्युपचरन्ति । अन्यत्र
तु प्रयोगो गौणः । कामतः पाने चैतत् । तथा च दक्षयति । ‘अज्ञानादारुणीं पीत्वा संस्वारे
णैव शुद्धयति’ । अग्निवर्णमित्यग्निस्पर्शमिति ज्ञातव्यम् । तथा चाह ‘आमरणादिति’ ।
सुरा च स्वर्णामपि प्रतिषिद्धा । उक्तं हि वासिष्ठे ! ‘तथा ब्राह्मणी सुरापी भवति । न तां
देवाः पतिलोकं नयन्ति । इहैव सा भ्रमति क्षीणभूष्णा लोके प्रेत्यावाप्यु च जलभुभवति’
॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आमरणादादद्विवर्मिरणं भवति । गोशकृद्रसं निष्पीडय
गृहीतम् । एतत्कामतः पाणे । अकामतः स्मृत्यन्तरोक्तं ज्ञेयम् ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । गोमूत्रजलगोक्षीरगव्यधृतगोमयरसानामन्यतमग्निस्पर्शं छृत्वा
यावन्मरणं पिबेत् ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । आमरणादितिच्छेदः [कपिदेहे ततः सुरापानजात् । तदभावे
गोमूत्रादि पंचाग्निवर्णमिति पदानां विशेषणम्] ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । उदकादीनामपि विशेषणामग्निवर्णमिति आमरणात्पिबेद्यथा गोमूत्रादी-
नामन्यतमस्य पानेन भरणं प्राप्नोति तथा पिबेदिति ॥ ९० ॥

(६) गोविन्दराजः । गोमूत्रमिति । गोमूत्रोदकगोक्षीरधृतगोमयरसानां वान्य-
तमग्निस्पर्शं मरणपर्यन्तं पिबेत् ॥ ९० ॥

(७) भारुचिः । द्रव्यमात्रविकल्पार्थं चेदमारब्धम् । तथा चौष्ण्यगुणस्समानोऽत्र
पूर्वद्रव्येण । अग्निवर्णंत्वं च सर्वशेषः । तथा वामरणादित्युक्तं एतच्च मुख्यसुरापाने
कामतः प्राणान्तिकं प्रायशिच्चतम् ॥ ९० ॥

कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ॥

सुरापानापनुत्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । इदं प्राणात्यये औषधार्थम् । अन्येन विहितस्यापि तस्य ।
अज्ञानात् तप्तकृच्छ्रसहितः पुनः संस्कारो दर्शयिष्यते । अन्ये तु गौडीमाध्यवोहपवरित-
सुराभावयोरिच्छन्ति । तथा च स्मृत्यन्तरे ‘असुरामद्यपाने चांद्रायणमध्यसनीयम्’ ।
सकृदिति कणपिण्याकयोरुभयोः शेषः । निशायाम् । अवालमध्यम् । गोलोमाजालोमादिकृतं
वासः । जटी शिखाऽन्यैर्वा केशः । ध्वजी मद्यघटिकादिनेति ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कणान् तण्डुलकणान् यवागूं पक्त्वा पिबेत् । भिष्याकं तिलकलं जलेनालोडयाद्वं सकृन्निशि । चीर्त्वासा इत्यादि चोभयगतम् । चीरं खण्डवस्त्रम् । ध्वजी सुराभाण्डध्वजं पुरस्कृत्वा । एतच्च कामत उपलभ्यमानमध्यसुरासंसृष्टजलपाने ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । अथवा गौरोमादिङ्गतवासा जटावान्सुराभाजनचिन्हः सूक्ष्मतण्डुलावयवान् आङ्गल्यतैलं तिलं वा रावावेकवारं संवत्सरपर्यंतं सुरापानपापनाशनार्थं भक्षयेत् । इदमवुद्धिपूतेकमनुभ्यसुरापाने द्रष्टव्यम् । न तु गुणान्तरवैकात्पकं लघुत्वात् ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । अकामतः पैष्टीपाने कामतश्च गौडोमाध्योः पान आह कणानिति । कणान् तण्डुलस्य सूक्ष्मांस्तुषयुक्तवयदवान् । यिष्याकं निःसारिततैलं तिलं वालवासाः गोवालनिर्मितवासाः । ध्वजी मद्यघटिका ध्वजरूपा यस्य सः ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । अकामतः पाने प्रायश्चित्तमाह कणान्वः भक्षयेदद्वमिति । वालवासा गौवालङ्गतवस्त्रशरः जटी ध्वजी सुराकलशचिन्हयुक्तश्च भूत्वा कणानिष्याकं वा सकृन्निशि संवत्सरगिह भक्षयेत् ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुरापानस्य अपनुद्यर्थं बालवासाः प्रावारकम्बलादि ॥ ९१ ॥

(८) गोविन्दराजः । कणानिति । अथवा गोलोमादिङ्गतवासा जटावान् सुराभाजनचिन्हहस्तन्दुलमलं तिलखलं चैकवारं रात्रौ संवत्सरं सुरापानपापनिर्हणार्थं भक्षयेदिति-दमवुद्धिपूर्वमुख्यसुरापाने द्रष्टव्यं न पूर्ववैकल्पिकं लघुत्वात् ॥ ९१ ॥

(९) भारविः । एतच्च प्रायश्चित्तं मुख्यसुरापान एवाकामतो गम्यते । एवं ह्येतद्व्यतिक्रमे सप्रत्ययाप्रत्ययकारणभेदात् गुह्यलघुत्वं प्रायश्चित्तस्योपन्नं भवति । तथा च गौतमोऽप्रत्यये सुरापाने लघुप्रायश्चित्तमाह सप्रत्ययसुरापानप्रायश्चित्ताद् गुह्णः “अमत्या पाने पयो चृतमुदकं वायुं प्रति व्यहं तप्तानि स कृच्छ्रस्ततोऽस्य सस्कारः” इति । अथवेतरयोः सुरयोः पान एतलघुप्रायश्चित्तं विजेयम् । तथा च स्मृत्यन्तरं “असुरामद्यपाने चान्द्रायणमध्यसेदिति” ॥ ९१ ॥

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ॥

तस्माद्ब्राह्मणराजन्यो वैश्यर्शच न सुरां पिबेत् ॥ ९२ ॥

(१) मेधातितिः । ‘अन्नशब्दो यद्यप्यदनक्रियाकर्मणि व्युत्पाद्यते, तथापि त्रीह्यादि-प्रभृतावेव भक्तसत्त्वपूपादौ प्रसिद्धत्रप्रयोगः । तथा चान्नेन व्यञ्जनमिति भेदोपात्तिः । अतः पिष्टविकारत्वात् सुराया अन्नव्यपदेशे लब्धेऽन्नानां मलमिति निवारणोपत्तौ पैष्टच्चाः सुरायाः प्रतिषेधे लिङ्गमिदम् । लिङ्गं त्याणां वर्णाणां संपद्यते । ब्राह्मणक्षत्रिवैश्यैरपि वर्णः पैष्टी न प्राप्तव्या । किं च सैव सुरा मुख्या गौडीमाध्ययोः । एवं यथा सीधुमाध्वीक-योर्गुर्ह प्रायश्चित्तं न तथान्येषामरिष्टादीनां मद्यानाम् । मलशब्दः पाप्मेति व्याख्यातो निन्दातिशयदर्शनार्थः । सत्यपि प्रायश्चित्तप्रकरणे वाक्यात् सुरापाननिषेधोऽयम् । भिन्न-वाक्यत्वाच्च नार्थवादः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नानां मलं अन्नानामशुद्धभागः । यच्च मलमशुद्धभागः स पाप्मा पापहेतुः । शूद्रस्तु स्वत एव पापत्वात्पिबन्नपि नाधिकपापवान्भवतीत्यर्थः । अन्नानामित्युक्तत्वादन्नपिण्डप्रभवत्वात्पैष्टयैव तथाणां वर्णानां निषिद्धा ॥ ९२ ॥

(३) कुललूकः । यस्मात्तंडुलपिण्डसाध्यत्वात्सुरा अन्नमलं मलशब्देन च पापमुच्यते तस्माद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः पैष्टीं सुरां न पिबेयुरित्यनेन प्रतिषेधे सति एतदतिक्रमे सुरां पीत्वेति प्रायशिच्चतं अन्नमनान् वादाच्च पैष्टीत्यित्य एवं रक्षुः वैवर्णिकस्य मनुगैवोक्तः ॥ ९२ ॥

(४) राघवादन्दः । तथाणां पैष्टीभक्षणाभावं सार्थवादं निगम्यति सुरेति । मलपाप्मनोरेकायर्थित्वेन तदभ्युक्तं मलभुगेद ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । सुरायाः पैष्टयाः पाने वैवर्णिकैरेतत्प्रायशिच्चतं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह सुरा वै मलमन्नानामिति । अन्नानां मलभिति वचनसामर्थ्यपैष्टी गम्यते प्रतिषिद्धयने चेति गम्यते ॥ ९२ ॥

(६) राभचन्दः । सुरा अन्नानां मलं पिष्टेन इत्कृतम् ॥ ९२ ॥

(८) गोविन्दराजः । सुरेति । यस्मात्तण्डुलपिण्डादपि संपाद्यत्वात् सुरान्नमलं मलशब्देन च पापमुच्यते । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः पैष्टीं सुरां न पिबेयुः इत्यनेनैव प्रतिषेधे सति एतदतिक्रमे सुरां पीत्वा इत्यादि प्रायशिच्चतं सुरा वाचमलार्थवादः लोकप्रसिद्धश्च पैष्टयैव मुख्या गौडीमाध्योस्तूपचारात् सुरा शब्दः ॥ ९२ ॥

(९) भारुचिः । केचिदित “गौडी” श्लोकं पूर्वं पठति, पश्चादिम—“सुरा वै मलमन्नामामिति” । तैरयेतौ विषयस्य श्लोकौ व्याख्येयावर्थक्रमेण, ये पुनः “सुरा वै मलमन्नानां” इत्येतं पूर्वं पठन्ति, तेषामर्थक्रम एव ! अतः पूर्वमयमस्माभिः पठयते । सुरा लोकप्रसिद्धा गवादिवत् । अन्नमलवत्वं चार्थवादस्तस्मात् पानविद्वेषणार्थः । न हेतुः प्रतिषेधविधेहर्तुत्वे सति सर्वस्यान्नमलस्याभव्यत्वं स्यान्मण्डादेः, हेतुमालाप्रसङ्गश्च स्यात् । अन्नमलत्वादपेया सुरा, अन्नमलं पुनः कस्मादपेयमिति । अत कारणं दक्षत्वं भवति । यतोऽयमर्थवादः, न हेतुः । एवच्च सति प्रसन्नापि सति सुरान्नमलत्वेन निन्द्यते । पाप्मा च मलमुच्यते । अथमर्थपूर्ववादो निवृत्यर्थ एव । येन नान्नमलत्वं पाप्मनो हेतुः, किं तहि सुरापानम् । यतः द्विजातिभिरपेया सा । एवच्च सुराया अपेयत्वे सिद्धे “सुरां पीत्वा द्विजो मोहात्” इति युक्तः प्रायशिच्चत्तविधिः । एवं तावदन्नमलाद् लिङ्गात् पैष्टी मुख्यसुरा द्विजातीनां प्रतिषिद्धा । अधुना त्वसुरामद्यप्रतिषेधार्थं ब्राह्मणानामिदभारभ्यते ॥ ९२ ॥

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ॥

यथैवेका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । गुडविकारो गौडी । येषामपीक्षुरसमेव मद्यतामापद्यते तेषामपि कारणे कार्योपचारेण ‘गौडी’व्यपदेशो न विलङ्घः । मधुनो विकारो माध्वी । मधु माध्वीकं

विकारवृत्त्या । न सद्यो जातस्य मृद्वीकारसस्य प्रतिषेधो यः इन्द्रियावस्थामप्तस्येति दर्शयति । अविहृतं हि मधुमाध्वीकमिच्छन्तीति स्मरति । यतापि भद्रशब्देन प्रतिषेधस्तत्राप्यनासादितमद्यापानशक्तियोगस्य नैव प्रतिषेधः । तस्य मदशब्देनानभिधानात् । यथा 'शुक्त'शब्दोऽदरथाविषेषवति प्रवर्तते नाविशेषण । न हि तदेवाम्लतामनापत्रं 'शुक्त'-मित्युच्यते । यथा स एव गौः वत्यावस्थायां न 'बलीवर्दः' । एवं च पिट्ठोदकादिसंघातसमष्ट्या न 'सुरा' यावत्कालपरिरद्धेन न मदशक्तिभापना । एवमिक्षुरसमृद्धीकारसयोर्दृष्ट्यन् । 'अल्पायास्तहि पानं प्राप्नोति, यावत्या नावयः पीता न मदयति । प्रतिबन्धक-द्रव्ययोगेन च' । नैव देवः । नायं मदोत्पत्तिप्रतिषेधः । 'तथा कर्तव्यं यथा मत्तः क्षीवो न भवतीति' । किं तर्हि 'थन्मदजननसार्थशक्तियुक्तं तत्र पातव्यमिति' ! अल्पाया अपि सा शक्तिर्विद्यते । यावता रुक्षमल्पशारणं स्वत्प्रमिय मर्द्य मदयति स्तिर्व्यं महाप्राणं वह्वपि नेति । नैतावता मदशक्तयावः शक्यो वक्तुम् । कार्याभावेन कारणभावान्मद्यानामपि नैव निश्चयते । न हि महत्काळं दध्युमसमर्थस्यानेरदाहकत्वमनुभीयते, शुष्कतृणे तादृशस्यैव दाहकत्वोपलंभात् । "थदन्युक्तं द्रव्यान्तरेण शक्तिप्रतिबन्धकत्वे पानप्राप्तिरिति"—तदप्यचोद्यम् । न हि तृणेन तादृश्यैव दाहे तदानीं सा तस्य शक्तिर्नास्ति किंतु विद्यमानाऽपि कार्यारंभं प्रत्यसमर्था । शक्तिसंभवश्च प्रतिहेतुर्तुं ते निव्यकार्यम् । न च द्रव्यान्तरणं शक्तिविनाशयन्ति, अपि तु कार्यारंभं प्रतिबन्धन्ति । तथा च पत्तरिमाणारंभकद्रव्ययोगेऽपि पैत्तिको माद्यतं न इलैमिकोऽत्रुमुख्यते न तस्य विनाशः । तस्मान्न भाविमद्यावस्थस्य प्रतिषेधो नापि प्राप्तावस्थाविषेषस्य प्रतिबन्धकाभावादिवत्तप्रतिषेधः । यथा चौरः स वर्जनीय इति । नोदशिवतोऽप्ताम्लभावस्य प्रतिषेधः । "माध्वीति कथं, यावत्तु गुणेन माध्वीति भवितव्यम्" । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति' (परिभाषा १५) परिहारः । ज्ञापकं चास्याः परिभाषाया ओरोदिति वक्तव्ये 'ओरुणं' (पा. सू. ३-४-१४६) इति गुणग्रहणम् । अत द्विजोत्तमग्रहणं च क्षत्रियवैश्ययोर्मद्यानुज्ञानार्थम् । तथा च महाभारते भारतानां यादवानां मद्यपानं तु वर्णते 'उभौ मध्वासवक्षीबी दृष्टी में केशवार्जुनी' इत्युत्तरश्लोकादर्थवाद एव । "ननु च तथा सर्वा इति बहुवचनं कथम्" । यावता एकमपमानं द्वे उपमेये । अन्नमलत्वं चाव हेतुमन्निगदोऽर्थवादो मलं हेतुर्थथा शूर्णेण जुहोति तेन हृन्नं क्रियत इति ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्राह्मणं प्रतिविशेषमाह गौडीति । गुडभवा तत्प्रकृतीकृतसज्जा च । माध्वी द्राक्षारसकृतेति केचित् । मधुकायुषेण मधुना वा कृता वाच्या त्रिविधा सुरा । यथेका सुरा पैष्टी त्रिभिर्वर्णेन पेया तथा सर्वा त्रिविधा द्विजोत्तमैः ब्राह्मणरित्यर्थः ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । या गुडेन कृता सा गौडी एवं पिष्टेन कृता पैष्टी मधुकवृक्षो मधुः तत्पुष्टैः कृता सा माध्वी एव त्रिःप्रकारा सुरा जायते मुख्यसुरासाम्यनिवौधनमितरसुरापेक्षया ब्राह्मणस्य गौडीमाध्वीपाने प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । यथा वैका पैष्टी मुख्या सुरा पूर्ववाक्य-निषिद्धत्वात् त्रैवर्णिकस्थापेक्षया तथा पूर्वा गौडी माध्वी च द्विजोत्तमैन पातव्या ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणमित्युपसंहारात् विप्रस्य तु सुरात्यमभक्ष्यमित्याह गौडीति । एका पैष्टी यथा ब्राह्मणं प्रति तथेतरे तं प्रतिनिषिद्धतया तुल्ये । द्विजोत्तमैः विप्रैः ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य गौडीमाध्योरपि पाने प्रायशिवत्तमेतत्कर्तव्यमित्य-भिप्रायेणाह गौडी माध्वी च पैष्टी चेति । एका पूर्वश्लोके प्रतिषिद्धं पैष्टी ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुडेन कृता गौडी । पिष्टस्य पैष्टी । माध्वी मधूकपुष्पस्य यथैव एका तथा सर्वा सुरा प्रकृतिद्रव्यं मदहेतुः ॥ ९३ ॥

(८) गोविन्दराजः । गौडीति । गुडेन तत्कारणनेक्षुरसेन कृता इत्येवं प्रकारा सुरा पैष्टीं पूर्ववाक्यनिषिद्धां तदत्सर्वा अपि सुरा ब्राह्मणैर्न पातव्या । द्विजोत्तमग्रहणादुत्तर-श्लोकेषु ब्राह्मणग्रहणात् गौडीमाध्योः सुराथा सुरात्वोपचारः ॥ ९३ ॥

(९) आरुचिः । गृदस्य विकारो गौडी, गुडकार्या वा । अनुकृता तद्वित्वत्तिरिति कृत्वा यत्तापीथुरसविकारो मद्यं तत्वाणीक्षुरसो गुडकारणत्वाद् गुडणबदेनोच्यते । एवं चोशय-आपि गौडी भवति । पैष्टीं तु पिष्टविकारः । “तस्येद्” इति वा । अनुकृता तद्वित्वत्तिरिति पूर्वोक्ता मुख्या । माध्वी च मधूशत्वादेरत्र विकारार्थः । एवच्च मधूविकारो माध्वी न माध्वी, येन “सज्जापूर्वको विधिरनित्यं” इतीयं पारभाषा अस्याश्च ज्ञापकं स्यात् । “ओर्वो दिति वक्तव्ये” गुण ग्रहणं गुर्विकृतं ज्ञापनार्थमस्य । तथा च सति गुणस्थानित्यत्वात् माध्वीति सिद्धम् । एवच्च “स्वायम्भुव इत्येतदपि सिद्धं” भवति । एवं त्रिविधैषा । यथैवेदका इति च प्रसिद्धा । प्रतिषिद्धियां पिष्टसुरायां पूर्वश्लोके, इह श्लोके इतरे गौडीमाध्यावसुरे सत्यौ सुरीकरोति निन्दार्थम् । अतः पिष्टसुरासमे इतरे न सुरे एव । यथा राजसमे, मन्त्री राजा भवति । यथैवेका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैति गौडीमाध्योष्च बहुवचनं तथा सर्व इत्येतद्भेदवहृत्वापेक्षं, समुदायापेक्षं वा । ते च पैष्टी च सर्वपेत्या । इतरथा हि “यथैवेका तथैवोभी न पातव्यौ द्विजोत्तमैः” इत्येवं बहुवचनमिदं न व्याख्यायेत । एवं चात्र श्लोके ब्राह्मणानां गौडीमाध्योः प्रतिषेधः, पूर्वश्लोके तु मुख्यसुरा त्याणामपि प्रतिषिद्धा । एतच्च सामर्थ्याद् विज्ञायते । सामर्थ्यच्च वालपद्धारमस्मैः । तद् यतः श्लोकेऽस्मिस्त्याणां द्विजानां प्रतिषिद्धयेरन् ततः पूर्वश्लोकारम्भोऽनर्थकः स्यात् । आरब्धस्तु यतः पुनरुक्तत्वात् शास्त्रवाक्ययोः पूर्वश्लोकेन मुख्यसुरा त्याणामपि प्रतिषिद्धा, उत्तरश्लोके तु गौडीमाध्योरेव ब्राह्मणानां प्रतिषेधः । एवच्च सति यथैवेका तथा सर्व इत्येतदुपश्चं भवति । द्विजोत्तमग्रहणं चात्र ये च “द्विजातिभिः” इत्यत्र पठन्ति, तेषां द्विजातिशब्दाद् द्विजोत्तमार्थं एव विज्ञेयः, त्याणां साधारणोऽपि सन्नेतत् स्यात् सार्थात् । तथा चोत्तरश्लोकेषु त्रिषु ब्राह्मणग्रहणानि लिङ्गान्यस्यैवार्थस्य प्रदर्शयिष्यामः ॥ ९३ ॥

यक्षरक्षःपिशाचानन्म भद्रं मांसं सुरासवम् ॥

तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामशनता हविः ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । यक्षादयो निन्द्याः प्राणिनो भक्ष्यभक्ष्यविवेकशून्या मांसमभक्षयन् । सुरा चासवश्च सुरासवम् । ‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्येकवद्भावः । आसवोऽत्र मद्यविशेष एव, ईषन्मद्याद्भूतं गोबलीवर्द्विदिहोपादानम् । देवानामशनता देवदेयानि हर्वीषि चक्षुरोडाशादीनि दर्शपूर्णमासोदितानि ब्राह्मणस्थाशितुं युक्तानि, न पिशाचाद्यन्म भद्रमांसादीनि ॥ ९४ ॥

(२) सर्वजनारायणः । न केवलं सुरा ब्राह्मणानामपेया किंतु सुरावन्मद्यासवमानसानि क्षत्रियादिभक्ष्याण्पि ब्राह्मणस्यानक्षणीयान्याह यक्ष इति । यक्षाः कुबेरानुचराः । राक्षसाः रावणाद्याः । पैशाचा वेतालाद्याः । तेन मद्यादीनां रजस्तमःप्रधानतोक्ता । तेन तदाहारता भन्त्वप्रधानस्य विप्रस्यापुक्तेत्यर्थः । मद्यं त्रिविधं सुरातोऽन्यत्मदहेतुः । आसवो मद्यमुरापश्छुतिद्रव्यजो मदहेतुः । देवानां सात्त्विकानां हविर्भृमन्त्रताऽशितुं योग्येन ॥ ९४ ॥

(३) कुललूकः । मद्यमत निषिद्धदेशं गौडीभाष्वीव्यतिरिक्तं नवविधं बोद्धव्यम् । तान्याह पुलस्त्यः ॥ पानमद्राक्षमाधीकं खार्जुरतालमैक्षवम् ॥ माधीकं टाकमाधीकं मैरेयं नारिकेरजम् ॥ सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादशीव च ॥ द्वादशं तु सुरामध्यं सर्वेषामध्यमं स्मृतम् ॥ मांसं च प्रतिषिद्धं सुरा च त्रिप्रकारा प्रोक्ता । असूरस्त इति आदद्यो मद्यानामवस्थाविशेषः सद्यः कृतसंसाधनः संजातमद्यस्वभावः । धर्मद्विष्ट्येदं पुलस्त्योक्तप्रायशिक्षन्तम् ॥ द्राक्षेभुट्टकाखर्जुरपनसादेशं यो रसः ॥ सद्यो जातन्तु पीत्वा तु व्यहाच्छुद्येद्विजोत्तमः ॥ एव मद्यादिचतुष्टयं यक्षरक्षःपिशाचासंबन्धत्रयं ततस्तद्ब्राह्मणेन देवानां हविर्भक्षयता नाशितव्यम् निषिद्धायाः सुराया इहोपादानं यक्षरक्षःपिशाचान्तर्तथा निन्दार्थम् । अत्र केचिदेवानामन्तना हविरिति पुलिंगनिर्देशद्वाब्राह्मणस्य पुंस एव मद्यप्रतिषेधो न स्त्रिया इत्याहुस्तदसत् ॥ 'पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरा पिबेत् । इहैव सा शुनी गृधी सूकरी चोपजायते ॥' इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिविरोधात् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यक्ष इति । मद्यं नवविधं सुरा च त्रिविधा । तथा च पुलस्त्यः । पानकं वार्ष्णमधूकं खार्जुरं तालमैक्षवम् ॥ माक्षीकं टाङ्कमाधीकं मैरेयं नारिकेरिजम् ॥ समानानि द्विजातीनामद्यान्येकादशानि तु ॥ द्वादशं तु सुरामध्यं सर्वेषां मध्यमं स्मृतमिति ॥ आसवं सद्यः कृतसंधानेन प्राप्तमद्यभावम् । एतत्सर्वं विप्राभक्षयम् । अनन्देन हेतुदेवानां हविर्भजावशिष्टमन्तर्मनन्ति ते । मांसभताम यक्षरक्ष इति लिङ्गात् ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य मद्यवर्जने युक्तमाह यक्षरक्ष इति । मद्यं मदकरं द्रव्यं मासमित्यनतव्यप्रसङ्गाकृतं सुरापैष्टी आसवो माधी गौडी च हविर्भविःशेषम् ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यक्षरक्षःपिशाचास्त्रं कृतं मद्यादि हविः तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं न अदनीयम् ॥ ९४ ॥

(७) गोविन्दराजः । यक्षरक्षःपिशाचाशमिति । मद्यं सुराव्यतिरिक्तम् । मांसं यद्भयम् । सुरा त्रिविधाऽन्याऽसवमरिष्टापवादि यक्षरक्षःपिशाचाशम् एतत्संबन्धिं अन्नमतस्तद्वाब्राह्मणेन देवोदेशेन हविर्भक्षयता नाशयितव्यं देवानामन्तना हविरिति लिङ्गात् । पुंस एव ब्राह्मणस्य मद्यप्रतिषेधो न स्त्रिय इत्याहुस्तदसत् । सुरालशुनपलाण्डगग्जनकानि अभक्ष्याणि स्युः ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवा । पतिलोकं नयन्तीहृव सा दुमतिः क्षीणपुष्पास्मु जलोद्धूवेति शुक्तिका वा । पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरा पिबेत् । इहैव सा शुनी गृधी शूकरी चापि जायते इति शङ्खवशिष्टाज्ञवल्क्यः ब्राह्मणा अपि निषेधस्मरणात् ॥ ९४ ॥

(८) भारुचिः । इति लिङ्गात् सत्यपि जात्यर्थविशेषे स्त्रीनामप्रतिषेधः । एवज्ञ सत्यनेनाप्रतिषेधदर्शनेन क्वचिद् ब्राह्मणः पिबन्ति । यथा च स्त्रीपुंसयोः सत्यप्येकजातित्वे

प्रायश्चित्तभेदः, एवमयमपि प्रतिवेधविशेषो विज्ञेयः। यथा “आश्विनं भक्षयन्ति” इति च सुराग्रहे सौतामण्यां कर्माङ्गुत्वाददोषः, मांसवत्, एवं वाजपेये त्विति। अयमपरोऽर्थवाद-सुराप्रतिषेधविधि: ॥ ९४ ॥

अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं ब्राह्मदाहरेत् ॥

अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः। अमेध्ये पतनं देवान्नाशनवदर्थवादः। “ननु च वैदिकोदाहरणं कथमकार्यम्”। अदोच्यते। तदपेक्षयाऽन्ददकार्यं कुर्यादिति। कथमकार्यम्। अशुचेवेदाक्षरोच्चारणप्रतिवेधात् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। मद्ये ब्राह्मणस्य दृष्टप्रत्यवाथमध्याह अमेध्य इति। वैदिक-मुपाहरेत् उच्छिष्टादि काले ॥ ९५ ॥

(३) कुल्तूकः। ब्राह्मणो मद्यापानं मदमूढबुद्धिः सन् अशुची वा पतेद्वेदवाक्यं वोच्चार-येद्ब्रह्महृत्याद्यकार्यं वा कुर्यादितस्तेन मद्यापानं न कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः। तत्रैव दृष्टार्थतामाह अमेध्येति द्वाभ्याम्। अवैदिकं म्लेच्छ-भाषितम्। अकार्यं स्वकन्यागमनादि। तत्र हेतुर्भद्रमोहितः मद्येन छृतवैचित्यः ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः। इतश्चापि ब्राह्मणस्य मद्यं वर्जयमिति श्लोकद्वयेनाह अमेध्ये वा पतेन्मत्त इति। अमेध्येजाम्यागमनादौ वैदिकं वेदरहस्यमुदाहरेत् श्रवणानहेषु ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः। मत्तः द्विजः अमेध्ये पुरीषादौ वा पतेत् पक्षान्तरवैदिकं वोदा-हरेत् ॥ ९६ ॥

(७) गोविन्दरजः। अमेध्य इति। ब्राह्मणः क्षीवः सन्नशुची वा निपतेद्वेदवाक्यं वोच्चारयेद्ब्रह्महृत्याद्यकार्यं वा गदव्यामूढः कुर्यादितस्तेन मद्यं न पातव्यं इत्यपरोऽर्थ-वादः ॥ ९५ ॥

(८) भारूचिः अर्थवादेऽर्ज्य, न हेतुः। हेतुत्वे हि स्वलिपिका पीयेत, यावती पीता मदं न जनयति। अमेध्ये पतनादौ चाकार्यं न प्रवर्तयति। अथवा सप्रत्यनीकी मांसभक्षणेन सह पीयमाना अमेध्यपतनादिदोषं मदभावं न जनयतीति कृत्वा तथा पीयेत ॥ ९५ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ॥

तस्य व्यपैति ब्राह्मणं शूद्रत्वं च स गच्छति ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः। अधीते वेदे संस्काररूपेणावस्थितं हृदयं ब्रह्मशब्देनोच्यते। अतो हृदये मद्येनाप्लाविते। स शूद्रतां गच्छति। ब्राह्मण्यवचनं सर्वप्रकारमद्यनिषेधार्थं ब्राह्मणस्य। क्षत्रियवैश्ययोः पैष्ठया एव निषेध इति दर्शयति ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। ब्रह्म वेदः। शूद्रत्वं वर्णवैयब्राह्मत्वम् ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः संस्काररूपेणावस्थितः एकदेहत्वात् जीवात्मैकवारमपि मध्येनाप्लाव्यते तथा चैकवारमपि यो ब्राह्मणो मध्यं पित्रित ब्राह्मणं व्यपैति शूद्रतां समाप्तीति तस्मान्मद्यां रावैर्यैव न पातव्यम् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्म वेदः । शूद्रत्वं शूद्रवद्वेदाभ्यासादेवहिष्कृतत्वं पतितत्वादस्य शूद्रस्यापकृष्टत्वात् संभाषणादित्यागोऽपि ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्म ब्राह्मण्यम् ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म मध्येनाप्राप्यते सङ्कृत् तस्य ब्राह्मणस्य ॥ ९६ ॥

(८) गोविन्ददराजः । यस्येति । । तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यमवगच्छति शूद्रताम् । यस्य ब्राह्मणस्य शरीरे संस्काररूपेनावस्थितो वेदः सङ्कृदपि मध्येन पूर्यते तस्य ब्राह्मणं व्यपगच्छति शूद्रत्वं चासौ व्रजतीत्यपि पूर्वार्थ एव ॥ ९६ ॥

(९) भारहचिः । आत्मस्थां ब्रह्मावानाख्यं यस्मात् अतः कायगतमित्यर्थवादोऽयम् । ब्राह्मणग्रहणं चाव श्लोकतये धारणार्थम् । जनन्तरश्लोके गौडीमाध्योः ब्राह्मणप्रतिषेधात् तदपेक्षया । अथ तु पूर्वश्लोकप्रतिषेधापेक्षोऽपि ततः पूर्वस्य प्रतिषेधस्योत्तरस्य च सामान्येनामी श्लोकतयार्थवादाः । एतस्मिन्च एके ब्राह्मणग्रहणं निर्दशनार्थं यथासंभवं विज्ञेयम् अन्ये तुक्तप्रतिषिद्धित्वात् क्षत्रियवैश्ययोविकल्पं मन्यन्ते गौडीमाध्योः प्रतिषेधस्य । तदिदं युक्तमयुक्तं वेति विचारणीयं, ग्रन्थगौरवभयात् न लिख्यते । किं पुनरयं मदवशब्दो मदनिमित्तं उत जातिनिमित्तः । किं चातः यदि जातिनिमित्तः सर्वावस्थामपेयम् । अथ मदगुणनिमित्ते ततोऽपि न अते तस्मिन्नल्पं वा परेण स्यात् । यत इदमुच्यते गुणनिमित्तोऽयं प्रतिषेधः । एवं सति प्रत्यस्तमितमदगुणं मध्यं कुत्रिचिदाचरन्ति ब्राह्मणाः । तथा नोक्तम्, “अमेष्ये वा पतेन मत्तः” इत्येवमादिषु मदगुणनिमित्तं एव प्रतिषेधो मद्यस्येति विज्ञायते । अनुत्पन्नमदगुणं च माधवीकमपर्युषितं च पीयते । यतः गुणपेक्षा एव प्रतिषेधः । अन्येऽपि च नाचरन्ति विनष्टमदगुणमपि सन् मद्यम् । तथा च वक्ष्यति—“सुराभाण्डस्थितस्तथा” इत्येवमादि ॥ ९६ ॥

एषा विचित्राऽभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ॥

अत उद्धर्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तप्रयोजनी पूर्वोत्तरश्लोकी ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विचित्रा स्मृत्यन्तरोक्ता निष्कृतिः । साहित्येन विविधा ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । इदं सुरापानजनित्पापस्य नानाप्रकारं प्रायश्चित्तमभिहितं तस्मात्परं ब्राह्मणसुवर्णहरणपापस्य निष्कृतिं वक्ष्यामि ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । सुरापाणां प्रायश्चित्तमुपसंहरेहरस्त्वर्णस्तेयप्रायश्चित्तं प्रतिजानीते एषेति । विचित्रा (अग्निवर्णमित्यादिनां) नानाप्रकारा मद्यस्तस्यापि नानात्वात् ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । विचित्रा विविधा ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषा निष्कृतिः पापानि विचित्राहरेत् ॥ ९७ ॥

(८) गोविन्दराजः । एषेति । सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारा संशुद्धिरूक्ता तस्मात्परं ब्राह्मणसुवर्णचौर्यस्य संशुद्धिं वदथ्यामि ॥ ९७ ॥

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ॥

स्वकर्म रूपयन् द्वयान्मां भवाननुशास्त्वति ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणसुवर्णस्तेये एतत्प्रायशिच्चित्तम् । विश्रग्हणं सर्ववर्णप्रदर्शनार्थम् । क्षत्रियादीनामन्यरथं प्रायशिच्चित्तस्थासमानानात् । मामनुरास्तु निग्रहं करोतु । राजा गत्वा च वक्तव्यः । अत च राजशब्दो देशेश्वररचनं एव न क्षत्रियजात्यपेक्षः ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञतरायणः । सुवर्णस्तेयकृत् ब्राह्मणसंबन्धिपरिमितसुवर्णचोरः । विप्र इति न केवलं क्षत्रियादयो विप्रोऽपीत्यर्थः । एतच्च परमतमिति स्फटींभविष्यति ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य यतः स्वयणिति शातातपस्मरणात् ब्राह्मणसुवर्णचौरो ब्राह्मणो राजानं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णपिहारं स्वीयं कर्म कथयन्मानं निग्रहं करोत्विति ब्रूयात् । ब्राह्मणग्रहणं मनव्यमात्रप्रदर्शनार्थम् । प्रायशिच्चितीयते नर इति प्रकृतत्वात्क्षत्रियादीनां च प्रायशिच्चित्तान्तरानभिधानाम् ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह सुवर्णमिति विभिः । सुवर्णस्तु । पञ्चकृष्णलक्षणो माषस्ते सुवर्णस्तु षोडशेति । तदेवाह विप्र इति ब्राह्मणेतरामातोपलक्षकं प्रायशिच्चितीयते नर इत्युपक्रमात् न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितमित्युक्तेष्च ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । सुवर्णं ब्राह्मणसुवर्णं विप्रग्रहणं क्षत्रियादीनामव्युपलक्षणार्थम् ॥ ९८ ॥

(८) गोविन्दराजः । सुवर्णस्तेयकृद्विति । ब्राह्मणसुवर्णहारी विविति याज्ञवल्क्यस्मरणाद् ब्राह्मणसुदर्शनहारी राजानं गत्वा सुवर्णपिहारं कर्म प्रकाशीकुवन्निग्रहं कुर्विति ब्रूयात् ॥ ९८ ॥

दृहीत्वा भुसलं राजा सकुद्धन्यातु तं स्वयम् ॥

वधेन शुद्धयति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसेव तु ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । भुशलं दण्डविशेषं आयसो दाहमयो वा । सकुत्स्वयमिति च विवक्षितम् । वधेन शुद्धयति । सकुत्प्रहारेण वधो मरणफलो वा भवतु भा वास्तु तादृशेन मुशलप्रहारेण शुद्धो भवति । ब्राह्मणस्तु तपसा वक्ष्यमाणेन । अतापि ब्राह्मणग्रहणमविवक्षितम् । तथा चोत्तरत्वं द्विजग्रहणम् । यद्यपि च कृष्णलग्रहणे महापातकं तथापि मरणान्तं प्रायशिच्चितं सुवर्णशतहरणे द्रष्टव्यम् । उक्तं दण्डप्रायशिच्चितं तुल्यरूपेण । तत्र चोक्तं 'शतादभ्यधिके वद्य' इत्थतोऽवर्कृक्तल्पना कार्या । यस्तु 'मरणात्पूर्तो भवति' इति प्रायशिच्चित्तान्तरं, तस्मिन् राजा शस्त्रं उदुंबरं आदद्यात्तस्मात् प्रमापयेन्मरणात्पूर्तो भवतीति विज्ञायते । यदा क्षत्रियादिर्हंती स्वामी च गुणवांस्तवैतद्विज्ञायते । दातुमद्युक्तं यदा स्यादिति प्रयोजने प्रयोजनोपहरास्तदा वा शिष्टं निष्कान् को धूताक्तो गोमयादिना या प्रकृतिः (?) ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वधेन तेन घातेन मृतोऽमृतो वा । यन्त्रकं विप्रोऽपि ति । तन्निरस्यति ब्राह्मण इति । तपसा व्रतेनाऽकामवृत्तात् । कामवृत्तात् स्मृत्यन्तरोक्तमरण-प्रकारोत्पादनरूपेण तपसेत्यर्थः । चेति पूर्वपक्षनिवृत्ती ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्कन्धेनादाय मुसलभित्यादेष्टत्वात्तेनार्पितमुसलादिक गृहीत्वा स्तेय-कारिणं मनुष्यमेकवारं राजा स्वयं हन्यात् । स च स्तेनो वधेन मुसलाभिधातेन हतो भुक्तोऽपि वा शुचिरिति दाज्ञवत्क्यस्तमरणात् । मृतो वा मृतकल्पो वा जीवन् तस्मात्पापानुच्छये ब्राह्मणः पुनस्तपसेवं वेत्येनकारदर्शनात् । तथा च न जातु ब्राह्मणं हन्यात्तर्वपादेष्वस्थितमिति तपसेव शुद्ध्यति अत एव शब्दर्थव्याख्यानपरे भविष्यपुराणे यदेतद्वचनं वीरब्राह्मणस्तपसैव वा । तत्रैव करणाद्विद्वन्द्वाब्राह्मणस्य सुराधिपः ॥ तपसेवेन्नेनेह प्रतिषेधो वधस्य तु वा शब्दस्त्र क्षत्रियादीनामपि तपो त्रिकल्पार्थः । ब्राह्मणस्य तु तप एवेति निधमो तु तु ब्राह्मणस्यैव तपः । अत एव भविष्यपुराणे इतरेषामपि विभो तपो न प्रतिषिध्यत इति ॥ तदेव तप आह ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । अत एवाह तपसेवेति । शुद्ध्यति जीवन् मृतो वा मृतकल्पो वा जीवंस्तस्मात्प्रमुच्यते इति याज्ञवत्क्योक्तेः । वा शब्दो गायत्रीजपविकल्पार्थः । तथा च चतु-विशतिमतम् गायत्र्यास्तु जपन्कोटि ब्रह्महत्यां व्यपोहति । लक्षाशीति जपेद्यस्तु सुरापानात्प्रगुच्छते । पुनाति हेमहर्तरं गायत्र्या लक्षणस्तितिः । गायत्र्या लक्षणष्टचा तु मुच्यते गुह-तल्पगः इति ॥ गुहरत्वात्प्रकाशाविषयमिदं जपतो नास्ति पातकमिति च ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । 'सङ्कृद्वन्यादित्यस्यायमभिप्रायो व्याख्यातः स्मृत्यन्तरेण, तस्मात् मुसलं गृह्णन्त्यथा प्रापेन भूषयति । सङ्कृद्वन्यान्मृतो वा पि जीवन्नपि विशुद्ध्यति । मृते जीवति वा तस्मिन्पार्थिवोऽपि विशुद्धयतोऽति । 'वा' शब्देन ब्राह्मणस्य पक्षान्तरमुक्तं क्षत्रियादौ वध एव ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतेनः ब्राह्मणसुवर्णचौरः ॥ ९९ ॥

(८) गोविन्दद्वाराजः । गृहीत्वेति । स्कन्धेनादाय मुसलभित्याद्युक्तत्वात्तेनार्पितं मुशलादि गृहीत्वा तं स्तेनं न जातु ब्राह्मणं हन्यादित्युक्त्वा तं ब्राह्मणवर्जितमेकवारं राजा तं हन्यात् स च स्तेनो वधेन तपापात्प्रमुच्यते । तपसा वध्यमाणेन ब्राह्मणो विध्यति क्रान्तनिषेदेन राजा हन्यते तदा सोऽपि शुद्ध्यत्येव ॥ ९९ ॥

तपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ॥

चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्मणो व्रतम् ॥ १०० ॥

(१) सेधातिथिः । इति च द्वादशवार्षिकधर्मनिवादात्तस्यैवातिवेशो न ब्रह्महत्यायाः, प्रायशिक्तान्तरम् । ब्रह्महण यद्व्रतमुक्तं तच्चरेविति योजना । अपनुनुत्सुरपेनेतुमिच्छुः । शुद्धि चिकिर्षतीति यावत् ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्महण निमित्ते यद्व्रतमुक्तं द्वादशवार्षिकादि तज्जाति-शक्त्याद्यपेक्षया द्रव्यस्योत्तमाधमसंवन्धितया च यथायोगमुक्तेयमित्यर्थः ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । तपसा रवर्णस्तेयोत्पन्नं पापं द्विजो निहत्तुभिच्छन्नरथग्रहणात्प्राथम्याच्च ब्रह्महणि यद्ग्रतमुक्तं तत्कुर्यात् । एतच्च द्वादशार्षिकं वलेशगौरवाक्षत्रियादीनां मरणेन विकल्पितत्वाच्च ब्राह्मणसंवान्धनः सुवर्णपिहणे ॥ पञ्चकृष्णलकोमाषस्ते सुवर्णस्तु लोडशेति सुवर्णपरिमाणं द्रष्टव्यं न ततो न्यूनस्य परिमाणापेक्षया मनूकतपरिमाणस्य ग्रहीतुं न्यायत्वात् । यत्त्वधिकपर्माणं भविष्यगुरुराणे श्रूयते तत्थानुबन्धविशिष्टापहरे तथा-विभप्राणाशित्तविषयमेव । तथा अविष्यपुरुराणे क्षत्रियाद्यास्त्रद्यो वर्णा निर्मुगा ह्यघतत्पराः ॥ गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पञ्चनिष्कान्हरन्ति चेत् ॥ निष्कानेकादश तथा दग्धवात्मानं तु पावके ॥ शुद्धप्रेषुर्मरणाद्वीर चरेद्ब्रह्मात्मजद्वये ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव तपः कथं कार्यमित्यपेक्षां पूर्वति तपसेति । अपननुत्सुः खण्डयितुभिच्छुः । ब्रह्महणो व्रतमिति द्वादशाब्दसंख्यामुण्डनकुटीवासभैक्षचर्यमित्यतिदेशार्थं न तु तत्स्वरूपप्रदर्शनार्थम् । ब्राह्मणस्य निष्कच्छुष्टधातिरिक्तसुवर्णपिहारे शत्रियादीनां मरणमेव । तथा च भविष्ये क्षत्रियाद्यास्त्रद्यो वर्णा निर्मुणा चूतत्पराः ॥ गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पञ्चनिष्कान्हरन्ति चेत् ॥ निष्कानेकादशान्वापि दग्धवात्मानं तु पावके ॥ शुद्धयन्ति मरणाद्वीर तस्मियत्यातु तस्य तदिति ॥ निर्यत्यातात्तसुदर्शस्य दानेन एकादशेत्यभ्युक्तयमातं ते यदि साधव इति ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । अपननुत्सुरपतेऽदितुभिच्छन् ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । मलं पापं तपसाऽपननुत्सुः ब्रह्महणो व्रतं द्वादशार्षिकादि व्रतं चरेत् ॥ १०० ॥

(८) गोविन्दराजः । तपसाऽपननुत्भिच्छुः सुवर्णस्तेयजं मलम् ॥ चीरवासा द्विजोऽपर्ये चरन्ह्रहणि व्रतम् ॥ तपसा सुर्वर्णस्तेयोत्पन्नं पापं द्विजो हृत्तुभिच्छन् वस्त्राङ्गुष्ठाश्च्युग-हणात्प्राथम्याच्च द्वादशार्षिकं ब्रह्महणि यदद्रतं उक्तं तत्कुर्यात् ॥ १०० ॥

(९) भारतिः । त्रिभिः श्लोकैः सुवर्णस्तेयप्रायशिच्चत्तविधिः । क्षत्रियादीनां च विशेषेण प्रायशिच्चत्तविधेरनाम्नातत्वात् सुवर्णस्तेयकृद् विप्र इति यदिदं विप्रग्रहणमेतत् सर्व-वर्णप्रदर्शनार्थं विज्ञेयम् । तथा “ब्राह्मणस्तपसैव वा” इति यदुक्तमत्रेदमुच्यते । न हि तपश्च-क्यते क्षत्रियादिवर्णानां प्रतिवेद्यम् । अपरे त्वेतस्माद् यत्नात् ब्राह्मणस्यैवैकस्य तपः नेतरेषां वर्णानिभिति मन्यन्ते । राजाभिगमनस्य च राजधर्मेषु सिद्धस्यापि सतः पुनर्होपदेशः प्रायशिच्चत्तार्थः, तत्र च राजदण्डार्थः, तपोविधितया वा पुनर्ग्रहणम् । ब्राह्मणस्य च वधो नास्तीति तत्रैवोक्तम् । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥ १०० ॥

एतैर्वर्तैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ॥

गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिधिः । “ननु च वधेन शुद्धयति स्तेनस्तपसा चेति द्वयस्य प्राक्तमत्वादेतैरिति वहुवचनं न सम्यक्” । एतदेव ज्ञापकं—एष निःशेषोक्तानप्यनुकृतान् कल्पेतानुबन्धाद्यपेक्षया ।

गुरुस्त्रीगमनप्रयोजनं गुरुस्त्रीगमनीयम् । निमित्तमणि प्रयोजनमुच्यते, प्रयोजयति प्रवर्तय-
तीति ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरोः पितुः स्त्री गुरुस्त्री माता तद्गमनीयं तदभिग-
मनम् ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसुवर्णस्तेयजनितपापमेभिर्वैद्विजो निर्हरेद्वत्तपसोर्द्धयोरुचत-
त्वात् । एतैरिति बहुवचनं संबन्धापेक्षया मनुक्तमपि प्रायश्चित्तं कल्पनीयमिति ज्ञापनार्थम् ।
गुरुस्त्रीगमननिमित्तं पुनः पापमेभिर्विक्षयमाणैः प्रायश्चित्तैर्निर्हरेत् ॥ १०१ ॥

(४) राघवनन्दः । सुवर्णस्तेयज्ञश्चित्तमुपसंहरन्गुरुतल्पप्रायश्चित्तमाह एतैरिति
पञ्चमिः । एतैरिति बहुवचनेन याज्ञवल्क्योक्तं व्रतमसूचि ॥ अनिवेद्य नृपे शुद्धेत्सुरापत्र-
तमाचरत् । आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रलुष्टिकृदिति ॥ गुरुस्त्रीगमनीयं तद्गमन-
गमननिमित्तं पापम् । एविः विक्षयमाणैः ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । एतैरुक्तैर्द्वैरिति बहुवचनग्रहणमतिदिष्टस्य ब्रह्महत्याव्रतस्य बहुत्वात्
गुरुस्त्रीगमनीयं गुरुस्त्रीगमनभवं एभिर्विक्षयमाणैः ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुस्त्रीगमने पापं एभिर्वैतैः विक्षयमाणलक्षणैः अपनुदेत् दूरं
कुर्यात् ॥ १०१ ॥

(८) गोविन्दराजः । एतैरिति । ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयजनितं पापमेभिर्वैद्विजो निर्हरेत् ।
अथ तपसोर्धयोरुक्तत्वादेतैरिति बहुवचनमनुमन्वाद्यपेक्षानुक्तमपि |कल्पमिति ज्ञापनार्थम् ।
गुरुभार्यागमननिमित्तं पुनः पापमेभिर्विक्षयमाणैः प्रायश्चित्तं निर्हरेत् । गुरुशब्द आचार्यः
पिता च ॥ १०१ ॥

गुरुतल्पयभिभाष्यैनस्तल्पे स्वष्ट्यादयोमये ॥

सूर्मी ज्वलंतीं वाशिलस्येन्मृत्युना स विशुद्धयति ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुतल्पयः । गुरुतल्पीति वा पाठः । तत्पीति मत्वर्थीयेन विशिष्ट
एव स्त्रीपुंसयोः संसर्ग उच्यते । गुरुराचार्यः पिता चेति । तल्पशब्दो दारवचनः । आचार्याणीं
गत्वेदं प्रायश्चित्तम् । अपरा मातेव मातासमानजातीयायां गमने । इमानि त्रीणि प्रायश्चित्ता-
नि कल्पते बुद्धिपूर्वं च । अभिभाष्यैनः पापं विख्याप्य । तल्पे शयनेऽनिस्पर्शोऽयोमये
शयीत । मृत्युना शुद्ध्यतीति वचनात् । सूर्मीः तप्ता स्त्रीप्रकृतिरयोमयी तामाशिलस्येदालिग्येत्
॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुतल्पो गुरुतल्पः । अभिभाष्य कथयित्वा । अयोमये शयने
तप्ते तापेन मृत्युहेती । सूर्मी लोहप्रतिमाम् ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । निषेकादीनि कर्मणीत्युक्तत्वादग्रुः पिता तल्पं भार्या गुरुतल्पं
गुरुभार्या तद्गामी गुरुभार्यागमनपापं विख्याप्य लोहमये तप्तशयने स्वप्नात् लोहमयीं
स्त्रीप्रकृतिं कृत्वा ज्वलंतीमालिङ्गय मृत्युना स विशुद्धो भवति ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ ज्ञानतः सवर्णीदिगुरुपत्नीविषयरेतोविसर्गपर्यन्तं तावदाह मुखिति द्वाभ्याम् । गुरुतल्पीति मत्वर्थीयेन पानेन संयोगविशेषः प्राप्यत इति मेधातिथिः । अभिभाष्य विष्वाप्य । एनः पापम् । यथोभये शयने । सूर्मीं तादृशीं प्रतिकृतिं वा ज्वलन्ती-मञ्जाराकारां शिलब्येदालिङ्गेत् ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । अयोमये तत्पे इति शेषः सूर्मीं स्थूणाम् ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुतल्पी सभायां एनः अभिभाष्य उक्त्वा अयोमये तत्पे स्वप्यात् सूर्मीं ज्वलन्तीं लोहपतिभां आशिलप्येत् । सः मृत्युना विशुद्ध्यति ॥ १०२ ॥

(८) गोविन्दराजः । गुरुतल्पीति । गुरुभार्यागमनपापं अभिभाष्य ज्वलदायसे शयने शयीत । स्त्रीप्रतिकृतिं वा काण्डायिसीं कृतामिति संवर्तस्परणादयोमयीं ज्वलन्तीं आलिंगेदेवं मरणेनासौ शृण्यति ॥ १०२ ॥

स्वयं वा शिशनदृष्टपावुक्तुत्याधाय चाऽज्जलौ ॥

नैऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्वगः ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्कर्तनं न कल्पेन शोधनाम् । शस्त्राद्यक्षिप्तम् । शक्तिः सर्वत सहकारिणी । येन शक्येत छेत्तुं तत्सामध्यालिङ्गते । प्रत्यदक्षिणा नैऋती दिक् । अजिह्वगोऽकुटिलगः । शवध्रूपादि न परिहरेदित्यर्थः । कुड्यादिषु प्रतिपातनं हि तदापातादगच्छेदेव ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृषणमण्डकोशः । आतिष्ठेत गच्छेत् । आनिपातादामरणात् । अजिह्वगो जलाग्न्यादि परिहारार्थं वक्रगतिमकुर्वाणः ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । आत्मनैव वा लिङ्गवृषणी छित्वाऽज्जलौ कृत्वा यावच्छरीरपात-मवक्रगतिः सन् दक्षिणपश्चिमां दिशं गच्छेत् । एवं चोक्तप्रायशिच्चत्तद्वयं गुरुत्वात्सवर्ण-गुरुभार्याविषयम् । ज्ञानतो रेतोविसर्गपर्यन्तमैयुनविषयम् ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । शिशनं लिङ्गं वृषणी मुक्तीं तत्पयं उत्कृत्य छित्वा आनिपातात् । मरणफलकनिपातपर्यन्तं अजिह्वगः अकुटिलवर्त्मानुरोधी आतिष्ठेदगच्छेदित्यन्वयः ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । आनिपातादाशरीरपातात् अजिह्वगो यथोपनतमःगर्गामी ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिशनवृषणी स्वयमुक्तृत्य छित्वाऽज्जलावाधाय नैऋतीं दिश-मातिष्ठेत् । अजिह्वगः जलाग्निपरिहारार्थं वक्रगतिमकुर्वाणः ॥ १०३ ॥

(८) गोविन्दराजः । स्वयमिति । आत्मनैव वा लिङ्गवृषणमुत्खायाऽज्जलौ गृहीत्वा स्पष्टगतिः सन्नाशरीरपातादक्षिणपश्चिमां दिशं गच्छेत् ॥ १०३ ॥

खट्वाङ्गी चीरवासा वा शमश्रुलो विजने वने ॥

प्राजापत्यं चरेत्कुच्छुमबदमेकं समाहितः ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । अबुद्धिपूर्वकं स्वभार्याभ्रान्त्या गमन इदं प्रायशिच्चत्तम् । विजातीयगमने बुद्धिपूर्वकमपि । द्वेरं वस्तवण्डम् । इमश्रुलो रुद्दिश्मश्रुः । समानजातीयाया अपि व्यभिचारिण्या गमने लघ्वेव प्रायशिच्चत्तम् ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वपितृभार्यान्तरस्य स्वानन्तरजातीयस्य कामादगमन आह खट्वाङ्गीति । खट्वाङ्गः खट्वाया दण्डस्तच्छन्हतया धार्यम् । अर्थाच्च स्वानन्तरानन्तरजातीयपितृभार्यागमने स्थार्षम् ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लकः । खट्वाङ्गभृद्दस्तवण्डाच्छन्नोऽच्छिन्नकेशनखलोमश्मश्रुधारी संयतमना निर्जने वने वर्षमेकं प्राजापत्य ग्रन्तं चरेत् । एवं च वक्ष्यमाणप्रायशिच्चत्तलघुत्तनात्स्वभार्यादिभ्रमेणाज्ञानविषयं बोद्धव्यम् ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वभार्यादिभ्रमेण अज्ञानात् गमने त्वाह खट्वाङ्गीति । खट्वाङ्गी खट्वाङ्गः शूलं तद्युक्तः । चीरवासा: धृतवस्तवण्डः । इमश्रुलोऽकृतश्मश्रुः । प्राजापत्यं वक्ष्यमाणम् ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । खट्वाङ्गं पृष्ठवंशास्थि ॥ १०४ ॥

(६) गोविन्दराजः । खट्वाङ्गीति । खट्वैकदेशभृद्दस्तवण्डाच्छन्नो श्मश्रुलोमादितः संयतमना निर्जने वने एकं संवत्सरं प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं कृच्छ्रं वा कुर्यात् ॥ १०४ ॥

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ॥

हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिदिष्टगुरुभावानां मातुलपितृव्यादीनां या भार्यास्तदगमन इदं प्रायशिच्चत्तम् । हविष्यं पयोमूलघृतादिः । यवाग् द्रवपेत्रादिः ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य शूद्रजातिस्वपितृभार्यागमन आह चान्द्रायणमिति । हविष्येण यवाग्वा वेति चान्द्रायणत्राङ्गभोजनसाधनाभिधानम् । यवाग्वा यवकृतविलेप्या ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लकः । यदा गुरुभार्यागमनपापनिहर्णणाय संयतेन्द्रियः फलमूलादिना हविष्येण नीवारादिकृतयवाग्वा वा त्रीन्मासांश्चान्द्रायणान्याचरेत् । एतच्च पूर्वोक्तादपि लघुत्वादसाध्वीमसवर्णी वा गुरुभार्या गच्छतो द्रष्टव्यम् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिदिष्टगुरुत्वानां मातुलपितृव्यादीनां सवर्णासाध्वीगमनविषये त्वाह चान्द्रायणमिति । एतया भक्षणीयं द्रव्यं विकल्पेनाह हविष्येति ॥ १०५ ॥

(५) रामचन्दः । चान्द्रायण हविष्येण यवाग्वा वा गोधूमचूर्णस्य गुरुतल्पी चान्द्रायणं चरेत् पापापनुत्तये ॥ १०५ ॥

(६) गोविन्दराजः । चान्द्रायणमिति । यदा गुरुदारागमनपापनिहर्णणार्थं संयतेन्द्रियो नीवारादिना पिण्डादिपथसा वा त्रीन् मासांश्चान्द्रायणान्यावर्तयेत् । अत्रापि ज्ञाना-

ज्ञानमुख्यामुख्यगुरुसाध्वसाध्वीभार्यागमनाध्येक्षयैतानि प्रायशिच्चतानि कल्पनीयानि । अत गुरुदाराणां नापरदारत्वं संभवतीत्यतो न पृथक् द्वितीयपरदारप्रायशिच्चतं भवति । यत तु नान्तरीयकत्वात्प्रवेशो नास्ति तत्रानेकनिमित्तसमावेशादनेकमपि प्रायशिच्चतं भवति । यस्य गुरुभार्यां सग्रावां रजस्वलां च समागतानकल्पामसक्ताममावास्यायां स दिवान पि जननमसक्तं यावद्वात्तदस्यक्तरं उच्छिष्टो गच्छन् प्रतिनिमित्तं प्रायशिच्चती भवति ॥ १०५ ॥

(१) भारतिः । चतुभिः श्लोकैर्गुह्यतल्पप्रायशिच्चतमिदं वैकृतिकम् । गुरुव्याख्यातो विद्यागुहः स्वयोनिगुह्यत्वं । तदञ्जनां गतो गुह्यतल्पग इति गुणतस्तल्पशब्दो गुरुभार्यायां विशेषः । हृषिष्ययवाग्वेश ग्रहणं गोहलीवर्दन्यायेन ॥ १०५ ॥

एतैर्वैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् ॥

उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्निनाविधैर्वैरतः ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तवक्ष्यमाणसंक्षेपवचनोऽध्यम् ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महापातकसमतयोक्तेषु प्रायशिच्चतमाह एतैर्वैरिति । यदा तु मरणान्तिकप्रायशिच्चतं किं तु (नरो) द्वादशवार्षिक्यादज्ञानतस्तु तदर्थमित्युक्तेयम् । महापातकिनो महापातकिसमाः । तत्राप्यनृतं च समुक्तर्व इत्यादिनोक्तेषु गुरुव्याख्यायेक्षया अनुबन्धाननुबन्धाद्येक्षया च पूर्वोक्तानि लघुगुरुप्रायशिच्चतानि यथायोगमुक्तेयानि । उपपातकिनस्त्वेवविधैर्नियमैरिमेभिर्वैक्ष्यमाणैः ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । एभिरुक्तवैर्ब्रह्महत्यादि महापातककारिणः नापं निर्हरेयुः । गोवधाद्युपातककारिणः पुनर्वक्ष्यमाणप्रकारेणकरूपव्रतैः पापानि निर्हरेयुः ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । महापातकिप्रायशिच्चतमुपसंहरन्नपपातकप्रायशिच्चतमाह एतैरिति । एतैरुक्तैर्मलान्यापान्यपोहेयुर्नाशयेयुः । एतैः वक्ष्यमाणैः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । एतैरुक्तैरेभिर्वैक्ष्यमाणैरत पतितैः संसर्गिणां प्रायशिच्चतवचनं तैस्तेषा-मत्यन्ततुल्यता भ्रमावनोदनार्थमित्यवगन्तव्यम् ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । महापातकिनः मलान् एतैर्वैरपोहेयुः ॥ १०६ ॥

(८) गोविन्दवराजः । एतैरिति । एभिरुक्तैर्प्रतैः ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणः पापानि निर्हरेयुः । गोवधाद्युपातककारिणः पुनर्वक्ष्यमाणप्रकारेणभिरभिधास्यमानैरनेकरूपैनिर्हरेयुः ॥ १०६ ॥

उपपातकसंयुक्तो गोष्ठनो मासं यवान्पिबेत् ॥

कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संबृतः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । गोष्ठनो गोधाती । मूलविभुजादिदर्शनात्कः । यवान् पिबेदिति यवसक्तुपानं केचिदाहुः । अन्ये तु प्रकृतिशब्दः कार्यं यवाग्रावां प्रयुक्तोऽस्तो यवान् पिष्ट्वा

पाययेदित्युक्तं भवति । पूर्वस्मिन्पक्षेऽश्रुतोदकादिद्रवकल्पना भवति । न हि यवा उदकादिना विना पातुं शक्यन्ते । इह तु लक्षणामात्रम्, अश्रुतकल्पनायाश्च लघ्वी लक्षणा । कृतव्यनः कृतमौष्ण्डयः । केशच्छेदवयनो वा । गोष्ठे यत्र गाव आसते । चर्मणः तेन । या न गौहृता, अपि त्वन्यस्या अपि ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनरायणः । उपपातकसंयुक्त इति । शरणागतत्वादि विशेषणत्रद्गोहृत्याया भग्नापातकतुल्यत्वात्यवच्छेदार्थमुक्तम् । यदान्विबेत् यवागौ लक्ष्य मासं यवानशनीयादित्यर्थः । कृतव्यापो मुण्डितः । तेन चर्मणा तस्या गोश्वर्मणा संवृतः कृतोत्तरीयः ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेन विधिना यस्त्विति यावत्कुलकमुपपातकदुक्तो गोधाती शिथिलयवागूपेण प्रथमामासं यवान्विबेत् । सशिखं मुण्डितशिरालूनशमश्रुस्तेन हतगो चर्मणाच्छादितदेहो मासत्यमेव गोष्ठे वसेत् । गोभूतेणाच्चरेत्स्तानं संवर्तेद्रियः कुत्रिमलवणवर्जितं हविष्यमन्मेकाहं भुक्ता द्वितीयेऽहंति सायं द्वितीयतृतीयमासावश्नीयात् । मासत्यमेव दिवाप्रातस्ता गा अनुगच्छेत्सासां च गवां खुरप्रहारादूर्धवमुत्थितं रजस्तिष्ठन्नास्वादयेत्कण्डूयनादिना ताः परिचर्यं प्रणाम्य च रात्री भित्यादिकमननुवेष्टयोपविष्ट आसीत । तथा शुर्विविगतक्रोध उत्थितासु गौषु पश्चादुत्तिष्ठेद्देने च परिभ्रमन्तीषु पश्चात्ततः परिभ्रमेत् । उपविष्टासु गोषूपविशेषं । व्याधितां चौरुच्याघादि भयहेतुभिदाक्रान्तां पतितां कर्दमलग्नां वा यथाशक्तिं मोचयेत् । तथोष्णे आदित्ये तपति मेघे च वर्षनि शीते चोपस्थिते भास्ते चात्यर्थ वातिगोर्य यथाशक्तिं रक्षामकृत्वाऽस्तमनस्त्वाणं न कुर्यात्तथाऽस्तमनोऽन्येषां वा गेहे क्षेत्रे खलेषु सस्यादि भक्षणं कुर्वन्तां वस्तं च क्षीरं पिवन्तं न कथंयेत् । अनेनोक्तविधानेन यो गोष्णो गाः परिचरति स गोवधजनितपापं त्रिभिर्मासैः एतनुदत्ति ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ गोवधं विषयकमाहं उपेति नवनिः । भासं यदान्विबेत् कृतव्यापो गोष्ठे वसेच्च । तेन तदा येन तदलाभे तज्जातीयेन ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । मांसपृथड्मासं यवाच्यवागौः कृतव्याप उपत्केशशमश्चुः तेन चर्मणा ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यवान् गोभूतमित्रितां यवागौ पिबेत् ॥ १०७ ॥

(७) गोविन्दराजः । उपपातकसंयुक्त इति । चतुर्थकालमिति । दिवेति । तिष्ठन्ती-प्लिति । आतुररमिति । उष्ण इति । आत्मन इति । अनेनेति । गोधाती उपपातकवान् स मासं यावत् सकृत्यवागूपेण यवान् पिबेत् । अन्यन्मासद्वयं गुडादि क्षारवर्जितलवण-मन्मेकमहर्हर्भकृत्वा द्वितीयेऽहंति सायं स्तोकमश्नीयात् । तेनैव च गोचर्मणाच्छादितो मुण्डितकेशादि गोभूतेण स्तानं कुर्वन्संयतेद्रियो मासत्यमपि गोनिवासे वसेत् । यासां गवां गोष्ठे वसेत्तासां दिवा गोष्ठादूरादि गच्छन्तीनां पश्चादगच्छेत् तासां चानुगमनं कुर्वन् स्थितः संमूर्च्छनैरुद्धृव्यमूर्धयमुद्भूतं रज अस्वदयेत्ताभिरेव सह पुनर्गोष्ठमेत्य कण्डूयनादिना ताः परिचर्यं प्रणाम्य च ततो रात्रावनिषिद्धोपविष्ट आसीत । तथा व्याधुयेतां चौरुच्याघादि-भिर्मयहेतुभिराक्रान्तां श्वभ्रादिपतितां कर्दमावसक्तां परया शक्त्या मोचयेत् । तथोष्णे

आदित्ये तपति वर्षति मंधे वाति वायी शीतैर्ग्रथर्थ वाति गोर्यथाशक्ति रक्षामङ्गलत्वात्मनस्ताणं
कुर्यात्तथात्मनोऽन्येषां वा गृहे क्षेत्रे खलके च स्स्यादि भक्षयन्तीं गां वत्सकं च क्षीरं पिबन्तं
न ब्रूयात् । अनेनोक्तविधिनेन यो गोधनो यामनुसरति स गोवधचरितं पापं तिभिर्मसिर-
पनुदेत् ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलक्षणं मितम् ॥

गोमूत्रेणाच्चरेत्सनानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०८ ॥

(१) मेधतिथिः । द्वौ मासादेककमाहारं भुक्त्वा द्वितीयेऽहनि सायमश्नीयात् । लक्षण-
विशेषेण क्षारप्रहणात्सैन्धवस्याप्रतिषेधः । स्वतन्त्रः क्षारप्रतिषेधो हि द्वन्द्वे सति स्यात् ।
तत्र वचनप्रवृत्तिः पदद्वयस्य च लक्षणार्था । युग्मदधिकारणतायां द्वन्द्वः । स्थिते विशेषण-
समासे विशिष्टस्यार्थस्य नानुज्ञासंबन्धः । न समासादिलाघवम् । मितं स्तल्पमित्यर्थः । न
यावता तृतीयर्थति शरीरस्थितिश्च जायते । गोमूत्रस्नानं विष्वपि कालेषु । चतुर्थकालं
द्वौ मासाविति संबन्धः । एवं स्मृत्यन्ते 'कृतवपनो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ।
द्वौ मासौ स्नानमप्यस्य गोमूत्रेण विधीयते' ॥ । 'पादशोदक्रियाकार्यमद्भ्वः कुर्वीत
केवलम् ।' न चास्य द्वौ मासावित्यस्यानेन संबन्धः संभवति । स्नानग्रहणं पादपूरणा-
र्थम् । स्नानकाले यदि पादाद्यशुद्धिर्भवत्यर्थात्तदुकेनैव द्रव्यशुद्धिविधिना शोधनीयम् । अत
आचमनमपि शुद्धयर्थमुदकेनैव स्नानकाले । अन्यथा मृदा शुद्धिः । सा मृद्वारिकमेणव
कर्तव्या । स्नानविधौ गोमूत्रश्रवणादाचमनादौ कः प्रसङ्गः । स्नानेऽपि प्रायश्चित्तागङ्गेन
शुद्धयर्थम् ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ततः परं द्वौ मासौ यवक्षारादिक्षारसैन्धवादिलवणवर्जितमन्नं
मितमष्टग्रात्सनियमस्यात्पक्षेण परिमाणत्वात्तावन्नियतं चतुर्थकालं पूर्वदिने नक्ताशनोऽ-
परदिने उपोष्य द्वितीयदिने सायमश्नीयात् । प्रतिदिनं हि द्वौ द्वौ भोजनकालौ तत्कालतयमति-
क्रम्यैवं भुक्तं भवति । गोमूत्रेण तन्मावेण । अत्र चर्मसंवृत्तव्यमूलस्नानाचरणाद्युक्तवक्ष्य-
माणाङ्गातां प्रथममासे द्वितीयादौ चोपसंहार्यम् ॥ १०८ ॥

(३) राघवानन्दः । किं च चतुर्थेति । द्वौ मासौ गोमूत्रेण स्नानमाचरन् चतुर्थकालं
चतुर्थोऽन्नमक्षारलवणावितमश्नीयात्कुर्यादित्यन्वयः तिभिर्मसिर्व्यपोहतीत्युपसंरात् ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । मासयोर्द्वितीयतृतीययोः कर्तव्यमाह चतुर्थकालमश्नीयादिति । चतुर्थ-
कालं चतुर्थकाल एकदिनमुपोष्य द्वितीये दिने सायमिति यावत् । क्षारं जिह्वाक्षरणक्षद्वृष्टण-
सारभूतम् ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मितं परिमितम् ॥ १०८ ॥

दिवानुगच्छेदगास्तास्तु तिष्ठन्नधर्वं रजः पिबेत् ॥

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनो वसेत् ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । दासां गवां स्थाने वसति ताश्चरितुं गच्छन्तीः पश्चाद्गच्छेत् । तच्छब्देन प्रत्यवमशश्यासां गृहे स्थितस्तासाम् । अन्यासां गच्छन्तीनां न भवत्यनुगमनम् । ताभिः समुद्धापितं रजो रेणुरुद्धर्वं गच्छन् पिबेत् । एवं तत्त्वैव ताभिः भङ्ग दिवसं विहृत्य ताभिरेव सह पुनर्गोष्ठमागच्छेत् । शुश्रूषयित्वा कण्डुकर्षणरजोपेनोदनेनोपगच्छन् । नमस्कृत्य जानु-शिरसा प्रणामं कृत्वा । वीरासनो वसेत् । भिन्निशश्यादावनिषद्य यदुपविष्टस्थावस्थानं तद्वीरासनम् ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दिवानुगच्छेन्नाप्रे गच्छेत् । एतच्च यदा गावो गच्छन्ति तदैव । आगोदासं गोष्ठे वसेत् । दिवा च यदा तदा खुराघाताद्वृद्धमनुत्सिप्तं रजः पिबेत् मुखवातेन नक्तं प्रवेशयेत् । शुश्रूषयित्वा कण्डूयन्दिना । दीरासनं कृत्वा वसेत्तिष्ठेदित्यन्वयः ॥ १०९ ॥

(३) राघवानन्दः । तेष्वेवेति कर्तव्यतानाह द्विवेत्यादि पञ्चभिः । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वंनामि रजः पिबेदास्वादयेत् । रात्रौ तासां गवां सन्निधीं वीरासनं कृत्वा वसेत्तिष्ठेदित्यन्वयः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । रजः पिबेत् रजो गोधूलि रक्तास्यो मुहुर्गोखुरोद्भूतं पवित्रम् ॥ १०९ ॥

(६) रामदन्दः । दिवानुगः अनुगच्छेत् तिष्ठन् ऊर्ध्वरजः गोसंबन्धरजः पिबेत् ॥ १०९ ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुवजेत् ॥

आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । तिष्ठन्तीस्त्येवमादिको विधिः । यत्र काश्चित्तिष्ठन्ति काश्चिद व्रजन्ति काश्चिद्वाऽसते तत्र भूयसीनां धर्मं समाशयेत् । वीतो मत्सरो लोधो यस्येति । प्रदर्श-नार्थं चैतत् । त्यक्तरागादिमनोदोष इति यावत् । नियतेन्द्रियवचनात् ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दिवाकर्तव्यमाह तिष्ठन्तीष्विति । आसीनासूपविष्टासु । नियतस्तपःस्वाध्यायादियावच्छव्यक्यनियमवान् । भत्सरः क्रोधः ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तिष्ठन्तीष्विति । आसीनासु शयानासु उपविष्टः सन् । वीतमत्सरः किमित्येवं कुर्वन्त्येता इत्यनुद्दिनहृदयः ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । वीतमत्सरः तिष्ठन्तीषु गोष्विति विपरिणोत्त्वम् ॥ ११० ॥

आतुरामभिशस्ता वा चौरव्याध्यादिभिर्भयः ॥

पतितां पञ्चलग्नां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । आतुरां व्याधिताम् । अभिशस्तां गृहीताम् । भयैर्व्याध्यादि निमित्तैः । सर्वेण सामर्थ्येन प्राणशब्दोच्छवासपवन एव । 'अल्पप्राणो महाप्राण' इति स्थूले अप्येत्यर्थानात् । तेन स्वयमशक्तेन संहायकोपादानेनाप्युद्धारः कर्तव्यः ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भयंभयसाधनैरभिषक्तां पराकृताम् । सर्वोपायैर्यावच्छिन्ति ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । आतुरामौषधादिना सुखिनीं कुर्यात् तथागि मृतायां न दोषः । तदुक्तम् ॥ औषधं स्नेहमाहारं दवादृग्निराह्यणेषु यः ॥ दीयमाने विपत्तिः स्यान्न ए पापेन लिप्यत इति ॥ अभिशस्तां जीर्णतया स्वपोषकैः परित्यक्ताम् । पतितां चोरादिभैः । पञ्चनानां च । सर्वश्राणैः प्राणसत्वेन तद्रक्षातो निर्वर्ततेति भावः ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । अभिशस्तां पीडितां भयंभयहेतुभिः ॥ १११ ॥

(६) रामवन्दः । अभिशस्तां आक्रान्तां भयः भयसाधनः ॥ १११ ॥

उल्लेवर्षति शीते वा मास्ते वाति दा भृशम् ॥

त कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । उल्लेन भृशं तपत्यादित्ये वर्षति पर्जन्ये शीते वा मास्ते वाति वायौ भृशमिति ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उल्ले आतपे । वर्षति वृष्टिकाले । शीते शीतपीडासमये । मास्ते भृशं वाति ज्ञज्ञावातादी । अकृत्वा त्राणम् ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । उल्ले सूर्यद्यातपे छत्रादिनात्मत्राणं न कुर्यात्तासामकृत्वा ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । उल्ले आतपे ॥ ११२ ॥

आत्मनो यदि वाज्ञ्येषां गृहे क्षेत्रेऽर्थवा खले ॥

भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । व्रीह्यादि भक्षयन्तीं गां न वारयेत् । न चान्यानाचक्षीति निवारणार्थम् । यदि तु बध्नीयात् आशक्यते वाधेति तृप्त्या तदा पूर्वोक्तकरणे न दोषः । तदनुग्रहो विधीयते । एवं पिबन्तं वत्सकमपि ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भक्षयन्तीं सस्यानि । पिबन्तं मातुः स्तन्यम् । नान्यस्मै तन्निवारणाय कथयेत् । धयन्तमिति क्वचित्पाठः ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । भक्षयन्तीं सस्यमिति शेषः । दुष्प्रं पिबन्तं वत्सं च न कथयेत् ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । भक्षयन्तीं गां पिबन्तं स्तनम् ॥ ११३ ॥

अनेन विधिना यस्तु गोष्ठनो गामनुगच्छति ॥

स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मसिर्व्यपोहति ॥ ११४ ॥

वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ॥ अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वाच्यो निवेदयेत् ॥ ११५ ॥

(१) **सेधातिथिः** । दश गावो देया एको वृषभः । शक्तौ चत्वारि व्रतानि । अविद्यमाने गदितधने ततो न्यूनं सर्वस्वं देयम् । वेदविद्व्य इति बहुशः; न द्वयोरेकस्मिन् वा । 'वेदविद्'-ग्रहणं न बहुवचनार्थमनुवादो वेदविदामेव पात्रतयोक्तव्यात् । भत्तु मृत्यन्तरे 'दद्यनवाहनवन्धन-दामपाशयोजनतैलौधादियोगे मृते सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यं चरेत्तश्चैलव्यण्डं दद्यादिति' यो नातिप्रथलेनैतासु किंशायु प्रवर्तते तस्य प्रमादजेऽपराधे प्रायशिच्चत्तमेतत् । यतः 'वंतणे गोर्जिचकित्सायां गृहगर्भमिमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यात्प्रायशिच्चत्तं न विद्यते' ॥ 'औषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोत्राहृणेषु यः । दीथमाने विपत्तिः स्यात्स फापेनः लिप्यते' ॥ 'इति सांवर्तम् । तथाऽस्य मासेन शुद्धिरुक्ता 'पंचगवयं पिबेत् षष्ठे काले पयः सद्ग्राण्टे ब्राह्मणांस्तप्तयेत् । तिलधेनुं च दद्यात् । तथान्याऽद्वमासेन 'सङ्कुत्यावकशाकपयोदधि वृत्तं सङ्कृदिति' । विकल्पानेतान्वक्ष्यागि । येन द्रव्येण यः प्रयोग आरब्धः स तेनैव समापनीयो न तु कस्मिश्चिदहिति सकृतवः कस्मिश्चिद्दद्यावकशादीनीतिः । ब्रीहिभिर्यजेत यवैर्वेति विकल्पितेऽपि द्रव्यधृये न ब्रीहिषूप-पत्रेष्विच्छल्या चैतेषां वा विनाशे यवा उपादीयन्ते । प्रतिनिधिनैव प्रयोगसमाप्तिः । तत्रापि गोदानं विहितम् । तथैतावन्त्येव तपांस्यतो वत्ससहितां गां दद्यादिति । अत्रोक्तं गौमतीये (२२ - १८) च 'गां वैश्यवदिति' । तत्र श्रोत्रियस्य यज्ञविदुषोऽन्याहितस्य दोग्धीं बहुक्षीरां बालवत्सां निधनस्य गां हत्वा गौमतीयं, क्षेत्रारामादौ न्रीह्यादिषु च प्रविश्य तन्निवारणार्थं प्रद्रुते 'मा मारथाम्येनाभिति अनया बुद्ध्या कथंचिन्मृतायाभिदं मासिकम् । तथाऽश्रोत्रियस्य जरत्या अक्षीरायाश्च बुद्धिपूर्ववधे तैमासिकम् । सर्वतो निर्गुणायां निर्गुणस्वामिकाया अबुद्धि-पूर्ववधे प्राजापत्यम् । तस्या एव बुद्धिपूर्वमृतायां तैमासिकभिति ॥ ११४-११५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गामनुगच्छति गवानुगमनसहितं व्रतं करोति ॥ ११४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उपसंहरति अनेनेति । विधिना उक्तेन ॥ ११४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वृषभैकादशाः यासां गवां वृषभ एकादशः एकं वृषं दशस्त्री-गवीरिति यावत् । अविद्यमान एतावद्वित्ताभावे ॥ ११५ ॥

(३) **कुललूकः** । वृषभ एकादशो यासां ताः सम्यग्नुछितप्रायशिच्चत्तो दद्यात् अविद्यमाने तावति धने सर्वस्वं वेदशेष्यो ब्राह्मणेष्यो दद्यात् ॥ ११५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वृषभैकादशाः वृषभः एकादशो यासु गोषु । चरितव्रतः कृतोपवा-सत्वयः । अत तु व्रतवयमेवोचितं मासत्वयसाध्यमेकं त्रिभिर्मसिव्यपौहतीत्युपसंहाराद्ब्राह्मण-घेनुविषयम् । तदितरघेनुविषयं च उपोषणतयपुरःसरं गवामेकादशकदानम् । अज्ञानेन गो-मात्रवये तु सर्वस्वदानम् । दानव्रताद्यसर्थस्य तु यत्यादेश्चानन्दायणमेव । अत एव याज्ञव-त्यक्योक्तविकल्पवयमपि संगच्छते । तथाहि ॥ पञ्चगवयं पिबन्नोच्चो मासमासीत संयतः । गोष्ठेशयो गोनुगामी गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥ कुच्छुं चैवातिकुच्छुं च चरेद्वापि समाहितः । दद्यात् त्रिरात्रं वोपोष्य वृषभैकादशास्तु गा इति ॥ याज्ञवल्क्यीये मासपदमुपलक्षणं मासत्वयस्येति ।

अत शूलपाणिः ॥ मासतये द्वादशधेनवस्तेन षट्क्रिश्टकार्लपणागवां दशकस्य दशकार्षी-
पणावृषभस्य ४४चकार्षीपणास्तेनकपञ्चाशत्पणा इत्येवं गोदानपर्यन्तमेकं व्रतमिति ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । अविद्यामानो वृषभं एकादशके ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकादशो तृष्णो दण गा: ॥ ११५ ॥

(८) गोविन्दराजः । दृष्टज्ञकावशा इति । वृषभं एकादशो यासां गवां ताः चेच्छातो
तत्प्रायशिच्चते दद्यात् । अविद्यमान इति धने सर्वस्वं वेदज्ञभ्यो दद्यात् ॥ ११५ ॥

(३) भारचिः । केचित्तु त्रिभिर्वर्षेण्ठिति दृच्छिति । तदयुक्तम् । अधस्तादतैव प्रायशिच्चत्त-
प्रकरणे मासदयग्रहणात् । सर्वेषापातकेषु चैतदेव व्रतं कुर्युरिति वक्ष्यति, चान्द्रायणवैकल्पिक-
मवकीर्णिवर्जम् । एवं च वर्षेण्येणास्यासमातविशित्वादन्यायकल्पनेयम्” ॥ ११४ ॥

अविद्यमानायः मनन्तरदक्षिणायां चरितप्रायशिच्चत्स्य सर्वस्वं दक्षिणा तत्त्वेकादशेभ्यो
गोरुपेभ्यः सर्वस्वमवर्गिति सामर्थ्यदागम्यते । गावोऽन्यद्वैभयं वा ॥ ११५ ॥

एतदेव व्रतं कुर्युरुपदातकिनो द्विजाः ॥

अवकीर्णिवर्जं शुद्धचर्यं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवेति गोधातकप्रायशिच्चतं सर्वेषूपपातकेष्वतिदिशति । वैक-
ल्पिकं चान्द्रायणमपि । उपपातकित्वे विशेषोपदेशान्न गोधनस्य चान्द्रायणमिच्छन्ति । तेषा-
मुपूपातकित्वच्चने गोधनस्य प्रयोजनं मृग्यम् ॥ ११६ ॥

(२) सर्वजनन्तरायणः । एतदेव व्रतं हतगोत्तरमपरिधानमस्यासंभवात्तच्छूल्यम् । उप-
पातकिनः पूर्वोक्ताः । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानतस्त्वाह चान्द्रायणमिति । इदं च यत निष्कृति-
विशेषतो नोक्ता तद्विषयम् । तत्वापि पापगुरुत्वापेक्षयाऽऽवृत्त्या योज्यम् ॥ ११६ ॥

(३) कुललूकः । अपरे तूपपातकिनो वक्ष्यमाणावकीर्णिवर्जिताः पापनिर्हरणार्थमेतदेव
गोवधप्रायशिच्चतं चान्द्रायणं वा लघुत्वात्कुर्युः चान्द्रायणन्तु लघुन्युपपातके जातिशक्ति-
गुणाद्यपेक्षयं वा योजनीयम् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । उपपातकप्रायशिच्चतमुपसंहरन् अन्यत्रातिदिशति एतदेवेति ।
अपिना पथः पराकर्योप्रहृण्यम् ॥ उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ॥ पथसा वा पि
मासेन पराकेणापि वा पुनरिति याज्ञवल्प्योक्तेण्ठिति मनूकतेषु प्रायशिच्चतेषु उपपातकेषु
लयाणां विकल्पेन प्रवेशः तथैकार्थास्तु विकल्पेरन्ति न्यायात् इति ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । एतदगोहृत्यात्रतम् ॥ अवकीर्णी भवेदगत्वा ब्रह्मचारी तु योषितमिति
याज्ञवल्क्यः । बुद्धिपूर्वविषयं गोवतमबुद्धिपूर्वविषयचान्द्रायणम् ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवकीर्णिसंज्ञं पुरुषं वर्जयित्वा ॥ ११६ ॥

(८) गोविन्दराजः । एतदिति । अन्येष्युपपातकगणः पठितव्यतिक्रमकारिणो न रा-
वक्ष्यनाणावकीर्णिवर्जिताः पापनिर्हरणार्थं एतदेव गोवधप्रायशिच्चतं कुर्युः ॥ ११६ ॥

(९) भारुचिः । एतदेव गोधात्राप्रायश्चित्तं सर्वोपपातकेष्वति दिश्यते । तद्विकल्पेन चान्द्रायणमेव । एवं च सति गोहत्यायाश्चान्द्रायणं न स्यात् तद्वैकल्पिकसामर्थ्यं त यथान्दृष्टूपपातकेषु । अत एव पृथिङ्गिनदेशः । आवकार्णीवज्येभिति चानेन प्रतिषेधलिङ्गेन गोवद्धारी यदुक्ता व्रताः स्युरिति तदवकीर्णिनो ग्रहणमिति विज्ञायते ॥ ११६ ॥

अवकीर्णीं तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ॥

पाकयज्ञविधानेन यजेत् निर्वृत्तिं निशि ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । 'अवकारो' इवकीर्णीं ब्रह्माचारिणो त्रतानि तस्यातिक्रमः स्त्रीसंप्रयोग-लक्षणः सोऽस्यास्तीत्यवकीर्णीं । वक्ष्यति 'कामतो रेतसः सेकमिति' । काणेन गर्दभेनेति संगुणद्रव्यनिर्देशः । चतुष्पथेनेति देशस्य । निशीति कालस्य । नैऋत्यमिति देवतायाः । पाकयज्ञविधानेनेतीतिकर्तव्यताविधानम् । "तनुं च पशुयागा अग्निष्टोमीयपशुसाधा अग्निष्ठोमीयपशुप्रकृतयः" । सत्यम् । स एव पाकयज्ञप्रकृतिः । सत्यधिकारे हि सः । उक्तं च 'पशुरपि द्रवति पयोऽपि द्रवतीति' । 'पाकयज्ञः' पूर्णमासादयः ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवकीर्णिप्रायश्चित्तमाह अवकीर्णीति । पाकयज्ञसहररितः पशुकल्प आश्वलायनगृह्णादावुक्तः । निशि रात्रौ । निर्वृत्ति देवताम् । एतच्चालौकिकाग्रावेव ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । अवकीर्णीं वक्ष्यमाणः काणेन गर्दभेन रात्रौ चतुष्पथे पाकयज्ञेन तन्वेण निर्वृत्याख्यां देवतां यजेत् ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । अवकीर्णि (वर्जमित्युक्तं तस्य प्रायश्चित्तमाह अवकीर्णीति षड्भः । पाकयज्ञविधानेन वैश्वदेवविधानेन) ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । काणेन गर्दभेन काणं गर्दभं पशुमालभ्य पाकयज्ञविधानेन पाकयज्ञ-प्रयोगेण स्मार्तेनेत्यर्थः ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवकीर्णीं क्षतव्रतः निर्वृत्ति देवतां पाकयज्ञविधानेन सप्तपाक-संस्थाप्रकारेण काणेन गर्दभेन एकाक्षिगर्दभेन निशि यजेत् ॥ ११७ ॥

(८) गोविन्दराजः । अवकीर्णीति । हृत्वेति । अवकीर्णीं वक्ष्यमाणः काणेन खरेण रात्रौ चतुष्पथे पार्वणतन्वेण निर्वृताख्यां देवतां यजेत् । यस्माच्च गर्दभाद्रपादि होमान्यथाख्यै कृत्वा ततः सं मा सिङ्गचन्तु इति । मारुतेन्द्रब्रह्मस्तीत्यग्नीनामत भन्त एषां सुवेणाज्येन जुहुयात् ॥ ११७ ॥ ११८ ॥

हुत्वाऽग्नौ विधिवद्वोमानं ततश्च समेत्यूचा ॥

वातेन्द्रगुरुवृह्नीनां जुहुयात्सपिषाऽहुतीः ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्नौ यदा होमम् । अग्निहोमाश्च 'हृदयस्याग्र' इति । अन्ततः समाप्तेषु होमेषु भरुद्धय इन्द्राय वृहस्पतयेऽग्नयेऽप्याहुतीर्जुहुयात् । 'सम्' इत्यनया । 'सं मा

सिञ्चन्तु नश्तः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः । संचायमन्तिः सिञ्चतु प्रजया च धनेन च ।' (अथर्व-देव ७ । ३३ । १) इत्येतया जुहुयात् । मान्ववर्णिकत्वात् देवतानां श्लोके 'वातगुरुशब्दौ मरुद-बृहस्पतिशब्दलक्षणी । अतो वातादिषु स्वाहाकारादौ मरुदबृहस्पतिशब्दौ प्रयोक्तव्यी, न वातगुरुशब्दौ ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधिवन्नैर्कृतदैवतमन्वैः । होमान् वप्त्वा मांसेन च प्रधान-देवतायै स्विष्टकृते चान्तत इति तिस्त्र आहतीः । तदन्ते सं मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संबृहस्पतिरित्यृचा एतदूकप्रतिपाद्यादिदेवतानां घृतेनाहुतीराहुतित्रयं जुहुयात् ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । ततो निकृत्यै गर्दभवपादिहोमान्यथावच्चतुष्ये कृत्वा तदन्ते 'सं मा सिञ्चन्तु मरुत' इत्येतया कृत्वा मारुतेन्द्रबृहस्पत्यनीनां घृतेनाहुतीर्जुहुयात् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । (होमान् गर्दभरसादिहोमान् । ते च) कामाय स्वाहा निकृतये स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहेति वसिष्ठसमरणात् । समित्यृचा 'सं मा सिञ्चन्तु मरुत' इत्येतयर्चागुरुः बृहस्पतिः ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । तत्र प्रधानहोममुपहोमांश्चाह हृत्वाग्नौ विधिवद्वोममिति । मंततम-विच्छिन्नधार्मः । समेत्यृचा सममासिञ्चन्त्वत्यृचा ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधिवदग्नी हृत्वा होमान् अन्ततः पश्चात् समित्यृचा वातो वायुः इन्द्रः गुरुः बृहस्पतिः एषामाहुतीः सर्पिषा जुहुयात् ॥ ११८ ॥

कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ॥

अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । अवकीर्णिपदार्थनिरूपणम् । अतश्चोपात्तव्रतातिरिक्तविषय एवं विज्ञायते । व्रतस्थस्येति ब्रह्मचर्यश्रमस्थस्येति, स्मृत्यन्तरदर्शनाद्विजेयम् । रेतःसेकस्त्वस्यैव विशेषतः प्रतिषिद्धोऽन्तरेणापि स्त्रीसंप्रयोगम् । कामतः सेके विधिरयम् ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्वान्तरा कामत इत्यवकीर्णिलक्षणभिधानं वातादिदैवतचर्च-होमस्तुतिं प्रस्तावयितुम् । त्रतं ब्रह्मचर्यवनस्थयतित्वनियमपरिग्रहः चान्द्रायणादिव्रतं च तत्र स्थितस्य व्रतस्यातिक्रमम् ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । अप्रसिद्धत्वादवकीर्णवतो लक्षणमाह कामत इति । इच्छातो द्विजः ॥ अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी च योषितमिति व्रतनात्स्वीयो नौ शुक्रोत्सर्गं ब्रह्मचर्यस्यातिक्रम-मवकीर्णरूपं सर्वज्ञा वेदविदः प्राहुः ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । वादादीनाशेव होमोऽर्थवादः । कामत इत्यवकीर्णिलक्षणम् ॥ अव-कीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितमिति याज्ञवल्योक्ते ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । एतदकामतो रेतःसेकविषये प्रायशिच्चत्पुक्तमथ कामतस्तु विशेषमाह कामतो रेतसः सेकमिति । अतिक्रमं लोपं व्रतस्य ब्रह्मचर्यस्य ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वतस्थस्य कामतः रेतसः सेकं रेतसः क्षरणम् ॥ ११९ ॥

(८) गोविन्दराजः । अप्रसिद्धत्वादवकीर्णिलक्षणभाहूं कामत इति । द्विजातेर्ब्रह्मचारिण इच्छातः शुक्रोत्सर्गं ब्रह्मचर्यस्य लोपकं धर्मविदो ब्रह्मस्वरूपनिःस्पृणपराः प्राहुः ॥ ११९ ॥

(९) भारुचिः । अवकिर्णिपदाधं प्रायश्चित्तनिमित्तमवधार्थ्यति । एवं चाकामतो दिवा रातौ वा प्रच्युतेन्द्रियस्य लघुतरं प्रायश्चित्तं स्पात् । ततोऽपि स्वप्न इति । तथा चोक्तं 'स्वाते रेतसरैके ब्रह्मचारिणः पुनर्मात्मित्युचूं जपेदिति ॥ १२० ॥ ११९ ॥

मारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च ॥

चतुरो व्रतिनोऽस्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । 'जुहुयादाहतीरिति' विधेर्थवादः । द्वितिनः सत अवकीर्णिनः यत् ब्राह्मं तेजो विविधविज्ञानोपाजितं पुष्टं तदेवतां देवतामुपैत्युपसंक्रामति । तत्र लयं गच्छतीति यावत् । व्रतिनोपैतीति विवक्षितम् ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विकिरणादिक्षेपाद्वतस्थस्यावकीर्णीति योग उक्तः । मारुतमिति प्रकृताहृतिस्तुत्युपयुक्तम् । गुरुं बद्धस्पतिम् । ब्राह्मं वेदेन सहितं तेजः ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । व्रतचारिणो वेदाध्ययननियमानुष्ठानजं तेजः तदवकीर्णिनः सतो मरुदिव्यबृहस्पतिपावकांश्चतुरः संक्रामति अतस्तेभ्य आज्याहुतीर्जुहुयात् इत्याज्याहुतेरयमनुवादः ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिर्हूयतेऽस्मा इति शक्रम् । ब्राह्मं वेदाध्ययन-जम् ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । व्रतिनोऽवकीर्णिनो ब्राह्मं तेजो मरुतादीश्चतुरोऽस्येति प्रविशति चतुर्थे-त्याहुः ब्रह्मवादिन इति श्रुतेः ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । अवकीर्णिनः व्रतिनः बाल्ये ब्राह्मं तेजः चतुरः मारुतादीनां देवानां सकाशमभ्येति ॥ १२० ॥

(८) गोविन्दराजः । मारुतमिति । ब्रह्मचारिणो यदध्ययनन्यमनियमानुष्ठानजितिं तेजस्तदवकीर्णिनः सतो मरुदिव्यबृहस्पत्यग्नीश्चतुर उपसंक्रमेऽन्यतरेभ्यः आज्याहुतीर्जुहुयादित्याज्याहृतिविधेरथर्वादः ॥ १२० ॥

(९) भारुचिः । यत् एवमतोऽवकीर्णी ॥

एतस्मन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ॥

सप्तागारांश्चरेद्द्वैक्षं स्वकर्मं परिकीर्तयन् ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । वसित्वा आच्छाद्य । स्वकर्मविकीर्णोऽस्मीत्येवम् ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतकर्मशेषमाहुं एतस्मिन्निति । पूर्वोक्तं होमं कृत्वा एतदल्दं कर्तव्यमितर्दयः । गर्दभस्य हृविष्टप्यादनभूतस्थाजिनं चर्मं स्वकर्माधिकरणम् ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । एतस्मिन्नवक्तीर्णिष्ये पाप उत्पन्ने पूर्वोक्तं गर्दभयागादि कृत्वा गर्दभचर्म-परिधायेति हारीतस्मरणात्सर्गदेभसंबन्धिचर्मप्रावृतोऽवकीर्ण्यहमिति स्वकर्मव्यापत्तं कुर्वन्सन्त-गृहाणि भैक्ष्मं चरेत् ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । गर्दभहेऽपोत्तरकृत्यमाह एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नवक्तीर्णिनिमित्ते । वसित्वा परिधाय । स्वकर्म अवकीर्ण्यस्मीतिं व्यापयन् ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । एतस्पित्रेनसि कामतः कृतेऽवकीर्णत्वे ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतस्मिन् एनसि प्राप्ते सति गर्दभाजिनं गर्दभस्य चर्मं ॥ १२१ ॥

(८) गोविन्दराजः । एतस्मिन्निति । सप्तागारं चरेऽद्वयं स्वकर्मपरिकीर्तयन् ॥ अवकीर्णिष्ये पाप उत्पन्ने पूर्वोक्तं गर्दभयागादिकृत्वा तदगर्दभसंबन्धिचर्मं प्रावृत्याकीर्ण्यस्मीत्येवं स्वकर्म व्यापयन् सप्तगृहं भैक्ष्मं चरेत् ॥ १२१ ॥

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ॥

उपस्पृशांस्त्रिष्वचणमब्देन स विशुद्ध्यति ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रातर्मध्याह्नापराह्नेष्यस्पृशन् स्नानं कुर्वन् । संवत्सरेण पूतो भवति ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एककालिकं दिने एकवारम् । वर्तयन् भोजनेन प्राणस्थितिं कुर्वन् । उपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । तेभ्यः सप्तगृहेभ्यो लब्धेन भैक्षेणैककालमाहारं कुर्वन्सायंप्रातर्मध्यं-दिनेषु च स्नानमाचरन्सोऽवकीर्णीं संवत्सरेणैव विशुद्ध्यति ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । उपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् एव शुद्ध्यतीति भावः ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । तेभ्योऽगारेभ्यः वर्तयञ्जीवन् एककालिकमिति स्वार्थं ठक्प्रत्ययः । उपस्पृशन्सं स्नानं कुर्वन् ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेभ्यः साप्तागारेभ्यः । त्रिष्वचणं त्रिकालम् । उपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् ॥ १२२ ॥

(८) गोविन्दराजः । तेभ्य इति । तद्गृहलब्धेन भैक्ष्येण एककालमाहारं कुर्वन् साय-प्रातर्मध्यंदिनेषु च स्नानमाचरन् संवत्सरेण योऽवकीर्णीं स शुद्ध्यति ॥ १२२ ॥

(९) भारचिः । वेदब्रह्मचारिणः स्त्रीगमन एतप्रायशिच्चतं विज्ञेयम् । एवं च समान-कार्यत्वात् प्रवर्जितानामप्येवविधमेव रेतस्सेकप्रायशिच्चतं प्रवर्जयाविरोधि स्यात् । तेषां च स्वलितानामन्यप्रायशिच्चतानुपदेशात् ॥ १२२ ॥

**जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाऽन्यतमभिच्छया ॥
चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२३ ॥**

(१) मेधातिथिः । समाप्तान्युपपातकानि । अन्यतमभित्यनुजादः । न हि निमित्तानां समाहारसंभवः । समुदायविवक्षायां न एव कस्यित्प्राथश्चित्तमुपदिशति । को हि मनुष्यः सर्वाणि जातिभ्रंशकराण्यकार्याणि कुर्यात् । एक एव शब्दः प्रायशिच्चित्तानुदेशेऽग्रास्वताप्रसंगः । न च साहित्यविवक्षाऽप्युक्ता, लक्षणत्वेन श्रवणात्पुरुषं प्रति निमित्तानाम् । अतः प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः 'श्च विद्या पिता महः सोऽप्न न विद्येद्यत्यन्तररस्य पितुः पितामहस्य वा सोममणीतदत्तो भवत्येव पशुः । यथा सलाप्युभ्यश्ववेण यद्युभ्यं हविरार्तमिथादित्यन्तरह-निविनाशेऽनि भवत्येव पंचाशारावः, एवं सर्वप्रायाश्वत्तेषु द्रष्टव्यम् । इच्छेति निवक्षितम् । अनिच्छयेति च । प्राजापत्यसान्तपनयोः स्वरूपं वक्ष्यति ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जातिभ्रंशकरं पूर्वोक्तम् । इच्छया कामतः । सान्तपनं सप्ताह-साध्यम् ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । 'ब्राह्मणस्य रुजः' कृत्वेत्यादिजातिभ्रंशकरमेवतं तन्मध्यादन्यतमं कर्म विशेषं इच्छातः कृत्वा वक्ष्यमाणं सान्तपनं सप्ताहाद्याद्यं कुर्यात् । अनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं चरेत् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तज्ञातिभ्रंशकरमनूद्य प्रायशिच्चित्तमाह जातिभ्रंशेति । इच्छया कृत्वेत्यन्वयः सान्तपनादिन्नतजातस्य लक्षणं वक्ष्यमाणम् । अनिच्छया तु प्राजापत्यं कृच्छ्रम् ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । जातिभ्रंशकरमिति । 'ब्राह्मणस्य रुजः' कृत्वेत्याद्युक्तं कर्म ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इच्छया सान्तपनं कृच्छ्रं अनिच्छया प्राजापत्यं कृच्छ्रम् ॥ १२३ ॥

(८) गोविन्दराजः । जातिभ्रंशकरमिति । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वेत्यादि जातिभ्रंश-कराण्युक्तानि तेषु मध्यादन्यतमभिच्छया कृत्वा वक्ष्यमाणं सान्तपनं कुर्यात् । अनिच्छातस्तु कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्यमाणम् ॥ १२४ ॥

(९) भाश्चिः । सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यं च वक्ष्यति ।

सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवः ॥

मालिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्यहम् ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । सङ्करीकरणमपात्रीकरणं पूर्वमुक्तनेति । एवं सङ्करापात्र-कृत्यस्त्विति संज्ञिभेदाद्वृच्छनम् । कृत्यशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धते । 'कृत्य' कारणम् । ऐन्द्रवो मासः चान्द्रायणः । यावको यवविकारः पैथलेहादिः । अत्राविशेषश्रवणेऽपीच्छानिच्छयोर्गुलधुभावो विज्ञेयः ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संकरापात्रकृत्यासु संकरीकरणेषु (अपात्रीकरणेषु) च मासं क्रियमाणमैन्दवं चान्द्रायणं शोधनम् । मासमिति प्रायशिच्चित्तसीम्यकृच्छ्रस्यैन्दवपदेन

परिग्रहशङ्कानिरासार्थम् । एतत्कामतः पूर्वोक्तं सांतपनम् । तप्तो यावकैः प्रसृतिभावं यदानां चूर्णं गोमूत्रे साधयित्वा तस्य तप्तस्य पानम् । एतदकामतः १ कामतो द्विगुणम् ॥ १२४ ॥

(३) कुलूकः । खराश्वोष्ट्रेत्यादिना सङ्कुरीकरणान्युक्तानि निन्दितेभ्यो धनादानमित्यादिना चापातीकरणान्युक्तानि तेषां मध्यादन्यतमभिज्ञातः कृत्वा चान्द्रायणं मासं शुद्धये कुर्यात् । कृमिकीटवर्योहत्येत्यादिना मलिनीकरणान्युक्तानि तन्मध्यादेकमिच्छतः कृत्वा विरावं यवां व्यथितमश्नीयात् ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं संकरापातीकरण्योराहं संकरेति । ऐदं चान्द्रायणम् । यावको पवासुः संतप्तस्त्वप्यहं भोक्तव्यः ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । सङ्कुरणीयु पातल्वकरणीषु च क्रियासु ऐन्द्रवं चान्द्रायणं मलिनीकरणीयेषु मलावृणेषु तप्तं तप्तकृच्छ्रुत्यहं यावकमदावान्नम् ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । संकरः वर्गसंकरः अपातहस्ते दानकरणं कृत्यासु अग्निचारादिक्रियासु ऐन्द्रनं चान्द्रायणं मासं मासपर्यन्तं कायशोधनम् । तु पुनः मलिनीकरणीयेऽर्कमणितप्तः तप्तकृच्छ्रुत्यहं स्यात् त्यहं यावकः यावकाहारः ॥ १२४ ॥

(७) गोविन्दराजः । सङ्कुरापात्रकृत्यस्त्विति । खराश्वोष्ट्रेत्यादिभिन्दितेभ्यो धनादानमित्यादिना च सङ्कुरीकरणापातीकरण्यान्युक्तानि तेषु मध्यादन्यतमभिज्ञातः कृत्वा अनिच्छया कृतं चाद्रायणं शुद्धर्थं कुर्यात् कृमिकीटयोः हयेति मलिनीकरणीयान्युक्तानि तन्मध्यादन्यतमभिज्ञातः कृतं त्यहं यावकं पिबेत् । यावकं यवकृतं पेयाकृतितत्तं पिबेत् ॥ १२४ ॥

(८) भार्हचिः । अन्यतमभिति वर्तते । एवं चेच्छया प्रत्येकं गुरुप्रायश्चित्तोपदेशैः अनिच्छया तस्य लघुत्वमर्थसिद्धं पूर्वशास्त्रादेव ॥ १२४ ॥

तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ॥

बैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्येस्तु षोडशः ॥ १२५ ॥

(१) सेधातिथिः । सवनगतयोः राजवैश्ययोर्ग्राहणसंभवुक्तम् । इह तु ततोऽन्यत्वस्वधर्मानुष्ठानयोश्चतुर्थाष्टमविभागविधिः । तथा च वृत्तस्य ग्रहणं सर्वक्रियर्थम् । त्रीणि वर्षाणि क्षत्रियस्य, सार्धवर्षे वैश्यस्य, नवं मासान् शूद्रस्य । यत्तु 'त्वीशद्विविक्षत्क्षतियवध' इति तत्परित्यक्तस्वकर्मणोः अधर्मस्थितयोः । शूद्रस्य 'वृत्त' द्विजशुश्रूषादि, न महायज्ञानुष्ठानं च । वृत्तं शीलं वैश्यवृत्ती वैश्यस्य वृत्तावेकं वा तिष्ठति । गहने यथा समये 'तिच्छन्निवेति' । स्वधर्मपराणां विधिवत्प्रायश्चित्तम् ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्षत्रादिहत्यासु प्रायश्चित्तमाह तुरीयं इति । ब्रह्महत्यायाः ब्रह्महत्यादि प्रायश्चित्तस्य द्वादशवार्षिकादेः तुरीयश्चतुर्थभागः न तु मरणस्य तत्तुरीयभागां संभवात् तत्तुपाधिविशेषादेव प्रायश्चित्तानामधिकात्पत्वे । अतापि क्षत्रियविशेषणतया वृत्तस्थपदमावर्तनीयम् । वैश्ये हत इति शेषः । अष्टमांशो ब्रह्मवैश्यप्रायश्चित्तस्य । एवं

पोडश इत्यत्रानि शूद्रे वृत्तस्थे ! अत च प्रायश्चित्तं विशेषत उपदिगतानि स्त्रीशूद्रविट्क्षतवध इति क्षत्रादिवधानामुपपातकसंज्ञाकरणं तत्संसर्गिणामुपपातकिसंसर्गितया कर्मनिधिकाराभावज्ञापनार्थम् । महापातकत्वे हैषां तत्संसर्गस्थं पातिक्यहेतुत्वात् । हिजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति वचनात्प्रायश्चित्तात्पर्वकर्महानिः स्थार्दिति ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्महत्यातुरीये भागः वैर्णिकरूपः द्वादशवार्षिकस्य चतुर्थो भागः । एतच्च प्रायश्चित्तं स्त्रीशूद्रविट्क्षतवध इत्युपपातकत्वेनोपदिष्टम् । वैद्यार्षिकत्वापेक्षणा गुरुत्वाद् दत्तस्थक्षतियस्य कामतो वधे द्रष्टव्यम् । वैश्ये राष्ट्राचारे कामतो हतेऽष्टमो भागः सार्धवार्षिकं तत्र शूद्रे वृत्तस्थे कामतो हते नवमासिकं द्रष्टव्यम् ॥ १२५ ॥

(४) राघवान्दनः । स्त्रीशूद्रक्षतियवधो नास्तिक्यं चोपपातकमित्युपपातकत्वेनोक्तानां विशेषतः प्रायश्चित्तमाह तुरीय इति । तुरीयस्तैवार्षिकः । अष्टमांशः सार्धसांवर्सरिकः । षोडशोऽसो नवमासिकः एतद्वत्तरस्थक्षतियादीनां कामतो वधे । ब्रह्महत्याया इति तद्वर्मभिक्षामुण्डनादिप्राप्तये वृत्तस्थ इति तिष्ठनुष्ठजनात् ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । क्षत्रियस्य वृत्तस्थस्येति विपरिणामः ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इति क्षत्रियादि कर्मकर्तृकमित्यविरोधः । जातिमात्रक्षतियवधे वृत्तस्थक्षतियवधे ॥ १२५ ॥

(७) गोविन्दराजः । तुरीय इति । ब्रह्महत्यावधाद्वादशवार्षिकाच्च चतुर्थो भागः क्षत्रियवधे स्मृतः । वैश्ये च साध्वाचारेऽष्टमागः । शूद्रे हते षोडशभागो बोद्धव्य इतीदं साध्वाचारक्षतियविट्शूद्रविषयं गुरुत्वात् स्त्रीशूद्रविट्क्षतवध इत्येतत्पुनरुपपातकप्रायश्चित्तं ज्ञानाज्ञानभेदेन च चान्द्रायणवैकल्पिकमसत्क्षत्रविट्शूद्रविषयं लघुत्वात् । एतच्च ब्रह्महत्यावत्तरत्वात्तुरीयगाद्बुद्धिपूर्ववधे येनेदमाह ॥ १२५ ॥

(८) भर्तुचिः । अनिच्छया तस्य लघुत्वमर्थसिद्धं क्षत्रियादीनामपरः प्रायश्चित्तविधिः वैकल्पिक उपपातकप्रायश्चित्ताच्चान्द्रायणात् । येन स्त्रीशूद्रविट्क्षतवध उपपातकमध्य उपदिष्टः । सदस्तद्विभागांक्षया च क्षत्रियादीनामिदं वैकल्पिकमन्यत् प्रायश्चित्तं पूर्वोक्तात् । तथा चोक्तम्—‘वैश्येऽष्टमोऽशो वृत्तस्थ’ इति । इदमपरमधुना क्षत्रियादिवध एव क्षत्रियादिप्रायश्चित्तमुपदिश्यते, पूर्वश्लोकोपदिष्टप्रायश्चित्तादैकलिपकम् ॥ १२५ ॥

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ॥

वृषभैक्षसहस्रा गा दद्यात्सुचरितवतः ॥ १२६ ॥

(१) वैधतित्यिः । इदमपरं दानप्रायश्चित्तम् । संभवद्वित्तस्य तपो नास्तीति । नक्षत्रिति, ‘दानेन वधनिर्णेकम्’ इत्यादि । अकामत इति न विवक्षितं, महत्वात्प्रायश्चित्तस्य । यदि वा ‘सदनगतयोरेवाकामत’ इति कल्पनीयम् । वृषभ एको यासां सहस्रे वा वृषभैक्षसहस्राः ॥ १२६ ॥

(२) सर्वजनारायणः । यागस्थक्षतियविट्धाते तु कामतो ब्रह्महत्तमुक्तमकाम-

तस्तत्वाह अकामत इति । वृषभ एको गावश्च स्तिथः सद्वस्मिति वृषभैक्सहस्रा गावः ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लूकः । अबुद्धिपूर्वकं पुनः क्षत्रियं निहत्य वृषभैणैकनाधिकं सहस्रं यासां गवां ता आत्मशुद्धयर्थं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामेवाकामतो वधेऽयाह अकामत इति चतुर्भिः । द्विजोत्तमः द्विजउत्तमो यत्र समुदाये स तथा चातुर्वर्ण्यमित्यर्थः । वृषभैक्स वृषभ एको यासु गोषु एवमेकशतमित्यादि ज्ञयम् ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । कामतो वध एतदुक्तमकामतरत्वाह अकामतस्तु राजन्यमिति । वृषभैणैकनाधिकं सहस्रं यासां ता ऋषभैक्सहस्रा गाः ॥ १२६ ॥

(६) गोदिन्द्रराजः । अकामत इति । अबुद्धिपूर्वं पुनः क्षत्रियं निहत्य वृषभ एकः सहस्रे यासां गवां आत्मनः शुद्धर्थं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ १२६ ॥

(७) भारचिः । अथचिचेदं वित्तवतः प्रायश्चित्तमुपदिश्यते । पूर्वं चावित्तस्य तपः । वक्ष्यति च दावं तस्य तपसा विकल्पं “दानेन वधनिणेंकं सर्पादीनामशक्नुविलिति” इत्येवमादि । अकामत इत्यर्थं च प्रमादस्तुत्यर्थोऽर्थवादः । यस्मात्रं ह्यकामतो गरीयः प्रायश्चित्तमुपपृष्ठत इत्युक्तं पुरस्तात् । एवं तावत् संभवद्वित्तस्य प्रायश्चित्तमिदमन्यत् दरिद्रस्य पूर्वोक्तमनूदते वैकल्पिकमेतत्स्य ॥ १२६ ॥

त्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ॥

वसन्दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनः ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्योर्धः श्लोकस्तुरीय इत्यस्यानुवादः । जटीति चीरखट्टवाङ्ग्नधारणादि निवृत्यर्थमिति केचित् । तदयुक्तं तदैव ते धर्मास्तदीयतुरीयभागातिदेशो नान्येषां सत्यपि संभवे, सरस्वतीपरिसर्पणादीनामिव प्रयोजनसत्त्वोपपत्तौ । दूरत इति ग्रामान्वित्वात् । वृक्षमूले कुटीं कृत्वेति ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्यब्दं चरेदिति दानाशक्ती । एवं च व्यब्दं ब्रह्महत्रतप्रायश्चित्तस्य गोसहस्रादानानुकल्पत्वेनाभिधानात्स्वकल्पितगणनानुरोधेन यत्कैश्चिद्वादशवार्षिकव्रतानुकल्पत्वेन षष्ठ्यधिकगोशतवयदानं कैश्चित् द्वादशीत्यधिकगोशतदानं व्यवस्थापितं तद्भ्रमादेवेति मन्तव्यम् ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्वा संयतो जटावान्ग्रामादिप्रकृष्टवृक्षमूले कृतनिवासो ब्रह्महणि यदुक्तं ब्रह्महादादशसमा इत्यादि तदर्थवर्यं कुर्यात् । ननु तुरीयो ब्रह्महत्याधा इत्यनेन पुनरुक्तिर्वाच्या । जटी दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतन इति वचनाद्यतिरिक्तशवशिरोध्वजधारणादिसकलधर्मनिवृत्यर्थत्वादस्य ग्रन्थस्यकामाधिकाराच्चेदमकामतः अत एवाङ्गलाघवाद्युचितम् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । दुर्वृत्तानां कामतो वधापेक्षया वा विकल्पः । अत्र जटीति विशेषणात्पूर्वं मुण्डनं बोद्धव्यम् । ब्रह्महत्याया इत्यादि विशेषणं भैक्षचयांशिरोध्वजादि धारणाद्यर्थं । लृष्टबद्धतुरीयांशयोः समानत्वेऽपि मुण्डनादिभेदेन कामतोऽकामत इति ॥ १२७ ॥

(८) गोविन्दराजः । अत्रबद्धमिति । ब्रह्महा द्वादशसभा इत्यादि वर्षवर्णं चरोदर्ती-दमकाभृतस्त्वयेतद्वैकल्पिकम् । गोसहस्राभ्यवे दानेन वर्णनिर्णयं सदर्दिनामशक्तुव्यक्तित दर्शनःजटी दूरतरे ग्रामाद्वासं वृक्षमूलनिकेतनं इत्येतत् स्थिरो ग्रहणादञ्जान्तरनित्यर्थं तुरीयो ब्रह्महत्याया इत्यत्र तु रर्व द्वादशवार्षिकाङ्गाजातं भवति ॥ १२७ ॥

(९) भारुचिः । जटिल-उच्चनं नियमार्थत्वादन्येषां खट्टवाङ्गीत्येवमादीनां निवृत्यर्थम् ॥ १२७ ॥

एतदेव चरेदद्वदं प्रायशिचतं द्विजोत्तमः ॥

प्रमाण्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्यादैकशतं गवाम् ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वकाष्ठमोऽशः अनेन द्वादशो विधीयते । अल्पत्वादद्वदं न्यून-गुणस्य विपरिप्रमिति निजायते । “ननु वृत्तस्थं इति श्रुतम्” । सत्यम् । संप्रति वृत्तस्थो वधकाले, प्राङ्मनिर्गुण इति । यस्तु सर्वदैव वृत्तस्थस्तस्य पूर्ववर्दितं ज्ञेयम् ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदेवेति सवनस्थ वैश्यवधे । दद्यादैकशतं गवामिति वाकारः समुच्चयार्थः । व्रतान्ते एकवृषाधिकगोशतदानं कार्यमित्यर्थः । अन्यथा हि दानमुक्तवा तदनुकल्पतया व्रतमुपदिश्येतेति युज्येत । त्रिवर्षीनुकल्पसंहस्रब्दवस्थाश्रयणेन चवार्षिकगोशतदानस्यासंगतिरेवेति । दद्याच्चैकशतमिति क्रवचित्पाठः ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतमकामतः साध्वाचारं वैश्यं निहत्य वर्षमेकं ब्राह्मणादिः कुर्यात् । एकाधिकं वा गोशतं दद्यात् ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवेति । जटादिधारणवृक्षमूलनिकेतनादि विशिष्टां गोदानेन सह विकल्पितम् ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । क्रृष्णभेणीकाधिकं गवां शतं एतदेव प्रकृतम् ॥ १२८ ॥

(७) मणिरामः । तुरीयो ब्रह्महत्याया इति पूर्वमुक्तमपि पुनरत्वोक्तिशर्वशिरो ध्वज-धारणादिधर्मनिवारणार्थं अकामतो हनने इदं वा कार्यम् ॥ १२८ ॥

(८) गोविन्दराजः । एतदिति । ब्रह्महत्यायां यदुक्तं व्रतं ब्रह्महा द्वादशसभा इत्येतदेव कामाधिकारादकामतः साध्वाचारं वैश्यं निहत्य ब्राह्मणादिसंक्त्सरं चरेद्वित्तवान् पुनरेक-वृषभाधिकगवां शतं दद्यात् । पूर्वोत्तरश्लोकोपरिति वृषभग्रहणात् ॥ १२८ ॥

(९) भारुचिः । सम्भवद्वित्तस्येदं पूर्ववत् वैकल्पिकम् । द्विजोत्तमग्रहणं चेतरवर्ण-निदर्शनार्थम् नावधारणार्थम् ॥ १२८ ॥

एतदेव ब्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत् ॥
वृषभैकादशा वाऽपि दद्याद्विप्राय गा: सिताः ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापि मासपट्कं नवकं च वृत्स्थेतरभेदेन योज्यम् । यथाश्रुत-संख्या च गोदानं सर्वत्र वैकल्पिकम् । द्विजोत्तमग्रहाणं च प्रदर्शनार्थम् । सिता न वर्णतः । कि तहि? शुद्धिसामान्यादा तत्त्वोरास्त्वपत्या अनेष्टप्रजााच्च ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं वृत्स्थशूद्रवधीकृतद्वादशावार्षिकब्रह्महत्रतपोडशाश-चरणाशस्ती । एतदेव ब्रतमिति बद्धित्पाठः । तत्र वृत्स्थशूद्रवधीकृतद्वादशावार्षिक-ब्रह्महत्रतपोडशाशचरणाशक्ती । एतदेव ब्रतमिति षण्मासव्रताचरणं वृषभाधिकदशगोदान-सहितमत्रोपदिष्टम् । उभयतोऽधिकस्यैकस्य वृषभस्य दानविधानादैश्येष्यधिक एको वृषभो देय इति गम्यते । वसेदद्वत्तर इत्यादिना च ग्रामान्तादिवासो वैकल्पिको ब्रह्महत्रतोक्तोऽत्र व्युदस्यते । जटीति त्वनुवादमात्रं शब्दिरेत्थारणाद्यगान्तरनिनृत्यर्थम् । अत्र च द्विजोत्तम इत्यभिधीनादाहृणस्यैव तद्वत्तमन्यथां स्वोत्तुष्टवर्णहनने भविष्ये वहृतराभिधानार्तिकं-चिदाधिक्यमुन्नेयम् । सिता इति शूद्रवधप्राधिश्वित उक्तदत्तत्वान्वितम् ॥ १२९ ॥

(३) कुललूकः । एतदप्यकामत इदमेव ब्रतं शूद्रहा पण्मासं चरेत् । वृषभ एकादशो यासां गवां ताः शुक्लवर्णो ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्स्थशूद्रेष्येवमित्याह एतदेवेति ॥ १२९ ॥

(५) रामचन्द्रः । वृषभ एकादशो यासां ता वृषभैकादशगाः ॥ १२९ ॥

(६) मणिरामः । एतदेव ब्रह्महत्याप्रायशिच्चत्तमेव वृत्स्थं साधवाऽचारम् । प्रभाय अक्षमतो मारवित्वा एकाशत एकावृतं चान्द्रायणम् ॥ १२९ ॥

(७) गोविन्दराजः । एतदिति । एतदेव ब्रतं ब्रह्महा द्वादशसमा इति तदुक्तं तद्वत्तं गवोपेतं चाक्रामाधिकारादकागतः साधवाचारं शूद्रं निहत्य कुर्यात् । वित्तवान् पुनः वृषभ एकादशो यासां गवां ताः शुक्ला गा: ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १२९ ॥

(८) भारचिः । उक्तार्थः श्लोकः । पीतवर्णप्रहणं चात्र शुद्धिसामान्यात् । एवं च वीर्येतानि प्रायशिच्चतानि क्षतियादिवधे विकल्पन्ते । पूर्वोक्तं चान्द्रायणमिह च प्रकरणे गोदानं ब्रह्महत्याप्रायशिच्चत्तविकल्पश्च कामकृतः । केवितु समुच्चयमेतयोरस्मिन् प्रकरण उपदिष्टयोः प्रायशिच्चतं मन्यन्ते । समुच्चयेन श्लोकान् पठन्ति “द्यद्वं चरेच्च नियतः” । तथा ‘प्रमाण्य वैश्यं वृत्स्थं दद्याच्चैकशं गवाम्’ । ‘एवमेव वृषभैकादशा गाश्चापी’ति । तदेतदयुक्तं शास्त्रन्यायविरोधात्, एतस्यां च कल्पनायामुपपातकप्रायशिच्चतं चान्द्रायणं लघु नोपपदेते गुरुणः प्रायशिच्चत्स्य दानतपःसमुच्चयस्योपदेशेन । तथा लोके व्यवहारः । ‘पणलभ्यं हि न प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः पणैरिति । वैकल्पिकयोरेव तावदेत-योरुपदेशे चान्द्रायणस्यानर्थक्यं प्राप्नोतीति । कि पुनः समुच्चितयोररथन्तगुरुत्वात् । तस्मात् समुच्चयाभावा ‘द्वा’ शब्दो विकल्पार्थः पठितव्यः ॥ १२९ ॥

मार्जारनकुलौ हत्वा चापे सण्डूकमेव च ॥

श्रवगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्यावतं चरेत् ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । अतिमहत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य समुदायवधे प्रायश्चित्तमेतत् । “ननु चात्र साहित्यं न विवक्षितमित्युक्तं यतो जातिभ्रंशकरादिषु । कथं चैते सर्वे चैकस्य हन्त्यतया उपनयेयः । अतिरिक्तसङ्घावे एत तिनित्तं स्यात् । अर्थात्तरमेवैदृशेनैव तच्छक्यते वक्तुम् । तनावृत्तेन हन्ता : अधिकवधे त्वन्धद्विव्यक्तिः । नैतच्छयते न्यूने वधे च न स्थात् । एयः पिबेदित्यादि प्रत्येकविधेन संबध्यते । न समुदाये प्रत्येकं वाक्य-परिसामाप्तिः समुदाये वा । अर्थात्तरे कु स्थातुं लभ्यते” । यत्तावदुच्यते साहित्यं न विविधितमिति । तत्र न विवक्ष्यते यद्य प्रत्येकं संबन्धिवाच्यमर्थवत् । यथा ‘अस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेत्’ इति । यत्र पुनरविवक्ष्यमाणे वाच्यमेवान्तर्यक्तं तत्र तत्परिहारार्थं युक्ता विवक्षा । यथा वक्ष्यति ‘सहस्रस्य प्रमाणे पूर्णं वात्सरीति’ । अताविवक्षायां सहस्रस्यते व्यर्थं स्यात् । एवं हि शास्त्रान्तरविरोधादतिमहत्ये युक्तैव विवक्षा । “ननु च पदोपादानतायामपि लक्षणागतस्य विशेषणस्याक्षिक्षैव । यथा यस्योभ्यं हविरित्युभयशब्दार्थं तत्र तुल्यम् । अत हविरुभयमिति च पदद्वये वृद्ध्यमाणे वाक्यभेदः । हविरुभयं चेति । यत्तावस्थाभेदसतत्र वाक्यभेदपरिहारार्थमवश्यं भेदः । अन्यतरस्मिन् व्यवहितो गुणो वा हातव्यो भवति । तथोभयशब्दे सर्वमस्ति । आच्छेदिति हविःशब्देन व्यवहृतो भवति संख्यानुरूपत्वात् । गुणानुवादकत्वं वाऽस्य संभवति । अविवक्षिते च तस्मिन् परिशिष्टं वाक्यमर्थवाद एव । इह पुनः समुदायविवक्षायां सहस्रशब्दविवक्षायां वा कृत्स्नमेव वाक्यमनर्थकम् । तथा हेतावद्वाच्यं स्यात् । स्थानतां प्रभाणां तथाऽस्यां शूद्रहत्यावतमित्येतावद्वक्तव्यं स्यात् । प्रमाणे शूद्रहत्येति । एतावतामेव हिंसा संभवति” । तथाऽन्यदप्येकं जातीयकं विशेषणं न विवक्ष्यते, समानन्यात्पत्वात् ‘फलदानां तु वृक्षाणां इति । ततश्च सर्वमसमंजसं स्यात् । पौरुषेयं चेदं वाक्यं नैव वैदिकम् । वेदे च कस्य पुरुषस्य प्रयोगः किमर्थमनर्थकं प्रयुक्तमिति । इह तु बुद्धिपूर्वे प्रयोगे मात्रायामप्ययुक्तमानर्थक्यम् । तत्साहित्यविवक्षाविशेषणविवक्षा वायुक्तैव । यच्चोक्तं “कथं च तदिति सर्वं एत इति च” तत्पाप्यावेटकार्थमृगयायां दावदाहिनो वा उपपदतयैव । यदप्युक्तमतिरिक्तसङ्घावे न तिनित्तमिति, तदप्ययुक्तम् । न त्वाधिक्ये पूर्वेषां नाशो न्यूनेषु च तथैव कल्पना कार्या ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चाषः स्वर्णकाकः शतपदः । शूद्रहत्यावतं कुर्याच्छूद्रवधं प्राप्य तप्तकुच्छुमिति संबन्धोक्तम् । एतच्च कामकृते ॥ १३० ॥

(३) कुल्त्वकः । विडालनकुलचापयभेदकुकुरुगोधापेचककाकानामेकैकं हत्वा शूद्र-हत्यावतं स्त्रीशूद्रवधं इत्युपपातकप्रायश्चित्तं गोवधवतं चान्द्रायणं चरेत् । न तु शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशेत्यादि प्रायश्चित्तं पापस्य लघुत्वात् चान्द्रायणमप्येतकामतोऽभ्यासादिविषये द्रष्टव्यम् ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । मार्जाराद्यष्टानां कामतः प्रत्येकवधे षण्मासवतमाह मार्ज-

रेति । चारं ग्रतपत्राख्यपक्षिणम् । चान्द्रायणमिति केचित् । तत्र श्रुतस्यैव नियामकत्वादुपपातकत्वेन चान्द्रायणमिति विशेषतोऽनुकृतस्थल इति भावः ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । शूद्रहत्याक्रतं प्रत्येकं चरेदिति ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । चारं स्वर्णकाङ्क्षं नीलकण्ठश्वागोधोलूकः शूद्रहत्याक्रतं कामकुते तप्तकृच्छ्रं चरेत् ॥ १३० ॥

(८) गोदिन्दराजः । मार्जारनकुलाद्विति । विडालभक्तुलचारं मण्डूकश्च गोधोलूक-काकानागेकं हृत्वा शूद्रवधव्रतं स्वीशूद्रविद्युत्क्रतवधं इति उपपातकप्रायशिच्चतं गोवधव्रतं चान्द्रायणं चरेत् । शूद्रे जंयस्तु षोडश इत्याचृतिदेशेन स्थात् न्यायत्वात् । यद्येवं किमिति गोवधादि गणपाठ एवैतेन पठितः तैवं तत्र पाठे पथः पिबेत्प्रियात्रं चेत्यत्र पुनरेषां ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । यत्समुचितवद्ये एतत्प्रायशिच्चत्मुत्तरे पथः पानादिना लघुना सह विकल्पः स्यात् न्यायत्वाचित्याहुरतदस्तसमुच्चयन्नाचिच्छब्दाश्रवणात् विज्ञानादिकृतभेदेन च व्यवस्थित-विकल्पसंभवादतिगुणाण । लघीयसो ज्ञानादिमेदेन व्यवस्थितविकल्पो वान्याय्य इति । प्रास्येदात्मानमग्नौ वा गृहं व्रासपरिच्छाहं ब्राह्मणाय दद्यादित्येवमादिषु न चात्य समुचित-विषयत्वमुत्तरस्य च प्रत्येकगोचरत्वे पथः पिबेत्प्रियात्रं वेत्येवं वा शब्दः संगच्छते । तस्मात्तत्स्थील्यात् । प्रायशिच्चत्म्यच्छातो निवेश्यैनद्यतः संतपसि समर्थस्यात्यन्ततपसि अत्यन्तमशक्तस्येति धार्मिकास्येदं प्रायशिच्चत्म् । उत्तरं पुनः कथंचित् । प्रमादसंजात-व्यतिक्रमस्थात्यन्तधार्मिकस्य तपसि अत्यन्तमशक्तश्चेति न किंचिद्दैषम्यम् ॥ १३० ॥

(९) भारत्तिः । समुचितानां वध एतत् प्रायशिच्चत्म् । तथा च वक्ष्यति ‘अस्थिमतां सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे’ इति । अपरे तु लघुत्वादेषां शूद्रजातानां प्रतिलोभानामायोग-वक्षत्तृचंडालानां यद्यद्ये प्रायशिच्चतं तदेतत्समस्तवधं इति । प्रत्येकं तु वध इदमन्यत् प्रायशिच्चतं पूर्वस्मालघूपदिश्यते ॥ १३० ॥

पथः पिबेत्प्रियात्रं वा योजनं वाऽध्वनो व्रजेत् ॥

उपस्पृशेत्प्रवन्त्यां वा सूक्तं वाऽब्दैवतं जपेत् ॥ १३१ ॥

(१) सेधातिथिः । प्रत्येकं वधे प्रायशिच्चत्तान्तरमुच्यते । पथः क्षीरं, प्रसिद्धतरत्वात्प्रयोगस्य, नापः, सत्यमप्युभयार्थतायाः; यथा ‘पथसा जुहोति’ इति । यथैव वराहं शब्दो मेधे पर्वते सूकरे दर्तते । प्रसिद्धतः: सूकरे । पर्वतादिप्रवृत्तौ सामानाधिकरण्यमेवक्षते ‘वराहो हिमवान्’ ‘वराहः पारिथात्’ इति । प्रकृते च भोजने भक्तादौ शरीरस्थित्यर्थं प्राप्ते तत्स्थाने पयो विधीयमानमन्यदन्तं निवर्तयति । तपोरूपत्वाच्चैतदेव प्रतिपत्तुं युक्तम् । तापयति दुःखयतिति तपः । अतो यथा ‘प्राणायामे वृतप्राशनमिति’ नात्र पौरस्य भोजनं निवर्त्यते, एवमिह नाचमनं निवर्तयति । यो वृतप्राशनं भोजनान्तरनिमित्तं बाधत इति । नापः पथः-पानेन विकल्पिताः, कि तर्हि ? उपस्पृशेत् स्ववन्त्यामिति । पथःपानात्तदगमने अध्वगमनशब्द उक्तस्य नद्यां स्नानम् । स्ववन्त्वचनात्तडागसरसोनिवृत्तिः । अब्दैवतं ‘आपो हि ष्ठा’

इत्यादि क्रक्षममुदायोक्तं पवमानसूक्तम् । स्मृत्यन्तरेषु 'कुशरभोजननेकार्थं लोहदण्डं च दक्षिणेति' ! ब्रजेत् न देशान्तरप्राप्तिरित्येव कि तर्हि ? पादाभ्यां गमनम् ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकामतस्त्वाह पथः पिबेदिति । पथः क्षीरमल्पम् । योजनं वाध्वनो वजेदिति भेषजार्थं तद्विसायाम् । क्षतियादीनां उपस्पृष्टेदिति दृश्यम् । ब्राह्मणस्य उपस्पर्जः स्नानम् । अबैवतं आपो हिष्ठेति ऋद्धम् ॥ १३५ ॥

(३) कुलत्कूपः । अबुद्धिपूर्वकं मार्जरादीनां वधे तिरात्रं क्षीरं पिबेत् । अथ मन्दान-लत्वादिना न समर्थः । तिरात्रं प्रतियोजनमध्वनो ब्रजेत् । अत्राशक्तस्त्विरात्रं नद्यां स्नायात् तदाप्यक्षमस्त्विरात्रमात्रेहिष्ठेत्यादि मूक्तं जपेत् यथोत्तरं लघुत्वात्पूर्वासंशब्द उत्तरोत्तर-परिग्रहो न तु वैकल्पिकः ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । एषामकामतो वधे प्रार्थाश्चत्तचतुष्टयमाह पथः इति । तदाप्य-शक्तितो व्यवस्था न तु वैकल्पिकं उत्तरोत्तरस्य लघुत्वात् । पयोऽत्र दुधं हत्वाग्रहं पिबेत्क्षीर-मिति याज्ञवल्योक्तेः । तिरात्रं व्रतचतुष्टयेष्यनुगतम् । लवन्त्यां पुण्यनद्याम् । अबैवतं आपो हिष्ठेति ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । असङ्कृतविषयमेतत्सङ्कृततविषयेष्याह पथः पिबेत्तिरात्रं वेति । अबैवतं हिष्ठेत्यवर्णं इत्यादिकम् ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । पथः दुर्घां तिरात्रं वा पिबेत् । अध्वनो योजनं तिरात्रं ब्रजेत् । उपस्पृशेदिति भेषजार्थं न कूलायां क्षतियवैश्ययोः स्वंतर्यां उपस्पृशेत् स्नायात् ॥ १३१ ॥

(७) नणिरामः । इदं बुद्धिपूर्वकमार्जरादिहनने ज्ञेयं अबुद्धिपूर्वकं त्वाह । पथ इति । अबैवतं आपोहिष्ठेत्यादि त्रूपतं अव पूर्वपूर्वकरणाऽशक्तौ उत्तरोत्तरं ज्ञेयम् ॥ १३१ ॥

(८) गोविन्दराजः । पथ इति । एषां मार्जरादीनामवुद्धिपूर्वे वधे तिरात्रं क्षीरं पिबेत् । तदान्तरत्वादिनासमर्थः प्रकृतं तिरात्रं योजनमध्वनो गच्छेत्तदाप्यशक्तस्त्विरात्रं नद्यां स्नायात् तदाप्यपर्याप्तिः तिरात्रमापेहिष्ठेत्येतत्सूक्तं जपेत् ॥ १३१ ॥

(९) भृशुचिः । असमर्थः सञ्चाध्वगमनस्थात्यन्तवृद्धो गम्यते समुद्रगमिन्यां विशिष्टायां स्नायादित्यर्थः । सपरिष्करस्नानोपदेशपरतश्चैतत् सामर्थ्यादि विशिष्टमुपदिश्यते । सूक्तं वाबैवतं जपेत् । सर्वेषु च पथः पानं सामर्थ्यादिपवासो वा तिरात्रं सप्रत्ययाप्रत्यय-वधोपेक्षया ॥ १३१ ॥

अर्भु काषण्यसो द्व्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ॥

पत्नालभारकं षण्ठे सैसकं चैकमाषकम् ॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजोत्तमग्रहणमतंत्रम् । तीक्ष्णामायसीमध्रीम् । काषण्यसो-ग्रहणं काषाडादिनवृत्यर्थम् । षण्ठे नपुंसके । तच्चतुर्विधम् । अरतो वातरेतो वा अप्रवृत्तेन्द्रियमुभयव्यञ्जनं वा । सर्वप्राणिमात्रासंबन्धेनेतत्प्रायश्चित्तम् । ब्राह्मणस्य शूदस्य मैर्षस्य छांगस्य च ॥ १३२ ॥

(२) सर्वजनरायणः । अंभ्र खनिं काण्डिसीं सर्वलोहाम् । द्विजोत्तम इति विप्रोऽपीत्यर्थः । पलालभारकं धान्यतृणभारं पञ्चकृष्णलसीमसहितम् । षष्ठे नपुंसके मानुष एव ॥ १३२ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वं हृत्वा ब्राह्मणाय तीर्णाणं लोहदण्डं दद्यात् । नपुंसके हृत्वा पलालभारं सीसकं च माषकं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । वैधेतरहिंसायाः पापजनकत्वं ज्ञापयन् प्रायशिवत्तमाह आंभ्र-मिति द्वादशभिः । अभ्रिः स्त्रीकाळकुदालः । अभ्रिस्तांश्चकोणयुक्तातीक्ष्णाग्रलोहदण्डं च षष्ठे हते तच्चतुविधं शृतिमाकृतिमोभ्यव्यञ्जनसदृशेन्द्रियं चेति मनुष्यादिसाम्रारण कर्मानिधिङ्कृतत्वाविशेषात् । माषकं माषपरिभित्सीसकं पलालभारसहितम् । (विशुद्धिमता पितृजत्वेषि जातं तु बादरायण इत्यत् स्त्रींपुंसे प्रेहणं न तु षड्स्य पुण्यपापयोर्वैचनस्यैव प्रमाणत्वादिति) ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । अभ्रिः कुदालकः पलालभारं दद्यादित्येव माषकं माषपरिमाणम् ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वं हृत्वा काण्डिसीमभ्रि लोहदण्डं दद्यात् । षष्ठे नपुंसके हते धान्यस्य पलालभारं दद्यात् धान्यस्य पलालभारं पवारमिति । सैसकं माषकं सीसस्य माषमात्रम् ॥ १३२ ॥

(७) मणिरामः । अंभ्र तीक्ष्णाणं लोहदण्डं षष्ठे नपुंसके ॥ १३२ ॥

(८) गोविन्दराजः । अभ्रीमिति । पलालभारकं षष्ठे सीसकं चैव माषकम् ॥ १३२ ॥

(९) भारुचिः । पलालेनास्य माषकस्य च समुच्चय आनन्तर्यसामर्थ्यादिज्ञेयः । नाभ्या पलालं च दद्याद् गवे गोपतये वा ब्राह्मणाय ॥ १३२ ॥

घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तित्तिरौ ॥

शुके द्विहायनं वत्सं क्रौचं हृत्वा त्रिहायनम् ॥ १३३ ॥

(१) मेधातिथिः । वराहः सूकरस्तस्मिन्हते घृतघटं दद्यात् । चतुराढको द्रोणः । हायनो वर्षम् । वत्सो गोजातीयो बालः ॥ १३३ ॥

(२) सर्वजनारायणः । कुम्भः पलशतद्वयम् । द्रोणपृष्टाविशतिपलाधिकपलशतम् । द्विहायनं द्विवर्षं वत्सं गोः ॥ १३३ ॥

(३) कुल्लूकः । सूकरे हते घृतपूर्ण घटं ब्राह्मणाय दद्यात्तित्तिरि संज्ञिनि पक्षिणि हते चतुराढकपरिमाणं तिलं दद्यात् शुके हते द्विवर्षं वत्सं, क्रौचाछां पक्षिणं हृत्वा त्रिवर्षं वत्सं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । घृतकुम्भं मध्यमधटपूर्ण घटम् । तिलद्रोणं द्रोणपरिमितं तिलं तित्तिरी पक्षिणि हते । द्विहायनं वत्सं द्वयबद्वयसं गोवत्सं दद्यादित्यध्याहार्यम् । एवं त्रिहायनम् ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । अत्रापि द्वादित्यनुवर्तते द्विहायनमिति देववत्सरविशेषणम् ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वराहं हु हते घृतकुंभं कुरुभः पलशतरूपः । क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनं वत्सम् ॥ १३३ ॥

(७) मणिरामः । वराहः शूकरः । क्रौञ्चं कूजं इति ख्यातं पक्षिणं हत्वा त्रिहायां वत्सम् ॥ १३३ ॥

(८) गोविन्दराजः । घृतकुंभमिति । शूकरं हते घृतपूर्णं घटं दद्यात्तितिराख्ये पक्षिणिं हते तिलानां पलशद्वयं दद्यात्त्वाक्षुके हते द्विदर्दं तत्सम् । क्रौञ्चवाख्यं नक्षिणं हत्वा त्रिवर्षं वत्सं दद्यात् ॥ १३३ ॥

हत्वा हंसं बलाकां च बकं बर्हिणमेव च ॥

वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । हंसादयः पक्षिणः । वानरो मर्कटः । स्पर्शयेद्दद्यात् । प्रत्येकवधे चैतत्प्रायशिच्चतं द्वन्द्वानिर्देशादित्युक्तम् ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलाका विशकष्ठी । बर्हिणं मयूरम् । भासं शतपत्राख्य-पक्षिणम् । स्पर्शयेत् दद्यात् ॥ १३४ ॥

(३) कुल्लकः । हंसवलाकामयूरवानरश्येनभासाख्यं पक्षिणामन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात् ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । बर्हिणं मयूरम् । स्पर्शयेद्दद्याद् गां धेनुम् ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । स्पर्शयेत्प्रत्येकम् ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । हंसादीन्हत्वा ब्राह्मणाय गाः स्पर्शयेद्दद्यात् ॥ १३४ ॥

(७) मणिरामः । बर्हीं मयूरः भाषः भासः । स्पर्शयेत् दद्यात् ॥ १३४ ॥

(८) गोविन्दराजः । हत्वेति । हंसवलाकबकमयूरवानरपाञ्जिकभासाख्यपक्षिणामन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात् । स्पर्शनं दानम् । अत्रापि गोमंहत्वात्समस्तवध एतत्प्रायशिच्चत्तमित्याहुः तदसत् क्रौञ्चवनने त्रिहायनवत्सर्वान्तः ॥ १३४ ॥

(९) भारतिः । समस्तवध एतत्प्रायशिच्चतं विभागानुदेशाद् । गोश्च महत्वात्, यथा मार्जरिनकुलौ हत्वेत्येवमादि । यत्र समस्तानामप्युपदेशे प्रत्येकमिच्छति तत्र पृथग्ग्रहणं, करोति । तथा चोपरिष्टात् प्रदर्शयिष्यामः ॥ १३४ ॥

वासो दद्याख्यं हत्वा पंच नीलान्वृष्णानगजम् ॥

अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । हयोऽश्वः । गजो हस्ती । अनड्वान् पुंगवः । अजमेषवधे । खरवधे अनदुत्साहचर्यदिक्हायनो गोवत्सः ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वासः प्रकृष्टं हयं केनाप्यपरिगृहीतम् । एवं गजमपि । अजमेषौ हत्वा अनड्वाहमनोवहनशक्तं वृषं दद्यात् । एकहायनं वत्सम् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । अश्वं हत्वा वस्त्रं दद्याद्विस्तनं हत्वा पञ्चनीलान्वृषभान्दद्यात्प्रत्येकं लागमेषौ हत्वा वृषभं दद्यादगृह्यभं हत्वैकवर्षं वत्सं दद्यात् ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । नीलान् नीलवर्णन्तिपञ्च गोवृषानां जं हत्वा दद्यादित्यन्वयः । अनड्वाहं वृषं दद्यादित्यनुषङ्गः । एकहायनं वत्सम् ॥ १३५ ॥

(५) नन्दनः । एकहायनमनड्वाहमित्यनुवत्तते ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजमेषौ हत्वा अनड्वाहम् । खरं हत्वा एकहायनं वत्सं दद्यात् ॥ १३५ ॥

(७) मणिरामः । गजं हत्वा पंच नीलवृषान् दद्यात् अजमेषौ हत्वा अनड्वाहं वृषभं दद्यात् । खरं हत्वा एकहायनं एकवर्षं वत्सं दद्यात् ॥ १३५ ॥

(८) गोविन्दद्वाराजः । वास इति । अश्वं हत्वा वस्त्रं दद्यात् । हस्तिनं हत्वा पञ्चनीलान् वृषान् दद्यात् । छागाविकं हत्वा वृषभं दद्यात् । खरं हत्वैकवर्षं वत्सं दद्यात् ॥ १३५ ॥

(९) भारद्वादिः । निगदव्याख्यातश्लोकः । अजाविकवधिश्च सङ्कीर्णकर उवतः । एवं च तदीयं प्रायश्चित्तं अजमेषावनड्वाहमित्यनेनोपदेशसामर्थ्याद् विकल्पेत । एवमन्यतापि योज्यम् ॥ १३५ ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्परस्त्वनीम् ॥

अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्टुं हत्वा तु कृष्णलम् ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रव्यादास्तरकुसिंहमृगादयः । अक्रव्यादः रुपृष्ठतादयः । धेनुर्गोरेव । कृष्णलं विशिष्टपरिमाणं सुवर्णम् । दण्डाधिकारशास्त्रपरिभाषा । अन्यत लौकिकमेव । 'शतकृष्णलं धृतमायुष्काम' इति ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रव्यादान् मांसादान् मृगान् हिक्रव्याधादीन् । धेनुं सततां परस्त्वनीं वहुक्षीराम् । अक्रव्यादान् मृगादीन् हरिणादीन् । वत्सतरीं द्विहायनीं गाम् । उष्ट्रमपरिगृहीतम् । कृष्णलं सुवर्णकृष्णलम् ॥ १३६ ॥

(३) कुल्लूकः । आमांसभक्षिणो मृगान्याधादीनहत्वा वहुक्षीरां धेनुंदद्यात् आमांसभक्षकानहरिणादीनहत्वा प्रीढवत्सिकां दद्यात् उष्टुं हत्वा सुवर्णकृष्णलं रक्षितकां दद्यात् ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रव्यादान् व्याधादीन । परस्त्वनीं प्रभूतदुर्घाम् । वत्सतरीं प्रीढवत्सिकाम् । कृष्णलं सुवर्णस्य ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । क्रव्यादान्मृगान्याधादीन् कृष्णलं कृष्णलपरिमाणं सुवर्णम् ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रव्यादान् व्याधादीन् । मृगान् अक्रव्यादान् कुरुंगादीन् । वत्सतरीं धेनुं उष्टुं हत्वा कृष्णलं सुवर्णस्य कृष्णलं सुवर्णस्य कृष्णलमात्रम् ॥ १३६ ॥

(७) मणिरामः । क्रव्यादरंस्तु मृगान् आमांसभक्षकान् व्याघ्रादीन् अक्रव्यादान् मृगान् हरिणादीन् कृष्णलं रक्तिकापरिमितं सुवर्णम् ॥ १३६ ॥

(८) गोविन्दराजः । क्रव्यादानिति । आमांसभक्षान् मृगान् व्याघ्रादीन् हत्वा प्रत्यग्रप्रसूतां प्रचुरकीर्तिं गा दद्यात् । अमांसभक्षान् मृगान् सारंगादीन् हत्वोतीर्णवत्सभावा गां दद्यात् । उन्मृहत्वा सुवर्णरक्तिकां दद्यात् ॥ १३६ ॥

(९) भारुचिः । धेनूपदेशादेव पथस्साङ्गम् । एवं च मिद्दस्योपदेशाऽतिशयार्थो विजेयः ॥ १२६ ॥

जीनकार्मुकबस्तादीन्पृथगद्याद्विशुद्धये ॥

चतुर्णमिपि व्रणनां नारीहृत्वाऽनवस्थिताः ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । अनवस्थिताः । बहुभिः संगच्छमाना वेश्यावृत्तमात्वरन्त्योऽ-‘नवस्थिता’ भवन्ति । न पुनः शारवातिक्रममात्रम्, तथा सति न परपुरुषसप्रयोग एव लभ्यते । वर्णक्रेणे जीनाविदानात् जीनं चर्मपुटं सुटकाधारादिप्रयोजनम् । कार्मुकं धनुः । बस्तः छागः । अविर्मेषः । पृथग्ग्रहणं लिङ्गादुक्तं न समुदाये प्रायश्चित्तमिति । केचिद्दगत्वेति पठन्ति तदयुक्तम् । हिंसाप्रकरणात् ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जीनं चर्मपुटम् । कार्मुकं धनुः । बस्तश्छागः । अविर्मेषः । पृथक् क्रमादेकैकमारणे । अनवस्थिताः अनियताः अनियतवर्गं नारीः ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादिवर्गस्त्रियो लोभादुक्षज्ञापकृष्टपुरुषव्यभिचारिणीहृत्वा ब्राह्मणादिक्रमेण चर्मपुटधनुश्छागमेषान् शुद्धयर्थं दद्यात् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । जीनं चर्मपुटम् । कार्मुकं धनुः । बस्तश्छागः । अविर्मेषः अनवस्थिताः अनेकपुंदुष्टाः । अकामत इति शेषः । तथा च याज्ञवल्क्यः । दुर्वृत्ता ब्रह्मविट-क्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्यतु । दृति धनुर्वस्तमविक्रमाद्याद्विशुद्धये । अप्रदुष्टा स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याक्रतं चरेदिति ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । अनवस्थिता अतिचारिणीः ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनवस्थितां व्यभिचारिणीं हत्वा जीनं धृतजलाधारं चर्मकोशं ब्राह्मणीवधे दद्यात् । क्षत्रियायाः वधे कार्मुकं दद्यात् । वैश्यायाः वधे बस्तं छागं दद्यात् । शूद्रायाः वधे अर्वा दद्यात् अन्त आचामेत् ॥ १३७ ॥

[वर्णनामानुपूर्व्येण त्रयाणामविशेषतः ।

अमत्था च प्रमाप्य स्त्रीं शूद्रहत्याक्रतं चरेत् ॥ १ ॥]

(७) मणिरामः । अनवस्थिता व्यभिचारिण्यः । व्यभिचारिणीब्राह्मणीवधे जीनं चर्मपुट-क्षत्रियावधे कार्मुकम् । वैश्यावधे बस्तं छागम् । शूद्रावधे मेषमिति यथाक्रमेण दद्यात् ॥ १३७ ॥

(८) गोविन्दराजः । जीनकार्मुकवस्तावीदिति । ब्राह्मणादिचातुर्वर्णजातीयाः स्त्रियो नैकोत्कष्टापकृष्टपुष्पगमनेन पतन्तीभूताः कथंचिदनिव्यातो हत्वा चर्मपुटधनुच्छागमेषान् यथाक्रमं शुद्धर्थं दद्यात् ॥ १३७ ॥

(९) भारहचिः । जीनं चर्मपुटं दद्यात् । ब्राह्मणाय तदुपभागदेशे । ब्राह्मणीमितवस्तितां हत्वा । क्षत्रियां कार्मुकं ब्राह्मणायैव । तद्भूत्यापहरणं रक्षार्थम् ब्राह्मणतन्त्रस्य । वैश्यास्त्रवस्तं शूद्राभिमितम् । पृथग्महान्वच्चात्मान्यत्र समुदायेषु प्रायश्चित्तं न पृथग्मावादिति विज्ञेयम् । उपगम्देति केचित्, न युक्तं, तद्विद्मप्रकरणान्नारी हत्वानवस्थितः इति च पाठात् । तथा चोपसंहारं प्रकरणान्ते करिष्यति 'एतैर्द्वैरपोहां स्थादेनां हिंसासमुद्भवमिति ॥ १३७ ॥

दानं वधनिर्णेकं सर्पदीनामशक्नुवन् ॥

एकैकशश्चरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापत्तुत्ये ॥ १३८ ॥

(१) मेधातिथिः । निर्णेकः शुद्धिः । हिंसायां दानं मुख्यनिति दर्शयति । न च तस्यैकक्ष इति लिङ्गात् ववचित्समुद्दयेयतीति । द्विज इत्यादिपादपूरणम् । अविशेषग्रहणे कृच्छ्रशब्दं प्राजापत्ये इति स्मरन्ति ॥ १३८ ॥

(२) चर्वज्ञनारायणः । दानेनेति सर्पदीनां न भार्जारदीनाम् । एकैकशः प्रत्येकम् । कृच्छ्रं प्राजापत्यं तस्यैव कृच्छ्रेषु प्रथमपाठात् । तथा च काण्डाय सदानाभिसक्तवेकप्राजापत्यचरणमन्येषु मूल्योत्कर्षपिकर्षपिक्षया प्राजापत्यार्थतद्वैगृण्यादि योज्यम् ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । अधिप्रभूतीनामभावादानेन सर्पपापनिर्हरणं कर्तुमसमर्थो ब्राह्मणादिः प्रत्येकवधे कृच्छ्रं प्रायस्यातप्राजापत्यं द्विजः पापनिर्हरणार्थं चरेत् । सर्पदद्यश्चाभिः काण्डायसी दद्यादित्येवमारम्भ्यैतत्पर्यन्तं गृह्णन्ते ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्पादिस्त्रीपर्यन्तानामुक्तप्रायश्चित्ताशक्तीं प्रतिस्वं कृच्छ्रमेकं चरेदित्याह दानेनेति । द्विजो नरमातं छत्रिन्यायेन अत एवोपसंहारे वक्ष्यति ॥ एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामणि निष्कृतिरिति । कामतस्तु चान्द्रायणं एतच्च कामकृत इति वक्ष्यति ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । वधनिर्णेकं वधपापशुद्धिम् ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्पादिवधनिर्णेकं प्रायश्चित्तं दानेन कर्तुमशक्नुवन् तदा एकैकशः कृच्छ्रं द्विजः चरेत् ॥ १३८ ॥

(७) मणिरामः । एकैकशः प्रत्येकं सर्पदीनां वधे कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरेत् ॥ १३८ ॥

(८) गोविन्दराजः । दानेनेति । पुटव्यभावादानेन सर्पादिवधपापनिर्हरणं कर्तुमसमर्थो ब्राह्मणादिप्रत्येकवधे कृच्छ्राणां मध्ये प्रथमं प्राजापत्यं कृच्छ्रं पापनिर्हरणार्थं सर्पदद्यश्च अधिकाण्डायसी दद्यादित्यतः प्रभूति निर्दिष्टा गृह्णन्ते ॥ १३८ ॥

(९) भारहचिः । अनेन च गम्यते प्रायश्चित्तेषु दानं प्रायमकल्पिकम्, येन तदभावे कृच्छ्रमिह शास्ति ॥ १३८ ॥

अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ॥

पूर्णे चानस्यनस्थनां तु शूद्रहत्यावतं चरेत् ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वल्पशरीररूपमिहान्मिथमत्त्वम्, अनस्थिसाहवर्यात् । अनः शकट-स्तत्संख्यानमेतत् । उक्तार्थं सत्येव ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्मिन्नतां अस्थिमतां अनस्थिसाहवर्यात्कुद्रजन्त्वानां ज्येष्ठकुकलासादीनां सहस्रस्य । अनस्थनां पिपीलिकादीनां पूर्णेऽन्तिः शकटदाहे भारे हते शूद्रहत्यावतं तप्तकुच्छ्रम् ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । अनस्थमाहनयादस्थिमतां प्राणिनां कुकलासादीनां सहस्रस्य वधे शूद्रवधप्राधस्त्रितमौपदेशिकं कुर्यात् । अस्थिरहितानां च मत्कुणादीनां शकटपरिमितानां वधे तदेव प्रायशित्तं कुर्यात् ॥ १३९ ॥

(४) नन्दनः । अनस्थनां सत्त्वानां पूर्णेऽनस्यनस्थभिः सत्त्वैः प्रमापितैः पूर्णे शकटे पूर्ण पर्यप्तभार इति यावत् ॥ १३९ ॥

(५) रामचन्द्रः । अस्थिमतां सत्त्वानां कुकलासादिपूर्णे चानसि शकटे प्रमापणे अनस्थनां तु पुनः अनसिपूर्णे शूद्रहत्या व्रतं कुच्छ्रुचरेत् ॥ १३९ ॥

(६) मणिरामः । अस्थिमतां कुकलासादीनाम् । अनस्थिमतां मशकूकादीनां प्रमापणे मारणे । शूद्रहत्या व्रतं चांद्रायणम् ॥ १३९ ॥

(७) गोविन्दराजः । अस्थ्यन्वितानामिति । अनस्थिसाहवर्यादस्थिमतां प्राणिनां शूद्रजन्त्वानां कुकलासादीनां सहस्रस्य वधे धूद्रवधन्तमौपदेशिकं कुर्यात् । अस्थिरहितानां प्राणिनां शूद्रजन्त्वानां मत्कुणादीनां च शकटपूरणपरिमाणानां वधादेतदेव व्रतं कुर्यात् ॥ १३९ ॥

(८) भारचिः । इत्युक्तं समुदायर्हिसां परिज्ञायास्थिमतां च शूद्रस्यावृत्तस्य हिसायां यत्प्रायशित्तं तच्चरेत् ॥ १३९ ॥

किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ॥

अनस्थनां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्धयति ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । किंचिदिति स्वल्पधनमुच्यते । परिमाणतः प्रयोजनतो मूल्यतश्च । पूर्वेषामेव प्रयेकवध एतत् । अनुकृतनिष्ठतयश्चा 'नास्थिमन्तो' ज्ञेयाः । आत्मनिरोधः प्राणायामः । मलिनीयेषु यत्कृमिकीटवयोग्रहणं तदुपचितग्रहणपरिमाणार्थम् । इदं तु ये क्षुद्रा मशकोदयः ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्थिमतां सहस्रोनवधे किंचिद्दद्यादिति पणो देय इति सुमन्तु-वचनात्पणो देयः । अनस्थनामिति शकटभाराहूनवध एतत् ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । अस्थिमतां क्षुद्रजन्त्वानां कुकलासादीनां प्रत्येकं वधे । किंचिदेव दद्यात् । अस्थिमतां वधे पणो देय इति सुमन्तुस्मरणात्किञ्चिदेवेति । पणो बोद्धव्यः अनस्थिमतां तु

यूकामत्कुण्डीनां प्रत्येकं वधे प्राणायामेन शुद्धो भवति । प्राणायामश्च ॥ सब्याहृतिकां सप्रणवां सावित्रीं शिरसा सह ॥ त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति वसिष्ठप्रोतलक्षणो ग्राह्यः ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च उक्तसपर्यातिरिक्तानामल्पदेहानामस्थिमतां वये किञ्चिद्देयम् । अनस्थिमतां शकटान्न्युने प्राणायामः । तत्र प्राणायामलक्षणं वसिष्ठः प्राह ॥ सब्याहृति सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ॥ त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यत इति ॥ गतव्यनधिकारिणां मनसा । सन्ध्यासिनां प्रणवेनैतेत्युक्तम् ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । किञ्चिच्छब्देन मुष्टयष्टकमुच्यत इति व्याचक्षते ॥ अष्टमुष्ठिर्भवेत्किञ्चित्किञ्चिच्छत्वारिषुक्लं ॥ पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयत इति ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्थिमतां वये किञ्चित् अष्टमुष्ठिं किञ्चिद्यच्छेत् किञ्चिद्विप्रायदद्यात् ॥ १४० ॥

(८) गोविन्दराजः । किञ्चिच्चिदिति । अस्थिमतां शुद्धजन्मनां कृकलासादीनां प्रत्येकं वधे किञ्चिदेवास्थिमतां दधे पणों देय इति सुमन्तुस्मरणात् पणं ब्राह्मणाय दद्यात् । अनस्थानं तु प्रत्येकं वधे प्राणायामेन ॥ सब्याहृति सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति वसिष्ठोत्तलक्षणेन शुद्धयति ॥ १४० ॥

(९) भारहचिः । एतेषामेव प्रत्येकं हिंसायामधूनोच्यते । प्रत्येकमित्यस्थारम्भसामर्थ्याद्विज्ञायते । अनस्थानं चैव हिंसायां प्राणायमेन शुद्धयति ॥ कृमिकोटवयो हत्या मलिनी-करणेषुक्ताः । एवं च सति तदीयं प्रापशिच्चतं समानाश्रयत्वादनेन विकल्पेन ॥ १४० ॥

फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् ॥

गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुद्धाम् ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः । फलदा आग्रकट्कथादयः । क्रक्षतजपो द्विजानाम् । शूद्रस्य तर्हि कि? केचिदाहुः 'इन्धनार्थमशुक्ळकाणाम्' इति उपपातकप्रायशिक्षितम् । तच्च न, अतिमहस्त्वात् । यदि न तद्भवति किमर्थं तद्युपपातकेषूपदेशः । भूयोभूयः प्रवृत्तौ स्थादिति । तस्माच्छूद्रस्य द्विरात्तिरात्तादीत्येव कल्पयत् । गुल्मादयो व्याख्याताः । लता वृक्षशाखाः ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रक्षतं गायत्र्या क्रचः शतावृत्या जप इत्यर्थः । गुल्मा बीज-पूराद्याः । वल्यः कूष्माण्डाद्याः । लता वृक्षारोहिष्यो वल्यः । वीरुत् दूरप्रसारिणी लता । पुष्पितानां चेति सर्वतान्वितम् । तथा फलदानामित्यपि ॥ १४१ ॥

(३) कुल्लूकः । फलदानामाश्रादीनां वृक्षाणां गुल्मानां कुञ्जकादीनां वल्लीनां गुड्ढ-चादीनां लतानां वृक्षशाखासक्तानां पुष्पितानां च वीरुद्धां कूष्माण्डादीनां प्रत्येकं छेदने पाप-प्रमोक्षनार्थं सावित्र्यादिक्रक्षतं जपनीयम् ॥ इन्धनार्थमशुक्ळकाणां द्रुमाणामवप्नातनम् इत्यादे-सप्तपातकमध्ये पठितस्य गुरुप्रायशिक्षिताभिधानात् । इदं फलवद्वृक्षादिछेदने लघुप्रायशिक्षतं सङ्कदवृद्धिपूर्वकविषयं वेदितव्यम् ॥ १४१ ॥

(४) राधवानन्दः । वृक्षादिवीरुदंतानां छेदेष्याह । ऋक्शतं ऋगत्र गायत्री । दीरुधां कूष्माण्डादीनाम् ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । भक्ष्यफलदायिनां पुष्पितानां भोज्यपुष्पाणाम् ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । फलादिविश्वदे हृतानां ऋक्शत गायत्रीसंजाप्यम् ॥ १४१ ॥

(७) मणिरामः । अस्थ्यनस्थिमतां समूदायदेव प्रायशिच्चत्तमुक्तवेदानां तेषां प्रत्येकवधे प्रायशिच्चत्तमाह । फलदानमिति । गुह्मानां नुञ्जकादीनां बल्लीनां गुडीच्छादीनाम् । लतानां वृक्षशाखासप्ततानाम् । पुष्पितानां च वीरधां कूष्माण्डादीनाम् । एतेषां प्रत्येकमवुद्धिपूर्वकं सकृत् छेदने प्रायशिच्चत्तमाह ऋक्शतं सावित्र्यादिऋक्शतं जप्यम् ॥ १४१ ॥

(८) गोविन्दराजः । फलदानामिति । फलदानां वृक्षाणां आम्रादीनां वीरधां वृहपणीनां दंजातपुष्पाणां छेदने पापप्रमोत्त्वे लिङ्गानां ऋत्त्वां जर्तं जपनीयम् ॥ १४१ ॥

(९) आराचिः । एतच्चायत्तीये छेदने एषां प्रायशिच्चत्तम् । तथा च वृथात् 'वृथालम्भेनुगच्छेद् गा' इत्येवमादिः ॥ १४१ ॥

अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः ॥

फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनम् ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्नाद्याद्भुक्तसत्त्वादेश्चिरस्थिताद्यानि जायन्ते सत्त्वानि प्राणिनः । रसजानमिति गुडोदशिवदादिभ्यः । उदुंबरमशकादीनि फलपुष्पोद्भवानि । घृतप्राशः अशन-प्रारंभे घृतं पातव्यम् । 'प्र'शब्द आदिकर्मणि । तेन न प्राकृतं भोजनं निर्वर्तते, यथा पयोव्रतात् । तथा चैते प्राणिनः क्षुद्रजन्तवो, येषां वधु प्राणायाम उक्तः । तदपेक्षयोपवासोऽतिमहान् । तस्मादाचमनवृत् घृतप्राशनम् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नाद्यमोदनादि । सत्त्वानां कृमीणाम् । रसो गुडादिस्तज्जनाम् । घृतप्राशो घृतमात्रेणैकैकदिनवर्तनं शकटमित्यन्तं वधे । अन्यथा तु प्राणायाम एव ॥ १४२ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्नादिषु जातानां गुडादिरसजातानां चोदुम्बरादिपलसंभवानां मधूकादिपुष्पोद्भवानां च सर्वप्राणिनां वधे घृतप्राशनं पापशोधनम् ॥ १४२ ॥

(४) राधवानन्दः । किंच अन्नेति । अन्नाद्यजानां धान्यादिषु जातानां सत्त्वानां प्राणिनाम् । घृतप्राशः दिनमेकं किञ्चिद् घृतमात्रप्राशनम् ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । अन्नाद्यजानां वधु इति शेषः ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नाद्यजानां सत्त्वानां द्रूनाम् ॥ १४२ ॥

(७) मणिरामः । अन्नाद्यजानां घुणादिंतूनाम् । रसजानां गुडादिरसोत्पत्तानां कृमीणाम् । फलोद्भवानां उदुंबरादिफलोद्भवानाम् । पुष्पोद्भवानां मधूकादिपुष्पोद्भवानाम् ॥ १४२ ॥

(८) गोविन्दराजः । अन्नाद्यज्ञानामिति । सक्त्वादिजातानां प्राणिनां गुडाद्युत्पन्नानां च सर्वेषां उद्बुरमधुकादिकलपुष्पोद्भवानां च वधे घृतप्राशनं शोधनं प्राप्यशिच्चतानां शरीरसंतापनार्थत्वात् । घृतप्राशक्षीरपानादि चौदत्ताप्रमत्तातरनिवृत्तिः । शरीरशङ्कर्थे पुनर्घृतप्राशनेन तु गम्येच्छाया । प्रेतमित्यादौ न भोजनान्तरं निवर्तते ॥ १४२ ॥

(९) भारचिः । पुर्वोस्थिनदनस्थिमदिधिग्रन्थः दिजातेभ्योऽन्यत्र विजेयः, अस्यारम्भसामर्थ्यात् ॥ १४२ ॥

कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ॥

वृथालम्भेऽनुगच्छेदगां दिनमेकं पयोद्रवतः ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । कालकुदालादिता याः कृष्टे जायन्ते । याश्च स्वयं वने । तासां वृथालम्भे गवादि प्रयोजनेन विना छेदनम् । गवानुगमनम् । दिनमेकं परमहर्षाय परिचर्यते । पयोद्रवतं भोजनान्तरनिवृत्तिः ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृष्टजातानां कृष्ट्या जनितानाम् । वृथा अग्निगवादित्रयोजनं विना । आलभ्ये हिंसायाम् । अनुगच्छेत् गोहृत्याक्रतवृत् । पयोद्रवतः क्षीरमात्राहारः । ज्ञानानकृतमुक्तक्रमेण । अज्ञानकृतं तदधर्मं ॥ १४३ ॥

(३) कुल्लूकः । कर्षणपूर्वकजातानामोषधीनां षष्ठिकादीनां वने च स्वथमुत्पन्नानां नीवारादीनां निःप्रयोजनछेदने क्षीराहारः एष्वेकमहो गोरनुगमनं कुर्यात् ॥ १४३ ॥

(४) राधवानन्दः । कृष्टजातानां कृषिजातानाम् । वने स्वयं जातानां नीवारादीनाम् । एतेषामुपपातकप्रकरणपठितवेऽपि लघुप्रायशिच्चतं सकृदबुद्धिपूर्वविषयकमिति केचित् । तन्नवाचनिकत्वात् । अत एव याज्ञवल्क्यः । वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृक्षातमिति उपपातकप्रकरणपठनं तु निवृत्तितात्पर्यकमिति । अत एव वक्ष्यति ज्ञानाज्ञानकृतमिति ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । वृथालम्भो वृथाच्छेदकः पयोद्रवतः क्षीरान्नः ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृष्टजातानां हलेनोत्पादितानां ओषधीनां वृथालम्भे वृथाच्छेदे गां अनुगच्छेत् ॥ १४३ ॥

(७) मणिरामः । कृष्टजानामोषधीनां कर्षणपूर्वकजातानां षष्ठिकादीनाम् । वृथालम्भनिःप्रयोजनछेदने । पयोद्रवतः दुधाहारः सन् दिनमेकं गोरनुगमनं कुर्यात् ॥ १४३ ॥

(८) गोविन्दराजः । कृष्टजानामिति । कर्षणपूर्वं जातानामोषधीनां षष्ठिकादीनां वने च स्वथमुत्पन्नानां नीवारादीनां निष्प्रयोजने छेदे क्षीराहारः सन्नेकमहो गोरनुगमनं कुर्यात् ॥ १४३ ॥

(९) भारचिः । उपसंहारोपन्यासर्थः श्लोकः ॥

एतैव्रतेरपोहचं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् ॥

ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । हिंसातमुद्भवं हिंसात उत्पन्नमेनः पापमेतरनन्तरोक्तैः प्रायशिच्चतेर-
पोहृष्मपनोद्गम् । बुद्धिपूर्वकतम्बुद्धिपूर्वकतं वा । अनाद्यभक्षणेऽभक्षणे यथा पापम-
पोहृते तथा शृणुत ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारादगः । आत्मनोऽमोक्षं शोध्यम् । अनाद्यस्याभक्षयरय भक्षणे प्रायशिच्चत-
मिति शेषः ॥ १४५ ॥

(३) कुल्लूकः । एभिरुक्तप्रायशिच्चत्तैहिंसाजनितपापं ज्ञानाज्ञानकृतं निर्हरणीयम् ।
इदानीप्रभक्षणप्रायशिच्चतं वक्ष्यमाणं शृणुत ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । हिंसाप्रायशिच्चत्तैहिंसाजनितपापं ज्ञानाज्ञानकृतं निर्हरणीयम् ।
पोडशभिः । ज्ञानाज्ञानकृतमेवापोहृतं नाश्यम् । अनाद्यभक्षणे प्रायशिच्चतं शृण्वन्त्वत्यन्वयः
॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । इतरूक्तैः अनाद्यमभक्ष्यम् ॥ १४४ ॥

(६) गोविन्ददराजः । एतैरिति । एभिः प्रायशिच्चत्तैहिंसाजनितं पापं अपनोद्यं स्यादि-
दानीं च भक्षणे बुद्धिपूर्वबुद्धिपूर्वभक्षणजनितमशेषापापं यथापोहृते तथा शृणुत ॥ १४४ ॥

अज्ञानाद्वाराणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति ॥

मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ १४५ ॥

(१) नेधातिथिः । मेखलादीनां निषेधादुपनयनं विज्ञायते । तच्च स्मृत्यन्तरात्मत-
कृच्छ्रसहितम् । एवं हि गौतमः ‘अमत्या मद्यपाने पयोवृत्तमुदकं वायुं प्रति व्यहं तप्तानि
सङ्कच्छास्ततोऽस्य संस्कारः’ (२३-२) । सुरा चात न पैष्टी, किं तर्हि? गौडी माघी
वा । ‘कुत एत्त’ । स्मृत्यन्तरदर्शनात् । ‘प्रमादान्मद्यमसुरां सङ्कृतीत्वा द्विजोत्तगः । गो-
मूत्रभादकाहारो दशरात्रेण शुद्ध्यति’ ॥ ऐष्ट्याश्च प्रमादपाने प्रत्यवायप्रायशिच्चतात् । व्रतं
विधितो विज्ञाय संवत्सरं कणभक्षश्चान्द्रायणाभ्यासो वा । भतिपूर्वं तयोरपि पाने एतद-
निर्देश्यम् । किं तर्हि? येन प्राणानामन्तो भवति । किं तत्? यत् मूख्यायाः सुराया
उक्तम् । अभ्यासे चैतद्ब्रह्मव्यम् । ‘सङ्कृताने असुरा मद्यपाने चान्द्रायणमभ्यसेदिति’ ।
इथमत्र व्यवस्था । बुद्धिपूर्वं पैष्ट्याः पाने प्राणान्तिमेव तस्या एवाबुद्धिपूर्वं सङ्कृताने
कणभक्षणं चांद्रायणाभ्यासोऽबुद्धिपूर्वेऽप्यसङ्कृताने बुद्धिपूर्ववत् । अन्येषां तु मद्यानां
बुद्धिपूर्वते चांद्रायणमभ्यसेदिति । अबुद्धिपूर्वं सङ्कृताने तप्तकृच्छ्रसंस्कारगोमूत्रयवकद्रव्याणि ।
अबुद्धिपूर्वमसङ्कृताने पैष्टीवत् ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वार्णीं गौडीं माघीं च क्षत्रियविशेषो त्रिविधसुरेतरद्राक्षादिमध्यं
च ब्राह्मणः पीत्वेत्यर्थः । संस्कारेणैव पुनः संस्कारेणैव न तु तं विना तच्च गौतमोक्ततप्त-
कृच्छ्रप्रायशिच्चताचरणं कृत्वा कार्यम् । मतिपूर्वमपि तप्ताने प्राणान्तिकं प्रायशिच्चतम-
निर्देश्यं नादेवत्यव्यं किंतु स्मृत्यन्तरोक्तप्रायशिच्चतान्तरमेव संस्कारसहितं कार्यम् ॥ १४५ ॥

(३) कुल्लूकः । महापातकप्रकरणव्यवधानेनास्याम्नानान्नेवं मुख्यपैष्टीसुराविषयं वचनं
किन्तु तदितरविषयम् । तत्र यथा चैका तथा सर्वांगीडीमाघीयोमुख्यसुरासाम्यवाधनमितरमद्या-

पेक्षया ब्राह्मणस्य प्रायशिच्चत्तर्गाँरवार्थमित्युक्तं तेनावुद्दिपूर्वकं गौडीं माध्वीं च पीत्वा गोत्तमोक्तं तप्तकृच्छ्रं कृत्वा पुनः संस्कारेणैव शुद्धति । तथा च गोत्तमः अभूत्या संद्योगाने पूर्योष्टु-मुदकं वायुं प्रत्यहं तप्तकृच्छ्रं ततोऽस्य संस्कारः इत्थमेव व्याख्यातं भविष्यत्पुराणे ॥ अकामतः छ्रते पाने गौडीमाध्व्योन्नराधिप ॥ तप्तकृच्छ्रविधानं स्याद्गौत्तमेन यथोदितम् ॥ बुद्धिपूर्वकन्तु पैष्टीन्तरमद्यापाने प्राणान्तिकमनिर्देश्यनिति शास्त्रमर्यादा यथा गौडीमाध्व्योज्ञात्पाने मरणनिपेधादितरमद्यापेक्षया गुरुत्वाच्च मानवमेव कणान्ना भक्षयेद्वद्भिति प्रायशिच्चत्तमुक्तम् ॥ अते एव गौडीमाध्व्योः कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यत्पुराणे ॥ यदाऽस्मिन्नेव विषये मानवीयं प्रकल्पयेत् ॥ कणान्वा भक्षयेद्वद्वं पिण्डाकं वा सङ्क्रितिः ॥ सुरपापापनुत्त्यर्थं बालदामाजटीं ध्वजीति ॥ पैष्टीगौडीधार्घवीव्यतिरिक्तपुलस्त्वोक्तपानसादिनविधमध्यस्य प्रत्येकं पाने लघुन्वत्संस्कारमात्रमेव केलमन्यद्वा लघुत्वात्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्य युक्तं बुद्धिपूर्वं पानसादिमध्यपाने तु ॥ मतिपूर्वं सुरापाने कृते वै ज्ञानतो गृह ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ भवतः पुनः संस्कार एव हीति भविष्यत्पुराणीयमन्यद्विविधं पूर्वन्तरोक्तम् ॥ १४५ ॥

(४) राधानन्दः । तनादौ सुरापानानिविधकभावं पद्धिभः । वारुणीं पैष्टीत्तरिक्तां महापातकप्रकरणोल्लङ्घनात् । तदुक्तं गौत्तमेन गौडीमाध्व्योरमर्थया पाने पथ आदिक्यहं तप्तकृच्छ्रं कृत्वा पुनः संस्कार इति ॥ भविष्येत् तु ॥ अकामतः कृते पाने गौडीमाध्व्योन्नराधिप ॥ तप्तकृच्छ्रविधानं स्याद्गौत्तमेन यथोदितमिति ॥ अत हेतुमतिपूर्वमिति ॥ पैष्टीत्तरिक्तभक्षणे प्राणान्तिकमनिर्देश्यं न प्रायशिच्चत्तत्वेन कथितमिति ॥ मत्यापाने त्वसुखयोः कृते वै ज्ञानतो-गृह ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ भवतः पुनः संस्कारमहंतीति भविष्योक्ते ॥ असुरयोरनुदराकवदीपत्सुर-योगांडीमाध्व्योः ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । संस्कारेणोपनयनेन मतिपूर्वं वारुणीपानं अनिर्देश्यं प्रायशिच्चत्तत्रतोपदेशेन वक्तुमशक्यं तेन प्राणान्तिकमिति प्राणान्तिकं प्रायशिच्चत्तं युक्तम् ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वारुणीं पैष्टीं कुशवाहि कवथितोकं व्यहं पिबेत् । मतिपूर्वं प्राणान्तिकं प्रायशिच्चत्तं अनिर्देश्य नादेष्टव्यं किंतु स्मृत्यन्तरोक्तं संस्कारसहितं प्रायशिच्चत्तं भवति ॥ १४५ ॥

(७) मणिरामः । अभक्षयभक्षणे प्रायशिच्चत्तमाह ॥ अज्ञानादिति । वारुणीं पैष्टीव्यतिरिक्तां गौडीं माध्वीं वा पीत्वा ॥ संस्कारेणैव शुद्धयति तप्तकृच्छ्रं कृत्वा पुनः संस्कारेण शुद्धयतीत्यर्थः ॥ प्रकामतः कृते पाने गौडीमाध्व्योन्नराधिप । तप्तकृच्छ्रं विधानं स्याद्गौत्तमेन यथोदित भविष्यत्पुराणात् । मतिपूर्वं तु गौडीमाध्व्योपाने प्राणान्तिकं अनिर्देश्यं इति शास्त्रमर्यादा ॥ १४५ ॥

(८) गोविन्दराजः । अज्ञानादिति । महापातककरणतारतम्यात्तो नेदं मुख्यसुराविषयमपि तु गौडीमाध्वीविषयं तेनावुद्दिपूर्वं गौडीं माध्वीं वा पीत्वा वपनं मेखलादण्ड इत्युपनयनाङ्गनिवेदादुपनयनेनामत्यापाने पूर्योष्टुमुदकं वायुः प्रत्यहं तप्तानि स कृच्छ्रस्त्रोऽस्य संस्कार इति गौत्तमस्मरणात्पत्तकृच्छ्रसहितेन शुद्धति । बुद्धिपूर्वमपि च गौडीमाध्व्योः संकृत्पाने प्राणान्तिकं न निर्दिष्टव्यमिति शास्त्रमर्यादा । सुरा पीत्वेत्येतस्य संवेप्रकारसुराविषयत्वाशडकायामिति पूर्वमनिर्देश्यमित्येतदुक्तम् ॥ १४५ ॥

(५) भर्त्तचिः । तप्तकृच्छ्रसन्दितेन पुनस्संस्कारेण शुद्धत्यतीत्येतत् गौतमाद्विजायते । न संस्कारेण मात्रेण तस्दात्यन्तालपत्वात् । तथा च गौतमः—‘अमत्या मद्यपाने पयो घृतमुदकं वायुं प्रति व्यहं तप्तानि स कृच्छ्रः ‘ततोऽस्य संस्कार’ इति । इहपि चाभक्ष्यकरणे कृच्छ्र उक्तः, मूलादिप्राशने सप्रत्यये ‘मत्था भुक्तवाचरेत् हृष्ट्वा रेतो दिष्मूलमेव चे’ति । स च तप्तकृच्छ्रो गौतमीयादेव । अत एत पुनस्संस्कारः सहकारित्वेन प्रायशिच्चित्ततया विज्ञायते । एवं च सति न मुख्यमुराया: पैष्टया अमत्या पान एतप्तायशिच्चित्तं, किं तद्विं गौडीभाष्योरमत्या पाने तत्-प्रत्यासक्तेः । तथा न तत्र गौडीभाष्योरमत्या पाने कणिपण्यकमब्दं प्रायशिच्चित्तमुक्तम्, न पैष्टयं प्राणान्तिकप्रायशिच्चित्तवैकलिकम् । इतरथा हि सभनार्थत्वे को दैवशत्तो लघुप्रायशिच्चित्तं परित्यज्य कणिभक्षणमत्यन्ताभिप्रेतमूलहरं प्राणान्तिकं कुर्यात् । तथा च सूत्यन्तरम्—‘सुरागद्यपाने चान्द्रायमभ्यसेदिति । एवं सति मुख्यमुरापानंप्रायशिच्चित्तस्य प्राणान्तिकाख्यस्थानेन लघुनारथन्तविप्रकर्षाद्, गौडीभाष्योरेवामत्यापान एतत् प्रायशिच्चित्तम् । न च सप्रत्ययाप्रत्ययव्यतिकमप्रायशिच्चित्तयोरेकावयवयोरिवाभेदं उपरचते; यथान्यत् । एतच्च न कृत्याने असुरामद्ययोः प्रायशिच्चित्तं सामर्थ्याद्विज्ञायते । तथा च स्मृत्यन्तरम् “प्रमादानमध्यमसुरां सङ्कल्पीत्वा द्विजोत्थः । गोमूलयावकाहारो दशरात्रेण शुद्धयति” इति । मतिपूर्वं तु गौडीभाष्योः पानमभ्यसतः अनिदेश्यमिदं प्रायशिच्चित्तम् । किं तर्हि अस्पान्तप्राणान्तिकमेव सप्रत्ययाभ्यासदोषाधिक्येन यथा पैष्टया इति । एतमादेव च सामर्थ्यान्तिमुख्यसुरापानेऽप्यप्रत्यये सप्रत्ययप्रायशिच्चित्तादीषद्वूनं प्रायशिच्चित्तान्तरमुत्प्रेक्ष्यम् । तथा च वक्ष्यति—‘शक्तिं चावैक्यं पापं च प्रायशिच्चित्तं प्रकल्पयेदि’ति ॥ १४५ ॥

अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ॥

पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्र सुरारसोऽनुभूयते तत्र तद्वाजनस्थानामपां पाने प्रायशिच्चित्तमेतत् । “ननु च मद्यशब्दस्य सामान्यशब्दत्वान्मद्यभाण्डस्थितां इयेव सिद्धे अथः सुरेत्यादि न वक्तव्यम् ।” सत्यम् । यदि सुरामद्ययोर्मद्यपानेऽप्यन्तप्रायशिच्चित्तभेदो न स्थात् । सति तस्मिन् कल्पनायाशचानुज्ञातत्वात् सुराभाजनस्थानामधिकतरं स्पादतः कल्पनानिवृत्यर्थं समप्रायशिच्चिरावचनम् पञ्चरात्रं शंखपुष्पीशृतं पयः । श्रृतग्रहणात्यः क्षीरमेव । क्षीरहविषोरेव शृतशब्दः साधुः । शंखपुष्पीनामीषधिः । तथा पिष्टं क्वचित् पंचाहानि पयः पातव्यम् ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपलभ्य गन्धसुराभाण्डस्थजलपाने क्षत्रियविशेषः ब्राह्मणस्य तु तादृग्मद्यभाण्डस्थजलपाने शङ्खपुष्पीसंज्ञकीषधिसहितं यस्तीरं ग्रितं तत्पानं पञ्चरात्रम् ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । पैष्टीसुराभाण्डे तदितरमद्यभाण्डेऽप्यस्थिता अपः सुरारसगन्धवर्जिताः पीत्वा शंखपुष्पाख्योषधिप्रक्षेपेण पक्वं क्षीरं न तूदकं शंखपुष्पीविपक्वेन व्यहं क्षीरेण वर्तयेदिति बोधायनस्मरणात् । पञ्चरात्रं पिबेत् सुरामद्ययोः सर्वत्रैव गुरुलघुप्रायशिच्चित्ताभिधानादि-

हापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकारभेदेन विषयसमीकरणं समाधेयम् । चाचनिःमेव प्रायशिचत्तं साध्य-
मिति मेधातिथिराह ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । सुराभाजनस्था सुश्रव पैष्टी शङ्खपुष्टीशृतं चोरिकाशङ्खपुष्टी
स्यादित्यौषधिस्तस्था शृतं पक्वं क्षीरम् ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । सुरा पैष्ट्यार्दित्यं मदकरहव्यम् ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुराभाजनस्था तथा मद्यमाणस्थिताः अपः पीत्वा शङ्खपुष्टीश्रितं
क्वयितं पयः पञ्चरात्रं पिवेत् ॥ १४६ ॥

(७) मणिरामः । शंखपुष्टाख्याविधिप्रक्षेपेण पक्वक्षीरं न तूदकम् । शंखपुष्टीति-
पक्वेन क्षीरेण वर्तयेदिति बोधायनस्मरणात् ॥ १४६ ॥

(८) भरुदिः । अपः सुराभाजनस्था पीत्वा कस्थ तत्र प्रतिषेधः, यथा-
सन्नभवं द्विजाते । पञ्चरात्रं पिवेच्छङ्खपुष्टीश्रितं पयः । एवं चास्यान्याहाप्रतिषेधः ।
रसस्य चाग्रहण इदं प्रायशिचत्तम् । रसस्य तु ग्रहणे सुरापानप्रायशिचत्तमेव न्यायम् । असुरा-
मद्यमाणस्थितास्तत्पः पीत्वा तदूनं न्यायं प्रायशिचत्तम् । तथा च कृतविभागप्रायशिचत्ते ते
मुख्यामुख्यसुरैः पूर्वतः, तत्सामर्थ्यादिहाणि प्रायशिचत्तयोः पूर्ववद्गुरुलघुत्वविभागो
विज्ञेयः ॥ १४६ ॥

स्पृष्ट्वा दत्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च ।

शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वाऽप्यः कुशवारि पिवेत्यहम् ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । विधिवत्प्रतिगृह्य स्वस्तिवाचनिकेन । एवं दत्वेत्यपि । ब्रीह्यादौ
न दोषः । कुशो दर्भः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मदिरां सुरां दत्वा शूद्रायापि पिवेत् कुशवारि । विधिवत्प्रति-
गृह्य चेति जन्मान्तरे यत्प्राप्तुभिर्भृति तस्य दानाहृत्वात्सुराप्राप्तिकामः सुरामपि विधिवद्वाति
युज्यते । तथा शूद्रपीतोच्छिष्टा अपः पीत्वा विधिवत्सांतपनकुशोदकग्रहणमन्वेण संस्कृतं
कुशमिथितं वारि व्यहं पिवेदित्यर्थः ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । सुरां स्पृष्ट्वा दत्वा च स्वस्तिवाचनपूर्वकं च प्रतिगृह्य शूद्रोच्छिष्टा-
श्चादः पीत्वा प्रतिगृह्येत्युपादानात् ब्राह्मणो दर्भक्वयितमुदकं ह्यहं पिवेत् ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्पृष्ट्वेति । स्पृष्ट्वा देवाद्यर्थं दत्वा परस्मै प्रतिगृह्य स्वस्ति-
पूर्वकम् । कुशवारि कुशोदकम् ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । विधिवत्प्रतिगृह्य सौत्रामण्यादौ ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ल्यहं कुशवारि क्वयितोदकं पिवेत् ॥ १४७ ॥

(७) मणिरामः । विधिवत् प्रतिगृह्य च स्वस्तिपूर्वकं सुरां गृहीत्वा ॥ १४७ ॥

(८) गोविन्दराजः । रपूष्ट्वेति । सुरां स्पृष्ट्वा दत्वा च स्वस्तिवाचनादिपूर्वकं च प्रतिगृह्य शूद्रोच्छिष्टाः सरवश्चापः पीत्वा प्रतिगृह्येत्यगादानाद्ब्राह्मणो दर्भकविथितमुदकं व्यंहं पिवेत् ॥ १४७ ॥

(९) भरत्चिः । तथा विभागव्याख्यया विधिवच्छब्दः प्रतिग्रहेणैव सम्बद्धते स्वस्तिवचनादिनः । अथवा दानेऽप्येष एव विधिविजेयः, ब्राह्मणस्य सुराप्रतिग्रहः । तत्प्रतिषिद्धाचरणे कुशवरिपानं व्यहम् । पूर्ववच्चाहाप्रतिपेषेः । शूद्रोच्छिष्टानां चापां पान ऐतदेव स्वात् प्रायश्चित्तम् । अन्वस्य तु शूद्रोच्छिष्टस्यान्यत् प्रायश्चित्तं वक्ष्यति, 'सप्तरात् यवान् पिवेदिति । न चातागभ्रमाणेऽर्थे लायावतारोऽस्ति, यतः नातिशङ्क्य एष शूद्रोच्छिष्टप्रायश्चित्तविकल्पः ॥ १४७ ॥

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघाय सोमपः ।

प्राणानप्सु त्रिरात्यम्य धृतं प्राशय विशुद्ध्यति ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । सुरापस्य गन्धस्तिः सुराया एव जाठरेणाग्निना धातुभिश्च संयोगेन गन्धधारणे लब्धीयः । भाण्डान्तरस्तितायाः प्राप्तिरघायैव । अन्ये तु व्याचक्षते । सुरापस्य ब्राह्मणेऽप्येतदेव । सोमप इति वचनाद्वारपूर्णमासयाजिनः कल्पे न । धृतं प्राशयेति । अतापि न भोजनान्तरनिवृत्तिः । सुराग्रहणान्न 'मद्य'स्य ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गन्धं तत्पीतसुरागन्धम् । अप्सु जलान्तः प्राणानाथम्याघमर्षणेन । त्रिः त्रिः पाठेन । धृतं धृतमात्रं तद्हने । असोमपस्य प्राणायाममात्रम् ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लकः । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमथागः सुरापस्य मुखसंबन्धिनं गन्धं धात्वा जलमध्ये प्राणायामत्रयं कृत्वा धृतं प्राशय विशुद्धो भवति ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । सोमपः सोमोऽत्र यज्ञाविशिष्टः सुरापस्य पुंसः ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । प्राणानप्सु त्रिरायम्याप्सु निमज्य त्रीन्प्राणायामान्कृत्वा ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमपो ब्राह्मणः सुरापस्य गन्धमाघाय अप्सु त्रिः प्राणान् आयम्य वृतं प्राशय विशुद्ध्यति । असोमपस्य द्विजस्य प्राणायाममात्रम् ॥ १४८ ॥

(७) मणिरामः । सोमपः ब्राह्मणः कृतसोमथागो वित्रः । प्राणानप्सु त्रिरायम्य जलमध्ये प्राणायामत्रयं कृत्वा ॥ १४८ ॥

(८) गोविन्दराजः । ब्राह्मण इति । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमथागः सुरापस्य संबन्धिनं मुखनिःश्वासं सुगन्धं धात्वा उदकमध्ये प्राणायामत्रयं कृत्वा धृतप्राशनं च कृत्वा विशुद्ध्यति ॥ १४८ ॥

(९) भारत्चिः । सुरापस्य सुरागन्धमाघाय एतत्प्रायश्चित्तं कुर्यात्, नान्यम् । तच्छरीरगन्धम् । एवं च सुराया अन्यत्रावस्थिताया अपि गन्धोपलब्धावेतदेव प्रायश्चित्तं एतस्मात् सामर्थ्याद्विज्ञायते । सोमपाशब्दविशेषणेन चासोमपानां ब्राह्मणानामत्र लघुतरं प्रायश्चित्तं स्थात् ।

**अज्ञानात्प्राश्य विष्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ॥
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ १४९ ॥**

(१) मेष्टतिथिः । विष्मूत्रग्रहणं रेतम् उपलक्षणार्थम् । स्मृत्यन्तरे 'पुरीषकुलरेतसां प्राशने चैवमिति । "किंजातीयविष्मूत्रप्राशन एतत्" मनुष्यानामेव । अच्येतां तु वक्ष्यामः अत्रपि तप्तकृच्छ्रं सपुच्छीयते । दर्शितश्च हेतुः । द्विजतप्त इति विवक्षितम् । शूद्रद्रथान्यद्रक्ष्यामः । अज्ञानादित्यनुवादः । को हि ज्ञातदा विष्मूत्रमध्यनीयात् । तथा मद्यपाने एतदेवोक्तं 'मद्यं भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रमिति', यदि तु संस्कारो भवति तदा वचन!नुत्यमेव ॥ १४९ ॥

(२) सदंजनाराशयणः । अज्ञानादपि किं पुनर्जनितः सुरासंस्पृष्टमनुपलभ्यमानगन्धम् । पुनः संस्कारः स्मृत्यन्तरोक्तंप्रायशिच्चतान्तः । द्विजातय द्रथस्य ब्राह्मणमातपरतानिरासार्थं त्रयो वर्णा इति ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । विड्वराहादीनां वक्ष्यनाणत्वादबुद्धिपूर्वकं मनुष्यसंबन्धिमूलं पुरीषं वा प्राश्य मद्यसुरासंस्पृष्टं च भक्तोऽदिरसं वा प्राश्य द्विजातयस्त्रयो वर्णाः पुनरूपायमर्हन्ति ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । सुरासंस्पृष्टमेष्टपि सुराभक्षणं भवत्येव । अत्र तादृश-रासाद्यज्ञानं विवक्षितं अन्यथा पूर्वापरविरोध इति प्राश्य भुक्त्वा पुनः संस्कारमर्हत्यन्वयः ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । सुरासंस्पृष्टं द्रव्यमिति शेषः ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुरासंस्पृष्टमेव ओदनादि । चकाराद्रेतःस्पर्शात् ॥ १४९ ॥

(७) मणिरामः । पुनः संस्कारं पुनरूपनयनम् ॥ १४९ ॥

(८) गोविन्दराजः । अज्ञानादिति । विड्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वात् अबुद्धिपूर्वमनुव्यसंबन्धिमूलं पुरीषं वा जग्ध्वा सुरासंस्पृष्टं वातिरसास्वादे भुक्त्वा द्विजातयस्त्रयो वर्णाः पुनरूपनयनं मूलपुरीषकुण्ठपरेतसां प्राशने चैवमिति गौतमस्मरणातप्तकृच्छ्रसंहित-मर्हन्ति । भक्षणेऽपि च ब्राह्मणमत्याचरेत्कृच्छ्ररेतो विष्मूत्रमेव च इत्युक्तं तदप्येव गौतमीय-संस्काररहितं द्रष्टव्यं वचनाच्चात्र ज्ञानाज्ञानभक्षणे त्वतुल्यमेव प्रायशिच्चतम् ॥ १४९ ॥

(९) भार्हचिः । अज्ञानात्प्राश्य विष्मूत्रं सुरासंस्पृष्टं चासति रक्तग्रहणे विज्ञेयम् । एतस्मिन् व्यभिचारे पुनसंस्कारः द्विजातीनां स्मृत्यन्तरसामर्थ्यच्च रतप्तकृच्छ्रः । तथा च गौतमीयभवोपसंहरणीयम्, "मूलपुरीषरेतसां च प्राशनमित्येतत् । एवं च सति तप्तकृच्छ्रपुनसंस्कारी समुच्चितौ प्रायशिच्चत, न पुनसंस्कारमात्वम् । अत्यन्तलघुत्वादिहापि च "मत्या" भुक्त्वाचरेत् कृच्छ्रं रेतो विष्मूत्रमेव चेत्युक्तमभोज्यप्रकरणे । अथ ब्रूयात्तत्र मतिपानं उक्तो मूलादीनां कृच्छ्रः, इह त्वमत्येति । सत्यमेतत्, कल्पान्तरत्वात् सप्रत्यया-प्रत्ययव्यतिकमयोरविरोध इति । पुनसंस्कारग्रहणाच्च सर्वंस्मस्तद्वर्त्मे प्राप्त इदं निष्पार्थमारभ्यते ॥ १४९ ॥

**वपनं मेखलादण्डे भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ॥
निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ १५० ॥**

(१) मेधातिथिः । व्रतानि वेदव्रतानि । तदयुक्तम् । ग्रहणार्थत्वातेषां कुंतः प्राप्तिः । तस्माद्यानुपद्याक्षाते 'मा दिवा स्नाप्योः सायंप्रातः समिधमादध्या आद्यार्थीनो भव' दृश्येऽमादीनि च व्रतानि । तानि निवर्तन्ते ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारपणः । प्रसंगात्पुनः संस्कारविधिमाह वपनमिति । व्रतानि वेद-द्रतानि मधुमांसवर्जनादीनि च । तेन होमभात्रं कार्यमित्यर्थः ॥ १५० ॥

(३) कुल्लूकः । शिरोमुण्डनं मेखलाधारणं दण्डधारणं भैक्षाणिं व्रतानि मधुमांस-स्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तानि पुनरूपतयने द्विजातीनां न भवन्ति ॥ १५० ॥

(४) राघवादन्दः । संस्कारान्तर्गततया वपनावेस्तस्थापि प्राप्तौ प्रतिवेधति वपनमिति । व्रतानि मधुमांसादीनि ॥ १५० ॥

(५) रामचन्द्रः । व्रतानि वेदाभ्यासादीनि निवर्तते ॥ १५० ॥

(६) मणिरामः । ततः पुनः संस्कारे ये धर्मा न भवन्ति तानाह । वपनमिति ॥ १५० ॥

(७) गोविन्दराजः । वपनमिति । शिरोमुण्डनमेखलादण्डभैक्ष्यचरणानि व्रतानि चारिनकार्यं मधुमांसवर्जनादीनि प्रायश्चित्तार्थमुपनयने द्विजातीनां न भवन्ति ॥ १५० ॥

(८) भारुचिः । निगदव्याख्यातः इलोकः ॥ १५० ॥

अभोज्यानां तु भुक्त्वाऽन्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ॥

जग्धवा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान्पिवत् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । येषामन्त्रं न भुज्यते तेऽभोज्याः पुरुषाः अश्रोतियस्त्रीसंग्रामजीव्य-याज्ययाजकादयः । शूद्रजातिप्रहणादेव जातिनिर्देशात्स्त्रीप्रहणे लब्धे सवर्णर्थं स्त्रीप्रहणं विज्ञेयम् । उच्छिष्टं तदास्य पृष्ठम् । यच्च 'नित्यमास्यं शुचिः स्त्रीणामिति' तस्य विषयो दर्शितः । शूद्रोच्छिष्टानामपां पाने पूर्वतः कुशवार्यक्तम्, इह तु सत्तरात्रं यवानिति । आग-मिकत्वादस्थार्थस्योभयतः भक्ताद्युच्छिष्टभोजने इदं द्रष्टव्यम् । अभक्ष्यं मांसं प्लवहंस-चक्रनाकादीनाम् । इदं तु बुद्धिपूर्वकमभ्यासभक्षणे द्रष्टव्यम् । अन्यतः 'शेषेषूपवसेदहरिति' । एतदेव पथः पीत्वा, सूकरोष्टादिभ्यो अन्यतः, तत्र प्रतिपदं प्रायश्चित्तान्तराम्नानात् । सकृत्पानं यवपानं भवत्येव ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभोज्यानां राजादीनाम् । स्त्रियः सवर्णया अप्युच्छिष्टम् । शूद्रोच्छिष्टं चाक्षम् । अभक्ष्यं मांसं जालपादादीनाम् । यवान् यवागूः पिबेत् स्मृत्यन्तरोक्त-प्रसूत्यावकविधिना । एतच्च कामतः कृतेऽनिन्दिताभोज्यानाशने तु द्विगुणादि तत्र तत्रो-ह्यम् ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । अभोज्यानांवाश्रोतियक्ते यज्ञे इत्याद्युक्तानामन्तं भुक्त्वा जलमिश्रितसक्तुरूपेण यवागूरुपेण वा यवान्पानयोग्यानुकृत्वा सप्तरात् पिबेत् । अमूषिमन्त्रेव विषये मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रमिति चतुर्थायामे प्रायशिच्चत्मकतं तेन सह वैकाल्पितं विकल्पश्च कर्तृशक्त्यपेक्षः तथा द्विजातिस्तीर्णामुच्छिष्टं शूद्रोच्छिष्टं वा भुक्त्वैतदेव कुर्यात्तथा क्रव्यादसूकरोष्ट्राणामित्यादिना यद्विषेषप्रायशिच्चतं तन्निषिद्धमांसं भुक्त्वैदमेव कुर्यात् ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । कदम्बक्षणविषयकमाह । अभोज्यानां नाश्रोतियहुतं यज्ञे इत्यादि चतुर्थायामोक्तानां विशेषतोऽनुकृतनिष्ठितीनां प्रायशिच्चत्तार्थमनुवादमात्रम् । अभक्ष्यं पुर्वं भक्षणीयत्वेन निषिद्धं विशेषतोऽनुकृतप्रायशिच्चतं च कृच्छ्राशक्तपरं वा । यवान् रात्मूल् ॥ १५१ ॥

(५) रामचन्द्रः । जग्धवा मांसं च पुनः अभक्ष्यं वरतु जग्धवा सप्तरात् यवान् यवार्णं पिबेत् ॥ १५१ ॥

(६) मणिरामः । अभोज्यानां अश्रोतियक्ते यज्ञे ये इत्याद्युक्तानां यवान् जलमिश्रितसक्तुरूपेण यवागूरुपेण वा यवान् पिबेत् ॥ १५१ ॥

(७) गोविन्दराजः । अभोज्यानामिति । अभोज्यानामश्रोतियहुते यज्ञे इत्याद्युक्तानां अत्रं भुक्त्वा शूद्रायाः शूद्रप्रहणेनैवेषंग्रहणाद्विजातिस्तीर्णामप्युच्छिष्टं च भुक्त्वा मांसं चाभक्ष्यं यत्र क्रव्यादशूकरोष्ट्राणामित्यादि यद्वैकल्पिकं प्रायशिच्चतं नोक्तं तद्भुक्त्वा सप्तरात् सकृत्यवागूरुपेण यवान् पिबेत् ॥ १५१ ॥

(८) भारत्चिः । प्रतिग्रहेण च तत्स्तीग्रहणे द्विजातिनिर्देशसामर्थ्यदिव सिद्धे पुनस्तद्यग्हणं सर्ववर्णायभिदं विज्ञेयम् । एषु सप्तरात्रं यवान् पिबेत् । अत्र च पानोपदेशाद्यवैपिष्टैः यवागूरुपदिश्यते, येन द्रवद्रव्यसाधना हि पानक्रिया । अभोज्यानां च स्नातकव्रतकाध्याये व्याख्याताः ॥ १५१ ॥

शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ॥
तावद्भूवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । मेध्यानि शुक्तानि 'दधि भक्ष्यं च शुक्तेष्व'त्याद्यनुज्ञातानि । दधनस्तु सत्यपि शुक्तत्वे भक्ष्यताया विहितत्वात्रैष विधिः । पवित्रं हि तदिति स्मरन्ति । कषाया वैद्यकप्रसिद्धा अनेकोषधिसंयोगेन ये क्वाथ्यन्ते । अप्रथतोऽशुचिः । यावद्वजत्यधः । अधोगमनं जीणानां मूलगुरुषभागेन निष्क्रमणम् । यदि वा पाकाशयप्राप्तिः ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुक्तान्यतिकालादिनाम्लतां गतानि । कषायान् गुडुच्यादि क्वाथान् । मेध्यान्यपि सामान्यतोऽनिषिद्धान्यपि । अप्रयतः कर्मनिधिकारीं नाथो व्रजति पुरीषतां न याति ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालयोगेनोदकपरिगामादि-
नाम्लभावं व्रजन्ति तानि शुक्रतानि कषायान्विमीतादीन् क्वथितान्यप्रतिषिद्धान्यपि पीत्वा
शावन्नजीणानि भवन्ति तावदशुचिः पुरुषो भवति ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । शुक्रतानि हि स्वभावतो मधुराणि कालादाम्लतां गतानि ।
कषायाणि विभीतकादिकवायांमांसि । अमेध्यानि लशुनादीनि तावदप्रयतोऽशुचिः व्रजत्यधः
अपानेन भूमौ निःसरति यावत् ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । शुक्रतानि कालातिपथ्यास्वरसपरित्यज्य रसान्तरापन्नाति द्रव्याणि
अमेध्यानि लशुनादीनि ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । शुक्रतानि कालेनाम्लीभूतानि कषायांश्च गुडूचीहरितव्यादि-
कषायान् पीत्वा द्विजः तावदप्रयतो भवति यावदधो न व्रजति । परिपाकेन ॥ १५२ ॥

(७) मणिरामः । शुक्रतानि स्वभावतो मधुराणि कालांतरेण जलादिसंयोगेन वा
अम्लतां गतानि कषायांश्च विभीतकादीन् क्वथितानि अप्रसिद्धान्यपि पीत्वा न व्रजत्यधः
न जीर्णानि भवति ॥ १५२ ॥

(८) गोविन्दराजः । शुक्रतानेति । यानि प्राप्तस्वरसानि कामपरिवासनद्रव्यान्तरेण
संसर्गकालपरिवासाभ्यां चाम्लीभवन्ति तानि शुक्रतानि कषायाहरीतक्यादप्यस्तान्यप्रति-
षिद्धान्यपि द्विजातिः पीत्वा तावदशुचिर्भवति यावत्तदभुक्तवादि जीर्ण न भवति ॥ १५२ ॥

(९) भारचिः । मेध्यानि यानि प्रतिषिद्धानि । अत चापंकरणमेवं प्रायशिच्चतं नान्यत
॥ १५२ ॥

विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः ॥

प्राशय मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । विशेषानुपदेशादमत्या वा तुल्यमेव च युक्तं अभत्या लाधव-
कल्पनात् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोमायोः शृगालस्य । अज्ञानात्प्राशय विष्मूत्रमिति तु नर-
विष्मूत्राशनेऽपि तदुक्तप्रायशिच्चतान्ते कार्यम् । चान्द्रायणं कामतः ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्राम्यसूकरखरोष्ट्रशृगालवानरकोकानां मूर्वं पुरीषं वा द्विजातिर्भुक्त्वा
चान्द्रायणं कुर्यात् । शोधनं यत्तुच्छवाकं विड्वराहं चेत्यनेन विड्वराहग्रामकुक्कुटयोर्बुद्धि-
पूर्वकभक्षणे पञ्चमाष्ट्याये प्रायशिच्चत्तमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातम् । इदन्त्वनम्यास-
विषये तप्तकुच्छ्रभित्यविरोधः ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । विड्वराहो ग्रामसूकरः । गोमायुः शृगालः । एषु प्रत्येकं चान्द्राय-
णम् ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वं सामान्येन मूत्रपुरीषप्राशनेषु पुनरस्सकार उक्तस्तस्येदानी
क्वचिदपवादमाह विड्वराहखरोष्ट्राणामिति ॥ १५३ ॥

(७) मणिरामः । गोमायुः शृगालः ॥ १५३ ॥

(८) गोविन्दराजः । विद्वराहखरोद्वाणामिति । ग्रामशूकरवरोद्वशृगालवनरकाकानां मूलपुरीषाणि द्विजातिर्भुत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् ॥ १५३ ॥

(९) भारत्चिः । अमत्या प्राणनमेषां एतदधिकारात् । तथा चोतरश्लोके वक्ष्यति, 'अज्ञातं चैव सूनास्थं इति । मति पूर्वे तु सूक्ष्मानम्' एषां गुह्यतरं प्रायशिच्चतं प्रकल्पयं परिषदाम् ॥ १५३ ॥

शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ॥

अज्ञातं चैव सूनास्थमेतदेव व्रतं चरेत् ॥ १५४ ॥

(१) मेधातिथिः । शुष्काणि वल्लूरादीनि । भौमानीति कोटरजातानामनिषेधार्थम् । अज्ञातं मेषस्थ महित्यस्येति प्रकृतेरज्ञानात् । सूना घातस्थानम् । यत्र विक्रियार्थं पश्यदो हन्यन्ते । अतोऽन्यत्र स्थितस्य लघुप्रायशिच्चतम् । 'ननु 'सूनास्थ' इति वचनादन्यत्र स्थितस्य प्रायशिच्चताभाव एव युक्तः' । नैतदेवम् । सौनमित्यविशेषेण प्रतिषेधात् । प्रायशिच्चते तु उच्छ्रव्यहणात्तद्रहितस्य गुह्यतुभावो युक्ततरः । तदेव चान्द्रायणम् । ज्ञाते तु जातिविशेषेभ्यासै सप्तरात्रं यावकपानम् । 'शेषैषपूर्वसेदहः' इति ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शुष्काणि नीरसानि । भौमानि भूम्युद्भवानि कवकानि छत्राकानि । काष्ठछत्राके तु स्मृत्यन्तरोक्तमल्पप्रसूतप्रायशिच्चतम् । तथा अज्ञातमज्ञातप्रकृतिमांसम् । तथा सूनास्थं प्राणिधातस्यानस्थमेव यत्कीतं लब्ध्यभागं अंशम् । एतदेव चान्द्रायणं कामतो भक्षणे ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । वाय्वादिना शोषितानि भांसानि भुक्त्वा भूम्यादि प्रभवाणि छत्राकानि भुक्त्वा भूमिजं वा वृक्षजं वा छत्राकं भक्षयन्ति ये ब्रह्माण्डास्तान्विजानीयादिति यमेन वृक्षस्थपि निषेधात् हृरिणमासं वा रासमांसमिति भक्ष्याभक्ष्यतया यज्ञज्ञातं तथा हिसास्थानं सूना ततो यदानीतं तद्भुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५४ ॥

(४) राधवानन्दः । किं च शुष्काणीति । मांसपदं मत्स्योपलक्षकं भौमानि छत्राकादिनि । कवकानि वक्षर्णिणि । भूमिजं वृक्षजं वापि छत्राकं भक्षयन्ति ये । ब्रह्माण्डास्तान्विजानीयादिति यमोक्ते । सूनास्थं व्याधविकीतम् एतदेव चान्द्रायणमेव ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । विपरिणामः तद्वियोगादिकस्य प्राणिविशेषस्येदमित्यविज्ञातं सूनास्थं सूनास्थानस्थितं मांसं च एतद्रतं चान्द्रायणम् ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूनास्थं प्राणिहिसास्थानस्थितं कवकानि छत्राकानि वर्जयेत् एतदेव व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥ १५४ ॥

(७) मणिरामः । भौमानि भूम्युत्पन्नानि कवकानि छत्राकादीनि । सूनास्थं पशुधातस्थानस्थं एतदेव चान्द्रायणमेव ॥ १५४ ॥ १५५ ॥

(८) गोविन्दराजः । शुष्काणीति । वाय्वादित्यादिसंशोषितानि मांसानि वल्ल-

रादीनि भुक्त्वा भूम्युद्ग्रवानि च कवचानि जग्धवा आघातस्थानं च मांसमबुद्धिपूर्व भुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५४ ॥

(१) भारतिः । द्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति द्विजप्रहृणात् प्रकरणाच्चात् शूद्रस्य व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तामावः । ब्राह्मणाणश्रितशूद्रस्य हि 'यथा यथा हि सदृतनातिष्ठत्यनुसूयकं' इति वचनात् पालिकं स्यात् प्रायश्चित्तं प्रतिषेधात् ॥ १५५ ॥

क्रव्यादसूकरोष्ट्राणां कुञ्कुटानां च भक्षणे ॥

न रकामखराणां च तप्तकृच्छ्रं दिशोधनम् ॥ १५५ ॥

(१) नेधातिथिः । चेति पूवश्लाकोज्ञाकृष्ट्यते । तेन विड्वराहादीनां भक्षण एतदेव । द्वितीयेन च शब्देन क्रव्यादादीनां दिग्मूलप्राप्ताने यदेव विड्वराहादीनाम् । स्मृत्यन्तरे च नरमाताधिकारेणेह द्विजप्रहृणमविवक्षितं 'द्विजश्चान्द्रायणमिति' । एवमिदं द्विश्लोकी विडालकाकेयत्रापेक्षयते । अतइतैतैवाभूष्टुचित्तष्ट्रप्राप्ताने विडालादिवत् । ततोऽस्यां विश्लोक्यां समुद्दिष्टं मूलपुरीषं च सर्वेषां प्रतिषिद्धम् । अतश्च यत्क्रव्यादीनां मूलपुरीषप्राप्ताने तद्विडालादीनामपि ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रव्यादाः आममांसादाः व्याघ्रादयः कुञ्कुटानां ग्राम्यणाम् । भक्षणे मांसस्य । तप्तकृच्छ्रं ज्ञानतः ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । आममांसभक्षणां ग्राम्यसूकरोष्ट्रग्राम्यकुञ्कुटानां तथा मानुषकाकर्गद्भानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसभक्षणे वक्ष्यमाणं तप्तकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं ग्राम्यसूकरकुञ्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये पातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदं तु नाभ्यासविषये तातकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रव्यादः गृध्रादिः । अज्ञातमित्यन्वेति । खरान्तसप्तभक्षणतप्तकृच्छ्रं पावनं धीपूर्वभक्षणे तु विड्वराहकुञ्कुटयोः पातित्यमिति भेदः ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । भक्षणे मांसभक्षणे ॥ १५५ ॥

(६) गोविन्दराजः । क्रव्यादसूकरोष्ट्राणामिति । आममांसभक्षणां गृध्रादीनां ग्रामसूकरोष्ट्रग्राम्यकुञ्कुटमनुष्टकाकखराणां भक्षणे तप्तकृच्छ्रं वक्ष्यमाणं विशोधनम् ॥ १५५ ॥

(७) भारतिः । क्रव्यादाः गृध्रादयः, सूकरो विड्वराह, खरादिसाहचर्याद् गम्यते । एवं कुकुटो ग्रामकुकुटो विज्ञेयः । तस्य प्रतिषेधात् पूर्वत, खरगदिसाहचर्यद्वा । एवं च मांसभक्षणप्रतिषेधो विज्ञेयः । तत्र मूलपुरीषं प्रतिषिद्धं विड्वरगहश्लोके । येषामपि क्रव्यादप्रभृतीनां तत्र मूलपुरीषमप्रतिषिद्धम्, तेषामपरीहं खरगदिसाहचर्यात् प्रतिषिद्धं तदिज्ञेयम् ॥ १५५ ॥

मासिकानां तु योऽश्नीयादसमावर्तको द्विजः ॥

स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत् ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । मासिकमेदोऽदिष्टश्राद्धम् । 'अकृते सपिण्डीकरणे प्रतिगासं तु वत्सरम्' इति । आमावास्यस्य तु मासिकव्यपदेशेऽप्यनुज्ञातत्वात् 'काममध्यर्थितोऽश्नीयात्' इति । कुतः प्रायश्चित्तम् । अन्ये त्वध्यर्थितस्यानुज्ञानादनध्यर्थर्यमानस्योक्तमेवेत्याहुः । असमावर्तको गुरुकुले तिष्ठन्नर्थाद्ब्रह्मचार्युच्यते । व्यहादन्यतरस्मिन्नहन्युदके वसेत् व्यहस्यैव दुद्री स्थितत्वात्तहि चर्तुर्महस्तद्विवरः ॥ १५६ ॥

(२) सर्वजनारायणः । मासिकार्थं प्रेतश्चाद्वार्यम् । कवचिन्मासिकान्नमिति पाठः । तत्र मासिन्नहन्नाद्वार्योऽदिष्टमित्यर्थः । असमावर्तको द्विजो ब्रह्मचारी । उदके वर्णदुष्पवास-सबन्धि त्रिरात्रप्रथमदिने ॥ १५६ ॥

(३) कुलत्वकः । यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकश्चाद्वसंबन्धनमशनाति एतच्च सपिण्डीकरणात्पूर्वमेदोऽदिष्टश्राद्धार्योपलक्षणं स त्रिरात्रमुपवर्त्तिरात्रमध्य एकस्मिन्नहनि जलमावसेत् ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । मासिकान्नं प्रेतोद्देशेन मासि मासि क्रियमाणं श्राद्धम् । असमावृत्तिकः ब्रह्मचारी । एकाहे एव दिनत्यान्तर्गतम् ॥ १५६ ॥

(५) नन्दनः । आवर्तकोऽत्राह्नणचारी ॥ १५६ ॥

(६) रानचन्दः । मासिकस्यार्थं मासिकश्चाद्वार्यम् योऽश्नीयात् असमावर्तको द्विजः ॥ १५६ ॥

(७) मणिरामः । मासिकान्नं मासिकश्चाद्वसंबन्धयत्र असमावर्तकः ब्रह्मचारी ॥ १५६ ॥

(८) गोविन्दराजः । मासिकार्यमिति । काममध्यर्थितोऽश्नीयादित्यमावास्याश्राद्धभोजनाभ्यनुज्ञानोन्मासिकोऽदिष्टं सपिण्डीकरणादर्वायोः ब्राह्मणो ब्रह्मनारी भूञ्जीत । स त्रिरात्रमुपवर्त्त्यहादनन्तरस्मिन्नचान्युदकमध्ये वसेत् ॥ १५६ ॥

(९) भारत्चिः । स्वयम्प्रार्थनया प्रायित्सर्वतत् प्रायश्चित्तं मासिकान्नभोजने । यस्माद्बुक्तम् 'काममध्यर्थितोऽश्नीयात्' इत्येवमादि इतरथा हि विहितप्रतिषेधः प्रसञ्जयेत । तथा चोक्तम्—'न्रतस्थमपि दौहित्रं कामं श्राद्धं नियोजयेदिति' एवं सत्यस्मात् प्रायश्चित्तोपदेशात् विशेषप्रतिषेधोऽयं विज्ञेयः । नात्यन्तप्रतिषेधः ॥ १५६ ॥

व्रतचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं कथंचन ॥

स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । व्रतचारी प्रयुक्तो ब्रह्मचर्याश्रमस्य एव । कथंचन आपद्यपीत्यर्थः । 'प्राणानामेव चात्यय' इत्यापदिविधानात् असति दोषे न तं निर्धारितार्थमेतत्प्रायश्चित्तम् । किं तर्हि? निभित्तमावपर्यवसायि वचनात्क्रियते । प्राकृतं प्राजापत्यं प्रकृतौ भवं प्राकृतम् । सर्वकृच्छ्राणां प्रकृतित्वादेवमुञ्जते । व्रतशेषं समापयेत् अकृतप्रायश्चित्तस्यावशिष्टव्रतसमाप्तावनधिकारमाह ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्रतचारी ब्रह्मचारी वनस्थविधवाभिक्षुप्रभृतिः । कथंचनाज्ञानात् । प्राकृतं प्रकृतिः प्राजापत्यं तदूपं छच्छ्रम् । स्वार्थेज्ञः । व्रतशेषं व्रतं निःशेषं कार्यम् ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । यो ब्रह्मचारी मासिकं मांसं वाऽनिच्छात आपदि वाऽद्यात्तं प्राजापत्यं कृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यव्रतशेषं समाप्तयेत् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । कि च ब्रह्मचारीतः प्राकृतं प्राजापत्यम् । व्रतशेषं प्रारब्धवेदाध्ययनादि अकृतप्राप्तशिच्चतस्य वेदसमाप्तावदविकारात् ॥ १५७ ॥

(५) नन्दनः । व्रतचारी ब्रह्मचारी कथंचनाकामतोऽप्यपाकृतं निश्चयपदं प्राजापत्यमिति यावत् व्रतविशेषं समाप्येद्ब्रह्मचर्यशेषं सगापनयोर्यो भवेत् समावृतस्यापि व्रतस्थस्य मयुमांसमक्षणे प्राप्यशिच्चत्तमेतदिति केचित् ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । व्रतचारी योज्ञानात्मधुमांसं सः प्राकृतं प्राजापत्यं कुच्छुद्धत्वा ॥ १५७ ॥

(७) मणिरामः । कथंचन अनिच्छातः आपदि वा । प्राकृतं छुच्छु प्राजापत्यम् । व्रतशेषं ब्रह्मचर्यव्रतशेषम् ॥ १५७ ॥

(८) गोविन्दराजः । व्रतचारीति । यो ब्रह्मचारी मासिकमांसं वानिच्छात आपदि वाशनीयात्स प्राजापत्यं कुच्छुं कृत्वा ततो ब्रह्मचर्यक्रान्तस्य व्रतस्य यदवशिष्टं तत्समाप्येत ॥ १५७ ॥

(९) भारचिः । श्राद्धेज्यत वा ॥ १५७ ॥

बिडालकाकाखूच्छिष्टं जग्धवा इवनकुलस्य च ॥

केशकीटावपनं च पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । आखुर्मूषकः । अवपन्नमेतत्संपर्कदूषितम् । ब्रह्मसुवर्चलां पिष्ट्वोदकेन सहं पिबेदेकाहमविशेषात्नैव शास्त्रार्थस्य कृतवात् ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । केशकीटावपनं केशकीटसहसिष्टम् । ब्रह्मसुवर्चलां श्वेतसुवर्चलां तत्कवाचं जलं पिबेदेकाहम् । एतत् इवकाकोच्छिष्टाशनेऽकामकृते अन्येषु तु कामकृतेषु ॥ १५८ ॥

(३) कुल्लूकः । बिडालकाकामूषिककुकुरनकुलानामुच्छिष्टं केशकीटरूपसंसर्गदुष्टं वाऽकृतमृतसेपविशुद्धिकं ज्ञात्वा भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चलां कवर्थितमुदकं पिबेत् ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मीं सुवर्चलां तत्कवर्थितमुदकं श्वेतपुष्णा सूर्यप्रिया सुवर्चलेति भारते धृतवात् ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मसुवर्चलां ब्रह्मसुवर्चला रक्तपुष्णाश्च दण्डा ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कीटकेशावपनं तत्सहं पक्वं अन्नं ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् ॥ १५८ ॥

(७) मणिरामः । ब्रह्मसुवर्चलां ब्रह्मसुवर्चला क्वथितमुदकम् ॥ १५८ ॥

(८) गोविन्दराजः । विडालकाकाखूच्छिष्टमिति । विडालकाकामूषकश्वनकुला-नामुच्छिष्टं केशकीटसंसर्गदृष्टं चाकृतमुत्रक्षेपशुद्धिमन्नं भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चलां प्रक्वाथ्य तद्रसमवशेषादेकाहं पिवेत् ॥ १५८ ॥

(९) भार्हचिः । एकादुमविशेषोपदेशात् । एतेषानुच्छिष्टभक्षण एतत् प्रायशिच्चत्तम् । एवं च काकार्दानां प्रतिषिद्धं धर्मशास्त्रे उच्छिष्टमूलपुरीषसांसभक्षणानि श्लोकतयेण । विड्वराहश्लोके मूलपुरीषप्रतिवेदः, क्रव्यादमूषकश्लोके मांसभक्षणस्य, विडालकाकाखूच्छिष्टमितव्योच्छिष्टस्य । एवं च सति य एकत्रिपदिष्टा अन्यत्र श्लोके नोपदिश्यन्ते कुकुटादयस्तेऽनां साहचर्यच्छ्लोकवयेऽपि ग्रहणं विज्ञेयम् । तच्चैतदेवमतः ॥ १५८ ॥

अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ॥

अज्ञानभृतं तूत्तार्यं शोध्यं चाप्याशु शोधनैः ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्योध्यः श्लोकोऽनुवादः । अज्ञातभृतशुद्धर्चर्थमित्येतद्विद्यीयते । समनन्तरं तूत्तार्यं वमितव्यमित्यर्थः । क्षिप्रं वा शोधनैः प्रायशिच्चतैः शोध्यम् । अन्ये तु शोधनानि हरीतक्यादीनि रेचनान्धाहुः, गौतमीयं चेदमुदाहरान्ति 'अभोज्यभोजने' पुरीषाभाव' (२३-२३) इति । तदेतदसाधकम् । उपवासेनापि निष्पुरीषत्वोपपत्तेः । तस्माद्वान्ती यथाश्रुतप्रायशिच्चत्तमेव वेदितव्यम् ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञनाराण्यः । संदिह्यमानभोज्यत्वमपि । अज्ञाने भृतं पश्चादभोज्यत्वेन ज्ञातं उत्तार्यं वमनेत् । शोध्यं चाप्याशु न त्वतिचिरेण शोधनैः ब्रह्मसुवर्चलापानादिभिः । शोध्यं वाप्याशुशोधनैरिति पाठे वमनाशक्तौ बहुभिः शोधनैः शीघ्रं शोध्यमित्यर्थः ॥ १५९ ॥

(३) कुल्लूकः । आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नं नादनीयम् । प्रमादातु भृतं वमितव्यं तदसंभवे प्रायशिच्चतैः क्षिप्रं शोधनीयम् । वमनपक्षे तु लघुप्रायशिच्चत्तं भवत्येव ज्ञानतः पुनः पूर्वोक्तं प्रायशिच्चत्तम् ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । किं च अभोज्येति । शुद्धं प्रायत्यम् । दैवादभृतं चेत्पुनरुत्तार्यम् । उद्भितव्यं अशुशोधनैः प्राणायामादिभिः ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । प्रायशिच्चतं करिष्यामीति निष्पुरीष्याभोज्यमन्नमदनीयज्ञातव्यं तथा कृते प्रायशिच्चत्तगौरवमस्तीत्यभिप्रायेणोक्तमात्मनः शुद्धिमिच्छतेत्युद्धार्यमुद्गार्यं शोध्यं विरेच्यं शोधनैरित्योचनद्रव्यैः ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । नात्तव्यं न भक्षणीयम् । अज्ञातभृतं तूत्तार्यं वमितव्यम् ॥ १५९ ॥

(७) मणिरामः । उत्तार्यं वमितव्यं अथवा शोधनैः प्रायशिच्चतैः आशुशोध्यम् ॥ १५९ ॥

(८) गोविन्दराजः । अभोज्यमिति । आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नं हठान्नभक्षणीयं प्रमादभृते पुनर्वमितव्यं तदसंभवे प्रायशिच्चतैः क्षिप्रं शोधनीयम् । यत्तु वमनपक्षेऽपि लघुप्रायशिच्चत्तं भवति ॥ १५९ ॥

एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ॥
स्तेयदोषापहर्तृणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । व्रतानामनाद्यादनस्याभक्ष्यभक्षणस्य ! स्तेयं तदोषणमस्तम-पहरन्ति यानि व्रतानि तेषामिदानीं विधिरुच्यते ॥ १६० ॥

(२) सर्वजनारथ्यणः । स्तेयदोषापहर्तृणां महापातकेतरस्तेयदोषहरणाम् ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लूकः । अभक्ष्यभक्षणे यानि प्रायशिच्चत्तानि तेषामेतनामप्रकारविधान-मुक्तं स्तेयपापहारणां विधानमधुना श्रूयताम् ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । अभोज्यान्नभक्षणप्रकरणमुपसंहरस्तेयप्रायशिच्चत्तं प्रतिजानीते एषेतद्यज्ञभिः । (स्तेयदोषापहर्तृणां स्तेयकृतोषनाशकानां व्रतानाम् । स्तेयमत्र सुवर्ण-निक्षेपाभ्यामतिरिक्तद्रव्यहरणम् । तेषां विधिः प्रकारः ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । अनाद्यभक्ष्यम् ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । अनाद्यदनस्य अभक्ष्यभक्षणस्य एषः विधिः उक्तः । अपहर्तृणां अनाद्यवहरणां व्रतानां नियमानां स्तेयदोषविधिः श्रूयताम् ॥ १६० ॥

(७) मणिरामः । अनाद्यादनस्य अभक्ष्यभक्षणस्य ॥ १६० ॥

(८) गोविन्दराजः । एष इति । अभक्ष्यभक्षणे यानि प्रायशिच्चत्तानि तेषामेतनामप्रकारं विधानमुक्तम् । अधुना चौर्यपापापहारणां प्रायशिच्चत्तानां विधानं श्रूयताम् ॥ १६० ॥

(९) भारचिः । निगदव्याख्यातः श्लोकः ॥ १६० ॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ॥

स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्धयति ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजोत्तमग्रहणं प्रदर्शनार्थं क्षत्रियादीनामपि । द्विजोत्तमशब्द-सन्निपाताच्च स्वजातीयगृहादिति ब्राह्मणगृहादिज्ञायते । तेनैतदुक्तं भवति । सर्व एव वर्णा ब्राह्मणगृहात् धनं हृत्वा कृच्छ्राब्देन शुद्धयेयुः । धनग्रहणात्सर्वस्मिन् धने सिद्धे ‘धान्यात्’ ग्रहणं सद्गार्थम् । अल्पसाराणामयं विधि वक्ष्यति । अतः सारभूतप्रधानद्रव्यापहरणे इदं विज्ञायते । “तेषां हि परंस्परद्रव्यापहरणे ब्राह्मणस्य तदीयथनापहारे कतरत्वायशिच्चत्तम् । उच्यते । हिंसाप्रायशिच्चत्तवत्तुर्याष्टमादिभागकल्पना कर्तव्या । क्षत्रियस्य धने तीन् वैश्यस्य सार्धं, शूद्रस्य द्वार्चिणिरात्रं वा । “किद्यत्परिमाणे धान्येष्वहृते” । दशभ्यः कुर्भेभ्यः किंचिद्वृने, महत्वात्प्रायशिच्चत्तस्य । धनमप्येवं कालं न कल्पनेति विज्ञेयम् । कामादिति श्लोकपूरणम् । न ह्यकामस्य परघनहरणसंभवः । धान्यं त्रीह्यादि तदेवा-पहतम् । अत्र सिद्धम् । धान्यादीनां प्रत्येकं हरणे व्यब्दं कृच्छ्रम् । केविच्च समुदायहरणे प्रायशिच्चत्तमिच्छन्ति, गरीयो ह्येतत् ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अन्नं सिद्धान्तम्। धनं वृत्तिहेतु दथा ब्राह्मणानां निवन्धः भक्तवृत्तीनां शरादि वैश्यवृत्तीनां लाङ्गलादीनि। स्वजातीयगृहात् ब्राह्मणगृहात्। ब्राह्मण इत्यादि क्रमेण। कामतोऽस्त्यन्ताभ्यासेन करणे कृच्छ्राब्देन वत्सरकृतैः प्राजापत्ये-रेव॥ १६१॥

(३) कुल्लूकः। ब्राह्मणो ब्राह्मणगृहाद्वान्यभक्ताद्यन्तरूपाणि धनचौर्याणीच्छातः कृत्वा न त्वात्मीयभान्त्या नीत्वा संवत्सरं प्राजापत्यव्रताचरणेन शुद्ध्यति एतत्त्वं देशकाल-द्रव्यपरिमःणस्वामिगुणाच्यपेक्षया महत्त्वादि बोद्धव्यं एवमुत्तरत्वाणि॥ १६१॥

(४) राघवानन्दः। धान्यं त्रीह्यादिः। अन्नं सिद्धान्तम्। कृच्छ्राब्देन कृच्छ्रं च तदब्दं व्यथितेन। हिजोत्तम इति अन्योन्यतज्जातीयपरम्॥ १६१॥

(५) नन्दनः। कामादनापदि अनेनापदि प्रायश्चित्तस्य लाघवं सूचितं कृच्छ्राब्देन संवत्सरवरितेन कृच्छ्रेण॥ १६१॥

(६) रामचन्द्रः। स्वजातीयगृहादेव चौर्याणि कृत्वा॥ १६१॥

(७) भणिरामः। इदानीं स्तेयदोषप्रायश्चित्तस्ताह। धान्येति। धान्याऽन्नानि भक्ताद्य-रूपाणि। कृच्छ्राब्देन प्राजापत्यव्रतेन॥ १६१॥

(८) गोविन्दराजः। धान्याऽन्नधनचौर्याणीति। ब्राह्मणो। ब्राह्मणगृहाद्वान्यरूपाणि भक्ताद्यन्तरूपादि धनचौर्याणि इच्छातः कृत्वा न त्वात्मीयभान्त्या नीत्वा संवत्सरं प्राजापत्य-कृच्छ्राचरणेन शुद्ध्यति। इति कालदेशपरिणामद्रव्यस्थानगुणर्गत्यापेक्षया इदं प्राय-श्चित्तमहत्वात्कलनीयमेवमुत्तरत्वापि गृहादी बोद्धव्यम्॥ १६१॥

(९) भारचिः। धान्यं त्रीह्यादि। अन्नं तदेव संस्कृतं भोजनीयं, धनं सुवर्णमन्यद् वस्त्रादि। धनशब्देनैव च सर्वगृहीतत्वाद् धान्यादिनिर्देशो गोबलीवर्दवदेव। एतदुक्तं भवति, ‘यत्किञ्चिचदपहृत्येति’। कामादिति चाविवक्षितमेव। न ह्यन्यत विनियोगोऽस्ति, यथा सुरापानप्रायश्चित्ते। हिजोत्तमशब्दश्च ब्राह्मणनिर्देशार्थः, अपि शब्दश्चात् सामर्थ्य-ललुप्तनिर्देशो द्रष्टव्यः; ब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणगृहादपवृत्येत्यर्थः। एवं च सति दण्डेनापूरो व्याख्यत इति। क्षत्रियादीनामप्येतत् प्रायश्चित्तं भवति। इतरथा हि स्वजातीयगृहादिति क्षत्रियादीनां क्षत्रियादिगृहेर्भ्य एवैतत् प्रायश्चित्तं स्यात्, ब्राह्मणगृहात् सामान्यविहितं प्रायश्चित्तं चान्द्रायणादि स्यात्। न चैतदिष्टं, महत्त्वात् कृच्छ्राब्दप्रायश्चित्तस्य। तस्मादिदं प्रायश्चित्तं सर्वेषामेव ब्राह्मणादीनां ब्राह्मणस्वर्हणे स्यात्, ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तवत्। एवमितरत्वापि विज्ञेयम्॥ १६१॥

मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ॥

कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चांद्रायणं स्मृतम् ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः। मनुष्याणां दासानाम्। स्त्रीणां दासीनाम्। क्षेत्रं भूभागो त्रीह्यादिधान्योत्पत्तिस्थानम्। कूपवाप्योर्जलशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। उद्भूतोदकस्यै-

रणादित्थस्यापहरणे एतद्वति । जलग्रहणाच्छुष्क्योः कूपवाप्योविष्वन्तरम् । वापी खाततडागे च ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मनुष्याणां पुंसोन् । कूपवापीजलानां परकीयानां स्वक्षेत्रे सेकादिसिद्धचर्थं हरणे चान्द्रायणमज्जानात् ॥ १६२ ॥

(३) कुरुलूकः । उरुषस्तीक्षेत्रगृहणामन्यतमहरणे कूपजलस्य वापीजलस्य वा समस्तस्य वा हरणे चान्द्रायणं प्रायश्चित्तं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । कूपवापीजलानामिति स्तक्षेत्राद्यर्थं तडागानामिति पाठे तेषाम् । हरणं ममेदमिति मिथ्यात्वेन । शृद्धियत्वं येति शुद्धिः ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । मनुष्याणां दास्यादीनाम् ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कूपवापीजलानां हरणं स्वक्षेत्रार्थम् ॥ १६२ ॥

(७) गोविन्ददराजः । मनुष्याणामिति ॥ १६२ ॥

(९) भारचिः । जलाहरणमात्मोपभोगार्थं प्रसिद्धम् । कूपवाप्यादेस्त्वाहरणं परोपभोगार्थमपि । अतस्तयोः स्वकाभिसम्बन्धमात्रत्वादेवापहरणदोषं इत्येतस्माद्वैलक्षण्यात् पृथग्रहणम् । अन्यो वा समाधिर्वत्तव्यः ॥ १६२ ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेशमनि ॥

चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । अल्पसाराणि न चिरमवतिष्ठन्ते, स्वल्पमूल्यानि च मूल्यानि स्थालीपिठरादीनि दारुमयानि द्वोणाडकादीनि अयोमयानि लेपनीकृद्वालकादीनि । वेशमनीति गृहस्थितापहारे भूयान् दोषः । न तथा खलक्षेत्रादिगते । निर्यात्य दत्वा । सर्वशेषश्चाय, विशेषाभावात् । यत त्वपहृतं दातुमशक्यं तत्र द्विगुणं प्रायश्चित्तम् ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अल्पसाराणामल्पोपायानां पलालादीनाम् । अन्यवेशमतो समहीनवर्णगृहात् । सांतपनं व्यहसाध्यम् । तन्निर्यात्य हृतं द्रव्यं स्वामिने समर्प्य तन्मूल्यद्वारापि ॥ १६३ ॥

(३) कुरुलूकः । द्रव्याणामल्पावण्यामल्पप्रयोजनानां चानुकृतप्रायश्चित्तविशेषाणां तपुसीसकादीनां परगृहाचीर्यं कृत्वा तदपहृतं द्रव्यं स्वामिने दत्वा सांतपनं कृच्छ्रं प्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं चात्मशुद्धये कुर्यात्स्वामिनेऽपहृतं द्रव्यं निर्यात्येति सर्वस्तेयप्रायश्चित्तशेषः ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । अल्पसाराणां सीसकादीनां तन्निर्यात्यायदपहृतं द्रव्यं तस्य स्वामिनं प्रति निर्यात्यादानेन स्तेयप्रायश्चित्ताधिकारो सर्वक्षेत्रे ज्ञेयम् ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्याणामल्पसाराणामल्पमूल्यानां तन्निर्यात्य तद्द्रव्यं प्रतिपाद्य अतात्मसारणामिति विशेषणात्मवृत्तं धान्यादिग्रहणं बहुसारविषयमित्यनुसन्धातव्यम् ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्रिजित्य हृतं द्रव्यं स्वामिने दत्त्वा आत्मविशुद्धवर्थं सान्तपनं कुच्छम् ॥ १६३ ॥

(७) नणिरामः । अल्पसाराणां अनुकृतप्रायशिच्चत्तविशेषाणां तपुसीसादीनां तत्रियर्तिय स्वामिने तद् द्रव्यं दत्त्वा ॥ १६३ ॥

(८) गोविन्दराजः । द्रव्याणांस्ति । द्रव्याणांमल्याधीणामल्पप्रयोजनानां अनुकृतप्रायशिच्चत्तविशेषाणां तपुसीसादीनां परंगृहाच्चौर्यं कृत्वा तदप्यकृतं द्रव्यं स्वामिने दत्त्वा सान्तपनं कुच्छं वक्ष्यमानात्मशुद्धर्थं कुर्यात्रियर्तियेति शेषः ॥ १६३ ॥

(९) शार्हचिः । अल्पसाराणामल्पमूल्यानामल्पभोगानां वा । भक्ष्यभोज्यादिष्वन्यस्य द्रव्यजातस्य गृहीतत्वात् तपुसीसादीनामिदं ग्रहणं विजेयम् ॥ १६३ ॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ॥

पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशेषधनम् ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । यानं गन्त्यादि । शथ्या खट्वादि । आत्मनं बृस्यासंदीपट्टादि । भक्ष्यभोज्ययोः खरविशदत्वैपरीत्येन भेदो विजेयः । भक्ष्यं मोदकशङ्कुल्यादि । भोज्यं धानकादि । पञ्चगव्यं प्रसिद्धम् । अत्राप्येकाहमेव ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भक्ष्यं फलादि । भोज्यं सक्तवादि । यानं रथादि । फलोऽद्भुतानां तेलादीनां पुष्पोऽद्भुतादीनां कुड्कुमादीनां हरणे पञ्चगव्यं पञ्चगव्योपलक्षितं महासांतपनम् । एतच्चाज्ञानाद्वरणे ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः । भक्ष्यस्य मोदकादेभोज्यस्य पायसादेयार्णनस्य शकटादेः शङ्क्याया आसनस्य च पुष्पमूलफलानां च प्रत्येकमपहरणे पञ्चगव्यपानं विशेषधनम् ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । भक्ष्यस्य मोदकादेः । भोज्यस्य पायसादेः । भक्ष्यादितप्तानां पञ्चगव्यं पञ्चगव्यपानं कृत्वा तदहरूपोषणम् । शोधनं प्रायशिच्चत्तम् ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । इतः प्रभृतिनिर्यात्येत्यनुर्वर्तते पुष्पमूलफलानाऽच्चापहरण इति संबन्धनीयं पञ्चगव्यप्राशनम् ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्ष्यं फलादि ॥ १६४ ॥

(७) नणिरामः । भक्ष्यस्य मोदकादेः । भोज्यस्य पायसादेः ॥ १६४ ॥

(८) गोविन्दराजः । भक्ष्यभोज्यापहरण इति । भक्ष्यस्य मोदकादेयार्णनस्य गन्त्यादेः शथ्यायाः खट्वादेः आसनस्य च पीठादेः पुष्पाणां मूलानां चापहरणे गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि संपरित्येतत्पञ्चगव्यं विशेषधनम् ॥ १६४ ॥

(९) शार्हचिः । अन्नाऽन्नं संख्या भक्ष्यभोज्यादीनामावृत्यपेक्षया सप्रत्ययाप्रत्ययतो वा ॥ १६४ ॥

तृणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ॥
चैलचर्मानिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । तृणादीनां पूर्वसात् यानादेरक्षिकहरणे प्रायश्चित्तमेतत् । काष्ठमधटिं वंशसंभादि, द्रुमसाहवर्त्यात् । द्रुमो वृक्षः । शुष्कान्नं तण्डुलादि भ्रष्टयवा वा । गुडग्रहणं स्वविकारार्थम् । तेन खण्डमत्स्यपिडादिर्हणात् । चैलं वस्त्रं बहूनां 'उत्तमाणां च वाससाम्' । प्रायुक्तेन धनयहणेन कृच्छ्रादेः । चर्मं कवचम् । संससमामिषम् ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनाराधणः । द्रुमाणां जीवताम् । शुष्कान्नस्य तण्डुलादेः । त्रिरात्रमज्ञानाद्वरणे ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लूकः । तृणकाष्ठवृक्षाणां शुष्कान्नस्य च तण्डुलादेर्वस्त्रचर्ममांसानां मध्य एकस्याप्यहरणे त्रिरात्रमुपवासं चरेत् ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तृणेति । शुष्कान्नस्य पृथुकादेः । आमिषाणां मांसानाम् । तृणाद्यष्टानां हरणे इति ज्ञेषः ॥ उपोषणदयम् ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । अत्याप्यपहरण इत्येव ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । चैलचर्मानिषाणां हरणे त्रिरात्रं अभोजनम् ॥ १६५ ॥

(७) मणिरामः । शुष्कान्नस्य तंदुलादेः । चैलं वस्त्रम् ॥ १६५ ॥

(८) गोविन्दराजः । तृणकाष्ठद्रुमाणामिति । तृणकाष्ठवृक्षगुडवस्त्रचर्ममांसानां शुष्कान्नस्य च तण्डुलादेरपहरणे त्रिरात्रमुपवासः स्यात् ॥ १६५ ॥

(९) भार्तुचिः । तृणादीनां सारापेक्षया प्रायश्चित्तम् । सत्यपि च पेयत्वे पथ आदीन्यपि भक्ष्यभोज्यात्तर्भूतानि दृष्ट्यानि । शुष्कान्नं पर्पटकादि । गुडग्रहणं सर्वगुडविकारार्थम् । चैलप्रहणं शाणकीमदुकूलाद्यर्थम् । कार्पसादीनां त्वन्यत् प्रायश्चित्तं वक्ष्यति ॥ १६५ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानां तात्रस्य रजतस्य च ॥

अयःकांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वत्यबहुत्वपेक्षया च कालहासः सङ्कदावृत्तौ च ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनाराधणः । अयः पदं रूप्यताम्ब्रकांस्येतरलोहग्रहणार्थम् । उपलः प्रस्तरः । कणान्नता कणास्तण्डुलसूक्ष्मावयवास्तन्मात्रान्नता । एतच्चानापदि अन्त्यताल्पहरणे कणानां नात्यल्पलक्षणम् ॥ १६६ ॥

(३) कुल्लूकः । मणिमुक्ताप्रविदुमताभ्रालूप्यलोहकांस्योपलानां च प्रत्येकमपहरणे द्वादशाहं तण्डुलकर्णभक्षणं कुर्यात्सर्वत्र 'चात्र सङ्कुदभ्यासदेशकालद्रव्यस्वामिगुणादौ शक्त्यपेक्षया उत्कृष्टप्रकृष्टद्रव्यापहारिविषयसमीकरणं समाधेयम् ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । मण्याद्यष्टानां हरणे कणान्नता कणमेवान्नं भक्षणीयं यस्यापहर्तुः स कणान्नः तस्य भावः ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । अपहरण इत्येव कणान्नता कणभक्षणं स्थादित्येव ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथस्कान्तस्थ उपलानां हरणे कणान्येवान्नं कणान्नं तस्य भावः कणान्नता तण्डुलसूक्ष्मावयवास्तद्भुड़क्तः ॥ १६६ ॥

(७) मणिरामः । कणान्नता कणभक्षणम् ॥ १६६ ॥

(८) गोविन्दराजः । मणिमुक्ताविद्वमताग्ररूप्यादः कांस्यपाषाणानां चापहरणादद्वादशाहं तण्डुलफलभक्षणं कार्यम् । सर्वताव सङ्गदभ्यसदेशकाल-द्रव्यस्वामिदैर्गत्यपेक्षयोत्कृष्टद्रव्यापहारविषयमसमीकरणं परिहरणीयम् ॥ १६६ ॥

(९) भारतिः । अतापि सारासारापेक्षया सङ्कटरणे आवृत्ती च ॥ १६६ ॥

कार्पासिकीटजोर्णानां द्विशफैकखुरस्य च ॥

पक्षिगन्धौषधीनां च रज्जवाशचैव व्यहं पथः ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । कीटजः पट्टाः । द्विशफा गवादयः । एकखुरा अश्वादयः । पक्षिणः शुकुश्येनादयः । रज्जुः कूपादेहकोदंचनी ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कार्पासिजास्तत्त्वः । कीटजः कौशेयाद्याः । ऊर्णा नेषादि-रोमाणि द्विशफा अजाद्याः । एकशकाः खराद्याः । गन्धाः कस्तूरिकादयः । औषध्यः औषधानि दशमूलादीनि । रज्जुः पटादिकृतः । एषामापद्यत्यल्पानां हरणे व्यहं क्षीरं पथः पिबेदिति शेषः ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लूकः । कार्पासिकृगिकोशजोर्णानां वस्त्वाणां द्विशफैकशफस्य गोरश्वादेः पक्षिणां शुकादीनां गन्धानां च चंदनप्रभूतीनां रज्जवाशच प्रत्येकं हरणे व्यहं क्षीराहारः स्यात् अत्रापि पूर्वद्विषयसमीकरणपरिहारः स्वामिनश्चोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यसमर्पणादपि वचनादेकहृषप्रायश्चित्ताविरोधः ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । कीटजं पट्टादिसूतं ऊर्णा मेषलोमानि एषाम् । द्विशफो गवादिः एकशकोऽश्वादिः । द्विखुर इति पाठे स एवार्थः । कार्पासादिनवानामपहरणे प्रत्येकं व्यहं केवलं उदकपानम् । कार्पासादिपदं तत्रिभितवस्त्वाद्युपलक्षकं प्रायश्चित्ताकरणे शिववादिरोगः ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । रज्जवाशचापहरण इत्येव पथःपानम् ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कीटजोर्णानां कीटजतंतूनां क्षीमादीनां पक्षगन्धः सुगन्धः औषधीनां दशमूलादीनां रज्जवाहरणे व्यहं पथः पिबेत् ॥ १६७ ॥

(७) मणिरामः । व्यहं पथः दिनतयं दुधधाहारः ॥ १६७ ॥

(८) गोविन्दराजः । कार्पासिकीटजोर्णानामिति । कार्पासिपट्टोर्णानां द्विशफस्यादेः पक्षिणां च शुकादीनां गन्धप्रधानानां चागत्प्रभूतीनामौषधानां गुडूच्यादीनां रज्जवाशच मुञ्जादिकृताया अपहरणे व्यहं क्षीराहारः स्यात् ॥ १६७ ॥

(९) भास्त्रिः । पूर्वददाप्यपेक्षा योजनीया । हस्त्यादीनां च सामान्यविहित-
भन्यदण्टव्यम् ॥ १६७ ॥

एतैर्वृत्तैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ॥

अगम्यागमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थः श्लोकः ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञानारादाणः । अगम्यागमनीयं महापातकं तरागम्यागमनसंबन्धिः ॥ १६८ ॥

(३) कुल्लूकः । एतैरुक्तैः प्रायशिच्चतेः स्तेयजनितपापं द्विजातिरपानुदेत् । अगम्या-
गमननिमित्तं पुनरेभिर्वक्ष्यमाणैर्वृत्तैर्निर्हरेत् ॥ १६८ ॥

(४) राघवनानन्दः । अपहरणप्रकरणमुपसंहरन् अगम्यागमनप्रायशिच्चत्तमाह एते-
रिति दशभिः । एभिर्वक्ष्यमाणैः ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । एतैरुक्तैरेभिर्वक्ष्यमाणैः ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैरुक्तैः स्तेयकृतं पापं अपोहेत नाशयेत ॥ १६८ ॥

(७) मणिरामः । एतैर्पूर्वोक्तैः । एभिः वक्ष्यमाणैः ॥ अपानुदेत् पापं द्वारी
कुर्यात् ॥ १६८ ॥

(८) गोविन्दराजः । एतैरिति । एभिरुक्तैः प्रायशिच्चतेः चौर्यजनितं पापं द्विजातिरप-
नुदेत् । अगम्यागमननिमित्तं पुनरेभिर्वक्ष्यमाणैः प्रायशिच्चतैर्निर्हरेत् ॥ १६८ ॥

गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रितः सिक्त्वा स्वयोनिषु ॥

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुतल्पव्रतमित्यविशेषवचनेऽपि, त तेन ‘सुप्यादित्येवमाद्यति-
दिश्यते, अपि तु ‘प्राजापत्यं चरेदब्दम्’ इति महापातकत्वात् । न हि महापातकेभ्योऽन्यत
मरणातं प्रायशिच्चत्तमस्ति । अभ्यासे तु स्यादिति । स्वयोनयो भगिन्यः सोदराः । सख्यः
स्त्रीषु सुहृदभार्यासु । सुहृत्वमेवात् कारणं, न यीनादिविशेषः; नापि श्रोतृयत्वादिगुणः ।
एवं पुत्रस्य स्त्रीषु स्नुषासु । असमानजातीयास्वपि कुमारीषु पित्रादिभिरदत्तासु । स्वयं
संप्रीत्यानुपनतात्वेतदेव बलादगमने । अतापि न सत्यपेक्षा । यद्यप्यतिदेशे विशेषो नास्ति
तथापि प्रायशिच्चत्तद्वयं स्यादिति, दृष्टत्वात् । तथा च गुरुलघुभावाद्वीनजातीयासु
कृच्छ्राब्दाच्चाद्रायणं भासत्वयं लघीय आदेशम् ।

अन्त्यजाश्चाष्टालम्लेच्छादिस्त्रिधः । चण्डलादिस्त्रीषु च स्मृत्यन्तरे ज्ञानाज्ञानकृतो
विशेष उक्तः । ‘अन्त्यावसायागमने कृच्छ्राद्धमन्यासु द्वादशारात्’ ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुत्पत्रतं द्वादशाब्दव्रतम् । स्वयोनिष्वेकदोनिषु सापत्त-भगिनिषु । सख्युमिवस्य । उत्रस्य गूढजादे । औरसादिपुत्रतथभार्यागमनं त्वतिपातकम् । कुमारीष्वपरिणीतासु । अन्त्यजासु चाण्डालीतरविलोमजशूद्वादिस्त्रीषु ॥ १६९ ॥

(३) कुल्लूक । स्वयोनिषु सोदर्यभगिनीषु तथा मित्रभार्यासु पुत्रपत्नीषु चाण्डालीषु प्रत्येकं रेतः सिक्त्वा गुरुदारागमनप्रायशिच्चतं कुर्यात् । अत्रापि ज्ञानाभ्याराद्यनुबन्धापेक्षया मरणांतिकं अत एव । रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चाण्डालोष्वन्त्यजासु च । सपिंडापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयत इति यमेन मरणान्तिकमुपदिष्टं अज्ञानात्प्रतम् ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादावतुपातकप्रायशिच्चतमाह गुरुत्पत्येति । स्वयोनिषु सोदर्यासु । पुत्रस्योत्तरस्य । कुमारीषु ज्ञाहणजातासु इदं तु ज्ञाताभ्यासापेक्षया । रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च । सपिंडापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयत इति यमवचनात् । अज्ञानात्तु प्राजापत्यं चान्द्रायणं वा तथोक्तं खट्वाङ्गीत्यत्र । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रुं समा वा गुरुत्पत्यगः । चान्द्रायणं वा दीन्मासानभ्यस्यन्वेदसंहितामिति याज्ञवल्क्यः ॥ १६९ ॥

(५) नन्दनः । स्वयोनिषु स्वदुहितृषु स्त्रीषु सख्युस्त्रीषु उत्रस्य च स्त्रीषु ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वयोनिषु भगिन्यादिषु रेतः सिक्त्वा गुरुत्पत्रतं कुर्यात् पुत्रस्य गूढजादे: स्त्रीषु अन्त्यजासु ॥ १६९ ॥

(७) मणिरामः । स्वयोनिषु सोदर्यभगिनीषु अत्रापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुबन्धापेक्षया मरणांतिकम् । अज्ञानात्तु वतरूपं कुर्यादिति ज्ञेयम् ॥ १६९ ॥

(८) गोविन्दराजः । गुरुत्पत्रतमिति । भगिनीषु सोदर्यासु च मित्रभार्यासु स्त्रिया-कुमारीषु चाण्डालाद्यन्त्यजासु चोपगमनं कृत्वा गुरुदारागमनप्रायशिच्चतं कुर्यात् । अस्यासाधापेक्षया तत्र तत्र गुरुत्पत्रप्रायशिच्चतं विज्ञेयम् । रेतःसेकः स्वयोनिष्विति अनेनास्य पौनरकृत्यं तत्र वोक्तपरिहारार्थम् ॥ १६९ ॥

(९) भारुचि । अकुमारीष्वपि चाण्डालादिस्त्रीषु चान्यदपि प्रायशिच्चतं वक्ष्यति, चाण्डालान्त्यस्त्वियो गत्वैत्येवमादि ॥ १६९ ॥

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ॥

मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । पितृष्वसुर्दुहिता पैतृष्वसेयी भगिनी । मातृष्वस्त्रीया मातृष्व-सुर्दुहिता । मातुश्च भ्रातुर्मतुलस्य दुहिता । आप्तस्य सोदर्यस्येत्यर्थः ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृष्वसूतां भगिनीम् । मातुः स्वसेयीं मातुर्या स्वसा तस्या दुहितरम् । मातुश्च य आप्तः सोदरो भ्राता तस्य सुतामिति शेषः । एता अपरिणीता अज्ञानाद्गत्वा चान्द्रायणम् ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । पितृव्यसुर्मातृष्वसुश्न दुहितरं भगिनों मातुश्च सोदर्यं भ्रातुर्दुहितरं सोदर्यं भगिनीमिति निषिद्धगमनां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् सङ्कदशानव्यभिचरिता विषय-मल्पत्वात् ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । पैतृष्वस्त्रेयों पितृष्वसुर्दुहितरम् । तथा मातृष्वसुराणे मातृभ्रातुरात्स्य सहादरस्य दुहितरमिति शेषः । अन्यथैतास्तिन्न इत्यनुपपत्तिः । स्वभगिनीमिति वैता इत्थर्थः ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । पैतृष्वसेयों पितृष्वसुः पुत्रीं स्वस्त्रीयां मातृष्वसुः पुत्रीं मातृ-भ्रातुर्मातुलस्याप्ताम् । दुहितरमेतास्तिस्त्रो गत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् । भगिनीं तिसामिति पिसृणामेता सां धारणम् ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । पैतृष्वसंयों मातुः रक्षीयां मातुलस्य पत्नीं मातुः साक्षात् आप्त-सोदरस्य अजानात् गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७० ॥

(७) मणिरामः । पैतृस्वस्त्रेयों भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च पितृभगिन्या मातुर्भगि-न्याश्च दुहितरम् । मातुश्च भ्रातुः मातृसोदर्यं भ्रातुर्दुहितरम् । आप्तस्य दुहितरम् ॥ १७० ॥

(८) गोविन्दनराजः । पितृष्वस्त्रेयोमिति । पितृष्वसूमातृष्वसूदुहितरं मातुः स्वभ्रातुः सोदरस्य दुहितरं गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७० ॥

(९) भारचिः । क्रज्जवर्थः इलोकः यतश्चैतदेवमतः ॥ १७० ॥

एतास्तित्वस्त्रतु भार्यार्थं नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ॥

ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति हृचुपयन्नधः ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । “ननु च सपिण्डा चेत्यनेनैवैतासामविवाह्यत्वे तिद्वे किर्मर्यमिदं नोपयच्छेतेति” । केचिदाहुः । अन्यासां पक्षेऽप्यमुजानार्थं सपिण्डश्लोके प्रतिषिद्धानाम् । तदयुक्तम् । पतति हृचुपयन्नधं इर्ति प्रायश्चित्ताविधानात् । एतस्मिश्च प्रयोजने संभवति सपिण्डश्लोकस्य पाक्षिको बाधोऽयुक्तोजात्या हि विकल्प आश्रीयते । ज्ञातित्वेन बन्धुत्वेन-त्वर्थः । अनुपेयः अविवाह्या अगम्याश्च । उपयन्निवाहयन् । अधः पतति नरकं प्राप्नोतीति यावत् । अथवा जातितो भ्रश्यति हीनजातीयः संपद्यते । यद्यपि जातेर्जीवतिपिण्डानपायः, तथापि तत्कर्मान्धिकारादेवमुच्यते ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अथ तासां स्वयं परिणयतं निषेधति एता इति । भार्यार्थं भार्यानिष्पाद्यकर्मर्थं नोपयच्छेत् नोद्वहेत् । ज्ञातेयेन एकबीजिना । चाज्ञातेयेनेति त्वन्या-सामग्निं तादृशीनामपरिणोयत्वार्थमुक्तम् । अधःपतति द्विजकर्मतो हीयते प्रायश्चित्तं तु स्मृत्यन्तरोक्तम् ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । तिस्र एताः पैतृष्वसेयाद्याभार्यार्थं प्राज्ञो नोद्वहेत् ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन ता नोपेतव्याः । यस्मादेता उपयन्नपगच्छन्नरकं याति असपिण्डा च या मातुरित्यनेन निषेधसिद्धौ दक्षिणात्याचारदर्शनेन निषेधदाढर्थर्थं पुनर्वचनम् ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । अत एवासां तिवाहोऽपि निषिद्ध इत्याह एता इति । ज्ञातेयो बन्धुजनतेत्यभिधानाद्वान्धदैः अनुपेयाः अविवाहा ता उपयन्नद्वहनधःपतती-त्यन्वयः ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । अविवाह्याश्चैतास्तिस्त इत्याह एतास्तिस्तस्तु भार्यार्थं इति । ज्ञायते ज्ञातित्वेन ॥ १७१ ॥

(६) रानचन्द्रः । एतास्तिस्तः एताः काः तत्र उच्यते पैतृष्वस्येयी मातृष्वरार्द्धं मातुलानीं सोदरस्य स्त्रीं अज्ञानादगत्वा चान्द्रायणं चरेत् युद्धिगान्त् न उपयच्छेत् । ज्ञातित्वेन सापिण्डघे गता: अगुमेया: । उपवत् गच्छन् अधःपतति ॥ १७१ ॥

(७) मणिरामः । एतास्तिस्तः पैतृस्वक्षेयाद्याः । न उपयच्छेत् नोद्धेत् । ज्ञातेयेन वांधवत्वेन । ताः अनुपेयाः नोपगंतव्याः । हि यस्मात् एताः उपनयन् उपागच्छन् अधःपतति नरकं याति । असर्पिणा च या भातुरित्यनेन निषेधे मिद्वावपि पुनर्वचनं दाक्षिणात्याचार-दर्शननिषेधदाढ्यर्थमित्यपौनहवितः ॥ १७१ ॥

(८) गोविन्दराजः । एता इति । तित्र एताः पितृष्वस्त्राद्याः भार्यार्थं प्राज्ञः नोद्धहनीयाः । ज्ञातित्वादेता नोद्धव्याः यस्मादेता उपगच्छन् नरकं व्रजति । असर्पिणा तु या भातुरित्यनेनैव निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शनेन दाढ्यार्थं पुनर्वचनम् ॥ १७१ ॥

(९) भारचिः । मातृष्वसृमातुलदुहितोस्त्वसपिण्डाश्च याः मातुरित्यनेन सिद्धे प्रतिषेधे पैतृष्वस्येयाः प्रतिषेधार्थं पुनरिह ग्रहणम् । अनुवादार्थो वायं श्लोको वर्णनीयः, “असर्पिणा च या मातु” रित्यनेनैव सिद्धत्वादिति ॥ १७१ ॥

अमानुषीषु पुरुष उदवद्यायामयोनिषु ॥

रेतः सिद्धत्वा जले चैव कृच्छ्रं सांतपत्तं चरेत् ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । अमानुषो वडवाद्याः । गोरमानुर्षात्वेष्टि ‘सखिसयोनिसगोत्वा-शिष्याभार्यार्थं स्नुषायां गवि च तलपसमः । अवकर’ (गौ० २३ । १२-१३) इति विशेष-विहितमेव । अन्योर्गुरुतत्पावकीर्णप्राप्तिक्षत्योरबुद्धिपूर्वभेदेन व्यवस्था । तलपशब्देन प्रसिद्ध-सम्बन्धादत्र शास्त्रे गुरुत्प्रमेवोच्यते । ‘अवकरो’ज्वकीर्णनिमित्तम् । निमित्ते चातिदिष्टे तत्कार्यातिदेशः । ‘सखी’ चात्र या पुरुषवन्मैत्रीमागता, न तु या सखुः स्त्रीः । न ह्यत्र पुरोगात्प्रवृत्तिः । न च भार्यासंबन्धेन संबन्धोऽस्ति, सयोनिपदेन व्यवधानात् । तथा च वसिष्ठो ‘गुरुं सखी न च पात्रांगत्वात्कृच्छ्रावदपात्रं न च पात्रकुमारी अनयोस्तूपस्थादन्यत्र’ । उदवद्यायां च मासिकेन रजसाभिप्लुतो‘दक्षा’ । पाठान्तरं ‘पीत्वाधरं पुरुष इति उदवद्यायामयोनिषु’ । एक एवार्थः । अयोनिः स्त्रीलिङ्गादन्यत्र स्थाने । तथान्ये ‘जले खे च’ इति पठिति । “ननु चायोनिग्रहादेव सिद्धं ‘ब’ इति न पठितव्यम् । आकाशः खशब्देनोच्यते । योनेरन्यश्च सः” । नैष दोषः । योनिशब्देन साहचर्यात् अन्यदङ्गमेवोच्यते इति मन्यन्ते । जले साक्षात् ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमानुषीषु वडवादिषु गवि तु गवि च तत्त्वमिति गुरुत्लप्रायश्चित्तस्य गौतमेनोक्तत्वादधिकं प्रायश्चित्तम् । उदक्षयां रजस्वलायाम् । अयोनिषु योनिदेशादन्यत्र मुखादी । जले जलमध्ये । सान्तपनं कामतः ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । अमानुषीषु वडवाद्यासु न गवि गोष्ववकीर्णिसंवत्सरं प्राजापत्यं चरेदिति । शंखलिङ्गितादिगिर्णप्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्वलायां योनितश्चान्यत्र स्थिरां जले रेतःसेकं कृत्वा पुरुषः सान्तपनं कृच्छ्रं कुर्यात् ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अमेति । अमानुषीषु मैष्यादिषु गवातिरिक्तासु गोष्व-कीर्णि संवत्सरं प्राजापत्यं चरेदिति शङ्खेऽतेः पुरुष इत्यनुवादमात्रम् । अयोनिषु गुदादिषु स्वस्त्रिया एव । केवले जले । कृच्छ्रं सान्तपनाख्यं वक्ष्यमाणम् ॥ १७२ ॥

(५) रामचन्द्रः । न मानुषीषु च उदक्षयासु उदक्षयायाम् ॥ १७२ ॥

(६) मणिरामः । अनानुषीषु वडवाद्यासु । न तु गवि । गोष्ववकीर्णः संवत्सरं प्राजापत्यं चरेदिति शंखेन गुरुप्रायश्चित्तस्य ततोक्तत्वात् । उदक्षयां रजस्वलायाम् । अयोनिषु योनिव्यतिरित्तेषु स्थेषु हस्तादि व्याप्तारेण ॥ १७२ ॥

(७) गोविन्दिराजः । अमानुषीषु वडवाद्यासु न गवि गौतमीये गवि च तत्पत्सम इत्यतिगुरुप्रापश्चित्तदर्शनादनङ्गे वाविद्यमानस्त्रीपुलिङ्गे नपुंसके रजस्वलायां च योनितश्चात्यत्र स्थितायां जले च रेतःसेकं कृत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं कुर्यात् ॥ १७२ ॥

(८) भारहचिः । 'अमानुषीषु वनङ्गविष्टिः । अमानुषीषु वडवाद्यासु न गवि अस्य श्लोकार्थस्य । खे च इत्यपरे पठन्ति । अमानुषीषु बन्धवाहासु पुरुषे चानङ्गे । उदक्षया प्रसिद्धा । अयोनौ च जले च रेतः स्तिवत्वा । व्यवहितेषु वक्ष्यत्यनन्तरश्लोके नौप्रभृतिषु । कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । तच्च वक्ष्यति । वडवादिवद् गवि प्रायश्चित्तमन्यमेतत् । अत-स्तस्यानुकृतत्वात् स्मृत्यन्तरादवर्णनीयम् । स्नुषायां गवि च गुरुत्लपसमं हिति ॥ १७२ ॥

मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः ॥

गोयानेऽप्यु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । मैथुनेषु । समनन्तरं सवासाः स्नानम् । गोयाने गन्त्यादावप्सु चापि ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुंसि तस्य मुखादी । योषिति स्वयोषित्यपि यदि गोयाने गोयुक्तरथादी संविष्टायाम् । अप्यु याने नौकायाम् । तथा दिवागमने । स्नानेन शुद्धिर-कामतः । कामतस्तु प्रायश्चित्तं स्मृत्य तरोक्तम् ॥ १७३ ॥

(३) कुल्लूकः । यत् देशे व्यापि पुरुषे मैथुनं सेवित्वा स्तिथां गोयाने शक्टादी जले दिवाकाले मैथुनं च सेवित्वा सवस्त्रस्वं स्नानात् ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च मैथुनमिति गोधानेत्याद्यधिकरणं पुंसि गुदादिषु योषिति स्वयोर्निष्ठिति ॥ १७३ ॥

(५) नन्दनः । पुंसि योषिति पुंसो योषितश्चोपर्यन्यथा सह मैथुनं समाप्तेत्यर्थः । एवं गोधानामपि वियोज्यम् ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुंसि वा योषिति वा मैथुनं समाप्तेत्य गत्वा गोधाने नौकायां मैथुनं दिवा चैव ॥ १७३ ॥

(७) मणिरामः । सवासः सवसः ॥ १७३ ॥

(८) गोविन्दराजः । मैथुनमिति । पुंस्युहस्ध्यकक्षादेमर्थुनं कृत्वा स्त्रियां गोदुक्ते याने वा गन्त्यादावप्स्य याने वा नावादी दिवा च कृत्वा सचैलस्त्वानं कुर्यात् ॥ १७३ ॥

(९) भारचिः । पुंस्युपरिभोग्ये पूर्वस्लोक उक्तं प्रायश्चित्तं गुरु । इदं त्वन्यदन्यल प्रदेशे लघुप्रायश्चित्तम् । योषिति वा द्विज इति द्विजप्रहरणं विशेषार्थम् । तत्स्वीपुंसोर्मैथुन विशेषायति । गोधानेऽप्सु च याने दिवा चैव यानेऽपि सवासाः स्नानमाचरेत् । सवस्त्रस्त्वानोपदेशाच्च नित्यादधिकं विशिष्टमिदं नैमित्तिकं स्नानमुच्यते ॥ १७३ ॥

चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्ण्य च ॥

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथिः । चाण्डाला म्लेच्छा दिग्न्तवासिनः । तत्स्वीगमने प्रायश्चित्तं तदन्नभोजने प्रतिग्रहे च । पततीति वचनात्कृच्छाबदादधिकं प्रायश्चित्तं, न युनः पातित्यमेव भोजने । ‘अभोज्यानां तु भुक्त्वाऽप्सु’ इतिप्राप्ते वचनमिदं कृच्छाबदप्रायश्चित्तार्थम् । एवं प्रतिग्रहेऽपि ‘मासं गोचरे पथं’ इति प्राप्ते तदर्थमेव । ज्ञानात् साम्यमिति । कामकारकृतेऽपि प्रायश्चित्तविधानार्थं वादोऽप्यम् । यत्स्मृत्यन्तरेऽन्दशब्देन ज्ञानाज्ञातयोः प्रायश्चित्तमुक्तं तच्च दर्शितम् । अतः दुतोऽधिकप्रायश्चित्तार्थता । “भुक्त्वा चेति केन संबद्धयते” । चाण्डालान्त्यपेत्यनेन । “ननु च गुणीभूतमेतत्” । गुणीभूतस्यात्पेक्षायां संबन्धो दर्शितः । ‘भुक्त्वा’ ‘कस्य’-त्याकांक्षायां अन्यस्याश्रुतत्वात्साम्यवचनाच्च चाण्डालान्त्यानामेव सम्बन्धः । अतोऽप्यमर्थो भवति चाण्डालस्त्रीम्लेच्छानामस्त्रमशित्वा ते भ्यः प्रतिगृह्ण्य च स्त्रियं गत्वा सङ्कटगमनात्प्रायश्चित्तम् । अभ्यासे तु साम्यमेव युक्तमनुधिकारप्रायश्चित्तेन । यतः प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकेन भवितव्यं न च तान्येकेन जन्मना शक्यन्तेऽनुष्ठातुम् ॥ १७४ ॥

(२) सर्दज्ञानारायणः । चाण्डालानां स्त्रियस्तथा तदन्ये अन्त्यावसायिनो वाह्माः सूताद्यः तेषां स्त्रियः सङ्कृदपि गत्वा तथा तेषामेवात्रं चिरकालं भुक्त्वा तेभ्यः प्रतिगृह्ण्य चात्यन्ताभ्यासेन बहुधनं महापातकितुल्यो भवति । ज्ञानात् कामात् साम्यं च तज्जन्मति-प्रवेशमत्यन्तान्नाशे न तद्वा प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ १७४ ॥

(३) कुल्लूकः । चाण्डालस्थान्त्यज्ञानां च म्लेच्छशब्दादीनामज्ञानतो ब्राह्मणः स्त्रियो गत्वा तेषां चान्नं भुक्त्वा तेभ्यः प्रतिगृह्ण्य पतति । पतितस्य प्रायश्चित्तं कुर्यात् एतच्च गुरु-

त्वाच्चाभ्यासतो भोजनप्रतिग्रहविषयम् । ज्ञानात् तेषां स्त्रीगमनं कृत्वा सभानतां गच्छति एतच्च प्रायशिच्चत्तरोरवार्थम् ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । चण्डालपचास्त्यो यवनादिस्तयोः स्त्रियं गत्वा संभोग्यत्वेन । गोविन्द-राजस्तु पानाशनादूर्ध्वं पतति याजनादिभिस्तु ततोऽर्वाग्निति । अन्ये तु पानाशनादिभिरवदेन न तु सद्यः याजनादिभिस्तु सद्यः । तथा च देवलदौधायनौ । याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायां सहभोजनम् । कृत्वा राद्यः पतन्तयेते पतितेन समं नराः । संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाद्यापनाद्यानान्नसद्यः शथनासनात् । भुक्त्वा तेषामन्नं प्रतिगृह्य तेषामेव सुवर्णादि पतति पतितप्रायशिच्चतं कुर्यात् । अज्ञानतोऽभ्यासे तु साम्यमिति प्रायशिच्चत्तरोरवार्थम् । न हन्त्यजातिरन्यजातित्वं वस्तुतो घटते ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । अन्त्यः पुलकसादिभिर्भूक्त्या चण्डालादीनां भोजनं तेभ्य एव । प्रत्यगृह्य गमनभोजनप्रतिगृहेषु समुच्चित्वेवतदित्पत्र प्रायशिच्चत्तमूह्यम् ॥ १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञानतः पतति असङ्कृद्भोजनप्रतिग्रही कृत्वेत्यर्थः सङ्कृदिप्रः ज्ञानांसाम्यं गच्छति ॥ १७४ ॥

(७) मणिरामः । भुक्त्वा च चण्डालादीनां अन्नं भुक्त्वा तेभ्य एव प्रतिगृह्य च । पतति पतितस्य यत्प्रायशिच्चतं तत्कुर्यात् ॥ १७४ ॥

(८) गोविन्दराजः । चाण्डालस्येति । चाण्डालम्लेच्छस्त्रियं गत्वा अज्ञानतो भुक्त्वा च तेभ्यश्च प्रतिग्रहं ज्ञानतः कृत्वा अभ्यासे सति पतति । अतश्च पतितप्रायशिच्चत्तमस्य भवतीत्येतत्पुनरेतदभ्यासतः कृत्वा तत्तुल्यतां याति । अतश्चास्य प्रायशिच्चत्ताभावः ॥ १७४ ॥

(९) भारतिः । चाण्डालोऽन्त्यो येषामायोगादीनां शूद्रप्रभवानां त इमे चण्डालात्याः । तेषां स्त्रीप्रतिषेधः । प्रायशिच्चतं तु वध्यामः । पतनसाम्ययोः को विशेषः । प्रायशिच्चतेन प्रत्याहारः पतने प्रायशिच्चत्ताभावस्तु साम्ये विजयः ॥ १७५ ॥

**विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्धयादेकवेशमनि ॥
यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्वत्तम् ॥ १७५ ॥**

(१) मेधातिथिः । विशेषेण प्रदुष्टां निरुन्धयात्पत्नीकार्येभ्यो निर्वर्तयेत् 'अर्थस्य संग्रहे वैनाम्' इत्यादिभ्यः । एकवेशमनीति निगडबधे कर्तव्या । न स्वैरं भर्तृगृहे विहतुं लभेत । तत्र निरुद्धां प्रायशिच्चतं कारयेत् । किं पुनः । यत्पुंसः परदारेषु प्रायशिच्चत्तमुपपातकं ब्राह्मणस्य तत्समानहीनजातीयासु पारदार्यमिति । वणन्तराणां तदेव । उत्तमागमने तु द्विगुणं वैश्यस्य त्रिगुणं ब्राह्मणां क्षत्रियस्य । तथाऽयं विशेषो ह्ये परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्येति । शूद्रस्य ब्राह्मणी-गमने महापातकप्रायशिच्चतम् । वैश्यस्य क्षत्रियागमन उपपातकं द्विगुणं त्रिगुणम् । केचित्तूत-मागमने शूद्रस्य ब्राह्मणीविद्युच्छन्ति । 'प्रातिलोम्ये वधः पुंसाम्' (याज्ञ० २। २८६) इति लिङ्गदर्शनादेतदुक्तम् । दण्डेष्वपि विशेषो दर्शितः । यदैवोत्तमागमने पुंसां व्यवस्था तथैव स्त्रीणां हीनजातीयपुरुषसंपर्कं चेति । 'दोषेष्पि स्त्रीणामर्थं प्रायशिच्चतम् । 'प्रायशिच्चत्तार्द-

मर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च । बालश्चाषोडशाद्वर्षादीतिपरतः पुमान् ॥' तथा दृष्टव्य-
भिचारायां गमने लघीयः । स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः सच्चैलस्नानाकुदकुंभं दद्याद्ब्राह्मणाय ।
वैश्यायां चतुर्थकालाद्वारो ब्राह्मणं भोजयेत् । क्षत्रियायां त्रिरात्रौपोषणं यवाढकं दद्यात् ।
वैश्यवदित्यपि स्मर्यते । तद्वच्छूद्भार्यायां द्रष्टव्यम् । कृतौ वा गच्छतो गर्भमादधतो वा ।
'ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुद्धयेयुः प्रायशिच्चतेन नेतरा ॥'
अथवा या एता न केनचिद्वृहन्ते, वैश्येन चरन्ति, तद्गमनेऽरितं प्रायशिच्चतं नेति संदेहः ।
"कृतः संशयः ॥" । दारणवदस्य संस्काराशब्दत्वात् । असति विवाहे न ता अस्य दारा इति
व्यपदेण मर्हन्ति । पारदार्थे च प्रायशिच्चत्तम् । अतो नास्तीत्पवच्छामः । यतस्तु 'स्वदार-
निरत' इति नियमो विहितो भवतीति मन्यामहे । "कि पुनरल्लयुक्तम्" । अस्तीति ।
कुतः? नियमस्य विहितत्वात् । 'अकुर्विंविहितमित्यादि, तदतिक्रमे प्रायशिच्चतस्मरणात् ।
माभूमामोपातकग् । न तावता प्रायशिच्चत्तमावावः प्रायशिच्चत्तर्थमुपपातकजातिभ्रंशकरादि
परिणितम् । सामान्यं तु निमित्तं सर्वदाकुर्विविहितमित्यादि । उक्तं च प्राक्
'स्वैरिणीत्यादि' । "ननु च मृतभर्तृपक्षेण पितृपक्षेण वा संबद्धैव परदारथपदेश्या ।
अधिकामविहारित्वात् स्वैरिण्यः ॥" । सत्यम् । वैश्यास्वपि स्वातन्त्र्यावलंबनः स्वैरिण्यद्वो न
विरुद्धते । अतश्च तासां सच्चैलस्नानोदकुंभादिवानम् । तत्र केचिदाद्वाहः । व्रतमेतत् । 'तस्य
व्रतं' इत्युपक्रम्य 'त्रातानीमानि धारयेदिति' च यनि विहितानि तानि स्नातकव्रतानि, न
सर्वपुरुषधर्मः ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विप्रदुष्टां विशेषेण महापातकादन्येन प्रायशिच्चत्ताप्नोद्योग-
परपुरुषगमनेन प्रदुष्टां निरुद्ध्यात् गृह्णकर्मादिभ्यो निवर्तयेत् । एकवेशमनि स्वनिवासगृहे
भूयो व्यभिचारनिरासार्थम् । यत्सुस्सत्तदुपाधिविशेषनिवन्धनं परदारेषु गमने व्रतमुक्तं तदेनां
चारयेत् । एतच्च सर्वणिगमने । उत्तमाधमर्णगमने तु क्रमादल्पं महच्च प्रायशिच्चतं स्मृत्य-
न्तरसिद्धं ग्राह्यम् ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लूकः । विशेषेण प्रदुष्टामिच्छया व्यभिचारिणीमित्यर्थः । भर्ता निरुद्ध्या-
त्पत्नीकार्येभ्यो निवर्त्य निङडवद्वामिवैकगृहे धारयेत् यच्च पुरुषस्य सजातीयपरदारणमने
प्रायशिच्चतं तदेवैनां कारयेतत्तत्र स्त्रीणामर्थं प्रदातव्यमिति यद्विषिठादिभिरुक्तं तदनिच्छया
व्यभिचारे च कर्तव्यम् ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विप्रेति । विप्रदुष्टामिच्छातो व्यभिचारिणीम् । एके मुख्या-
न्यकेवला इत्युभिधानादन्य आत्मवेशमनि । परदारेषु यद्वतं सजातीयेषु एनां व्यभिचारिणीं
तद्वतं कारयेत् । तथा च विष्णुः । अविद्यामाने सर्वत्वमित्युपक्रम्य एतदेवत्रतं कुरुपुरुषपातकिनो
नरा इत्युपसंहृत्य स्त्रीणामर्थं प्रदातव्यमित्याह अतः सर्वस्वार्थं व्रतम् ॥ १७५ ॥

(५) रामचन्द्रः । विप्रदुष्टां व्यभिचारिणीम् । यद्वतं पुंसः परदारेषु तद्वतमेनां
संचारयेत् ॥ १७५ ॥

[ग्राहणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेष्यपसङ्गताः ॥

अप्रजास्ता विशुद्धयेयुः प्रायशिच्चतेन नेतरा: ॥ १ ॥]

(७) मणिरामः । विप्रदुष्टां विशेषेण प्रदुष्टां इच्छ्या व्यभिचारिणीम् ॥ १७५ ॥

(८) गोविन्दराजः । विप्रदुष्टामिति । विप्रदुष्टां स्त्रियं निरुक्त्य प्रायशिच्चतान्तं यावत् स्थापयेत् । यच्च पूर्णः समानजातीयपरदारगमने उपपातकप्रायशिच्चतं तदेवैतां कारयेत् ॥ १७५ ॥

सा चेत्पुनः प्रदुष्येत् सदृशेनोपमंक्रिता ॥

कुच्छुं चांद्रायणं च्यवं तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रार्थिता समानजातीयेन पुनः संतर्गं चांद्रायणमुपपातकत्वात्सिद्धम् । गोधननिवृत्यर्थं पुनश्चांद्रायणविधानं साकल्यविधानान्वर्थम् । यावच्चैवमुक्तम्—‘माता मातृब्रह्मा इवशूरमादुकानी पितृवृत्तया । पितृनामचिन्हिष्ठस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुशा । दुहितः चार्यभार्या च सर्गोत्ता शरणागता । राजी प्रव्रजिता साध्वी धार्वी वर्णात्तमा च या ॥’ अत तथ्यपृथितदेशे न तुल्यप्रायशिच्चतात्, दण्डविशेषदर्शनात् । तत्र मातृर्युक्तमेव । मातृष्वसृप्रभूतीनां दुहित-न्तानां कुच्छाब्दः । अवशिष्टानां चान्द्रायणं भ्यासः । तत्र या उक्तास्त्वाः सर्गोत्ता उच्यन्ते यज्ञातीयास्तेन व्यपदिश्यन्ते, उत यस्मै दत्तास्तद्गोत्ता इति । उभयेनेत्याह, उभयशालिङ्ग-दर्शनात् । ‘गोत्रं’ वशः पितृदिवरभिजनः, तत्सम्बन्धाच्च पितृष्वसृप्रहणमन्वर्थकं, सर्गोत्ता हि सा । अथ येनैकतां गतास्तद्गोत्तमनुभवन्ति, तदा भर्तृगोत्तव्यपदेशाहर्वः, तस्मिन् पक्षे पितृ-व्यस्त्रीप्रहणमन्वर्थकं भवति हि सा सर्गोत्ता । नन्वियं कस्येति लिङ्गाभावादुभयोरपि युक्ता । सर्वेषां तु दर्शनं भर्तृगोत्ताः ‘सर्गोत्ताः’ । यत्तु कैश्चिद्दुर्घ्यते ‘श्राद्धविधी कुर्वन्तु पैतिकं गोत्रमिति’ तत्त्वैवास्ति । अथवाऽप्यस्तिवचनात्तथा क्रियेत ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सा चेत्पुनद्वितीयवारे प्रदुष्येत् सदृशेन सवर्णेन उपमन्त्रिता प्राप्तिः । एतेनाकामकृतामुपलक्षयति । कुच्छुं प्राजापत्यं तथा चान्द्रायणं पूर्वान्तप्रायशिच्चत-करणान्तरमधिकं कार्यमित्यर्थः ॥ १७६ ॥

(३) कुल्लूकः । सा स्त्री सजातीयगमने सकृद्दुष्टा कुर्तप्रायशिच्चता यदि पुनः सजातीये-नम्भ्यथिता सती तदगमनं कुर्यात्तदास्याः प्रायशिच्चतं प्राजापत्यं कुच्छुचान्द्रायणं च मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । सा कुर्तप्रायशिच्चतापि । उपमन्त्रिता निरुद्धापि । पुनर्दुष्टा कुर्यात् कुच्छुचान्द्रायणे सकृदसकृदपेक्षे ॥ १७६ ॥

(५) नन्दनः । सदृशेन समानवर्णेन उपमन्त्रितोपहृता ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सदृशेन सवर्णेन पुरा सा चेत्पुनः उपमन्त्रिता प्रार्थिता ॥ १७६ ॥

(७) मणिरामः । सदृशेनोपर्यत्रिता सजातीयेन मंथनार्थं प्रार्थिता सती पुनश्चेत्प्रदुष्येत् तदा कुच्छुं प्राजापत्यं चांद्रायणं च अस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७६ ॥

(८) गोविन्दराजः । सेति । सा स्त्री सजातीयगमने सकृद्दुष्टा कुर्तप्रायशिच्चता यदि पुनस्तेनैव सजातीना अभ्यर्थिता सती तदगमनं कुर्यात् तदा प्राजापत्यं कुच्छुं चान्द्रायणं च तस्याः शुद्धर्थं द्वयमपि स्यात् ॥ १७६ ॥

(९) भारतिः । क्रज्ज्वर्थः श्लोकः । एतावांस्तु विशेषः । यत्पुंसः स्त्रीसम्पर्कं तदेव तस्या अपि स्त्रियाः पुरुषसंपर्के । तद्यथा यच्छ्रद्धस्य ब्राह्मणीगमने, तदेव ब्राह्मण्या अपि शूद्रसम्पर्के । एवं संवेदसम्पर्के व्याख्येयम् ॥ १७६ ॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः ॥ तद्वैश्वभुरजपन्नियं त्रिभिर्वर्षेव्यपोहति ॥ १७७ ॥

(१) मेधातिथिः । वृषलत्र चण्डाल्यभिप्रेता, नहृत्वात् । द्विरम्यासे नेद्वुद्धिपूर्वे द्रष्टव्यम् । अन्यथा कृच्छ्राब्द एव वा । एकरात्रप्रहणात् । सर्वा रात्रिं शयानस्थ तथा सह गच्छत्स्वैतदिजेयम् । सेवनं संभोगः । वृषलीश्वद्यो निन्द्या प्रयुक्तो न जातिशब्दे । यत्करोति यत्पापं जनयति तत्त्रिभिर्वर्षेव्यपोहति विनाशयति । भैक्षाहारो जपन्निति अविशेषवोदनायां भावि आसु परं च नास्तीत्याहुः । अन्ये तु यदाश्रद्धमन्यानि मन्त्राह्यण-वाक्यानि, त तु लौकिकं वाक्यम् । अविशेषेण मन्त्रजपस्थ शुद्धयर्थं विहितत्वादृक्संहिता-मित्यादि । यत्तु 'त्रिभिर्मासैः संवित्वा वृषलीं, शूद्रामेवाचक्षते, तदप्ययुक्तम् । शूद्राविवाह-स्थाविहितत्वात्, रवैरिष्याश्च लघुप्राणश्चित्तरपोपदेशादन्यस्थाचोपपातकत्वाद्गुरुतरमिद-मयुक्तम् ॥ १७७ ॥

(२) सर्वदनारायणः । यत्करोति पापम् । वृषली शूद्रा शूद्रायाः सेवने द्विज इति पुराणे वसिष्ठेनोक्तत्वाच्च । अत च सेवमान इत्यत्रोत्पन्नगाणुं गर्भधानकारणं मैथुनमुक्तं वृषलीभिप्रजातस्तीर्णं वर्णणीति स्मृत्यन्तरात् । भैक्षभुक् चतुर्थकाल इति स्मृत्यन्तरात् । जपन् गायत्रीम् ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लूकः । वृषलत्र चण्डाली प्रायश्चित्तगौरवात् चण्डालीगमने यदेकरात्रेण ब्राह्मणः पापमर्जयति तद्वैश्वाक्षी नित्यं साविव्यादिकं जपन् त्रिभिर्वर्षेव्यपनुदिति । तथा चापस्तम्बः यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानः चतुर्थकाल उदक आत्म-जापी भैक्षचारी त्रिभिर्वर्षेस्तदव्यपोहति पापम् । मेधातिथिस्तु इत्थमेव व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु अक्रमपरिणीतशूद्रागमनप्रायश्चित्तमिदमाह ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्चान्यदपि । वृषलीं गोध्नी चाण्डाली प्रायश्चित्तगौरवात् । जपन् सावित्रीम् । तथा चापस्तम्बः । यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानः अम्बोधिवासे न चतुर्थभक्तस्त्रिभिर्वर्षेस्तदपोहन्ति पापमिति । गोविन्दराजेन तु अक्रमपरिणीतशूद्रागमनविषयकमुक्तं वृषलीफेनपीतस्येत्याद्यपि तथैव व्याख्यातम् ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । यत्पापं आप्या अब्दैवत्य आपोहिष्ठेत्यादिकाः ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषलीसेवनं गर्भजनकं तत् भैक्षभुक् चतुर्थकाले भिक्षान्नभुक् गायत्रीं जपन्नित्यम् ॥ १७७ ॥

(७) मणिरामः । वृषली अत चाण्डाली । प्रायश्चित्तगौरवात् । चाण्डालीगमनेन

यत् एकरात्रेण द्विजः ब्राह्मणः पापमर्जयति तत् पापं भैक्षभुक् भिक्षाशी भूत्वा साविव्यादिकं जपन् त्रिभिर्वर्षे व्यपोहति ॥ १७७ ॥

(८) गोविन्दराजः । यदिति । शूद्रां शथनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । शूद्रावेदी पतत्यत्रेरिति त्रिन्दातिशयथवणादकमोढाशूद्रासेवनेन । यदेकरात्रेण पापमर्जयति तद्भैक्षाशी नित्यं जपं कुर्वन् स्त्रिभिर्वर्षैरपनुदति । यत्तु चाण्डाल्यत्र वृषलीति व्याचक्षते तदस्त् अप्रसिद्धेस्तथा चापस्तंबेऽनार्यगप्ते विश्रदित्युपक्रम्य यदेकरात्रेण करोति पापं कुञ्जवर्णं ब्राह्मणः सेवमानश्चतुर्थकालं उदकाभ्यधायैस्त्रिभिर्वर्षे तदपहन्ति पापमित्याह ॥ १७७ ॥

(९) भारुचि । चण्डालाल्यस्त्रीगमने प्रायशिच्चत्स्याविधानात्, शूद्राद्याः वृषल्याः पक्षे गम्भत्वादन्धिकृतत्वाच्च, चण्डालाल्यस्त्रीगमनमिदं प्रायशिच्चत्तं दृष्टव्यम्, अधिकृतत्वात्स्या इति । अपरे त्वक्रोदाः शूद्रां वृपूर्णामाहुः । पाठान्तरं च कुर्वन्ति 'त्रिभिर्मासैरि'ति । तत्पुनर्न त्यायमनधिकृतत्वात्स्या इति अपरे त्वक्रमो वेति च विचारणीयम् ॥ १७७ ॥

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामिपि निष्कृतिः ॥

पतितैः सप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रृज्वर्थः श्लोकः ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर्णामिपीत्यपि शब्द उपपातकसंग्रहाय । निष्कृतीनिष्कृतय उक्ताः ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लूकः । इयं हिसाऽभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनकारिणां चतुर्णामिपि पाप-कृतां विशुद्धिरुक्ता इदानीं साक्षात्पापकृद्धिः सह संसर्गिणामिमा वक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ॥ १७८ ॥

(४) राघवनन्दः । अगम्यागगमनप्रायशिच्चत्संहरन्संसर्गजप्रायशिच्चत्तमाह एषेति त्रिभिः । निष्कृतिरुक्ता । संप्रयुक्तानां योनादिसबन्धिनां निष्कृतीः शृणुतेत्यन्वयः । तत्र द्वितीयेन पातित्यकारणं ज्ञापयन् संबन्धानुवदनं तृतीयेन प्रायशिच्चत्यवस्थितिरिति भेदः ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । चतुर्णा वर्णनां विप्रादीनां पतितैरेतैश्चतुभिः संसर्गिणां इमा वक्ष्य-माणाः ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषा निष्कृतिः चतुर्णा वर्णनां पापकृतां उक्ता । पतितैः सह युक्तानां इमाः वक्ष्यमाणलक्षणां निष्कृतीः शृणुत ॥ १७८ ॥

(७) मणिरामः । पापकृतां हिसा अभक्ष्यभक्षणस्तेय अगम्यागमनकारिणां चतुर्णा-मप्येषा निष्कृतिः शुद्धिः उक्ता । इदानीं पतितैः साक्षात्पापकृद्धिः संप्रयुक्तानां संसर्गिणां इमाः वक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ॥ १७८ ॥

(८) गोविन्दराजः । एषेति । हिसा अभक्ष्यभक्षणस्तेयागमनकारिणां चतुर्णामिपि महापातकिनामितरेषां चैषा संशुद्धिरुक्ता । इदानीं पतितस्योगिनां चैमा वक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ॥ १७८ ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥

याजनाध्यापनाद्यौनान्नं तु यानासनाशनात् ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतत्यर्थः । पतति अश्यति, हीयतेऽधिकारात् । पतिताश्चत्वारो ब्राह्मणादयः । तैः सहाचरन् संवत्सरेण पतितो भवति ततुल्यो भवतीदर्थः । किमाचरन् । यानासनाशनात् । संलग्नावस्पर्शादिना तह गमनम् । 'यान'मासनं तादृशमेव । एकस्थां शश्यायामेकस्मिन्नासने, एकपात्रे भोजनम् । याजनाध्यापनाद्यौनान्नं विविच्छिष्ठेद । कि याजनादिभिर्त्वं पतित्यमयार्वाक्संवत्सराद्वृद्धर्वं देत्येतद्वक्तव्यम् । स्मृत्यन्तरदर्शनादिभिः सद्यः । याजनाध्यापनमिति द्वितीयान्तः पाठो युक्तः । आचरविति शत्रा हेत्वर्थस्य गमितत्वात् ॥ १७९ ॥

(२) सर्वत्तनारायणः । संवत्सरेण संवत्सरकृतेन सहाचरणेनेत्यर्थः । पतति पातकितुल्यो भवति । सहाचरन् संसर्गेण प्रवर्तमानः । याजनाध्यापनादिति तं याजनाति तेन वा याजयते एवं तप्यथापयति तेन बाध्याप्यते । तथा पतितया स्विद्या पतितेन पुंसा वा सह मैथुनेन पुमान् स्त्री वा संगृहत इत्यर्थः । केचित्तु ब्राह्मण्यौनांश्च संवन्धानिति विवाहेऽपि यौनपदप्रगोगात्स्याप्यत यीनपदेन संप्रहमिच्छन्ति तत्र च संवत्सरेणि तत्कृत्वा अकृतत्रायस्तिवत्स्य वासेनावस्थानेनेत्यर्थः । न तु धानेति । सहासनसहासनाभ्यां सहाशनेन चैकपंक्तिभीजनेन संवत्सरं क्रियमाणेन न पतति न ततुल्यो भवति किंतु चतुरोवत्सरांस्तत्करणेनैवत्यर्थः । चतुर्वत्सरनियमश्च बलादगृहीतो म्लेच्छाद्यैरित्यादिवेलस्मृतिर्वशनादुक्षेयः ॥ १७९ ॥

(३) कुल्लूकः । पतितेन सह संसर्गमाचरत्वेक्यानगमन एकासनोपवेशन एकाग्रिकतभोजनरूपान्संसर्गानाचरन्संवत्सरेण पतति ॥ न तु याजनाध्यापनाद्यौनात्संवत्सरेण पतति किन्तु सद्य एवत्यर्थः । अछयपत्नमोऽपन्यन्तर्गृहकं सविवीक्षाबगमम् । याजनादीनां च सद्यः पातिलभाव देवलः ॥ याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः ॥ विष्णुः ॥ आसंवत्सरांत्पतति पतितेन सहाचरन् । सहयानासनाभ्यासादीनात् सद्य एव हि ॥ बीबायानः ॥ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्यो न शयनासनादिति ॥ गोविन्दराजस्तु याजनादीनां तयाणां संवत्सरेण पातित्यहेतुत्वं सहासनादीनां लघुत्वान्नं संवत्सरेण किंतु तस्माद्वृद्धर्वमपीति व्याचष्टे । अस्मदीयमनुव्याख्या मुनिव्याख्यानुसारिणीं नैनां गोविन्दराजस्य कल्पनामनुरूपमहे ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । नतु संवत्सरा [न्तरे पतति] । तदाहतुर्देवलबीधाय नौ । याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन समन्नरा इति ।] अत सहभोजनमेकयादाभ्यासपरम् । एतत्समुदितानां प्रत्यहमभ्यसेः । मनूकरं त्वसमुदितान्तराय परम् । अन्यथा मनुविरोधे सर्वाः स्मृतयोऽप्रभाणम् ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । याजनादीनि संवत्सरमाचरन् पतति ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पतितेन सह यानाशनानि कुर्वन् संवत्सरेण पतितो भवति । याजनाध्यापनात् यौनात् विवाहसंबन्धात् संवत्सरेण न पतति किंतु सद्य एव पतति ॥ १७९ ॥

(७) भणिरामः । पतितेन सह आचरन् एकयानगमन-एकासनोपवेशन-एकपंक्तिभोजन-रूपान् संसर्वाद् आचरन् कुर्वन् संवत्सरेण पतति न तु यानाध्यापनात् योनात् संवत्सरेण पतति किंतु सद्य एव पतितो भवतीत्यर्थः ॥ तथा च देवलः । याजनं योनिसंबंधः स्वाध्यायं सह-भोजनम् । कृत्वा सद्यः पतंत्येते पतितेन न संशयः ॥ १७९ ॥

(८) गोविन्दराजः । संवत्सरेणेति । महापातककारिणं याजयेद्यस्तेन वा याजि-तस्तमध्यापयस्तेन वाध्यापितस्तस्मै कन्त्रां ददंस्तस्मादृतामुद्ध्रहन् संवत्सरेण पतति । द्विजाति-कर्मभ्यो हानिः पतनमिति गौतमस्मरणात् अदृष्टार्थकामाधिकारादीयते । सहगॄनभोजना-वस्थानानि पुनः पतितेन सह कुर्वन्संवत्सरेण पतति अपि तु तत उर्ध्वं तेषां लघुत्वात् । १७९ !!

(९) भारह्चिः । यानाशनासनैर्न संवत्सरेण, किं तर्हि सद्य एव ! ऊर्ध्वं तस्मात् कालाद-वर्गावा संवत्सराद् यानाशनासनमात्रेणेति सामर्थ्यादितं वचनीयम् । अथवास्थान्योऽर्थः स्मृत्यन्तरादुर्घ्यते । व्यवहितकल्पनया संवत्सरेण पतति यानाशनासनात् । न तु यज्ञनाध्या-पनाध्यानात् ; किं तर्हि एभिर्यजिनादिभिः सद्यः पतति । स्मृत्यन्तरदर्शनात् । सम्पर्कसादृश्येन च पतनं कल्पयितव्यम् । तदीयं च तस्य प्रायश्चित्तम् । तथा च दर्शयति ॥ १७९ ॥

यो येन पतितेनैषां संसर्गं यत्ति मानवः ॥

स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गंविशुद्धये ॥ १८० ॥

(१) भेदातिथिः । । यस्य पतितस्य यद्विहितं तत्प्रायश्चित्तं कुर्यात्तत्संसर्गस्य शुद्धये ।

एषामिति निर्धारणे षष्ठी । एषां पतितानां येन पतितेन यः संसर्गं याति पूर्वोक्तसंसर्गं गच्छति न तस्यैव पतितस्य यद्विहितं प्रायश्चित्तं तत्कुर्यात् । तत्संसर्गाद्यो दोष उत्पन्नस्तद्विशुद्धये तद्विनाशाय । अनुबादोऽयं श्लोकपूरणः । अथ यदिदमुच्यते पतितात्याग्यपतितात्यागीत्यादिनिन्दितकर्मभ्यासेन पतनं तत्र यदेतत्पतितत्ववचनं तत्क्लिमुपदिश्यत आहोस्त्वदितिदिश्यते । यदि तावदुपदिश्यते पञ्च पातकानीति प्रसिद्धेमूलं वाच्यम् । अथ पञ्चानामौपदेशिकमन्ये-षामातिदेशिकैर्व्यवहारे भेदे न कश्चिद्दर्थः । तान्येव प्रायश्चित्तानि त एव धर्मा यस्मा उप-दिश्यन्ते, अतिदेशेन व्यवहारेण कोऽर्थः । अथोच्यते । “न व्यवहाराः प्रयोजन एव भिद्यन्ते अपि त्वन्यतोऽपि निमित्तात्, इह चास्ति प्रमाणतो भेदः । यत्र पतितत्वमभिधाय द्विजातिकर्मभ्यो हानिः ‘पतितस्योदकं कार्यमि’त्याद्यधिधीयते सहस्रवर्धमाभिधानाऽकुपदेशः”, यत्र तु तत्संबन्धवचनानाम्ना लिङ्गसंयोगाद्वा तदर्थप्राप्तिः सोऽतिदेशः । सूर्यान्विपदयोर्न हि सौर्ये कश्चिद्द्वर्मः श्रुतो येनातिदेशे सत्यं विशेषो लभ्य इति निश्चीयते” । तदसत् । यतः सूर्य-दिशबद्यैव प्रभुता, अकृतत्वाद्वैदस्य । अयं पौरुषेयो ग्रन्थः । पुरुषब्रह्मासति भेदे किमिति व्यवहारं नवं प्रवर्तयति । या तु प्रत्यक्षानुमानाभ्यां बाधकाभावात्सिद्धिः साज्ज्व कदाचिदुपलभ्यते । योऽप्यभ्यासः सोऽपि द्विरावृत्तिस्तत्र ततः प्रवृत्तिः आवृत्तिशेषवभ्यासरूपतयैक एवेति । लोके तावदावृत्तिमात्रमभ्यासः । तत्र योऽपि द्विरपवादः योऽपि शतकृत्वः तौ द्वावपि प्रायश्चित्ते समी स्थानम् । निन्दितं च कर्म प्रतिषिद्धम् । तत्र योऽपि द्विर्दिवा सुप्या-

चोऽपि गा असङ्कृद्यन्नात्तत्र निन्दितकर्मभ्यासेऽविशेषेण पतनप्राप्तिः । तस्माद्विचिन्त्यमेतत् । किमत्र चिन्त्यते । पंचानां तावत्पातकित्वं सर्वं स्मृतिकारैरुच्यते, अन्येषां केषांचित्तसमत्वम् । तदुभयमपि बाधितुं तत्र विशेषो नास्तीति संकल्पयिष्यते 'शक्तिं चावेष्य पापं च' इति । न हि तस्य तत्सदृशस्येति वा एकत्वं गुक्तं, गार्गवस्येव । अथ केषांचिद्भर्माणां भेदः केषां-चिदेकत्वे सादृश्यं भवति । तस्मात्तसमानां पतितत्वं भवति । अतः विचिद्वनं तत्समानां पतितप्राप्तश्चित्तम् । अधिकारापगमे केचिद्विशेषमाहुः । श्रीतेज्वधिकारो निवर्तते साक्षात्, न स्मातेषु । यदप्युक्तं 'द्विरावृत्तौ शतकृत्वश्च शेदो न स्यादिति' तत्प्राप्तश्यासानां भेदः । कथं तु उच्यते प्रत्ययायता । यदपि दिवा स्वन्तमोवद्यान्निन्दितत्वविशेषात्तदभ्यासे तुल्यं पति-तत्त्वगतिः, कथं विशेषो निदाशः, यवार्थवादेषु प्रत्यवायविशेषः श्रूयते, प्रायशिः तवहुत्वं वाहूल्योऽपि प्रतिषेधे । तत्रायं विधिः । 'निन्दितकर्मभ्यासे पतनमिति' न प्रतिषिद्धमात्रं, तथा च 'पूर्णवानसीति' । स्त्यग्नि निन्दितकर्मभ्यासे नैव पातित्यमस्ति ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संवत्सरादिना तत्साम्याप्तौ प्रायश्चित्तमाह यो येनेति । येन यत्पातकवता संसर्गस्तत्साम्यापतिः हेतुकालपर्यन्तं ब्रतं द्वादशवार्षिकादि न तु मरणमपि । अतः कामकृते संरागे येन यत्पातकिनापि संसृज्यते तत्तुल्यो भवति । अकोमतोऽर्थम् ॥ १८० ॥

(३) कुललूकः । पतितशब्दोऽयं पापकारित्वचनः सकलपापिनामविशेषपाठात् एषां पतितानां मध्ये यो येन पापकारिणा सह पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स तस्यैव ब्रतरूपं प्रायश्चित्तं कुर्यात् तु मरणान्तिकमित्यभिहितं तदपि ब्रतं संसर्गिणा क्रियमाणं ब्रह्महा द्वादशसमा इत्यादिकं पादहीनं कर्तव्यम् । तथा च व्यासः । यो येन संसृजेद्वर्ष सोऽपि तत्समतामियात् ॥ पादन्यूनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य ब्रतं द्विजः ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव ब्रह्महृत्यादेः । ब्रतं द्वादशवार्षिकादिकम् ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । तेषां पातकिनां मध्ये येन तस्य पतितस्यैव ब्रतप्रायश्चित्तम् ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां पतितानां मध्ये येन पतितेन संसर्गमानयति सः संसर्गी तस्यैव पतितस्य ब्रतं कुर्यात् तस्य संसर्गस्य शुद्धये ॥ १८० ॥

(७) मणिरामः । एषां पतितानां मध्ये यः मानवो येन पतितेन न्यायकारिणा सह संसर्गं याति सः तत्संसर्गविशुद्धये तस्यैव ब्रतं कुर्यात् ॥ १८० ॥

(८) गोविन्दराजः । य इति । एषां ब्रह्महाप्रभूतीनां चतुर्णां पतितानां अष्टापत्नादि पतितेन सह पूर्ववाक्योक्तं संसर्गं यो मनुष्यः करोति स तस्य प्रायश्चित्तमुक्तं ब्रह्महा द्वादशसमा इत्यादि तदेतत्संपर्कपापजनितं कुर्यात् ॥ १८० ॥

(९) भारतिः । इदमपि च प्रायश्चित्तं महापातकिभिरेव सम्बन्धे स्यात्, गोघातादि-सम्बन्धे तु सामान्यविहितं कल्पयम् ॥ १८० ॥

पतितस्योदकं कायं सपिण्डैर्बन्धवैर्बहिः ॥

निन्दितेऽहनि सायाहने ज्ञात्यूत्विगुरुसन्निधौ ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । जीवत एव पतितस्य प्रायश्चित्तमनिच्छतो घटोदकदानं मृतस्ये व कर्तव्यमुच्यते । सपिण्डाः सप्तमपुरुषावधयः एकवंश्याः । ततोऽन्ये बान्धवाः सगोत्राश्च । निन्दितेऽहनि चतुर्दश्यादौ । सायाहेऽस्तमिते रवौ । ज्ञात्यृत्विक् । ज्ञात्यादयः कर्तृणां, तथा पतितस्य ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पतितस्योदकं पातित्येन संबन्धात्प्रचयुतस्य पृथक्करणार्थं वैधं कर्म । बान्धवैः सपिण्डैः संबन्धिभिः । निन्दिते विष्टयादौ सप्तश्चाहेऽपराह्णे । ज्ञातिः समानोदकादिः गुरुरुपाध्यायादिः पतितस्य तत्संनिधौ तैः सह संभूयेत्यर्थः ॥ १८१ ॥

(३) कुल्लूकः । महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकक्रियावक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च ग्रामाद्विर्हित्वा ज्ञात्यृत्विक्गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनान्ते कर्तव्या ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्संसर्गभीरुणां कर्तव्यनाह पतितस्येति चरुभिः । जीवत एव संबन्धत्यागात्प्रेतस्य । निन्दिते नवम्यादितिथौ । सपिण्डैः पुत्रादिभिः ज्ञात्य-दिसन्निधौ ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । अथ पतितेषु सपिण्डैः कर्तव्यमाह पतितस्येति ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपिण्डा एकवंश्याः ततोऽन्ये बान्धवाः निन्दिते वृष्यादियुक्ते पतितस्य निराकरणार्थं उदकं कार्यं त्रहत्विगगुरुसंनिधौ ॥ १८१ ॥

(७) मणिरामः । पतितस्य महापातकिनः जीवत एव उदकं प्रेतस्योदकक्रिया । वक्ष्यमाणरीत्या ॥ १८१ ॥

(८) गोविन्दराजः । पतितस्योदकमिति महापातकिनो जीवतः स एव प्रेतस्यै-वोदकक्रियां वक्ष्यमाणनीत्या सपिण्डैः समानोदकैः समेत्य ज्ञात्यृत्विगगुरुसंनिधाने रिक्तायां नवम्यादौ तिथौ दिनान्ते कर्तव्या ॥ १८१ ॥

(९) भार्चिः । जीवत एवेत्यर्थः तस्यावं विधिरुच्यते ॥ १८१ ॥

दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा ॥

अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥ १८२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रेतवदिति । कर्तव्यतोपदेशोऽयम् । दासी प्रेष्योदकुभ्यम् । पदा पादेन । पर्यस्येत् क्षिपेदिदममुष्मा इति । क्षिप्ते तस्मिन्नहोरात्रमाशौचं युक्तम् । बान्धवैः सह तथासीरत्वेकव ईथाने निवर्त्युस्तदहः । दासीग्रहणात् स्वयंकरणं निवेदिति । “यदेव ज्ञात्यृत्विगगुरुसन्निधावित्यस्वयंकरणपक्षे ज्ञातीनां सपिण्डानां च को दिशेषो येनोच्यत एतेषां संनिधान एतेन कर्तव्यमिति । यावता सर्व एव सन्निधानमात्रेणोपकुर्वन्ति । तस्यासन्निधापत्यो-पकारत्वात्” । नैतदेवम् । सपिण्डादयः प्रयोजकत्वेन कर्तारः । ज्ञात्यादयस्तु सन्निधाप्यन्ते केवलमदृष्टायेति ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । घटं पुराणं अग्रे नवमिति वक्ष्यमाणत्वात् । अयामशुद्धानाम् । पर्यस्येदावर्तयेत् । प्रेतवत् प्रेतार्हजलदानवत् दक्षिणामुखत्वादिधर्मेण । प्रेतवदिति क्वचिच्चित्पाठः । तदा सब्येन स्मृत्यन्तरात् । आशीचं कर्मानिधिकारम् । बान्धवैः सहेत्यत्र सपिण्डानामन्येषां च तुल्याशीचार्थम् ॥ ५८२ ॥

(३) कुल्लूकः । सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दास्युदकपूर्णं घटं प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् यथा स निरुदको भवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहोरात्रमशीलमाचरेयुः ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । पर्यवस्थेत पदा वामेन क्षिपेत् । प्रेतवद्विजिणाभिमुखा भूत्वेत्यर्थः । उपासीरन् कुर्युः । बान्धवैर्मातुलादिभिः ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । प्रेतवत्प्रेतस्येव अनेन दक्षिणापवर्गादिकं गृह्यते उपासीरन्नज्ञीकुर्युः बान्धवा ज्ञातयः ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपां पूर्णं दासी घटं दास्याः शिरसि घटं आदाय प्रेतवत् प्रेतार्हजलदानवत् पर्यस्येत् आवर्जयेत् । सा दासी देयेन ग्रामादबहिर्हीत्वा तत्कुंभस्य जलेन तर्पणं बान्धवैः कार्यम् । दोगीश्वरः ॥ दासीकुम्भं बहिर्ग्रामान्तर्वेष्ट्वबान्धवाः । पतितस्य बहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ बान्धवैः सहाहोरात्रमाशीरन् ॥ १८२ ॥

(७) मणिरामः । उदककरणप्रकारमाह ॥ दासीति ॥ सपिण्डसमानोदकैः प्रेतिता दासी अपां संपूर्णघटं प्रेतवत् दक्षिणाभिमुखीभूय पदा चरणेन पर्यस्येत् क्षिपेत् । यथा तत् घटं निरुदकं भवति । तदनंतरं ते सपिण्डाः बान्धवैः समानोदकैः सह अहोरात्रं आशीचं उपासीरन् चरेयुः ॥ १८२ ॥

(८) गोविन्दराजः । दासीति । सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दास्युदकपूर्णं घटममुमनुदकं करोमीति नामग्राहमिति गौतमस्मरणादेवमुक्त्वा प्रेतस्येव दक्षिणमुखं पादेन प्रक्षिपेत्तदनु च ते सपिण्डाः समानोदकैः सह शौचमाश्रयेयुः ॥ १८२ ॥

निवर्तेरंश्च तस्मात् संभाषणसहासने ॥

दाधाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥ १८३ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतोदके यथा वर्तितव्यं तथेदानीमुच्यते । संभाषणमितरेतरमुक्तिप्रत्युक्तिरूपो व्यवहारः । दायाद्यं धनं तदपि तस्मै न दातव्यम् । लौकिकी यात्रा संगतयोः कुशलप्रश्नादिकाः । विवाहादी नैमित्ते गृहानथनं भोजनं चेत्येवमादि (“ननु च संभाषणप्रतिवेधादेवैषु निवृतिः सिद्धैव”) । अभ्युत्थानासनत्यागस्यपि निवृत्तिरूपस्य संभवात् । संभाषणं तु शब्दात्मकमेव ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निवर्तेन् निवर्तयेयुः । न कुर्वीतेति क्वचिच्चित्पाठः । लौकिकीं यात्रां तदगृहगमनादि ॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मात्प्रतितात्संपिण्डादीनां संभाषणामेकासनोपवेशनं च तस्मै कृद्वप्रदानं सांकेतिरिकादो निमन्त्रणादिरूपे लोकव्यवहार एतानि निवर्तेन् ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । दायाद्यस्यांशस्य । लौकिकी गृहं परिचरेदित्याद्युक्ता ॥ १८३ ॥

(५) नन्दनः । तस्मात्कृतोदकात्प्रतितात् आद्यशब्देन प्रेतपिण्डादिक्मुच्यते ॥ १८३ ॥

(७) मणिरामः । तस्मात् प्रतितात् संपिण्डादयः संभाषणादिकं निवर्त्तेन् । लौकिकी यात्रा संक्षत्सरादौ निमंत्रादि रूपा ॥ १८३ ॥

(८) गोविन्दवराजः । निवर्तेनक्तिं । दायाद्यरथं प्रदानं च यात्रामेव च लौकिकीम् । तेन च पतितेन सह संभाषणराहावस्थाने न वर्तम्बये न च तस्मै रिक्थदेवं नाप्युत्सवादौ निमन्त्रणादि तस्य लोकव्यवहारः कार्यः ॥ १८३ ॥

ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्येष्ठावाप्यं च यद्वसु ॥

ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान्गुणतोऽधिकः ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथिः । ज्येष्ठावाप्यं च यद्वसु । अत्रापि चोद्यते । “दायादाननिषेधाज्ज्येष्ठप्राप्यवसुनो धनस्य सिद्धं एव निषेधः” । केचिदाद्युर्गुणतोऽधिकस्य यवीयस्तदेवाप्राप्त्यर्थमनूद्यते । अन्ये तु मन्यन्ते । दायाद्यशब्देन धनमात्रमुच्यते नान्वयथागतमेव । तथा चाभिधानकोशं ‘दायाद्यं धनमिथ्यत’ इति स्मर्यते । अतो यत्स्मात्केननिवृद्धित्वेन गृहीतं तेनापि तत्र दातव्यम् । किं तहि कर्तव्यम् ? पुत्रादावदिरिक्थहिरण्यामर्पणीयम् । अन्ये तु मन्यन्ते अविभक्तधनानां दायाद्यधननिषेधः, ह्यते तु विभाग उद्धारस्यैव ज्येष्ठांशस्यैवोच्छेदः । सत्स्वपि पुत्रेष्ठदारं वर्जित्वाऽप्यस्य पुत्रा एवेशते ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठावाप्यस्याप्नुयात्प्रतिषेधानुवादस्तदव्यवहितकानिष्ठस्य तत्प्राप्त्यर्थः ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठस्य यत्प्रत्युत्थानादिकं कार्यं तत्स्य न कार्यं ज्येष्ठलभ्यं च तस्य विशत्युद्धारादिकं धनं न देयम् । यद्यपि कृद्वप्रदानप्रतिषेधादेवायुद्धारप्रतिषेधः सिद्धस्तथापि यवीयस्तत्प्राप्त्यर्थमनूद्यते तस्यैव ज्येष्ठस्य संबन्धिनं सोद्धारांशं तदनुजो गुणाधिको लभते ॥ १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठावाप्यं तमुद्धारमेतदनुवदन् सनुजस्य ज्येष्ठत्वविधानार्थम् ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः ज्येष्ठावाप्यं च यद्वस्तु तत्प्राप्नोति ॥ १८४ ॥

(७) मणिरामः । ज्येष्ठावाप्यं ज्येष्ठलभ्यमुद्धारादिधनम् ॥ १८४ ॥

(८) गोविन्दवराजः । ज्येष्ठतेति । ज्येष्ठकार्यं प्रत्युत्थानादि तस्य न | कार्यं ज्येष्ठलभ्यं चोद्धारधनं नास्य देयम् । एतच्च पूर्वसिद्धमेव यवीयसः प्राप्त्यर्थमनूद्यते । तस्य च ज्येष्ठसंबन्धिनमुद्धारांशं तदनुजो गणाधिको लभते ॥ १८४ ॥

**प्रायशिच्चते तु चरिते पूर्णकुम्भमयां नवम् ॥
तेनैव सार्थं प्रास्येयः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ १८५ ॥**

(१) मेधातिथिः । कृतप्रायशिच्चतस्त्रेदानीमुदकक्रियोच्यते । तेनैव सार्थं स्नात्वा जलाशये पुण्यस्नात्यां महाहृदे वा प्रभासमानसादौ वा तीर्थविशेषे कृतस्नानोऽयां कुम्भं नवं स्वयं प्रास्येयुः । नवकुम्भग्रहणादासीग्रहणाच्छात्र पूर्वत्रोपयुदत्स्वय क्रियासु कुम्भस्य ग्रहणम् । उदकेन पूरयित्वा हरणमुक्तम् ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पतितस्वीकाशविधिमाह प्रायशिच्चते त्विति । तेनैव कृत-प्रायशिच्चतेन । जलाशये स्नात्वा प्रास्येदुः क्षिपेयुः ॥ १८५ ॥

(३) कुल्लूकः । कृते तुनः पतितेन प्रायशिच्चते सपिण्डस्मानोदकास्तेनैव कृतप्राय-शिच्चतेन सह पवित्रे जलाधारे स्नात्वा जलपूर्णं नवं घटं क्षिपेयुः । इह नवघटग्रहणादासी-घटमित्यत्र कृतोपयोगिघटः प्रतीयते ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतप्रायशिच्चतं प्रति कर्तव्यमाह प्रायशिच्चतेति । प्रास्येयुः क्षिपेयुः पुवाद्याः । अत नवमिति विशेषणात्पूर्वं पुरातनं ज्येयम् ॥ १८५ ॥

(५) नन्दनः । तेन चीर्णप्रायशिच्चतेन प्रास्येयुः ज्ञातयः ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रायशिच्चते चरिते कृते पुण्ये जलाशये स्नात्वा अयां पूर्णं कुम्भं नवं आदाय तेनैव कृतप्रायशिच्चतेन सार्थं प्रास्येयुः ॥ १८५ ॥

(७) मणिरामः । पतितेन पुनः प्रायशिच्चते चरिते सपिंडादयः तेनैव कृतप्रायशिच्चते-नैव सार्थं पुण्ये जलाशये स्नात्वा अयां नवं कुम्भं प्रास्येयुः प्रक्षिपेयुः ॥ १८५ ॥

(८) गोविन्दराजः । प्रायशिच्चत इति । कृते पुनः पतितेन प्रायशिच्चते उदकपूर्णं नवं तेनैव प्रायशिच्चतेन सह पवित्रे जलाधारे स्नात्वा तेन सपिण्डस्मानोदकाः प्रक्षिपेयुः । इह नवग्रहणादासीघटमित्यत्रोपयुक्तघटग्रहणं गम्यते ॥ १८५ ॥

पुनरसौ घटः प्रक्षेपत्व्य इत्याह

स त्वस्मु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम् ॥

सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । यास्वप्सु स्नातास्तास्वेव घटः प्रक्षेपत्व्यः । ततस्तं पुरस्कृत्य तदीयं भवनं प्रविशेयुः । ततो यथापूर्वं संभोजनादीनि ज्ञातिकार्याणि प्रवर्तयेयुः । अन्ये तु स कृतप्रायशिच्चत इति संबन्धन्ति । घटप्रासनं तेनैव कर्तव्यम् । एषा चास्य पतितोदकक्रिया नान्यस्य त्याज्यस्य, 'त्यजेच्चेतिपतं राजधातकं शूद्रयाजकम्' इत्यादे ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञातिकार्याण्येकज्ञातिषु कर्तव्यान्यभिवादनादीनि ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । स कृतप्रायशिच्चतस्तं पूर्वोक्तघटं जलमध्ये क्षिप्त्वा ततः स्वकीय-भवनं प्रविश्य यथापूर्वं सर्वाणि ज्ञातिकर्माणि कुर्याद् ॥ १८६ ॥

(४) राष्ट्रवानन्दः । ततः किं नु कुर्यादित्याह स त्विति । स्वकभिलुप्तलक्षणं दाया-दादेतदवाप्थानि सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि सहभक्षणदीनि समाचरेत्कुर्यात् ॥ १८६ ॥

(५) रामचन्दः । सः पुरुषस्तं घटमप्यु प्रास्य स्वकं भवनं प्रविश्य यथापूर्वं ज्ञाति-कार्याणि समाचरेत् ॥ १८६ ॥

(६) मर्णिरामः । राः कृतप्रायशिच्चतः । तं पूर्वोक्तं घटम् ॥ १८६ ॥

(७) गोविन्दराजः । स इति । स इतप्रायशिच्चतः । तं पूर्वोक्तं घटमुदकमध्ये क्षिप्त्वा ततः स्वगृहं प्रविश्य पूर्वं वत् सर्वाणि बन्धुकार्याणि कुर्यात् ॥ १८६ ॥

(८) भारचिः । इमे अपि पात्रविपर्यासोद्भरणे षट्पलोकोक्ते महापातकसम्बन्धे एव स्यात् । तच्चोक्तम् पतितस्यादक छेदाणि त्येवमादि । स्मृत्यन्तरे तु त्यजेत्पितरमि-त्येवमादि केवांचिदेव ॥ १८६ ॥

एतमेव विर्धिं कुर्याद्योषितसु पतितास्वपि ॥

वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । योषितसु स्त्रीब्धपि पतितास्वेष एव विधिः । 'पतितास्व'कृत-प्रायशिच्चतासु च । ताभ्यस्तु कृतोदकाभ्योऽपि वस्त्रान्नं दातव्यम् । दानग्रहणात् वस्त्रान्ने शरीरस्थितिमात्रासंपादिनी दातव्ये, न भोगादयः । पानमौचित्यादुदकम् । तच्च प्राचुर्याद-दत्तमपि लभ्यते । वचनं तु परानुरोधात् प्रीत्या तदपि स्वातन्त्र्येण तासां न देयम् । यादृशं च पानं तादृशे एव वस्त्रान्नेऽतो निष्कृष्टं वस्त्रं चान्नं दातव्यम् । तथोक्तं (याज्ञ. स्मृ.-१९०) 'हृताधिकारां गलिनां पिण्डनामोऽपीजीविनीम् । परिभूतामधःशश्यां वासयेद् व्यभिचारणीम्' । पातित्यहेतुवश्च स्त्रीणां ये एव मनुष्यस्य । यत्तु भ्रूणहनि हीनवर्ण-सेवादां 'न च स्त्रीणामधिकं भ्रूणहनीति' तत्तुल्यतार्थं न तु परिसंख्यार्थम् । तथा च याज्ञ-वल्क्यः (प्रायशिच्चते ३।२९८) । 'नीचाभिगतनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् । विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम्' । वसेयः स्वगृहान्तिके प्रधानगृहान्निष्कास्यं कुटीगृहे वासयितव्ये-त्यन्तिकंग्रहणम् । केविदाहुः—प्रायशिच्चतं तु कुर्वतीनामेतदेयं न त्वन्मथा । तदयुक्तम् । वस्त्रान्नदानव्यवहारस्य तत्र योगत्वात् । प्रायशिच्चते भिक्षाहारता पयोत्रतं चांद्रायणविधि-शेत्यादि । न च भैक्षाहारता चानेन विवर्तयितुं शक्या । वृत्तिविधानेन चरितार्थत्वात् । तस्माद्यस्याः प्रायशिच्चतेष्वनधिकारः अशक्ततयाऽतिपुष्टतया वा तस्या अपि वस्त्रादिवानं कर्तव्यमिति इलोकार्थः ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृहान्तिके वासः पुनः पापप्रसंगनिवृत्यर्थः ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीब्धपि पतितास्वेषमेव पतितस्योदकं कार्यमित्यादि विर्धिं भर्ता-दिसपिण्डसमानोदकवर्गः कुर्यात् ग्रासाङ्गादानानि पुनराभ्यो देयानि गृहसमीपे चासां वासार्थं कुटीदर्द्युः ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । पुंस्युकां प्रकारं स्त्रीष्वतिदिशति एतमिति । स्त्रीणां प्रायश्चित्त-गणिच्छल्लत्तीनाम् । आवश्यकामाह वस्त्रेत्यादि ॥ १८७ ॥

(५) नन्दनः । व्रतं दासीष्वटप्रात्नादिकं कुर्यात् वसेयुयोर्षितः ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । योषित्सु पतितासु एवमेव विधि कुर्यात् ॥ १८७ ॥

(७) मणिरामः । एतमेव विधिं घटप्रक्षेपविधि गृहांतिके गृहसमीपे ॥ १८७ ॥

(८) गोविन्दराजः । एतदेव व्रतमिति । यदेव पुंसः पातित्यनिमित्तं तदेव स्त्रीणां विशेषं याज्ञवल्ल्यः प्राह । नीचाभिगमनं गर्भपातनं भ्रत्वृहस्तम् । विशेषपतनीयानि स्त्रीणांमेतान्यपि द्युवम् । इत्येवं स्त्रीषु पतितासु पतितस्योदकं कार्यमित्यादि यदुक्तं किंतु कुर्यात्किंतु ग्रामाच्छ्राद्धाद्वापाभादीनि गृहसमीपे च शीर्णगृहकादि निवासार्थमासां देयम् ॥ १८७ ॥

(९) भारुचिः । निगदव्याख्यातः इलोकः ॥ १८७ ॥

एनस्वभिरनिणिकत्तर्नार्थं किञ्चित्सहाचरेत् ॥

कृतनिर्णेजनांश्चैत्तान्न जुगुप्सेत कर्हचित् ॥ १८८ ॥

(१) मेधातिथिः । एनस्वनः प्रकृतत्वात्पातकिनः । तैरनिणिकत्तरशुद्धेरकृतप्रायश्चित्त-त्तर्नार्थं किञ्चिदृणदानक्रयविक्रयथाजनाद्युक्तम् । निर्णेजनं शोधनं पापापत्तेदनम् । तस्मिन् कृते । नैनां जुगुप्सेत कृतप्रायश्चित्तान् कुत्सयेत् ॥ १८८ ॥

(२) सर्वजनाराथणः । अनिणिकत्तरकृतप्रायश्चित्तते । अथं कार्यं दानप्रतिग्रहादि ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लूकः । पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह दानप्रतिग्रहादिकमर्थं किञ्चिन्नानुतिष्ठेत् कृतप्रायश्चित्तान्नैव कदाचिदपि पूर्वकृतपापत्वेन निर्देतिकतु पूर्ववद्व्यवहरेत् ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । अदार्यवादामाह एनस्वभिरिति । अनिणिकत्तः अकृतप्रायश्चित्तैः । कृतनिर्णेजनान् चरितप्रायश्चित्तान् ॥ १८८ ॥

(५) नन्दनः । अनिणिकत्तरकृतप्रायश्चित्तैः एनस्वभिः पतितैः ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं एभिर्वर्तैः अनिणिकत्तः अकृतप्रायश्चित्तैः ॥ १८८ ॥

(७) मणिरामः । एनस्वभिः पापकारिभिः । अनिणिकत्तः प्रकृतप्रायश्चित्तैः । कृतनिर्णेजनान् कृतप्रायश्चित्तान् ॥ १८८ ॥

(८) गोविन्दराजः । एनस्वभिरिति । पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह दानप्रतिग्रहादिकमर्थं च नानुतिष्ठेत् । कृतप्रायश्चित्तानां चैषां न कदाचिदपि किञ्चित्सेभावयेत् अस्यायं चार्थवादः ॥ १८८ ॥

(९) भारुचिः । 'सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि' इति महापातकेभ्योऽनुज्ञानात् गोवधार्थं प्रकल्प्यते । 'न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्ते कृते स्त्रीत्युभयत्रापि शक्यः सम्पर्को ज्ञापयितुम् ॥ १८८ ॥

बालधनांश्च कृतधनांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ॥
शरणागतहृत्तश्च स्त्रीहृत्तश्च न संवसेत् ॥ १८९ ॥

(१) मेधातिथिः । शरणागतः । यः शतुभिरभिहन्यमानो बलवताऽन्येन वोपदूयनानः परिवाणार्थं कचिदन्यमभिधादेत् 'क्षायस्व भासिति' । एवं कृतदोषो विद्वान् समुपधावेत् 'उद्धर मां देहि प्रायाञ्चत्तमिति' शरणागतः । कृतधनः कृतमुग्नाकारं विश्वगृत्य योजकाराय यत्ते यो वा कृतोपकारं पुनविनःशयति तस्यैवोपकृतस्यापकार्ण उद्धर्छति । यद्यप्येषा शब्दव्युत्पत्तिस्तथापि लोकप्रसिद्धेर्योपकर्तृपक्षारे वर्तते स 'कृतधनः' । अत जातिनांप्रक्षते बालादिस्वरूपमेव कारणम् । स्त्रियो व्याभिचारिण्योऽपि । यद्यपि तासां स्वल्पं प्रायश्चित्तं तथापि वाचनिकः संवासप्रतिपेधः । संवासः संगतिस्तदगृहनिवासश्च ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञनाशयणः । कृतधनानुग्नाकारहृत्तनून् । धर्मतो धर्मान्तरणेन प्रायश्चित्तक्रियया । न संवत्सरं स्वसमीपे वासयेत् ॥ १८९ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्यापवादमाह बालधनानिति । बालं यो हृतवान् कृतोपकारमपकारान्तरणेन यो विनाशितवान् प्राणरक्षण्यमागतं यो हृतवान् स्त्रियं च यो व्यापादितवान् एतान्यथावकृतप्रायश्चित्तानपि संसर्गितया न परिवसेत् ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । एनो हि द्विविधमेकमात्मगतं प्रायश्चित्तादिनाश्यमपरं देहगतं यावदेहस्थायि तंत्रात्मगतस्य प्रायश्चित्तत्तिरासेऽपि देहागतस्थानिरासतां वाचनिकीमाह बालधनांश्चेति । कृतधनान् कृतोपकारहृत्तनून् । धर्मतः धर्मशाश्रोक्तप्रायश्चित्तेन व्यपगतात्मपापान् । न चैतदर्थवादमात्रमुक्तप्रकारान्तरेण स्वार्थपरत्वोपत्ती तस्य जघन्यत्वात् । शरणागतज्ञालस्त्रीहिंसकान्नं संप्रिवेत् एतैः सहृ पानादीन्नं कुर्यादिदिव्यर्थं । चीर्णव्रतानपि सदा कृतधनसहितानिमानिति याज्ञवल्क्यसंवादात् । अत एव वेनदेहात्पापपुरुषनिर्गमनं देहस्य पापान्तरे लिङ्गमिति ॥ १८९ ॥

(५) नन्दनः । विशुद्धानपि धर्मतः कृतप्रायश्चित्तानपि संवसेत् ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैः सहृ न संवसेत् ॥ १८९ ॥

(७) मणिरामः । अस्यापवादमाह ॥ बालेति ॥ बालधनादीन् धर्मतः विशुद्धानपि कृतप्रायश्चित्तानपि संसर्गितया न परिवसेत् ॥ १८९ ॥

(८) गोविन्दराजः । बालधनानिति । बालं यो हृतवान् यश्च कृतमुपकाराचरणेन नाशितवान् यश्च ताणाधिनमागतं हृतवान् स्त्रियं च यो हृतवान् तान् प्रायश्चित्ततप्सोत्पन्नशुद्धिकानपि सहवासं परिहरेत् ॥ १८९ ॥

(९) भारविः । सम्पर्कपवादार्थोऽस्यारंभः । अथवा प्रत्यवायातिशयज्ञापनार्थः ॥

येषां द्विजानां सावित्री नानूचयेत् यथाविधि ॥

तांश्चारयित्वा त्रीन्कुच्छान्यथाविध्युपनाययेत् ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः । 'आ षोडशः द्वाहृणस्य' इत्यादिनोपनयनकालनियमः कृतः । तदतिक्रमे प्रायशिच्चत्तमिदम् । गर्भष्टमात्रभूति यावत्षोडशवर्षं ब्राह्मणस्य सावित्री नानूच्येत् । सावित्र्यनुवचनेनोपनयनाद्यसंस्कारे लक्ष्यते । अस्मिन् काले यद्युपनयनं न क्रियेत् । एवं 'आ द्वाविशात् क्षत्रियस्य, आ चतुर्विशतेविशः' । अत ऊर्ध्वं त्रीन् कृच्छ्रांश्चारथितव्यः । निरुपयद्वृक्षच्छ्रुश्वरणे प्राजापत्यप्रत्यय इति समृतितत्त्वसिद्धिः । अन्ये तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रान्ताहुः । कृच्छ्रेष्ठ कृतेष्वपनेतत्त्वाः । यथाविधीत्यनुवादः ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथाविधि स्त्रगृहोक्तपकारणं परमतेन स्वमतेनाप्य-संपूर्णविधिना वा नानूच्येतेत्यर्थः । कृच्छ्रान् प्राजापत्यानिति ॥ १९० ॥

(३) कुललूकः । येषां ब्राह्मणक्षत्रियविशामानुकल्पिकाकात् उपनयनं यथाशास्त्रं न कृतवान्तान्प्राजापत्यवत्यं का रथित्वा यथाशास्त्रमुपनयेत् । यत् याजवल्यादिभिर्वित्य-स्तोमादिप्रायशिच्चत्तमुक्तं तेन सहास्यं गुरुलाघवमनुसंधाय जातेशक्त्याद्यपेक्षो विकल्पे मन्त्रव्यः ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । संस्तारकालोत्तीर्णिनां द्विजानां प्रायशिच्चत्तानि दर्शयन् तेषा-मेवोपनयनाद्यकारित्तमाह येषामिति । नानूच्येत् गुरुरोहच्चारणानान्तरं नाधीयीत ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः । अवृत्तानां प्रायशिच्चत्तमाह येषां द्विजानां सावित्रीति ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । तान् सावित्रीपतितान् कृच्छ्रान् चारथित्वा यथाविधि उपनययेत् ॥ १९० ॥

(७) मणिरामः । सावित्रीनाज्ञूच्येत् गौणकालेऽपि उपनयनं न कृतवान् । त्रीन् कृच्छ्रान् प्राजापत्यवत्यं चारथित्वा वारथित्वा ॥ १९० ॥

(८) गोविन्दराजः । येषामिति । येषां ब्राह्मणादीनां अनुकल्पिकालेऽप्युपनयनं यथाशास्त्रं न कृतं तान् प्राजापत्यकृच्छ्रवत्यं कारथित्वा यथाशास्त्रमुपनायपेत् ॥ १९० ॥

(९) भारुचिः । तदः कृच्छ्राः, आद्यत्वात् प्राजापत्याः । कृच्छ्रातिकृच्छ्रपराकार्यपरे ॥ १९० ॥

प्रायशिच्चत्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजः ॥

ब्राह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ १९१ ॥

(१) मेधातिथिः । विकर्मस्था यथा ब्राह्मणाः शूद्रसेवादभिरताः । यस्य यत्कर्म जीविकाहेतुस्तथा तत्स्यं विहितं कर्म । यस्य यश विहितं तस्य तद्विकर्म । द्विजातीयस्य विहितं विजातीयस्य विकर्म । ब्रह्मणा परित्यक्ता उपनीता अप्यस्त्रीकृतवेदा अधीत्य वा वेदमुपस्थित्यरेयुस्तेषामप्येतत्कृच्छ्रवत्यम् । प्रायशिच्चत्तं चिकीर्षन्तीत्यनुवादः एवोयम् । इच्छन्नेव यतः प्रवर्तते ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विकर्मस्था अविकर्यविक्रियिणः । ब्रह्मणा वेदेन त्यक्ताः

उपनीता अप्यनधीतवेदाः । एतत् कृच्छ्रवयम् । इदं च तिकर्म त्यक्त्वा कर्तव्यं तथा अनधीतवेदेन वेदमध्येतुमधिकारार्थं कार्यम् ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लूकः । ये प्रतिषिद्धशूद्दसेविनो द्विजास्ते चोपनीता अप्यनधीतवेदाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति तेषामध्येतत्प्राजापत्यादित्यमुपदिशेत् ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रादिसेविनोऽपि कृतप्रायश्चित्तेन वेदाधिकारितां ददन्त्कृच्छ्रवयं तेषां प्रायश्चित्तमाह प्रायश्चित्तमिति । ब्रह्मणा च भावित्यादि वेदेन । एतत् कृच्छ्रवयम् ॥ १९१ ॥

(५) रामबन्दः । ये विकर्मकथविक्रिधिः तेषां एतत्प्राजापत्यवयम् आदिगेत् ॥ १९१ ॥

(६) मणिरामः । ब्रह्मणा वेदेन एतत् प्राजापत्यवयम् ॥ १९१ ॥

(७) गोविन्दराजः । प्रायश्चित्तमिति । प्रतिसिद्धकर्मजीविनां ये दिजाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति ये वानधीतवेदास्तेषामपि एतत् कृच्छ्रवयमुपदिशेत् ॥ १९१ ॥

(८) भारतिः । अनधीतवेदा विकर्मस्याशच येऽधीतवेदा आत् तेषामपीदं प्रायश्चित्तम् । यद्यस्य प्रतिषिद्धं तत्स्य विकर्म । यथा शूद्रसेवनमार्याणम् ॥ १९१ ॥

यद्गहितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ॥

तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथिः । गर्हितेनेत्यविशेषेऽप्यस्तप्रतिग्रहणेति द्रष्टव्यम् । उत्तरत विशेषविधेस्तं प्रत्येवोपदिश्यमानत्वात् 'मुच्यतेऽस्तप्रतिग्रहादिति' । उत्तर्सर्वः त्यागो ममतानिवृत्तिदर्शनेन वा । अनपेक्ष्य दृढभद्रदृष्टं राजरथ्यादिषु त्यागेन देयं 'मम यो गृह्णाति स गृह्णात्वा'-त्याद्यभिधाय क्षिपेत्, श्वभ्रे गते नद्यादिषु वा । जपतपसी वक्ष्यत्युपदिष्टश्लोके । अन्ये तु ब्राह्मणशब्दस्याने मानवशब्दं पठित्वैवं व्याचक्षते । यस्य वर्णस्य द्विजातः शूद्रस्य वा प्रत्नार्जनेऽपायतया यत्प्रतिषिद्धं तत्स्य गर्हत्म् । यथा 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वृद्धि नैव प्रयोजयेत्' इत्यादि । तेन येऽर्जयन्ति धनं कर्मणा तस्योत्सर्वार्जपतपांसि त्रीणि समुच्चितानि प्रायश्चित्तानि । ब्राह्मणस्यास्तप्रतिग्रहे उत्तरो विशेषविधिः ॥ १९२ ॥

(२) सर्वजनारायणः । यद्गहितेनेति द्रुष्टप्रतिग्रहादिना ननु चौर्येऽप्येतत् । उत्सर्गेण त्यागेन जपसहितेन तपःसहितेन वा जप्यानुकूलौ । जपो गोपव्याः ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । गर्हितेन कर्मणा निषिद्धदुष्प्रतिग्रहादिना ब्राह्मणा यद्यन्मर्जयन्ति तस्य धनस्य त्यागेन जपतपोभ्यां वक्ष्यमाणाऽप्यां शुद्ध्यन्ति धनत्यागेन च प्रायश्चित्तविधानाद्बहुमूल्ये च करितुरगादावल्पमूल्ये च लौहादी परिगृहीते तुल्यप्रायश्चित्तभिधानमुपपन्नं एवमविक्रयविक्रियादावपि ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । नीचप्रतिग्रहनिषिद्धकथविक्रियादिनोपार्जितद्रव्यं परित्यजते जपतपोभ्यां शुद्धिरित्याह यदिति । उत्सर्गेण त्यागेन ॥ १९२ ॥

- (५) नन्दनः । विकमस्थाः प्रतिषिद्धकर्मग्रुतः एतत्कुच्छ्रवयाचरणम् ॥ १९२ ॥
- (६) रामचन्द्रः । गर्हतेन दुष्टप्रतिग्रहादिना कर्मणा ॥ १९२ ॥
- (७) मणिरामः । जप्येन तपसा च वक्ष्यमाणेन ॥ १९२ ॥
- (८) गोविन्दराजः । यदिति । यद्गर्हितेन तपसा कर्मणाऽस्तप्रतिग्रहादिना ब्राह्मणा धनमर्जयन्ति तस्य धनस्य परित्यगेन जपतपोभ्यां च वक्ष्यमाणाभ्यां शुद्ध्यन्ति ॥ १९२ ॥
- (९) भारचिः । पूर्वस्मिन् इलोके द्विजातीनामधिकृतत्वात् यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनमितीर्तं ब्राह्मणग्रहणं सर्वद्विजप्रदर्शनार्थं विज्ञायते । जप्यतपसेगर्हितेषु सामान्यतोऽस्तियानाद्यो यथ विशेषेण विहितः स तत्र पत्येतव्यः । तथोऽच प्राप्ततयोरपि सतोर्धनोत्सर्वार्थं ग्रहणम् ॥ १९२ ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ॥

मासं गोष्ठे पथः पीत्वा मुच्यतेऽस्तप्रतिग्रहात् ॥ १९३ ॥

- (१) मेधातिथिः । त्रीणी सावित्रीसहस्राणि प्रत्यहमिति केचिदाहुः । अन्ये तु मासं त्रीप्यभिसंबद्धन्ति । अतश्च प्रत्यहमेकैकं शतम् । गोष्ठ इति वासस्थानम् ॥ १९३ ॥
- (२) सर्वज्ञनारायणः । मासं पथः क्षीरं पीत्वा गोष्ठे तिष्ठन् गायव्यास्त्रिसहस्रं जप्त्वा । एतच्च जपसहितम् । जपमापदि ॥ १९३ ॥
- (३) कुल्लूकः । त्रीणि सावित्रीसहस्राणि जपित्वा गोष्ठे वा मासं क्षीराहारोऽस्तप्रतिग्रहजनितात्पापान्मुक्तो भवति शूद्रप्रतिग्रहादाक्षयेतदेव प्रायश्चित्तं द्रव्यदोषेण च दातृदोषेणापि प्रतिग्रहस्य गर्हत्वाविशेषादिति ॥ १९३ ॥
- (४) राघवानन्दः । जप्येनेत्युक्तं तत्र कस्य जपः । कोऽवा नियमः कति वा संख्येत्यपेक्षायामाह जपित्वेति चतुर्भिः । मासं व्याप्य दुर्गभक्षणं नियमः ॥ १९३ ॥

- (५) नन्दनः । अस्तप्रतिग्रहविशेषमाह जपित्वा त्रीणि सावित्र्या इति । मुच्यतेऽस्तप्रतिग्रहाहीन ॥ १९३ ॥
- (६) रामचन्द्रः । अस्तप्रतिग्रहात् मुच्यते ॥ १९३ ॥
- (७) मणिरामः । जप्यतपस्थाह जपित्वेति ॥ १९३ ॥
- (८) गोविन्दराजः । जपित्वेति । त्रीणि सावित्रीसहस्राणि यत्नवान् जपित्वा मासं च क्षीराहारो गोष्ठनिवास आसीनः सन् अस्तप्रतिग्रहजनितं पापमपहरति ॥ १९३ ॥
- (९) भारचिः । अस्तप्रतिग्रहस्य विशेषविधिः ॥ १९३ ॥

उपवासकृशं तं तु गोव्रजात्पुनरागतम् ॥

प्रणतं प्रतिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ॥ १९४ ॥

- (१) मेधातिथिः । काश्यवचनात्स्वल्पं पथःपानमाह । प्रणतं जानुभ्यां स्थितं भूवि ।

ते विद्वांसो ब्राह्मणाः पृच्छेयुस्तं 'हे सौम्येच्छसि साम्यमिति' । 'अथ पुनरपि शास्त्रमवगणन्य न प्रवर्तितव्यमसत्प्रतिग्रहलोभेनेति' ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतिग्रहे कामकृते प्रायश्चित्तेषु चीर्णेषु कर्यचित्तापक्षयसदेहे यथा निर्णयस्तत्रसंगादवाह उपवासेति । उपवासैः प्रायश्चित्तार्थसिकौः । तमिति कृत-निर्णजनपरामर्शः । गोव्रजादिति प्रायश्चित्तदेशोपलक्षणम् ॥ १९४ ॥

(३) कुल्लूकः । केवलक्षीराहृरेणेतरभोजनब्राह्मवृत्त्या कृषदेहं गोष्ठात्प्रत्यागतं प्रणतं न अभीभूतम् । किमस्माभिः सह साम्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्यसीत्येवं धर्म ब्राह्मणाः परिषृच्छेयुः ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनरागतं स्वगृहं प्रति । प्रणतं न अभीभूतम् । किमस्माभिः सह साम्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहादिकं न करिष्यसीति ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । तमसत्प्रतिग्राहिणं परिषृच्छेयुविप्राः साम्यभस्माभिः साम्यम् ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमसत्प्रतिग्राहिणं प्रायश्चित्ते चरिते उपवासाशक्तौ पापक्षयसन्देहे तत् ज्ञानोपायमाह, हे सौम्य । अस्माभिः किं इच्छसीति ॥ १९४ ॥

(७) भणिरामः । प्रणतं न अभीभूतम् । हे सौम्य ! किं अस्माभिः सह साम्य इच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्यसि एवं धर्म ब्राह्मणाः परिषृच्छेयुः ॥ १९४ ॥

(८) गोविन्दराजः । उपवासकृशमिति । केवलं क्षीराहृरेणाशनान्तरनिवृत्या तमपवित्रशरीरं गोष्ठात्प्रत्यागतं प्रह्लीभूतं हे साधो ! किं अस्माभिः सह सामान्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहेन त्वं प्रवर्तते इत्येवं धर्म ब्राह्मणाः परिषृच्छेयुः ॥ १९४ ॥

सत्यमुक्त्वा तु दिव्रेषु विकिरेद्यवसं गवाम् ।

गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिग्रहम् ॥ १९५ ॥

(१) मेधातिथिः । पृष्ठेन वा तेन वक्तव्यं 'सत्यमि'ति । येन मार्गेण गावो विचरन्ति नदीप्रस्त्रवणादितलं पातुं तस्मिस्तीर्थे तरणप्रदेशे । ते ब्राह्मणाः परिग्रहमस्य कुर्युस्ते हि हस्तारोपणेना 'त्मैकदेश' मानयेयुः ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्यमुक्त्वा यत्पापं यच्च व्रतं चीर्णम् । विकिरेद्यगवामग्रे । गौभिर्धासभक्षणेन तीर्थे व्यवहारवर्तमनि । अन्यथा पुनः प्रायश्चित्ताचरणम् ॥ १९५ ॥

(३) कुल्लूकः । सत्यमेतत्पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्यामीत्येवं ब्राह्मणेषुक्त्वा घासं गवां दद्यात् तस्मिन्यवसंभक्षयमाणे देशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थीभूते ब्राह्मणस्तस्य संव्यवहारे स्वीकारं कुर्युः ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमुक्ते सत्यं पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्ये । यवसं घासं विकिरेत् गवां दद्यात् । तीर्थे गोष्ठे गोभिः शुद्धिवर्धञ्जितव्येत्यर्थः । गवां यवसदानं शुद्धिपरीक्षण नोत्तराप्रतिपत्तिः ताशेन्न भक्षयन्ति नो तदाशुद्धिरिति आवः ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । एवं पृष्ठः किमपरः कुर्यादित्यपेक्षायामाह लत्यनुक्ता तु विश्रेष्य इति । सत्यं प्रायश्चित्तं यथार्थं यवसं गासं गवां पुरतो विकिरेद्विक्षिपेत् गोभिः प्रवर्तिते तीर्थं गोभिर्वा भक्षिते यवरः इत्यर्थः तस्य प्रतिग्रहं विप्राः कुर्याभिक्षिते न कुर्यारिति ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यवसं तृणम् । गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे च व्यवहारमार्गे तस्य परिग्रहं स्वीकारं कुर्यः ॥ १९५ ॥

(७) मणिरामः । यवसं तृणम् । प्रवर्तिते तीर्थे यवसंभक्षमाणे देशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थभूते । तस्य कृतप्रायश्चित्तस्य ॥ १९५ ॥

(८) गोविन्दराजः । रत्यमिति । सत्यं पुनरस्त्रियग्रहं न करिष्य इत्येवं ब्राह्मणानुकृत्वा गवां घासं प्रक्षिपेत् । ततस्तस्मिन् यवसंभक्षणप्रदेशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थ एवावतारंतां ब्राह्मणा अस्य संव्यवहारार्थं अंज्ञीकारं कुर्यः ॥ १९५ ॥

(९) भारुचिः । क्रृज्वर्थं ईलोकद्यम् ॥ १९४-१९५ ॥

व्याख्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ॥

अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रवृद्धपोहति ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । वात्याः सावित्रीपतितास्तेषां व्याख्यानां वात्यस्तोमः क्रतुविहितस्तेन ये याजयन्ति आस्त्विज्येनोपदेष्टृत्वेन च । परेषां मातापितृगृह्वर्जमन्त्यकर्म शमशानादिः । अभिचारं श्वेनचिदादि । अहीनं च द्विरात्रादिकम् । कृच्छ्रविशुद्धति । अन्ये त्वाहुः । नायमभिचाराहीनयोर्यजमानस्य विधिः । कस्य तर्हि? कृत्विजाम् । तथा च व्याख्यानां याजनमितीदृशं एवाधिकारः । यजमानस्य तु विधिलक्षणप्रवृत्तिस्तस्याः प्रतिषेधाभावे कुतः प्रायश्चित्तम् । “भवत्वहीने शास्त्रतः प्रवृत्तिः श्वेनादौ तु कथम् । न हि शबून् मारयेदिति नोदनाऽस्ति । किंतहि? ‘यः शत्रोर्मारणं कामयते तेन तत्सिद्ध्यर्थं श्वेनादि कर्तव्यम्’ । शत्रुमारणे च हिंसालक्षणप्रवृत्तिः । सा च निषिद्धा ‘न हिंस्यात्सर्वाभूतानीतिं’ । अहीनेष्वपि लिप्सात एव प्रवृत्तिः । फलकामस्य हि तत्वाधिकारो भवति । न तु फलकामना तत्र निषिद्धा, नापि काम्यमानार्थं नित्यादिकारो व्यापारः । इहं तूष्यं निषिद्धं ‘न हिंस्यादिति’ मरणफलव्यापारेण न प्रवर्तितव्यम् । तत्फलं च श्वेनादेरेव । इहं तु नास्ति निषेधः ‘स्वर्गादिफलकर्म न कर्तव्यमिति’ । केचिदाहुः । ‘वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य’ इत्यभिचारगीयाभिचारोऽप्यनुज्ञयाऽम्नात एव । तुल्यावहीनाभिचारी । तत्र कृत्विजामेव प्रायश्चित्तं युक्तम् । “ननु च काम्यान्यपि निषिद्धानि ‘कामात्मता न प्रशस्ता’ इति” । यस्तस्य विषयः स तत्रैव व्याख्यातः । श्रुतिश्चाहीनतया याजनं कार्यमिति । अभिच्चरणाधाभिचारे च यजमानस्यायुक्तम् । ‘कथम्’ । आम्नातं यज्ज्योतिषाभिचार्यन्ते । तद्वप्त्रायश्चित्तान्युक्तान्येव । अस्य अभिच्चर्त्विश्चिष्येऽभिचरणीयाभिचारे सक्षिप्तत्वात् । वैदिकेन जपहोमादिना शत्रोर्मारणम् भिचारः ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परेषामवन्धूनामर्थाभिसंधिना । अन्त्यकर्म शमशानकर्म । अहीनं द्विरात्रादि ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रात्यानामत ऊर्ध्वं तयोऽप्येत इत्युक्तानां प्रात्यस्तोमादियजनं कृत्वा पितृगुर्वादिव्यतिरिक्तानां च निषिद्धौर्ध्वदेहिकदाहश्राद्धादि कृत्वा अभिचारं च श्येनादिकर्म-भिचारोज्जनभिचारणीयस्य अहीनं यागविशेषः । अहीनयजनमशुचिकरमिति श्रुतेः । विरातादि तस्य यजनं कृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैविशुद्धयति ॥ १९६ ॥

(४) राघवान्दनः । ब्राह्मणस्य सत्प्रतिग्रहां देहाद्यर्थः याजनाद्यापनप्रतिग्रहैत्रात्मणो धनमर्जयेदित्युक्तं तत्वा सत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमुक्तं तथाविध्याजनेऽपि हत्वा ह ब्रात्यानामिति । परेषां निषिद्धौर्ध्वदेहिकानां प्रतितादीनाम् । अन्त्यकर्म दाहादि । अहीनं विरातादिसाध्यम-भिचारं कारयित्वा कृत्वा वा ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । अन्त्यकर्म दातकृत्यं परेषां सपिङ्डानां प्रेतकर्मवाहीनं कृत्वा द्विरात्रा-दिव्यात्मित्यं कृत्वा ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपरेषां पित्राचार्यादिव्यतिरिक्तानां सपिङ्डानां अन्त्यकर्म इमशान-कर्म च अनभिचारणीयस्य अभिचारं अहीनं यागविशेषं त्रिभिः कृच्छ्रैः मुद्येत् ॥ १९६ ॥

(७) मणिरामः । ब्रात्यानां साविकीप्रतितानां परेषां गुर्वादिव्यतिरिक्तानाम् । अन्त्यकर्म प्रेतक्रियाम् । अहीनं यागविशेषः ॥ १९६ ॥

(८) गोविन्दराजः । ब्रात्यानामिति । ब्रात्यानां ऋष्टोपनयनानामत ऊर्ध्वं तयोऽप्येते इत्याद्युक्तानां ब्रात्यस्तोमादियजनं कृत्वा पितृगुर्वादिव्यतिरिक्तानां बान्त्येष्टि कृत्वा वाक्-शस्त्रं वै ब्राह्मणस्योक्तत्वात् अनभिचारणीयस्य श्येनादिकर्मभिः चरेत् समं जातमरणहीनं च क्रतुविशेषं द्विरात्रादि कृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैविशुद्धयति ॥ १९६ ॥

(९) भारचिः । परेषामसन्धानमित्यर्थः । तथा चोक्तम् ‘गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् । ब्रताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्धयतीति । याजनाधिकाराच्चाभिचाराहीनयोरपि याजनार्थं वच्ननम् । न त्वात्मार्थं प्रतिषेधः । एवं च श्रुतिः “रहीनयाजन-मकार्यमिति । अनभिचारणीयाभिचारे चैतत् प्रायश्चित्तम् । तथा चोक्तोऽभिचरणीयाभिचारः, “वाक्षस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः” इति ॥

शरणागतं परित्यज्य वेदं विष्प्लाव्य च द्विजः ॥

संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ १९७ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विविधः शरणागतः प्रागुक्तस्तस्य परित्यागः’ प्रत्याख्यानम् । सत्यां शक्तौ । ग्राक् चैतद्विचारितम् । वेदं विष्प्लाव्यानध्यायाद्यव्ययनं कृत्वा । अधिकारेणाधीयानस्यानुयोगदानं ‘किं पठसि नाशितं त्वयेति’ । अथवा धनहेतोः परीक्षास्थाने-व्यनियुक्तेन पठयेते । स्मृतिश्च ‘दत्वा नियोगं धनहेतोः पतितान्मुनिरब्रवीत्’ ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शरणागतं परित्यज्य त्यक्त्वा विष्प्लाव्याधीन्तरपरत्वव्याख्यादिना । विसर्गनिस्वारादिवैक्लव्येन मिथ्यार्थं कृत्वा । यवाहारे यवान्नाहारः ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । शरणागतं परिवाणार्थमुपगतं शक्तः सन्मुरेक्षते द्विजातिरनध्याप्य च वेदमध्याप्य तज्जनितं पापं संवत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । महापातकादिभिन्नानां स्वातन्त्र्येण प्रतिस्विकं प्रायश्चित्तमाह शरणागतेत्यष्टभिः । शरणागतं शक्तः सन्मरित्यज्य अशक्तत्वे न दोषः । मृत्युर्बुद्धिमताऽपोऽहो यावद्बुद्धिलोदयम् । यद्यसौ न निवर्तेत नापराधीऽस्ति देहिनः इति शुकोक्तेः । वेदं अनध्यासेन विष्लाघ्य विस्मृत्य कामतस्थागेऽनुपातकत्वोक्तेः । अप्सेधति अपनुदति ॥ १९७ ॥

(५) नन्दनः । अनध्याप्याध्यापनं वेदविष्लाघनम् ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदं विष्लाघ्य द्विजः अर्थन्तरव्याख्यानादिभिर्थार्थमुक्त्वा अनध्यायेऽध्ययनं कृत्वा वा ॥ १९७ ॥

(७) मणिरामः । वेदं विष्लाघ्य अनध्याप्य वेदमध्याप्य ॥ १९७ ॥

(८) गोविन्दराजः । शरणागतमिति । शरणागतमपापं परिवाणार्थिनमागतं प्रायश्चित्तार्थं वा संप्राप्तं शक्तः सन्मरित्यज्ञानध्याप्य च वेदमध्याप्य धनार्थं वा परीक्षास्थाने पर्यड्क्योगपूर्वकं वेदैकदेशमुक्त्वा तज्जनितं पापं संवत्सरं यद्यमक्षो भूत्वा द्विजोऽपनुदति ॥ १९७ ॥

(९) भाश्चिः । एवं च सति विद्वद्भिः प्रायश्चित्ती शरणागतो न परित्यजनीयः, किं तर्हि देयमेव तस्य यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तम् । अथवा लोकप्रसिद्ध एव शरणागतः तत्परित्यागे, उभयोर्वा । वेदविष्लाघनं अनध्याप्याध्यापनं अनियोगदानं वा धनार्थम् । तथा च स्मृत्यन्तरम् ‘दत्वानियोगाद्धनहेतोः पतितान्मनुरब्रवीदि’ति ॥ १९७ ॥

इव सूगालखरैर्दृष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भूरेव च ॥

नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः । दृष्टो दंष्ट्राभिः । ग्राम्यैः क्रव्याद्भूर्मर्जिरस्तकुलादिभिः ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञतारायणः । अग्राम्यैः क्रव्याद्भूर्वैकादिभिः ॥ १९८ ॥

(३) कुल्लूकः । कुकुरूरसूगालगर्दभनराश्ववराहाद्यैर्ग्राम्यैश्चामसांसादैर्मर्जिरादिभिर्दृष्टः प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रव्याद्भूः गृहमक्टमार्जिरादिभिः । नरैः पुंश्चलीवराहैः काकैः । प्राणायामेन जले स्थित्वेति शेषः । पुंश्चलीवानरखरैर्दृष्टः श्वोष्ट्रादिवायसैः । ‘प्राणायामं जले कृत्वा धूतं प्राश्य विशुद्ध्यती’ति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १९८ ॥

(५) रामचन्द्रः । क्रव्याद्भूः वकादिभिर्दृष्टः ॥ १९८ ॥

[शुनाश्रातोपलीढस्य दत्तैविदलितस्य च ।

अद्भूः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपचूलनम्] ॥ १ ॥

(७) मणिरामः । ग्राम्यैः क्रत्याद्बूः मार्जरादिभिः ॥ १९८ ॥

(८) गोविन्दराजः । श्वशृगालखरैरिति । श्वशृगालखरमनुष्याशब्दोऽशूकरैर्गा-
म्यैश्चामासादैर्मर्जिरादिभिर्द्वष्टः प्राणाध्यभेन शुद्धयति ॥ १९८ ॥

षष्ठान्नकालता मासं संहिताजपे एव वा ॥

होमाश्च शाकला नित्यमपाङ्गक्त्यानां विशेषधनम् ॥ १९९ ॥

(१) मेधातिथिः । अपांक्त्यास्तृतीयाद्याय उक्ताः । वेषां प्रतिपदं प्रायश्चित्त-
मन्यत्राम्नात्म । तेषां मासं संहिताजपे । शाकलहोमः षष्ठान्नकालता चेति समुच्चयः ।
काष्ठशलाकादिदेवकृतस्य, (वाजसनेभिसंहिता ८।१३) इत्यादिभर्मन्त्रैर्हृयते स 'शाकल-
होमः' । नित्यग्रहणं समाप्तेषि संहिताजपे पुनः पुनरावृत्यर्थ, यावन्मासः पूर्णः ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । षष्ठान्नकालता एकभक्तपूर्वकदिनद्वयोपवासानात्मरं तृतीय-
दिनभोजनं मासपर्यन्तम् । संहिताजपे संहिता कस्थायश्चित्तचावाया मन्त्रभागः । शाकल-
होमादेव कृतस्येत्यादिमन्त्रैर्यज्ञवृक्षशकलहोमः । अपाङ्गक्त्या ये स्तेनपतितक्लीबा इत्यादि-
नोक्ताः । तेषां मध्ये अनुकृतनिष्ठातीनां मिलितमेतत्वयं शोधनम् ॥ १९९ ॥

(३) कुल्लूकः । अपाङ्गक्त्या । ये स्तेनपतिताः क्लीबा इत्यादिनोक्तास्तेषां विशेष-
तोऽनुपदिष्टप्रायश्चित्तानां मासं व्यहमभुक्त्वा तृतीयेऽहि सायं भोजनं वेदसंहिताजपो
देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादिभिरष्टभर्मन्त्रैर्होमः प्रत्येकं कार्यः । एतस्मुदिष्टं
पापशेषधनम् ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच षष्ठेति । अपाङ्गक्त्यानां स्तेनपतितक्लीबा इत्यादिनोक्तानां
पद्मन्त्रभोजिनां विशेषतोऽनुद्विष्टप्रायश्चित्तानाम् । षष्ठान्नकालता षष्ठस्यान्नस्य भोजनीयस्य
यः कालः स एव भोजनकालो यस्य स तथा तस्य भावः । दिनद्वयमभुक्त्वा तृतीयदिने सायं
भोजनतेति संहिता वेदस्य । देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहेत्यादिकाः शाकलाहोमाः
'शाकलस्य तु ये होमा' इत्यनेनोक्ता वा ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । देवकृतस्यैनस इत्यादिमन्त्रकृताः शाकलाहोमाश्च शब्दात्समुच्चित्तानां
प्रायश्चित्तत्वं अपाङ्गक्त्या शाद्वप्रकरणे प्रोक्ताः ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । षष्ठान्नकालता मासं दिनद्वयमुपोष्य तृतीयदिने सायं भूज्जते इति
प्राप्तं होमाश्च शाकलाः । देवकृतस्यैनस इत्यादिमन्त्राः । अपाङ्गक्त्यानां अनुकृतप्रायश्चित्त-
तानाम् । विशेषधनम् ॥ १९९ ॥

(७) मणिरामः । मासपर्यंतं षष्ठान्नकालता व्यहमुपवासं कृत्वा तृतीयेऽहि सायं
भोजनं होमाश्च शाकलाः । देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्याद्यष्टभर्मन्त्रैर्होमाः । तथा चानेन
कर्मणा अपांक्तेया अपि पांक्तेया भवतीत्यर्थः ॥ १९९ ॥

(८) गोविन्दराजः । षष्ठान्नकालतेति । होमाश्च शाकला इति अपाङ्गक्त्या ये
स्तेनप्रतितक्लीबा इत्यादिनोक्तास्तेषां ये नाम्नातप्रतिपदप्रायश्चित्तास्तेषां मासं व्यहमभुक्ते

तृतीयेऽहि सायं भोजनं केदसंहिताजपो देवकृतस्यैनम्सोऽव्यजनममीत्यादिभिर्जुर्भिरष्टौ काष्ठ-
शकलहोमाः प्रत्यहमित्येवमेतत् समुचितं विशेषधनम् ॥ १९९ ॥ उष्ट्र्यानभिति ॥ १९९ ॥

(१) भारुदिः । अवाङ्कत्वा: स्तेनपतितादयः । तथा चोक्तम्, 'ये स्तेनपतितकलीवा'
इत्येवमादि । तेषां यान्यविहितप्रायश्चित्तान्यपङ्कत्यकरणानि । तत्रेवं प्रायश्चित्तं
पूर्णयाजनादो । शाकलहोमानां च विकल्पः पूर्वेण नित्यवचनात् ॥ १९९ ॥

उष्ट्र्यानं समारुह्य खरयानं तु कामतः ॥

स्नात्वा तु विप्रो दिग्बासाः प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । उष्ट्रैर्युक्तं यानं गन्त्यादि । राक्षादुष्ट्रादारोहणमव्यवधानेन
चाधिकतरम् । प्राणायामानामावृत्तिः । दिग्बासा नग्नः । नग्नोपनिर्हरणार्थं पुनः सवासाः
स्नानं कृत्वा प्राणायामः कर्तव्यः ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उष्ट्र्यानमुष्ट्रयुक्तं तत्पृष्ठं वा यानम् । एवं खरयानम् ।
दिग्दासा नग्नः । प्राणायामेन गायद्वा त्रिः पठितया ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । उष्ट्रैर्युक्तं यानं शकटादि एवं खरयानमपि तत्कामत आरुह्या-
व्यवधान उष्ट्रखराभ्यां याने प्राणायामवहुत्वं नग्नश्च कामतः स्नानं कृत्वा प्राणायामेन
शुद्धो भवति ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । किं च उष्ट्र्यानभिति । दिग्बासा दिग्म्बरः प्राणायामपर्यन्तम्
॥ २०० ॥

(५) रामचन्द्रः । दिग्बासा नग्नः स्नात्वा चकारात् नग्नभोजनदिवास्त्रीगमनादि-
निषेधः जलमध्ये प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ २०० ॥

(६) मणिरामः । दिग्बासा नग्नो भूत्वा कामतः उष्ट्रखरोपरि समारह्य ॥ २०० ॥

(७) भारुचिः । दण्डापूर्पिकया चोष्ट्रखरयोरव्यवधान एतदेव स्यात्, ईषदधिकं
वा ॥ २०० ॥

विनाऽद्विरप्सु वाऽप्यार्तः शारीरं सन्धिषेव्य च ॥

सच्चैलो बहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुद्ध्यति ॥ २०१ ॥

(१) मेधातिथिः । विनाऽद्विरसंनिहितास्वप्सु अदृष्टगोचरस्थासु । अप्सु आर्तों
विष्टया स्तब्धः । शारीरं मूत्रपूरीषोत्सर्गम् । सन्धिषेव्य । सच्चैलो यत्प्रावृतं वस्तं
तेन सहितः । बहिरामान्नद्यादावाप्लुत्य निमज्य ततो गामालभ्य स्पृष्ट्वा विशुद्ध्यति
॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विना अद्विः शौचाद्विः असन्धिहिते शौचार्थजल इत्यर्थः ।
अप्सु जलमध्ये शारीरं मूत्रपूरीषोत्सर्गम् । आर्तः आपत्काले अनापदि त्वन्यत्रायश्चित्तम् ।
आलभ्य स्पृष्ट्वा ॥ २०१ ॥

(३) कुल्लूकः । असन्निहितजलो जलमध्ये वा वेगार्त्तो मूत्रं पुरीषं वा कृत्वा स्नात्वा बहिर्गमान्नद्यादौ स्नात्वा गां च स्पृष्ट्वा विशुद्धो भवति ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । अद्विमलक्षणलन् दिना शारीरं विष्मूवादि संनिवेष्यार्तोऽपि क्षिप्त्वा । बहिर्गमान्नद्यादौ । आलभ्य स्पृष्ट्वा ॥ २०१ ॥

(५) नन्दनः । आर्त आपन्नः शारीरं मूत्रादिकं अद्विर्विना संनिवेशय जलरहितं कृत्वा अप्सु वा शारीरं संनिवेष्योत्सृज्य बहिर्गमात् आर्तग्रहणात्स्य प्रायशिच्चत्तगीरवं द्रष्टव्यम् ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अद्विर्विना अविहितैः शौचार्थजलैः शारीरं मूत्रपुरिषादि संनिवेष्य कृत्वा वहिः सञ्चैलः आल्पुत्य स्नात्वा गामालभ्य विशुद्धयति ॥ २०१ ॥

(७) मणिरामः । शारीरं मूत्रं पुरीषं वा संनिवेशय कृत्वा दहिः ग्रामाद्विहर्नद्यादौ आलभ्य स्पृष्ट्वा ॥ २०१ ॥

(८) गोविन्ददराजः । विनाद्विरप्तु वाप्यार्तः शारीरं संनिवेष्य त्विति । असन्निहित उदके जलमध्ये वावेगार्त्तो मूत्रपुरीषे वा कृत्वा स्नात्वा बहिर्गमान्नद्यादौ स्नात्वा गां च स्पृष्ट्वा विशुद्धयति ॥ २०१ ॥

(९) भारुचिः । जलग्रहणं च सविधिस्नानार्थम् ॥ २०१ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ॥

स्नातकव्रतलोपे च प्रायशिच्चत्तमभोजनम् ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदोदितानां दर्शपौर्णमासादीनां श्रौतानां, स्मार्तानां च संघो-पासनादीनाम् । तान्यपि वेदोदितानि तन्मूलत्वात्स्मृतीनाम् । स्नातकव्रतानि 'न जीर्ण-मलवद्वासा' इत्यादीनि । तेषां लोप एकाहमुपवासः । श्रौतकर्मतिक्रमे या इष्टय उक्तास्ता अनेन समुच्चीयन्ते ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदोदितानामिति । वेदोक्तनित्यसंध्यादिकर्ममध्ये अनाम्नात-प्रायशिच्चत्तकर्मलोपे । स्नातकव्रतेषु वैणवीं धारयेद्यष्टमित्यादिषु अनाम्नातप्रायशिच्चत्त-कर्मलोपे । अभोजनप्रेक्षारातमेव ॥ २०२ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादिनामनुपदिष्टप्रायशिच्चत्तविशेषाणां च परिलोपे स्नातकव्रतानां चतुर्थार्थायोक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं प्रायशिच्चत्तं कुर्यात् ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदेति । कर्मणं होमसंध्यावन्दनादीनाम् । अतिक्रमे अकरणे कालतः स्वरूपतो वा । स्नातकव्रतं चतुर्थार्थायोक्तम् । अभोजनं तदहस्पोषणम् ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । वेदोदितानामग्निहोत्रादीनां स्नातकव्रतानि पञ्चमहायज्ञादीनि ॥ २०२ ॥

(७) मणिरामः । अभोजनं एकाहम् ॥ २०२ ॥

(८) गोविन्दराजः । वेदोदितानामिति । वेदविहितानां नित्यानां कर्मणां अग्निहोत्राणां अनाम्नातश्रौतविषयप्रायशिच्चतानां परस्तेषेऽस्तातकव्रतानां च वैर्णीं धारयेद्य-ष्टिमित्याद्युक्तानामकरणे उपवासः प्रायशिच्चत्तम् ॥ २०२ ॥

(९) भाश्चिः । नित्यानां प्रधानकर्मणामग्निहोत्रादित्यामतिवर्तने अभोजनम् । श्रौतं च नानार्थत्वात् समुच्चीयते । गुणकर्मणां वा । स्तातकव्रततोषे चानिदिष्टप्रायशिच्चत्तमिदभेव रथात् ॥ २०२ ॥

हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः ॥

स्नातद्वाऽनन्दनहुः शेषमभिवादा प्रसादयेत् ॥ २०३ ॥

(१) नेधातिथिः । सक्रोधाक्षेपे हुङ्कारेण हुङ्कुरुते 'तृष्णीमास्त्र हुं मा एवं वादीः' इत्येवमादिवर्थक्रियासु तत्त्वेषाद्यार्थं हुङ्कारकरणम् । ब्राह्मणस्य ज्येष्ठस्य समस्य कनीयसे वा शिष्यस्य पुत्रस्य वा । तथा गरीदसस्त्वंकारत्युक्त्वा—'त्वमेवमात्य,' 'त्वयेदं कृतम्' । एकवचनान्तयुष्मच्छब्दोच्चारणे प्रायशिच्चत्तमेतत् । प्रथमादिविभित्तिर्विवक्षिता । तथा च समाचारो गुरुर्वा द्युष्मास्त्वादिवहुक्त्वनं प्रयोक्तव्यमिति । स्नातद्वाऽनशनम् प्रातर्भक्तत्यागः । अभिवाद्य उपसंग्रहणं कृत्वा । प्रसादयेत् त्रोधं त्याजयित्वा सायमशनीयात् ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गरीयसो गुरोत्राहाणस्यापि हुङ्कारं त्वंकारं चोक्त्वा तथाऽगरीयसेषोपि ब्राह्मणस्य तद्द्वयमुक्त्वा स्नातवेत्यादिप्रायशिच्चत्तम् कुर्यात् । अहशेषमहोरात्रस्य शेषम् ॥ २०३ ॥

(३) कुल्तुकः । हुं तृष्णीं स्थीयतामित्याक्षेपं ब्राह्मणस्य कृत्वा त्वङ्कारं च विद्याद्यधिकस्योक्त्वाऽभिवादनकालादारभ्याहशेषं यावस्त्वाभोजननिवृत्तः पादोपग्रहणेनागतकोपं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच हुङ्कारेति । गरीयसो गुरोः । अहशेषं उपोषणं कृत्वेत्यर्थः । अभिवाद्य प्रणांति कृत्वा । प्रसादयेतदात्मनि प्रसादमुत्तादयेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः । 'गुरुं हुङ्कृत्य त्वंकृत्य विप्रं निजित्य वादतः । बध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसादोऽन्तेदिनमिति' ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । प्रसादयेत् ब्राह्मणं गरीयांसञ्च ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । गरीयसः ज्येष्ठस्य ॥ २०३ ॥

(७) मणिरामः । अहशेषं यस्मिन् समये त्वंकारं हुङ्कारं च ब्राह्मणस्य कृतं तत्त्वात्मय आसायं स्नात्वा अनशनन्भोजनरहितः अभिवाद्य पादोपग्रहणं कृत्वा प्रसादयेत् ॥ २०३ ॥

(८) गोविन्दराजः । हुङ्कारमिति । हुमित्येवं सरोषं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वमित्येवं च वित्ताद्यधिकस्योक्त्वैव एतत्कारणकालावशिष्टमहरभुज्जानः स्नानं कृत्वा तं पादोपसंग्रहणेन अपगतकोपं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

(९) भारचिः । विशिष्टस्नानचोदने यं नित्यादधिका निमित्तकीर्ति विजेया ॥ २०३ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वाबध्य वाससा ॥

विवादे च विनिजित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । तृणेन पीडकरेणापि ताडयित्वा प्रहृत्य । वास्तसार्डप कण्ठे मृदुस्पर्शन बद्धवा । विवादे लौकिके कलहे विनिजित्य । प्रणिपत्य न त्रेण भूत्वा प्रसादयित्व्यः । वादजल्योऽस्तु नायं विधिः ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाससा कण्ठे बद्धवा संपदाव वात्वेयतत्कार्यच्छिररत्नादिनियतः लवुगुरुनियमातिक्रमापेक्षया योज्यं अत प्रकृतयांश्चाहृणगरीयसोः कर्मत्वेन ग्रहणम् ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । प्राकृतं ब्राह्मण तृणेनापि ताडयित्वा कण्ठे वाबद्धय वाससा च वाक्कलहेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । ताडयित्वा ब्राह्मणभित्येव ॥ २०४ ॥

(७) मणिरामः । ब्राह्मणं तृणेनापीत्यादिकं छृत्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

(८) गोविन्दराजः । ताडयित्वेति । विवादेनापीति । प्राकृतं ब्राह्मणं गरीयांस च कोपात्तृणेनाप्याहृत्य कण्ठे च वस्त्रेणाबध्य कलहे च जित्वा प्रणिपातेनापगतक्रोधं कुर्यात् ॥ २०४ ॥

(९) भारचिः । विवादश्च लौकिको वा कलहो विजेयः, नेतरः, तस्य वादसंज्ञत्वात् । न परिहासतः ॥ २०४ ॥

अवगूर्यं त्वबदशतं सहस्रमभिहृत्य च ॥

जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथिः । अवगूरणप्रतिषेधोऽथम् । परिशिष्टोऽर्थवादः । जिघांसया हन्तु-मिच्छ्या दण्डादिकमुद्यम्य । संवत्सरशतं नरकेष्वास्ते । अभिहृत्य प्रहारं दत्त्वा । सहस्रं संवत्सराणाम् । जिघांसया, न परिहासतः ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जिघांसया मारणेच्छ्या । अवगूर्यं दण्डाद्युद्यम्य । अभिहृत्य दण्डादि निपात्य ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य हननेच्छ्या दण्डमुद्यम्य वर्षशतं नरकं प्राप्नोति दण्डादिना पुनः प्रहृत्य वर्षसहस्रं नरकं प्राप्नोति ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । यो ब्राह्मणायावगुरेतं शतेन यातयादिति श्रुतिमाश्रित्य ब्राह्मण-वगोरणादौ नरकं जाप्यन्नायाश्चित्तमाह अवगूर्येति चतुर्भिः । अवगूर्यं दण्डमुद्यम्य । अबदशतं अब्दाभान् शतं अभिध्याप्य नरकं प्रतिपद्यते । एवमुत्तरतः ॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणावगुरादिषु प्रायशिच्चतं वक्तुं तन्निमित्तं पापकलं तावत् श्लोका-भ्यामाह अवगूर्यं त्वबदशतमिति । अवगूर्यं प्रहर्तुं हस्तादिकमुद्धृत्य ॥ २०५ ॥

(७) मणिरामः । जिधांसदा अवगूर्यं ब्राह्मणस्य मारणेच्छया दंडमुद्यम्य ॥ २०५ ॥

(८) गोविन्दराजः । अवगूर्येति । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यम्य वर्षशतं नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहृत्य वर्षसहस्रं प्राप्नोति ॥ २०५ ॥

शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतले ॥
नावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके नजेत् ॥ २०६ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणस्य रुधिरं दण्डादिप्रहृतेण भूमौ पतितं यावत्पांसून् रजो-उवयनान् संगृह्णाति तावन्ति संवत्सरसहस्राणि तस्य जदयिता नरके ब्रजेद्वर्तत् । अवमायथं ब्रादः ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संगृह्णाति संग्रहीतुं योग्यं भवति । द्विजन्मनो विप्रस्य । तत्कर्ता शोणितोत्पादकः ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रदृतस्य ब्राह्मणस्य रुधिरं यावत्संख्याकान्तरजःकणान्मूमौ पिण्डीकरोति तावत्संख्याकान्ति वर्षसहस्राणि तच्छोणितोत्पादको नरके वसेत् ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डादिनोत्पादितं संगृह्णाति पिण्डीकरोति ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । द्विजन्मनः द्विजोत्तमस्य ॥ २०६ ॥

(६) मणिरामः । शोणितं ब्राह्मणस्य ॥ २०६ ॥

(८) गोविन्दराजः । शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति द्विजन्मनः । ब्राह्मणस्य प्रहृते सति तत्संवन्धिरुधिरं यत्सहस्रायाकान् भूमौ रजःकणान् पिण्डीकरोति तत्संख्याकानि वर्षसहस्राणि तच्छोणितोत्पादयिता नरकं आस्ते ॥ २०६ ॥

(९) भारुचिः । प्रायश्चित्तमिदानीं तस्य कर्मणो विवक्षन्निदमाह ॥ २०६ ॥

अवगूर्यं चरेत्कुच्छुमतिकुच्छुं निपातने ॥

कुच्छातिकुच्छौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥ २०७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रायश्चित्तमेतत् । 'ब्राह्मणरजः कृत्वेति' शोणितोत्पादादादन्यवैतत् । यदि वा तेनेदं विकल्प्यते ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । फलमुक्त्वा प्रायश्चित्तमाह अवगूर्येति । कुच्छुं प्राजापत्नम् । कुच्छातिकुच्छौ पूर्वधीर्वितौ ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यमने कुच्छुं कुर्यात् । दण्डादिप्रहृते दत्तेऽतिकुच्छुं वक्ष्यमाणं चरेत् । रुधिरमुत्पाद्य कुच्छातिकुच्छौ कुर्वीत ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तेषु त्रिषु प्रायश्चित्तमाह अवगूर्येति । अवगूर्यं दण्डमुद्यम्य ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । अत्र प्रायश्चित्तमाह अवगूर्धं चरेत्कृच्छ्रमिति ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणे अवगूर्धं दण्डमृत्याप्य कृच्छ्रं चरेत् ॥ २०७ ॥

(७) मणिरामः । निपातने दंडनिपातने ॥ २०७ ॥

(८) गोविन्दराजः । अवगूर्धेति । ब्राह्मणस्य दण्डाद्युम्यं प्राजापत्यं कृच्छ्रं कुर्यात् । दण्डादिपथारं दत्त्वातिकृच्छ्रं वक्ष्यमाणं चरेत् । सूधिरमृत्याद कृच्छ्रातिकृच्छ्री कुर्यात् ॥ २०७ ॥

(९) भाश्चिः । सर्वो बाह्यणादिवर्णः । “ब्राह्मणस्य रुज़ाकृत्य”मिति चैतज्जातिभ्रंशक-रमध्य उपदिष्टम् । यतस्तदीयेन प्रायश्चित्तानां कृच्छ्रातिकृच्छ्री विकल्पितां स्थातान् ॥ २०७ ॥

अनुकृतनिष्ठकृतीनां तु पापानामपनुह्ये !!

शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुकृता निष्ठकृत्यः प्रायश्चित्तानि येषां विकर्मणाम् । यथा चाण्डलादिप्रतिलोमवर्धे । तत्र वाल्पयेत् । “ननु चाताप्युक्तं किंचिदेव तु विप्राय दद्याद् स्थिमतां वधे’ इति” । अनस्थिराहच्यव्यक्तिकुद्रजन्तुप्रायास्तत्वस्थिमन्तो गृह्यन्ते । महाकायानां तु नैष विधिः । “ननु चत्वारो वर्णा ‘नास्ति पंचम’ इति शूद्रप्रभेदा एव प्रतिलोमाः” । यदि नाम पंचमो वर्णो न जातो नैतावता शूद्रैस्तैर्भवितव्यम् । तेषांमपि लक्षणस्य नियतत्वात् ‘समानजात्यामूढायां जातः शूद्र’ इति वर्णसंकरजाश्चैते । तंस्मात् शूद्रहृत्याप्रायश्चित्तम् । नापि ‘किंचिदेव तु विप्राय’ इत्यन्यस्तत्र कल्पनाया अनवसरः । शक्तिः प्रायश्चित्तिनस्तपसि । तथा किमयं तपसि समर्थं उत दाने । पापं च । हिंसाया विहितप्रायश्चित्तमेव । अभक्ष-भक्षणे तदेव । अथ पापरथ गुरुलघुभावोऽपेक्षणीयः । “ननु च गुरुलघुभावः पापस्य कथं ज्ञायेते? प्रायश्चित्तमहत्त्वादिति चेत् अनुकृतप्रायश्चित्तविषयेण कल्पना” । सत्यम् । अर्थवादे दोषातिशयश्रवणादगुरुत्वात् । तथा बुद्धिपूर्वानुष्ठाने च । किंच नेदमनुकृतनिष्ठकृतिविषयमेव प्रकल्पयेत्, उक्तेऽपि कल्पना कार्या । बुत एतत्? दण्डप्रायश्चित्तयोस्तुल्यत्वात् । दण्डेन चोक्तानुकृतविषयमनुज्ञायते । किं चैतस्मिन् व्यतिक्रमे गुरुलघूनामुपदेशात्तत्वावश्यं भावनीया कल्पना । अत उद्दिष्टानुद्दिष्टसर्वशेषोऽयम् ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तं कृच्छ्रादि प्रकल्पयेत् स्वयं विद्वानूहेत् । एतच्च सर्वं महापातकादिप्रायश्चित्तजातं शुद्धिविधिकायां विषयव्यवस्थायास्माभिः प्रपञ्चेनोक्तमतोऽत् पदार्थसात्रं प्रकाशितमिति ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लूकः । अनुकृतप्रायश्चित्तानां यथा प्रतिलोमवधादिकृतानां निर्हरणार्थं कर्तुः शरीरधनानि सामर्थ्यमवेक्ष्य पापं च ज्ञात्वा ज्ञानाज्ञानसङ्कटादवृत्त्यनुबन्धादिरूपेण प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

(४) रघवानन्दः । निमित्तनैमित्तिकभावमुपसंहरन्प्रायश्चित्तस्वरूपं प्रतिजानीते अनुकृतेति द्वाभ्याम् । अनुकृतनिष्ठकृतीनामननुष्ठितप्रायश्चित्तानां प्रकल्पयेत् परिषदिति शेषः ॥ २०८ ॥

- (५) नन्दनः । अनुकृतनिष्ठृतीनां मनुपदिष्टप्राप्यश्चित्तादीनाम् ॥ २०८ ॥
- (६) रामचन्द्रः । अनुकृतनिष्ठृतीनां अनुकृतप्राप्यश्चित्तानां पापं विचार्य ॥ २०८ ॥
- (७) मणिरामः । अनुकृतनिष्ठृतीनां पापानां प्रतिलोमवधादिकृतानाम् ॥ २०८ ॥
- (८) गोविन्दराजः । अनुकृतनिष्ठृतीनां मिति । अनुकृतप्राप्यश्चित्तानां पापानां प्रतिलोमवधादिकृतानां निर्हरणार्थं कर्तुः शरीरधनादि सामर्थ्यमदेश्यं पापं च ज्ञानाज्ञानसङ्कुदसंकुदावृत्यनुबन्धादिरूपेणावेक्ष्य वक्ष्यमाणप्राप्यश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

(९) भारहचिः । चाण्डालादीनां प्रतिलोमानां हिंसायामनुकृता निष्ठृतिः; अथवा कारणे कृतानुजायं च नोकृता निष्ठृतिः; ब्राह्मणवधादिष्टव्यगुणवदानादभिर्दन्तुः प्रीत्यर्थम् । एतेषु शक्तिं चावेक्ष्य साधनवयोऽवस्थाशरीरसामर्थ्यकृतामध्ययनविज्ञानादिकृतां च पापं च गुरुलघुताविशेषेण सप्रत्ययाप्रत्ययविशेषणं च । सप्रत्ययेऽपि च क्रोधाद्यनुबन्धेन प्राप्यश्चित्तं प्रकल्पयेदिति अर्थः । परिषद्धावरा व्यवरा वा । “अथवैकोऽपि वेदविद्मर्ममिति” वक्ष्यति ॥ २०८ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति ॥
तान्वोऽभ्युपायात्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २०९ ॥

(१) मेघातिथिः । “ननु चोक्ता एवाभ्युपायाः इह चान्द्रयणं इह प्राजापत्यं इह द्वादशावार्षिकमिति” । सत्यम् । संज्ञामादेण निर्दिष्टाः । इह तु स्वरूपं सेतिकर्तव्यताकमुच्यते । उपायं एवाभ्युपायाः । व्यपकर्षति अपमार्गिः । देवर्षोत्थादिः स्तुतिः । मानवग्रहणं सर्ववर्णर्थम् ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपायैः साधनैः ॥ २०९ ॥

(३) कुल्लूकः । यैर्हेतुभिर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तान्पापनाशहेतुन्देवर्षिपितृभिर्मनुष्ठितान्युभाकं वक्ष्यामि ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । व्यपकर्षति नाशयति देवर्षिपितृपदं भाविपरं तिर्यगधिकरणविरोधात् त तेषां प्राप्तदेवत्वानां तत्प्राप्यश्चित्ताधिकाराः । सेवितान्निर्णीतान्वा ॥ २०९ ॥

(५) रामचन्द्रः । मानवो यैरुपायैः एनांसि पापानि व्यपकर्षति तानुपायान् वः वक्ष्यामि देवर्षिपितृभिः सेवितान् ॥ २०९ ॥

(६) मणिरामः । यैरभ्युपायैः यैः हेतुभिः ॥ २०९ ॥

(७) गोविन्दराजः । यैरिति । यैः साधनैर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तानि साधनानि देवर्षिपितृभिः पापापनुत्यर्थं सेवितानि युष्माकं वक्ष्यामि ॥ २०९ ॥

(८) भारहचिः । मानवग्रहणं सर्ववर्णर्थम् । देवादिग्रहणं चार्धर्मक्षयोपायस्तुत्यर्थम् ॥ २०९ ॥

त्रयहं प्रातस्त्रयहं सायं त्र्यहमद्यादयाच्चित्तम् ॥

त्रयहं परं च नाशनीयात्प्राजापत्यं चरन्द्रिजः ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः : यद्यप्यहर्भुवं 'प्रात'स्तथापि पूर्वाङ्गकालो लक्ष्यते । द्वितीयाहृकाल-प्रतिवेधादस्य । प्रातःकालविधौ हि यद्युच्छया भोजनं प्राप्तं निवर्तते । केवलमत्यर्थे हि 'यत्पूर्वाङ्गे वा मध्यांदिने वा मनुष्याणामिति' अथाचित्तत्वाप्तमर्थित्वाद्वोजनम् । तदेव चेत्प्रातःकाले विधीयते तदा माध्यांदिनं निवर्तते, न सायंतनम् । अद्य पुनर्यदेव पौरस्त्वं पूर्वाङ्गमध्यांदिनकालायो-विकल्पितयोः प्राप्तं भोजनं तदेव पुनरुच्यमानं कालान्तरनिवृत्यर्थं संपदते । ब्रतत्वाच्चैतदेव युद्धम् । एकाहारता हि ब्रतपरिगणनायां सञ्चायते । तपश्चेदं तापयति दुःखयतीति । यदि च द्वितीयं भोजनं निवर्तते तत्र सायंतनं निवर्तते । अन्ये तु 'हृदिष्यान् प्रातराशानिति' स्वल्पपृथिमाणता भोजनस्य लक्ष्यत इत्याहुः । प्रातराशे हि स्वल्पं भूजंते । तच्छीलाः प्राञ्छत-पुरुषाः । तथा निष्ठे पाके भोजनात् प्राञ्छतभोक्तेति व्यदिशन्ति । सायमिति वाऽपरस्मिन् द्वये । ततोऽनन्तरं हात्तो द्विक्षयं वैदिकं यावद्भूज्यते तावदनुज्ञायते । उक्तं च स्मृतिकारैः 'ईषत् भूक्तवाऽर्थं संविशेत्' । अथाचित्तेऽपि हृषिक्षयभोजनमेकालिकं च । स्वगृहेऽपि 'दीयतां मे भोजनमिति' यत् भूत्यादय आज्ञायन्ते तदपि 'दाचित्तमेव' । प्रार्थनामात्रं याज्ञा, प्रेषणाध्येषणयोः साधारणम् । अतः स्वगृहेऽपि यद्भार्यादयोऽनुज्ञाता उपहरन्ति तथा भोक्तव्यं, न त्वन्यथेति ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रातः प्रातरेव । एवं सायम् । तथा अथाचितं यद्यथाचितं लभ्यते । अलाभे तूपवासः ॥ २१० ॥

(३) कुल्लूकः । प्राजापत्याच्च छृच्छ्रमाचरन्दिजातिराच्च दिनत्रयं प्रातर्भुज्जीति । प्रातः शब्दोऽयं भोजनानामौचित्यप्राप्तदिवाकालपरः । अत एव वसिष्ठः व्यहं दिवा भुड्कते नक्तमति च व्यहं व्यहमयाचित्तत्रयं व्यहं न शुद्धकत इति च छृच्छ्रः । आपस्तंबोऽप्याह व्यहं नक्ताशी दिवाशी च ततस्त्वयहं व्यहमयाचित्तत्रयत्वयहं नाशनाति किंचित इति छृच्छ्राद-शारात्स्य विधिः अपरं च दिनत्रयं सायं सद्यायामतीतायां भुज्जीत अन्यद्विनवयमयाचितं तावदन्तः भुज्जीत शेषं च दिनत्रयं न किञ्चिच्चदशनीयात् । अत ग्राससंख्यापरिमाणापेक्षायां पराशारः । सायं द्वाविशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विशतिस्त्वथा ॥ अथाचिते चतुर्विशतपरं चानशनं स्मृतम् ॥ कुकुटाण्डप्रमाणं च यावांश्च प्रविशेन्मुखम् ॥ एतं ग्रासं विजानीयाच्छुद्धयर्थं ग्रासोधनम् ॥ हविष्यं चान्नमशनीयाद्यथा रात्रौ तथा दिवा । तीस्त्रीण्यहानि शास्त्रीया-न्यासान्संख्याकृतान्यथा ॥ अथाचितं तथैवाद्यादुपवासस्त्वयहं भवेत् ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । प्राजापत्यादिस्वरूपमाह पञ्चदशभिः । व्यहं दिनत्रयं-व्याप्ति । प्रातः शब्दोऽत दिवा भोजनोचित्तकालपरः । अत एव वसिष्ठः । व्यहं दिवा भुड्कते नक्तमति च व्यहं व्यहमयाचितं व्यहमयुक्त इति छृच्छ्रः । तत्र ग्राससंख्यापरिमाणोपादाननि पराशरोक्तानि । सायं द्वाविशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विशतिः स्मृताः ॥ अथाचिते चतुर्विशतपरं चानशनं स्मृतम् ॥ कुकुटाण्डप्रमाणं तु यावान्वा प्रविशेन्मुखम् ॥ एतं ग्रासं विजानीया-च्छुद्धयर्थं कायशोधनमिति ग्रासपरिमाणम् ॥ हविष्यान्नः प्रातराशः सायमाशस्तथैव च । अथाचितं तथैवाद्यादुपवासस्त्वयहं भवेदिति हविष्यान्नादेर्ग्रासोपादानद्रव्यम् ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । प्राजापत्याख्यं कुच्छ्रम् ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राजापत्यभावं च्यहमिति । प्रातस्वयं नक्तं व्यहं अयाचितं अद्यात् । व्यहं परं नाशनीयात् उपवासत्यं एवं द्वादशदिनसाक्षण्यं एकं प्राजापत्यत्रतं चरन् द्विजः अयाचितान्नं परकीयादावं प्रातः स्वकीयान्नस्य पाचनम् ॥ २१० ॥

(७) मणिरामः । प्राजापत्यलक्षणमाह ॥ च्यहमिति ॥ प्राजापत्याख्यं कुच्छ्रं द्विजः दिनत्यं प्रातः दिनत्यं सायं दिनत्यं अयाचितं अश्नीयात् । परं च दिनत्यं न अश्नीयात् । एवं द्वादशदिनैः प्राजापत्याख्यं कुच्छ्रं भवति । प्रातःशब्दो दिवाभे:जनोचितकालवाची । तथा च वसिष्ठः । व्यहं दिवा भुक्ते नक्तमति च व्यहम् । अयाचितत्रतं व्यहं न भुक्त इति च कुच्छ्रः । अत्र ग्राससंख्यापरिमाणं पराशरोक्तं बोध्यं यथा “सायं द्वात्रिंशतिग्रासाः प्रातः षट्विंशतिस्तथा । अयाचितं चतुर्द्विंशत्परं चानशनं स्मृतम्” ॥ कुकुटांडप्रमाणं व योवांद्रव प्रविशेन्मुखम् । हविष्यं चान्नमश्नीयाद्यथा रात्रौ तथा दिवेति ॥ २१० ॥

(८) गोविन्दराजः । च्यहमिति । प्राजापत्याख्यं कुच्छ्रं द्विजातिः कुर्वन् व्यहमाद्यं दिनादावश्नीगादपरं व्यहं दिनान्ते भुज्जीतं । अन्यं व्यहमप्रार्थितमुपनतं अद्यात्परं व्यहान्नं किञ्चिद्भूक्षयेत् । अत्र हविष्यात्प्रातरसाविति गौतमस्मरणाद्विष्यमदितव्यम् । ग्राससंख्या च । सायं च द्वादशग्रासाः प्रातः पञ्चदशस्मृताः । षट्विंशतिर्याच्याः स्युः परं निरशानं स्मृतं इति पाराशरोक्त्या विज्ञेयम् ॥ २१० ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥

एकरात्रोपवासश्च कुच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥२११॥

(१) सेशातिथिः । गोमूत्रादीनां कुशोदकानां समाहारमाहुरेकस्मिन्नहनि । एकरात्रोपवासश्च । ततो द्वयं सांतपनम् । अन्ये तु प्रत्यहमेकं भक्षयितव्यं, सहतस्याश्रुत्वात् । अतः सप्ताहानि ‘सांतपनम्’ । द्वावप्येती पक्षौ स्मृत्यन्तरे परिशृग्हीतौ ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षीरादि तयमपि गोरेव । कुशोदकं कुशमिश्रजलम् । एतत्सर्वमिलितमेकस्मिन्दिने प्राशयोत्तरेद्युपवसेत् ॥ २११ ॥

(३) कुल्लूकः । गोमूत्रादीकीकृत्यैककस्तिन्नहनि भक्षयेन्नान्यतिंकिंचिद्यात् । अपरदिने चोपवास इत्येतत्सान्तपनं कुच्छ्रं स्मृतम् । यदा तु गोमूत्रादिष्ट् प्रत्येकं षट्दिनान्युष्मभुज्य सप्तमे दिने चोपवासस्तदा महासान्तपनं भवति । तथा च याजवल्क्यः ॥ कुशोदकं च गोक्षीरं दधिमूत्रं शक्तुतम् ॥ जग्धवा परेह्युपवसेत्कुच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥ पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षड्हः सोपवासिकः ॥ सप्ताहेन तु कुच्छ्रोऽयं महासान्तपनं स्मृतम् ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । सांतपनं लक्षयति गोमूत्रमिति । गोमूत्रादिष्टकं मिश्रयित्वा एकस्मिन् दिने भक्षयतोऽपरस्मिन् दिनोपवासेन सान्तपनं द्वयहःसाक्ष्यम् । एतदेव महासान्तपनं गोमूत्रादिप्रत्येकं प्रत्यहं भोजने एकोपवासश्च ॥ कुशोदकं तु गोक्षीरं दधि मूत्रं शक्तुत् वृतम् । जग्धवा परेह्युपवसेत् कुच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षड्हः सोपवासकः ॥ सप्ताहेन तु कुच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृत इति याजवल्क्योक्ते: ॥ २११ ॥

(५) नन्दनः । षडज्ञानि षडहानि धथात्रम् गोमूत्रादीनद्यात् ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोमूत्रादीन् षडध्येकीकृत्य पीत्वा आहारान्तररहितस्तिष्ठेत् परे-
द्युरुपवसेदिति दिनद्युसाध्यः कृच्छ्रः ॥ २११ ॥

(७) मणिरामः । सांतपनकृच्छ्रमाह । गोमूत्रादिपडेकीकृत्य प्रथमदिने भक्षयेत् ना-
न्यत्विच्छित् अपश्चिन्ते उपवासः एतत्सांतपनालंबं कृच्छ्रम् । यदि गोमूत्रादिकमेकैकं पृथक् षड्
दिनेऽपभुज्य सप्तमे दिने चोपवासः तदा महासांतपनं भवति । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ।
पृथक् सांतपनार्दद्वये । षडः सोपवासकः, सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासांतपनं स्मृतं
इति ॥ २११ ॥

(८) गोविन्दराजः । गोमूत्रमिति । गोमत्रं गोमयं गोक्षिरं गोदधि गोमृतदर्भक्वयिते-
दकानां प्रत्यहेकं चोपवासं कुर्यात् । इत्येवं सात्ताहसेकस्मिन्नहन्येतानि सर्वाणि पिवेदेकं
चोपवासं कुर्यात् । इत्येवं व्यहं याज्ञवल्क्य उभयदर्शनादित्येषः सांतपनाख्यः कृच्छ्रः
स्मृतः ॥ २११ ॥

(९) भार्हचिः । कृच्छ्रसाध्यत्वात् कृच्छ्रप्रतिमोवचनाद् वा कृच्छ्रम् ॥ २११ ॥

एकैकं ग्रात्मशनीयात्त्रयहाणि त्रीणि पूर्ववत् ॥
त्र्यहं चोपवसेदंत्यमतिकृच्छ्रं चरन्दिजः ॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्ववदिति प्राजापत्यविधिमतिदिशति । एषेवं कालेष्वैकैकं
ग्रात्मशनीयात् ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्र्यहानि त्रीणि पूर्ववत् व्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं व्यहमयादया-
चित्तमिति ॥ २१२ ॥

(३) कुल्लूकः । अतिकृच्छ्रं द्विजातिरनुतिष्ठन्नातः सायमयाचितादिरुपेणैकैकं ग्रासं
त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् अथच्च व्यहं न किञ्चदभुज्जीत ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिकृच्छ्रं लक्ष्यति एकेति । त्र्यहाणि त्रीणि नवदिनानि ।
पूर्ववत् प्रातःसायमयाचितमिति पूर्वैकत्वत् ग्रासमत्र पाणिपूर्णदम् । अथमेवातिकृच्छ्रः
स्यात्पाणिपूर्णत्रिभोजन इति याज्ञवल्क्योक्ते ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । त्र्यहाणि त्रीणि नवदिनानीत्यर्थः पूर्ववत्प्राजापत्यवत् ॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रीणि व्यहाणि नवदिनानि च पूर्ववत् तु पुनः अन्यव्यहमुपवसेत् ।
एवं द्वादशदिनसाध्यमतिकृच्छ्रम् ॥ २१२ ॥

(७) मणिरामः । अतिकृच्छ्रमाह एकैकमिति । अतिकृच्छ्रं द्विजः चरन् पूर्ववत् प्रातः
सायमयाचितेन व्यहानि एकैकं ग्रासं अशनीयात् अन्यं च व्यहं उपवसेत् । एवं षट् दिनरैति-
कृच्छ्रो भवति ॥ २१२ ॥

(८) गोविन्दराजः । एकैकमिति । व्यहं चोपवसेदन्यदिति । अतिकृच्छ्राख्यकृच्छ्रं

द्विजातिः कुर्वन् प्रातः साधमया चित्तहृषेणैकैकं ग्रासं तीणि व्यहान्यश्नीयात् । अन्यच्च इयं न किञ्चिद्भुञ्जीत ॥ २१२ ॥

तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ॥ प्रतित्रयं ह पिबेदुष्णानस्कृतस्नायी समाहितः ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । तेष्वेव कारिणु ज्ञातीनि यावता न तितृष्णितर्मवति । ब्रह्मित्वारिमाणं पट्टचते । 'अपां पिबेत् त्रिपलं पलमेकं तु सप्तिः । पथः पिबेत् द्विपलं त्रिपलं चोष्णमारुतम्' । सकृतस्नायीति तिरह्नः विर्निशाधामित्यस्यापदादः ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जलादिवतुष्टयस्यैकैकं व्यहं व्यहं पिबेत् । तस्योष्णत्वमतिसमीपे लग्ननादिनोत्पादितव्यग् ॥ २१३ ॥

(३) कुल्लूकः । तप्तकृच्छ्रं चरन्विजातिः व्यहमुष्णोदकं व्यहमुष्णक्षीरं व्यहमुष्णघृतं व्यहमुष्णवायुमेकवारं स्नानं कुर्वन्संयमवान्विते । अत्र पराशरोक्तो विशेषः ॥ पट्टपलन्तु पिबेदम्भस्त्रिपलन्तु पथः पिबेत् ॥ पलमेकं पिबेत्सप्तिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । तप्तकृच्छ्रं लक्षयति तप्तेति । प्रतित्रयं ह प्रत्येकं द्रवयं क्रमेण व्यहं पिबेदित्यन्वयः । अनिलपदमेकरातोपवासपरम् । सङ्कृतिप्रवेत्सङ्कृतस्नायाच्चेत्यन्वयः ॥ तप्तक्षीरघृताम्बूनां प्रत्येकं प्रत्यहं पिबेत् ॥ एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्रं तु यावकमिति याज्ञवल्क्योक्तोः । द्रव्यपरिमाणं तु ॥ पट्टपलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पथः पिबेत् ॥ पलमेकं पिबेत्सप्तिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयत इति पराशरोक्तं सर्वत्र ॥ २१३ ॥

(५) रामचन्द्रः । दुर्घवसपिरुदकानां तप्तानामेकैकं प्रतिदिवसं पिबेत् परेयुः उपवसेत् । एवं दिवसचतुष्टय [त्रय] साधयं तप्तकृच्छ्रम् ॥ २१३ ॥

[अपां पिबेच्च त्रिपलं पलमेकं च सप्तिः ।
पथः पिबेत् त्रिपलं त्रिमात्रं चोक्तमानतः] ॥ १ ॥

(६) मणिरामः । तप्तकृच्छ्रमाह ॥ तप्तकृच्छ्रमिति । उज्जान् जलक्षीरघृतानिलान् । प्रतित्रयं ह दिनत्रयमुष्णजलं व्यहमुष्णक्षीरं दिनत्रयमुष्णवायुं पिबेदित्यर्थः । स्नानं च प्रत्यहमेकवारं कुर्यात् । एवं द्वादशदिनैः तप्तकृच्छ्रो भवति । पट्टपलं तु पिबेदभः त्रिपलं तु पिबेत्यथः । पलमेकं पिबेत्सप्तिः तप्तकृच्छ्रं विधीयत इति पराशरोक्तः विशेषोऽपि ज्ञेयः ॥ २१३ ॥

(७) गोविन्दराजः । तप्तकृच्छ्रमिति । तप्तकृच्छ्राख्यकृच्छ्रं ब्राह्मणादि कुर्वन् व्यहमुदकं क्षीरघृतवायुनुष्णानां पिबेत् । त्रिपलं तु ह्यपः पीत्वा त्रिपलं तु पथः पिबेत् । सप्तिः पलमेकं तु त्रिमात्रं चोष्णमारुतम् । इति पराशरोक्तपरिमाणानामेकवारं स्नानं कुर्वन् संयमवान् पिबेत् । उष्णमारुतं उष्णोदकं वा ॥ २१३ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ॥

पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । यतात्मा संयतेन्द्रियो गीतादिशब्दश्रवणेष्वनभिलाषी । अप्रगत्तस्तत्त्वः । अर्थवादोऽथम् । सर्वकृच्छ्रेष्ठस्य धर्मस्य विहितत्वात् ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यतात्मनो जितेन्द्रियस्य । अप्रमत्तस्य ब्रताङ्गविस्मृतिशून्यस्य । एतच्च द्वयं पराके आवश्यकमङ्गमित्येतदर्थं साधारणमपि ब्रताङ्गमुक्तम् ॥ २१४ ॥

(३) कुल्लूकः । विगतानवधानस्य संयतेन्द्रियस्य द्वादशाहमभोजनमेव पराकार्यः कृच्छ्रः । सङ्केतावृत्तितारतम्येन गुरुरुपुसमफलपापापनोदनः ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । परान्तं लक्षयति यतेति । यतात्मनो जितेन्द्रियस्य । सर्वपापनोदन इति गुरुरात्मकत्वःपे प्रायिच्चित्तातिदेशार्थम् ॥ २१४ ॥

(५) नन्दनः । पराकाशनद उत्तामवनः ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वादशाहं अभोजनं द्वादशाहोवासेन पराकार्यः भवति ॥ २१४ ॥

(७) मणिरामः । पराकाशकृच्छ्रमाह । यतात्मन इति ॥ यतात्मनः यतेन्द्रियस्य । अप्रमत्तस्य सावधानस्य ॥ २१४ ॥

(८) गोविन्दराजः । यतात्मान इति । विगतान्नाभिलाषस्य संयतेन्द्रियस्य यत् द्वादशाहमभोजनं तत्पराकार्यः कृच्छ्रः पापापेक्षया सङ्केतावृत्तितारतम्येन प्रकाशाप्रकाशगुरुरुपुसमकलपापानामपनोदकः ॥ २१४ ॥

(९) भारुचिः । स चायं कृच्छ्रातिकृच्छ्रो गौतमीयोऽभिहितः ॥

एकैकं ह्यासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ॥

उपस्पृशंस्त्रिष्वद्यमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । चतुर्दश्यामुपोष्य श्वोभूतायां पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासानश्नीयात् । ग्रासप्रमाणं चास्थाधिकारेण ग्रासानुभवंते च 'आप्यायस्व सन्ते पापांसीति' (गौ०५) स्मृत्यन्तरोक्तो विधिरपेक्षितव्यः । एकणास्वत्वात्स्वस्मृतीनामसति विरोधे समग्रं योज्यम् । विरोधे तु विकल्पः । प्रतिपदमारम्येकैकं ग्रासं दिवसे दिवसे ह्यासयेत् । प्रतिपदि चतुर्दश द्वितीयायां तयोरदशेत्यादि यावच्चतुर्दश्यामेको ग्रासो भवति । ततोऽमावास्यायामुपोष्य प्रतिपदेकं ग्रासमश्नीयात् । द्वितीयायां द्वावेवमेकैकं वर्धयेद्यावत्पौर्णमास्यां पञ्चदश भवन्ति । उपस्पृशन्स्तानं कुर्वन् । त्रिवर्षणं प्रातर्मध्यंदिनापराह्नेषु । 'त्रिनिशायामिति' निवर्तते विशेषविहितत्वात् ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकैकमिति पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासान्भुक्त्वा प्रतिपदप्रभृत्येकैकं ग्रासापचयः । अमावास्यायां मध्ये उपोष्य प्रतिपदादि एकद्विकमेण ग्रासवृद्धया पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासा इत्यर्थः । विष्णः ग्रासः ॥ २१५ ॥

(३) कुल्लूकः । सायप्रातर्मध्याह्नेषु स्नानं कुवणिः पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासानशित्वातः कृष्णप्रतिपत्क्रमेणैकैकं ग्रासं ह्यासयेत्या चतुर्दश्यामेको ग्रासः संपद्यते । ततोऽमावास्याया-

मुपोष्य शुक्लप्रतिपत्रभूतिपिरेकैं ग्रासं वृद्धि नयेदेवं पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासाः संपद्यन्ते । एतत्पिपीलिकामध्याख्यं चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । चान्द्रायणस्य लक्षणमाह एकैकेति द्वाभ्याम् । पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासानशित्वा कृष्णपक्षप्रतिपत्रनेणैकैं ग्रासं हासयेदगावास्यायामुपोषणमेव । ततः शुक्लप्रतिपदारभ्य पौर्णमास्यन्तमेकैकैकैमेण पञ्चदशग्रासान्वर्धदेविति । पिपीलिकामध्याख्यमिदं कृष्णपक्षादिनियतम् ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । अथ चान्द्रायणमाह एकैकमिति । कृष्णे कृष्णपक्षे ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । शुक्ले एकं पिण्डं केवलं वर्धयेत् । च पुनः कृष्णे एकं पिण्डं हासयेत् । त्रिष्वदणं त्रिकालस्नानं वसिष्ठः ॥ । एकैकं वर्धयेत्पिण्डं शुल्के कृष्णे च हासयेत् । इदुक्षये च भुज्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥ २१५ ॥

(७) मणिरामः । चान्द्रायणमाह । एकैकमिति ॥ त्रिष्वदणं उपस्पृशन् प्रातर्मध्यात्त-सायंकालेषु स्नानं कुर्वाणः । कृष्णे कृष्णपक्षे । शुक्ले शुक्लपक्षे ॥ २१५ ॥

(८) गोविन्दराजः । एकैकमिति । सायंप्रातर्मध्याहेषु स्नानं कुर्यात् । पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रास्त् ग्रासप्रमाणं दात्याविकारेणेति गौतमोक्तप्रमाणानशीघ्रात् । ततः कृष्णपक्षे प्रतिपत्रभूति एकैकग्रासापचयं कुर्यात् । यावच्च चतुर्दश्यामेकग्रासमशीघ्रात्, अमावास्यायां चोपोष्य ततः प्रतिपत्रभूति शुक्लपक्ष एकैकं ग्रासं वृद्धि नयेद्यावत्पौर्णमास्यां पञ्चदशेत्येतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणं चरेत् ॥ २१५ ॥

एतमेव विधि कृत्स्नमाचरेद्यवस्थम् ॥

शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं चरतम् ॥ २१६ ॥

(१) नेधातिथिः । यवमध्यमेऽमावास्यायामुपोष्य प्रतिपद्येको ग्रासः । द्वितीयस्यां द्वौ यावत् पौर्णमास्यां पंचदशः । पुनः प्रतिपदमारभ्य कृष्णपक्ष एकैकग्रासापचयो यावदमावास्यामुपवासः ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमावास्यायाः प्रतिपदाद्येकैकग्रासवृद्धया पञ्चदशग्रासान्पौर्णमास्यां भुक्त्वा एकैकापचयेन प्रतिपदादिवृद्धेनोपवास इत्थर्थः ॥ २१६ ॥

(३) कुल्लूकः । एतमेव पिण्डहासयवृद्धितिवरणस्नानानात्मकं विधानं यवमध्याख्ये चान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा संयोगिन्द्रियश्चान्द्रायणमनुतिष्ठन्नाचरेत् । ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्यैकैं पिण्डं वर्धयेत् । यथा पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासाः संपद्यन्ते ततः कृष्णप्रतिपदमारभ्यैकैकम् पिण्डं हासयेद्यथाऽमावास्यायामुपवासो भवति ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । शुक्लप्रतिपदारभ्य पौर्णमास्यन्तं पञ्चदशग्रासान्वर्धयित्वा ततः कृष्णप्रतिपदारभ्यैकैं ग्रासं हासयित्वाऽमावास्यायामुपोषणमिति यवमध्याख्यम् ॥ । तिथिवृद्धया चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसमितान् ॥ एकैकं हासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन्निति याज्ञवल्क्योक्ते: ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । यवमध्याख्यचान्द्रायणमाह एतमेवेति ॥ २१६ ॥

(६) मणिरामः । यवमध्याख्यचान्द्रायणमाह । एवमेवेति । शुक्लपक्षादि शुक्ल-प्रतिपदनारभ्य एवमेव विद्यि कृत्वा पिडहासवृद्धिविषवणस्तनानात्मकं यवमध्यचान्द्रायणं चरन् नतं चरन् आचरेत् ॥ तथा च शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकैकं पिड वर्द्धयेत् पौर्णमास्यां यथा पंचदश ग्रासा भवन्ति तुनः कृष्णप्रतिष्ठितमारभ्य एकैकं हासयेत् यथा अमावास्यामुपवासो भवतीत्यर्थः ॥ २१६ ॥

(७) गोविन्दराजः । एवमेवविद्यि कृतस्तनानात्मकं विधानं यवमध्यमाख्यचान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा कृतनियमः एतद्यवमध्याख्यं चान्द्रायणग्रन्थनुतिष्ठन् कुर्यात् । प्रतिष्ठितेकं ग्रासं द्वितीयायां द्वौ वातपौर्णमास्यां पञ्चदशायानीयान्तः प्रतिपत्प्रशूति एकैकप्रासापचयं कुर्यात् यावच्चतुर्दश्यामेकः पश्चादमावस्यामुपवासं इति ॥ २१६ ॥

अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यंदिने स्थिते ॥

नियतात्मा हृविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रत्यहं मासमष्टौ ग्रासान् कृष्णपक्षाद्वाऽरभ्य शुक्लपक्षाद्वा यतिचान्द्रायणं भवति । मध्यंदिने स्थिते प्रवृत्ते । पूर्वाङ्गपराङ्गौ वर्जयित्वेत्यर्थः । शिष्टं प्रसिद्धम् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतापि मास इति वर्तते । हृविष्याशीति सर्वव्रतसाधारणमप्यत्रोपदर्शितं अवश्यं काप्दुपचयदर्शनीयत्वात् ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । यतिचान्द्रायणमनुतिष्ठन् शुक्लपक्षात्कृष्णपक्षाद्वाऽरभ्य मासमेकं संयते-न्द्रियः प्रत्यहमष्टावष्टौ ग्रासान् मध्यंदिने भूज्जीत । मध्यंदिन इति गृहस्थब्रह्माचारिणोः सायंभोजननिवृत्यथैम् ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । यतिचान्द्रायणं त्वाह अष्टाविति । कृष्णपक्षाच्छुक्लपक्षाद्वारभ्य मासमेकं प्रत्यहमष्टौ ग्रासान्हृविष्यान्त्रस्य मध्यंदिनेऽश्नीयात् ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । यतिचान्द्रायणमाह अष्टाविति । हृविष्यपिण्डानित्यन्वयः ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥ २१७ ॥

(७) मणिरामः । यतिचान्द्रायणमाह ॥ अष्टाविति । शुक्लपक्षात् कृष्णपक्षाद्वा आरभ्य मासमेकं मध्यंदिने प्रतिदिनमष्टावष्टौ ग्रासान् अश्नीयात् ॥ २१७ ॥

(८) गोविन्दराजः । अष्टाविति । नियतात्मा हृविष्यस्येति । यतिचान्द्रायणाख्यं चान्द्रायणं कुर्वन्विगतान्नगन्धो हृविष्यस्य ओदनादेरष्टावष्टौ ग्रासान् मध्यात्मकाले समश्नीयात् ॥ २१७ ॥

चतुरः प्रातरशनैयातिपण्डान्विप्रः समाहितः ॥

चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र प्रातःशब्दोऽस्तमयसाहचर्चर्याद्यप्रत्यासन्नं कालं लक्षयति । अस्तमिते सूर्ये प्रदोष इत्यर्थः ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर इत्यत्रापि मास एवावधिः ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रातश्चतुरो ग्रासानशनीयात् अस्तमिते च सूर्ये चतुरो प्रातानभुञ्जीत एतच्छुचान्द्रायणं मुनिभिः स्मृतम् ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । शिशुचान्द्रायणं लक्षयति चतुरिति । शिशुभोजनकाले प्रातस्त्रघटिको त्रैयं इति स्मृतेः ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । शिशुचान्द्रायणमाह चतुर इति ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुरः पिण्डान्दातरशनीयात् चतुरोऽस्तमिते सूर्ये एतच्छुचान्द्रायणं भवेत् ॥ २१८ ॥

(७) मणिरामः । शिशुचान्द्रायणमाह । चतुर इति ॥ २१८ ॥

(८) गोविन्दराजः । चतुर इति । शिशुचान्द्रायणाख्यं चान्द्रायणं ब्राह्मणादि कुर्वेच्चतुरो ग्रासान् दिनादौ चतुरश्चादित्येऽस्तंगते संयमितात्मा समशनीयात् ॥ २१८ ॥

यथाकथंचित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ॥

मासेनाशनन्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । कस्मिमश्चिद्विसं चतुरो ग्रासान् कस्मिमश्चद्वादश कस्मिमश्चित्राशनाति यथाकथंचित् त्रिशत्रात्री प्रवृत्तिः । यदि कस्मिमश्चत् षोडश । अयं तु नियमः तिस्रोऽशीतीमसिनेति द्वे शते चत्वारिंशदधिकाशतद्वयमित्यर्थं

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकैकदिनभोज्यग्रासनियमं विना चत्वारिंशदधिकाशतद्वयमित्यर्थं ग्रासानां मासेन भोजनात् अपरं चान्द्रायणम् । पिपीलिकमध्ये हि प्रथमे चान्द्रायणे पौरीमास्यामारमध्ये पञ्चदशग्रासा अधिका भुक्तास्तः सह तिस्रोऽशीतीयो भवन्ति तदपेक्षयैव यतिशिशुचान्द्रायणयोरत्र ग्रासाशीतिव्ययोपयोगः । यदमध्ये तु पञ्चविंशत्यधिकग्रासशतद्वयमेव ॥ २१९ ॥

(३) कुल्लूकः । नीवारादिहविष्यसंबन्धिनां ग्रासानां द्वे शते चत्वारिंशदधिके कदाचिद्दृश कदाचित्पञ्चकदाचित्पिण्डान्मासेन संयतवानभुञ्जानश्चन्द्रोकतां याति । एवं पापक्षयार्थमध्युदयार्थं चेदमुक्तम् । अत एव याज्ञवल्क्यः । धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ कृच्छ्रकृच्छ्रमंकामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥ अतः प्राजापत्यादिकृच्छ्रमप्यभ्युदयफलमिति याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । यथाकर्थच्छुकलपक्षं वारभ्य न त्वनियमेन व्रतम् नियमस्पत्वात् । तिसोऽशीतीश्चत्वारिंशदधिकशतद्वयम् ॥ मेधातिथिस्त्वनियमपक्षः कदाचिच्चत्वारि कदाचिद्गेति । चन्द्रस्येति न्त्लोकतामित्यनेन चान्द्रायणस्य काम्यत्वमपि धर्मर्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकतामिति संवादात् ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । पिण्डवृद्धिहासौ भोजःकालनियमश्च पिण्डसंख्यानियमश्च नाश्रयणीय इति भूचितम् ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । हविष्यं पिण्डानां तिसोऽशीतीः चत्वारिंशच्छतद्वयसङ्ख्याकां २४० प्रासेन अशत् चन्द्रस्य सलोकतामेति । अष्टौ प्रत्यहमणीयादित्यर्थः । चत्वारिंशच्छतद्वयं इति ज्ञेयम् ॥ २१९ ॥

(७) मणिराम । तिसोऽशीतीः त्रिगुणाऽशीतिः । चत्वारिंशदधिकशतद्वयमिति यावत् । यथा कर्थचित् अनियमेन पिण्डानामशेन कदाचिद्विष्वासोऽशीति ज्ञेयम् ॥ २१९ ॥

(८) गोविन्दराजः । यथाकर्थचिदिति । निवारादि हविष्यान्नसंबन्धिनां हविष्याणां ग्रासानां च द्वे शते चत्वारिंशदधिके कदाचिदेकं कदाचित् पञ्च कदाचित्प्रोडश कदाचिद्विष्वास इत्येवमादि अनियमेन यथाकर्थचित् मासेन संयमवत् अशनंचन्द्रलोकं प्राप्नोति । अतश्चाभ्युदायर्थमप्येतत्कार्यम् ॥ २१९ ॥

एतद्वास्तथादित्या वसवश्चाचरन्वतम् ॥

सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२० ॥

(१) मेधातिथिः । एतच्चांद्रायणं व्रतं सर्वे देवाः समाचेहः, सर्वेषामकुशलानां विमोक्षाय । न केवलं यत्वैवोक्तानुकृतेष्वपि द्रष्टव्यम् । तदुक्तं ‘कृच्छ्रातिष्ठाच्छ्रौ’ चांद्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तं सर्वप्रायश्चित्तम् (गौ० १९.२०) । अवेदं संविहृते । यदेतत्सर्वप्रायश्चित्तवचनं कि तत्त्वेण सर्वेषां शोधनमुत योगसिद्धिन्यायेन प्रतिनिमित्तमावर्तत इति । उच्यते । यद्यप्येतत्प्रायं निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकावतिरिति तथापीदमनाम्नातप्रतिष्ठप्रायश्चित्तनिमित्तेष्वसंविदितेषु कृतसम्भावनायामाम्नायते । तत्र येषां तावत्सम्भावनामात्रेण शुद्धिः क्रियते, यथा संवत्सरस्त्वयैकमपीति, तत्र निमित्तस्यानिश्चित्तवादुपपत्तेः कुत आवृत्तिसंभवः । यथा सुप्तस्य परिवर्तनैः शायागात्सूक्ष्मप्राणिवधस्तथा नगरस्य रथ्यामु भ्राम्यतः परस्त्रिमुखसंदर्शनमा गृहप्राप्तेरसङ्क्षेत्रं संभवति । तादृग्विषये तत्त्वभाव एव युक्तः । दर्शितं चैतत् ‘अस्थन्वताम्’ इत्यादौ समुदायवद्य एकं प्रायश्चित्तमिति । याति च गरीयांसि पापानि तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तान्याम्नातानि । इदं च यथाप्रदर्शित एव विषये भवितुमहंति । महत्त्वाच्च नानावृत्तौ न्याय्य । तस्मात् संशितेष्वपि कर्थचित्प्रायश्चित्तेषु न निमित्तान्तरोत्पत्ती युक्त एव तत्त्वभावः । तथा च तन्त्रधर्मं एव न्याय्य इति दर्शयति ‘थदिवा च नक्तं चैनश्च कृम तस्याऽवयजनमसि स्वाहा । यस्त्वपंतश्च जाग्रतश्चैनश्च कृम तस्याऽवयजनमसि स्वाहा । यद्विद्वांस इत्यादि’ । यदिति च वीप्सायां युगपदशेषपापवर्जनं ‘मत्र वदन्ति’ ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकुशलं पापम् ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । एतच्चान्द्रायणाख्यं व्रतं रुद्रादित्यवसुमरुतश्च मर्हिषिभिः सह सर्वपापनाशाय गुरुलघुपापापेक्षया सङ्कृदावृत्तिप्रकारेण छत्रवन्तः ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तचान्द्रायणचतुष्टयेऽर्थवादमाह एतदिति । अत रुद्रायाभावित्वृत्यपेक्षया तथा च । श्रुतिः । अग्निर्बा अकामयत अक्षादोदेवानोमन्नादः स्थामिति ॥ सङ्कृतिकाभ्योष्टाकधालं निरवप्त् सोऽग्निरभवदित्यदृष्टाकपालवाग्निर्वापानन्तरं अग्निभावश्रुतेरिति । सर्वाकुशलमोक्षाय सर्वपापिनवृत्ये । पापोदेश्यकव्रतानामपि तन्त्ररीयकामत्वं न विद्धमिति । तथा च श्रुतिः ॥ यथान्नेन निमित्ते छायागन्धावनुपद्येते एवं धर्मवचिन्वानस्यार्थकामौ प्ररिध्यत इति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि ॥ धर्मर्थं दश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकाताम् ॥ कृच्छ्रकृच्छ्रमं कामस्तु महतीं श्रियमान्युदिति ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । एतकृच्छ्रादित्यतम् ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । रुद्रादयः सर्वे अकुशलमोक्षाय ॥ २२० ॥

(७) मणिरामः । एतत् । चान्द्रायणव्रतम् । सर्वाकुशलमोक्षाय सर्वपापनाशाय ॥ २२० ॥.

(८) गोविन्दराजः । एतदिति । रुद्रादित्यवसुमरुदृष्य एतच्चान्द्रायणाख्यं व्रतं प्रकाशाप्रकाशगुरुलघुसकलपापापनोदायं पापापेक्षया सङ्कृदावृत्तिरातम्येन छत्रवन्तः ॥ २२० ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वेष्वेतेष्वितिकर्तव्यतेयमुच्यते । सर्वहोमेष्वाज्यंद्रव्यमनुपात्तेद्रव्यविशेषे दर्शितम् । स्वयंग्रहणात्परकर्तुकता निवर्तेत । किंपुनरयं होमो लौकिकेऽग्नावनावसर्थस्य भवति नेति विचार्यते । इदमेव तावदिचार्यं कृताऽग्नौ होमः । प्रक्षेपावधिकस्त्यागो जुहोतेरर्थः । तत्र यस्मिन् कस्मिस्तिवदाधारे प्रक्षेपणे सिद्धत्येव 'होमः' । ततश्च स्थले जले वाऽग्नौ वा क्रियतां होमो गृह्यादिनमतस्तु न लौकिकेऽग्नौ होमः, ग्राम्याग्नौ तस्य तदोमप्रतिषेधात् । समाचारादग्निसिद्धिरिति चेत्समाचारं एव तर्ह्यन्विष्यताम् । गृह्याकारस्तत्प्रणीताग्न्यधिकारैः कृच्छ्रविधिषु होम आम्नातः । तदर्शनेनावसर्थस्य प्रायस्तिवत्तेनाहोमकाः कृच्छ्राः । अभ्युदयार्थिनस्तु नैवानग्निकस्य सन्ति, सर्वाङ्गोपसंहारेण फलसिद्धेः । अहिंसा । शिष्यभूत्याद्यभिताडवं न ताडनीयम् । सत्यं नर्मणाऽपि नानृतम् । यदि वा पुरुषर्थतया प्राप्तयोरङ्गस्त्वाय विधानम् । आर्जवमकूरता ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चान्द्रायणव्रतान्द्याह महाव्याहृतिभिरिति । तिसृष्टिः समस्ताभिरित्यर्थः । आज्यं हविरनादेशे इतिवच्चान्द्राज्येन होमः । आर्जवमवकताम् ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः । महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवः स्वरेताभिः आज्यं हविरनादेशे जुहोतिषु

विधीयत इति परिशिष्टवचनादाज्येन प्रत्यहं होमं कुर्यात् अहिंसा सत्याक्रोधाकौटिल्यानि चानुतिष्ठेद्वप्येतानि पुरुषार्थतया विहितानि तथापि व्रताङ्गतयाऽप्यमुपदेशः ॥ २२१ ॥

(४) राधवानन्दः । प्राजापत्यानां सर्वेषामुत्तराङ्गमाह व्याहृतीति चतुर्भिः । व्याहृत्यादिपञ्चकमाचरेदनुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥

(५) नन्दनः । अथ व्रतधर्मनाह महेति ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृच्छ्रचान्द्रायगनिधानाह महाव्याहृतिरिति । महाव्याहृतिभिः समस्ताभिः ॐः स्वाहा ॐः शुभः स्वाहा ५००० स्वः स्वाहा आभिर्होमः कर्तव्यः ॥ २२१ ॥

(७) नणिरामः । उक्तसर्वद्वये नियन्तानाह । भद्रेत्यादिना । महाव्याहृतिभिः भूर्भुवः-स्वरित्येताभिः । होमः आज्येन । 'आज्यं हविरनदेश' इत्युक्तत्वात् ॥ २२१ ॥

(८) गोविन्दराजः । नहाव्याहृतिरिति । महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवः स्वरित्येताभिः 'आज्यं हविरनदेश' इति सूतकारवन्दनात् आज्येन स्वयं प्रत्यहं होमं कुर्यात् । अहिंसान्त्यम-क्रोधाकौटिल्यानि पुरुषार्थतयोक्तन्त्यपि व्रताङ्गतयाऽनुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥

त्रिरहस्त्रिनिशायां च सवासा जलमाविशेत् ॥

स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हचित् ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिरह इति 'सवनेष्वनुसवनमुदकोपस्पर्शनमिति' (२६।१०) गौतमः । निशाशामपि विषु यामेषु महानिशां वर्जयित्वा तदवधि न हि अस्ति स्नानकालः । यदेव वासोयुगमाच्छादनार्थमैतियप्राप्तं तेनैव सह जलं प्रविशेत् । आविशेदिति नोदृतो-दकेनेत्यर्थः । स्त्रियो ब्राह्मणीरपि नाभिभाषेत, अन्यत्र मातृज्येष्ठभगिन्यादिभ्यः । भार्या सह कर्मोपयोगी संलापो न निषिद्धयते । अन्यस्तु न कर्तव्य एव ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्रिरहः आदिमध्यान्तेषु । एवं निशायाः । एतच्च न पिपीलिक-मध्ये तत्र विषवणोक्तेः । नापि यवमध्ये तत्र पूर्वधर्मातिदेशात् । तथा न तप्तकृच्छ्रस्कृ-स्नायीत्युक्तेः ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूकः । अहनि रावावादिमध्यावसानेषु स्नानार्थं सचैलो नद्यादिजलं प्रविशेत् । एतच्च पिपीलिकामध्ययवमध्यचान्द्रायणेतरचान्द्रायणविषयम् । तयोरुपस्पर्शं विषवणमित्यु-क्तत्वात् स्त्रीशूद्रपतितैश्च सह यावद्ब्रतं कदाचित्संभाषणं न कुर्यात् ॥ २२२ ॥

(४) राधवानन्दः । विस्त्रिरिति वीप्सा । अन्हः प्रातःकाले निशायां सायंकाले मध्याह्ने च प्रत्यहं स्नानत्वयं कुर्यात् । तेन न्यूनातिरिक्तसंब्याव्यवच्छेदः । सचैलत्वादिगुणविधिः । एतत्तु चान्द्रायणद्वयाङ्गमिति केचित् । तत्र तप्तकृच्छ्रातिरिक्ते सर्वतः । कुर्यात्विषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ॥ पवित्राणि जपेत्यिंदान्नायद्या चाभिमन्त्रयेदिति याज्ञवल्योक्तेः ॥ पिण्डान् ग्रासान् तेष्वेवमित्युपसंहारदर्शनाच्च सन्धिष्ठेः प्रकारणस्य । बलवत्त्वात् । अन्यथा सर्वशब्दपीडा स्थात्सर्वतत्त्वेष्वत्वात्स्नानस्य उपस्पृशं स्त्रिष्वधर्ममिति वक्ष्यमाणमनुवादमात्रं य एवं विद्वान्पौर्णमासी यजत इतिवत् ॥ २२२ ॥

(५) नन्दनः ॥ कहिंचिदापद्यपि ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तिः अहः तिः निशायां प्रातः सायं जलं आविशेत् स्नायादित्यर्थः ॥ २२२ ॥

(७) मणिरामः । अहः तिः निशायाश्च तिः अहोरात्रौ अस्तमध्याऽवसानेषु स्नानार्थं सवासाजलं प्रविशेत् ॥ २२२ ॥

(८) गोविन्दराजः । त्रिरह्मित्रिदशायां इति । अहो रात्रेणारंभमध्यावसानेषु स्नानार्थं सच्चलो नदादौ प्रविशेदेतज्ज पिपीलिकामध्याचान्द्रायणवर्ज तत्रोपस्थृतं स्तिष्ठवणनित्युक्तत्वात् स्त्रीण्ड्रपतितैङ्ग रहसं भाषणं उ कदाचिद्वावदत्रतं कुर्यात् ॥ २२२ ॥

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शर्योत वा ॥

ब्रह्मचारी व्रती च स्यादगुरुदेवद्विजार्चकः ॥ २२३ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्थित आसीन उपविष्टोऽथवा । न कवचित्तिष्ठीदेत् । अशक्तावधः शर्योत् न पर्यङ्के । ब्रह्मचारी मैथुननिवृत्तः । व्रती शिष्टप्रतिष्ठेषु नियमं गृह्णीयादिवं मया न कर्तव्यमिति । गुरुदीनामर्चा प्रणतेन स्वगनुलेपनाद्युपहृत्यम् ॥ २२३ ॥

(२) सर्वजनारायणः । स्थानमुत्थितत्वम् । आसनमुपवेशनम् । विहरेत् कालं नयेत् । यथा गौतमः । तिष्ठेदहनि रात्रवासीतेति । अथो भूमौ । ब्रह्मचार्यष्टाङ्गमैथुननिवृत्तः । व्रती मौञ्जीदण्डकमण्डलुरग्निकार्यं चेति शङ्खोक्तव्रताङ्गकारी ॥ २२३ ॥

(३) कुल्लूकः । अहनि रात्री चोत्थित आसीनः स्यान्न तु शर्योत् । असामर्थ्ये तु स्थिण्डिले शर्योत् न खट्बादौ । ब्रह्मचारी स्त्रीसंयोगरहितत्रतः व्रती मौञ्जीदण्डादियुक्तः । पालाशं धारयेद्दण्डं शुचिमौञ्जीं च मेखलामिति यगस्मरणात् । गुरुदेवद्वाहणानां च पूजको भवेत् ॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्चान्यत् स्थानेति । विहरेत् शर्योत् शक्तः सन् । अशक्तः शर्योतेति भावः ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । विहरेत्कालक्षेपं कुर्यात् ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अशक्तः अधः भूमौ शर्योत् ॥ २२३ ॥

(७) मणिरामः । स्थानासनाभ्यां विहरेत् अहनि रात्री च उत्थित एव स्यात् न तु शर्योत् । असामर्थ्ये तु अधः शर्योत् न तु शर्योत् ॥ २२३ ॥

(८) गोविन्दराजः । स्थानासनाभ्यामिति । तिष्ठेदहनि रात्री आसीन इति गौतमस्मरणाद्विवस्थितो रात्रावासीनो वर्तेतासामर्थ्याद्वा स्थिण्डिलशायी स्यात् । स्त्रीसंप्रयोगरहितो व्रती च मौञ्जीदण्डकमण्डलुरग्निकार्यं चेति शङ्खदर्शनान्मेखलादियुक्तो गुरुदेवद्वाहणानां पूजकः स्यात् ॥ २२३ ॥

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तिः ॥
सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायशिच्चत्तार्थमादृतः ॥ २२४ ॥

(१) मेधातिथिः । सावित्री “तत्सवितुर्विति” गायत्री । सवितृदेवत्वाज्जपचोदनासु सावित्रीशब्देन तस्याः सर्वताधिकारः । पवित्राण्यधर्मर्णपावामानीपुरुषसूक्तादीनि शुक्रिया-ध्यायायजनरौद्दिष्टेयादीनि सामानि । सर्वेषु सर्वकृच्छ्रेष्ठु । आदृतो यत्नवान् । सर्वेषित्यादिश्लोकपूरणस्तथाविधस्यैवाधिकारात् ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जपेन्नित्यं दिवा रात्रौ च । पावनानि पवित्राण्यस्य वामीयादीनि । व्रतान्तरेष्वप्येतदीति सर्वेषिति । एवमुक्तवा भुजीत काम्येष्वपि पाजः नद्यादिषु तथा प्रायशिच्चत्तार्थेष्वपि कुर्यात् ॥ २२४ ॥

(३) कुल्लूकः । सावित्रीं च सदा जपेत्पर्वताणि चाघमर्षणादीनि याशक्तिं जपेत् । एतच्च यथा चान्द्रायणे तथा प्राजापत्यादिकृच्छ्रेष्ठपि यत्नवान्त्रायशिच्चत्तार्थमनुतिष्ठेत् ॥ २२४ ॥

(४) राधवानन्दः । किंच सेति । पवित्राण्यधर्मर्णादीनि आदृतः श्रद्धालुः प्रायशिच्चत्तार्थं तत्सहकारितया जपेदित्यन्वयः । अत एव न त्रेषु शूद्रस्याधिकारः किंतु तपः शूद्रस्य सेवन-मिति वक्षते । अत एवोक्तम् । न शूद्रे पातकं किंचित् । प्रातिस्विकपापानुरूपप्रायशिच्चत्तार्थं दर्शनान्नमो मंवजपो वा ॥ २२४ ॥

(५) नन्दनः । पवित्राणि पावमान्यादीनि ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पवित्राणि शक्तिः अस्य वामीयादीन् मन्त्रान् जपेत् एवं सर्वेषु प्रायशिच्चत्तार्थं आदृतः ॥ २२४ ॥

(७) मणिरोमः । पवित्राणि अघमर्षणादीनि ॥ २२४ ॥

(८) गोविन्दराजः । सावित्रीमिति । सावित्रीं च सर्वदा रात्रावपि जपेत्पवित्राणि यथाशक्तिं जपेत् । एवं कृच्छ्रादिष्वपि सर्वेषु यत्नवान् प्रायशिच्चत्तार्थं महाव्याहृतिभिर्होमादि सर्वं कुर्यात् । तप्तकृच्छ्रेष्ठु षट्सवनं स्नानमतिदेशकं न प्रवर्तते सकृत्स्नायीत्यैषदेशिकविरोधात् ॥ २२४ ॥

एतैद्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः ॥

अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथिः । आविष्कृतं प्रकाशं लोकविदितमेनः पापं येषाम् । एतैः कृच्छ्रे: शोध्याः । ये तु रहस्यपापास्तेषां न कृच्छ्रतपापिः । किं तस्मै? मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् । रहस्येषु नास्ति परिषद्गमनमाविष्कृतं न स्यात् । विदुषां हि तत्वाधिकारः । उच्यते । न प्रायशिच्चत्तार्थं मनागतं शोधयेदित्युच्यते, अपि तु शास्त्रव्याख्यानकाले शिष्याणामुपदेशादिदं रहस्येषु शोधनं बोद्धव्यमिति ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आविष्कृतैनसः प्रख्यातपापाः । अनाविष्कृतपापाः तत्पाप-

हेतुकर्माविनाभूतव्यतिरिक्तैरज्ञातपापास्तान्मन्त्वैर्होमैश्च शोधनैः प्रावनतया द्विहितैः । एवं च परस्तीगमनादौ तत्कियाविनाभूतया परस्तिया तत्ज्ञानेऽपि न रहस्यत्वाभावः तदन्येन त्रुक्तव्यतिरिक्तेन जाते रहस्यत्वमर्पेति ॥ २२५ ॥

(३) कुल्लूकः । लोकविदितपापाद्विजातय एभिरुक्तप्रायशिष्ठित्वैर्वश्यम् । अप्रकाशितपापांस्तु मानवान्मन्त्वैर्होमैश्च परिषदेव शोधयेत् । यद्यपि परिषदितिवेदने रहस्यत्वस्य नाशः तथाय्यमुकुपाये कुते केनापि लोकाविदिते किं प्रायशिष्ठित्वं स्पादितिसामान्यप्रश्ने न विरोधः ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकटपापिनां व्रतान्युपरत्तंहरन्प्रच्छब्धपापस्य आयशिष्ठित्वमुण्डिशंस्तपः श्रेष्ठघमाह एतरित्येकांवशत्या । अनाविष्कृतपापान् स्वीरुपिनिथुनातिरिक्ताविदितान् । एतस्य पापस्येदं प्रायशिष्ठित्वमिति परोक्षवादेन पृष्ठापरिषन्नत्राद्युपदेशेन शोधयेदितिशेषः ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । यान्येतानि व्रतान्युपदिष्टानि तानि प्रकाशितानां प्रायशिष्ठित्वमप्रकाशितानां जपहोमादय इत्याह एतरिति ॥ २२५ ॥

(६) राघवानन्दः । आविष्कृतेनसः लोकविदितैनसः एतैर्तैर्द्विजातयः संशोध्याः । तु पुनः अनाविष्कृतपापान् रहस्याचरितपापान् मन्त्वैर्होमैः शोधयेत् ॥ २२५ ॥

(७) मणिरामः । आविष्कृतेनसः लोकविदितपापाः अनाविष्कृतपापान् अप्रकाशितपापास्तु ॥ २२५ ॥

(८) गोविन्दराजः । एतैरपि । एभिरुक्तैरुपायेः प्रायशिष्ठित्वैर्कविदितपापा द्विजातयो वक्ष्यमाणपर्वदा शोधनीयाः । अप्रकाशवर्धं पुना रहस्यत्वविनाशपरिहाराच्छिष्यत्वादिव्यपदेशोनायतन्वक्ष्यमाणैर्जपहोमैः पर्षच्छोधयेत् ॥ २२५ ॥

(९) भारतिः । सप्तदशश्लोकाः कृच्छ्रादिशुध्यर्थाः कृच्छ्रर्थत्वान् व्याख्याताः । यथा कथञ्चिच्चिदिति प्रकृतानुवादो, न विष्यन्तरोपदेशः । अनाविष्कृतपापान् अन्वान् होमांश्च वक्ष्यति ॥ २२५ ॥

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ॥

पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥ २२६ ॥

(१) मेधातिथिः । विप्राणां विदितेऽज्येषामप्येवंकर्माऽस्मीति' प्रकाशयेत् एतत्ख्यापनम् । अनुताप । तस्मात्तापी वैमनस्यम्-'धिङ्मां महदकार्यमकरवमनर्थो मे दुष्कृतकारिणो जन्मे'त्येवमादिः चित्तपरिखेदः । अध्ययनं साविभ्या जपो वेदपाठो वार्हिसायाम् । अन्यतः । असमर्थस्य तपसि दानम् । एतदाह दानेन चापदीति । प्रकांतपसः आपदि पीडायामनिग्रहणे दानम् ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ख्यापनेन प्रकाशपापानां पुनः प्रकाशनेन अनुतापेन रहस्ये

प्रकाशे च । तपसा नाशकादिना । अध्ययनेन जपेत । आपदि तपोज्ञपाशकतो दानेन ॥ २२६ ॥

(३) कुल्लूकः । पापकारी नरो लोकेषु निजपापकथनेन धिङ्मामतिपापकारिणमिति पश्चात्तापेन शुद्ध्यति । तपसि चोग्रहणेण सावित्रीजपादिना । च पापान्मुच्यते । तपस्याशक्तो दानेन च पापान्मुक्तो भवति । ख्यापनं चेदं प्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गभूतं न रहस्यप्रायश्चित्ताङ्ग-रहस्यत्वहानिप्रसङ्गात् । अनुतापश्च प्रकाशरहस्याङ्गभेव दानेनेति प्राजापत्यव्रत एकधेनुचिवानात् धेनुश्च वृच्चपुराणीया त्रिपुराणीया वेति एतेन ब्रह्महत्यानिभितके द्वारशवाधिकव्रते मासि सार्धदृष्ट्यप्त्यात् वत्सरे त्रिश्छेनवो भवन्ति द्वादशभिर्वर्णः षष्ठ्यधिकशतवर्णं धेनवो भवन्ति ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्दः । ख्यापनेन मयेदं कृतमिति कथनेन तत्कथने लोकावलास्पदत्वात् पुनर्न प्रवर्तत इति भावः । अनुतापेन धिगस्तु मामित्यनुशोचनेन । तथा च विष्णुपुराणम् । कृते पापेनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजापते ॥ प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥ आपदि पूर्वोक्ताशक्तो दानेन वै ॥ २२६ ॥

(५) नन्दः । अथोभयेषु पापेषु प्रायश्चित्तविशेषापद्मानिपरानाह ख्यापनेनेति । ख्यापनं प्रकाशितपापविषयं सामर्थ्यादिगम्यते इतराण्यभगविषयाणि दानेन चापदीत्यापदग्रहणात्सर्वे प्रायश्चित्तविशेषदर्शनस्य तुल्यार्थता नानुतापाद्विवरंतेत्यस्य प्रपञ्च इति ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ख्यापनेन पापानां कथनेन रहस्यस्थानुतापेन च पुराः तपसा वेदाध्ययनेन आपदि दानेन ॥ २२६ ॥

(७) मणिरामः । स्थापनेन मयेदं पापं कृतं इति ख्यापनेन अनुतापेन धिङ्मामापकारिणमिति पश्चात्तापेन । अध्ययनेन सावित्रीजपादिना । आपदि तपःकरणाऽशक्तौ दानेन ॥ २२६ ॥

(८) गोविन्दराजः । ख्यापनेनेति । द्वित्रादि विदित एवं कर्मास्मीत्येवमन्येषामपि अविदितपापानां पापप्रकाशनेन प्रकाशप्रकाशाङ्गभूतेन न तु रहस्याङ्गभूतेन रहस्यत्वहानिप्रसङ्गात् हि कष्टं किं मयेदं कृतं इत्येवं प्रश्चात्तापेन च प्रकाशाङ्गभूतेनैव तपसि चोक्तरूपेण कृच्छ्रादिना जपेन च प्रकाशाङ्गप्रधानभूतेनैव प्रायश्चित्तसामर्थ्येन च प्रकान्ततपाः दानेन पापकारी पापान्मुच्यते ॥ २२६ ॥

(९) भारचिः । ख्यापनानुताप नयोः प्रायश्चित्तयोरयं विध्यर्थः श्लोकः । तथा च सति तपः प्रभूतीनामत्र दृष्टान्तार्थमुपादानम्, न स्वार्थम् । तथा दानेन चापदीति वृद्धस्त्रीबालव्याधितादयोः दीर्घकालप्रायश्चित्तानुष्ठानेऽस्मर्थास्तप सा दानेन शुद्ध्यन्ते यथा एवं ख्यापनानुतापाभ्याम् । तथा च सति ख्यापनं प्रकाशप्रायश्चित्तेन सह समुच्चीयते सामर्थ्यात्, न केवलम् । अनुतापस्तुभाभ्याम् । तत्र ख्यापनार्थवादः ॥ २२६ ॥

यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वाऽनुभाषते ॥

तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२७ ॥

(१) मेधातिथिः । ख्यापनविधेर्थवादः । नरोधर्ममिति नजः प्रश्लेषः । धर्मस्य स्वयं ख्यापनं निषिद्धम्, 'न गुणाः स्वयं वाच्या' इति । प्रकृतश्वादर्म एव तेनाधर्मेणेति श्रूयत एव ॥ २२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ख्यापनस्य पापक्षयत्वं दृढ्यति तथा यथेति ॥ २२७ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा यथा स्वयं पापं कृत्वा नरो भास्ते लोके ख्यापयति तथा तथा तेन पापेन सर्पे इव जीर्णत्वचं मुच्यते इति ख्यापनविधेर्नुवादः ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र ख्यापनानुवादयोर्थवादमाह यथेति तिथिः । तेनोक्तेन अधर्मेण त्वचेवाहिः ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । अनुतापं श्लोकत्वं गेण प्रपञ्चयति यथेति ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नरः स्वगमधर्मं कृत्वा अनुभावते कथयति तथा तेनाधर्मेण मुच्यते क इव अहिः त्वचेव ॥ २२७ ॥

(७) मणिरामः । नरः अधर्मं कृत्वा यथा यथा भाष्टे तथा तथा तेन अधर्मेण सर्पे इव जीर्णत्वचं मुच्यते ॥ २२७ ॥ ॥ २२८ ॥

(८) गोविन्दराजः । यथा यथेति । मनुष्यः पापं कृत्वा तेन पापेन स्वयमेव यथा यथा ख्यापयति मयेदं दुष्टं कर्म कृतं इति निन्दति तथा तथा तं शरीरस्थं क्षेत्रं पुण्यपापयोः तदाश्रयत्वात्तेन पापेन जीर्णत्वमेव सर्पस्तस्मात्पापात् प्रमुच्यते इति ख्यापनार्थवादः ॥ २२८ ॥

(९) भारतिः । अयमन्येऽनुतापविधिविशेषः ॥ २२७ ॥

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हति ॥

तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथिः । शरीरमन्तरात्मैव, न भूतात्मा पुण्यपापयोस्तदाश्रयात् । उपचाराद्वि आत्मनः शरीरशब्दोऽयं द्रष्टव्यः । अनुतापार्थवादोऽयम् । गर्हा ख्याता ॥ २२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुतापस्य पापनाशकां दृढ्यति यथा यथा मन इति । शरीरं लिङ्गदेहः ॥ २२८ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य पापकारिणो मनो यथा यथा दुष्कृतं कर्म निन्दति तथा तथा शरीरं जीवात्मा तेनाधर्मेण मुक्तो भवति । अयमनुतापानुवाद इति ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । पापकर्तुर्मनः पापं कर्म गर्हति शरीरं लिङ्गदेहम् ॥ २२८ ॥

(५) नन्दनः । निन्दत्यनुतप्ति शरीरमिति शरीरस्थ आत्मा लभ्यते शरीरीति साधुः पाठः ॥ २२८ ॥

(६) गोविन्दराजः । यथा यथेति । तथा तथा शरीरात् तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२८ ॥

(७) भारतिः । शरीरस्थः पुरुषः शरीरशब्देन स्थानादुर्बर्यते, मञ्चवत् । येन पुण्यपापयोरात्माश्रयी ॥ २२८ ॥

कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥

नैवं कुर्यां पुनरिति निवृत्या पूयते तु सः ॥ २२९ ॥

(१) सेधातिथिः । निवृत्तिपर्यन्तमित्याहुस्तद्युक्तम् । संतापो मनःपरिवेदः, 'प्रमाद्य-
तन्मया कृतमि'त्येवंरूपः । निवृत्तिस्तु सङ्कल्पो 'न कर्तव्यः पुनरिति' । क्रियामेवं च दर्शयति ।
क्षत्रापत्ययेन 'संतप्य निवृत्ये'ति ।

अतः प्रायशिच्चत्तदत्ख्यापनानुतापनिवृत्यः प्रायशिच्चतिना कर्तव्याः । पूयते सिद्धिमाप्नोति
॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संतप्य संतापानन्तरं प्रायशिच्चत्तमल्पमपि चरित्वेति तात्पर्यम् ।
गैवलमुत्पदापापत्य नाशोऽनुत्पदस्वाद्यनुत्पादः पश्चात्तापादित्याहृ नैवमिति । द्वये रामव-
दुपतिपापशूल्यो गवति ॥ २२९ ॥

(३) कुल्लकः । पापं कृत्वा पंचदात्संतप्य तस्मात्पापान्मुच्यते इत्युक्तमपि नैवं कुर्या-
पुनरित्येवमनूदितं यदा तु पश्चात्तापोः नैवं पुनः करिष्यामीति एवं निवृत्तिरूपसंकल्पफलकः
स्यात्तदा सुतरां तस्मात्पापात्पूतो भवतीति । एतच्च निवृत्तिसंकल्पस्य प्रकाशाप्रकाशप्राय-
शिच्चत्ताङ्गविधानार्थम् ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । न कुर्यामिति निवृत्या पूयते पुनरपि न प्रवर्तते ॥ २२९ ॥

(५) रामचन्द्रः । च पुनः एवं पापं न कुर्यां इति निवृत्या सः पूयते ॥ २२९ ॥

(६) गोविन्दराजः । पापं कृत्वेति । पापकारिणो यदि पश्चात्ताप उत्पद्यते तदा तस्मा-
त्पापत्रमुच्यते इत्युक्तम् । स च पापकारी भूयः पापं न कुर्यामित्येवं पुनः पापकारिणो निवृत्ति-
संकल्पेन शुद्धयतीति निवृत्ते प्रकाशाप्रकाशप्रायशिच्चत्ताङ्गभूतविधानार्थमेतत् ॥ २२९ ॥

(७) भारचिः । तथा च सति निवृत्तिरपि पूर्ववत् प्रायशिच्चत्तमित्येतत्
सिद्धम् ॥ २२९ ॥

एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ॥

मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥ २३० ॥

(१) सेधातिथिः । एवमिति कृत्स्नस्य विधिनिषेधसमूहस्य प्रत्यवर्णः । प्रेत्य कर्म-
फलोदयं 'शुभस्य कर्मणः स्वर्गादिकलावाप्तिरशुभस्य तरकोपपत्तिरकृते प्रायशिच्चते
प्रायशिच्चतं चातिदुःखरूपम्' । एतन्मनसि संचिन्त्य शुभं कर्म समाचरेत् । विहितं 'शुभम्' । तथा
'संकल्पमूलः कामो वै क्यार्था नियता इति च । तस्माद्यवपि 'न हित्यादित्युद्यमनिपातते
न दण्डादेः परदुःखोत्पादने उच्येते, तथाऽप्येवमादिनिश्चास्त्रपर्यालोचनयाऽध्यवसायादिनिषेधः ।
एवमध्यक्षेष्वक्षणादावपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि 'भक्षण'मनादिनिगरणपर्यन्तं तथापि मानसोऽ-
ध्यवसायो निषिद्ध एव । एवमगम्यागमनेऽपि । यद्यपि हीन्द्रियसमाप्तिर्गमनं तथापि तदर्था-
ध्यवसायो व्यापार एवमादिशास्त्रान्तरैर्निषिद्धयते । "यद्येवं हननभक्षणांगम्यागमनेषु

यत्रायशिवतं तदध्यवसायेऽपि प्राप्नोति”। नैष दोषः। ब्राह्मणवदे तावदिष्टमेव “अहत्वादपीति वचनात्। अन्यत तु मुख्यस्यैव शब्दार्थस्य परिग्रहो न्यायः। प्रतिषेधे त्रूक्तशास्त्रपयतिलोचनया स मनोव्यापारात्प्रभृतिकायव्यापारर्वयन्तदिष्टयोऽन्तिष्ठिते। “यद्यवं ‘निन्दित’ समाचरन्निति” प्रायशिच्चत्तनिमित्तोपदेशात्प्रतिषेधानुसारिप्रायशिच्चतं प्राप्नोति”। क एवमाह नास्ति प्रायशिच्चत्तमिति। किञ्च तच्छब्दचोदितात्र भवत्यन्यस्य दण्डु कल्प्यम्। तथा च सर्वप्रायशिच्चत्तानामेवमादिराहि: धिषयो न्यायः। कुतः पुनरयं विशेषो लभ्यते; प्रतिषेधाण्यप्रसायादिति। प्रायशिच्चत्तानिः तु शब्दार्थेवेव। ब्रतनियमध्यमांश्च सर्वे संकल्पजा इति। अनेन विधिप्रतिपेधावेकोच्चेते। “ब्रतानि” विधिरूपाणि, “नियमाः” प्रतिषेधलक्षणास्तत्रैव च कृतार्थत्वात्समिक्तिकेषु यावत्प्रवर्तितुमर्हन्ति। अस्ति च प्रतिषेधमामायनिमित्तमतो भवति प्रायशिच्चत्तम्। न च तदेव। “परद्रव्येष्विभिर्यामिति” चात्रैवान्ते दर्जयिष्यामः॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। एवं संचित्य प्रायशिच्चत्तम्। तथा प्रेत्य मरणानन्तरं कर्मफलस्य नरकादेशदयम्। मूर्तिर्देहः॥ २३० ॥

(३) कुल्लूकः। एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोक इष्टानिष्टफलं मनसा विचार्यमनोवाककायैः शुभमेव सर्वं कर्म कुर्यादिष्टफलत्वात् नाशुभं नरकादिदुःखेतुत्वात्॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः। किञ्च एवमिति प्रेत्य कर्मफलोदयं वक्ष्यमाणं यातनोत्यम्। भूतिर्भिर्देहः शुभमेव समाचरेत् अनुतिष्ठेत्॥ २३० ॥

(५) रामचन्द्रः। मनोवाङ्मूर्तिभिः मनोवाककायैः॥ २३० ॥

(६) मणिरामः। प्रेतकर्मफलोदयं परलोके इष्टानिष्टफलम्। मनोवाङ्मूर्तिभिः मनोवाककायैः॥ २३० ॥

(७) दोविन्दराजः। एवमिति। एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोक इष्टफलोत्पत्तिमनसा विचार्यमनोवाककायैः शुभमेव कर्म कुर्यात्। इष्टफलत्वान्नाशुभमकृतप्रायशिच्चत्तानां अदुष्टोत्पादनत्वात्प्रायशिच्चत्तकरणस्यादि: च दुःखरूपत्वात्॥ २३० ॥

(८) भार्षचिः। उभयमपि निवृत्तिप्रायशिच्चतं च, येनैकत्रानुत्पत्तिरेव पापस्य, अन्यतोत्पन्नस्य विनाशः। यतश्चैतदेवमतः॥ २३० ॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ॥

तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्दितीयं न समाचरेत् ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः। कृतप्रायशिच्चत्तस्यादि पुनरकार्यप्रवृत्तावधिकतरं प्रायशिच्चत्तमिति एवमर्थं द्वितीयं न समाचरेदिति। अथवा निवृत्तेरनन्तरोपदिष्टाया अर्थवादो द्वितीयं न समाचरितव्यमिति। ब्रतं न हातव्यम्। तस्मादाद्यकृतादव्यतिक्रमाद्विमुक्तिमिच्छन् मोक्षमिच्छन् पुनर्न कुर्यात्। अतश्चैतदुक्तं भवति। कृतेऽपि प्रायशिच्चते न विमुच्यते, यदि पुनः समाचरति। न च निष्कृती कृतायामकृतायामपि मोक्षो युक्तोऽतो मुक्तस्य मुक्तिमन्विच्छन्निति नोपद्यते। तस्मादधिक्याय पुनर्वचनम्॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्वितीयं नाचरेत्पापं द्वितीयकरणे तु पूर्वस्यापि बहुप्रायश्चित्ता-पनेयता भवतीत्यर्थः ॥ २३१ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रमादादिच्छातो वा निपिद्धं कर्म कृत्वा तस्मात्पापान्मुक्तिमिच्छ-न्पुनस्तन्न कुर्यात् एतच्च पुनःकरणे प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । अत एव देवतः । विधोः प्रायश्चित्तादस्माद्द्वितीये द्विगुणं भवेदिति ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । फलितमाह तस्मादिति । तस्मादज्ञानादि कृताद्विशुद्धि तस्मा-त्पूर्वीचित्पापात् द्वितीयं तज्जातीयं न तस्माचेत्न कुर्यात् । किन्तुक्तिमिति कदचित्ताठः । अत एव देवतः । विधोः प्रायश्चित्तादस्माद्द्वितीये द्विगुणं स्मृतम् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं न तुर्थं नास्ति निष्क्रितिरिति ॥ २३१ ॥

- (५) नन्दनः । पत एवमत आह अज्ञानादिति । द्वितीयं पुनरपीति यावत् ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञानात् यदि वा ज्ञानात् तस्माद्मुक्तिं इच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥ २३१ ॥

(७) मणिरामः । द्वितीयं द्वितीयबारं तत्पापं न कुर्यात् ॥ २३१ ॥

(८) गोविन्दराजः । अज्ञानादिति । प्रमादादिच्छातो वा निन्दितं कर्म कृत्वा तत्पापान्मोक्षमन्विच्छन् परं दुष्कृतं न कुर्यात् । इति निवृत्यर्थवादः ॥ २३१ ॥

(९) भार्खिः । ज्ञानकृतस्याप्यकुशलस्य निवृत्या शुद्धिः, किं पुनरज्ञानकृतस्येत्यनेन दर्शयति ॥ २३१ ॥

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ॥

तस्मिंस्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । असत्यां चित्तशुद्धी विहितातिरेककरणार्थमिदम् । दुष्कृते कर्मण्य-लाघवं कापि विचिकित्सा यदि भवति । ततः कृतेऽपि प्रायश्चित्ते आ मनः प्रसादोत्पत्तेरा-वर्तयितव्यम् । तपोग्रहणं दानादीनामपि यथाविहितदर्शनार्थम् ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्मिन्कर्मणि प्रायश्चित्ते कृतेऽपि लाघवमक्षीणपापोऽस्मीति मतिः । तुष्टिकरं क्षीणपापोऽहमिति बुद्धेजनकम् ॥ २३२ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य पापकारिणो यस्मिन्प्रायश्चित्ताख्ये कर्मण्यनुष्ठिते न चित्तस्य मन्तोषः स्यात्स्मिस्तदेव प्रायश्चित्तं तावदावर्तयेद्यावन्मनसः संतोषः प्रसादः स्यात् ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यस्मिन्निति । यस्मिन्प्रायश्चित्ताख्ये कृते । अलाघवम-संतोषः । तस्मिस्तदेव प्रायश्चित्तं तावदावर्तयेद्यावन्मनः प्रसादः स्यात् ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । अथ तपः प्रपञ्चयति यस्मिन्निति । अलाघवं गौरवं तुष्टिरिति यावत् ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मिन्नसुकृते: कर्मणि मनसः अलाघवं स्यात् चित्तस्य असंतोषः स्यात् तस्मिन्नावत्तपः कुर्यात् । यावन्मनः तुष्टिकरं भवेत् यस्मिन् पापे कर्मणि कृते प्राय-शिच्चते निष्पापोऽहमित्यात्मनि लघुतापेति ॥ २३२ ॥

(७) मणिरामः । यस्मिन् कर्मणं यस्मिन्नायश्चित्ते कृते । अलाघवं त चित्तसंतोषः स्यात् ॥ २३२ ॥

(८) गोविन्दराजः । यस्मिन्कर्मण्यसुकृत इति । यस्मिन् दुष्कृतकर्मणि कुर्तोऽप शास्त्रित-प्रायशिच्चते मनो विचिकित्यात् तस्मिंस्तावत्प्रायशिच्चितं तदेव पुनः कुर्यादन्यद्वा सुरूपं यावन्मनः प्रकादपरं रथात् ॥ २३२ ॥

(९) भारुचिः । प्रायशिच्चिताभागादार्थो निमित्ततोऽस्यारम्नः । तस्यायमुभयत्र रहस्ये प्रकाशे च विजेयः । तथा चोक्तं भागप्रसादस्य कुशलकमंहतुत्वम् ॥ २३२ ॥

तपोमुलमिदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम् ॥

तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोन्तं वेददर्शिभिः ॥ २३३ ॥

(१) मेधातिथिः । मनुष्यलोके यत्सुखमाभिमानिकं जनपदैश्वर्यादि यच्चैहिकमरोगित्वादि यच्च सांसारिकं धनपुत्रादि संपत् यथाशिमतकांतादिविषयोपभोगलक्षणमैन्द्रियकं यच्च वेदेषु (ब्रह्मवल्लयां ८।२) 'मनुष्याणां शतमानन्दाः स एक आजानदेवेषु' इत्यादि तस्य सर्वस्य तपो मूलं उत्पत्तिकारणम् । तपोमध्यमुत्पत्तस्य स्थितिं 'मध्यावस्था' । अंतोऽवसानम् । तदपेक्षयेति वेदविदां दर्शनम् । यथैव कर्मणि स्वर्गाभावाभिप्रेतफलसाधनान्येवं तपो विज्ञेयम् ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मूलं जन्महेतुः । दैवं देवानां सुखम् । मानुषकं मनुष्याणाम् । मध्यं स्थितिहेतुः । अन्तो नाशहेतुः वैषयिकसुखस्यापवर्गकारी । तत्रयं तप एवेत्यर्थः ॥ २३३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदेतत्सर्वं देवानां मनुष्याणां च सुखं तस्य तपः कारणं तपसैव च तस्य स्थितिः तपोऽन्तः प्रतिनियतविधिरेव देवादिसुखस्य तपसा जननादादिष्टं वेदार्थशैरुक्तं उक्तप्राजापत्यादिप्रायशिच्चित्तात्मकतपः । प्रसङ्गेन चेदं वक्ष्यमाणं च सर्वतपोमाहात्म्यकथनम् ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । तपसो नासाध्यमित्यावेदयन्नाह तप इति । तपोमूलं तप एवोत्पत्तिहेतुः । सध्यं स्थितिहेतुः । अंतं विनाशहेतुः । आसुरतपसा दैवसुखस्य नाशदर्शनात् ॥ २३३ ॥

(५) रामचन्द्रः । बुधैः तपः मध्यं प्रोक्तं वेददर्शिभिः तपः अन्तं शरीरस्यान्ते तपः फलति ॥ २३३ ॥

(६) मणिरामः । तपोमूलं तपोजनिं तपोमध्यं तपस्यैव च तस्य स्थितिर्भवति । तपोऽन्तं तपस्यैव च अंतःपर्यंतमेकरूपं तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २३३ ॥

(८) गोविन्दराजः । तदेमूलमिति । यदेतत्सर्वेवानां मनुष्याणां सुखं तदादौ नधे-
जन्ते च तपः कारणं इति तपोमाहास्यकथनं प्रायशिच्चत्तपःस्तुत्यर्थम् ॥ २३३ ॥

(९) भारुचिः । देवस्य ज्ञात् सुखस्थाणिमादेः, मानुषस्य च शब्दाच्युपभोगाः स्युः;
गन्धर्वविद्याधरादिसुखस्य च तप एवेत्यवस्था कारणम् ॥ २३४ ॥

ब्राह्मणस्य ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ॥

वैश्यस्य तु तपो वार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । नैवं मन्तव्यं 'तपसि सामर्थ्यतिपत्ति । सर्वफलसिद्धीरवाप्स्यामि,
विद्यतिशयद्योगाच्च विहिताकारणेऽपि, । द्रव्येण कर्यं मेऽनुष्ठेयो धर्मं इति' यतो ब्राह्मणस्य
तदो ज्ञानम् । ज्ञानं वेदाश्रतिनोधिः । तस्मिन्वक्षति न तत्कलज्ञाधनम् । अतोः ज्ञानमेव 'तपः'
उच्यते । गहनीष्वापत्तिषु । तेन स्वधर्मे न होतव्य इत्येवमर्थोऽपि श्लोकः । ज्ञानप्रहणं स्वाध्या-
यग्रहणाद्ययनत्प्रभूति सर्वस्वधर्माणां प्रदर्शनार्थम् ॥ एवं तपः क्षत्रियस्येति । शूद्रस्य सेवनं
द्विजातीनामिति शेषः । तत्सेवाद्या विहितत्वात्, अस्य चानुवादत्वात् ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञनाराध्यणः । ब्राह्मणस्य यत् ज्ञानमसाधारणाभ्युदयहेतुस्तदपि तप एव
तपोमूलत्वात् । एवं रक्षणादावपि । सेवनं सेवायां प्रवृत्तिः ॥ २३४ ॥

(३) कुललूकः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मचर्यतिमकवेदान्तावबोधनं तपो राजन्यस्य रक्षणं तपो
वैश्यस्य कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यादिकं तपः शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तप इति वर्णविशेषणोत्कर्ष-
बोधनार्थम् ॥ २३४ ॥

(४) राधवानन्दः । कृच्छ्रचान्द्राध्यादेः तपःशब्दप्रसंगेत प्रतिनियतचातुर्वर्गप्रधर्मे
तदतिदिशत् खुद्रस्य सेवैव तप इति विद्यते ब्राह्मणस्येति । ज्ञानं वेदतदर्थयोः । रक्षणं
प्रजायाः । वार्ता कृषिवाणिज्यादिः । सेवनं द्विजानां शुश्रूषा ॥ २३४ ॥

(५) नन्दतः । ब्राह्मणादीनां ज्ञानादीनि यानि धर्मनितिरेष्यः प्रधानत्वेनोपदिष्टानि
तानि तप एवं ज्ञानादिभिः प्राप्यं कलं तपसा प्राप्यत इत्यर्थः ॥ २३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपो जन्यत्वात् । तपः क्षत्रस्य रक्षणं
प्रजारक्षणरूपम् । वैश्यस्य वार्तायां कारणं तपः । शूद्रस्य द्विजसेवनं तपः ॥ २३४ ॥

(७) मणिरामः । ब्राह्मणस्य ज्ञानं ब्रह्मचर्यतिमकवेदान्ताऽन्तबोधनमेव तपः । क्षत्रस्य
रक्षणमेव तपः । वैश्यस्य वार्ता कृष्णादिकमेव तपः । शूद्रस्य द्विजानां सेवनमेव तपः
॥ २३४ ॥ ॥ २३५ ॥

(८) गोविन्दराजः । ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य वेदार्थविवोधस्तपः । क्षत्रियस्य
धर्मतः प्रजारक्षणं तपः । वैश्यस्य कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं तपः । शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या
तप इत्युक्तानां अन्येषां पुनरिहाभिधानं प्रायशिच्चत्ताङ्गत्वार्थम् ॥ २३४ ॥

(९) भारुचिः । प्रायशिच्चत्तप्रकरणेऽस्योपदेशाद्विजायते दृष्टार्थेष्वपि नियमः शुद्धि-
हेतुः, कि पुनर्विहितप्रायशिच्चत्तानुष्ठानानाम् । तथा चोक्तं ज्ञानस्य शुद्धिहेतुवम्, "ज्ञानं

तपोऽग्निराहारः ॥ 'दुद्धिन्निन शुद्धयती'ति च । तस्य चार्थप्राप्तस्यात् विशुद्धयर्थं उपदेशो विज्ञेयः ॥ २३४ ॥

ऋषयः संप्रतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ॥ तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सच्चराच्चरम् ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । अतीन्द्रियज्ञानातिशयासादनमपि नूनीनां तपोबलेनैवेत्यर्थः । वाड्मनःकायनियमात् संप्रतात्मानः । फलमूलवायुभक्षाः तपसैव इदृगेन तपसा त्रैलोक्यं प्रत्यक्ष-वत्पश्यन्ति ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपसा योगस्तेन प्रपश्यन्ति ॥ २३५ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋषयो वाड्मनःकायनियमोपेताः फलमूलवायुभक्षाः तपसैव जड्ज-मस्थावरसहितं पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गतिमकं लोकतयमेकदेशस्थाः सन्तो निष्पापात्तःकरणाः प्रकर्षेण पश्यन्ति ॥ २३५ ॥

(४) राघवानदः । तपसः कि दुरापमस्तीत्यावेदयन् साश्वर्यमाह ऋषय इति नवाभिः । संशितत्रतास्तपसा तनूकतपायाः । सच्चराचरं स्थावरजड्जमात्मकं त्रैलोक्यं एकदेशस्थ आर्बेण ज्ञानेन प्रत्यक्षीकुर्वन्ति ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । तपसा त्रैलोक्यं प्रपश्यन्ति तपसा दिव्यज्ञानो भूत्वा सर्वविदो भवन्तीत्यर्थः ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋषयः फलमूलाशिनः ॥ २३५ ॥

(७) गोविन्दराजः । ऋषय इति । ऋषयः वाड्मनःकायोपेताः फलमूलवायुभक्षा-स्तपसैव जड्जमस्थावरसहितं पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकात्मकं लोकतयमशेषमेकदेशस्थाः सन्तः प्रकर्षेण पश्यन्तीति तपोमाहात्म्यकथनम् । प्रायशिच्चततपः स्तुत्यर्थमेवमुत्तरश्लोकावपि ज्ञेयो ॥ २३५ ॥

(८) भारतिः । प्रायशिच्चता नुष्ठानार्थतपसा पश्यन्ति । सेयमेवं प्रायशिच्चततपः स्तुतिः प्रकरणसामर्थ्याद्विज्ञेया । एवमुत्तरश्लोकाः ॥ २३५ ॥

औषधान्यगदा विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ॥

तपसैव प्रसिद्धयन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । औषधानि रसायनानि । अगदा व्याध्युपशमभेषजानि । विद्या भूतविशेषादिविषया । दैवी स्थितिरणिमादिशक्तियोगोऽनेकप्रकारः ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । औषधानि भैषज्यानि । अगदा विषधनमन्त्ररूपाणि । विद्या वेदार्थज्ञानानि । दैवी स्थितिरिन्द्रित्वादिका । प्रसिद्धयन्ति प्रकर्षेण सिद्धयन्ति फलन्ति ॥ २३६ ॥

(३) कुल्लूकः । औषधानि व्याध्युपशमनहेतुकानि । अगदो गदाभावो नैरुज्यमिति

यावत् । विद्या ब्रह्मधर्मचर्यतिगक्वेदार्थज्ञानं वेदसंबन्धिनी च नानारूपा स्वर्गदादवस्थितिः । इत्येतानि तपसैव प्राप्यन्ते यस्मात्तप एषां प्राप्तिनिमित्तम् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । औषधानि महीवधिरभूतीनि । अगदः गदो रोगस्तन्निरसनम् । मुश्रुतशास्त्रं तपसैव निर्मितम् । विद्या ब्रह्मविद्या ॥ । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः ॥ दैवी चन्द्रलोकादिसंस्थितिः चन्द्रस्यैति सलोकार्थमित्युक्तेः । प्रकृष्टतयेऽप्यद्यन्तं इत्याह प्रसिद्धत्वात्तिः ॥ २३६ ॥

(५) नन्दनः । अगदो व्याधिरहितो विविधा दैवी स्थितिः विविधदैवताप्राप्तिः अद्वारागत्वेनोक्तं तपस्तेषां हि साधनमिति । तेषां औषधानानां साधनं साधकम् ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सौषधादि विषष्टमन्त्ररूपाणि विद्या वेदार्थज्ञानं दैवी इन्द्रत्वादिका विविधा स्थितिर्मयीदा ॥ २३६ ॥

(७) मणिरामः । अगदः निरेतां । विद्या वेदार्थज्ञानं दैवी देवसंबन्धिनी विविध-स्थितिः नानारूपा स्वर्गदादवस्थितिः ॥ २३६ ॥

(८) गोविन्दराजः । औषधानोति । औषधानि व्याध्युपशमनान्यगदानि विशाहार-द्रव्याणि विद्या तपसा ब्रह्मविजिज्ञासा चेति श्रुतेरात्मज्ञानरूपाणि देवसंबन्धिनी च नानारूपा स्वर्गदादस्थितिरित्येतानि तपसैव प्राप्यन्ते । तस्मात्तपस्तेषां प्राप्तिनिमित्तम् ॥ २३६ ॥

यदुस्तरं यदुरापं यदुर्गं यच्च दुष्करम् ॥

सर्वन्तत् तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । दुःखेन धर्तीर्थते तदुस्तरम् । व्याधिनिमित्ता महत्यापत् । अतिबलेन शतुणा धूपरोधः । एतदपि तपस्त्रिनां सुसाधयम् । कृच्छ्रेण यत्प्राप्यते तदुस्तराप-माकाशगमनादि । दुर्गं मेघपृष्ठारोहणादि । दुष्करमणिशापवरदानादि, अन्यथा त्वकरणम् । यथा संवर्तस्यान्यदेवतासृष्टिः । सर्वमेव तपसा सिद्ध्यति । श्लोकत्वयेण संयोगपृथक्त्वाद-भ्युदयार्थता कृच्छ्राणामुच्यते । “ननु च प्रायश्चित्तानां प्रकृतत्वात्कृच्छ्रस्तुतिस्तच्छेष्टपर्येव न्याया, नाभ्युदयार्थिनो विद्येयतथा । न च दुस्तरादयोर्धावदतया न संभवन्ति । एवंविधा: महांतः कृच्छ्रा यदुस्तरमपि समुद्रादि तीर्थेते । किं पुनः पापं नापनोत्स्यते” । उच्यते । गृह्यस्मृतिषु सामविधी चानुकूल्यमैव प्रायश्चित्तानि कृच्छ्रविधिः समान्नातः । तत्र चानार-भ्याधीतत्वाद्युक्तैव अभ्युदयार्थता । आहं च (गौतमसू० अ० २६।२४) ‘अर्थैतान् कृच्छ्रांश्च-रित्वा सर्वेषु वेदेषु स्नातो भवति सर्वदेवज्ञतो भवतीति’ । वेदेषु स्नात इत्यनेन नियमपूर्वकं वेदाध्ययनानुष्ठानाद्यत्कलं तत्सद्भावः । यस्तु निष्कलो ग्रहणर्थोऽप्ययनविधिः स एकवेदाध्य-यनेनातापि संपद्यते । एवमनेकवेदाध्ययनं तु धर्मर्थैवेत्यक्तम् । देवज्ञाति इत्यनेनाशेषयोग-फलावाप्तिमाह । यजमानो हि वेदैर्ज्ञायिते’ । यो ह्यर्थवादतया संभवति, न प्रायश्चित्तैर्दीनभावं गच्छद्विः । इहापि स्वधर्मं निवृत्तिमाशङ्कमानेन ‘ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानम्’ इति ‘यदुक्तं तदभ्युदयार्थत्वे संभवति । न प्रायश्चित्तानि पापप्रमोचनार्थानि काम्यानि फलसाधनानि, तत्र

भिन्नविषयत्वात्कृतः प्रायश्चित्तनिवृत्तिराशङ्कयते । अभ्युदयार्थत्वे तु कुच्छाणामन्येषां च कर्मणां तुल्यत्वाद्युक्ता निवृत्याशङ्का । तथा 'महापातकिनश्चेति' पापप्रमोचनार्थतापि चोदयते 'यद्दुस्तरमि'त्यादिना अभ्युदयार्थतेति भिन्ने एव ते बाकये । तेन च प्रकरणस्य बाधो युक्त एव । तथा च द्वैपायनमुनिप्रभूत्यस्त्पःप्रभावाद् बुद्धीर्विचक्षनास्ता वक्ष्यन्ते' । तस्मात्सर्वफलानि तपांसि । न च यथा सर्वथिन्यपि वैदिकानि कर्माणि नियतफलानि 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम' इत्यधिकारं तत्र सर्वत्र यान्वेव वेदे स्वर्गादिनि कलानि श्रुतानि तत्पेक्षयैव सर्वार्थतः न तु ऋद्युतिशियातिमोग्नैषमिति, किं तर्हि, 'पद्दुस्तरमि'-त्यादि यथा निर्दिशितम् ॥ २३७ ॥

(२) सर्वेन्नानाराण्यः । दुस्तरं समुद्रादि । दुरापं चिन्तामण्यादि । दुर्गं मेषपृष्ठादि । दुष्करं लोकसृष्ट्यादि ॥ २३७ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्दुःखेन तीर्यते ग्रहदोषसूचितापदादि यद्दुःखेन प्राप्यते क्षत्रियादिनः यथा विश्वामित्रेण तेनैव शरीरेण ब्राह्मण्यादि यद्दुःखेन गम्यते मेषपृष्ठादि यद्दुःखेन क्रियते गोः प्रचुरदानादित तत्सर्वं तपसा साधयितुं शक्यते यस्मादतिदुष्करकार्यकरणं सर्वं तपसा साधयते तपो दुर्लभनशक्तिः ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिति । दुस्तरं ग्रहादिकृतानिष्टम् । दुरापं जात्यन्तरस्य जात्यन्तरप्राप्तिर्थयथा विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यादाप्तिः । दुर्गं गृहडस्यमृताद्वरणम् । दुष्कर-मगस्त्यस्य सिन्धुपानम् । उक्तं सर्वं तपसा साधयमिति न केवलमपि तु तगो ह्यतुलङ्घनीयमित्याह तपो हीति । दुरतिक्रममतिक्रमशून्यम् ॥ २३७ ॥

(५) नन्दनः । शब्दं साधयं अत्रापि कारणत्वेनोदयं तपो हि दुरतिक्रममिति । केन-चिदपि तपो लज्जयितुं न शक्यमित्यर्थः ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत् दुस्तरं समुद्रादि । यत् दुरापं चिन्तामण्यादि । यत् दुर्गं मेषपृष्ठादि । यत् दुष्करं लोकसृष्ट्यादि ॥ २३७ ॥

(७) मणिरामः । दुस्तरं दुःखेन तीर्यते ग्रहदोषनिताऽपदानि । दुरापं दुःखेन प्राप्यते शरीरबलब्राह्मण्यादि । दुर्गं दुःखेन गन्तुं योग्यं मेषपृष्ठादि दुष्करं दुःखेन क्रियते तत् । प्रचुर-रगोदानादि ॥ २३७ ॥ ॥ २३८ ॥ ॥ २३९ ॥

(८) गोविन्दराजः । यदिति । यद्दुःखेनोत्तीर्यते ग्रहदीस्थ्यापदादि यच्च दुःखेन प्राप्यते तेनैव शरीरेण ब्राह्मण्यादि यच्च दुःखेन गम्यते मेषपृष्ठादि यच्च दुःखेन क्रियते समुद्रवानादि एतत्सर्वं तपसा साधयितुं शक्यते यस्मादतिदुष्करकार्यकरणे तपोप्रतिहतशक्तिः ॥ २३७ ॥

(९) भाश्चिः । ग्रहनक्षत्रवैषम्यनिमित्ता आपद् दुस्तरा । दुरापं चान्तर्धानावेशाकाशगमनाद्यशर्वर्यजीवितैव । दुर्गं च यद्दुरारोहं स्वर्गादि । यच्च दुष्करं कृत्स्नसमुदपान-मृतसञ्जीवनाद्यगस्त्यजमदग्निप्रभूतीनां तत्सर्वं तपसा शक्यमिति । सेयमुक्तस्यासामर्थ्येन प्रायश्चित्ततपःस्तुतिरेव प्रकरणसामर्थ्यादिज्ञेया ॥ २३७ ॥

महापातकिनश्चैव शेषाशच्चाकार्यकारिणः ॥

तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ २३८ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थमेतत् ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तपसैव मुच्यन्ते जपस्यापि भैरवात् ॥ २३८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मदृष्ट्यादिमहापातककारिणोऽन्ये उपपातकाद्यकार्यकारिणः तपसैवोक्तरुपेणानुष्ठितेन तस्मात्पापानमुच्यन्ते उक्तस्यापि पुनर्ज्वचनं प्रायशिच्चत्स्तुत्यर्थम् ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच महेति । शेषा महापातकविभिन्नाः । ततो महापातकोपपातकादेः ॥ २३८ ॥

(५) नन्दनः । चतुणभितेषां चत्वार्दुर्दाहरणानि यथासंख्यं चतुर्भिः श्लोकैर्दर्शयति महापातकिनश्चैवेति । ततः किल्बिषात् मुच्यन्ते दुस्तरं तत्किल्बिषं तरति ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । नहापातकिनो हि अकारिणः तपसैव ततः किल्बिषात् मुच्यन्ते ॥ २३८ ॥

(८) गोविन्दराजः । महापातकिन इति । ब्रह्मदृष्ट्यादिकारिणोऽन्ये चोपपातकादिकर्तारिस्तपसैवोक्तरुपेण सुषुड्गुतेन तस्मात्पापात्प्रमुच्यन्ते । इत्युक्तस्यापि प्रायशिच्चरातपःस्तुत्यर्थं वचनम् ॥ २३८ ॥

(९) भारुचिः । एवं च सति विनष्टकिल्बिषाणां च प्रतिब्रन्धाभावाद्विहितकर्मानुष्ठानतपसा सर्वार्थेन यथोक्ता सिद्धिः । किञ्चात्यत् ॥ २३८ ॥

कीटाशच्चाहिपतञ्जाश्च पशवश्च वयांसि च ॥

स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । तपःस्तुतिरियम् । येन तपसा सर्वत गमनात्सर्वे स्वर्गमासत इति । यथाजनधिक्षाता अपि कीटादयस्तपोबलाद्विवं गच्छन्ति, किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणाः । आलंबनं कीटादीनां जातिसहजं दुःखं तदेव तपः । तेन च क्षीणकल्पषाधिकारिणन्मात्रकृतेन सुकृतेन दिवं यान्ति ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्वानोऽह्यः पतञ्जाश्च श्वाहिपतञ्जाश्च । पशवो गवाद्याः । तपोबलात् गजमानादिनिधनग्राप्तिरूपतपोबलात् ॥ २३९ ॥

(३) कुल्लूकः । कीटसर्पशलभृष्टपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गं यान्ति इतिहासादी कपोतेपाञ्चयानादिषु पक्षिणोऽथनिप्रवेशादिकं तपस्त-पत्नीति श्रूयते । कीटानां यज्ञातिसहजं दुःखं तत्समं तपस्तेन च क्षीणकल्पषा अविकारिणो जन्मान्तरकृतेन दिवं यान्ति ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । निष्ठाष्टस्याप्युत्कृष्टत्वं तपोमूलमित्याह कीटेति । कपोताख्यानादिष्टग्निप्रवेशादि तपःश्रवणात् । पशवो गजेन्द्रादयः । वयांसि गरुडादयः । स्थावराः कल्पदुमादयः । वस्तुतस्तु कीटादीनां सहजं दुरदृष्ट्यन्यं दुःखमेव तपस्तेन प्रतीता

मुत्तीर्थ पूर्वाञ्जितपुण्यवशात्स्वर्गं यान्तीति तपसोऽर्थवादमात्रं तादृशशरीरे तगायदिकारभावादिति ॥ २३९ ॥

(५) नन्दनः । दिवं यान्ति कीटादिभिर्दुरारापः ह्यास्तेऽपि तपसा दिवं प्राप्नुवन्ति । तथा हि महाभारते कीटाख्यानकपोताख्यानादिषु तिरश्चामपि तपसा दिवप्राप्तिराख्यापते ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कीटादयः तपोबलात् यजादिनिधनप्राप्तिरूपतपोबलात् दिवं यान्ति ॥ २३९ ॥

(७) गोविन्दराजः । कीटा इति । कोटसर्पशलभयशुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गं गच्छन्ति यथेतिहृसेषु कीटोपाख्यानादौ दशितम् । तपोमाहात्म्यकथनेन प्रायश्चित्ततपः स्तुतिरेवमुत्तरश्लोका विज्ञेयाः ॥ २३९ ॥

(८) आरुचिः । कीटपतङ्गः अग्निप्रवेशतपसा, पश्चवोऽयतः पोषणसंवर्धनेन वाहक्षीरदानादिभिर्च, वर्यांसि चापत्यसंवर्धनेन साधूनां च स्वमासोपकारेण, स्थावराणि च पुण्यमूलफलच्छायाद्युपकारेण, दिवं यान्ति तर्मंबलात् । तपः स्तुत्यर्थवादोऽयम् । अथवा कीटादिप्राप्तिहेतुकर्मसः च व्यात् प्रायश्चित्तेन दस्मान्मुच्यते । अत एवमिदमुच्यते । सेयमपरेण प्रकारेण प्रायश्चित्तस्तुतिः ॥ २३९ ॥

यत्किञ्चिदेन कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मभिर्जनाः ॥
तत्सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४० ॥

(१) मेधातिथिः । वाङ्मनः कायकृतस्य जपहोमाख्यां शुद्धिः स्मर्यते । तत्र तपसा निवृत्तिः स्यात् । अत इदमारभ्यते तदपि तपसान्नूद्यते ॥ २४० ॥

(२) सर्वनारायणः । तपोधनास्त्प एवोद्दिश्य न तु धनाद्युद्दिश्य तपः कुर्वणाः ॥ २४० ॥

(३) कुल्लूकः । यत्किञ्चित्यापं मनोवादेहैर्मनिवाः कुर्वन्ति तत्सर्वं पापं निर्दहन्ति तपसैव तपोधना इति तप एव धनमिव रक्षणीयं येषां ते तपोधनाः ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिति । निर्दहन्ति फलाजनकतां संपादयन्ति । तपोधनाः तप एव दर्दिस्य धनमिवोपादेयं येषां ते ॥ २४० ॥

(५) नन्दनः । तदेवस्तपसा निर्णदन्ति दुर्गं पापं तपसा नाशयन्ति ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्किञ्चित् एनः मनोवाक्कर्मभिः मनोवाक्कायकर्मभिः जनाः कुर्वन्ति तत्सर्वं निर्दहन्ति दूरीकुर्वन्ति ॥ २४० ॥

(७) मणिरामः । मनोवाक्मूर्तिभिः मनोवाक्कायैः ॥ २४० ॥

(८) गोविन्दराजः । यत्किञ्चिद्विदित । मानसवाच्चिककायिकं यत् किञ्चित्यापं पुरुषाणां भवति ये प्रायश्चित्तं विना तेषां निवर्तन्ते तच्चेदमनवरतपः प्रवृत्तानां कथंचिदुपद्यन्ते । तथा विनैव प्रायश्चित्तं कृतेनैव नित्यप्रवृत्तेन तपसा तेषां तत्सर्वं क्षिंप्रं नश्यति ॥ २४० ॥

तपसें च दिशुद्वस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ॥
इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः : काम्यकर्मार्भे पूर्वं तपः कर्तव्यम् । तदपि तावदनूद्यते । तथा चोक्तं 'प्रथमं चरित्वा शुचिः पूर्तः कर्मण्यो भवति' । यत्र तावहीक्षोपनयनावाङ्गं तत्र तदेव 'तपः' । एकस्तपो त्रात्मपूर्वत्यसंगतानां विहितं चेति 'तपः' एव । यत्तपिः ग्रान्तिकपीष्टिकादौ गृह्यादिविषये तत्रःपि पूर्वं तपः कर्तव्यमिति श्लोकार्थः । ब्राह्मणग्रहणं यागाधिकृतकामिनात् प्रदर्शनार्थम् । उक्तं च 'नात्पत्ततपसः पुंसो हविर्गृह्णन्ति देवताः । नागृहीतहविष्यस्य कामः संपचते वक्चित्' ॥ यद्यपि न देवताः तत्फलं ददाति तश्चपि यागस्य देवतया विनाशनिष्पत्ते देवताः संवर्धयन्तीत्युच्यते । हपि प्रहीतूत्वं च न पुनर्देवतानां स्वीकारः, कि तर्हि ? संप्रदानतयोद्देशेऽनिराकरणम् ॥ २४१ ॥

(२) सर्वनारायणः । तपसा दीक्षादिना । शुद्धस्य दिवौकसः । इज्याः यज्ञान् । प्रतिगृह्णन्ति वयमेभिः पूजिता हति मन्यन्ते ॥ २४१ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रायश्चित्ततपसा क्षीणपापस्य ब्राह्मणस्य यागे हवीषि देवाः प्रतिगृह्णन्त्यभिलिषितार्थाश्च प्रथच्छन्ति ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह तपसेति । दिवौकसो देवाः इज्या पूजायागाद्याः । कामान् भोगान् ॥ 'इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविता:' इति गीतोक्ते ॥ २४१ ॥

(५) मणिरामः । दिवौकसः देवाः ॥ २४१ ॥

(६) गोविन्दराजः । तपसेति । प्रायश्चित्ततपसा क्षीणकल्पस्यैव ब्राह्मणस्य पुरोडाशादियागान् देवाः प्रतिगृह्णन्ति अभिलिषितांश्चार्थान् पुण्यन्ति ॥ २४१ ॥

(७) भार्हचिः । काम्यकर्मसाध्यत्वात् तदनुष्ठातुणाम् । अतश्चेतन्त्यायं कर्तुम् । इदं चापरं पश्य तपसो महोभाग्यम् ॥ २४१ ॥

प्रजापतिरिवं शास्त्रं तपसेवासृजत्प्रभुः ॥

तथैव वेदानूष्यस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । मनोर्येयं प्रतिष्ठा ग्रन्थस्य सा तपस्सामर्थ्यजैव । अन्योऽपि यो ग्रन्थप्रतिष्ठाकामस्तेनापि तपःपूर्वं कृत्वा ग्रन्थः प्रणोतव्यः । कृष्णामपि यत्तादृक्त्वं वेदाः प्रादुर्भवन्ति तत्पसेव ॥ २४२ ॥

(२) सर्वनारायणः । प्रजापतिर्बंह्या । इदं शास्त्रं मानवम् ॥ २४२ ॥

(३) कुल्लूकः । हिरण्यगर्भः सकललोकोत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रभुः । तपःकरणपूर्वकमेवेमं ग्रन्थमकरोत् । तथैव ऋषयो वसिष्ठादयस्तपसैव मन्त्रब्राह्मणात्मकान्वेदान्प्राप्तवन्तः ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रदीपवच्चातुर्वर्णस्य चातुराश्रम्यस्य निषेकादि शमशानान्तस्य किंयाकलापस्यावभासकमपीदं शास्त्रं तपोरहतैर्मनसा दुःसंबाध्यमिति तपसेवासृजदित्याह

प्रजापतिरिति । सर्गदावृष्टयोऽपि सुप्तप्रबुद्धस्येव तपोबलादेव वेदानापुरित्याह तथैवेति । प्रपेदिरे प्रापुरिति तपोमहीकरणम् ॥ २४२ ॥

(५) नन्दनः । तपसा दुष्करमपि कर्तुं शक्यमित्यत्र पुनरप्युदाहरति प्रजापतिरित्यं सर्वमिति । इदं शास्त्रमिति च पठन्ति ॥ २४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदं शास्त्रं मानवं शास्त्रं तपसेव पशुः ब्रह्मा असूजत् ॥ २४२ ॥

(७) मणिरामः । प्रतिपेदिरे प्राप्तवंतः ॥ २४२ ॥

(८) गोपिनन्दराजः । प्रजापतिरिति । हिण्णगर्भः सकलजनोत्पत्तिस्थितिप्रभुरपि तपश्चरणपूर्वकमेवैन अन्यमकरोत् । तथा क्रुष्णो वक्षिणादयः तपसेव मन्त्रदमसंनक्ताः ॥ २४२ ॥

(९) भारतिः । प्रजापतिरपि भूत्वा तपश्चारण इति कर्तव्येषु, किं पुनर्मनुष्या इत्य-वमस्य स्तुतित्वं बोद्धवाम् ॥ २४२ ॥

यदेतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ॥

सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुद्भवम् ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथिः । तपस्तुत्युपसंहारः । यदेतत्तपसो महाभाग्यं महाफलत्वमुक्तं तद्वेवाः प्रचक्षते, न केवलं मनुष्या एव । सर्वस्यास्येति जगत्निदर्शयति । छातस्तस्य जगतः पुण्यमुद्भवं शुभजन्म तपसः सकाशात्यश्यन्तः ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञातारायणः । सर्वस्य पूर्वोक्तकार्यस्य । उद्भवं जन्महेतुम् । तपसः सकाशात् परं पुण्यं पश्यन्तः ॥ २४३ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वस्यास्य जन्तोर्यद्दुर्लभं जन्म तपसः प्रकाशादिर्येवं देवाः प्रपश्यन्तः तपोमूलमिदं सर्वमित्यादि तपोमाहात्म्यं प्रवदन्ति ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच देवादरवेनापि तपःप्राप्तस्यमाह इत्येतदिति । सर्वस्य प्राणिनात्मस्य अस्य सुखतत्साधनवस्त्रमाल्यादयः तपसः सकाशाद्भवमुत्पत्तिम् । पुण्यं दुखाननुविद्वं पुण्यो गन्ध इत्यादि स्मृतेः ॥ धर्मात्सुखं च ज्ञानं चेति स्मृतेः । तदेवं पुण्यमुद्भवं प्रपश्यन्तस्तपसो भाग्यमवश्यकर्तव्यतया भजनीयत्वं प्राहुरित्यन्वयः ॥ २४३ ॥

(५) नन्दनः । सर्वस्यास्य प्रपञ्चस्य पुण्यं कल्याणमुत्तमं तपसा पश्यन्तस्तपोनिमित्तं पश्यन्तः ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इति एतत् देवाः तपसः महाभाग्यं प्रचक्षते ॥ २४३ ॥

[रामचन्द्रः । ब्रह्मचर्यादयः स्वयंभुवा तपः उक्तम् । रागश्च द्वेषश्च लोभश्च रागद्वेष-लोभाः ते न विद्यते ॥ १ ॥]*

*[ब्रह्मचर्यं जरो होमः काले शुद्धात्म्यभोजनम् । अरागद्वेषलोभाश्च तप उक्तं स्वयंभुवा ॥ १ ॥]

(७) मणिरामः । सर्वस्यास्य प्राणिनः । पुण्यसमुद्भवं दुर्लभं जन्म । तपसः प्रकाशात् देवा: प्रपयश्यतः तपोमूलमिदं सर्वमित्यादि तपसः महाभार्यं माहात्म्यं प्रचक्षते प्रवर्द्धति ॥ २४३ ॥

(८) गोविन्दराजः । इत्येवं तपसो देवा इति । सर्वस्यास्य जगतो यत् शुभं जन्म तत्पसः संकाशादित्येवं देवा: पश्यन्तः एतत्पोमूलमिदं सर्वमित्यादि तपोमाहात्म्यं प्रवद्धतीति समस्ता तपःस्तुतिः ॥ २४३ ॥

(९) भार्हचिः । 'तपोमूलमिदं सर्वमित्येस्मात् श्लोकात् प्रभृति यावदयं श्लोक इत्यत्यत्य या तपस्तुतिः सा ब्राह्मणां प्रायशिच्चततपसः । अथवा 'अनाविष्टतपापास्त्विव'त्यतः प्रभृति रहस्यप्रायशिच्चतप्रकरणसामर्थ्यात् तत्पःस्तुतिः, अविरोधादुभयोर्वा । अथवा तपःस्थितानाम-प्रत्ययकुशलकर्मनाशाय तपःस्तुतिनिति ॥ २४३ ॥

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा ॥
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ २४४ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदाभ्यासादानां नित्यानां कर्मणां पापप्रणोदनार्थताऽधिकारान्तर-स्वेनोच्यते । अनिदिष्टप्रायशिच्चतानामप्रत्ययकृतानां प्रतिभूतानां चैतद्विज्ञायते । अन्ये त्वाहुर्यदेवोक्तं 'ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानम्' इति तपोविधानेन कर्मान्तररनिवृत्तिमाशङ्कमानस्य वचनं, इदमपि तथैव विज्ञेयम् । अनुसंधानार्थं लमाग्रहणं सर्वाम्बुद्धुप्रदर्शनार्थम् । महापातकजान्यपीति । अपिशब्दास्तुतिः प्रतीयते न महापातकनिवृत्यर्थता न चाक्स्मात्स प्रवर्तितं इति तथा प्रदर्शितैर्विषयैर्विज्ञायते ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महायज्ञक्रिया वेदाभ्यासस्य तदन्तर्गतस्यापि पृथगुक्तिः । सर्वासंभवे वेदाभ्यासमालेण संसिद्धिरित्येतदर्थम् ॥ २४४ ॥

(३) कुल्लूकः । यथाशक्ति प्रत्यहं वेदाध्ययनं पञ्चमहायज्ञानुष्ठानमपराधसंहिष्णु-त्वमित्येतानि महापातकजनितान्यपि पापानि शीघ्रं नाशयन्ति किमुतान्यानि ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । कुच्छादावशक्तस्याप्येतत्तद्यं महापातकादिनाशहेतुरित्याह वेदेति । महायज्ञा वैश्वदेवाद्यस्तेषां क्रियानुष्ठानम् । क्षमा अपराधसंहिष्णुता ॥ २४४ ॥

(५) नन्दनः । अथाध्ययनं प्रपञ्चयति वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्येति ॥ २४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चमहायज्ञक्रिया: क्षमायोग्याः ॥ २४४ ॥

(७) मणिरामः । क्षमा अपराधसंहिष्णुता ॥ २४४ ॥

(८) गोविन्दराजः । वेदाभ्यास इति । यथाशक्ति प्रत्यहं वेदाध्ययनं पञ्चमहाय-ज्ञानुष्ठानमपराधसंहिष्णुमित्येतानि पातकोत्पत्तानि अपि पापानि क्षिं नाशयन्ति किमुतान्या-नीतिः । नित्यकर्मानुष्ठानस्यासवेदितप्रत्यनुपापापक्षणं हेतुवज्ञापनार्थमिदम् ॥ २४४ ॥

(३) भारुचिः । प्रायश्चित्प्रकरणे नित्यकर्मप्रशंसना कस्माद्युज्यत इति । यतः एते-
षामपि पापक्षयहेतुत्वं विज्ञेयम् । न केवलमुक्तर्थकमेवेति । अपरे त्वाहुः—अनिर्दिष्टप्राय-
श्चित्तत्त्वामेनसां प्रत्ययकृतानामप्रत्ययकृतानां चेत्तूनामेतत्प्रायश्चित्तमिति ॥ २४४ ॥

**यथैधस्तेजसा बहिः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ॥
तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥ २४५ ॥**

(१) मेधातिथिः । ज्ञानप्रशंसेयम् । विदुषः स्वल्पेन प्रायश्चित्ततेन शुद्धिरित्यस्मिन्
प्रकरण जाज्यायते । ज्ञानं च सरहस्यं वेदार्थविषयं ज्ञेयम् । न प्रायश्चित्तविधिज्ञानं केवलं
शुद्धये । प्रयोगार्थं तत् । न ह्यन्ययार्थोपपत्तिः । यस्तु देवदिसत्तविद्वानं रहस्याधि-
कारज्ञानं च तस्थाकामार्थत्वाद्युतं ‘तद्विताः पापितिक्षणः’ । आह च ‘यथा पुष्करपलाश
आपो न छिलव्यन्ति एवमेवं विदि पापं कर्म न छिलव्यतीतिः’ (छन्दोग्य० ४।१४।३) ।
एधो दार्विन्दनम् । यथा शुष्कदार चामौ किंतं किंतं दह्यते एवं ज्ञानमनिरिव पापस्य दहक-
विनाशसामाधादेवनुच्यते । वेदविदित ज्ञानं विशिष्यते । तेन तर्ककलाकाव्यादिज्ञानभापास्तं
श्वति ॥ २४५ ॥

(२) इर्वज्जनारायणः । ज्ञानाग्निना वेदार्थातुनिन्तनेनाग्निनेन दुष्करप्रतिबन्धेन ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लूकः । यथाग्निः काष्ठान्यासन्नानि क्षणेनैव तेजसा निःशेषं करोति तथा
ज्ञानाग्निना पापं सर्वं वेदार्थज्ञो ब्राह्मणो नाशयतीत्येतत्परमात्मज्ञानस्यैतत्पापक्षयोत्कर्षज्ञाप-
नार्थमेतत् ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञानमेव पावनमविद्यानाशद्वारा समूलकार्षं कषति नान्यदित्याह
यथेति । तथा च श्रुतिस्मृती । सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते
सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्मणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ न ह वा एवं विदि किंचन पापं
विद्यते यथा लोष्टो रजसा धृवंसते ॥ यथैर्धांसि समिद्दोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥
ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुते तथा । न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यत
इति ॥ एते श्लोकां गोविन्दराजसंमता मेधातिथिसंमता इति । वस्तुतस्तु अनाविष्कृत-
पापानामित्यनेन गतार्थत्वात् ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानाग्निना मन्त्रज्ञानाग्निना कुत एवं व्याख्यायते अस्य प्रकरणस्या-
ध्ययनप्राधान्यात् ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा एधान् काष्ठानि बहिः तत्क्षणाद्युज्यते तथा ॥ २४५ ॥

(८) गोविन्दराजः । यथैधस्तेजसा बहिः यथाग्निः काष्ठानि प्राप्य
क्षणेनैव तेजसा निःशेषेण दहति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदार्थज्ञः आत्मज्ञानस्य
पापापक्षयहेतुत्वज्ञापनार्थमेतत् ॥ २४५ ॥

(९) भारुचिः । न केवलं वेदाभ्यासः; किं तर्हि तद्विज्ञानमपि । शुद्धये वेदार्थविदाम् ।
इतरथा हि-प्रायश्चित्प्रकरणे स्तुतिरस्यानर्थिका स्यात् । अपरे तु प्रायश्चित्तातुष्णात-

विज्ञानस्थुतिमेतां मन्यन्ते । तदयुक्तम्, अर्थगृहीतत्वात् प्रयोगविज्ञानस्य । यतः अन्य-
द्वैवतादिसत्त्वविज्ञानमिदं विजेयम् । तथा चोक्तम्, कृत्स्नं दहति देवविदिति ॥ २४५ ॥

इत्येतदेवसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥

अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोत्तरप्रकरणभिसंबन्धार्थः ॥ २४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रहस्यानामप्रकाशानां पातानाम् ॥ २४६ ॥

(३) कुल्लुकः । इत्येतद्वद्वाहृत्यादीनां पापानां प्रकाशानां प्रायश्चित्तं यथा-
विध्यमिहितं अत ऊर्ध्वमप्रकाशानां पापानां प्रायश्चित्तं शृणुत । अयं श्लोको गोविन्द-
राजेनालिखितः मेधातिथिना तु लिखित एव ॥ २४६ ॥

(४) राघवानन्दः । विस्पष्टप्रापानां प्रायश्चित्तमुपसंहरन्रहस्यानां तत्प्रतिजानीते
इतीति । एष विधिः प्रकारः । एषामिति पाठे एषां रहस्यानाम् ॥ २४६ ॥

(५) रामचन्द्रः । एतत् एनस्तं पापानां प्रायश्चित्तं उक्तं विशुद्धये उक्तम् ॥ २४६ ॥

(६) मणिरामः । रहस्यानां अप्रकाशपापानाम् ॥ २४६ ॥

(७) गोविन्ददराजः । इदानीं रहस्यप्रायश्चित्तान्याह इतीति ॥ २४६ ॥

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ॥

अपि भ्रूणहणं मासात्पुनर्त्यहरहः कृताः ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथिः । मुखनामिकासांचारी वायुः प्राजस्तस्यायामो निरोधः । स चोभयथा
प्राणप्रवृत्तेर्विः क्रमतोऽपनप्रवृत्तेर्व यद्रेचकाख्यं प्रसिद्धम् । व्याहृतयः सप्त । प्रणव ओंकरः ।
व्याहृतिभिः प्रणवेन च सह प्राणायामाः कर्तव्या इति । षोडशेत्यावृत्तिसंख्यानम् । कीदृशः
सहभावः । केचिदाहुः । प्राणायामं कृत्वा व्याहृतिः प्रणवजपः प्रत्यावृत्तिं कर्तव्यः । अन्ये
त्वाहुः । श्वासनिरोधकाले ध्यातव्या । किंपरिमाणः प्राणायामानां कालः । यावता नाति-
महती श्वासनिरोधनपीडा जायते । कुंभकरेचकपूरकाश्च प्राणायामाः स्मर्यन्ते, न श्वास-
निरोधमात्रम् । यथाऽप्रमाणं नासिद्धेरिति, असाध्यतयैव परिमाणानाम् । अपि भ्रूणहनमपि
शब्दात्तस्मेषु ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सव्याहृतीः सप्रणवा इति एतदुपलक्षणं साविद्याः शिरसश्च ।
मासादिति च यावदब्दवचनमनुवर्तते । अनुक्तसख्येषु च सूक्तादिषु प्रत्यहं शतमष्टोत्तरं
जप्यम् । अनादेशे तु संख्यायाः शतमष्टोत्तरमिति सामान्यविधानात् ॥ २४७ ॥

(३) कुल्लुकः । सव्याहृतिसप्रणवाः सावित्रीशिरोयुक्ताः पूरककुम्भकरेचकादिविधिना
प्रत्यहं षोडशप्राणायामाः कृता मासाद्वद्वाहृत्यनमपि निष्पापं कुर्वन्ति । अपि शब्दादातिदेशिक-
व्याहृत्यप्रायश्चित्ताधिकृतमपि एतच्च प्रायश्चित्तं द्विजातीनामेव न स्त्रीशुद्रादेमन्त्रानधि-
कारात् ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । महापात्रानुग्रातकोपपातकेषु स्पष्टेषु मन्त्रहोमछापनानुतापयोन्नीताध्यनदानवेदाभ्यासमहायज्ञक्षमाज्ञाननिं सापान्तरो विशेषतश्च नाशकत्वेनोक्ततनि । इदनीं तेषां रहसि कृतानां प्रतिस्विकव्यवस्थितनाशसाधनान्याह सव्याहृतिमित्यष्टादशमिः । अपि नातिवेशिकापातकसंग्रहार्थः । मासान्मासावधिं अहरहः कृताः प्रत्यहमभ्यस्यमानाः पुनन्तिं भ्रूणहनं ब्रह्माणं शोधयन्तीत्यन्वयः ॥ २४७ ॥

(५) रामचन्द्रः । सव्याहृतिकाः प्रणवाः पौडशं प्राणायामाः अहरहः कृता अपि भ्रूणहनं मासात्पुनंति ॥ २४७ ॥

(६) गोविन्दराजः । सव्याहृतिका इति । भूभूंवः स्वर्महर्जनस्तापः सत्यनित्येतत् समस्तव्याहृत्योंकारसहिताः पौडशप्राणायामाः । सव्याहृतीं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । तिः नठेदागतप्राणः प्राणायामः म उच्यते । इति वस्त्रिष्ठलभिताः कुंभकपुरकरेचकविभानेन प्रत्यहं मासं कृता ब्रह्माहृत्यापापमप्यपिशब्दात्तत्वार्थिदेशिकमप्यपत्तुदन्ति । तत्र बाह्याभ्यत्वरवाक्वोः प्रकोष्ठप्रेशनिष्ठकमण्निरोधः कुंभको बाह्येन वायुना कोष्ठपरिपूरणं पूरकः कोष्ठस्य वायोरनवरतोत्सर्गो रेपक इति द्विजातीनामेव पुंसां रहस्यप्रायशिक्तव्याधिकारो न तु क्षूद्रस्त्रीजपहोमप्राधान्यात् । रहस्यप्रायशिक्तानाम् अविदित्वा ऋषिच्छन्दो देवतं दोगमेव वा । योऽध्यापयेज्जपेदापि पाणीयान् जायते तु सः । इति व्यासस्मरणात् प्रायशिक्तव्यनियुक्तमर्थं देवतादि सत्त्वत्त्वावबोधमात्रे वा अधिकारो न त्वन्यत विद्वत्तोपयुज्यते श्रौतकर्मपरिदर्शनादियोगे प्रयोगाधिकृतो कर्मान्तरगतविज्ञानोपयोगोऽस्ति ॥ २४७ ॥

(७) भारतिः । तदिदानीं रहस्यप्रायशिक्तमुपर्दिश्यते ॥ २४८ ॥

कौत्सं जप्तवाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम् ॥

माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुद्धयति ॥ २४८ ॥

(८) मेधातिथिः । कुत्सेन ऋषिणा दृष्टं प्रोक्तं कौत्सम् । 'अपनः शोशुच्चदधम्' (ऋग्वेद १।१७।१) इत्यष्टर्चं बृहद्वचे पठयते । वासिष्ठं च प्रतीत्यृचं तित्र ऋचः समाहृतास्तृचम् । प्रतीतिसूक्तादिप्रतीकार्थं चेति । 'प्रतिस्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा' (ऋग्वेद ७।८०।१) इत्येतत् । 'माहित्रं महित्रीणाम्' इति (ऋग्वेद १०।१८५।१) तृचमेव । महितृशब्दोऽस्मिन् सूक्तोऽस्तीति विमुक्तादिप्रक्षेपात् । ये तु 'माहेन्द्रमि'ति पठन्ति तेषां 'महां इन्द्रो य ओजसे' (ऋग्वेद ८।६।१) इत्यष्टर्चत्वार्तितं पयःसूक्तमाहुः । शुद्धवत्यश्च 'एतोन्विन्द्रनं स्तवां शुद्धं शुद्धेन' (ऋग्वेद ८।९५।७) इति । अतापि शब्दस्तत्समानार्थः ॥ २४८ ॥

(९) सर्वज्ञनारायणः । कौत्सं कुत्सहष्टमपनः शोशुच्चदध्यमिति सूक्तम् । वसिष्ठदृष्टं प्रतिस्तोमेभिरिति तृचं ऋक्तव्यम् । माहेन्द्रं 'महां इन्द्रो य ओजसेति' तृचम् । माहित्रमिति कवचित्पाठः । तत्र महित्रीणामवोस्त्वपि तृचं ग्राह्यम् । शुद्धवत्यश्च शुद्धवतीः एतोन्विन्द्रमिति तृचम् । एतत्सवं वक्ष्यमाणं च प्रत्येकमेव प्रायशिक्तं नैकक्षलोकोक्तं समुदितम् ॥ २४८ ॥

(१०) कुल्लूकः । कौत्सेन ऋषिणा इष्टं 'अपनः शोशुच्चदध्यमित्येतसूक्तं' वसिष्ठेन ऋषिणा दृष्टं च । प्रतिस्तोमेभिरुषसं वशिष्ठा इत्येवं ऋचं माहित्रं महित्रीणामवोस्त्वन्येतत्सूक्तं

शुद्धवत्यं 'एतोन्विन्द्रं स्तवामशुद्धमि' त्येतस्तिस्तवकृचः । प्रकृतं मासमहरहः षोडशकृत्वोऽपि जपित्वा सुरापोऽपि विशुद्धयति अपिशब्दादातिदेशिकसुरापानप्रायश्चित्ताधिकृतोऽपि ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । कौत्सं कुत्सनामर्णिणा दृष्टम् । अपनः शोशुचदधमित्येतत्सूक्तम् । एवं वासिष्ठमपि प्रतिस्तोमेभिरुषसं वसिष्ठामित्येतामृचम् । नाहित्रं महित्रीणामवोचमित्येतत्सूक्तम् । शुद्धवत्यः एतोन्विन्द्रं स्तवामेति शुद्धं शुद्धेनेति । एतात्स्तवकृचः । प्रकृतत्वान्मासादेपर्मात्म व्याप्त्य प्रतिदिनं षोडशकृत्वो जपित्वा शुद्धत्येव । अपिशब्दादातिदिष्टसुरापानादिकृतोऽपि ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः । अपेत्येतदपनः शोशुचदधमित्यादिकं प्रतिस्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा इत्यादिकं वासिष्ठं तृचं माहित्रं सुकृतं महित्रीणामवोचित्यादिकं शुद्धशब्दगुक्तात्म कृचः शुद्धलिङ्गा एतानिन्द्रं स्तवाम इत्याद्या ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कौत्सं कुत्सदृष्टं 'अपनः शोशुचदधमित्यमि' त्येतत् जपेत् वासिष्ठं 'प्रतिस्तोमेभिरिति वसिष्ठदृष्टं तिसृणामृचां सामाहारस्त्वत्रृचं इति वा माहित्रं 'महा इन्द्रो य ओजसे'ति तृचं एतोन्विन्द्रं स्तवां शुद्धमिति तृचं सुरापोऽपि विशुद्धयति ॥ २४८ ॥

(७) सणिरामः । कौत्सं जप्त्वाप्य इत्येतत् । कौत्सेन कृषिणा अपनः शोशुचदधमित्येतत्सूक्तम् । वासिष्ठं च प्रतीत्पृचं वसिष्ठेन कृषिणा दृष्टं प्रतिस्तोमेभिरुषसं इयेवं कृचम् । माहित्रं महित्रीणामधोस्तिक्त्येतत्सूक्तम् । शुद्धवत्यस्त्रं शुद्धवत्य एव तात्क्रिंशस्तवानशुद्ध इत्येतस्तिस्तवः कृचः । प्रकृतं मासमहरहः षोडश कृत्वोऽपि जपित्वा सुरापो विशुद्धयति ॥ २४८ ॥

(८) गोविन्दराजः । कौत्सं जप्त्वाप्य इतीति । माहेन्द्रमिति । कुत्सेन कृषिणा दृष्टमपनः शोशुचदधमित्येतत् सुकृतं वरिष्ठदृष्टं च प्रतिस्तोमेभिरित्येतस्य तृचं महा इन्द्रो य ओजसेत्येतत्च सूक्तमेतोन्विन्द्रं स्तवामेतेताश्च शुद्धवत्य कृचः प्रकृतं मासमहरहः षोडशकृत्वो जपित्वा सुरापोऽपि विशुद्धयति ॥ २४८ ॥

(९) भारचिः । ब्रह्महृत्यायामभिधाय, रहस्यं सुरापस्येदानीमाह । अत्र दृष्टान्तमाह कौत्सं सूक्तम् 'अपनश्शोशुचदधमित्येतदष्टर्चलक्षितम् । वाग्देविकं वासिष्ठं "प्रतिस्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा" इत्येतत् । माहेन्द्रं 'महा इन्द्रो य ओजसे' त्येतदष्टाचत्वारिंशदर्चम् । अन्ये तु माहित्रं पठन्ति । मन्त्रं चेममाहुः-'महित्रीणामवोचस्त्रिव' त्येवम् । शुद्धवत्य कृचः प्रसिद्धाः ॥ २४६ ॥

सकृजप्त्वाऽस्य वामीयं शिवसंकल्पमेव च ॥

अपहृत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भूवति निर्मलः ॥ २४९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र सकृतग्रहणात् पूर्वत षटावृत्तिः प्रतीयते । सा च समाचारादन्यत्वं दर्शनाच्च । 'तिर्जपित्वाऽधर्मर्णमि' त्यतापेक्षायामधिकृतेन संबन्धः । 'अस्य वाम' शब्दोऽस्मिन् सूक्तेऽस्तीति 'मतीच्छः सूक्तनाम्नोरिति' (पाणिं सू० ५-२-५९) शब्दव्युत्पत्तिः । 'अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति' (कृग्वेद १-१६४-१) द्वापंचाशदृचं सूक्तम् । शिवसंकल्पमपि 'यज्जाग्रतोद्वरमुदैति' इति वाजसनेयषद्भृतम् ॥ २४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्य वामीयमस्य वामस्य पलितस्येत्यादि सरस्वत्नभवसे-
जोहवीमीत्यन्तम् । सकृतसङ्कृतत्रयं ह जपित्वा । शिवसंकल्पं यज्जाग्रत इत्यादिषडृचम् ।
क्षणान्मासात् न तत्क्षण एव ॥ २४९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसुवर्णमपहृत्यास्य वामस्य पलितस्य एतत्सूक्तं प्रकृतत्वा-
न्मासमेकं प्रत्यहमेकवारं जपित्वा शिवसंकल्पं च यज्जाग्रतोदूरमित्येताजसनेयके यत्पठितं
तज्जपित्वा सुवर्णमपहृत्य क्षिप्रमेव निष्पापो भवति ॥ २४९ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य वामीयं अस्य वामस्य पलितस्य द्विपञ्चाशत्पूकृतम् । प्रकृत-
त्वान्मासमेकं सकृतप्रत्यहमेकवारं जपित्वा । शिवसंकल्पं च यज्जाग्रत इति वाजसनेयपठितम् ।
एतद्वयं जपित्वा विप्रसुवर्णहर्ता निर्मलो निष्पापः ॥ २४९ ॥

(५) नन्दनः । अस्य वामीयं अस्य वामस्य पलितस्य होतुरित्यादिकं यज्जाग्रतो-
दूरमुपैतीत्यादिकं सूक्तं शिवसंकल्पः ॥ २४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सकृत् प्रत्यहं वामीयं च पुनः शिवसंकल्पं इति द्वयं सुवर्णस्तेयी जग्त्वा
तत्क्षणात् निर्मलो भवति ॥ २४९ ॥

(७) मणिरामः । अस्य वामीयं अस्य वामीयस्य प्रणितस्य एतत्सूक्तम् । प्रकृतत्वा-
न्मासमेकमेकवारं जपित्वा । शिवसंकल्पं यज्जाग्रतो दूरमिति यजुर्वेदोक्तम् ॥ २४९ ॥

(८) गोविन्दराजः । सकृदिति । ब्राह्मणः सुवर्णमपहृत्यास्य वामस्येत्येतत्सूक्तं
प्रकृतमहरहरेकवारं जपित्वा शिवसंकल्पं च यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवमित्येतत् जपित्वा
क्षिप्रमेव विष्पापो भवति ॥ २४९ ॥

(९) भार्हचिः । 'अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति' द्विपञ्चाशदूरलितिं सूक्तमास्य-
वामीयम् । शिवसङ्कूल्यमपि सूक्तं 'यज्जाग्रतो दूरमुपैति दैवमिति, षड्गुपलक्षितम् ।
सकृदिति च प्रत्यहमेतज्जंपकर्ममासं ज्ञेयम्, अधिकारात् उक्तं हि-'अषि भ्रूणहनं
मासादिति' ॥ २४९ ॥

हविष्यान्तीयमश्यस्य न तमं ह इतीति च ॥

जपित्वा पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतत्पगः ॥ २५० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतीकार्थो द्वितीय इतिकरणः पदार्थविपर्यासकृत् । ततो मन्त्र-
स्वरूपग्रहणमिति वेत्यत लभ्यते । पौरुषं 'सहस्रशीर्षा पुरुष' (ऋग्वेदे १०-१०-१) इति
पोडशर्चं सूक्तम् ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनाराणः । हविष्याङ्गमजरमित्यादिब्राह्मणो होतुरवरो
निषीदन्नित्यन्तम् । न तमं हो न दुरितमित्यष्टर्चम् । इतीति च इति वा इति मे मन इति
सूक्तम् । पौरुषं सहस्रशीर्षति ॥ २५० ॥

(३) कुल्लूकः । हविष्यान्तमजरं स्वर्विदामेकोनविशतित्रहच्चः न तमं हो न दुरितमित्यष्टौ
इति वा इति मे मनः शिवसंकल्प इति च सूक्तं सहस्रशीर्षा पुरुष इत्येतत्त्वं षोडशार्चसूक्तं
मासमेकं प्रत्यहमभ्यस्येति श्रवणात्प्रकृतत्वात् षोडशाभ्यासात् जपित्वा गुरुदारगः तस्मा-
त्पाणान्मुच्यते ॥ २५० ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुतत्वगस्थाह हविष्यान्तीति । हविष्यान्तमजरमिति एको-
नविशतित्रहच्चः । न तमं हो न इति अष्टौ । हविष्यान्तमजरमिति नेधातिथिः । पौरुषं
सहस्रशीर्षेति षोडशार्चं शाखाभेदेन न्यूनाधिकनपि अवापि मासावच्छिन्नो जपः । अभ्यस्येति
प्रत्यहं षोडशाधा ॥ २५० ॥

(५) नन्दनः । हविष्यान्तमजरं स्वर्विदमित्यादिकं हविष्यान्तीयं न तमं हो न दुरित-
मित्यादिकं न तमं ह इतीति चेत्यत्रेति शब्देनेति मे मन इत्यतस्य सूक्तस्य ग्रहणम् ॥ २५० ॥

(६) रामचन्द्रः । हविष्यान्तीयं अभ्यस्य जप्त्वा न तमं ह इति जप्त्वा पौरुषं सूक्तं
सहस्रशीर्षेति ॥ २५० ॥

(७) मणिरामः । हविष्यान्तीयमभ्यस्य हविष्यान्गमजरं स्वर्विदामित्यादेकोनविशति-
त्रहच्चः । न तमं ह इतीति च न तमं हो दुरितमित्यष्टौ । पौरुषं सूक्तं सहस्रशीर्षा पुरुष
इति षोडशार्चसूक्तम् ॥ २५० ॥

(८) गोविन्दराजः । हविष्यान्तीयमिति । हविष्यान्तमजरं न तमं हो न दुरितमिति च
इति मे मनः सहस्रशीर्षा पुरुष इत्येतानि सूक्तानि प्रकृतं मासं प्रत्यहं अभ्यसेन जपित्वा
गुरुदारगस्तत्पापमपहरति ॥ २५० ॥

(९) सारुचिः । नासोति वर्तते सङ्कृदिति च । ‘हविष्यान्तमि’त्येकोनविशर्षणम् ।
“न तमं हो न दुरितं” इत्यष्टर्चम् । “इति वा इतिमे मनः” इति द्वादशार्चं “सहस्रशीर्षा
पुरुष” इति पौरुषं सूक्तं षोडशार्चम् । ॥ २५० ॥

एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ॥

अवेत्यूचं जपेदब्दं यत्किंचेदमितीति वा ॥ २५१ ॥

(१) नेधातिथिः । अर्वाङ्गमहापातकेभ्य एनांसि स्थूलसूक्ष्माण्युच्यन्ते उपपातका-
दीनि । तेषामपनोदनं चिकीर्षन् अवेत्यूचं जपेदब्दम् । अवेत्यवशब्देन प्रतीकेन ‘अव ते हेतो
वरुण नमेभिः’ (ऋग्वेद १-२४-१४) इति लक्ष्यते, पापप्रमोचनलिङ्गत्वात् । न त्वतत्सं-
दुहेणायत इति ‘यत्किंचेदं वरुण दैव्ये जन’ (ऋग्वेद ७-८९-५) इति एषाम् ॥ २५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थूलानि महापातकादीनि । सूक्ष्माणि ज्ञातिविप्रांशकरादीनि ।
अवेत्यूचं अव ते हेतो वरुणेत्येकामृतम् । यत्किंचेदं वरुणेति चर्चम् । इतीति चेति तथेत्यर्थः ।
न त्वतेदपि सूक्तप्रतीकग्रहणम् ॥ २५१ ॥

(३) कुल्लूकः । स्थूलानां पापानां महापातकानां सूक्ष्माणां चोपपातकादीनां निर्हरणं

कर्तुमिच्छन् अव ते हेठो वरुण नमोभिरित्येतामृचं यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये जन इत्येतां च कृचाम्
इति वा इति मे मन इत्येतत्सूक्तं संवत्सरमेकवारं प्रत्यहं जपेत् ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एनसां स्थूलसूक्ष्मणां महापातकोपपातकानाम् । अवेत्यूचं
अव ते हेठो वरुण नमोभिरित्येतामृचं अब्दं व्याप्य प्रत्यहमेकवारं जपित्वा अपनोदनं नाशं
चिकीर्षुनाशयेदिति शेषः । यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये जन इति एतामृचं एतत्सूक्तं वा ॥ २५१ ॥

(५) नन्दनः । अथ सर्वपापसाधारण ध्यानामाह एनसां स्थूलसूक्ष्मणामिति ।
अवेत्यूचं अव ते हेठो वरुण नमोभिरित्येतामृचं अब्दं व्याप्य प्रत्यहमेकवारं जपित्वा अपनोदनं
इतीति वेतीति वा इति मे मन इति सूक्तं वेत्यर्थः ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्थूलसूक्ष्मणां एनसां महापातकादिजातिप्रशंकरादीनां अपनोदनं
चिकीर्षन् अवेति अव ते हेठो वरुण नमोभिरित्येतामृचं जपेत् अब्दं अब्दपर्यन्तं यत्किञ्चेदं
वरुणेति तूचम् ॥ २५१ ॥

(७) मणिराजः । अपनोदनं चिकीर्षन् द्वीरीकर्तुमिच्छन् । अवेत्यूचं अपेति हेलोररुण-
योरित्येतामृचम् । यत्किञ्चित् यत्किञ्चिदिदं वरुणदैव्यौ जल इल इत्येतामृचम् । अमितीति वा
इति मे मन इत्येतत्सूक्तं वा । अब्दं संवत्सरमेकं प्रत्यहं जपेत् ॥ २५१ ॥

(८) गोविन्दराजः । एनसामिति । स्थूलानां पापानां महापातकानां निर्हरणं
कर्तुमिच्छन् अव ते हेठो वरुण नमोभिरित्येतामृचं यत्किञ्चेदं वरुणदैव्यै जन इत्येतां च संवत्सरं
जपेत् ॥ २५१ ॥

(९) भारतिः । अवान्महापातकेभ्यः एनाति स्थूलसूक्ष्माणीत्युच्यन्ते, उपपातका-
दीनि ! तेषामपनोदनं चिकीर्षन् 'अवेत्यूचं जपेदब्दम्, 'अव द्वे अव त्रिका दिवश्चरन्ती'ति ।
अपरे तु सावितीमत्र पठन्ति । यत्किञ्चेदभितीति च इति यावत् । 'यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये
जन' इत्यैवमादि ॥ २५१ ॥

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विग्रहितम् ॥
जपंस्तरत्समंदीयं पूयते मानवस्त्र्यहात् ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अप्रतिग्राह्यं मद्यादि यदप्यप्रतिग्राह्यं पापकर्मणः सुवर्णादि
तदग्राह्यमेव । विग्रहितमन्नं चतुर्विधं स्वभावकालप्रतिग्रहसंसर्गदुष्टम् । 'तरत्समं दीधावति'
(ऋग्वेद १-५८-१) पावमानीपु चतुष्टयम् ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विग्रहितं लशनादीनि । तरत्समन्दीयं तरत्समन्दीधावती-
त्यादृक्चतुष्टयम् ॥ २५२ ॥

(३) कुलूकः । स्वरूपतो महापातकिधनत्वादिना वा प्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्यं चान्नं
स्वभावकालप्रतिग्रहसंसर्गदुष्टं भुक्त्वा तरत्समंदीधावतीत्येता कृचश्चतसो जपित्वा ल्प्यहं
तस्मात्पापान्मनुष्यः पूतो भवति स्नानमर्यमामिति कृक्तूचं वा ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रतीति । प्रतिगृह्याप्तिप्राह्यं अप्रतिग्राह्यं स्वरूपतो भौपातकिधनं प्रतिगृह्य । अनापत्काले च गहितानादि भुक्त्वा च तरत्समन्दीयं तरत्समन्दीधावतीत्येताश्चतस्रो ऋचः ॥ २५२ ॥

(५) रामचन्द्रः । अप्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्य विगहितमन्त्रं च भुक्त्वा तरत्समन्दीयं तरत्समन्दीधावतीति धारामुत्स्पांशसः तरत्समन्दीधावतीति ऋचं जपन् त्वग्हान्मानवः पूर्यते ॥ २५२ ॥

(६) मणिरामः । भवत्समगंदीयं भवत्समल्लीवावतीत्येताश्चतस्रो ऋचः ॥ २५२ ॥

(७) गोविन्दराजः । प्रतिगृहेति । निविष्टप्रतिग्रहं तुरादिभुक्त्वा तरत्समन्दीजपित्वा द्विजातिद्विसत्येण पवित्रीभवति ॥ २५२ ॥

(८) भास्त्रिदः । तरत्समन्दः प्रसिद्धाः ॥ २५२ ॥

सोमारौद्रं तु बह्वेनाः समामभ्यस्य शुद्ध्यति ॥

स्वबन्त्यामाचरन्सनानमर्यम्णामिति च तृचम् ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । 'सोमा रुद्रा धारयेथामस्त्वम्' इति (ऋग्वेद ६-७४-१) चतस्रो यज्ञं च भरणानीन्द्रियं चेति ऋक् । समां संवत्सरम् । ज्ञाहानः । इदं लिङ्गं यदुक्तं क्वचित्तत्वेणापि प्रायश्चित्तमस्तीति । स्वबन्त्यमिति तडागसरसी निवर्तते ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सोमारौद्रं सोमा रुद्रा धारयेथामित्यूक्तुष्ट्यम् । बह्वेना बहुशुद्रपापः । अर्यम्णां अर्यमणं वरुणं मित्रं चेति तृचम् ॥ २५३ ॥

(३) कुल्लूकः । सोमा रुद्रा धारयेथामस्वयमिति चतस्रः अर्यमणं वरुणं मित्रं चेति ऋक्तयं नद्यां च स्नानं कृत्वा मासमेकं प्रत्येकमभ्यस्य बहुपापो विशुद्धति बहुष्टपि पापेषु तत्त्वेणैकं प्रायश्चित्तं कार्यमिति ज्ञापकमिदम् ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । सोमारौद्रं तु सोमा रुद्रा धारयेथामनुर्यमिति चतस्रो ऋचः बह्वेनाः बहुपापयुक्तं प्रत्यहं षोडशधार्यस्य शुद्ध्यतीत्यन्वयः । अर्यम्णमिति अर्यमणं वरुणं मित्रं चेति ऋक्तयम् । स्वबन्त्यां गङ्गादिनद्याम् । अत्र मन्त्रयोर्विकल्पो जपसनानं साधारणम् ॥ २५३ ॥

(५) नन्दनः । सोमारौद्रं सोमो रुद्रदेवत्यं सूक्तं सोमा रुद्रा धारयेथामस्वयमित्यादि बह्वेनाः बहुपापः अर्यम्णमृतं मायातिवृषभस्तु विष्टानित्यादिकम् ॥ २५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमारौद्रं बह्वेनाः सोमा रुद्रा धारयेथामसुर्यमित्यूक्तुष्ट्यं मासमभ्यस्य शुद्ध्यति ॥ २५३ ॥

(७) मणिरामः । सोमारौद्रं सोमवल्लीवावतीत्येताश्चतस्रो ऋचः । अर्यमणमिति ऋक्तयं च स्वबन्त्यां नद्यां स्नानं आचरन् कृत्वा मासमेकं प्रत्येकमभ्यस्य बह्वेनाः बहुपापः शुद्ध्यति । बहुष्टपि पापेषु तत्त्वेणैकं प्रायश्चित्तं कार्यमिति ज्ञापनार्थमिदं बोध्यम् ॥ २५३ ॥

(८) गोविन्दराजः । सोमारौद्रमिति । अनेन पापकृत् सोमा रुद्रा धारयेथामसुर्यमित्येतत्सूक्तमर्यवणं वरुणं मित्रं चेत्येतां च ऋचं मासमहरहरभ्यस्य नद्यां स्नानं कुर्वन् शुद्ध्यति ॥ २५३ ॥

(१) भारुचिः । सोमारौद्रौ मन्त्रौ तत्र रौद्रो “माता रुद्र चुकुधामा नमोभिरिति” । सौम्यः “सोमः पवते जनिता मतीनामिति” च । ‘अर्थमणामित्येषु’ मन्त्रः क्रृत्वेदाद्-गमयितव्यः ॥ २५३ ॥

अब्दार्थमिन्द्रमित्येतदेनस्त्री सप्तकं जपेत् ॥

अप्रशस्तं तु कृत्वाऽप्यु मासमासीत भैक्ष्यभुक् ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । ‘इन्द्रं मित्रं वरणमग्निम्’ (क्रृत्वेद० १-१०६-१-७) इत्येतत्सप्तकम् । अब्दार्थं षष्ठ्यासान् । जपेदेनस्त्रीत्यविशेषात्सर्वंः साम् । अप्रशस्तं मैथुनं तत्र पुरीषोत्सर्गो वा । तदप्यु कृत्वा मासं भैक्षाहारो भवेत् ॥ २५४ ॥

(२) उद्जन्तादस्यणः । इन्द्रं मित्रं वरणमग्निमूलय इत्यादिमध्यर्चमेनस्त्री । बहु-पापयुक्तः । अप्रकाशं रहस्यं कृत्येनः पापं यत्किञ्चित् ॥ २५४ ॥

(३) कुल्लूकः । एनस्त्रीत्यविशेषात्सर्वेव पापेषु इन्द्रं मित्रं वरणमग्निं तत्र इत्येताः सप्तऋचः षष्ठ्यासां जपेत् । अप्रशस्तं मूलपुरीषोत्सर्गादिकं जले कृत्वा मासं भैक्ष्यभोजी भवेत् ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अब्दार्थमिति । इन्द्रमित्येताः सप्तर्चः अशीत्युत्तर-शतदिनानि प्रत्यहं जपेत् । एनस्त्री मासं सर्वपापयुक्तः । अप्रशस्तं जलादौ मूलोत्सर्गादि कृत्वामित्यभुक् मासं व्याप्य गायत्रीमध्यस्यासीतेति ॥ २५४ ॥

(५) नन्दनः । इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदित्यादिकमूर्चां सप्तकं अप्रशस्तमलमूलादिकं कृत्वा ॥ २५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्दार्थं इन्द्रं मित्रं वरणमग्निमूलयम् इति क्रृचं एनस्त्री एनः विद्यते यस्यासी एनस्त्री जपेत् । अप्रकाशमेनः कृत्वा भैक्ष्यभुग्मासमासीत ॥ २५४ ॥

(७) मणिरामः । इन्द्रमित्येतत्सप्तकं इन्द्रं मित्रं वरणमग्निं तत्र इत्येताः सप्तऋचः अब्दार्थं षष्ठ्यासां जपेत् । एनस्त्रीत्यविशेषात्सर्वापेष्ठिवदं रहस्यप्रायशिक्तं बोध्यम् । अप्यु अप्रशस्तं मूलपुरीषोत्सर्गं कृत्वा मासं भैक्ष्यभुक् आसीत ॥ २५४ ॥

(८) गोविन्दराजः । अब्दार्थमिति । अवशेषितत्वात् सर्वपापानामन्यतमकारी इन्द्रं मित्रमित्येतत्सप्तकं षष्ठ्यासान् जपेत् मैथुनं चोदकमध्ये कृत्वा मासं भैक्षासी स्यात् ॥ २५४ ॥

(९) भारुचिः । अब्दार्थं षष्ठ्यासात् “इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदि”त्येत् सप्तकं जपेद-विशेषात् सर्वस्मिन्नेनसि । अप्रशस्तं तु कृत्वाऽप्यु मैथुनं मासं भैक्षाहारस्तिष्ठेत् ॥ २५४ ॥

मन्त्रैः शाकलहोमीयरब्दं हुत्वा धृतं द्विजः ॥

सुगुर्वप्यपहृत्येनो जप्त्वा वा नम इत्यूचम् ॥ २५५ ॥

(१) मेधातिथिः । ‘देवकृतस्यैनसोऽवयज्ञनमसि’ (वाजस० ८।१३) इत्येवमादयोऽष्टौ मन्त्राः शाकलहोमीयाः । तैर्वृत्तमब्दं हुत्वा गुर्वप्यपहृत्येनः । सर्वमहापातकान्यपीत्यर्थः ।

जपित्वा 'नमो सदाय तवसे कपर्दिन' (वाज्ञस० ७ अ०) इत्येवं मन्त्रं संवत्सरमेतां सिद्धि-माप्नुयात्, अन्तरेणापि शाकलहोमम्। तदितं वैकल्पिकं जपकर्मपूर्वेण शाकलमन्त्रहोमेन प्रायश्चित्तम्। अन्येन वा जपित्वा यामन इत्यृचम्। सा तु शिष्टेभ्यः सुगमयितव्या ॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शाकलहोमीयैः देवकृतस्यैनस इत्यादिभिर्मन्त्रैरष्टभिरष्टाहृतीः प्रत्यहं जुहुयात् प्रत्यहं वाष्टोत्तरशतावृत्या । नम इत्यृचं नम आविवेश इत्यृचमब्दं जपेत् ॥ २५५ ॥

(३) कुल्लूकः । देवकृतस्येत्यादिभिः शाकलहोगमन्त्रैः संवत्सरं धृतहोमं कृत्वा नम इन्द्रस्त्रेत्येतां वा ऋचं संवत्सरं जपित्वा महापातकमपि पापं द्विजातिरप्यहन्ति ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच मन्त्रैरिति । मन्त्रैदेवकृतस्यैनस इत्यष्टभिः शाकलहोमीयैः । द्विजस्त्रैवणिकः । नम इत्यात्मामृचं वा सुगुर्वपि महापातकमप्यपहन्तीत्यन्वयः । नम इत्यृचं वा जप्त्वापहन्ति ॥ २५५ ॥

(५) नन्दनः । नम इत्यृचं नमो मित्रस्य वर्णस्येत्यृचम् ॥ २५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । शाकलहोमीयैर्मन्त्रैः देवकृतस्यैनस इत्यष्टभिः अव्दं अव्दपर्यन्तं धृतं हुत्वा सुष्ठु गुह सुगुह अपि एनः अपहन्ति । वा पक्षान्तरं नम इति उग्रं नम आविवास इति ऋचं जप्त्वा शुद्धयेत् ॥ २५५ ॥

(७) मणिरामः । शाकलहोमीयैः मन्त्रैः देवकृतस्येत्यादिभिर्मन्त्रैः संवत्सरं धृतहोमं कृत्वा नम इत्यृचं नम इंद्रभ्रू इत्येतं वा ऋचं संवत्सरं जपित्वा सुगुर्वप्येनः महापातकमपि अपहन्ति ॥ २५५ ॥

(८) गोविन्दराजः । मन्त्रैरिति । देवकृतस्येनसोऽव्यजनमसीत्यादिभिः काष्ठशकल-होमविनियुक्तैर्मन्त्रैः संवत्सरं धृतहोमं कृत्वा नम इदुग्रभित्येतां ऋचं संवत्सरं जपित्वा महापातकमप्यपनुदति ॥ २५५ ॥

(९) भार्तुचिः । 'देवकृतस्यैनस' इत्येवमादयोऽट्टौ मन्त्राः शाकलहोमीयाः । एतैर्धृतमब्दं हुत्वा सुगुर्वप्यपहन्त्येनः सर्वमहापातकान्यपीत्यर्थः । जप्त्वा वा 'नमो रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीरायेत्येत्यन्तर्मन्त्रं संवत्सरमेव । एतां जपकर्म पूर्वेण शाकलमन्त्रहोमेन प्रायश्चित्तम् । अन्ये तु जप्त्वा वा नम इत्यृचं सा तु शिष्टेभ्य आगमयितव्या । 'मनोबाहुवाम' इत्येषाः ॥ २५५ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेदगाः समाहितः ॥

अभ्यस्याब्दं पावमानीभेष्माहारो विशुद्धयति ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः । महापातकसंयुक्त इति पूर्वपदार्थसंख्याविशेषप्रतिपत्तिरनेनापीति गम्यते । एकैकस्य लघुनः प्रायश्चित्तविधानमनेकेनपि युक्तम् । पावमान्यः कृत्स्नमेव मण्डलं दाशतयं 'स्वादिष्ठया मदिष्ठया' (ऋग्वेद ११११) इत्यारभ्य 'यत्ते राजञ्जृतं हविः'

(ऋग्वेद १।१।१४) इत्यन्तम् । गवामनुगमनं नानुवज्यामात्रम् । किं तर्हि ? परिचर्या । सा च गोचनप्रायशिच्चतादनुसंधेया ॥ २५६ ॥

(२) सर्वलोकानारायणः । प्रायशिच्चतामाह महापातकेति । अबदं प्रत्यहं गाश्चरणाय गच्छन्तीरनुगम्य समाहितमनाः प्रत्यहं पावमानीः स्वादिष्ठयामदिष्ठयेत्यादिकाः इन्द्रायेन्दो-परिस्लवेत्यन्ताः जपेत् भैक्ष्याहार इत्यर्थः ॥ २५६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्महृत्यादिमहात्मातकप्रूपतो भिक्षालब्धाहारो वषेमेकं संयतेन्द्रियो गवामः नुगमनं कुर्वन्त्यः पावमानीविद्यादिक्रृचोऽन्वहमभ्यासेन जपित्वा तरमात्पापाद्विशुद्धो भवति ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच महेति । गाः अनुगच्छेत् शुश्रूषेत् ! पावमानीः प्रसिद्धाः ॥ २५६ ॥

(५) रामचन्द्रः । गा अनुगच्छेत् चारणार्थम् । पावमानीः स्वादिष्ठया मदिष्ठयापव-स्वसोमधारणा इन्द्राय पातदे सुतः इन्द्रायेन्दोपरिस्लवेत्यन्ताः एता क्रृचः अबदमभ्यस्य नैक्षाहारो विशुद्ध्यति ॥ २५६ ॥

(६) मणिरामः । पावमानीः विद्यादि क्रृचः ॥ २५६ ॥

(७) गोविन्ददाराजः । महापातकसंयुक्त इति । महापातकवान् संवत्सरं भैक्ष्यभूक् पावमानीः स्वादिष्ठयेत्याद्या क्रृचोऽभ्यस्य गवामनुगमनं च गोवधन्तोक्तप्रक्रिया संयातः कुर्वन् विशुद्ध्यति ॥ २५६ ॥

(८) भारतिः । पावमान्यः 'उपास्मै गायता नर' इत्यारभ्य 'यावदः पावमानीरथ्येति' इत्येषा क्रृचः । गवां च सेवनं गोधातप्रायशिच्चतमुक्तम् । इहापि तच्छेषं द्रष्टव्यम् ॥ २५६ ॥

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ॥

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । महापातकसंयुक्तस्यैव प्रायशिच्चतान्तरमेतत् । वेदसंहितां मन्त्र-ब्राह्मणम् । 'षट्क्रिंशद्वात्मुपोष्य' इति संहितामरण्ये जपन् प्रमुच्यते ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रथमं षट्क्रिंशदुपवासान्कृत्वा यस्य कस्यचिद्वेदस्य कस्याश्चिच्छावायाः संहितां मन्त्रभागमरण्ये त्रिजपित्वा सर्वैः पातकैर्महापातकैर्मुच्यते त्यज्यत इत्यर्थः ॥ २५७ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिभिः पराकैः पूतो मन्त्रब्राह्मणात्मिकां वेदसंहितामरण्ये वारतयम-भ्यस्य वा प्रयतो बाह्याभ्यन्तरशीचयुक्तः सर्वमहापातकैर्मुच्यते ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । पातकैः स्वयं कृतैः पराकैः शोधितः पूतः वेदसंहितां मन्त्रब्राह्मण-त्रिमिकां त्रिरभ्यस्य मुच्यत इत्यन्यः ॥ २५७ ॥

(५) रामचन्द्रः । अरण्ये वेदसंहितामभ्यस्य सर्वपातकैर्मुच्यते त्रिभिः पराकैः शोधितः ॥ २५७ ॥

(७) मणिरामः । त्रिभिः पराकैः शोधितः अरण्ये त्रिवारं वेदसंहितां अभ्यस्य सर्वैः पातकैः मुच्यते ॥ २५७ ॥

(८) गोविन्दराजः । अरण्ये इति । यद्वा पराकल्पयेणापनीतपापः सन् अटव्यां लीन्वारान् सहितां वेदसंयमवानादर्थं सर्वाणि पातकानि महपातकोपपातकादीन्यमि हन्ति ॥ २५७ ॥

(९) भारतिः । अविशेषदत्तनाद्यां काञ्चिच्छेदसंहितामिति ॥ २५७ ॥

ऋग्यहं त्रिष्ववसेद्युक्तस्त्रिरहोऽभ्युपयन्नपः ॥

मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽघर्षणम् ॥ २५८ ॥

(१) नेधातिथिः । “अपोऽभ्युपयन्”, ‘जपित्वाऽघर्षणमिति’ सम्बन्धः । अतश्चान्तर्जलं जपसिद्धिः । एवं स्मृत्यन्तरानुग्रहः । अघर्षणमंत्रविशेषस्तुत्तु उक्तः ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतैव विषवेऽन्यदाहृ ऋहमिति । युक्तो नियतः । व्यद्युपयन्तरानुग्रहः । अघर्षणमंत्रविशेषस्तुत्तु उक्तः ॥ २५८ ॥

(३) कुल्लूकः । विरातमुपवसन्संयतः प्रत्यहं प्रातर्मध्याह्नसायंकालेषु स्नानं कुर्वन् त्रिष्वणस्नानकाल एव जले निमज्य ऋतं च सत्यं चेति सूक्तमघर्षणं त्रिवारूतं जपित्वा सर्वैः पापैर्मुच्यते । तत्र गुरुष्वापापेक्षया पुरुषशक्त्यादपेक्षया चावर्तनीयम् ॥ २५८ ॥

(४) राधवानन्दः । किंच त्रीति । अभ्युपयन्नपः त्रिकालस्नानं तत्काल एव त्रिवारं जप्त्वा पुरुषशक्त्यपेक्षया लघुपापापेक्षया वा ॥ २५८ ॥

(५) नन्दनः । अत्रस्त्रिरपोऽभ्युपयन्त्रयहं त्रिष्वणस्नानं कुर्वन् ॥ २५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः व्यहं उपवसेत् तु पुनः विः अहः अपः अभ्युपयन् उपस्थूशन् त्रिः त्रिवारं अघर्षणं ऋतं च सत्यं चाभीद्वादित्येतत्सूक्तं जप्त्वा सर्वैः पातकैर्विमुच्यते ॥ २५८ ॥

(७) मणिरामः । युक्तः संयतः । त्रिरहोऽभ्युपयनः प्रत्यहं त्रिकालं स्नानं कुर्वन् । त्रिकालस्नानसमय एव अघर्षणं जपित्वा सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥ २५८ ॥

(८) गोविन्दराजः । ऋहमिति । त्रिष्वणं स्नानं कुर्वन् प्रतिस्नानं जलमध्ये लीन्वारान् ऋतं च सत्यं चाभीद्वादित्येतत्सूक्तं जपन् समाहितस्वयहमुपवसेदेवं कुर्वन् सर्वैः मैहापातकादिभिः पापैर्मुच्यते ॥ २५८ ॥

(९) भारतिः । अल्पत्वाच्चास्य प्रायश्चित्तस्याश्रद्धानानां प्रवृत्यर्थमिदमाह ॥ २५८ ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ॥

तथाऽघर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥ २५९ ॥

(१) मेधातिथिःः स्तुत्यर्थः श्लोकः ॥ २५९ ॥

(२) कुल्लूकः । यथाऽश्वमेवयागः सर्वयागश्रेष्ठः सर्वपापक्षयहेतुस्तथाऽघमर्षण-सूक्तमपि सर्वपापक्षयहेतुरित्यवधमर्षणसूक्तोत्कर्णः ॥ २५९ ॥

(३) राघवानन्दः । अत्वार्थवादः यथेति ॥ २५९ ॥

(४) रामचन्द्रः । यथा अघमर्षणं सूक्तं पापप्रणोदनम् ॥ २५९ ॥

(५) मणिरामः । अघमर्षणप्रशंसामाह । यथेति ॥ २५९ ॥

(६) गोविन्दराजः । यथेति । यथाश्वसेधो यज्ञश्रेष्ठः सर्वपापविनाशक्षदेवमघमर्षण-मपि सूक्तं सकलं कल्पषनाशनमिति पूर्वार्थवादः ॥ २५९ ॥

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः ॥

ऋग्वेदं धारयन्विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन ॥ २६० ॥

(१) मेधातिथिःः इयमपि स्तुतिः । ऋग्वेदधारिणो रहस्यप्रायशिच्चतार्था । अन्ये तु 'महापातकसंयुक्त' इत्यारम्भ्य रहस्यार्थमपीच्छान्ति ॥ २६० ॥

(२) सर्वजनारायणः । उक्तवक्ष्यमाणसंहिताजपेषु ऋक्संहिताजपस्य प्राशस्त्यं कथयितुमृग्वेदमेव स्तीति हत्वापीति ॥ २६० ॥

(३) कुल्लूकः । भूरादिलोकत्यमपि हत्वा महापातक्यादीनामप्यन्नमश्नन्तृवेदं धारयन्विप्रादिः न किञ्चित्पापं प्राप्नोति । ऋग्वेदं रहस्यप्रायशिच्चतार्थमूक्तं ततश्च रहस्यपापे कृते ऋक्संहितां मन्त्रवाह्यान्तिमाकामभ्यसेत् ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच हत्वेति । लोकान् भुवादिवयम् । ऋग्वेदं रहस्यप्राय-शिच्चतार्थम् । एनः पापं पापफलं न भुड्कते न स्तुतिमात्रम् ॥ २६० ॥

(५) नन्दनः । धारयन् जपन् ॥ २६० ॥

(६) रामचन्द्रः । वीनिमांलोकानहत्वा यतस्ततः अनुलोमप्रतिलोमतः अश्नन्नपि विप्रः ऋग्वेदं धारयन्नेनः किञ्चिन्नाप्नोति ॥ २६० ॥

(७) मणिरामः । ऋग्वेदप्रशंसामाह हत्वेति । यतस्ततः महापातक्यादीनात्यपि प्रति-ग्रहसंगृह्णन् ॥ २६० ॥

(८) गोविन्दराजः । हत्वेति । लोकत्यान्तर्वर्ति सकलभूतजातमपि हत्वा चाण्डाला-देरपि सकाशादशन् ऋग्वेदमभ्यस्य न किञ्चिदपि पापं प्राप्नोति । इत्यूग्वेदाभ्यासस्तुति-रुत्तरार्थम् ॥ २६० ॥

(९) भारुचिः । ऋग्वेदप्रहणमितरवेदप्रदर्शनार्थमपि स्यात् । तथा च दर्शयति ॥ २६० ॥

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ॥
साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६१ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋगादिविशेषणात् ब्राह्मणनिवृत्तिः । रहस्यति सामान्यारण्य-काधीतात् ॥ २६१ ॥

(२) सर्वजनारायणः । संहिता मन्त्रभागः । यजुषाभित्यतापि सरहस्येनान्वितम् । रहस्यमुपनिषद्भागः । साम्नां संहितां तद्योनिसंहितां सामगीतिम् ॥ २६१ ॥

(३) कुल्लूकः । तदाह॑ ऋगिति । ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां न तु मन्त्रमात्रा-त्मिकामनन्तरं वेदे त्रिगृहीति प्रत्यवर्मणैर्त् यजुषां वा मन्त्रब्राह्मणानां संहितां साम्नां वा ब्राह्मणोपनिषद्संहितां वाचत्यगमध्यस्य सर्वपापैः प्रमुकतो भवति ॥ २६१ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च ऋगिति । ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां तर्कोपनिष-द्भागव्यतिरिताम् । एवं यजुर्वेदादौ । सरहस्यानां रहस्यमारण्यकं तद्युक्तानाम् ॥ २६१ ॥

(५) रामचन्द्रः । ऋग्वेदादीनां तथाणां संहितां अभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६१ ॥

(६) मणिरामः । संहितानां प्रशंसामाह । ऋगिति सरहस्यां उप-निषत्संहिताम् ॥ २६१ ॥

(७) गोविन्दराजः । ऋक्संहितामिति । ऋग्वेदसंहितां यजुर्वेदसंहितां वा साम्नां वा सारण्यकाधात्सामसंहितानां सामसामार्चिकं त्रीन्वारान् संयमवानावत्यं सर्वपापान्य-हन्ति ॥ २६१ ॥

(८) भारचिः । अस्येयं स्तुतिः प्रवृत्त्यर्था ॥ २६१ ॥

यथा महाहृदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति ॥

तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ॥ २६२ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यवयवस्त्रिवृत् । एककार्यत्वादवयवव्यवहारात् वेदो वेदान्तर-स्यावयवः ॥ २६२ ॥

(२) कुल्लूकः । ऋगोद्यात्मना तिरावर्तत इति त्रिवृत् यथा महाहृदं प्रविश्य लोष्टं विशीर्यते तथा सर्वं दुश्चरितं त्रिवृति वेदे विनश्यति ॥ २६२ ॥

(३) राघवानन्दः । किञ्च यथेति । लोष्टं पांसुपिण्डम् । वेदे त्रिवृति वेदवयाद्यायिनि । निमज्जति विनश्यति ॥ २६२ ॥

(४) नन्दनः । लोष्टं मृत्यिण्डम् ॥ २६२ ॥

(५) मणिरामः । त्रिवृति वेदे ॥ २६२ ॥

(६) गोविन्दराजः । यथेति । यथा बृहस्पतरसि मूललोष्टं निपत्यैव विनाशमेत्येवं सर्वं दुष्कृतमूर्यजुःसामात्मकत्वेन व्यवयवैदेऽन्तं नीयत इति पूर्वार्थवादः ॥ २६२ ॥

(७) भारचिः । तच्च वेदस्य त्रिवृत्यर्थमिदं दर्शयति ॥ २६२ ॥

ऋचो यजूषि चाद्यानि सामानि विविधानि च ॥
एष ज्ञेयस्त्रिवृद्धेदो यो वेदेनं स वेदवित् ॥ २६३ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्त्वयवयं दर्शयति । आद्यानि मुख्यानीत्यर्थः । 'अन्यानि' ग्राहणाध्येयानि न पठितानि । अथवा पदकमितानि । विविधानि सामानि ग्राम्यारण्यविभागेन ॥ २६३ ॥

(२) सर्वज्ञनाराथणः । अन्यानि चेति यजुषामृग्यतिरिक्तानां तन्मध्यपठितानामृचां च संग्रहः । विविधान्यक्षररूपयोगिनितात्यकसमृपाणि यो वेदार्थतो ग्रन्थतस्च ॥ २६३ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिवृत्वमेवाहू ऋच इति । ऋचः ऋडमन्ता: यजूषि यजुर्मन्ता: सामानि बृहद्रथन्तरादीनि नानाप्रकाराग्न्यान्येषां तथाणां पृथक् पृथक् मन्त्रब्राह्मणान्येष त्रिवृद्धेदो जातव्यो य एनं वेद स वेदविद्ववति ॥ २६३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रिवृत्वमेवाहू ऋच इति । अन्यानि गीतिसामभिज्ञानि च । एनं वेदत्वसमुदायम् ॥ २६३ ॥

(५) नन्दनः । कः पुनरिह त्रिवृद्धेऽभिप्रेतस्तमाहू ऋचो यजूषि चाद्यानीति । ऋचो यजूषि सामानि वैदः न ब्राह्मणानित्यर्थः ॥ २६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋचो यजूषि सामानि त्रिवृद्धेः एनं वेदत्वस्य अध्ययनं वेद स वेदवित् ॥ २६३ ॥

(७) मणिरामः । त्रिवृत्वमेवाहू ॥ ऋच इति ॥ ऋचः ऋडमन्ता: यजूषि यजुर्मन्ता: । विविधानि सामानि बृहद्रथन्तरादीनि अन्यानि एषां वेदत्याणां पृथक् पृथक् मन्त्रब्राह्मणादीनि । एष त्रिवृद्धेदो ज्ञेयः । य एनं वेद स वेदविद्ववति ॥ २६३ ॥

(८) गोविन्दराजः । त्रिवृत्वं वेदस्य निरपयितुमाहू ऋचो यजूषि चाद्यानीति । ऋचो यजूषि चामुख्यानि संहितागतानि न तु ब्राह्मणमध्यधीतानि सामानि चार्चिकास्तोमिकादिभेदेनानेकप्रकाराणीत्येष त्रिवृद्धेदो बोद्धव्यो यश्चैनं वेदभेवं त्रिवृतं वेद स वेदविज्ञान्यः ॥ २६३ ॥

(९) भारतिः । ऋचः प्रसिद्धाः । यजूष्याद्यानि संहितागतानि न तु ब्राह्मणमध्येधीतानि पदकमान्वितानि । 'यगोरोजसा स्कमिता रजांसी'त्येवमादीनि सामानि पुनर्विविधानि ग्रामारण्याचिकस्तीभिकानि ॥ २६३ ॥

आद्यं यत्त्वक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता ॥

स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्धेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६४ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भूगुप्रोक्तायां संहितायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋक्षरमक्षरत्यसमाहार ओंकारः । आद्यं ब्रह्म गुह्यम् । रहस्याधिकारे यथावदुपदिष्टत्वाच्छब्दब्रह्मरूपतयोषासनकर्मत्वेन विहितः । परमात्मवाचकतया वा

‘गुह्यो’, न त्वज्ञाताक्षरत्वेन । स हि लोकश्चसिद्ध ओमित्यभ्युपगमः । ऋयी यस्मिन्नेत्रा संकुचिता । सर्वाणि वर्णानीत्येवमादि । तस्योपासना पुरस्तादुक्तेति एवं मोमित्येतदक्षर-मुपासीते ति (छान्दोर्य ११११) । पूर्वेश्लोके भन्त्वार्थवेदनेन वेदत्वमुक्तमनेन वेदान्तज्ञानम् । कर्मवेदनं त्वध्ययनविद्याक्षिप्तमेवेति प्रसिद्धम् ॥ २६४ ॥

इति श्रीभट्टवीरस्वामिस्तुमेधातिथिविरचिते ननुभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आद्यं सर्ववेदादौ पाठयत्वादायम् । अक्षरं अकारोकारम-कारैः । जहू तत्प्राप्यहेतुत्वात् । प्रतिष्ठिता अन्तर्भूता तस्य तत्प्राप्यत्वात् । गुह्यो न कस्मैवित्कथनीयः । यो वेदैन उपास्यत्वेन ॥ २६४ ॥

सर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ प्रायश्चित्तविधिर्निर्मैकादशोऽध्यायः संपूर्णः ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्ववेदानामाद्यं यद्ब्रह्म वेदसारमकारोकारमकारात्मकत्वेन व्यक्तरं यत्र दशो वेदाः स्थिताः सोऽन्यस्तिवृद्धेदः प्रणवाख्ये गुह्ये गोपनीयो वेदमन्तश्चेष्टत्वात् परमार्थादिगायत्र्यक्त्वात्परमार्थक्त्वेन धारणजपाभ्यां मोक्षहेतुत्वाच्च यस्त च व्यरूपतोऽर्थतश्च जानाति स वेदवित् ॥ । प्रायश्चित्ते बहुमुनिमत्तालोचनाद्यन्मयोक्तं सद्वायायानं खलु मुनिगिरां तद्भूजध्वं गुणज्ञाः ॥ नैतमेधातिथिरभिदधे नापि गोविन्दराजो व्याख्यातारो न जगुरपरेऽन्यतेतो दुर्लभं वः ॥ २६४ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तावेकादशोऽध्यायः ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिरहस्यं विवृद्धाह आद्यमिति । प्रणवं व्यक्तरम् । गुह्यो ध्यान-जपाभ्यां मोक्षहेतुत्वादतिगोप्यः । ऋयी क्रह्णादि वेदत्ययम् । प्रतिष्ठितोपादेयत्वेनांगीकारेण सर्वावाक्संस्तुष्णेति श्रृतेः । संतृष्णोपादानतया व्याप्तेत्यर्थः ॥ २६४ ॥

[राघवानन्दः । उपसंहरति एष इति । कर्मविधि कामतः सुखदुःखजनकप्रकारं नैःश्रेयसं यथासंभवं वैराग्यादस्पृहां विना न मोक्ष इति साध्यसाधनसंगतिरुत्तराध्यायेन ॥ ११ ॥]

इति राघवानन्दसरस्वतीविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायामेकादशोऽध्यायः ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । न कैवलम् ग्रथ्यजुस्सामविदेव वेदवित्किन्तु प्रणवविदपीत्याह आद्यं यत्त्व्यक्षरम्बहोति अक्षरमकारोकारमकारात्मकं यो वेदैन स वेदवित्प्रणवध्यायी भवतीत्यर्थः ॥ २६४ ॥

इति श्रीनन्दनाचार्यविरचिते मानवव्याख्यानं एकादशोऽध्यायः ॥

(६) रामचन्द्रः । यदाद्यं अक्षरं अकारोकारमकारात्मकं ब्रह्म यस्मिन् ब्रह्मणि ऋयो वेदत्वयी क्रह्णयजुःसामात्मिका प्रतिष्ठिता स गुह्योऽन्यस्तिवृद्धेदः सं त्रिवृद्धात्मकं वेद स वेदवित् ॥ २६४ ॥

इति श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुशावार्थदीपिकाग्रामेकादशोऽध्यायः ॥११॥

[एष बोधमिहितः कृत्स्नः प्रायश्चित्तस्य तिण्यः ।
निःश्रेयसं धर्मविधि दिप्रस्येमं निबोधत ॥ १ ॥]

[पृथग्ब्राह्मणकल्पाभ्यां स हि वेदस्त्रिवृत्स्मृतः ॥ २ ॥]

(७) मणिरामः । आद्यं सर्ववेदानाम् । यत्त्वक्षरं ब्रह्म अकारोकारमकारात्मकम् ।
यस्मिन् ओंकारे त्रयी वेदवयी प्रतिष्ठिता स्थिता । सः ओंकारः ॥ २६४ ॥

इति श्रीमिथगंगाग्रामतत्त्वाक्षितमणिरामकृतायां सुखबांधिन्द्वां मनुवृत्तावेकादशोऽध्यायः
समाप्तः ॥११॥

(८) गोविन्दराजः । अपरं त्रिवृत्वं वेदस्य दर्शयितुमाह । आद्यमिति । अकारोकार-
मकाराक्षरद्वयसमाहाररूपेणोकाराख्यं ब्रह्म परब्रह्मवाचकत्वात् यस्तिन्नोकारे क्रृग्नजुः-
सामातिमिकात्मयाश्रिता यथा । शंकुना सर्वाणि पणोनि संवर्णन्येवगांकारे सर्वा वाचः संवर्णा
इति श्रुतेः ॥ स रहस्यरूपो परस्त्रिवृद्धेदो यश्चैवं वेद य एनं त्रिवृतं वेत्ति स
वेदवित् ॥ २६४ ॥

इति श्री भट्टमाद्वात्मजगोविन्दराजविरचितायां मन्त्राशःगानुत्तारिष्यां मनुटीकायां
चतुर्णा जातीवामाचाराधाररूपिष्यां एकादशोऽध्यायः ॥११॥

(९) भारुचिः । यत्त्वक्षरं ब्रह्म वर्णतयसमुदायः ओङ्कारः । यस्तं वेद स वेदवित् ।
तथा च ब्राह्मणं, ‘यथा शङ्कुना सर्वाणि पणोनि’ इत्येवमादि । तस्य चोपासना पुरस्तादुक्तेति ।
तथा च ब्राह्मणम्, ‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते’ति ।

॥ इति भारुचेः कृतौ मनुशास्त्रविवरणे एकादशोऽध्यायः ॥

। अथ द्वादशोऽध्यायः १२ ।

—○—○—○—

चातुर्वर्णस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयाऽनघ ॥

कर्मणां फलनिवृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । आग्नोऽर्धः इलोकः शास्त्रार्थपरिसमाप्तिदर्शनेनाधिकाकांक्षानि-
वृत्त्यर्थः ।

कृत्स्नग्रहणं सम्मानार्थम् । एतावन्तः स्मार्ता धर्मा वस्त्रिमन शास्त्रे, रहस्यवर्यन्तं उप-
दिष्टाश्च ।

शिष्यमुखेनाचार्यस्यैव कृत्स्नकारिता शास्त्रस्य प्रतिपाद्यते न त्रिवक्षिता । नात्र शिष्याचार्यं
वस्तुतः प्रतिप्रत्यव्यम् । ग्रन्थकार एवेम् ग्रन्थमेवं विभजति । धर्मशब्दश्च कर्तव्यतावचनो
विधिप्रतिषेधसमूहमनवदति । देन कर्मफलसंबन्धोऽनुकृत इति इत ऊर्ध्वं प्रतिपाद्यते ।

कृत्स्नोऽर्थं उक्तस्त्वदा । विधिप्रतिषेधापेक्षया वचनमुपपन्नं भवति ।

“कस्य पुनः कर्मणः फलसंबन्धो जिज्ञास्यते येनोऽयते कर्मणां फलनिवृत्तिं शंसेति । यावत्ता
यावन्ति तावन्नित्यानि शास्त्रनोदितवादेव क्रियते न तेषां फलमभिसंधेयम् । न हि तानि फला-
र्थानि । यान्वनित्यानि तदापि प्रतिकर्म प्रायशः फलान्युक्तान्येव ‘वारिदस्तुप्तिमाल्पोति’ स्वर्ग-
युश्च” इत्यादीनि च । यदापि नोक्तमिव मन्येत तदापि स्वर्गादिसाधितमेव । यानि
जातकर्मादीनि संस्कारकर्मणि तानि संस्कार्यविशेषोक्तस्य क्रियाफलेनैव फलवन्ति
नादृष्टमाकांक्षति । यान्वपि नैमित्तिकानि द्रव्यशुद्धादीनि चाण्डालस्पर्शनस्नानादीनि
तान्वपि हृष्टप्रयोजनान्येव । शुद्धये हि तानि क्रियते, अशुद्धेव्यवहारप्रतिषेधात् । प्राय-
शिचत्तानि चानन्तरमुक्तप्रयोजनान्येव । अतो न विद्यः कस्य वास्य कर्मणः फलमभि-
जिज्ञास्यते” ।

प्रतिषेधानाम् । ‘शरीरजैः कर्मदोषैः’ इत्यादिना तेषामेव वक्ष्यमाणत्वात् । तथा प्रतिषेधा-
नुष्ठानमपि शास्त्राचोदितमेव ।

“ननु तत्र फलार्थिते हिन सर्वविषयोऽधिकारः स्यात् । अर्थिता वाऽधिक्रियेत् ।” उच्यते ।
तैवात्र तादृशं फलमधिधीयते यत्काम्यते । अनिष्टकलदर्शनमत्र क्रियते । नैव तत्काम्यते ।
नैव च कश्चिदनिष्टप्राप्तिमिच्छति । अतः सर्वविषयतासिद्धिः ।

यदप्युच्यते ‘शास्त्रं चोदितं प्रतिषेधानुष्ठानं क्रियते’ अत्यल्पमिदमुच्यते । एवं तत्रानुष्ठान
मिति । सर्वमेव शास्त्रनोदितं क्रियते ।

“किन्तु तच्छास्त्रं फलार्थिनः कस्य चित्कर्तव्यतां स्थापयति । कस्य चिदन्तरेण फलं नैमित्ति-
कत्वेन । इह तु यावज्जीविमिव निमित्तशुतेरभाविकमर्थं प्रतिषिद्धं न क्रियत” इति ।

उपेक्षायां प्रत्यवायश्च दृश्यते । ‘जिधांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते इति’ ।

“ननु च यत्प्रतिषिद्धं ब्राह्मणवधादि न तच्छारत्वचोदितम् । शास्त्रतोऽदितस्य हि शास्त्रीयेण फलेन संबन्धो युक्तः । यथा ‘स्वर्गकामो यजेत्’ इति । शास्त्रतो हि यागस्य कर्तव्यताप्रतिपत्तिनान्यतः । इह तु द्वेषादिना लौकिकी प्रवृत्तिरशास्त्रीया । न चाशास्त्रीयस्य शास्त्रीयेण फलेन संबन्धो न्यायः । यदप्युक्तमुपेक्षायां प्रत्यवायः प्रदर्शितं इति किमित्यत्राकांक्षा । यावता ‘द्विषन्तं प्रति वर्तमानस्य न कर्तव्यभिति’ शास्त्रतोऽकर्तिजाग्ने, तावता वाक्यार्थसमाप्तिः । किमत्र पदमस्तु यदाकांक्षीत्” ।

एतद्विषयमानं महान्तं ग्रन्थविस्तारमाधिपतिः । मक्षेपस्त्वयम् । ‘न हिंस्याद्भूतानि’ इति प्रतिषेधविधेः प्रतिषेधो भावार्थः । तत्र विधेस्तावन्नियोज्यविषयाकांक्षा । तद्र नियोज्यस्येवमवगतिर्भवति ‘न मर्यैतकर्तव्यम्’ । नाथेस्तत्र नियुक्तः, दुरुषानियोगरूपत्वादिधे । स चात्र नियोज्यो लौकिकदा द्वेषलक्षणया प्रवृत्त्यार्थेन प्रवर्तमानहिंसास्कभावोपदेशेन समर्पितः । यः स्वेच्छद्या हनने प्रवर्तते स हन्यादर्शित । न चैतेन नियुज्यते स ह्यत्र विधेविषयः । न चेति शून्येषु भावार्थस्यान्यतः प्राप्तत्वात्पुरुषोपलक्षणत्वात्स्वेन विषयत्वेन विधेः संबन्धः । यश्चासाँ नियोज्यः स न तीर्थत्वेन नियोज्यमावमातमनः प्रतिपद्यते । यावत्तद्विषयस्य प्रतिषिद्धमानस्य नानिष्टफलतामध्यवस्थति । तथा हि लोके व्युत्पत्तिः । ‘सभ्यायांगुलिदेवेति’ वेदेन प्रतिपिद्धे रादतिकमेण तदनुष्ठायमानमनर्थेहनुतया प्रतिपन्नम् । न च लौकिकीं व्युत्पत्तिमवृद्ध्य हेत्वन्तरमुपन्यासमर्हति । तत्राश्रुताप्यनिष्टफलता प्रतिषेधसामर्थ्यात्कल्पयितुं युक्ता, किं पुनर्यत्र श्रूयते एव । न हि श्रुतस्योत्सर्गं न्यायः । न चात्र वादभावोपलक्षकत्वं न रक्षिकलं श्रुतियुक्तमुक्तेन न्यायेन फलप्रेक्षान्वयः सकाशात् ।

किं चार्यवादा विधिविशेषा भवन्ति । न चेह कश्चिद्विधिः श्रुतः प्रश्रुतो वा, कर्मफलसम्बन्धवै प्राधान्येन प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । न ह्यत्र कर्मणि विधीयन्ते । अतश्च तेषां फलसम्बन्ध उच्यते । न चैतावता भवन्ति वाक्यशातान्यनर्थकानि । भवन्तवर्हन्तु स्मृतिकारणं तादेतदर्थनम् । न ह्यन्यथैतानि वाक्यानि व्याख्यातुं शक्यन्ते । अविधिशेष इह नास्ति ।

गुणवादेनतद् व्याख्यानं शास्त्रकाराणामपि भ्रान्तिरिति चेत् ।

न । एवंवादिन आत्मानः प्रकर्षतो भर्हर्वनवजानते ।

अधं पापमनघेति संबोधनम् । निष्कल्पमषतया स्तुत्यर्थम् । शंसेति वाग्यतो वर्तते ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रीगणेशायनमः । कर्मनिर्णययोगमुपक्रमते । चातुर्वर्ण्यस्येति मुनिप्रश्ननिवृन्धनेनाकांक्षितवृं वक्ष्यमाणस्य दर्शितम् । कर्मणां सुकृतदुष्कृतानां फलस्य निर्वृत्तिं निष्पत्तिम् ॥ १ ॥

(३) कुलूकः । हे पापरहित ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य सान्तरप्रभवस्याय धर्मस्त्वयोक्तः इदानीं कर्मणां शुभाशुभफलप्राप्तिं परां जन्मान्तरप्रभवां परमार्थरूपामस्माकं ब्रूहीति महर्षयो भृगुमवोचत् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तेऽये स्वमेधावित्वप्रकटनार्थं पूच्छति चातुर्वर्णस्येति । तत्प्रकटने हि गुरुणां विद्यादानेच्छा स्यादिति । कलनिर्वृत्तिं शुभाशुभफलप्राप्तिं शंस कथय तत्त्वतः परां मुक्तिं च तत्त्वधीराध्याग् सतादृशः प्रतिज्ञाकारी भूगुरुवाच इति स्वयं कथयति याजदल्ख्यं मूनश्रेष्ठमितिवत् । मानवो मनोः शिष्यः ब्राह्मणत्वादस्य । कर्मयोगस्य कर्मव योगः पुंसः फलयोगिसाधनत्वादस्य कार्यादिसाध्यस्य निर्णयं येन कायादिना यत्कर्म जन्यते येन भूज्यते यत्कफलं चेति ॥ १ ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । शाधि नस्त्वं ततः दरां कलनिर्वृत्तिं फलोदयम् ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मणां कलनिर्वृत्तिं निष्पत्तिं नः अस्माकं शंस कथय तत्त्वतः परां उत्कृष्टां निवृत्तिम् ॥ १ ॥

(७) मणिरामः । कलनिर्वृत्तिं शुभाशुभफलप्राप्तिं, परां जन्मांतरप्रभवां तत्त्वतः नः ब्रह्म हि ॥ १ ॥

(८) गोविन्दराजः । चातुर्वर्णस्येति । ह अपाप ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य सान्तर-प्रभवस्यैपोऽखिलो धर्मरत्वयाभिहितः । अद्युना कर्मणां शुभाशुभानां फलप्राप्तिं जन्मान्तर-संभवानां परमार्थानास्माकां ब्रूहीति कृष्ण महर्षयोः भूगुमाहुः ॥ १ ॥

(९) भार्लचिः । ननु चातुर्वर्णस्य वचनादिहाश्रमधर्मव्युदासः इति । न व्युदासः, जातेरविनाशादनपायाच्चाश्रमधर्माः अपि कर्णधर्मा एव । तथा च छ्रुत्वोक्तम्—‘भगवान् सर्ववर्णनां यथाकदनुपर्वेशः’ इत्येवमादि । अस्य प्रतिवचनं ‘वर्णधर्माभिवोधते’ति कृत्स्नवचनं चात्र प्रायश्चित्ताभिधानापेक्षम् । येनास्मिन् सत्यस्य धर्मशास्त्रस्य समस्तपुरुषार्थसाधकत्वं भवति । वाक्यतये चाहृष्टदृष्ट्युरुषार्थसमाप्तिः । यथा—इदं कर्तव्यमिदमकर्तव्यं, मोहादकुश-लकर्मनिमित्तेच, कदाचित् प्रतिवेधशास्त्रव्यतिक्रमे सतीदं प्रायश्चित्तमनुत्तिष्ठेयमिति । अत्राहृष्ट-पुरुषार्थसमाप्तिः । आयुर्वेदवत् । अतो युक्तमिदमाह प्रायश्चित्ताभिधानापेक्षं कृत्स्नग्रहणम् न तु यत् पूर्वमुक्तं “एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधिमि” त्येवमादि । कर्मणां फलनिर्वृत्तिमिति चैतत् प्रायश्चित्तेभ्यमनुष्ठेयमिति प्रकरणसामर्थ्यात् अकुशलधर्मपीक्षं प्रधानतो विज्ञेयम् । एवं च सतीदं महतोर्धर्मलक्षणस्याधर्मविपाकस्य नरकादिस्थानेषु यातनाप्रदर्शनं प्रायश्चित्तानुष्ठानशेषतया कल्पिष्यते । लघूपायसाध्यत्वात् धर्मसंबोधस्य प्रायश्चित्तोपदेशः पुरुषार्थाकारी सम्पद्यते । एवं च तदुपन्यासपर एवायं श्लोको वेदितव्यः ॥ १ ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भूगुः ॥

अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ २ ॥

(१) भेदातिथिः । पृष्ठप्रतिवचनमेतत् । यदहं पृष्ठः श्रृणु तत् । कर्मणो योगमिति संबन्धः । स च प्रकृतत्वात्कलेनैव विज्ञेयः ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । स धर्मप्रधानो मनोरपत्यात्मा भूगुरस्य सर्वस्य कर्मसंबंधस्य फलनिश्चयं शृणुतेति तान्महर्षीनवीत् ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । अस्य कर्मयोगस्य युक्तस्य कर्मनुष्ठानस्य निर्णयं फलविशेष-निर्णयम् ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मदांगस्य संबन्धस्य निर्णयं शृणुत ॥ २ ॥

(७) मणिरामः । कर्मयोगस्य कर्मसंबन्धस्य । निर्णयं फलनिश्चयम् ॥ २ ॥

(८) शोविन्द्रालः । स इति । स नन्वपत्यं धर्मप्रधानो भृगः अस्य सर्वस्य कर्मबन्धस्य फलनिश्चयं शृणुतेति तात्महर्षीनाह ॥ २ ॥

(९) भारूचिः । प्रतिज्ञाश्लोकः । कर्मशब्दस्त्वच साधारणोऽपि सत्यगग्धर्थप्रधानः प्रकारणादिकेयः । तथा चोक्तं-पुरस्तादिति ॥ २ ॥

शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवम् ॥

कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३ ॥

(१) मेधातिदिः । शुभस्य निर्देशो दृष्टान्ततया, मनोहाऽन्यापारविधयर्थो वा मनसो वाचो देहान्तः संभवति कर्म । कर्मशब्दो न चेज्यायामेव कायथरिस्यन्ते वर्तते । किं तर्हि ? क्रियामाते योग्यात्मनवचनात्मकेऽपि । फलशब्दः प्रत्येकमभिसंबृष्टते । शुभफलमशुभफलं च । नवं विज्ञेयं ‘कायव्यापारसाधनादेव’ कर्मनुष्ठानाच्छुभाशुभफलप्राप्तिः, अपि तु मनोवाक्यासंभवादप्येवमेव । तस्मादपि विविधात्कर्मणस्तु विधीयते फलप्राप्तिः ॥ ३ ॥

(२) सर्वजनारायणः । उत्तमा धर्मात् । अधमा पापात् । मिश्रा मध्यमा नात्युत्तमा नाधमा गतिः ॥ ३ ॥

(३) कुरुलूकः । मनोवाग्देहेतुकं कर्म विहितनिषिद्धरूपं सुखदुःखफलकं तज्जन्या एव मनुष्यतिर्यग्नादिभावेनोऽष्टष्टमध्यमाधमपेक्षया मनुष्याणां गतयो जन्मान्तरप्राप्तयो भवति । कर्मशब्दशचात्र न कायचेष्टायामेव किन्तु ममेदं स्वभिति संकल्पलूपयोगादिद्यानाचरणादावपि क्रियामाते वर्तते ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेकाह शुभेति । शुभं सुखं दुःखाभावो वा अशुभं दुःखं त एव फले यस्य कर्मणस्तत्कर्म कर्मत्वमिन्द्रियमावजन्यत्वं तेन मन आदेः संग्रहः देहोऽपि निन्द्रियाश्रयतया कर्महेतुर्न स्वरूपतोऽस्तु व्यभिचारात् । उत्तमाधममध्यमाः देवतिर्यग्नमनुष्यादिरूपाः गतयो जन्मानि जातीर्वा ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । शुभमशुभफलं चेति द्विविधं कर्मेत्युक्तं शुभाशुभकर्मेति । तस्याधिष्ठानं त्रिविधं मनोवाग्देहसंभवमिति शुभफलमशुभफलं च प्रत्येकं त्रिविधमित्युक्तं उत्तमाधममध्यमा इति कर्मजा गतयः कर्मफलाति ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनोवाग्देहसंभवं शुभाशुभफलरूपम् ॥ ३ ॥

(७) मणिरामः । वाग्देहसंभवं कर्म शुभाशुभफलं विहितनिषिद्धरूपं सुखदुःखरूपम् । नृणां उत्तमाधममध्यमाः गतयः जन्मातरप्राप्तयोऽपि कर्मजाः विहितनिषिद्धकर्मजन्या एव भवति ॥ ३ ॥

(८) गोवन्दराजः । शुभाशुभफलमिति । मनोवाक्कायतिमितं संकल्पाभिवाच-क्रियात्मकं दत्कर्म विहितप्रतिषिद्धरूपं सुखदुःखफलं तत्कर्महेतुकाश्च देवमनुष्टिर्यगादिभावेनो-त्कृष्टमध्यमापद्वृष्टा मनुष्याणां जन्मान्तरप्राप्तयः भवन्ति ॥ ३ ॥

(९) भारचिः । धर्मस्य मनोदागदेहकारणं च सङ्कल्पोक्तिक्रियारूपं कर्म द्विप्रकारं पूशलाकुशलतया भिन्नानां गतीनां निमित्तम् । एवं च सति शुभद्रहणादत धर्मनिर्देशोऽपि प्रायश्चित्तप्रकरणशेष एव प्रणालिकाया विजेयः ॥ ३ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि ऋथिष्ठानस्य देहिनः ॥ दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात्प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

(१) नेधात्मियिः । “ननु च ‘दण्डयान् यजेत्’ न हिस्यादिति” शुभमशुभं च । ते सर्वे कायव्यापारसाधये । दानेनात्मनः स्वत्वनिवृत्तिः परस्य च स्वत्वसंपादनं तद्वच पूर्वं ‘दक्षिणेन हृत्तेनेत्यादि विहितम् । यागोऽपि प्रयोगरूपोऽवभूतान्तः कायव्यापारनिर्वर्त्यो भवति । एवं संघातदण्डाद्यविद्या तु कायिकतया प्रसिद्धैव । तत्र किं तत्कर्म यन्मानसः संभवति” ।

अत आह अर्थस्यास्य मनो विद्यात्प्रवर्तकम् । मनसो हि व्यापाराः सर्वे दर्शनादयः । न च त्रिष्वसत्सु भीतिको व्यापारः । तथा हि प्रथमं तावन्मनसात्यमर्थं संपश्यत्ययमीदृश एवं तस्य बल्तुनः सुखं दुःखं वाप्त्य कारणं तत आयत्ते ‘कथमेतन्मनः संपद्यते’ । ततोऽध्यव-स्यति ‘संपादयाम्यतो नेदभिति’ । तत्र उदरे क्रियाप्रधाने कायलरिस्फन्दरूपवाच्यवहारश्च । अतः सर्वस्य मनः प्रवर्तकं प्रेक्षापूर्वकारिणः ।

अबुद्धिपूर्वं तु नावश्यं सदर्शनादयः पूर्वभावित्यरूपस्य ताङ्गूप्येण ग्रहणं, यथा मध्ये दर्शनात्प्रश्या-त्पानकबुद्ध्या प्रवृत्तिः, सन्तमासांभवात् तथा परस्तीपु । अन्यतु दैवापनिषतिक्षम् । यथा मुप्तस्य हस्तसंचारपाराशर्वपत्विर्तनादिना मशकादिप्राणिवधस्तत्वापि कर्तृत्वमुपयादितं प्राय-शित्तेषु प्रवृत्तिहेतुः । त्रिविधस्य वाङ्मनःकायसाधनभेदेन । ऋथिष्ठानस्योत्तमाधममध्यम-गतिभेदेन । दशलक्षणयुक्तस्य मनःकायकर्मणोः प्रत्येकं तैविध्यं वाङ्मयं चतुर्विधम् । एतानि दशलक्षणानि । तान्युपरिषटाद्वक्ष्यति ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञानात्मायः । त्रिविधस्य गतिभेदात् ऋथिष्ठानस्य मनोवाक्कायानां कर्महेतु-नामधिष्ठानस्याश्रयस्य देहिनः वक्ष्यमाणदशलक्षणयुक्तस्य मन एव प्रवर्तकं विद्यात् । वाग्देह-योरपि तद्विनाऽप्रवृत्तेः व्यापारविशेषापेक्षया प्रवर्तकमित्युक्तम् । यद्वा देहिन इति व्यधिकरणं देहिनः सबन्धियत्कर्मं तस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य देहिसंबन्धिनः कर्मण उत्कृष्टमध्यमाधमतया त्रिःप्रकारस्यापि मनोवाक्कायाश्रितस्य वक्ष्यमाणदशलक्षणोपेतस्य मन एव प्रवर्तकं जानीयात् । मनसा हि संकल्पितमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि तस्मादत्पुरुषो मनसाऽभिगच्छति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोतीति ॥ ४ ॥

(४) राघवनन्दः । कतिसंख्यस्य कत्यधिष्ठानस्य कतिलक्षणस्य कतिप्रवर्त्यस्यैता गतयो भवन्तीत्येतत् आह तस्येति । तस्य देहिनो जीवस्य त्रिविधस्य सात्त्विकादिभेदभिन्नस्य देवादिभेदशिखस्य वा त्र्यधिष्ठानस्य मनोवाङ्मदेहा अधिष्ठानं यस्य तदाश्रितस्य वक्ष्यमाणपरद्रव्येष्वभिद्यानमित्यादिवशलक्षणयुक्तस्य दशविधकर्मण इति व्यधिकरणे पष्ठचौ । मनः संकल्पविकल्पात्मकं प्रवर्तकं दिद्यादित्यन्वयः । यन्मनसा ध्यायति तदाचा वंदति कर्मणा चोपपादयतीति [स्मृतेः] मनः पूर्वकृत्वात्कर्ममात्रस्य मनसा वा अग्रे संकल्पाथ बाचा व्यावहरतीति श्रुतेः ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । त्रिविधस्योत्तमाधममध्यमस्य त्र्यधिष्ठानस्य मनोवाङ्मदेहाश्रयस्य वक्ष्यमाणदशलभ्ययुक्तस्य कर्मणः प्रवर्तकं कर्म देहिनो मनसैव यन्मनसा ध्यायति तदेव वदाते करोति चात ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इह तस्य देहिनः तत्त्वान्विद्यप्रवर्तकं मनः विद्यात् कीदृशस्य तस्य त्रिविधस्य उत्तममध्यमाधमरूपस्य पुनः कीदृशस्य त्र्यधिष्ठानस्य मनोवाक्कायानामधितिष्ठन् अस्य पुनः वक्ष्यमाणलक्षणयुक्तस्य ॥ ४ ॥

(७) मणिरामः । तस्य देहिनः देहिसंबंधिकर्मणः । त्रिविधस्यापि उत्तममध्यमाधमतया विप्राकरकस्यापि । त्र्यधिष्ठानस्य मनोवाक्कायाश्रितस्य । वक्ष्यमाणदशलक्षणयुक्तस्य । प्रवर्तकं मनः विद्यात् जानीयात् । मनसैव चितिं उच्यते क्रियते च ॥ ४ ॥

(८) गोविन्दराजः । तस्येति । तस्य शरीरसंवन्धिनः कर्मणः उत्कृष्टमध्यमजघन्यरूपतया त्रिप्रकारस्यापि मनोवाक्कायाश्रितस्य वक्ष्यमाणेन दशलक्षणेनैतस्य करणे मनः प्रवर्तयितु जानीयान्वहि मनसा अकल्पितं किञ्चित्कर्तुं वक्तुं वा शक्यते ॥ ४ ॥

(९) भारुचिः । त्रिविधस्योत्तममध्यमजघन्यस्य त्र्यधिष्ठानस्य कायवाङ्मनोनिमित्यस्य, मनः प्रवर्तकम् । येन नासङ्क्लिप्तं मनसा पुरुषः शक्नोति वक्तुं कर्तुं वा ॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिद्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ॥

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिध्यानं नाम परद्रव्यविषयेष्याबुद्ध्या परद्रव्याभिभवानुचिन्तनम् ‘कियदश्वगोधनं कियदाज्जाविकमिति च विभवोऽज्ञावोः विदैव कस्मादस्येयती समृद्धिः, अथ च कथं नामैतस्यापहरेयं, अथ साधुर्भवति यदेतस्यैतत्र भवति’। अन्ये त्वाहुरेतद्वानं समभिभवति । अनिष्टचिन्तनं परस्येत्यभिसंबन्धन्ति । परवधोपायचिन्तनम् । ‘यदि ग्रियते’ तन्मास्त्विति’ वा । “ननु च परद्रव्याभिद्यानमीदृशमेवोक्तम् । अनेनैव सिद्धे तदनर्थकम्” । सामान्यशब्दो ह्यम् । यदनिष्टमनभिप्रेत परस्य तत्र चिन्तनीयम् । धननाशोऽपि परस्य नैवेष्टः । एतद्व्याच्च किञ्चन परस्येत्यत्र व्याहरन्ति । अनिष्टं च यत्प्रतिषिद्धं तद्व्याचक्षते । अस्मिन्नपि पक्षे परद्रव्याभिद्यानं प्राधान्यार्थमेव । एवं वितथाभिनिवेशोऽपि । पूर्वपक्षार्थस्य सिद्धान्तत्वेन ग्रहणं विज्ञानवादो वेदाः प्रामाण्यं, अनात्मताग्रह इत्येवमादि ।

अन्ये तु नित्यनिरामिपद्वेषयाहुः । इंगं च त्रिविधाऽकुशला मानसी प्रवृत्तिः । अतोऽन्या कुशला । अस्पृहा परद्रव्येषु, दया सर्वसत्त्वेषु श्रद्धा धर्माद्यस्तित्वादिषु । तथा भगवान् व्यासः 'अनभिध्या परस्तेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् । धर्मिणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा स्मरेत्' ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञानदर्शणः । अभिध्यानं स्वाम्यननुमत्या आदातुं यत्नः । अनिष्टचिन्तनं परां-भिधात्तचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशो मिथ्याग्रहः परलोको नास्ति नास्ति परलोक वृत्यादि दृढप्रत्ययः ॥ ५ ॥

(३) कुलतृकः । तानि दशलक्षणानि कर्मणि दर्शयितुमाह परद्रव्येति । कर्यं परधन-मन्यायेन गृह्णामीत्येवं चिन्तनं मनसा ब्रह्मवधादिनिषिद्धकांक्षा, नास्ति परलोकः देह एवात्मेत्यतद्ग्रहश्च इत्येवं तिःप्रकारमशुभकलं मानसं कर्म । एतत्वयविनिरीतबुद्धिश्च त्रिविधं शुभकलं मानसं कर्म शुभाशुभकलं कर्मत्युभयस्यैव प्रकान्तत्वात् ॥ ५ ॥

(४) रावदानन्दः । तत्र मानसं कर्म संकलयति परेति । अभिध्यानं जिघृक्षा अनिष्टचिन्तनं ब्रह्मवधादिचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशः नास्ति परलोक इति ॥ अनभिध्यापरस्तेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् । धर्मिणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा स्मरेदिति ॥ व्यासोक्तः । एतद्विपरीतो मनोव्यापारो न रक्षते ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । अभिध्यानं जिघृक्षा ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । परद्रव्येषु मनसा अभिध्यानं मनसा अनिष्टचिन्तनं वितथाऽभिनिवेशः नास्ति परलोक इति ग्रहः एतत्रिविधं कर्म मानसं मनसा कृतम् ॥ ५ ॥

(७) मणिरामः । दशलक्षणानि दर्शयितुमादौ त्रिविधं कर्मह । परद्रव्येष्वभिध्यानं कथमन्यायेन परद्रव्यं गृह्णामीति चिन्तनम् अनिष्टचिन्तनं ब्रह्मवधादिपापकरणाकांक्षा । वितथाभिनिवेशः परलोको नास्ति देह एव आत्मेत्यादिरुग्रहः । एवं त्रिःप्रकारं मानसं कर्म ॥ ५ ॥

(८) गोविन्दराजः । एवं दशलक्षणत्वं कर्मणां दर्शयितुमाह परद्रव्येष्विति । केन प्रकारेण परधनात्यपहरेयमित्येवं चिन्तनं मनसा चात्यस्य विनाशाकांक्षा नास्ति शास्त्रितं कर्म-फलमित्येवं दुर्ग्रहश्चत्येवं त्रिप्रकारमशुभकलं मानसं कर्म । एतद्वितीरीतं परधनास्पृहा दया शास्त्रितकर्मफलास्तित्वबुद्धिरियेतच्छुभकलं शुभाशुभकर्मत्युभयस्य प्रस्तुतत्वात् ॥ ५ ॥

(९) भारतीः । परद्रव्यापहारबुद्धिः । अन्यस्त्वाह-समाप्तेत् स्थादित्येत् परद्रव्याभिध्यानम् । तच्चैतत् परिपेलवम् । मनसानिष्टं नाम प्राणिनां जिघांसा वितथाभिनिवेशो धर्माद्यस्तित्वादिषु । तथा च व्यासः-'अनभिध्या परस्तेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् । कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं कर्म संस्मरेदिति' ॥ ५ ॥

पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ॥

असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पारुष्यं परपीडाजनकोच्चारणम् । वैशुन्यं परगुणासहिष्णुत्वेन तद्वीनतावचनम् । असंबद्धप्रलापो मिथ्या भाषणम् ॥ ६ ॥

(३) कुल्लुकः । अप्रियाभिधानमसत्यभाषणं परोक्षे परदूषणकथनं सत्यस्यापि राज-देशपीरवातदिर्णिष्ठयोजनं वर्णनमित्येवं चतुःप्रकारमशुभकलं वाचिकं कर्म भवेत् । एतद्विपरीतं प्रियस्त्वपरगुणाभिधानं श्रुतिगुरुणादौ च राजादिच्छारितकथनं शुभकलम् ॥ ६ ॥

(४) रघवानन्दः । वाचनिकं संकलयिति पारुष्यमिति । म्लेच्छपुत्रोऽसीत्यादि रूप-भाषिताः । अद्भृटाश्रुतभाषणमनृतम् । वैशुन्यं परदृष्टिप्रकटनम् । असंबद्धप्रलापश्च फलाहेतुः सत्यस्यापि राजपौरवातदिर्णिष्ठयोजनस्य वर्णनम् ॥ ६ ॥

(५) रामवन्दः । पारुष्यं पारुष्यमतिवादः स्वानित्यमरः । अनुतं वैशुन्यं परगुणा-सहिष्णुत्वेन तद्वीनतापादनम् । असंबद्धप्रलापाः ॥ प्रलापोऽनर्थकं वच इत्यमरः । एतच्चातु-विधां वाङ्मयं स्यात् ॥ ६ ॥

(६) मणिरामः । चतुर्विधं वाङ्मयं कर्माऽह ॥ पारुष्यमिति । पारुष्यं अप्रियाऽभि-धानम् । वैशुन्यं परोक्षे परदूषणकथनम् । असंबद्धप्रलापः सत्यस्याप्यसत्यकथनम् । एवं चतुर्विधं वाङ्मयं कर्म ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

(७) गोविन्दराजः । पारुष्यमिति । अप्रियाभिधानमसत्यभाषणं सर्वत वक्तवं वाह्य-स्यासत्यस्यापि निष्ठयोजनमभिधानमित्येवं चतुःप्रकारमशुभकलं वाचिकं कर्म स्वात्तद्विपरीतं प्रियं सत्यं हितं शास्त्राभ्यास इत्येतत् शुभकलम् ॥ ६ ॥

(८) भारूचिः । सत्यानृतविपरीतोऽशेषादि तथाख्यः । एतद्विपरीतास्तु शुभः प्रियं सत्यं हितं स्वाध्यायश्चेति ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ॥

परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । शास्त्रीयाप्राधान्यतयाऽस्यादत्तानामसद्भ्य उपादानं दुष्टं चैव । तथा कुमार्यादिपृथदारादावपि । विपरीतधर्मदावानं परित्वाणमिन्द्रियसंयमश्च । इदं मनोवाग्देहमेदेन दशविधम् । प्रवृत्तिकुशलाकुशलविभागेन विशतिप्रकाराः ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वाम्यदत्तानां धनानां स्वभोगसाधनत्वेन व्यापारणम् । भार्यायां न स्वामिसंबन्धोऽतः परदारोपसेवायाः पृथगुक्तिः । एवं चैते दशाधर्महेतवः । एतदकरणसंकल्पा अपि दशैव धर्महेतवोऽर्थादुक्ताः । ते च मानसवाचिकशारीरप्रतियोगित्वान्मानसादयः । अत एव प्रागुक्तं शुभाशुभकलं कर्म मनोवाग्देहसंभवमिति ॥ ७ ॥

(३) कुल्लुकः । अन्यायेन परस्वग्रहणमशास्त्रीयहिंसा परदारगमनमित्येवं त्रिःप्रकारमशुभकलं शारीरं कर्म एतद्विपरीतं तयं शुभकलम् ॥ ७ ॥

(४) रघवानन्दः । कायिकं संगृह्णति अदत्तेति । उपादानं स्वीकारः तदप्यन्यायेन । हिंसा अशास्त्रीया । परदारोपसेवा भोग्यत्वेन परस्त्रीसमीपोपगमनम् ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । विधानतो हिंसा शास्त्रविहितहिंसा एतद्वैपरीत्येन शुभस्य कर्मणोऽपि दशलक्षणत्वमर्थाद्बुद्धिमिति वेदितव्यम् ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अदत्तानां उपादानं स्वीकारः अविधात्तः हिंसा चैव यज्ञीयपशु-हिंसाया निषिद्धत्वाभावात् । त्रिविधं शारीरं कर्म स्मृतम् ॥ ७ ॥

(७) मणिरामः । त्रिविधं शारीरं कर्महि । अदत्तानाभुपदानं अन्यायेन परद्रव्य-ग्रहणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

(८) गोदिन्द्रराजः । अदत्तानामिति । परस्वहरणशास्त्रीयहिंसापरगमनमित्येव त्रिःङ्कारमशुभफलं शारीरम् । तद्विरीतं दानं परिताणमिन्द्रियसंयमङ्गेत्येतच्छुभफलम् ॥ ७ ॥

(९) भार्लचिः । अयमधर्मः यद्धर्मालिपतो त्रिवरीतादानः परिताणमिन्द्रियसंयमश्चेति । इयं मनोवान्देहसाधनादशविधा प्रवृत्तिः । कुशलाकुशलविभागेन हु विशतिप्रकाराः । तथा चोभयथा प्रदर्शितेति ॥ ७ ॥

मनसं मनसैवायमुपभुक्ते शुभाशुभम् ॥

वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । परस्य मनस्तापो येन जन्यते कर्मणा ततो मानसं दुःखमाप्नोतीति केचित् । वर्यं हु ब्रूमो यत्त्रिविधं मानसमुक्तं ततो मनोदुःखाप्तिः । एवमुत्तरर्योरपि ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मनसा शोकाद्यनुभवेन । वाचा परप्रयुक्ताक्रोशादिना । कायेन व्याध्यज्ञच्छेदादिना । एवं पुष्पेऽप्यूह्यम् ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । मनसा यत्सुग्रतं दुष्टातं वा कर्मं कृतं तत्फलं सुखदुःखरूपमिह जन्मनि जन्मान्तरे वा मनसैवायमुपभुक्ते । एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वाग्वारेण मधुरादगदभाषित्वा-दिना शारीरं शुभाशुभं शरीरद्वारेण स्वक्चन्दनादिप्रियोपभोगव्याधितत्वादिनानुभवति । तस्मात्प्रयत्नेन शारीरमानसवाचिकानि धर्मरहितानि च वर्जयेन्द्रं कुर्याच्च ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । मन आदिजनितकर्मफलभोगोऽपि मन आदिभिरित्याह मानसमिति । तृष्णींभूतस्यापि मनस्याकस्मिं दुःखं सुखमयेवं मानसम् । वाचनिकं परोक्तपरुषादिवाक्योत्थं अग्निचन्दनादिजं कायिकम् ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । कर्मफलभीरौरक्षदिषु भुक्तम् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मानसं शुभाशुभं कर्म मनसो व्यभिचारेण कृतं कर्म अयं पुरुषः मनसैवोपभुक्ते । वाचा कृतं शुभाशुभं सर्वं वाचा वचसैवोपभुक्ते । तु पुनः कायिकं देहेन कृतं शुभाशुभं कायेनैवोपभुक्ते ॥ ८ ॥

[त्रिविधं च शरीरेण वाचा चैव चतुर्विधम् ॥

मनसा त्रिविधं कर्म दशर्घमप्यथांस्त्यजेत् ॥ १ ॥]

(८) गोविन्दराजः । मानसनिति । मनसा यच्छुभ्रमशुभं वा कर्म कृतं तत्कलं कर्मन्तरवशेन रात्र्यां जातों जातस्तस्यामनोद्वारेणैव सुखं दुःखस्पं क्षिप्रमपभुड़क्ते । एवं वाचिक शुभाशुभफलं च शरीरद्वारेणैव पृदुव्याधित्वादिनानुभवति ॥ ८ ॥

(९) भारुचिः । परस्य मनस्तापजनको मानसमेव दुःखं प्राप्नोति । एवं वागपचारे मौक्यगद्वादादिनिमित्तं दुःखम् । कायेणपि चेतैषैव योजना । साऽनान् रूप्येणैव मनिष्टकल-प्रदर्शनं तन्निवृत्यर्थम् उत्तरार्थं वा ॥ ९ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्यर्थात् स्थावरतां नरः ॥

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । भूयत्वाभिप्रायमेतत् । प्रायेणैतासां जातीनामेतानि यथाविभागं निमित्तानि । न त्वयं नियमः । तथा प्रहापातकिनां तिवैक्यर्थटन्तीति वक्ष्यतीति । पक्षिमृगप्रहृणं तिर्येजातिमावदर्शनार्थम् । मनोवाक्यकर्मणामुत्तरसा गुह्यत्वप्रदर्शनार्थपरम् ॥ ९ ॥

(२) सर्वजनारायणः । शरीरजैः प्रचुरैः । एवमन्यत तद्विशेषस्तु श्वशूकरखरो-ब्द्राणामिति वक्ष्यति । अन्त्यजातितां चण्डालत्वादिम् ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपि पापिष्ठानां शारीरवाचिकमानसिकान्येव त्रीणि पापानि संभवन्ति तथापि स यदि प्रायशोऽधर्मसंवेत् सेवते धर्ममत्पमिति बाहुल्याभिप्रायेणोति व्याख्यातं बाहुल्येन शरीरकर्मजपापैर्युक्तः स्थावरत्वं मानुषः प्राप्नोति बाहुल्येन वाक्कृतैः पक्षित्वं मृगत्वं वा बाहुल्येन मनसा कृतैश्चाण्डालादित्वं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । कस्मात्कीदृशफलमृतप्रमिति विवेचयन्नाहुं शरीरेति । तदादौ देहप्रधानैः स्थावरतां दुःखं क्योनि तरुगुलमलतात्वम् । एतत्त्वत्यन्ताभ्यासपरं अथाप्येकलहिन इत्यादि श्रुतों ताच्छील्यप्रत्यवदर्शनात् । अन्त्यजातितां चण्डालादियोनि श्वयोनि चण्डालयोनि चेति श्रुतेः । पूर्वाध्याये तथा ज्ञानाग्निना पापं छात्सनं दहति वेदविदित्युक्तं तत्तु ज्ञानं वैराग्यशमदमात्मानात्मविवेकसाध्यं तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः समाहितौ भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतेः । तत्र वैराग्यार्थं गतयः स्थावरान्ता उपर्यन्तस्त्रीः । संसारोऽतीव कष्टतरो यत्र जन्ममरणप्रवाहैरनिशमुद्घमानं वस्त्रमीति स्थावरादियोनिषु प्राणभूत्मालमिति ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । शेषस्य कर्मण इह लोके फलविशेषमाह शरीरजैरिति । पक्षिमृगप्रहृणं तिर्यक्जातिप्रदर्शनार्थम् ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनोवाक्यकर्मकृतं कर्मणः फलमाह शरीरेति । मानसैः कर्मभिः अन्त्यजातितां याति ॥ ९ ॥

[शुभैः प्रयोगेदेवत्वं व्याप्तिश्चर्मनुषो भवेत् ॥

अशुभैः केवलैश्चैव तिर्यग्योनिषु जायते ॥ १ ॥

वागदण्डो हन्ति विज्ञानं मनोदण्डः प्ररां नतिम् ॥
 कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीहन्त्यादयरिक्षितः ॥ २ ॥
 वागदण्डोऽथ भवेन्मौनं मनोदण्डस्त्वदाशनम् ॥
 शारीरस्य हि दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ॥ ३ ॥
 त्रिदण्डं धारयेद्योगो शारोरं न तु वैष्णवम् ॥
 वाचिकं कायिकं चैव मानसं च यथाविधि ॥ ४ ॥]

(७) मणिरामः । अंत्यजातितां चांडालादित्वम् ॥ ९ ॥

(८) गोदिन्दिराजः । शारीरजैरिति । इवशुकरखरोष्टाणां इत्यादिना शारीरवाचिक-
 मानसानां कर्मणां योद्भ्यन्तरप्राप्तिफलत्वमपि वक्ष्यते इदं स यदि प्रायशो धर्मं सेवते ।
 धर्ममत्पशः दुरितबाहुल्यामिप्रायणं व्याख्येयम् । बाहुल्येन शारीरकर्मपापैः कृतैः स्थावर-
 त्वं मनुष्यः प्राप्नोति । बाहुल्येन दाक्षतैः पक्षित्वं मृगत्वम् । बाहुल्येन मनःकृतैश्चाण्डाला-
 दित्वं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

(९) भारूचिः । शास्त्रव्यायविरोधेनेदं हेतुफलसम्बन्धप्रदर्शनम्; कि तहि विसाधन-
 स्याधर्मस्यानन्तरश्लोकोक्तस्य गुरुस्तुत्प्रदर्शनम् । विशेषतो गुरोरधर्मस्य परिहारार्थं
 ज्ञेयम् । प्रायंश्चित्तविशेषं वा प्रकरणात् । मृगग्रहणं च सर्वतिर्यग्जातिप्रदर्शनार्थम् ॥ ९ ॥

वागदण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ॥

यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । दमनं दण्डः । वाचो दण्डः पारुष्याप्रवृत्तिः । एवमुत्तरयोरपि ।
 यस्यैते दण्डा बुद्धौ निहिता 'नैतन्मया कर्तव्यनिति' यो न स्वलति स त्रिदण्डीत्युच्यते ।
 न त्वनार्थे गुरुकाष्ठदण्डं धारयति ॥ १० ॥

(२) सर्वजनाराघणः । वागदण्डो वाचाऽपापकरणम् । एवमुत्तरत्वं । नियता व्यवस्थि-
 ता । स उच्यते न तु वैष्णवदण्डतयवत्तामात्रेण ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । दमनं दण्डः यस्य वाढमनःकायानां दण्डानिषिद्धाभिधानासत्संकल्प-
 प्रतिषिद्धव्यापारत्यागेन बुद्धाववस्थिताः स त्रिदण्डीत्युच्यते । न तु दण्डतयधारणामात्रेणत्या-
 ध्यन्तरदण्डतयप्रशंसा ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ सार्थवादं दमं विधत्ते वागिति द्वाभ्याम् । दण्डो दमो
 नियमनभिन्द्रियाणां विषयेभ्यः वाक्षब्दः कर्मेन्द्रियोपलक्षकः । कायशब्दो ज्ञानेन्द्रियोप-
 लक्षकः । वागादि विना कायेन कर्मात्तरादृष्टेः । निहितः स्वस्वविषयपरित्यागेनावस्थिताः
 कवचिन्नियतः इति पाठः । स त्रिदण्डीति स्तूयते ॥ १० ॥

(५) रामचन्द्रः । वागदण्डः असद्वचालापे अवधारणा मौनमित्यर्थः । अथानन्तरं
 मनोदण्डः विषयेषु निरीहत्वम् । कर्मदण्डः शुभाशुभक्रियाशून्यत्वम् । एते यस्य नियताः
 दण्डा बुधैः स त्रिदण्डीत्युच्यते ॥ १० ॥

(७) मणिरामः । दमनं दंडः वाङ्मनःकायानां दंडाः निषिद्धातशिधानसत्संकल्प-प्रतिषिद्धव्यापारत्यागेन यस्य बुद्धौ एते निहिताः स्थिताः सः त्रिदंडी उच्यते । यथा त्रिदंडी संन्यासी निष्पापः तथासावत्यर्थः ॥ १० ॥

(८) गोविन्दराजः । वाग्दण्ड इति । यस्य वाङ्मनःकायिकानां अशुभानां संकल्प-व्यापारपरिहरेण बुद्धावस्थितं स त्रिदंडी उच्यते । न तु दण्डतयसाधारणमालिङ्गैव ॥ १० ॥

(९) भारतिः । त्वधिष्ठाना एव दण्डस्त्रयः ॥ १० ॥

त्रिदण्डमेतत्त्रिक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ॥

कामक्रोधौ सुसंयन्य ततः सिद्धि निगच्छति ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । त्याणां दण्डाना सप्ताहारत्त्रिदण्डम् । पात्रादिवश्नादस्त्रियां भाषणात् । बुद्धौ निषिप्य बुद्धौ कृत्वा । सर्वभूतेष्वधातकत्वं चावस्थितं त्रिदण्डं वा निहितम् । कामक्रोधयोः संयमः सु साधुः । ततः सिद्धि मोक्षाख्यां गच्छति प्राज्ञोति । आध्यात्मिकत्वो-पन्यास उपक्रमोऽयम् । कस्य पुनरेषा सिद्धिः कस्य वामुक विकारकर्गफलानां शोकतृत्वम् । भस्मान्तं शारीरम् । न च ततोऽन्यगुपत्तभामहे । तेन सर्वेषु धर्मधर्मेष्वधिकारिषुरुपं प्रदर्शयितुकामः प्रारभते ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वभूतेषु विषयेषु । कर्मतयप्रतियोगिकत्वादण्डतयमपि तद्विषयकमुक्तम् । तत्रिक्षिप्य नियम्य आत्मनि व्यवस्थाप्य वाचिकादि ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । एवं निषिद्धवागदीनां सर्वभूतगोचरतया दमनं कृत्वैतदमनार्थमेव कामक्रोधौ तु नियम्य ततो मोक्षावाप्तिलक्षणां सिद्धि मनुष्यो लभते ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्कथं तत्राह त्रीति । त्रिदण्डं निषिप्य भूतेषु पारुष्यादि काम-क्रोधादिन्द्रियाणां प्रवर्तनमृतौ च त्यक्त्वा सिद्धि मोक्षावाप्तिफलामात्मानात्मविवेचनां निगच्छति गच्छतीत्यन्वयः । कामक्रोधादिति द्वेषस्याप्युपलक्षणम् । इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषो व्यवस्थितावित्युक्तेः । कामेन क्रोधस्य संग्रहः ॥ ११ ॥

(५) रामचन्द्रः । एतत्रिदण्डं मानवः सर्वभूतेषु सर्वविषयेषु निषिप्य तु पुनः कामक्रोधौ संयन्य ततः सिद्धि निगच्छति प्राज्ञोति ॥ ११ ॥

(६) मणिरामः । सिद्धि मोक्षरूपाम् ॥ ११ ॥

(८) गोविन्दराजः । त्रिदण्डमिति ।

वाग्दण्डो हन्ति विज्ञानं मनोदण्डः परां गतिम् ॥

कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीन् हृष्यादपरिरक्षतः ॥ १ ॥

वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत्कर्मदण्डे त्वनशनताम् ॥

मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विद्यीयते ॥ २ ॥

त्रिदण्डं धारयेद्योगी शारीरं न तु वैणवम् ॥

वाचिकं कायिकं चैव मानसं च यथाविधि ॥ ३ ॥

इत्येवां वागादीनां अशुभानां सर्वं मूलविषयं मनः संयगनं कृत्वा कामक्रोधौ चेत्तहमनार्थं मनुष्योऽपि नियम्य शुभफलादाप्ति जातः न तु शरीरमेव कर्मणि कृत्वन्न पश्यामः । तच्च नश्वरमतः कोऽस्ती सिद्धिं प्राप्नोतीत्याह ॥ ११ ॥

(९) भारतिः । त्रिदण्डमेतान्निक्षिप्य स्वात्मन्युपसंहृत्य सर्वं नूतेष्ववस्थितम् पदातहेतु-त्वेन मानवः सिद्धिं निगच्छतीति विवक्षितं इति । इदं त्रिदण्डोपसंहारस्य कारणं दर्शयति । कामक्रोधसंशयमपूर्वकस्तिदण्डोपसंहारः श्रुतो भवति । तदुपसंहाराच्च ततोऽनन्तरं सिद्धिं निगच्छतीति अथमस्य फलनिर्देशः भानवप्रहृणाच्च पुरुषधर्मत्वं त्रिदण्डोपसंहारस्य सिद्धिं दर्शयति ॥ ११ ॥

योऽस्यात्मनः कारणिता त क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ॥

यः करोति तु कर्मणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्य शरीरस्य क्रियादिस्पन्दात्मिकां क्रियां स्वयं प्रवर्तयिता । प्रयत्नवशेनात्य कर्तृत्वम् । स क्षेत्रज्ञः । अस्यात्मन इति समानाधिकारणे षष्ठी । आत्म-शब्दस्य शरीरे वृत्तिः, तस्यापि आत्मार्थत्वात् । यः करोति पानादिलक्षणं तज्जन्यो यः शरीराच्युतः कृता स भूतात्मोच्यते पृथिव्यादिभूतसंघातो, जघन्यत्वात् । भूतदिकार आत्मा 'भूतात्मा' । तथा चोक्तं 'द्वाद्यात्मानावन्तरात्मना शरीरात्मना' ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्यात्मनो देहमनः प्रभूतिजडसमुदायस्य कारणिता प्रवर्तकः । क्षेत्रज्ञमस्यैव क्षेत्रस्य स्वाभेदेन ज्ञातारं चेतनमित्यर्थः । भूतात्मा भूतादिजडरूप आत्मा संसारप्रवच्यस्यात्मनकारी ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । कोऽस्ती सिद्धिमाप्नोतीत्यत आह य इति । अस्य लोकसिद्धस्यात्मो-पकारकत्वादात्मनः शरीराच्युतस्य यः कर्मसु प्रवर्तयिता तं क्षेत्रज्ञं पण्डिता वदन्ति । यः पुनरेष व्यापारान्करोति शरीराच्युतः स पृथिव्यादिभूतारब्धत्वादभूतात्मैवेति पण्डितैरुच्यते ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः सिद्धिप्रकारमाह य इति द्वाद्याम् । अस्यात्मन इति व्यधिकरणे षष्ठी । अस्य प्रत्यक्षीभूतस्य स्थूलदेहस्य षाट्कीशिकस्यान्मयकोशस्य आत्मनो लिङ्गशरीरस्य च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकमेन्द्रियपञ्चकवृद्धिमन इति सप्तदशाव्यवस्थ विज्ञानमयमनोमयप्राणमयेति क्रोशतयात्मकस्य कारणिता संनिधानमात्रेण लोहस्यायस्कान्तमणिरिव निर्व्यापारः सन्वर्तयितेव लोकैः संभाव्यमानस्तं क्षेत्रज्ञं शरीरद्वयद्रष्टारमाचक्षत इत्यन्वयः । तदुक्तं महाभारते । महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्चवेन्द्रियगोचराः । इच्छा द्वेषः मुखं दुखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् । एतद्यो वेति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विद इति । अवाव्यक्तं स्थूलशरीरं महतः परमव्यक्तमित्यत श्रुतेस्तथैव व्याख्यातत्वात् । अविद्या वा इन्द्रियगोचराणां विषयाणां भूतकार्यत्वेन तदनन्तर्त्वादिच्छादीनामदि शरीरकार्यतया तदन्तर्गतत्वात् । एत-स्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुज्यर्थोत्तरापश्च पृथिवी विश्वधारिणीति

श्रुत्या बोधनात्तदतिरिक्तानामवैवान्तभावादिति । अस्येत्यनेनोक्तं स्थूलदेहं विशिनष्ठिं य इति । भूतारब्धश्चात्मनो गमकत्यादात्मा च स चेति ॥ आत्मा यत्नो धृतिर्वृद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्षे चेत्यमिधानात् । लदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वक्तुत्वादिभावाभावयोः । भूतात्मा शरीरम् । तथा च मैत्रोपायणश्रुतिः ॥ अन्यो वा अपरः कोऽप्यत्माख्य इत्युपक्रम्य कतम एष इति मध्ये परामृश्यास्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्माख्यो योजयं दितासितैः कर्मफलं रभिभूयमानः सदसदोऽनिमाद्यत इत्यविज्ञोऽधिकारिगति द्वैरभिभूयमानः पदिभ्रमतीत्यपि व्याख्यानम् । तत्रैव पञ्चतन्मात्राभूतशब्देनोच्यन्ते अथ पञ्चमहाभूतात्मा भूतशब्देनोच्यन्ते अथ तेषां यत्सनुदायं तच्छ्रीरमित्युक्तमथ यो ह खलु वावशरीर इत्युक्तं स भूतात्मेत्युक्तम् । तथैव एवेताण्डवदरेयः कर्ता सोऽयं भूतात्मा करणः कारयितान्तः पुरुष इति ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । अथ कर्मणः कारयितारं कर्तारं चाह योऽस्थाऽस्थमनः कारयितारनिति । आत्मनः शरीरकर्मन्द्रियवर्गस्येति यावत् क्रियाकारयिता क्रियासु प्रवर्तकः क्षेत्रः प्रचक्षत इति जीवात्मा कारयितेत्यर्थः । यः कर्मणि करोति सर्वभूतात्मा स कर्मन्द्रियवर्गः कर्मणः कर्तेत्यर्थः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः अस्य आत्मनः कारयिता जडसमुदायस्य । अस्यैव क्षेत्रस्य अभेदेन ज्ञातारं चेतनं तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । यः कर्मणि करोति सः भूतात्मा भूतादीनामात्मा बुद्धिरुच्यते ॥ १२ ॥

(७) मणिरामः । क्षेत्रश्चभूतात्मनोर्लक्षणावाह । य इति ॥ अस्य लोकसिद्धस्य आत्मोपकारकत्वात् आत्मनः शरीरस्य यः कर्मणि करोति शरीराख्यः सः पृथिव्यादिभूतारब्धत्वात् भूतात्मा बुद्धैः उच्यते ॥ १२ ॥

(८) गोविन्दराजः । य इति । यस्य लोकप्रसिद्धात्मनः शरीराख्यस्य यः कर्मप्रवर्तदिता तं क्षेत्रज्ञं विद्वांसः कथयन्ति यः पुनरेष व्यापारं करोति । शरीराख्यं स पृथिव्यादि भूतमयत्वात् भूतात्मेति विद्विभरुच्यते ॥ १२ ॥

(९) भारुचिः । इदानीं कामकोऽधिसंयमेन यस्य विदण्डोपसंहारात् सिद्धिः तं सर्वधर्माधिकारपुरुषं प्रदर्शयितुकाम इदमाह योऽस्येति । अस्य शरीरस्य क्रियायां प्रदर्तयिता क्षेत्रज्ञः शरीरे चात्मशब्दो गौणः आत्मार्थत्वात् । शिरःपाण्डिलक्षणस्तु भूतसंघातोऽन्नरसमयः शरीराख्यः कर्ता भूतात्मा स उच्यते भूतकार्यत्वात् ॥ १२ ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः सहजः सर्वदेहिनाम् ॥

येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । किं पुनरयं जीवो नाम यावता क्षेत्रज्ञमेव जीवं मन्यन्ते । द्वौ चावोपलभ्यते शरीरमहंप्रत्ययविज्ञेयश्चात्मात्मा । ततोऽन्यः कण्ठिज्जीवो नाम । केचित्तावदाहुः महदादिभूतसूक्ष्मपरिवेष्टितं लिङ्गं यत्पठत्यते 'संसरति निरुपभोगं धावैरधिवासितं लिङ्गमिति । यनेतिकरणत्वं च वेदनं प्रति तस्योपद्यते । तद्विस्थूलभूतानामाश्रयः ।

तस्यैव शरीराख्यत्राह्यभूताश्रयत्वात् । शरीरे च सत्यात्मनः सुखदुःखभोक्तृत्वम् । अतो येनेति करणविभक्त्योच्यते । अन्ये तु मन्यन्ते—अंतःकरणं मनोबुद्धयहंकाररूपं ‘जीवः’ । तरय चान्तःकरणसञ्ज्ञाव्युक्त एव करणविभक्त्या निर्देश । अन्तरात्मशब्दश्च तादध्यायुक्त एव । सहजशब्दश्चामोक्षप्राप्तेराप्रलयाच्च तदवियोगेन ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः : जीवसञ्ज्ञैतन्यप्रतिबिम्बप्रायो महाबुद्ध्यादिगदवाच्यः । सहजः संसारप्रवृत्तिदशायां जातः । येनोपायेन जनितम् ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः : जीवशब्दो यं महत्परः येनेति करणविभक्तिनिर्देशात् उत्तरश्लोके च तावभौं भूतसपृष्ठती महान्त्येवज्ञ एव चेति तच्छब्देन प्रत्यवस्थर्षीत् शरीरक्षेत्रज्ञातिरिक्तोऽन्तःकरणरमात्माख्यत्वादाजीवाख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानां सहज आत्मा तत्प्राप्तेस्तैस्तस्य विनियोगात् येनाहंकारेन्द्रियरूपतया परिणतेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिज्ञम् सुखं दुःखं चानुभवति ॥ १३ ॥

(४) राधवानन्दः : आनन्द इत्यनेनाकृतं लिङ्गदेहेन विशिष्टं जीवसंज्ञ इति । जीवः प्राणवारथितृत्वात् जीवोपाधित्वात् । स जीवो यस्तुनभव इत्यत्र श्रीधररवामिना तथैव व्याख्यात्वत्वात् । (अन्तरात्मा अन्तःशरीरं याद) द्वुधिरं व्याप्नोतीति । अन्यः स्थूल-शरीरचैतन्याभ्यां सहजिङ्गिचात्मनाभूतोऽहंधीविषयः मरणादावविनाशी च । तदुकृतं गीतासु ॥ मनःषट्ठानीनिद्याणिं प्रश्नितिस्थानि कर्वति । येन लिङ्गदेहेन वेदयते भूतात्मेति शेषः । तथा च नारायणी श्रुतिः । अथ यथाग्रिना यः पिण्डो वाभिभूतः कर्तृभिर्हन्यमानो नानात्वमुपैति एवं वा च खल्वसौ भूतात्मान्तःपुरुषेणाभिभूतो गुणहेत्यमानो नानात्वमुपैतीति । गुणः फलैराङ्गुष्माणं नानात्वं देवादिदेहाकारभूतात्मा तत्तदात्म्यादप्तवो वेदयत इति भावः । वेदनामयश्च लिङ्गशरीरं मन इति वेदान्तसिद्धान्तः । कामः संकल्पो श्रद्धा । धृतिरितिहीभीधीत्येतत्सर्वं मन इति श्रुतेः । जन्मसु देवादिप्रोनिषु । स्थूलशरीरो देवोऽहं मनुष्योऽहं पशुरहमिति वा लब्धाभिमानः सन्करोतीति स्थूलदेहस्यैव कर्तृतेत्युक्तम् ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः : कर्मफलभोगसाधनमाह जीवसञ्ज्ञोऽन्तरात्मान्य इति । येन करणभूतेन सुखं दुःखं च क्षेत्रज्ञैर्मोक्षादविनाभूतः क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेनैव तस्य चैतन्यमित्युक्तं जीवसंज्ञ इति जीवात्सञ्ज्ञाज्ञानं यस्य स जीवसंज्ञः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः : अन्यः देहाख्यः अन्तरात्मा जीवसंज्ञः सर्वदेहिनां सहजः येन जीवात्मना सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु वेदयते ज्ञापयते ॥ १३ ॥

(७) मणिरामः : अन्यः शरीरक्षेत्रज्ञातिरिक्तः । अंतः शरीरं आत्मा जीवसंज्ञः जीवात्मेति यावत् सर्वदेहिनां क्षेत्रज्ञानां सहजः । येन अहंकारेन्द्रियरूपतया परिणतेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः जन्मसु सुखं दुःखं च वेदयते अनुभवति ॥ १३ ॥

(८) गोविन्दराजः : जीवसंज्ञ इति । शरीरक्षेत्रज्ञ व्यतिरिक्तोऽन्तःशरीरेऽन्य आत्मार्थत्वादात्मा जीवाख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानां सहज आमोक्षप्राप्तेस्ते च तेषामधियोगत्वेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिज्ञम् सुखं दुःखं चानुभवत्येतच्चात्र मनो जीवशब्देन निर्दिष्टम् । येनेति करणविभक्तिनिर्देशादुत्तरश्लोके च तावभौं महान् क्षेत्रज्ञ एव चेति महच्छब्देन प्रत्यक्कर्मणी ।

वुद्धिर्मनोर्ज्यविज्ञानं विकारः प्रथमस्तथा । पर्यायवाचकाः शब्दा महतः परिकीर्तिः । इति
महात्मनः पर्यायत्वात् ॥ १३ ॥

(९) नारुत्तिः । येनेति तृतीयया कारणोपदेशात् मन इदं विज्ञेयम् अन्तःकरणत्वात् ।
जीवशब्देनेति । आत्मग्रहणं चामोक्षप्राप्तेरप्रलयाच्च, तदविद्योगे यस्मात् एवं च तस्य करण-
निर्देशो येन वेदपते क्षेत्रज्ञः सुखदुःखमिति । वुद्धिरित्यपरे । श्रोतादिप्राणादिसमूहो लिङ्गाख्य
इत्यन्ये । अनंतकरणपक्षे च क्षेत्रज्ञस्योपलब्धौ कारणमिदं निर्दिश्यत इत्यविग्रहितिपतिः ॥ १३ ॥

तावुक्तो भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च ॥

उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । उच्चावचेषु वहुविधेषु नानारूपेषु भूतेषु सर्वेषु यः स्थितो व्याप्य
तानि भूतानि । तिष्ठतः संश्रयतः । अतश्च सर्वकर्मकर्तृत्वं तिष्ठतेरनेकार्थत्वात् । कोऽ-
सावुच्चावचेषु भूतेषु व्याप्य स्थितः । परमात्मा चेतनाचेतनजगतप्रित्यक्तः परमात्मन्दरूपः
परस्ताच्च प्रतिपादयिष्यते । भूतसंपृक्तौ भूतानि पच । महानितिः । येन वेदयत इत्युक्तः ।
क्षेत्रज्ञः 'अस्यात्मन' इति । यथाव्याप्त्याभ्येऽपि द्वितीय 'स्थितं तमिति' । संश्रयणं च
तत्कारणत्वात्सर्वस्यास्य जगतः । कार्यं च कारणमाश्रयत्वोऽपेक्षैव संश्रयणम् । तथा च
भगवान्व्यासः (भ. गी. १५।१६) 'द्वार्विमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि
भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते' ॥ क्षरशब्देन सर्वं चैतदुच्यते । चराचरप्रपञ्चरूपम् । अक्षरं
प्रणितिकारणं कूटस्थशब्देन, कारणरूपतया प्रलयेत्यविनाशात् । अथवा क्षरं शरीरमक्षरः
क्षेत्रज्ञः । कूटस्थत्वं तु तस्यामोक्षप्राप्तेः कर्तृत्वोक्तृत्वानिवृत्या । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः
परमात्मनेत्युदाहृतः । यो लोकतयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः' (भ. गी. १५।१७) ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूतसंपृक्तौ भूतात्मनाऽमुक्तौ उच्चावचेषु नानाविधेषु भूतेषु
प्राणिषु साक्षितया तिष्ठन्तं संततं परमात्मानं व्याप्य स्वाभेदविभयेण मोहनावृतं
कृत्वा ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । तौ हौ महत्क्षेत्रज्ञी पृथिव्यादिपञ्चभूतसंपृक्तौ वक्ष्यमाणं सर्वलोक-
वेदस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धतया तमिति निर्दिष्टं परमात्मानमुत्थापञ्चाष्टसल्लेषु व्यवस्थित-
माश्रित्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । तल्लाभोऽपि अध्यास एवेत्याह ताविति । भूतसंपृक्तौ अग्निहोत्रा-
दिष्वाहुतितयाक्षिप्यमाणं द्रवद्रव्यादिसारभूतपञ्चभूतैः संपृक्तौ संवेष्टितौ महानितिः वुद्धि-
स्तदुपलक्षितं लिङ्गशरीरं क्षेत्रज्ञजीवात्मानौ उच्चावचेषु देवतवदिजात्याकान्तेषु सर्वभूतेषु
भोगायतनत्वेन स्थितं स्थूलदेहं व्याप्याद्यासमनुभूय भोक्तृतया तिष्ठत इत्यन्यतः । तथा च
श्रुतिः । ता आपः पुरुषवचसो भवन्ति तदथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्वनवतरं
कल्याणतरं वा रूपं तनुत इति । आरस्त्यमाणस्थूलशरीरमात्रोपादानपरम् । ता आपः
लिङ्गशरीरवेष्टनभूताः पुरुषाकारशरीरमात्रभन्त इत्यर्थः । व्याससूत्रमधि । तदन्त-

रप्रहित्तौ रहति संपरिष्वक्तः प्रशनतिरूपणाभ्यामिति देहान्तरप्राप्तीं तैर्भूतैः परिष्वक्त एव जीवो रहति गच्छतीति सूतार्थः । महानव लिङ्गदेह उवतः । तथा चेश्वरकृष्णः सांख्यद्वृत् । महदादिसूक्ष्मपर्यन्तमिति व्याख्यातं च वाचस्पतिना महदहडकारेकादशनिद्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तमेषां समुदायः गृह्मशरीरमिति । अथवा । उच्चावचेषु उच्चं देवादिशरीरं अवचं पश्चादिशरीरं तानि उच्चावचानि भनुध्यशरीराणि द्योत्मकत्वात् तानि तानि चत्येकगेषादुच्चावचानि तेवेव स्थूलशरीरेणु भूतेषु पञ्जीगृह्मतन्त्रच्छूतानद्वेषु स्थितं वर्तमानं तं जारायुजाद्यन्ततमदेहं व्याप्तं तादात्मव्याधायासमन्भूय रुद्धरदेशपर्यन्तं महान् क्षेत्रज्ञश्च तिष्ठत इति वाक्यार्थः । यदा तं परमात्मानं तिविघदेहलाभाय व्याप्त्यश्रित्य भीगाय तिष्ठतः पर्यदस्त्यतः तथा । पौनिमन्ये प्रदद्यन्ते शरीरत्वाण देहिणः । स्थाणुमन्देष्टुसयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतमिति श्रुतेः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । अन्यक्षेत्रसंज्ञाद्भूतात्मा चेन्द्रियदर्जयो भेत्रज्ञाधीनत्वमाह तावुभ्यो भूत-संपूर्कताविति । तादुभिन्निद्रियविवैर्जां भूतसंपूर्कतौ शरीरेण यज्ञच्छेते भेत्रज्ञश्च भूतसंपूर्कत इति विपरिणामः । महत्स्वेदः व्यनक्तिं उत्तरार्थेण उच्चावचेषु स्थूलसूदमेषु शरीरेषु स्थितं तं भेत्रज्ञं तौ व्याप्तं संश्रित्य तिष्ठतः तेनाधिष्ठितत्वात्तिष्ठते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(६) श्रामचन्द्रः । महान् महत्तत्वं महदहडकाररूपः च पुनः भेत्रज्ञोऽपि एतावुभ्यो भूत-संयतौ संमितौ स्थितं तं परमात्मदस्त्वपं व्याप्तं तिष्ठतः ॥ १४ ॥

(७) मणिरामः । तौ उभ्यो महक्षेत्रज्ञौ भूतसंपूर्कतौ पृथिव्यादिपंचभूतसंयुक्तौ तं वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धतया तमिति निदिष्टं परमात्मानं उच्चावचेषु भूतेषु उक्तुष्टापकुष्टसत्वेषु स्थितं व्याप्तं आश्रित्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

(८) गोविन्दराजः । ताविति । तौ हौ गनः भेत्रज्ञौ पृथिव्याप्तस्तेजोवाय्वाकाशाभ्यभूतसंयुक्तौ परमात्मं वक्ष्यमाणमूरुद्गावाकुष्टेषु व्यर्दस्थितं व्याप्तं तिष्ठतः परमात्मा वा सर्वस्य व्याप्तत्वातं व्याप्तं दिष्ठते इत्युच्यते । तथा च व्यासः । द्वाविमी पुरुषी लोके क्षरणचाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेयुद्याहृतः । यो लोकतयमाविश्य विभूत्यव्यय ईश्वरः । अक्षरः भेत्रज्ञः कूटस्थः त्वं च तस्यामोक्तव्यानि वृत्या ॥ १४ ॥

(९) भारचिः । महच्छब्देन तदेवान्तःकरणं गृह्णते लिङ्गादिशब्दपर्यायः । भेत्रज्ञस्तु कामाधिकारपुरुषः सुखदुखोपभोक्ता । उच्चावचेषु भूतेषु औत्तरार्थेण व्यवस्थितेष्ठित्यर्थः । बहुलपर्यायो वायमुच्चावचशब्दः । बहुवित्यर्थः, स्थितं तं परमात्मानं चेतनाचेतनव्यतिरिक्तमुपरिष्टाद्वक्ष्यमाणम् । व्याप्तं तिष्ठतः संश्रय इत्यर्थः ॥ १४ ॥

असंख्या भूत्यस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ॥

उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । भूतिशब्देन यावत्किंचिदभौतिकं कार्यकारणमिति शक्तिश्च तदुच्यते । तदेवत्सर्वं तस्य परमात्मनः शरीरत्वादुभेदति । स्वभाव एव तस्य शरीरम् ।

शिलोपुत्रकस्य शरीरमितिवद्भेदेन व्यपदेशः । असंख्या अनन्ताः । समुद्रादिवर्मयः । निष्पतन्ति प्रादुर्भवतीत्युक्तम् । ताभिः प्रादुर्भूताभिरिदं जगच्छेष्टते सक्रियं भवतील्यर्थः । शरीरेन्द्रियविज्ञानैविना चेष्टाया अभावाच्छेष्टयतीत्युच्यते । अन्ये तु शरीरतः प्रधानं च परमात्मनः ‘शरीर’ तदधीनप्रवत्तित्वात् ‘नात भूतानि’ ॥ १५ ॥

(२) सर्वजनारायणः । मूर्त्तगे देहाः क्षेत्रज्ञहणाः तस्य शरीरात्स्वरूपान्निष्पत्तिः ।
भूतानि सत्यानि या मर्त्यशब्दयन्ति ॥ १५ ॥

(३) कुल्लकः । अस्य परमात्मनः शरीरादसङ्क्षयमूर्तयो जीवाः क्षेत्रजश्वदेन तन्त्रमुक्ततिलिङ्गशरीरातच्छिन्ना वेदान्तं उद्भवप्रकारेणाम्नेत्रिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति । या मर्त्यं उत्कृष्टापकृष्टा भूताग्निदेवधृपतया परिणतःनि सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतस्योक्तशरीरद्रव्यस्य ज्ञाननाशयत्वयोत्तनायेशिवर्तता माह-
असंख्या इति । संख्यारहिता असंख्याः अनाद्यनन्तत्वात्संसारस्य मूर्तयः मूर्तिरूपा पञ्ची-
हृष्टभूतकार्यत्वालिङ्गाः रीरस्य तदवच्छिन्नात्मानो जीवाः तस्य सगुणाब्रह्मणस्तदिति सर्व-
नाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तस्य शरीरतः अवच्छेदकत्वसाम्यादविद्यातः निष्पत्तिन्ति जायन्ते ।
जायमानाशत्रोच्चावच्चानि भूतानि चतुर्विधदेहानवायैव चेष्टयन्ति कर्मसु प्रवर्तन्ते । तथा
च श्रुतिः । स यथोर्णनाभिस्तनुनोच्चरेवद्याग्नेः क्षुद्राणिस्फुलिङ्गा व्युच्चरत्येवमेतस्मा-
दात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि च भूतानि सर्वं एवात्मानो व्युच्चरतीति ॥
याजवल्क्योऽपि ॥ निश्चरन्ति यथा लौहपिण्डात्प्रतात्स्फुलिङ्गकाः ॥ सकाशादात्मनस्त-
द्वात्मानः प्रभवन्ति हीति । आपस्तम्बोऽपि ॥ तस्मात्कायात्प्रभवन्ति सर्वे समूलाः शाश्वा-
तिकः स नित्यं इति स्वतस्त्वात्मनो जन्मभावात् । यद्वा ततो जाता या मूर्त्यस्ता सर्वभूतानि
सर्वे जीवाः वेष्टयन्ति वेष्टवतीः कुर्वन्ति । यद्वा उच्चावच्चभूतानि जीवानुहिंश्य मूर्तयः स्थूल-
देहा जाता इत्यन्वयः । ताभ्यो गामानयत्ताभ्योऽश्वमानयत्ताभ्यः पुरुषमानयदिति श्रुते
ताभ्यो देवताशब्दवाच्चाभ्य आत्मभ्यो गवादिशरीरमनयदित्यर्थः ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रज्ञस्योच्चावचभूतस्थितत्वमेवोपादयति । असंख्या मर्त्तवस्त्रस्येति तस्य क्षेत्रज्ञस्य शरीरतोऽसंख्यमूर्तिनिष्पादनहेतवोंशा निष्पतन्ति बीजादीजप्रभवेनेत्य-भिप्रायः । उच्चावचानि भूतानि शरीराणि यासच्चेष्टन्ति ॥ निष्पादयन्ति तेनास्योच्चाव-चभूतस्थितिरूपपत्रेति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य जीवस्य शरोरतः अस्तुष्या मूर्तयो निष्पतन्ति या मूर्तयश्चोच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति ॥ १५ ॥

(७) मणिरामः । अस्य परमात्मनः शरीरतः देहात् असंख्या मूर्त्यस्तु जीवः निष्पत्तिं । याः मूर्त्यः उच्चावचानि भूतानि देवमनुष्यरूपतया परिणतानि सततं सर्वदा चेष्टयंति कर्मसु प्रेरयंति ॥ १५ ॥

(८) गोविन्दराजः । असंख्या इति । तस्य परमात्मनः शरीरात् वेदान्तोक्त-
प्रकारेणाविद्याघशाद् वतेरितादुद्बैरूर्ध्मय इवानन्तः क्षेत्रज्ञात्प्रादुर्भवन्ति । ये क्षेत्रज्ञादु-
त्कृष्टापकृष्टानि शरीराणि सर्वदा कर्मसु प्रवत्तयन्ति ॥ १५ ॥

(९) भारचिः । उच्चावचानि भूतानि सततं तस्य परमात्मनोः निष्पत्तन्ति शरीरतः प्रधानादित्युक्तम् । भूतेभ्यः कार्यकारणानि क्षेत्रज्ञस्य भोगसाधनानि । औपनिषदास्तु परमात्मानमेव शरीरशब्देनाहुः ॥ १५ ॥

पञ्चम्य एव भूतेभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणाम् ॥

शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । पञ्चभ्यो भूतेभ्योऽन्यच्छरोरं प्रेत्योत्पद्यते । एतदुक्तं भवति । गुक्करोणितमन्तरेणैव पञ्चभौतिकं शरीरम्-७द्यते । दुष्कृतिनां पञ्चभौतिकं शरीरं पुञ्चकृतां तु तैजसाऽकाशमात्राणि भवन्ति । यथोक्तं 'वायुभूतः स्वमूर्तिमान्' इति । यातना पीडातिशयः । तदर्थात्, यदनिदृढमलौकिकदुःखसहिष्णु ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मात्राभ्यो भूतमात्राभ्यः ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । पञ्चम्य एव पृथिव्यादिभूतेभ्यो दुष्कृतकारिणां मनुष्याणां पीडानुभवप्रयोजकं जरायुजादिवेहव्यतिरिक्तं दुःखसहिष्णुशरीरं परलोके जायते ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । यातनाशरीरमपि तत्तदीयाग्निहोत्रादिषु क्षिप्यमाणसारभूत-पञ्चभूतकार्यमित्याह पञ्चम्य इति । अन्यत् देवतिर्थगमनुष्यशरीरव्यतिरिक्तं जरायुजादिचतुर्विधभिन्नं वातान्येव भूतानि यमपुरुषादिभिरक्षितानि यातनाशरीराकारेण विवर्तन्त इति ध्रुवं निश्चितमेव लिङ्गदेहमात्रेण यातनाभोगानुपपत्तेद्द्वान्तरोपपत्तिः ध्रुवं कक्षदारणादावपि यावद्यातनास्थायि वा ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । न तु मृतस्य नष्टशरीरस्य कुतः शरीरमुदृत्यते येत रौरवादिषाप्तिरित्यपेक्षायामाह पञ्चम्य एव मात्राभ्यः इति । पञ्चानामेव मात्राभ्य इति पञ्चानां महाभूतानां मात्राभ्यः अंशेभ्यः नृणां क्षेत्रज्ञानां दृढं च्छेददाहादिभिरविनाश्यम् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चम्य एव मात्राभ्यः शब्दादिभ्यः दुष्कृतिनां नृणां प्रेत्य यमस्य यातना एवार्थो यस्य तद्यातनार्थीयं शरीरं अन्यदुत्पद्यते ॥ १६ ॥

(७) मणिरामः । पञ्चम्य एव मात्राभ्यः पृथिव्यादिभूतेभ्यः दुष्कृतिनां नृणां यातनार्थीयं पीडाऽनुभवप्रयोजकं अन्यं जरायुजादिव्यतिरिक्तं शरीरं दुःखसहिष्णु प्रेत्य परलोके ध्रुवं निश्चित्य निश्चयेन उत्पद्यते ॥ १६ ॥

(८) गोविन्दराजः । पञ्चम्य इति । शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते दृढम् । दुष्कृतिकारिणां मनुष्याणां पञ्चम्य एव पृथिव्यादिभूतभागेभ्यः मात्राख्येभ्योऽन्यज्जरायुजादिशरीरव्यतिरिक्तं शरीरं पीडाप्रयोजनोत्पत्तं दृढं परलोके उच्यते ॥ १६ ॥

(९) भारचिः । पञ्चम्यो भूतमात्राभ्यः स्थूलं यातनाक्षमं नरकादिष्वन्यच्छरीरमुपपद्यते । कुतोऽन्यत् । सूक्ष्मालिङ्गात् ॥ १६ ॥

तेनानुभूय तर यामोः शरीरेणह यातनाः ॥
तास्त्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । यमो नाम देवताविशेषः दुष्टुतिनां निम्नहादिश्वत् । तद्वृष्टा यातना अस्य । ता अनुभूयः तेन पांचभौतिकेन शरीरेण । हानि शरीराणि पुनः प्रलीयन्ते लाकु सूक्ष्मासु भूतमात्रासु ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रलीयन्ते यातनादेहजनकानि स्थूलभूतानि ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । तेन निर्गतेन शरीरेण ता यमकारिता यातना दुष्टुतिनो जीवाः सूक्ष्मानुभूतस्थूलशरीरानाशे तेष्वेवारम्भकभूतभागेषु यथास्वं प्रलीयन्ते तत्संयोगिनो भूत्वाऽवतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(४) राधवानन्दः । फलितमाह तेनेति । तेन यातनार्थसृष्टेन । शोणानन्तरं यातनाशरीरानाशे ते तु लिङ्गदेहावच्छिन्नां जीवस्तेष्वेव भूतेषु लिपन्त इव प्रतीपन्ते संयोगिनो भद्रन्तीर्थि केचित् । वस्तुतस्तु यातनानुभवानन्तरं तदारम्भकाणिस्वस्वभागे लीयन्ते अत एवोक्तं विभागशः तथा च श्रुतिः । पृथिवीशरीरमित्यादि ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रज्ञास्तेन शरीरेण यामीर्यमसंबन्धिनीस्ता यातना अनुभूय तास्त्वेव पञ्चभूतमात्रासु फलभौगान्ते तद्विनाशश्च न्यादसाम्याद्यात्मात्मात्मित्यनुसंधातव्यमिति ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततः लिङ्गशरीरप्राप्त्यनन्तरं ता यामीर्यतिनाः शरीरेणानुभूय तास्त्वेव भूतमात्रासु विभागशः प्रलीयन्ते ॥ १७ ॥

(७) मणिरामः । तेन शरीरेण यत् पर्लोके उत्पन्नं शरीरं तेन । ता: यामीः यमकारिता: यातनाः दुष्टुतिनः जीवाः अनुभूय तास्त्वेव भूत्वा तन्मात्रासु स्थूलशरीरासेष्वेवाऽरम्भकभूतभागेषु भ्रान्ताः यथाभागं प्रलीयन्ते तत्संयोगिनो भूत्वा अवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(८) गोविन्दराजः । तेनेति । तेन शरीरेण ता यमसंबन्धिन्यो यातना दुष्टुतिक्षेत्रानुभूता न भवन्ति । तच्छरीरारम्भकाणि पृथिव्यादीनि भूतानि तेष्वेव भूतभागेषु तन्मात्रास्येषु यथा स्वं प्रलीयन्ते ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयासुखोदकन्दिषान्विषयसङ्गज्ञान् ॥

व्यपेतकल्मण्डोऽभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । विषयसङ्गातप्रतिषिद्धिविषयोपसेवनात्प्रतिषिद्धान् ततः सङ्गाद्यचये जाता दोषः पापनिर्मिता । नरकाद्दुखानुभूय तेन च दुःखोपभोगेन व्यपेतकल्मण्डोऽपहतपाप्मा चेति । तावेवोभौ महौजसौ । 'कावुभौ' । महान् क्षेत्रज्ञश्च तौ प्राणीतौ । अनन्तरश्लोकेन च क्षेत्रज्ञ एवानुभविता सुखदुखयोः । त इति च तस्यैव परामर्शोऽतः क्षेत्रज्ञम्भ्येतीर्थि प्राप्तम् । तच्च विरुद्धम् । स एव प्राप्यः प्रापकश्च । सत्यम्, औपचारिको भ्रेदोऽभ्रेतः । 'अभ्येती'त्ययमर्थः एतावन्मात्रशेषो भवति । यदुत क्षेत्रज्ञतया प्राणादिः

संघातात्मकेन भहानिति व्यगदिज्ञेन फलेषु तावन्मात्रः परिशिष्यते । लिङ्गजीवश्च क्षेत्रज्ञः । अन्ये तु महत्परमात्मानाविति व्याचक्षते । असुखोदर्कान् क्षीणे पापं उत्तरकालं सुखमनुन्यूते । प्रतिग्निथिनि पापे स्वल्पेऽपि न सुखोत्पत्तिः । यथा स्वल्पेऽप्यजीर्णे न भोजनं शुद्धाय ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणःः स महाननुभूयेत्यसमानकर्तुवेऽपि भक्त्वा । अनुभूय फलतः । दोषानधर्मान् । भोगेन क्षायगाणपापस्तावुभ्यौ जीवपरमात्मानी महौजस्तैः महाप्रभावौ अभ्येति महादाव्यो जीवोपाधिः प्रलयकाले ॥ १८ ॥

(३) कूल्लकः । स शरीरीभूत सूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नः निषिद्धशब्दस्पर्शरूपरस-गन्धार्थविषयोपभोगजनितयमलोकदुःखाद्यनुभूयानन्तरं भोगादपहृतपापमा तावेव महत्परमात्मानी महावीर्या द्वावाश्रयति ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । अत एव स्थूलदेहे नष्टे लिङ्गात्मनो भोगान्तरं वक्तुकाम आहे स इति । स लिङ्गोपलक्षितो जीवः । स इत्यनेन तस्यैव परामर्शं योग्यत्वात् स जीव इत्युत्तरे परामर्शात् । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते इति भगवदुक्तेच । असुखोदर्कान् । उदर्कं फलमसुखरूपं येषां दोषाणां पापानां ते तथा तान् विषयसंगजान् निषिद्ध-ब्रह्मवधादिविषयनिमित्तकान् विषयासक्तिजान्वा अनुभूय भुक्त्वा व्यपेतकलमषः व्यपेत कलमषं भोगेन यस्मालिङ्गावच्छिन्नादात्मनस्तेन देहेन दृतभोगस्यैवात्मनः स्थूलदेहनाशे अभ्येति अनुगच्छति शरीरान्तरारम्भाय न चेदमप्रामाणिकम् । तद्यथा पेशस्कारः पेशसोमात्मासुपादायान्यं नवतरं रूपं तनुते एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्यादिद्यां गमयित्वा अन्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पितॄवं वा गान्धर्वं वा दैवं वा पाजापत्यं वा । ब्राह्मं वायेषां वा भूतानामिति श्रुतेः । अथमर्थः । यथा पेशस्कारी सुवर्णभरणादिद्यृत् जीर्णकुण्डलादिसुवर्णमादाय नूतनं कुरुते एवं लिङ्गोपलक्षितात्मापि पूर्वे देहं निहत्य त्रियमाणं त्यक्त्वा अविद्यां जडानां गमयित्वा तस्य देहस्य सारभूतमादाय शरीरान्तरं कुरुते । पितॄवं पितॄलोकभावादिसमर्थं इति । यातनादेहनाशे तौ महत्सेवज्ञौ महौजस्तौ महावेगी यावन्मनःक्षिपेता दिवादिव्यं गच्छेदिति श्रुतेः । समर्थो वा ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रज्ञस्य यातनाशरीनाशेऽपि न कर्मविनाश इत्याह सोऽनुभूय-सुखोदर्कान्निति । स इति क्षेत्रज्ञानां जातावेकवचनेन परामर्शः । महौजस्तावक्षयवीर्यो ताविन्द्रियवर्गवस्थेत्येव प्राप्नोत्येव न कदाचिदपि द्वौ विमुक्तचतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । स जीवः व्यपेतकलमषः तावेबोभौ क्षराक्षरात्मकौ अभ्येति कीदृशां तौ महौजस्तौ ॥ १८ ॥

(७) मणिरामः । सः शरीरः भूतसूक्ष्मादि लिङ्गशरीरावच्छिन्नः विषयसंगजान् । असुखोदर्कान् दोषान् निषिद्धशब्दस्पर्शादिविषयोपभोगजनितयमलोकदुःखादि अनुभूय व्यपेतकलमषः भूत्वा तावेबोभौ महौजस्तौ । महौजस्तौ महत्परिमाणी अभ्येति आश्रयति ॥ १८ ॥

(८) गोविन्दराजः । स इति । स क्षेत्रज्ञोऽसुखोदयानि प्रतिशब्दस्पर्शरूपरसगन्धा-
खविषयोपभोगजानि यमलोके दुःखान्यनुभूयानन्तरमपहृतपाप्मा तावेव महत्परमात्मानी
महावीरीं हावाश्रयति ॥ १८ ॥

(९) भारतिः । महत्परमात्मानी ॥ १८ ॥

तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्त्रितौ सह ॥

याम्यां प्राप्नोति संपूर्तः प्रेत्येह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । “ननु च यदि ‘तौ’ महान् क्षेत्रज्ञश्च संबध्येते ततस्तस्य पश्यत इति
‘तस्यै’ति कः संबध्यते । जीव इति कैचित् । उक्तं च ‘स एव क्षेत्रज्ञः स एव जीव’ इति । अथ
लिङ्गं, ननु च महच्छब्देन तदेवोक्तन् । यथान्तरकरणं महद्बुद्ध्यादि, तत्त्वापि कः संबन्धो
लिङ्गस्य धर्माधिर्माण्याम् । तद्विस्मर्कं भूतरूपमेव । यथोक्तं ‘तेषामिदं तु सप्तानाम्’ इत्यत्तान्तरे ।
अतो मन्याभ्युपेत्यदेवाव्यव्याख्यातमस्ति पूर्वश्लोके ‘तावेवोभी इति महत्परमात्मानी बुध्येते’
इति तदेव युक्तं पश्यामः । तथोहि द्वृष्टान्त उपपत्तये । महतः करणस्य सतः कतुत्वोपचारात् ।
काष्ठानि च चत्तीति यथा । तस्येति च क्षेत्रज्ञस्य परामर्शभेदोपपत्तिः । परमात्मनश्च
क्षेत्रज्ञाश्रयोर्धर्माधर्मयोर्दृष्टान्तवचनं सर्वस्य सुखदुःखोपभोगान् तदधीनताख्यापनार्थम् ।
यथोक्तं ‘ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वाशवभ्रेवद् वा’ । प्रेरणा च धर्माधर्मनियमितेच्छैव ।
“ननु च धर्माधर्मयोरिच्छा प्रति नियन्तूत्वं ऐश्वर्यं हीयते” । तथा शारीरके दर्शितं, यथेह
राजा सेवानुरूप ददाति न च तस्येश्वरत्वमपैति । अतो महत्परमात्मानी पश्यतः इति
व्यपदिश्यते । तस्येति क्षेत्रज्ञानानम् । “तदप्यशुक्तमुत्तरप्रश्चिरोधात् । ताम्यां प्राप्नोति
संपूर्त इति । न हि परमात्मना कस्यचित्संपक्षः संबन्ध उच्यते । न च परमात्मना कश्चिच-
त्संबन्धोऽपि” । एवं तहोत्त याम्याभिति नैव महत्परमात्मानी संबध्येते । कि तद्विः?
धर्मः पापं च । तयोरपि प्रकृतत्वात् । तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चेति । यदि महच्छब्देना-
न्तः करणमुच्यते, सुतरामनुपपत्तिः । न हि परमात्मनो द्रष्टव्ये करणापेक्षा । अधिकरणमेव
हि बोधिपरमात्मस्वरूपमम्भयेति ‘तावेव चोभाविति’ । कीदृशमेतदभिगमनम् । यदि
तदभावापत्तिः सा नैव कल्पव्यपायमात्रसाध्या । अथ तत्प्राप्तिप्रवणता, साऽपि नैव
प्रलीनेषु भूतेष्वशरीरस्य भवति । तस्मात्तौ धर्मं पश्यतस्तस्य ‘तस्यै’वात्मन इति
पूर्ववन्नेयम् ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मं भुक्तांश्वशिष्टम् । धर्मपापदर्शनं चात्र तत्फलप्रकाश
एव । पश्यतो ज्ञानस्य तदधीनत्वात् । अतिन्द्रितौ नित्यप्रकाशी ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । तौ महत्परमात्मानावनलसी तस्य जीवस्य धर्मं भुक्तशेषं च पापं
सह विचारयतो याम्यां धर्माधर्माभ्यां युक्तो जीवः परलोकेहलोकयोः सुखदुःखे
प्राप्नोति ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । न कर्मणा लिप्यते पापकेन अनन्वागतं पापेनान्वागतं पुण्येनेति
शुतेरात्मनोऽसंगत्वम् । प्रतिपादयन् स्थूलदेहावच्छिक्रकर्तृत्वमनुवदन्नाह ताविति । तौ

महक्षेत्रज्ञौ यागादिजं धर्मं ब्रह्महत्यादिजं पापं सन्निधानेन पश्यतः कारयतो बाधिष्ठानं स्थूलं देहं विना तददर्शनात् स्थूलदेहावच्छेदभेदगत्तरेणात्मनः पापाद्यकर्तृवात् तदवच्छेदेनैव कर्तृत्वात् । तथा च श्रुतिः । शरीरे पापमनो हित्वेति स्थूलदेहप्रसूत्यापपुण्ये इत्यर्थः । याभ्यां महक्षेत्रज्ञाभ्यां संपूर्वतस्तदभ्यासापन्नः सन्शुभाशुभकलं प्राप्नोति भुड्कते ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । धर्मं पापं च पश्यतः कर्तुमुद्युक्तस्य तस्य क्षेत्रज्ञस्य ताविन्द्रियवर्गवतन्द्रितौ जागरुकौ सहं सहते कारणे भवत इत्यर्थः । न केवलं कर्मकाल एवं सहं भवतः कितु तत्फलभोगकालेऽपीत्युत्तराधीनं याभ्यामिन्द्रियवर्गाभ्याम् ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तौ कराक्षरात्मकौ तस्य धर्मं पापं तत्कृतौ भूयः पश्यतः याभ्यां अराक्षराभ्यां संपूर्ततः प्रेत्येह च हिताहितं प्राप्नोति ॥ १९ ॥

(७) मणिरामः । तौ महत्परमात्मानौ अतोऽद्वितैः अनलसां तस्य जीवस्य । धर्म पापं च सहं पश्यतः । याभ्यां धर्मपापाभ्यां संपूर्ततः युक्तः जीवः प्रेत्येह च सुखाऽनुखं प्राप्नोति ॥ १९ ॥

(८) गोविन्दराजः । ताविति । तौ महत्परमात्मानादेव तस्तौ तस्य क्षेत्रज्ञस्य धर्मधिमौ सहं विचारतो याभ्यां युक्तो क्षेत्रज्ञः परतोकेहलोकयोः सुखदुःखं प्राप्नोति ॥ १९ ॥

(९) भारुचिः । तौ च तत्कृतां धर्मगतिं दृष्ट्वा ॥ १९ ॥

यथाचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्मस्मल्पशः ॥

तैरेव चावृतो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाशनुते ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायशो बाहुल्येन । तैरेव भूतैर्हदादिभिर्महाभूतपर्यन्तैः स्वर्गे सुखमाप्नोति ॥ २० ॥

(२) सर्वजनारायणः । प्रायशो बाहुल्येन धर्मम् । तैरेव स्वर्गाय देहजनकैः ॥ २० ॥

(३) कुललूकः । स यदि जीवो मानुषदशायां बाहुल्येन धर्ममनुतिष्ठत्यल्पं चाधर्मं तदा तैरेव पृथिव्यादिभूतैः स्थूलशरीररूपतया परिणतेर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मानात्मानौ विविच्य तयोरभ्यासवशात्पापादिकर्तृत्वमित्युक्तं संप्रति प्राप्ताध्यासामात्मानमनुद्य धर्मधर्मल्पानलत्पल्पेक्षया स्वर्गनरकौ स्यातमित्याह यदीति द्वाभ्याम् । स लिङ्गदेहाध्यासमाप्नश्चिदात्मा तैः स्थूलदेहादाङ्ग्यं नीतैर्भूतैरावृतः परिष्वक्तः स्वर्गे पुण्यलोके उपाशनुते भुड्कते ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अथ क्षुधापापयोः किं प्रथमनुभूयत इत्यपेक्षयामाह यथाचरति धर्मं स इति । स क्षेत्रज्ञः प्रायशः बहुलं अल्पशः अल्पं तैः पूर्वोक्ताभिः पञ्चमहाभूतमात्राभिः पञ्चभूतारब्धशरीर इत्यर्थः ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । स जीवः यदि धर्मं प्रायशः आचरति अल्पशः अधर्मं आचरति तैरेव भूतैः सहं स्वर्गाय देहजनकैः ॥ २० ॥

(७) मणिरामः । तैरेव भूतैः पृथिव्यादिभूतैः स्थूलशरीरतया ॥ २० ॥

(८) गोविन्दराजः । यथाचरतीति । स क्षेत्रज्ञो यदि बाहुल्येन धर्ममनुतिष्ठति स्वल्पमधर्मं तदा तैरेव पृथिव्यादिभूतैः युक्तः पञ्चभौतिकशरीरः स्वर्गं युखमनुभवति ॥ २० ॥

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममल्पशः ॥

तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । ‘गनु च दंचन्य एव मात्राभ्यः शरीरं दुष्टातिना’स्मित्युक्तं किमिदानीमुच्यते तैर्भूतैः परित्यक्त इति । उच्यते । न भौतिकं शरीरं नाप्यशरीरत्य यातनाः । किं दृढ़ि ? अत्यन्तरिक्षलक्षणे ते मानुषाणीरेऽतोऽन्येतानि मृदुरिक्षाधयुक्तमाशरीरारंभकाम्यत्यन्तविलक्षणानि । दुखाभिषातनिष्ठुत्या परित्यक्त उच्यते । यानि शरीराणि स्वर्गभोग्यानि तैः परित्यक्तः ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञतारायणः । तैर्भूतरैहिकस्वर्गाय देहजनकैः त्यक्तते मृत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

(३) कुल्लकृ । यदि पुनः स जीवो मानुषदवासायां बाहुल्येन पापमनुतिष्ठत्यत्य च पुण्यं तदा तैरेव भूतमनुषदेहरूपतया परिणतेस्त्यक्तो मृतः सलन्तरं पञ्चन्य एव मात्राभ्य इत्युक्तरीत्या यातनानुभवते चित्संपातकठिनदेहो यामीः पीडा अनुभवति ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । अधर्मबाहुल्ये त्वाह यदीति । धर्मादिकर्तृत्वादच्छेदकदेहजैः परित्यक्त इति नारकिदेहो मायिको भौतिकत्वेऽसिपत्कुम्भीपाकाद्यनुपपत्तिः अथवा भूतैर्भूतरूप्यैः पुष्करैरनिर्दयैर्नारकिन इन्द्रियसाकल्यानुपयुक्तत्वेन कादाचित्कर्त्वात् परिवर्जयेत् परिवर्जनार्थः अपरित्यक्त इत्यर्थो वा ॥ २१ ॥

(५) रामचन्द्रः । यानीः यातनाः प्राप्नोति ॥ २१ ॥

(६) गोविन्दराजः । यदीति । यदि पुनरसौ क्षेत्रज्ञो बाहुल्येनाधर्ममनुतिष्ठति । स्वल्पं धर्मं तदा तैरेहिकशरीरारंभकैर्भूतैः परित्यक्तः पञ्चन्य एव मात्राभ्य इत्याद्युक्तनीत्या कठिनशरीरो याम्या यातनाः प्राप्नोति । एतेनैतदुक्ततं भवति । अधर्मबाहुल्येन याम्या यातना अनुभवति । अधर्मबाहुल्येन पुनर्धर्मफलं परलोकेऽनुभूयाधर्मफलमिहलोके एवोपभूक्त इति ॥ २१ ॥

(७) भार्तुचिः । अधर्मभूयस्त्वात् ॥ २१ ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो व्रीतकल्पषः ॥

तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राग्व्याख्यातोऽथम् । एतच्चास्य श्लोकचतुष्ट्यस्य तात्पर्यम् । यदि भूयानधर्मस्तदा याम्यो यातनाः । न तु स्वल्पेऽधर्मेऽस्मिन्नेव लोके सुखानुभवेन स्वर्गावाप्तिः ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तान्येव तज्जातीयान्येवैहिकस्वर्गायि देहारम्भकाणि भागशः प्रविभक्तानि पञ्चापि ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । स जीवो यमकारितास्तः पीडास्तेन कठिनदेहेनानुभूय ततो भोगे-नौपहृतपाप्मा तापञ्चजरायुजादिशरीरारम्भकान्पृथिव्यादिभूतभागानधितिष्ठति मानुषादिशरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । स जीवो घटीयन्तवद् भ्रमतीत्याह यामीरिति । प्राप्य भूक्त्वा वीत-कल्मषः तन्त्रकरप्राप्तमकपापानमुक्तः । अप्येति हतिनारकिशरीराच्छरीरान्तरारम्भकाणि । पूर्वशरीरात् भागशः आगं भागमप्याप्य । स्थूलदेहान्तरार्थमभ्येतः नगच्छतीत्यन्यव्यः ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । अथ नरकभुक्तादशिष्टदुष्कृतस्य क्षेत्रज्ञस्तु पुनरावृत्तिमाह यामीस्ता यातनाः प्राप्येति जीवः क्षेत्रज्ञः तान्येद पञ्चभूतानि पुनरर्प्येति पुनरपि कर्मशमौ जायत इत्यर्थः । एतेन स्वर्गभुक्तादशिष्टदुष्कृतस्यापि क्षेत्रज्ञस्यापि कर्मभूमिप्राप्तित्ययिसाम्यादुक्तेत्येव-मवगत्तव्यम् ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । जीवः ताः यामीः यमसंबन्धिनीः यातनाः प्राप्य तान्येव पञ्चमहाभूतानि पुनः भागशः अप्येति ॥ २२ ॥

(७) गोविन्दराजः । यामीरिति । स क्षेत्रज्ञः ता याम्या यातनास्तेन कूरशरी-रेणानुभूय ततोऽपहृतपाप्मान्त्ये ये जरायुजादिशरीरारम्भकान् पृथिव्यादिभूतभागान् पुनरर्प्येत्यैहिक शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

(८) भारुदिः । पुनरस्य कर्मजस्य शरीरस्य प्रतिपत्त्यर्थं ता एव पञ्चभूतमात्रां अभ्येति । येन न ताभिविना पुरुषस्योपभोगसम्भवति ॥ २२ ॥

एता दृष्ट्वाऽस्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ॥
धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वत्वार्थोऽस्म् । धर्मतोऽधर्मत इति नवः प्रश्लेषः । धर्मधर्म-निमित्तात् । जीवस्य क्षेत्रज्ञस्यात्मनः । स्वेनैव चेतसा शोस्त्रप्रामाण्यात्तदनुभवेत् । कृत्स्न-शास्त्रार्थफलोपसंहारः ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मतो गति स्वर्गम् । अधर्मतश्च नरकम् ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य जीवस्यैता धर्मधर्महेतुकाः स्वर्गनरकाद्युपभोगोचितप्रियाप्रिय-देहप्राप्तीरन्तकरणी ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने मनः सदा सङ्ज्ञतं कुर्यात् ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । गतीरनुवदन्धर्मेव कर्तव्यतयोपदिशति एतः इति । धर्माधर्म-भ्यामेव गतयः स्वर्गे नरके च जीवस्य भवन्तीति प्रमाणतो दृष्ट्वा धर्म एव कर्तव्यतया मनो देयमिति । तथा च श्रुतिः ॥ । धर्मेण पापमपनुदति । धर्मसुखं च ज्ञानं चेति स्मृतिः ॥ श्रुतिस्मृत्योधर्मस्यैव ज्ञातादिहेतुत्वात् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । यत एवमत आह एता दृष्ट्वात्य जीवस्येति । धर्मे सदा मनो दध्यान्नाधर्म इत्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मतोऽधर्मंतश्च जीवस्य एता गतिः स्वेनैत्र चेतसा दृष्ट्वा मनः सदा दध्यात् ॥ २३ ॥

(७) गोविन्दराजः । एता इति । अस्य क्षेवस्यैतता धर्महेतुकाः स्वर्गादाविष्टानिष्ट शरीरप्राप्तीः स्वबुद्ध्या ज्ञात्वा धर्मानुज्ञाने जानीयाद्यर्थुक्तो महात्मा इग्नान् सर्वान्स्थावरजङ्गमरूपान् पदार्थन् निःशेषेण व्याप्य स्थितः सर्वगतात् ॥ २३ ॥

(८) आरुचिः । शास्त्रसंस्कृतेनेत्यर्थः एतच्च प्रकरणं प्रायश्चित्ततया विज्ञेयम् । अथवा कृत्स्नशास्त्रशेषतयैव विज्ञेयम् । यस्मादत्रेष्टानिष्टफलप्रदर्शनमधर्मंपरिहाराय धर्मस्वीकरणाय चार्थात् सम्भवति ॥ २३ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मने गुणान् ॥

यैव्याप्येमान्स्थितो भावान्महान्सर्वानशेषतः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मधर्मयोः कर्मकाण्डोपयोग यत्तदुक्तम् । इदानीं दिव्याकाण्डमारिस्तते । तत्र दैत्याश्रयमिव तावदंगार्थं प्रक्रियते । सत्त्वादयस्त्वयो गुणा आत्मनः । नावात्मा जीवः । किं तहि ? महानेव । आत्मशब्दः स्वभाववचनो न प्रत्यक्त्ववचनः । निर्गुणो हि पुरुषः । अथवा भोग्यतया भोक्तुरेवात्मनः संबन्धित्वेन व्यपदिश्यते । महानिति च प्रधानमेवोच्यते, प्रत्यासत्तोः । आद्या हि विक्रियोदभूतिः प्रधानस्य महदाख्या । यथा जीवत्यतो जीवतौ प्रमावस्थात्राप्यभवान् विकारानवस्थितः । प्रकृतित्वात्सर्वधिकाराणामिदमुच्यते ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनो महत्तत्त्वस्य भागभूता ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणगुणलक्षणानि आत्मोपकारकत्वादात्मनो महतो गुणान् जानीयाद्यव्याप्तिं महानिमान्स्थावरजङ्गमरूपान्पदार्थानिःशेषेण व्याप्य स्थितः ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु किमिति धर्मंमेव नाचरेत् इति चेत् गुणपारतंव्यानाचरतीत्याह सत्त्वमिति । आत्मनः आत्मावच्छेदस्यान्तःकरणस्य गुणान् महत्त्वाख्यस्य यैः सत्त्वादिभिः भावान् पदार्थन् प्राणिनो वा अत आह महान् लिङ्गशरीरप्रधानं बुद्धिः अशेषतोऽनवशेषेण ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । अथ गुणतोऽपि कर्मनिर्वृत्तिविशेषं विवक्षन्नुणविभागं तावदाह सत्त्वं रजस्तमश्चेति । आत्मनः महत्तत्त्वस्य तथा चोक्तम् ॥ महामनौ मतिश्वात्मा प्रबुद्धिः ख्यातिरीश्वर इति । येर्गुणैरिमान्मावान्पदार्थान्महान्महत्तत्त्वम् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि आत्मनः महत्तत्त्वस्य गुणान्विद्यात् । यैः सत्त्वरजस्तमोभिः महान् महत्तत्वमेव अशेषतः सर्वान् सात्त्विकादिभावान् व्याख्य स्थितः । तद्यथा सात्त्विकाहंकारराजसाहंकारस्तामसाहंकारश्चेति स्थितः । यदा महान् जीवः ॥ २४ ॥

(७) भारतिः । सत्त्वादीनानात्मगुणत्वं वक्षति । सत्त्वं ज्ञानं तमोज्ञानमित्येवमादि । ज्ञानादयश्च पुरुषधर्माणां यतः सत्त्वादीनानामात्मगुणत्वमुच्यते, अधिकृतधर्माधिष्ठानाय । अपरे त्वाहुः— सत्त्वादीनानामात्मगुणानामपि तदर्थत्वादात्मगुणमिदमुच्यते, प्रधानं चेहात्मशब्देनोच्यते ॥ २४ ॥

यो यदैवां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्छ्यते ॥

स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥ २५ ॥

(१) सेधातिथिः । यद्यपि सर्वं तिगुणं तथापि यो यदा गुणः साकल्येन कात्स्ल्येनातिरिच्छ्यते 'आधिक्यं प्राप्नोति' पूर्वकर्मातिशयवशात्स तदा पुरुषस्य गुणान्तरमभिभवति । अतः शरीरी तद्गुणप्रायो भवति । तदीयमेव धर्ममादर्शयति, गुणान्तरं जहातीव ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । साकल्येनान्येषु गुणेषु न्यूनेष्वशक्तेष्वयं पूर्णत्वेनातिरिच्छ्यते । तद्गुणप्रायं तद्गुणसधर्मकव्यापारम् ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपि सर्वमेवेदं तिगुणं तथापि यत देहे येवां गुणानां मध्ये यो गुणो यदा साकल्येनाधिको भवति तदा तद्गुणलक्षणबहुलं तं देहिति करोति ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु गुणानां महादाश्रितत्वे कर्तुः किञ्चाथातं तत्वाह य इति । एवां गुणानां मध्ये देहे लिङ्गदेहे अतिरिच्छ्यते गुणद्वयमभिभूय यो गुणः प्रधानः स्यात्, तद्गुणप्रायं तद्गुणरूपचेष्टाकारिणम् । शरीरिणं जीवम् । करोति जीवोऽपि तदनुरूपं चेष्टत इति भावः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । एवां सत्त्वादीनां मध्येऽतिरिच्छ्यते इतरीं गुणावभिभूयोऽद्वावति तद्गुणप्रायं तद्गुणबहुलं करोति सत्त्वस्य साकल्यं ज्ञानसुखादिरूपाणां सामर्थ्यं रजसस्तु रागद्वेषादिरूपाणां तमसस्तु प्रमादाज्ञानादिरूपाणाम् ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदा एवां तथाणां मध्ये यो गुणः साकल्येन देहे अतिरिच्छ्यते देहं व्याप्य गुणः तिष्ठति तदा सः सत्त्वादिगुणः तं पुरुषं तद्गुणप्रायं सात्त्विकेन सह वर्तते सः सात्त्विको भवति । एवमप्येऽहम् ॥ २५ ॥

(७) गोविन्दराजः । य इति । एवां सत्त्वादीनां मध्याद्यो गुणः पूर्वकर्मवशेन यस्मिन्काले लेति तिथ्येन शरीरे अधिको भवति स गुणस्तस्मिन्काले तं क्षेत्रज्ञं तं वशवर्तिनं करोति । ततश्च तत्साधार्थेनाधर्मं प्रवर्तते ॥ २५ ॥

(८) भारतिः । पूर्वकर्मश्रियवशात् कस्यचित् कदाचिदत्तिरेको भवति ।

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ॥
एतद्विद्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । सामान्यमेतदेषां लक्षणं व्यापि सर्वप्राणिषु । ज्ञानं वेदकम् । अज्ञानं मोहः । न यथा मदमूच्छार्चावस्थास्व पैतन्यमेव । उभयरूपता रजः । रागद्वेषबन्देन-भयधर्मयोग उच्यते । नापि सम्यक्ज्ञानवशान्तापतिळायेन क्रोधो न चतिप्रसादः । तत्तद्रजः । वपुः स्वभावः । अनुच्छेदादीजावासनायाऽग्रहाप्रप्तिस्थितत्वात् ॥ २६ ॥

(२) तत्त्वज्ञानारायणः । सत्त्वं ज्ञानव्यापारम् । व्यापारसत्त्वदोर्भेदविवक्षया सामाना-धिकरण्म् । एवमुत्तरतः । एतत् ज्ञानादि एतेषां सत्त्वादीनाम् । व्याप्तिमव्याप्तिकम् । वपुषिव वपुः ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रति सत्त्वादीनां लक्षणमाह सत्त्वमिति । यथार्थविभासो ज्ञानं तत्सत्त्वस्य लक्षणं एतद्विपरीतमज्ञानं तत्तमोलक्षणं विषादाभिलाषं मानसकार्यं रजोलक्षणं स्वरूपं तु सत्त्वरजस्तमां प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकम् । तथा च पठितः “प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशवृत्तिनियमार्थाः अन्योऽन्याभिभवजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः” । एतच्चैषां स्वरूपमनंतर-श्लोकदयेण वक्ष्यति एतेषां सत्त्वादिगुणानामेतत् ज्ञानादि सर्वप्राणिव्यापकं लक्षणम् ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । गुणाननूद्य तत्कार्यमाह सत्त्वमिति । सत्त्वं ज्ञानमिति कार्य-कारणयोरभेदविवक्षया ॥ । सत्त्वात्संजायते ज्ञानमिति स्मृतिः एवमुत्तरतः अज्ञानमिति छेदः । सर्वभूताश्रितं पाञ्चभौतिकं वपुः अस्य देवादिरूपेण सात्त्विकादिभेदभिन्नम् ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । अथ गुणानां स्वरूपमाह सत्त्वमिति । ज्ञानं ज्ञानरूपं अज्ञानमज्ञानरूपं रागद्वेषौ रागद्वेषरूपौ एतेषां गुणानां एतद्विद्याप्तिमदेतद्विद्याप्तिकं वपुः सर्वभूताश्रितं सर्वप्राण्याश्रयम् ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्त्वं ज्ञानरूपं तमः अज्ञानं रागद्वेषौ रजसः भवतः । एतेषां सत्त्वादीनां सर्वभूतान्येव आश्रयो यस्य तत् सर्वभूताश्रितवपुः एतत् अज्ञानादेतस्य व्याप्तिमत् ॥ २६ ॥

(७) गोविन्दराजः । इदानीं सत्त्वादीनां लक्षणमाह सत्त्वमिति । यथावदस्तुस्वभावो ज्ञानं तत्सत्त्वम् । एतद्विपरीतमज्ञानं तत्तमः विषयाभिलाषमानं स सर्वे रजइसे स सर्वप्राप्य-वच्छिन्न एवां सत्त्वादीनां व्यभिचारी स्वभावः ॥ २६ ॥

(८) भार्हचिः । सत्त्वादीनामिदं लक्षणं सर्वप्राणिपु ॥ २६ ॥

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ॥

प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

(९) मेधातिथिः । प्रीतिसंयुक्तं सर्वेदनं शुद्धाभं शुद्धमिवाभासि रजस्तमोभ्यामकलुषितं मदमानरागद्वेषलोभमोहभयशोकमात्सर्वदोषरहितम् । एवं सर्वम् । एषा चावस्था स्वसंवेद्य-कस्यां वेलायां भवेत् ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रीतिः सुखं तत्संयुक्तं किंचित्प्रशान्तं क्रोधादिरजोगुणशून्यम् । शुद्धाभं शुद्धप्रवृत्तिमूलं शून्यमाभासमानं च प्रकाशात्मकत्वात् । सत्त्वं सत्त्वज्ञम् ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मिन्नात्मनि यत्संवेदनं प्रीतियुक्तं प्रत्यस्तमितक्लेशं प्रकाशहृषमनुभवेत्तस्त्वं जानीयात् ॥ २७ ॥

(४) रघवानन्दः । न केवलं ज्ञानादितेषां कार्यं सुखाद्यर्पात्याह तत्रेति विभिः । प्रीतिसंयुक्तं प्रीत्यां सुखे संयुक्तीति तद्विषयकं यत आत्मनि लक्षयेत् सुखं लब्धवा जन्मुरविद्वल इवाद्यतिष्ठते । एवं दुःखसंयुक्तम् । प्रशान्तं प्रत्यस्तमितक्लेशं शुद्धाभं स्वर्थं तत्र तदा समुद्रिक्तं सत्त्वमध्यारथेत् निश्चिन्नयात् । एवमत्तरतः ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । जात्मनि मनसि शरीरे वा समस्तहेयविकारविधुरत्वात्प्रशान्तमिव समस्तदोषरहितवं शुद्धाभं शुद्धमिव ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतः प्रीतिसंयुक्तं प्रीतियुक्तः किंचिदात्मनि लक्षयेत् ॥ २७ ॥

(८) गोविन्दराजः । अन्यान्यप्येवं लक्षणान्याह तत्रेति । तस्मिन्नात्मनि विनैव प्रीतिहेतुना यत्संवेदनं प्रीतियुक्तं अस्तमितक्लेशं अप्रकाशहृषमनुभवेत् तत्सत्त्वं जानीयात् ॥ २७ ॥

(९) भारूचिः । कर्मप्रवृत्तेयं समाप्ततः सत्त्ववृत्तिरात्मसंबोच्यते ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ॥

तद्रजोऽप्रातपं विद्यात्सततं हर्तृ देहिनाम् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । दुःखेन समायुक्तं संभिन्नं शुद्धं प्रीतिरूपं न भवत्यत उच्यते प्रीतिकरं दुःखानुविद्धित्या प्रीत्या न युक्तम् । अप्रतियमप्रत्यक्षं पारमार्थिकम् । एतद्रजसो रूपं हर्तृविषयेषु प्रवर्तकं स्पृहाजनकमित्यर्थः ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अप्रीतिरधृतिः । हारि गतसः प्रवर्तकम् ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्तुनः संवेदनं दुःखानुविद्धिमत एव सत्त्वशुद्धात्मप्रीतेरजनकं सर्वदा च शरीरिणां विषयस्पृहोत्पादकं तत्त्वनिवारकत्वात्प्रतिपक्षं रजो जानीयात् ॥ २८ ॥

(४) रघवानन्दः । किंच यत्त्वति । अप्रतिवं प्रतिधातरहितं सुचञ्चलत्वात् । चलं चरज इयुक्ते । देहिनां देहिनां मनो वा हारि अन्तर्मुड्लत्वात्प्रच्याव्यविषयप्रवणकारि ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । हारि चित्तविक्षेपकरं अप्रतिघमप्रतिहतम् ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्रत्यक्षं विद्यात् देहिनां सततं हारि एनसः प्रवर्तकम् ॥ २८ ॥

(८) गोविन्दराजः । यदिति । यत्तुनः संवेदनं दुःखात् विद्धन्मनं एव सत्त्ववृद्धये आत्मप्रीतेरजनकं सर्वदा च शरीरिणं विषयस्पृहोत्पादकं तदुर्जिन्वारकत्वाद्रजोनविद्यमानप्रतिपक्षे रजो जानीयात् ॥ २८ ॥

(९) भारूचिः । अत्रापि पूर्ववदर्थसमायोजना ॥ २८ ॥

**यत् स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
अप्रतकर्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥२९॥**

(१) मेधातिथिः । मोहो वैचित्रं युक्तायुक्तविवेकाभावः । विषय आत्मा स्वभावो यस्य । “नन् चायमविषयोऽन्तरात्मत्वादेव । तत्कर्त्त विषयस्वभावः” । मोहविषयातुरागात् बुद्धिं एवमुच्यते । विषयाद्वात्तीव बुद्धिस्तदात्मिका सम्बन्धत इति संख्यावैगुण्यं न त्वन्तर्बहिः सत्त्वानामविशब्दम् । अप्रतकर्यं तदनुमानगोचरम् । अविज्ञेयं अन्तर्बहिः करणानामगोचर इत्यर्थः ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अव्यक्तः अप्रकाशः विषय आत्मा च यत् । अप्रतकर्यं तकं वृत्तिविषयशून्यं तर्कविज्ञानाभ्यां रहितस्तित्यर्थः ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्पुनः सदसद्विवेकशून्यं अस्फुटविषयाकारस्वभावमतकंणीयस्वरूपमन्तःकरणबहिः करणाभ्यां दुर्जातं तत्तमो जानीयात् एषा च गुणानां स्वरूपकथनं सत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यत्लवद्ता अवित्तव्यमित्येतत्प्रयोजनकम् ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । मोहसंयुक्तं सदसद्विवेकरहितम् । अव्यक्तविषयात्मकं अस्फुटविषयस्वभावकं देहेन्द्रियाणां गुरुत्वाद्विषयोऽपि न रोचते । अत एवाप्रतकर्यं अविज्ञेयं गुह्यचरणकमेव तम इत्युक्तेः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । अप्रतकर्यमनुमानेन अविज्ञेयं प्रत्यक्षेण ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत् मोहसंयुक्तं स्थात् मोहो दुराचारता मुक्तायुक्तविवेकाभावः अव्यक्तं विषयात्मकं अप्रतकर्यं तर्कादिहं मनोगोचरं अविज्ञेयं अन्तर्बहिः करणानामविज्ञेयं तमस्तु उपधारयेत् ॥ २९ ॥

(८) गोविन्दराजः । यदिति । यत्पुनः सदसद्विवेकशून्यमस्पष्टविषयाकारासत्स्वभावमतकंणीयस्वरूपमन्तःकरणाभ्यां विज्ञातुभशक्यं तत्तमो जानीयादेवं च स्वरूपावधारणप्रयोजनं सत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यत्लवान्त्यादिति ॥ २९ ॥

(९) भारूचिः । तमोवृत्तिरपि पूर्ववद्विज्ञेया ॥ २९ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ॥

अग्न्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । त्रयाणामेषामासेव्यमानानां यत्कलमुत्पद्यते उत्तमाधममध्यमं तद्वक्तव्यतया प्रतिज्ञायते । यस्मिन् गुणे उद्विक्तो यः पुरुषस्य स्वभावो भवति स उच्यते इति प्रतिज्ञा ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यः फलोदयोऽग्न्यो मुख्यः । मध्योऽल्पापक्षषः । जघन्योऽतिशूक्ष्मः ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । एतेवां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां यथाक्रममुत्तममध्यमाधमरूपो यः फलोत्पादकस्तं विशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । गुणानां फलशेदं प्रतिजानीते त्रयाणामिति । फलोदयः फलोत्पादः । अद्यः श्रेष्ठः । जघन्योऽधमः । अशेषतः एकैकाण्डस्य निरवशेषेण ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । अद्यः सत्त्वस्य मध्यो रजसः जघन्यस्तमसः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतां त्रयाणां सत्त्वादिगुणानां यः फलोदयः अद्यः मध्यः जघन्यः कनिष्ठः तमशेषतः प्रबद्ध्यामि ॥ ३० ॥

(७) गोविन्दराजः । त्रयाणामिति । एषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि यथाक्रमं उत्तुष्ट-मध्यमनिष्टुष्टरूपकार्योत्पत्तिस्तां निःशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

(८) भारूचिः । प्रातिज्ञाश्लोकः ॥ ३० ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥

धर्मक्रियाऽत्माचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्संबन्धगुणलक्षणमित्येवं वक्तव्यतया प्रतिज्ञायते । सात्त्विक-मिति कर्तव्यिक्षितव्यम् । गुणो लक्ष्यते येन तदगुणलक्षणम् । तत्कस्येति । सात्त्विकमिति संबन्धः । प्रयोजनं समुदायसम्बन्धवयवा अपि दृश्यन्ते । तेनैतदुक्तं भवति—‘सत्त्वस्य’ गुण-स्पैतललक्षणम् । यथा देवदत्तस्य गुरुकुलम् । गुरुरूपसर्जनीभूतोऽपि देवदत्तपदेन सम्बन्ध्यते, तद्वदेतत् द्रष्टव्यम् । पदार्था व्याख्याताः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वजनारायणः । सात्त्विकं सत्त्वजन्यम् । गुणस्य तस्यैव लक्षणं चिन्हम् । एवमुत्तरतः ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदाभ्यासः प्राजापत्यादनुष्ठानं शास्त्रार्थाविकोधमद्वार्यादिशौच-मिन्द्रियसंयमोदानादिधर्मानुष्ठानमात्मध्यानपरता एतत्सत्त्वाभ्यगुणस्य कार्यम् ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । फलशेद एव सत्त्वादिगुणोद्दिक्ततालिङ्गमित्याह वेदेति त्रिभिः । ज्ञानं शास्त्रीयम् । शौचं बाह्याभ्यन्तरम् । तदुक्तम् ॥ भूजलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धि-स्तथान्तरम् ॥ धर्मक्रिया नित्यनैमित्यिकानुष्ठानम् । आत्मचिन्ता वेदान्तविचारणा ॥ श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतेः ॥ सात्त्विकमुद्दिक्तसत्त्वकार्यम् । गुणस्य लक्षणं तैत्रदिक्तस्य सत्त्व-गुणस्योदयो लक्ष्यते । एवं सर्वत ज्ञेयम् । पूर्वं सत्त्वादीनां ज्ञानादिकार्यं स्वरूपतोऽस्तीत्युक्तम् । तथाहेश्वर रुद्रः । प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था इति । अत्रात्मपदं कार्य-कारणयोरमेवविवक्षया दुःखाभावादिव्यावृत्यर्थमुक्तमन्यथा ॥ सत्त्वात्मज्ञायते ज्ञानं रजसो लोभं एव चेत्यादिविरुद्धम् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । आत्मचिन्ता शरीरात्मविवेकः सत्त्वरजस्तमसां फलं वक्ष्यामीति । प्रतिज्ञानं सात्त्विकं गुणलक्षणमित्येवं वदतोऽप्यमभिप्रायः ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मचिन्ता आत्मनः परमेश्वरस्य चिन्ता ॥ ३१ ॥

(८) गोविन्दराजः । वेदाभ्यात् इति । वेदाभ्यासदृच्छाद्याचरणं शास्त्रावबोधो मुद्वारिणीं इन्द्रियसंयमो दानादिधर्मनिष्ठानं चात्मव्यानमित्येतत् । सत्त्वाख्यगुणसंबन्धिकार्यम् ॥ ३१ ॥

(९) भास्त्रचिः । सत्त्वादीनां त्रिभिः श्लोकैः कलोदयोऽयमुच्यते ॥ ३१ ॥

आरम्भस्त्रचिताऽर्थ्यमसत्कार्यपरिप्रहः ॥

विषयोपसेवा चाजसं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मणां काम्यानां दृष्टाथर्थामहापाठार्थानां चारभे रतिवृथारंभस्त्र । एतत् राजसं लक्षणम् । अर्धैर्यमल्पेऽज्युदघातहेतौ चेतसोऽसमाश्वासः । दैन्यग्रहणमुत्साहत्यागः । असत्कार्यं लोकशास्त्रविशुद्धं तस्य परिप्रह आचरणम् । विषये संगोऽज्ज्वलं पुनः प्रवृत्तिः ॥ ३२ ॥

(२) सर्वजनारायणः । आरम्भस्त्रिता प्रवृत्तिरसिकता । अर्धैर्यमतुष्टिः । एवं तामसेऽपि ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । कलार्थं कर्मनुष्ठानशीलताऽल्पप्यर्थं वैकल्यं निर्बद्धकर्माचरणमजसं फब्दादिविषयोऽभ्यग्नं इत्येतद्जोऽभिधानगुणस्य कार्यम् ॥ ३२ ॥

(४) राधवान्दः । आरम्भस्त्रचिता काम्यकर्मनिष्ठता कर्मसंगेन देहिन इत्युक्तेः । अर्धैर्यमल्पेऽप्यनर्थं महौकल्पम् । असत्कार्यपरिप्रहः निषिद्धाचरणम् ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । आरम्भस्त्रचिता कर्मपरता अर्धैर्यमिति पदम् ॥ ३२ ॥

(६) रामजन्मः । आरम्भस्त्रचिता लोकशास्त्रविशुद्धता । अर्धैर्यं असत्कार्यपरिप्रहः स्वीकारः विषयाणां उपसेवा ॥ ३२ ॥

(८) गोविन्दराजः । आरम्भस्त्रचितेति । कलार्थं कर्माद्यायासदृत्ता स्वल्पेऽप्यनर्थं वैकल्यं शास्त्रविशुद्धकर्माचरणमनवरतं शब्दादिविषयोऽभ्यग्नं इत्येतत् रजोभिधानगुणसंबन्धिकार्यम् ॥ ३२ ॥

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौञ्चं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ॥

याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । धनादिषु रागो लोभः । क्रौञ्चं स्वल्पेऽपराधे वैरानुबन्धः । नास्तिक्यं प्रमादता । भिन्नवृत्तिता शीलश्रंशः । 'चग्रहेणे' शिष्ठनिगर्हणा । याचिष्णुता याचकत्वं, तच्छीलता । प्रमादोऽनवधानं धर्मादिष्वपायपरिहारेष्वनादरः ।

स्वप्नोऽधृतिरिति नवप्रश्लेषः ॥ ३३ ॥

(२) सर्वजनारायणः । भिन्नवृत्तिता दुराचारता ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । अधिकाधिकधनस्यूहा निद्रात्मता कार्त्यं पैशुन्यं परलोकाभाववुद्धिराचारपरिलीपः याचनशीलत्वं सभवेऽपि धर्मादिष्वनवधानमित्येतत्तामसाभिधानस्य गुणस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । अधृतिः कातर्यम् । क्रौर्यनश्चणलुता । नास्तिक्यं परलोकशून्यताधीः । भिन्नवृत्तिता आचारस्त्रियागः धर्मेष्वनाशवासो वा ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । अधृतिरिति पदम् ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । याचिण्युता याचकस्य भावः ॥ ३३ ॥

(८) गोविन्दराजः । लोभ इति । अर्थपरत्वं निद्रालुता कातर्यं नैश्चृण्यं धर्माद्यभावबुद्धिराचारलोपो याचनशीलत्वं धर्माद्यिष्वनवधानभित्येतत् तमोऽभिधानगुणकार्यम् ॥ ३३ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ॥

इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिषु कालेषु साम्योपचयापचयेषु दोत्तमाधमभ्यमेषु च फलोदयेषु । इदमिति वक्ष्यमाणस्य निर्देशः ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रयाणां वेदाभ्यासादीनां गुणानां वर्गणाम् । त्रिषु गुणेषु प्रशृतिभूतेषु । सामासिकं समाप्तः संक्षेपः तद्युक्तं गुणचिन्हम् ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । एषां सर्वदादीनां त्रयाणामपि गुणानां त्रिषु कालेषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु विज्ञानानामिदं वक्ष्यमाणसाक्षेपिकं क्रमेण गुणलक्षणं ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति संक्षेपतो गुणोदिक्तताज्ञानं संप्रति प्रतिज्ञानोते त्रयाणामिति । त्रिषु भूतदिकालत्वयेषु । सामासिकं समाप्तः संक्षेपः तत्र भवम् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । इदं वक्ष्यमाणं त्रिषु जीवेषु सामासिकं संक्षिप्तम् ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयाणां वेदाभ्यासादीनां गुणजकार्याणां त्रिषु गुणयुक्तेषु सामासिकं समाप्तेन छत्रं सामासिकं क्रमशः गुणानां सत्त्वादीनां लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

(८) गोविन्दराजः । त्रयाणामिति । एषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां त्रिषु कालेषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु वर्तमानानामिदं वक्ष्यमाणसापेक्षिकं क्रमेण गुणलक्षणं विज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

यत्कर्म कृत्वा कुर्वन्श्च करिष्यन्शचैव लज्जति ॥

तज्जेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं 'त्रिष्विति' कालनिर्देशस्तद्दर्शयति । कृत्वा कुर्वन् करिष्यन्निति च । कदाचित्तिष्विति कालेषु कदाचिदन्यतरस्मिन् । 'किमर्थमहमेवमकरवं कथं शिष्टानामग्रतो भवामीति' लज्जाचेतसि परिखेदः ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लज्जतीति स्वत एव दुष्टत्वेनावधारितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्कर्म कृत्वा कुर्वन्श्च करिष्यन्शच लज्जाचान्भवति कालये द्वयोरन्यत्वेति विवक्षितं तत्सर्वं तमः कार्यत्वात्तमोऽभिधानं गुणलक्षणं शास्त्रविदा बोद्धव्यम् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्व्यनक्तिं यदिति दिभिः । लज्जते लोकावज्ञातः । विदुषा स्वानुभवं साक्षात्कुर्वता ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । तमस्ताददाह यत्कर्मेति ॥ ३५ ॥

(६) गोविन्दराजः । यत्कर्मं कृत्वा कुर्वन्त्वं करिष्यन्तेव लज्जत इति । यत्कर्मातीतवर्तमानानागतकालानामन्त्रतमस्मिन् काले द्वयोर्वा कालयोः सर्वेषु कालेषु कर्तुर्लंजजां जनयति तत् सर्वं शास्त्रविदा तमःकार्यत्वात्भौभिधानगुणलक्षणं बोद्ध्यम् ॥ ३५ ॥

येनास्मन्कर्मणां त्वोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलान् ॥

न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । 'त्वोके साधुवादो ममेव स्यादित' बुद्ध्या यद्यागतपोधमाण्डमाचरणम् तच्च ख्यापनार्थम् । यथा तीर्थकाकेभ्यो दानं राजनि स्पर्धया जल्यः शूद्रेभ्यः शास्त्रव्याख्यानम् । पुष्कलामित्यनेनानुषंगित्वात्प्राप्तातेः सहायतामाह । धर्मर्थं प्रवर्तमानस्य यदि जनाः प्रकाशयन्ति तादृशो धर्मो न दोषाद् । तद्वक्तं 'यथेथुहेतोरिति' । यथा महाभारतात्प्राप्ताने कृष्णद्वेषपायनेनोक्तम् । यथेक्षुसक्तो युधि कर्वकोऽस्ति तृणाति वल्लीरपि संचिनोति । तथा नरो धर्मपथेन संचर्त् यशश्वं कामांश्वं वसूनि चाशनुते । 'असंपत्तौ च कर्मफलानाम् । न शोचति न दुःखमस्ति । अथवा कर्मणामसंपत्तौ ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न शोचत्यतिशायितपुरुषाणां भावात् ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । इह लोके महतीं 'यार्ति प्राप्नुयामित्येवर्दर्थमेव यो यत्कर्म करोति न परलोकार्थं न च तत्कर्मफलासंपत्तौ दुःखी भवति तद्वजः कार्यत्वाद्रजोगुणलक्षणं विज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । इच्छति परलोकनिष्पेक्षतयैवहिकीं पुष्कलां परिपूर्णा ख्यातिं यशोऽर्थं धर्मसेवनमित्युक्तेः । न शोचति असंपत्तौ कर्मणो असिद्धावपि पुनः कर्मान्तरमारभते न तु शोकेन ततो निवर्तते इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । शोचति विरज्यति असंपत्तावनिष्टत्तौ ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । येन कर्मणा अस्मिल्लोके पुष्कलां ख्यातिमिच्छति च पुनः असंपत्तौ न शोचति तद्विज्ञेयं राजसम् ॥ ३६ ॥

(८) गोविन्दराजः । येनेति । इह लोके महतीं कीर्ति प्राप्नुयामित्येवर्दर्थमेव यत्कर्म करोति न च परलोकार्थं न च तत्कर्मसंपत्तौ दुःखी भवति तद्वजः कायं विज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

यत्सर्वेणच्छ्रुतिं ज्ञातुं यथ लज्जाति चाचरन् ॥

येन तुष्यति चात्माऽस्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । विस्पष्टोऽयम् ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेण प्रकारेण ज्ञातुं कर्तुमिच्छति ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्कर्म वेदार्थं सर्वात्मना ज्ञातुगिर्ज्ञति यच्च कर्माचरन्कात्तत्वयेऽपि न लज्जति येन येन कर्मणास्यात्मतुष्टिर्जायिते तत्सत्त्वार्थस्य गुणस्य लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वेण सोपकर्णाणं यद्वेदार्थादिज्ञातुमिच्छति ज्ञात्वा चानुतिष्ठन्न लज्जते कितु तुष्ट्यति संतुष्टहृदयः स्यादित्यर्थः । ३७ ॥

(५) रामचन्द्रः । यत्सत्रेण कर्मणा ज्ञातुं कर्तुं यत् आचरन् न लज्जति येन कर्मणा अस्य आत्मा तुष्ट्यति तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥

(६) गोविन्दराजः । यदिति । यत्सर्वात्मना ज्ञानविजया इच्छा भवति यच्च कर्म कुरुवन्कालत्वदेऽपि न लज्जति येन कर्मणाचर्यमाणेऽस्य तुष्टिर्जायिते तत्सत्त्वार्थस्य गुणस्य लक्षणम् ॥ ३७ ॥

(७) भारव्चिः । चतुर्भिः इलोकैर्यनिर्मलात्वादर्थं गुणलक्षणम् पूर्वश्लोकार्थः पुनरुच्यते । तल्लक्षणमेवेदं चापरमनेन प्रकारेणान्यथोच्यते ॥ ३७ ॥

तमसो लक्षणं कामो रजसत्त्वर्थं उच्यते ॥

सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठमेषां यथोत्तरम् ॥ ३८ ॥

(१) नेधातिथिः । “ननु च कामेऽपि सुखमस्ति । ‘तत्र यत्प्रीतिसंयुक्त’ तत्सत्त्वलक्षणमिति प्राप्तम् । कर्थं तमसो लक्षणम् । उच्यते । मोहरूपं तमोऽन्नं संवेदनमस्ति । तदपि सत्त्वस्यैव लक्षणं ‘सत्त्वं ज्ञानम्’ इत्युक्तत्वात्” । उच्यते । नात्र भोक्तृभोग्यभावावस्थाभिप्रेता । किं तर्हि ? विषयगतस्पृहातिथिः । न च तस्यामवस्थायां सुखोत्पत्तिः । अव्यक्तविषयत्वं च विद्यते । कामप्रधानस्य युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वादस्त्वयेव मोहरूपता । ईदृशशक्तात्र कामेऽभिप्रेतः । न यद्वौ शास्त्रार्थतया स्वक्षारेषु गमनौत्सुक्यम् ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लक्षणं कार्यम् ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । कामप्रधानता तमसो लक्षणं अर्थनिष्ठता रजसः धर्मप्रधानता तत्सत्त्वस्य एवां च कामादीनामुत्तरोत्तरस्य श्रेष्ठत्वं कामादर्थः श्रेयान् अर्थमूलत्वात्कामस्य ताम्यां च धर्मः तन्मूलत्वात्तयोः ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । इतोऽपि संक्षिप्याह तमस इति । तमस उद्विक्तस्य कामः ल्यातिष्ठतिप्रीतिः । एव मर्यधर्मयोः । यथाक्रममुत्तरोत्तरस्म् । अत च यर्त्क्षित्प्रीतौ रुक्षत्यं तन्न दोषभाक् अव्यात्मकप्रकारणत्वात् गुणातिरिक्तस्यात्मनः कर्तृत्वाभावतात्पर्यक्तवाच्च । तदुक्तम् । नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाङ्गुपश्यति । गुणेभ्यश्च परं वेति मद्भावं सोऽधिगच्छति । गुणातीतः स उच्यते इति च ॥ ३८ ॥

(५) रामचन्द्रः । कामः तमसः लक्षणम् । अर्थः रजसो लक्षणम् । धर्मः सत्त्वस्य लक्षणम् । येषां सत्त्वादीनां यथोक्तम् श्रेष्ठत्वम् ॥ ३८ ॥

(६) गोविन्दराजः । तमस इति । सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठमेषां यथाक्रमम् । कामप्रधानता तमसो लक्षणमर्थपरता रजसो लक्षणं धर्मनिष्ठता सत्त्वलक्षणमेषां च कामादीनां

परम्परश्रेष्ठत्वम् । कामादर्थः श्रेयानर्थमूलत्वात् कामस्य तयोरत्पोऽपि धर्मः प्रधानं सत्त्वात् तन्मूलात् ॥ ३८ ॥

येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते ॥

तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । एषां गुणानां मध्ये येन गुणेन यान् तंसारान् पुरुषः प्रतिपद्यते । 'संसार'शब्दो गतिवचनः । यानि जन्मानि प्राप्नोतीत्यर्थः । तदुत्तरं वक्ष्यत इति प्रतिज्ञाश्लोकः ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संसारान् जातोः ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । एषां सत्त्वादीनां गुणानां मध्ये येन गुणेन स्वकार्येण या गतिर्जीवः प्राप्नोति ता: सर्वस्यास्य जगतः संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तगुणकार्यरत्नानां प्रतिज्ञापूर्वकं गतीराह येनेति द्वाभ्याम् । एषामिति निर्धारणे तेन येन गुणेन यं संसारं प्रतिपद्यते तं देवत्वादिरूपं वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य तान्संसारानित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । येन गुणेन यान् एषां सत्त्वादीनां गुणेन संसारात् यथा प्रपद्यते तान् गुणान् ॥ ३९ ॥

(७) गोविन्दराजः । येनेति । एषां सत्त्वादीनां गुणानां मध्यादेन गुणेन सेव्यमानेन या गतीः पुरुषः प्राप्नोति ता: सर्वस्य जगतो गतीः संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

(८) भार्लचिः । उपक्षेपो वक्ष्यमाणस्यायम् । सोऽप्यमुच्यते ॥ ३९ ॥

देवत्वं सात्त्वका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ॥

तिर्यक्त्वं ताससा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । सामान्येन गतिनिर्देशो गुणनिमित्तोऽयम् ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तिर्यक्त्वं पशुत्वम् ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । ये सत्त्ववृत्ताववस्थितास्ते देवत्वं यान्ति । ये तु रजोवृत्त्यवस्थितास्ते मनुष्यत्वम् । ये तमोवृत्तिस्थास्ते तिर्यक्त्वं चेत्येषा त्रिविधा जन्मप्राप्तिः ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । तिर्यक्त्वं पक्षिमृगताम् ॥ ४० ॥

(५) रामचन्द्रः । इति एषां त्रिविधा गतिः ॥ ४० ॥

(६) गोविन्दराजः । देवत्वमिति । ये सत्त्ववृत्त्यवस्थितास्ते देवत्वं प्राप्नुवन्ति । ये पुना रजोवृत्तिस्थास्ते मनुष्यत्वं ये तमोवृत्तिस्थास्ते नित्यं तिर्यक्त्वमिति ॥ ४० ॥

(७) भार्लचिः । समासनिर्देशो गतिर्गुणनिमित्तायाः ॥ ४० ॥

**त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ॥
अधमा मध्यमाग्या च कर्मविद्या विशेषतः ॥ ४१ ॥**

(१) मेधातिदिः । एषा त्रिविधा गौणिकी सत्त्वादिगुणप्रयुक्ता प्रत्येकं पुनः त्रिविधोत्तमाधममध्यमभेदेत् । अतो नदधा संपद्यते । कर्मविद्याविशेषाच्चानन्तः । कुशलाकुशलकर्मवशात् । बुद्धिपूर्वकाद्यपूर्वप्रयोगाच्च कर्मणां बहुभेदत्वात् । तदिदगाह कर्मविद्या विशेषत इति ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिविधा या उक्ता गौणिकी गुणनिमित्ता ज्ञा प्रत्येक त्रिविधा ! कर्म तामसादिरूपं विद्या ज्ञानं तदपि भूतदिविधयतया तामसादिरूपम् ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । या सत्त्वादिगुणप्रयनिमित्ता त्रिविधा जन्मान्तरस्त्रापित्तस्ता सा देशकालादिभेदेन संसारहेतुभूतकर्मभेदाज्ञानभेदाच्चधममध्यमोत्तमभेदेन पुनस्त्रिविद्या बोद्धव्या ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । ता गतीरथवा तास्त्रिविधभेदभिन्ना इति ज्ञानयन्नाह त्रिविधेति । गौणिकी तम आदिगुणनिमित्ता कर्मविद्या विशेषतः परलोकं वियासन्तं जीवं विद्याकर्मवासनानामनुगतेस्तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतेरवगतत्वात् ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । गौणिकी गुणसंबन्धिनी कर्मविद्या विशेषतः कर्मविशेषतो ज्ञानविशेषतच ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गौणिकी गतिः त्रिविधा तु पुनः एषा गतिः त्रिविधाभिज्ञेया एककस्य गुणस्य त्रिविधा त्रिविधा गतिः ज्ञेया एवं नवधा गतिः तदथा एकस्य गुणस्य त्रिविधा कर्मणः विद्या अधमा विद्या मध्यमा च पुनः । विशेषतः कर्मणः विद्या बद्धा श्रेष्ठा एवं एकस्य त्रिविधा ॥ ४१ ॥

(७) गोविन्दराजः । त्रिविधेति । ये यं सत्त्वादिगुणनिमित्ता त्रिविधा गतिः उक्ता सा देशकालादिभेदेन संसारहेतुभूतकर्मभेदात् कर्मकर्माङ्गभूतदेवतादिविशेषाच्चोत्तममध्यमभेदेन पुनस्त्रिविद्या बोद्धव्या ॥ ४१ ॥

(८) भारूचिः । त्रिविधा सती पुनः कर्मविद्याभियोगात् त्रिधा भिद्यते । एतास्वपि नवसु वृत्तिषु कर्मविद्यायोगादेव वृत्तय आनन्दयेन कल्प्यन्ते ॥ ४१ ॥

**स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ॥
पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ॥ ४२ ॥**

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृमयो मांसादिसंभवाः क्षुद्रजन्तवः । सरीसूपा वृश्चिकाद्याः । पशवो गवाद्याः ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्थावरा वृक्षादयः कृमयः सूक्ष्माः प्राणिनस्तेभ्य ईषत्स्थूलाः कीटाः तथा मत्स्यसर्पकर्मपशुमृगाश्चेत्येषा तमोनिमित्ता जघन्या गतिः ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्वादौ तामसस्यावान्तरभेदमाह स्थावरर इति तिभिः । तस्मात्प्रथमन्ति यादपाः स्थाणुमन्ये प्रपदन्ते शरीरत्वाय देहिन इति श्रुतेः । स्थावरदेहोऽपि भोगार्थः । कृमयो महीलताच्चाः । कीटाः पिपीलिकाच्चाः पश्चावः श्वादयः । जघन्या निष्ठष्टाः । तामसी उद्रिक्तमोनिमित्ता । एवमुत्तरल ॥ ४२ ॥

(५) रामचन्द्रः । स्थावराच्चाः गीमृगान्ता । जघन्या अध्यमा तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

(६) गोविन्दराजः । स्थावरा इति । स्थावरा वृक्षादयः कृमयः सूक्ष्मा भूशरणाः प्राणिनस्तेभ्य एव स्थूलाः कीटास्तथा मत्स्यसर्पकूर्माण्मृगा इत्येतां तमोनिमित्ता निष्ठष्टा गतिः ॥ ४२ ॥

हस्तिनश्च तुरज्ज्ञाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः ॥

सिंहा च्याघ्रा वराहाश्च भृथयमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

(२) सर्वजनारायणः । म्लेच्छाः शबराच्चाः ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । हस्त्यश्वशूद्रम्लेच्छसिंहव्याघ्रसूकरास्तनमोगुणनिमित्ता मध्यमा गतिः गर्हिता इति म्लेच्छानां रवरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । तुरज्ज्ञोऽश्वः तुरज्ज्ञपदं गवामुपलक्षणम् । म्लेच्छा यवनाः विगर्हिता निषादाच्चाः ॥ ४३ ॥

(५) रामचन्द्रः । हस्त्यादिवराहान्ताः मध्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

(६) गोविन्दराजः । हस्तिन इति । हस्त्यश्वशूद्राम्लेच्छसिंहव्याघ्रशूकर इत्येता तमोनिमित्ता मध्यमा गतिः गर्हिता इति म्लेच्छानां स्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दास्तिकाः ॥

रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । चारणाः कथकगायकस्त्रीसंयोजकादयः । सुपर्णः पक्षिविशेषाः । शूद्रा गर्हिता इति संबन्धः । ये ब्राह्मणानवजानते ये च तदभृत्युपजीविनो ये च भद्रमानादियुक्ताः । हिंसाश्चौरा इत्येवमादयोऽपि गर्हिताः ॥ ४४ ॥

(२) सर्वजनारायणः । चारणा रज्जाद्युपरि वृत्तिकारिणः । सुपर्णा गरुडाच्चाः । रक्षांसि क्रव्यादविशेषाः कुम्भकर्णाच्चाः । पिशाचाः पूतिमांसादिबीभत्सान्नादाः ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । चारणा नटादयः सुपर्णः पक्षिणः छन्नना कर्मकारिणः पुरुषा राक्षसाः पिशाचाश्चेत्येषा तामसीषूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । चारणाः देवयोनिविशेषाः सुपर्णः अरुणादयः ॥ ४४ ॥

(५) रामचन्द्रः । चारणादिपिशाचान्ताः तामसीषु उत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

(८) गोविन्दराजः । चारणा इति । चारणा नटादयः सुपर्णेर्गरुद्माख्यः पक्षिविशेषो व्याजधर्मकारिणश्च पुरुषा रक्षःपिशाचा जातिविशेषा इत्येषा तानसेषु मनुष्येषूक्षुज्ञा गतिः ॥ ४४ ॥

झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ॥

द्वृतपानप्रसक्तश्च जग्न्या राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

(९) मेधातिथिः । झल्ला मल्ला इति रङ्गावतारकाः । तत्र मल्ला बाहुयोधिनः मल्ला यष्टिप्रहारिणः परिहासजीविनो वा ॥ ४५ ॥

(१०) सर्वज्ञनारायणः । झल्लो मल्लश्च राजन्याद्वात्यायाम् । कुवृत्तयः सेवादिकु-
दृत्तयः ॥ ४५ ॥

(११) कुल्लूकः । झल्ला मल्लाः क्षत्रियाद्वात्यात्स्वर्णीयामुत्पन्ना दशभाष्यायोक्ता जेया तत्र झल्ला यष्टिप्रहरणा मल्ला बाहुयोधिनः रङ्गावतारका नटाः शस्त्रजीविद्यूतपान-
प्रसक्ताश्च पुरुषा अधमा राजसी गतिर्ज्ञेया ॥ ४५ ॥

(१२) राघवानन्दः । राजस्या भेदमाह । झल्लमल्लौ जातिसंकरौ मल्ला युद्धाचार्यः
नटाः रङ्गावतारिणः । नर्तकाः ॥ ४५ ॥

(१३) रामचन्द्रः । झल्लादिपानप्रसक्तान्ताः प्रथमा राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

(१४) गोविन्दराजः । झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाश्च कुवृत्तय इति । झल्ला मल्लाश्च
राजन्याद्वात्यादिति झल्लमल्लनटा उक्ताः शस्त्रबाह्या अतोऽविनेयाश्च पुरुषादौतमद्य
शीण्डाश्चेत्यन्ते रजोनिमित्ता निकृष्टा गतिः ॥ ४५ ॥

राजानः क्षत्रियाश्चैव राजां चैव पुरोहिताः ॥

वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । राजानो जनपदेश्वराः । क्षत्रियास्तदनुजीविनः सामन्ताः ।
वादप्रधानाः शास्त्रार्थगहनेष्वितरेतरं जल्पन्ति । युद्धप्रधाना योधकाः ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्रियाः अराजानोऽपि ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । राजानोऽभिषिक्ता जनपदेश्वराः तथा क्षत्रिया राजपुरोहिताश्च
शास्त्रार्थकलहप्रियाश्च एषा राजसी गतिर्मध्यमा बोद्धव्या ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । वादप्रसक्ताः शास्त्रार्थकलहिनः युद्धविशारदाः शूराः ॥ ४६ ॥

(५) रामचन्द्रः । दानयुद्धप्रधानाः दानदातृत्वप्रधानाः ॥ ४६ ॥

(६) गोविन्दराजः । राजान इति । राजानोऽभिषिक्ताश्च क्षत्रियाश्चानभिषिक्ता
राजपुरोहिताः शास्त्रार्थकलहप्रियाः प्रिययुद्धश्चेत्येषा राजनिमित्ता राजसी
गतिर्मध्यमा ॥ ४६ ॥

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा दिवुधानुचराश्च ये ॥
तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीषूत्तमा गतिः ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । गन्धर्वादयो देवास्तेषामर्पणादेतिहासेभ्यो भेदो विज्ञेयः । विदुधा देवास्तेषामनुचराः सिद्धविद्याधरादयः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुह्यकाः बालार्दिहिंसकारिणिं मायाप्रधानाः । यक्षाः धनरक्षकारिणिः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । गन्धर्वा गुह्यका यक्षा जातिविशेषाः । पुराणादिप्रतिद्वाः ये च देवानुयायिनो विद्याधरादयोऽप्सरसश्च देवगणिकाः सर्वा इत्येषा राजसी मध्यमा उत्कृष्टा गतिः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । गन्धर्वादयो देवावान्तरयोनयः तदधीनाः गन्धर्वाशिक्तररथादयः । गुह्यकाः धनरक्षकाः यक्षाः कुबेरादयः । अप्सरतः उर्वश्यादयः ॥ ४७ ॥

(५) रामचन्द्रः । विदुधा शुरा इत्यमरः ॥ ४७ ॥

(६) गोविन्दराजः । गन्धर्वा इति । गन्धर्वा गुह्यका यक्षा जातिविशेषा ये देवानुयायिनो विद्याधरादयोऽप्सरसश्च देवगणिका उदकोद्भवा अन्याश्चेत्येषां राजसेषु मनुष्येषूत्कृष्टा गतिः ॥ ४७ ॥

तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ॥

नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । तापतास्तपःप्रधाना वानप्रस्थादयः । यत्वः परिज्ञाकादयः अनेन च ज्ञापयति न केवलं जन्मोपपत्तिर्गतिजातस्य कर्मचिरणादपि । यतो न तापसादयः कतिच्ज्ञातिविशेषाः कि तर्हि ? कर्मनिमित्ता एते व्यपदेशाः । अन्ये तु मन्यन्ते । सन्ति मेरुनिवासिनः केचिज्जनपदा 'यतयो' नाम । श्रूयन्ते 'इन्द्रो यतोन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छदिति' । विमानानि यानविशेषाः पुष्पकादयस्तैश्चरन्ति वैमानिकाः अन्तरिक्षचराः केचिद्देवयोनयः । प्रथमा निश्चिन्द्रा ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तापसाः वनस्थाः । यतयो लब्धज्ञाना-भिक्षवः । वैमानिकाः स्वर्गिणो विमानेषु चरन्तः । दैत्या हिरण्यकशिपुप्रभृतयो ये क्रव्यादास्तीक्षणस्वभावाः । सिद्धा इति पाठे विद्यासिद्धा ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । वानप्रस्थाभिक्षवो ब्राह्मणाश्च अप्सरसो व्यतिरिक्ता पुष्पकादिविमानचारिणो क्षत्राणि दैत्याश्चेत्येषा सत्त्वनिभित्ताऽधमा गतिः ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । सात्त्विकमेदानाह तापसा इति । गणागणशश्चरणशीलोस्त एव वैमानिका इति वणिजां व्यावृत्त्यर्थं त एव विश्वेदेवादयः । दैत्याः बलिप्रभृतयः ॥ ४८ ॥

(८) गोविन्दराजः । तापसा इति । वानप्रस्था भिक्षबो ब्राह्मणः पुष्पकादिविमानचारिणो ये देवविशेषा: नक्षत्राणि दैत्याख्या जातिविशेषाश्चेत्येषा सत्त्वनिमित्ता निङ्गष्टा गतिः तापस्यादिकमश्चित्तत्वात् सापि सत्त्वादिगुणनिमित्तकमेव इति चेत्तापसा इत्यनेन दर्शयति । न तु तापसजातिंगतिजातिर्वा विद्यते— सन्ति वैतिहासिकदृष्ट्या मेर्वादिवासिनो जातिविशेषा यतिप्रभृतयः । श्रूयते च “इन्द्रोऽयतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छदिति” ॥ ४८ ॥

यज्वान् कृष्णयो देवा वेदा ज्योतीषि दत्सरा: ॥

मित्ररश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । आनुपूर्वविशिष्टः शब्दो वेदः । “ननु च गत्यधिकारे कः प्रसंगोऽचेतनात्मः । अचेतगाश्च शब्दादयः” । अत्यल्पमिदमुच्यते शब्दादयोऽचेतना इति । सर्वं एवैते देवाश्यः स्थावरान्ता: शरीरात्मानः । तत्र सर्वशरीराणामचेतनत्वम्, तच्छक्तिः केवलं पुरुषादिच्चेतन्द्युर्घणिणो प्राप्यते । निर्णुणिश्च पुरुषस्तदधिष्ठितानि शरीराण्यचेतनान्यपि चेतनान्युच्यन्ते । अत एतदुक्तं भवति । सत्त्वप्रधानो वेदस्तदभ्यासात्सात्त्विकी गतिः प्राप्यते । न पुनः सत्त्वप्रधानस्य पेत्वप्राप्तिः सात्त्विकी गतिरुच्यते । अन्येषां तु प्रदर्शनं सर्वक्षेत्रज्ञाः सन्त्यधिष्ठातारो वेदपुरुषो वारुणे लोके श्रूयन्ते ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यज्वानः फलाभिसंधिना यजमानाः । कृष्णयो ज्ञानपराः । ज्योतीषि चन्द्रसूर्याद्याः । वत्सरा वत्सराधिष्ठात्री देवता ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । यागशीलास्तथर्वयो देवा वेदाभिमानिन्यश्च देवताविग्रहवत्य इति-हासप्रसिद्धाः ज्योतीषि ध्रुवादीनि वत्सरा इतिहासदृष्ट्या विग्रहवन्तः पितरः सोमपादयः साध्याश्च देवयोनिविशेषा इत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गतिः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदास्तदभिमानिनः । तदुक्तं ग्रहाधिकरणे भट्टैः ॥ कृष्णवेदादिस-मूहेषु क्षेत्रज्ञाये प्रतिष्ठिताः ॥ तेषां वायमभिप्रायः स्याद्विक्षाविक्षयोरिति ॥ एवं वत्सरा: ज्योतीषि नक्षत्रभिन्नान्यादित्यादीनि ॥ ४९ ॥

(८) गोविन्दराजः । यज्वान इति । यागशीला कृष्णयो देवा वेदाभिमानिन्यश्च देवताविग्रहवत्यो यथेतिहासेषु ब्रह्मासभायां वर्ण्यन्ते ते ज्योतीषि ध्रुवादीनि संवत्सरा इतिहासदृष्ट्या विग्रहवन्तः । सोमपादयः पितरः साध्याश्च देवविशेषा इत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गतिः ॥ ४९ ॥

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ॥

उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । विश्वसृजो मरीच्यादयः प्रजापतयः । धर्मो वेदार्थः । पूर्वं वेदस्वरूपमुक्तमिदानीं तदर्थः । स्वरूपादर्थः प्रधानतर इत्युक्तं भवति । अथवा धर्मः सत्याद्यश्च । विग्रहवन्तः पूर्ववद्द्रष्टव्यम् । महानिति संज्ञातरम् । अव्यक्तं प्रधानं प्रकृतिरित्येकोऽर्थः । “ननु च सत्त्वाधिक्ये प्रधानस्य तद्विकारत्वाज्जगतः सर्वेषां विकाराणां सत्त्वाधिक्यं

प्राप्तम् । ततश्च रजस्तगसोः कुतोऽतिरेकः । अतो यदुक्तं 'यो यदेषां गुणो देहे साकल्येनाति-रिच्यत' इति तदनुपपन्नम् ॥ उच्यते । नैतदेवं परं प्रधानरूपाता प्राप्या । कि तर्हि? क्यः प्रकाराः सम्भवन्ति । यदि वा प्राप्योऽव्यक्तभावो, यदि वा दादृष्टविधिः, यदि वा नैवायं सांख्ये यः प्रधानेऽव्यक्तशब्दो दर्शते । क्रियानिमित्तो ह्यम् । नास्य व्यक्तिर्विद्यत इति अस्फुटपकाशत्वा-‘दव्यक्तम्’ । तथा च परमात्मनि वृत्तिर्भवति । महत्वं च तस्य विभूत्वादुपपद्यत एव । “ननु च नैवास्य सात्त्विकी गतिः” । शाशुण्यत्वागाच्चाप्येवम् । यदा हि ‘नाहं न मम किञ्चिदिति’ पुक्ताहंकारमकारो भवति तदा ब्रह्मता भवतीति विज्ञायते । निदिष्टासनयैव ब्रह्म-प्राप्तिः । किन्तु सत्त्वप्रधानः एव ज्ञानादितत्परा भवन्ति । न तामसा राजसा वेति । एव कृतोऽच्यत 'उत्तमा सात्त्विकी गतिः' । अन्यो पक्षानुपन्नोऽन्नो । न हि प्रधानभावं प्राप्य काञ्चित्तुमूर्खार्थसिद्धिः । अचेतनं हि तदव्यपदिशन्ति । अ चैतन्यं स्थावरेष्योऽपि निङ्गष्टतरं यदधीना हि मदमूर्छार्थवत्थाः केचिदर्थयन्ते । दृष्टविधिस्तु नैव संभवत्यश्रुत्वात् 'आत्मा वारे द्रष्टव्यो इति (बृहदारण्यक अ० २ ब्रा० ५) श्रुतिः न प्रधानं द्रष्टव्यमिति । तस्मात्परमात्मविषयावेद भानव्यक्त इत्येतौ शब्दौ ॥ ५० ॥

(२) सर्वजनारायणः । विश्वसृजो मरीच्याद्यः । अव्यक्तमहंकारः ॥ ५० ॥

(३) दुर्लक्षकः । चतुर्वदनो विश्वसृजश्च मरीच्याद्यः धर्मो विग्रहान्महान् अव्यक्तं च सांख्यप्रसिद्धं च तत्त्वद्वयं तदधिष्ठातृदेवताद्वयमिह विवक्तिं अचेतनगुणतयमात्रस्योत्तमसा-त्त्विकगतित्वानुपत्तेः एतां चतुर्वदनाद्यात्मिकां सत्त्वनिभित्तामुत्कृष्टां गति पण्डिता वदन्ति ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । विश्वसृजो मरीच्याद्यः । अत्राचेतनत्वेन प्रसिद्धानां तदभिमानिदेवतापरत्वं तदभिमानिव्यपदेशादिति न्यायात् । न चाव्यक्ततस्य-जन्मासंभव इति बाच्यं यत्तत्सूक्ष्ममविजेयमिति परं ब्रह्म प्रकृत्यसृज्ञान्तरात्मा भूतानां क्षेत्र-ज्ञश्चेति कथ्यतेत्युक्ता ॥ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं हिजसत्तम ॥ तथाव्यक्तं तु पुरुषे ब्रह्मनिष्ठिक्ये संप्रलीयत इति कार्यत्वस्मरणात् ॥ ५० ॥

(५) रामचन्द्रः । ब्रह्मा विश्वसृजः मरीच्याद्यः । महान्महेत्तत्वम् । अव्यक्तं प्रधानम् ॥ ५० ॥

(६) गोविन्दराजः । ब्रह्मा विश्वसृजो महानव्यक्तं एव चेति । हिरण्यगर्भो-भरीच्याद्यः प्रजापतयो धर्मो विग्रहावान् महादाय्यप्रसिद्धतत्त्वविशेषाधिष्ठात्री देवता विग्र-हवत्यव्यक्तस्य प्रधानस्य संबन्धिनीत्यां सत्त्वनिभित्तामुत्कृष्टां गति विद्वांस आहुः ॥ ५० ॥

(७) भारुचिः । एककस्य गुणस्य विविधा गतिर्वभिः श्लोकैः कीर्तिः ॥ ५० ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ॥

त्रिविधस्त्रिविधिः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

(७) मेधतिथिः । त्रिप्रकारस्य वाङ्मनःकायसाधनस्य । त्रिविधिः सत्त्वादिगुण-भेदेन । पुनस्त्रिविधिः उत्तमादिविशेषतः । या अप्यत्र गतयो विशेषतोऽनुकृतास्ता अप्युक्त-सादृश्यादन्तर्भवनीयाः । गुणप्रकरणोपसंहारः । उत्तरोऽपि श्लोको वक्ष्यमाणसूचकः ॥ ५१ ॥

(२) रर्वजनारायणः । त्रिःप्रकारस्य तमोरजः सत्त्वजन्यतया । त्रिविद्धोऽपि पुनस्तिविधः । संसारः संसारिन्मां सर्वभूतसंबन्धी ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । एष मनोवाकाकायरूपतयभेदेन । त्रिःप्रकारस्य कर्मणः सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राणिगतः समग्रो गतिविशेषः कात्स्येनोक्तः सार्वभौतिक इत्यभिधानात् अनुकृता अप्यत गतयो द्रष्टव्याः उक्तगतयस्तु प्रदर्शनार्थी ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । गुणसर्गमुपसंहरति एष इति । त्रिप्रकारस्य कायिकादिभेदभिन्नस्य सात्त्विकादिभेदभिन्नस्य वा । त्रिविद्धस्त्रिविद्धो नवविधः सात्त्विकादितटचाप्यभेदेन । सार्वभौमत्रह्यादिस्थावरान्तप्राणभूतसंबन्धी ॥ ५१ ॥

(५) रामचन्द्रः । सात्त्विकादेः त्रिःप्रकारस्य कर्मणः त्रिविद्धस्त्रिविधः संसारः समुद्दिष्टः कीदृशः संसारः सार्वभौतिकः सर्वभूतेषु प्राणिमात्रेषु जातः पंचभूतात्मको देहः ॥ ५१ ॥

(६) गोविन्दराजः । एष इति । एष वाङ्मनः कायाख्यसाधनवयभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः तत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन त्रिरूपः सर्वप्राणिगतः समग्रो गतिविशेषः कात्स्येन उक्तः सार्वभौतिक इत्युपादानात् अनुकृता अप्यत गतयः प्रदर्शनार्थवेन संगृहीता बोद्धव्याः ॥ ५१ ॥

(७) भारुचिः । येऽप्यत न कीर्तितास्तेऽप्युक्तसादृश्यास्त्वैविद्यन्तर्भूता एव वेदितव्याः इत्युपसंहारश्लोकोऽयम् ॥ ५१ ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ॥

पापान्संयान्ति संसारानविद्वान्सो नराधमाः ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । इन्द्रियप्रसंगः प्रतिषिद्धसेवनप्रदर्शनार्थः । असेवनं धर्मस्य शिष्टाकरणम् । एतच्चापिदुपां भवत्यत आहाविद्वान्सः । अत एव नराधमाः । अतश्च पापान् संसारान् कुत्सितानि जन्मस्थानानि । संयान्ति प्राप्नुवन्ति । अत प्रसिद्ध एव तावत्कर्मविपाकः प्रचक्ष्यते ॥ ५२ ॥

(२) सर्वजनारायणः । प्रसंगेन यथेच्छं विषयेषु प्रवृत्या । संसारनिन्दितान् ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रसङ्गेन निषिद्धाचरणेन च प्रायश्चित्तादिधर्माननुष्ठानेन मूढा मनुष्यापसदाः कुत्सिता गतीः प्राप्नुवन्ति ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । नरकप्राप्तौ हेतुद्वयं संक्षिप्तक्षेण नरकप्राप्तीराह इन्द्रियाणामिति । प्रसंगेनातिप्रसक्त्या अविशुद्धविषयेष्वपि ब्राह्मणवधादिषु च धर्मस्यासेवनेन अधिकारसत्वेऽपि धर्मस्याकरणात् पापान् पापजन्या गतीस्ता एव संसारानित्यन्वयः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । इन्द्रियाणां विषयेष्वतिप्रसक्ता ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियाणां प्रसंगेन विषयाणां प्रसक्त्या ॥ ५२ ॥

(७) गोविन्दराजः । इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां विषयप्रसङ्गेन निषिद्धाचरणेन कुत्सिताः संसृतीमूढा अङ्गतप्रायश्चित्ता मनुष्यापसदः प्राप्नुवन्ति ॥ ५२ ॥

(९) भाष्मिः । इन्द्रियप्रसङ्गः प्रतिषिद्धसेवनं धर्मस्यासेवनं शिष्टाकरणम् । प्रतिषिद्धसेवनाच्छिष्टाकरणाच्चाकृतप्रायशिच्चताः सन्तः पापाः संयान्ति संसारान् । कुतः पुनर्हेतोः, येनाविद्वासिस्ते, प्रायशिच्चतस्याकरणात् प्रतिष्ठितक्रमम् । अत एव च नराधमा इत्युक्तम् । तत्र प्रतिषिद्धसेविनां तावद्वृत्तप्रायशिच्चतानां कर्मविपाकप्रदर्शनाथेभिर्दमारभ्यते प्रकरणं प्रायशिच्चतानुष्ठानशेषतया ॥ ५२ ॥

यां यां योर्मन्ति तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ॥
क्रमशो याति लोकेऽस्मिस्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रमशो निबोधत ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । अयं जीवो येन येन पापेन कर्मणेह लोके कृतेन यद्यज्ञन्म प्राप्नोति तत्सर्वं क्रमेण शृणुत ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । तवादाविन्द्रियप्रसंगेनेत्यस्य प्रतिज्ञापुरःसरं गतीराह यामिति सप्तदशभिः ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । एकमेव कर्म बह्वीः योनीः प्राप्यतीत्युक्तं क्रमश इति ॥ ५३ ॥

(६) गोविन्दराजः । य इति । क्षेत्रज्ञो येन येनेह कर्मणा कृतेन यां यां योनिर्मस्त्वल्लोके प्राप्नोति तत् कर्मफलं सर्वक्रमेण शृणुतेति निषिद्धाचरणफलाभिधानोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ ५३ ॥

बहून्वर्षगणान्धोरान्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात् ॥
संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्वमान् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । घोरान्नरकान् । दुःखप्रसहनव्यथया ‘घोरान्’ । यातनास्थानानि ‘नरकान्’ । तत्क्षयादुद्भूतरूपस्य कर्मणः फलोपभोगेन क्षयः । तत ईषदवशिष्टे कर्मणं संसार-प्रतिपत्तिः । “कथं पुनः सर्वकर्मं तदैव न भूज्यते” । उक्तम् । इन्द्रियस्य कर्मणो नरकं फलं, नोपशान्तस्य । कार्यविरोधित्वाच्च कर्मणां फलेनोपशमः । तत यथैव च ज्वलितस्याग्ने-रचिषो दाहो विनियोगस्तपश्चादंभ एव स्थितस्यैवं नरकेष्वपि द्रष्टव्यम् । “अग्नेस्तु द्वे अवस्थे भवतः प्रशान्तता ज्वाला च । नरकस्तु एकरूप एव सर्वदा” । उदर्चिष इवाग्नयः कर्माणि चोपचयापचयवन्ति । अत उपचितस्य कर्मणो नरकोऽपचीयमानस्य ततोऽन्यत्रोपभूक्तिः । तत्र युक्तं ततः शेषेणेति ॥ ५४ ॥

(२) कुल्लूकः । ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणो बहून्वर्षसमूहान्भयंकरान्नरकान्प्राप्य तदुपभोगक्षयदुष्कृतशेषेण वक्ष्यमाणान् जन्मविशेषान्प्राप्नुवन्ति ॥ ५४ ॥

(३) राघवानन्दः । तामेवाह ब्रह्मनिति । नरकान् वक्ष्यमाणांस्तामित्रादीन् प्राप्य तत्फलं भुक्त्वा संसारान् संसरणयोग्यजातीः । इमान् वक्ष्यमाणसूकरादिकान् ॥ ५४ ॥

(४) नन्दनः । तत्क्षयान्नरकं प्राप्यन्ते इमान्वक्ष्यमाणान् ॥ ५४ ॥

(६) राप्रचन्द्रः । नरकादीन्प्राप्य तत्क्षयात् तत्कर्मणः भोगक्षयात् संसारान्प्रतिपद्यन्ते जन्मानि प्रतिपद्यन्ते इमान् वक्ष्यमाणलक्षणान् ॥ ५४ ॥

(८) गोविन्दराजः । बहूनिति । ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणो बहून्वर्षस्मूहान् भीषणान् नरकान् प्राप्य दुष्कृतक्षयादीषद्दुष्कृतशेषेणोमा वक्ष्यमाणा योनीः प्राप्नुवन्ति ॥ ५४ ॥

इवसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् ॥

चण्डालपुककसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । कुक्कुरसूकरखर्दभोष्टगोच्छागमेषमृगपक्षिचण्डालानां पुक्कसानां च निषादेन शूद्रायां जातानां संबन्धिनीं जार्ति ब्रह्महा प्राप्नोति तत्र पापशेषगौरवलाघवापेक्षया क्रमेण सर्वयोनिप्राप्तिर्बोद्धव्या एवमुत्तरवाऽपि ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । तानेवाह श्वेति । दशजातिषु ब्रह्महा योनिं जन्म क्रच्छति प्राप्नोति । तथा च श्रुतिः । श्वयोर्नि वा सूकरयोर्नि वा चण्डालयोर्नि चेति ॥ ५५ ॥

(८) गोविन्दराजः । इवशूकरखरोष्ट्राणामिति । इवसूकरखरोष्टगोच्छागैडकमृगपक्षिणां चाण्डालानां शूद्रेण ब्राह्मणीजातानां सम्बन्धिनीं जार्ति ब्रह्महा प्राप्नोति ॥ ५५ ॥

कृमिकीटपतञ्जानां विङ्गभुजां चैव पक्षिणाम् ॥

हिंसाणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । विङ्गभुजा वायसादयः । हिंसाणां व्याधादीनाम् ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । कृमिकीटशलभानां पुरीषभक्षिणां पक्षिणां हिंसनशीलानां च व्याधादीनां प्राणिनां जार्ति सुरापो ब्राह्मणो गच्छति ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । पैष्टीं पीत्वा विप्रो विङ्गभुजां कुक्कुटादीनां हिंसाणां सर्पवृश्चिकादीनां योनि व्रजेदित्यन्यव्यः । सुरा वै मलमन्नामित्युक्तेः ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । बहुशः कृमिकीटादियोनिः प्राप्नोतीत्युक्तमसङ्गदिति योनिभिर्चतीत्यनुषङ्गः एवमुत्तरतः ॥ ५६ ॥

(८) गोविन्दराजः । कृमिकीटपतञ्जानामिति । कृमिकीटशलभानां पुरीषभक्षिणां च पक्षिणां हिंसनशीलानां च व्याधादीनां प्राणिनां च संबन्धिनीं योनिं सुरापो ब्राह्मणो याति ॥ ५६ ॥

लूताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ॥

हिंसाणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । ऊर्णनाभसर्पक्कलासानां जलचराणां च तिरश्चां कुम्भीरादीनां हिंसनशीलानां च योनिं सुवर्णहारी ब्राह्मणः सहस्रवारान्प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । लूता ऊर्णनाभिः । अहिः सर्पः । सरटः काकः कृकलासो वा प्रसिद्धः । तिरश्चामित्यस्य विशेषेणमम्बुचारिणामिति । हित्ताणां नकादीनां ब्रह्मराक्षसानां वा । विप्रः चातुर्वर्णः । विप्रग्रहणं कैमृत्यार्थं विप्रोऽपि यदा तदाज्ञेषां का कथेति । सहस्रो जन्मानि ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । सरटः उकलासः । विप्रग्रहणेन स्तेयं द्राह्मणक्षवियादिष्योऽतेरिक्तफलमिति सकुचितम् ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । लूता मकरिणा । अहिः सर्पः । लूतादीनां योनिषु स्तेनः सुवर्णस्तेनः विप्रः सहस्राः सहस्रकृत्वो जायते ॥ ५७ ॥

(८) गोविन्दराजः । लूटाहित्तरुदानःमिति । वृजित्तकसर्पुकलासानां जलचारिणां चेति तिरश्चां मकरादीनां हिसनशीलानां च पिशाचानां संबन्धिनीं ब्राह्मणसुवर्णपिहारी ब्राह्मणः प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ॥

कूरकर्मकृतां चेव शतशो गुरुतल्पगः ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । कूरकर्मकृतः परवधीला ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । तृणानां दूर्वादीनां गुल्मानामप्रकाण्डादीनां लतानां गुडूच्यादीनामाममांसभक्षिणां गृद्धादीनां दंष्ट्रिणां सिंहादीनां कूरकर्मशालिनां वधशीलानां च व्याघ्रादीनां जार्ति शतवारान्प्राप्नोति गुरुदारगामी ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनाम् । अद्य श्वेत्यादिपद्यत्तुष्ट्यमेव भेदकं महापातकचतुष्ट्यफलस्य ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृणगुल्मलतानां सरूपतां गुरुतल्पगः प्राप्नोति । च पुनः क्रव्यादादीनां योनिषु गुरुतल्पगः शतशः शतकृत्वः जायते ॥ ५८ ॥

(८) गोविन्दराजः । तृणगुल्मलतानामिति । तृणानां दूर्वादीनां गुल्मानामप्रकाण्डानां कृप्यकादीनां आममांसभक्षिणां गृद्धादीनां दंष्ट्रिणां सिंहादीनां कूरकर्मकारिणां शब्दरादीनां संबन्धिनीं जार्ति शतं वारान् गुरुदाराभिगामी प्राप्नोति ॥ ५८ ॥

हित्वा भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽमेध्यभक्षिणः ॥

परस्परादिनः स्तेनाः प्रेताऽन्त्यस्त्रीनिषेविणः ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रव्यादा गृद्धादयः । अमेध्यभक्षिणः कृमयः । परस्परमदन्ति, यथा महामार्जारो मार्जारं, महामत्स्यः सूक्ष्मं मस्त्यं, अनेकभेदमिव । अन्त्यस्त्रीनिषेविणोऽन्त्यादयः । बर्बरादयः ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमभक्ष्यभक्षिणः कृमयः । एवं विप्रस्वर्णोत्तरस्तेनाः अन्योऽन्यभक्षिणो मत्स्यादयाः । गुरुतल्पेतरान्यदारगमने प्रेताः । प्रेताऽन्त्येति संधिश्छान्दसः ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । ये प्राणिवधशीलास्ते आममांसाशिनो भार्जारादयो भवन्ति । अभक्ष्यभक्षिणो ये ते कृमयो जायन्ते । महापातकव्यतिरिक्ताश्चौरास्ते परस्परं मांस-स्यादिनो भद्रन्ति । ये चाण्डालादिस्त्रीगामिनस्ते प्रेताख्याः प्राणिविशेषा जायन्ते । प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविण इति छन्दः समानत्वात्स्मृतीनां सर्वे विधयशछन्दसि विकल्प्यन्त इति विसर्गलोपे च यद्वा यलोपे च सर्वर्णदीर्घः ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्चात्यदित्याह हिंसा इति । हिंसा नराः कव्यादाः भवन्त्येवम्-भक्ष्यभक्षिणः कृमयः । स्तेनाः परस्परादिनः परस्परमतुंशीलाः प्रेतान्त्येति सन्धिराष्टः । येऽन्यजग्मिनस्ते प्रेताः इत्यन्दयः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । हिंसास्ते क्रव्यादा येऽभक्ष्यभक्षणादिनः येऽन्यस्त्रीनिषेवकास्ते परस्परादिनां मत्स्या भवन्ति ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभक्ष्यभक्षिणः पापाः कव्यमदन्ति क्रव्यादाः कृमयो भवन्ति । परस्परादिनः परस्परं अदन्ति ते परस्परादिनः अन्यस्त्रीनिषेविणः परस्परादीनां स्त्रीणां निषेविणः प्रेत्य हिंसा भवन्ति ॥ ५९ ॥

(७) गोविन्दराजः । हिंसा इति । ये प्राणिवधशीलास्ते आममांसभक्षा गृष्ठदादयो भवन्ति । अभक्ष्यभक्षिणो ये ते कृमयो जायन्ते । ये महापातकव्यतिरिक्ताः चौरास्ते परस्परभक्षा मत्स्यादय उत्पद्धन्ते । ये चाण्डालादिस्त्रीगामिनस्ते प्रेताख्याः प्राणिविशेषा भवन्ति ॥ ५९ ॥

संयोगं पतितर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ॥
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । यावत्कालीनपतितसंयोगेन पतितो भवति तावन्तं कालं ब्रह्महादिभिश्चतुर्भिः सह संसर्गं कृत्वा परेषां च स्त्रियं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णादिन्यदाहृत्यैकपाप-कारेण ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषो भवति ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच संयोगमिति । अपेति ब्राह्मणादिसंबन्धेन योषितं भोग्य-तया । गत्वा चातुर्वर्ण्यो ब्रह्मराक्षसो भवतीत्यन्वयः ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । पतितसंसर्गिणो योऽन्यन्तरप्राप्तिमाह संयोगं पतितर्गत्वेति ॥ ६० ॥

(६) गोविन्दराजः । संयोगमिति । यावता कालेन पतितो भवति तावन्तं कालं ब्रह्मादिभिश्चतुर्भिः सह संसर्गं कृत्वा परस्त्रियं च गत्वा ब्राह्मणः स्वं च सुवर्णादिन्यदपहृत्यैकेन ब्रह्मराक्षसाङ्क्षेपो भूतविशेषो जायते ॥ ६० ॥

मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः ॥
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥ ६१ ॥

(१) मेघातिथिः । हेमकर्त्तारः पक्षिणः ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञरायणः । मणये माणिक्याद्याः स्थलज्ञाः । रत्नान्युतमद्व्याणि । हेमकर्तृषु सुवर्णकारेषु । हेमकर्ता पक्षिविशेष इत्यन्ये ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । नणिमाणिक्यादीनि मुक्ताविद्विसौ च नानाविधानि च रत्नानि वैदूर्यहीरकादीनि लोभेन हृत्वात्मीयध्रमादिना सुवर्णकारयोनौ जायते केचित्तु हेमकार-पक्षिण्माचक्षते ॥ ६१ ॥

(४) राघवनन्दः । किंच मणीति । हेमकर्तृषु सुवर्णकार इति ख्यातेषु ॥ ६१ ॥

(५) रामचन्दः । मण्यादीनां तस्करः हेमकर्तृषु सुवर्णकारगृहेषु जायते पक्षि-विशेषेषु वा जायते ॥ ६१ ॥

(६) गोविन्दराजः । मणिमुक्तप्रबलानीति । मणीन् पञ्चरागादीन् मुक्ताविद्विमानि च विविधानि रत्नानि वैदूर्यहीरकादीनि लोभेनात्मीयध्रमादिना सुवर्णकारयोनौ जायते । इत्येतत्त्वं हेमकाराख्यं पक्षिण्माहुः ॥ ६१ ॥

धान्यं हृत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः ॥

मधु दंशः पथः काको रसं श्वा नकुलो वृतम् ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । आखुः मूषकः ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्लवो जलकाकः । मधु हृत्वा दंशः । पथः क्षीरम् रसं पारदम् ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । धान्यमपहृत्य मूषिको भवति । कांस्यं हृत्वा हंसः । जलं हृत्वा प्लवाख्यः पक्षी । माक्षिकं हृत्वा दंशः । क्षीरं हृत्वा काकः विशेषावदिल्पगुडवणदिव्यति-रिक्तमिक्षवादिरसं हृत्वा श्वा भवति । घृतं हृत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

(४) राघवनन्दः । धान्यादिदशापहृत्याख्वादिदशजातयः स्पुरित्याह धान्यमिति षड्भिः । कांस्यं कांस्यात्रादि । मधुरंशः मक्षिकापथो दुर्घम् । रसमात्रादिजम् ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । कांस्यं हृत्वा हंसो भवति एवमुत्तरतान्ययः । पथः दुरघं । रसं गुडादिकम् ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्दः । धान्यं हृत्वा आखुर्भवति । कांस्यं हृत्वा हंसः । जलं हृत्वा प्लवः जलकुक्कुटः । रसं पारदं हृत्वा श्वा भवति । घृतं हृत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

(८) गोविन्दराजः । धान्यमिति । धान्यमपहृत्य मूषको भवति । कांस्यं हृत्वा हंसो जलं सेकादर्थं हृत्वा प्लवशकटविलाख्यः पक्षी यत् स्वे काकोवारीति तत्पानार्थं स्तोक-कस्यापि परातिशयदर्शनान्मान्माक्षिकं हृत्वा दंशाख्यः कीटो जायते । क्षीरं हृत्वा काको भवति । रसमिक्षवामलकादिसंबन्धिनं हृत्वा श्वान उत्पद्यते । गुडलवणादीनां पृथग-पादानात् घृतं हृत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं गृध्रो वपां सद्गुस्तैलं तैलपकः खगः ।
चीरीवाकस्तु लवणं बलाकाशकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वपां मेदः । तैलपकः तैलपायिकाख्यः पक्षी । चीरीवाकोटिणीकीटः ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । मांसं हृत्वा गृध्रो भवति । वपां हृत्वा महानामा जलचरो भवति तैलं हृत्वा तैलपायिकाख्यः पक्षी । लवणं हृत्वा चीराख्य उच्चैस्वरः कीटः । दधि हृत्वा बलाकाख्यः पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । वपामिति पठे वपा हृदयस्थश्वेतमांसविशेषः । मदुः बकविशेषः । चीरीवाकः उच्चैस्वरः कीटः । बलाकाशकुनिः दधिहृत् ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । हृवेत्यनुष्ठः तैलपकः खगः चीरीवाकः ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वपां हृत्वा मदुः ॥ मदुः कारण्डवः प्लव इत्यमरः । तैलं हृत्वा तैलपायिकाख्यः पक्षी । चीरी लवणहारकः शिल्लीकीटकः । दधि हृत्वा दात्यूहपक्षिणी बलाका ॥ ६३ ॥

(८) गौविन्दराजः । मांसमिति । मांसं हृत्वा गृध्राख्यः पक्षी भवति । मेदो हृत्वा मङ्गाख्यः पक्षी भवति । तैलं हृत्वा तैलपकाख्यः पक्ष्युत्पद्यते । लवणं हृत्वा चीरीवाकाख्यः उच्चैः स्वरः कीटो भवति । दधि हृत्वा बलाकाख्यः पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौशेयं तित्तिरिहृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः ।
कार्पासितान्तवं क्रौञ्चवो गोधा गां वामगुदो गुडम् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । दर्दुरः मंडूकस्तोकः ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षौमं दुकूलम् । कार्पासकं कार्पासविधानं तान्तवं पटादि । वामगुडः पक्षिविशेषः ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । कीटकोशनिमितं वस्त्रं हृत्वा तित्तिरिनामा पक्षी भवति । क्षौमदृतं वस्त्रं हृत्वा मण्डूकः । कार्पासमयं पटं हृत्वा क्रौञ्चाख्यः प्राणी । गां हृत्वा गोधा । गुडं हृत्वा वामगुदनामा शकुनिर्भवति ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । कौशेयं कृमिकोशोत्थं वस्त्रम् वामगुदस्तनामा शकुनी रातिचरः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । दर्दुरो मण्डूकः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दर्दुरःभेकः । गां हृत्वा गोधा । गुडं हृत्वा वामगुदो बकः ॥ ६४ ॥

(८) गौविन्दराजः । कौशेयमिति । कौशकीटविवृतं परं हृत्वा तित्तिर्याख्यः पक्षी जायते । क्षुमावृतं चासौ हृत्वा मण्डूको जायते । कार्पासं तन्तुमयं पटुं हृत्वा क्रौञ्चाख्यः

पश्युत्वदते । गां हृत्वा गोधाख्यः प्राणी भवति । गुडं हृत्वा वाग्दोमन्थाख्यः पक्षी भवति ॥ ६४ ॥

**छुच्छुन्दरीः शुभानग्न्धान्पत्रशाकं तु बर्हणः ॥
श्वावित्कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥ ६५ ॥**

(१) मेधातिथिः : बर्हणो मयूराः ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः : पत्रशाकं पत्ररूपं शाकम् । बर्हणो मयूराः ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः : तुगन्धिद्रव्याख्यिं कस्त्यर्दीनि हृत्वा छुच्छुन्दरिर्भवति । वास्तुकादिपत्रशाकं हृत्वा मयूरः । सिद्धान्नमोदनशक्तादिनात्प्रकारकं हृत्वा श्वाविधाख्यः प्राणी । अकृतान्नं तु वीहियवादिकं हृत्वा शल्यकसंज्ञो जायते ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः : छुच्छुन्दरिर्गुर्विधमूषकविशेषः । बर्हणो मयूराः श्वावित्सेषा । कृतान्नं सिद्धान्नम् ॥ ६५ ॥

(५) रामचन्द्रः : कृतान्नं हृत्वा श्वावित् । अकृतान्नं तु शल्यकः ॥ ६५ ॥

(६) गोविन्दराजः : छुच्छुन्दरिरिति । सुरभिद्रव्याख्यिं कर्तूरादीनि हृत्वा छुच्छुन्दरी राजदुहिताख्या मूषिका भवति । पत्रात्मकं शाकं संपेपादिहृत्वा मयूरो जायते ॥ ६५ ॥

बको भवति हृत्वाऽर्गिन गृहकारी हृच्युपस्करम् ॥

रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ ६६ ॥

(७) सर्वज्ञनारायणः : गृहकारी पक्षिभेदः ॥ ६६ ॥

(८) कुल्लूकः : अर्गिन हृत्वा बकाख्यः पक्षी जायते । गृहोपयोगिशूर्पमुसलादि हृत्वा भित्यादिषु मृत्तिकादिगृहकारी सपक्षः कीटो भवति । कुसुम्भादिरक्तानि वासांसि हृत्वा चकोराख्यः पक्षी जायते ॥ ६६ ॥

(९) राघवानन्दः : गृहकारी भूमी खननेन छिद्रं कृत्वा तत्र कीठान्तरप्रवेशकः । उपस्करं गृहोपयोगिशूर्पमार्जन्यादि । जीवजीवकः चकोरः ॥ ६६ ॥

(१०) नन्दनः : उपस्करं गृहोपकरणम् ॥ ६६ ॥

(११) रामचन्द्रः : उपस्करं शूर्पमुसलादि हृत्वा गृहकारी पक्षिविशेषः ॥ ६६ ॥

(१२) गोविन्दराजः : बक इति । अर्गिन हृत्वा बकाख्यः पक्षी जायते । गृहोपयोगिशूर्पमुसलादि हृत्वा गृहकारी च रूढमक्षिकाख्यः कीटो भवति । कुसुम्भादिरक्तानि वासांसि हृत्वा जीवजीवकाख्यः पक्षी जायते ॥ ६६ ॥

बृको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलं तु मर्कटः ॥

स्त्रीमूक्षः स्तोकको वारि यानान्युष्टः पशूनजः ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः। जलं प्लव इत्यत्र पानार्थमुदकं ज्ञेयन्। स्तोकको वारीत्यत धान्यसेकाद्यर्थम्। रसश्चाद्यं रसमाहूर्यदि वाऽतिरिक्तौषधादि द्रष्टव्यम् ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञानाद्ययणः। मृगेभं मृगमिभं च। स्तोककः चातकः ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः। मृगं हस्तिनं वा हृत्वा वृकाख्यो हिसः पशुर्भवति। घोटकं हृत्वा व्याघ्रो भवति। फलमूलं हृत्वा मर्कटो भवति। स्त्रियं हृत्वा भल्लूको भवति। पानार्थ-मुदकं हृत्वा पातकाख्यः पक्षी। यानानि शकटादीनि हृत्वोष्ट्रो भवति। पशूनुक्तोत्तरात् हृत्वा छागो भवति ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः। इकः स्वन्पव्याघ्रः। इशं हस्तिनम्। मर्कटः शाखामृगः। ऋक्षो भल्लूकः। चातकः स्तोककः। वारि पानार्थम् ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः। मृगाख्य इभो मृगेभः मृगो मुगजातिविशेषः अथवा मृगश्चेभा इचेति मृगेभम्। स्तोककः चातकः। अत वारिशब्देन पानायमिप्रेतम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः। ऋक्षः प्रसिद्धः। अजः छालः। उष्णात् उष्णः ॥ ६७ ॥

(७) गोविन्दराजः। वृक इति। मृगहस्तिनं या हृत्वा वृकाख्यः प्राणी भवति। अश्वं हृत्वा व्याघ्रो भवति। फलमूले हृत्वा मर्कटो जायते। स्त्रियं हृत्वा ऋक्षो वानर-विशेषो भवति। पानार्थमुदकं हृत्वा स्तोककश्चातकोऽत्यन्तं पियासुः पक्ष्युत्पद्यते। यानानि गन्ध्यादीनि हृत्वा उष्ट्रो भवति। पशून् हृत्वा छागो जायते ॥ ६७ ॥

(८) भाद्रिः। स्तोकको वारि पेयं जलं प्लव इत्यत्र सेकार्थम् ॥ ६७ ॥

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ॥

अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्धवा चैवाहुतं हविः ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः। नान् तिरोहितमिव किञ्चिदस्ति ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अपहृत्य अपहृत्वेन हृत्वा आहुतं हविः पुरोडाशादिवागात्माक् ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः। यर्तिकचिदसारमपि परद्रव्यमिच्छातो मानुषोऽपहृत्य पुरोडाशादिकं तु हविरहुतं भुक्त्वा निश्चितं तिर्यक्त्वं प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः। किं बहुनेत्याह यद्वेति। आहुतं देवार्थं च संचितं हविः पुरोडाशादि ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः। अहुतं होष्यमाणम् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः। यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य तिर्यक्त्वं याति। अहुतं हविश्च जग्धवा ॥ ६८ ॥

(७) गोविन्दराजः। यदिति। यः किञ्चिदसारमपि परधनमिच्छातो मनुष्योऽपहृत्य दत्तावदानादिकं च पुरोडाशाद्यशित्वा निश्चितं तिर्यक्त्वं प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ॥
एतेषामेव जन्तुनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेन कल्पेन एवंविक्षानेन वस्तुनीत्यर्थः । दस्यूनां शबरादीनाम् ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रियोऽप्येतेन प्रकारेणेच्छातः परस्वमपहृत्य पापं प्राप्नुवन्ति तेन पापेनोक्तानां जन्तुनां भार्यात्वं प्रतिपद्यन्ते ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्त्रिय इति । कल्पेन प्रकारेण । अन्यथैर्यां स्तीणामाकस्मिकत्वापत्तिः । भार्यात्वं तद्रेतोधारित्वन् ॥ ६९ ॥

(५) रामचन्द्रः । स्त्रियं हृत्वा एतेन कुल्येन यातेन दोषं आप्नुयुः । ता. स्त्रियः हृत्वा एतेषां जन्तुनां पत्नीत्वं यान्ति ॥ ६९ ॥

(६) गोविन्दराजः । स्त्रिय इति । स्त्रियोऽप्येतेन कल्पते रूपेणेच्छातः परस्वं हृत्वा पापं प्राप्नुवन्ति । तेन च पापेनोक्तजन्तुस्तीत्वं ताः प्रपद्यन्ते ॥ ६९ ॥

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्चयुता वर्णा हृत्वापदि ॥

पापान्संसूत्य ससारान्प्रेष्यतां यान्ति दस्युषु ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणोऽप्यापनादिजीविकाकर्मत्यागेन यदि क्षत्रियादिवृत्तिमुपजीवेत् एवं क्षत्रियादयः स्वकर्मच्युताः पापान् संसारान् तिर्यग्योनीरन्मुख्य मनुष्यत्वे जाता दस्युषु चौरादिहित्वादिषु भूत्यभावं प्राप्नुवन्ति । अनापदीत्यनुवादः । आपदि विहितत्वाद्वैषाभावः ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । एवं निषिद्धाचरणकलान्यभिधायाधुना विहिताकरणकलविपाकमाह । स्वेभ्य इति ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा आपदं विना पञ्चयज्ञादिकर्मत्यागिनो वक्ष्यमाणाः कुत्सितायोनीः प्राप्य ततो जन्मान्तरे शत्रुवासत्वं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । अधुना धर्मस्यासेवनेन चेत्येतद्विवृत्यस्तज्जन्या गतीराह स्वेभ्य इति । च्युताः चेच्छया अनापद्यति । संसूत्य भुक्त्वा । प्रेष्यतां दासत्वम् । दस्युषु संकरजातिषु जाताः सन्त इत्यर्थः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । एवं प्रतिषिद्धसेवायां विपाक उक्तः अधुना विहिताकरणविपाकमाह स्वेभ्य स्वेभ्यस्तु कर्मभ्येति । न प्रेततां पिशाचतां दस्युषु कालगासहादिषु दस्युदेशेषु ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वेभ्यः कर्मभ्यः च्युताः वर्णाः ब्राह्मणादयः पापान् संसारान् जन्ममरणादीन् संसूत्य प्राप्य दस्युषु शबरेषु प्रेष्यतां यान्ति ॥ ७० ॥

(८) गोविन्दराजः । एवं निषिद्धाचरणकलान्यभिधायाधुना विहिताकरणविपाकमाह स्वेभ्यः स्वेभ्य इति । ब्राह्मणादय आपदं विना अध्ययनादि कर्मत्यागिनो वक्ष्यमाणाः कुत्सितायोनीः प्राप्य ततो जन्मान्तरे शत्रुषु दासत्वं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

(१) भारतिः । इन्द्रियाणा प्रसङ्गेन धर्मस्यासैवनेत् चेत्येतस्माच्छलोकात् प्रभृति प्रतिषिद्धेविनामकृतप्रायशिच्तानामर्थलक्षणः कर्मपलविपाक उक्तः । इदानीं शिष्टस्याक्रियायां स्वकर्मच्युतानामर्थलक्षणः कर्मविपाकः प्रदर्शयितव्य इति । यत इदमारम्भते ॥ ७० ॥

वान्ताशयुल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्चयुतः ॥

अमेघ्यकुण्ठपाशी च क्षत्रियः कूटपूतनः ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वकर्मच्युतानां पात्रगतयः प्रदर्शन्ते । वान्तस्तनाति । उल्कया चास्यमुखं दहाते । कुण्ठः शदशरीरम् । कूटपूतनः कृत्सतगंधा नासिकाऽस्य भवति । कटपूतन इति वा पाठः । कटपूतनो नाम पिशाचार्द्वः स तु कश्चिददृश्यो भूतविशेषः इमशानिकभूमिसेवी ॥ ७१ ॥

(२) सर्वजन्तरायणः । वांताशीत्यादि बहुतस्वधर्मत्यागविषयम् । च्युतः स्वधर्मतिः अमेघ्यकुण्ठयो भानुषादिभक्ष्यशब्दः । कटपूतन इति प्रेतभेदनाम ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लकः । ब्राह्मणः स्वकर्मभ्रष्टश्चर्छिदितभूक् ज्वालामुखः प्रेतविशेषो जायते क्षत्रियः पुनर्नष्टकमापुरीषशब्दभोजी कटपूतनाख्यः प्रेतविशेषो भवति ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । तथैव चतुरो वर्णनाहारनामभेदेनाह वान्ताशीति द्वाभ्याम् । विच्युत इत्यनुवादः । वान्ताशीवान्तान्नभोजी । नाम्नोल्कामुखः । एवं कुण्ठपाशी कुण्ठः शब्दः तदाशी पुरीषगन्धभोजी वा । कटपूतन एतत्रामा ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । च्युतः कर्मध्रष्टो विप्र उल्कामुखो नाम प्रेतो जायते तस्य तदानीं भोज्यनिर्देशो वान्ताशीति । स्वकर्मच्युतः क्षत्रियः कटपूतनो नाम प्रेतो भवति तस्य तदानीं भोज्यनिर्देशोमेघ्यकुण्ठपाशीति ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वान्ताशी उल्कामुखो नाम प्रेतो भवति । च पुनः क्षत्रियः अमेघ्यं कुण्ठं अशनातीति कुण्ठः शब्दः कटपूतनः प्रेतभेदः कृत्सतगन्धनासिको भवति ॥ ७१ ॥

(८) गोविन्दराजः । वान्ताशीति । ब्राह्मणः भ्रष्टस्वकर्माग्निपिशाचो नाम भूतविशेषो ज्वालामुखः छर्दिभुभवति । क्षत्रियः पुनः भ्रष्टकर्मा पूतनाख्यः पिशाचविशेषो गन्धघोणपुरीषसर्वभूक् जायते ॥ ७१ ॥

मैत्राक्षिज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभूक् ॥

चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्चयुतः ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । मैत्राक्षिज्योतिक इति शब्दान्तरं पिशाचवचनं पूर्ववत् । अथवा मैत्राक्षे ज्योतिर्दृष्टावपीति । 'मैत्र'भागं पायुः तदक्षिविवरं छिद्रम् । अन्ये तूलकमाहुः । 'मैत्र'मादित्यालोकः । 'अक्षज्योतिः' एन्द्रियकं दर्शनम् । स ह्यादित्यालोके न पश्यति ॥ ७२ ॥

(२) सर्वजन्तरायणः । मैत्र्यार्थाख्यो ज्योतिषिक इति प्रेतनाम । चैलाशकः चैलकीटकः ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्यो भ्रष्टकर्मा मैत्राक्षज्योतिकनामा पूयभक्तः प्रेतो जन्मान्तरे भवति । गिरदेवताकत्वान्मैत्रः पायुस्तदेवाक्ष कर्मेन्द्रियं तत्र ज्योतिर्यस्य स मैत्राक्षज्योतिकः पृष्ठोदारादित्वात् ज्योतिषः बकारलोपः । शूद्रः पुनर्भ्रष्टकर्मा चैलाशकाख्यः प्रेतो भवति । चेलं वस्तं तत्तंवन्धिनीं यूकामशनातीति चैलाशकः । गोविन्दराजस्तु चैलाशकाख्यः कीटश्चैल इत्युच्यते तद्भक्षश्च स भवतीत्याह तदयुक्तं प्रेताख्यप्राणिविशेषप्रकरणात् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । मैत्राख्यज्योतिकमिति । शब्दान्तरं पिशाचवाचीति मेधातिथिः । मैत्रं नित्रदेवताधिष्ठितं पाय्यन्दियं तत्रैव ज्योतिर्ज्ञानं यस्य स इति अत एव पूयभूक् । पूयपदं पुरीषपरं तत्र तस्यैव संभाष्याणत्वात् चैलशकः चेलसंवन्धिनीं यूकामशनातीति तदाख्यां गतः ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । स्वकर्मच्युतो वैश्यो मैत्राक्षियोतने नाम प्रेतो भवति तस्य तदानीं भोज्यनिर्देशः पूयभूगिति । चैलाशको नाम कश्चित्प्रेतविशेषः तस्येदानीं भोज्यनिर्देशो त्राम्नैव गम्यत इति न पृथगुक्तः चैलमशनातीति चैलाशकः ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यः मैत्राक्षज्योतिकसंज्ञः पूयभूक् भवति । शूद्रः स्वकाद्वर्मच्युतः चैलाशकः चैलकीटः भवति ॥ ७२ ॥

(७) गोविन्दराजः । चैलाश इति । वैश्यो भ्रष्टकर्मा मैत्राख्यो ज्योतिकनामाश्रयार्थं-मपिच्छद्वन्द्यस्तदृष्टिपिशाचविशेषपूयभूक् जन्मान्तरे भवति । शूद्रः पुनः स्वकर्माद्भ्रष्टः चैलाशकाख्यः कीटश्चैला उत्पद्यन्ते तद्भक्षयश्च भवति ॥ ७२ ॥

(८) भारुचिः । चैलाशको शिगुरुकः । यत एतदेवमतः “चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धय” इत्युक्तम्, मा भूदक्तप्रायश्चित्तस्येयान् कर्मफलविपाकौ बहुकालोऽनिष्ट इति । वहन् वर्षगणान् घोरान् नरकान् प्राप्य तत्क्षयात् इति । घैतदनुरूपते । निन्दितकर्माभ्यासफलमिदानीं पुनः स्पृशति ॥ ७२ ॥

यथा यथा निषेवन्ते विषयान् विषयात्मकाः ॥

तथा तथा कुशलता तेषां तेषूपजायते ॥ ७३ ॥

(९) मेधातिथिः । भेदग्रहगृहीतानां पुत्रदाराभिष्वंगधनादिलोभे विषयसुखगंधमात्मै-कत्वपर्यन्थिविद्याप्रतिपक्षभूतं निवर्तयितुं संसारस्वरूपं मानुष्यकं जन्म यथास्थितमनुदूते सर्वस्य प्रसिद्धम् । यथा यथा विषयेष्वभ्यासेन प्रवर्तन्ते । विषयात्मका विषयलोलसाः । ‘आत्मशब्देन’ ‘प्रवृत्तस्य तत्स्वभावते भवतीत्याहुः । यस्तु कर्थचित्ताहितं भुक्ते तस्य भोगादिना न तत्स्मृत्युपपत्ताभिलाषो जायते । यस्तु त्यन्तमेवाधरः स तद्भावनया तदात्मत्वेन संपद्यते । तदिदमाह तथा तथा कुशलतेति । ‘कुशलता’पदं चैकरसीभावः । अतश्च स न शक्नोति विषयान्परिहर्तुम् । ईदृशेव प्रवृत्तिः । शिष्टाप्रतिषिद्धेष्वपि स्वदारगमनादिष्वाग-मार्जितद्रव्योपपादकेन भोज्याविशेषेष्वपि प्रतिषिद्धा ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विषयात्मकाः विषयप्रवणबुद्धयः । कुशलता दृढसंस्कारता । तथा जरसातुरा अपि विषयरागिण एव भवन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा यथा शब्दादिविषयान्विषयलोलुपानि तात्त्वं सेवन्ते तथा तथा विषयेष्वेव तेषां प्राचीर्ण्यं भवतीति ततः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । इन्द्रियाणा प्रसंगेनेत्युत्तमं तदुचितगतिजानि दुःखान्याह यथेति सप्तभिः विषयात्मका द्विषयकदृष्टयः । कुशलता निपुणता ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । पुनः कर्मविषयात्मकमेव संक्षेपेणाह यथा यथा निषेवन्त इति । तेषु विषयेषु कुशलता लालसता ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा कुशलता दृढसंस्कारता । तेषां निषयात्मनां तेषु विषयेषु वा तिर्यगादिषु वा जायते ॥ ७३ ॥

(८) गोविन्दराजः । यथा यथेति । शब्दादिविषयोपभोगवर्धका यथा विषयोपभोगाभ्यासं कुर्वन्ति तथा तथा विषयेष्वेव तेषां पाचीण्यमेकरसीशावो जायते ॥ ७३ ॥

तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषां पापानामल्पबुद्धयः ॥

संप्राप्नुवन्ति दुःखानि तासु तास्त्वह योनिषु ॥ ७४ ॥

(१) मेघातिथिः । ततश्च तेषां पापानां प्रतिविद्वानां कर्मणामभ्यासात् । 'निन्दितकर्माभ्यासे पतनमिति' तदभवतु । दुःखानि पश्यन्ति, तासु तासु छमिकीठादियोनिषु ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदाह तेऽभ्यासादिति कर्मणां तेषां विषयासादितकर्मरूपाणाम् ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । तेऽपधियस्तेषां निषद्विषयोपभोगानामभ्यासतारतम्यात्तासु तासु गर्हितगर्हिततरगर्हितमासु तिर्यगादियोनिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । अत एवाह तेऽभ्यासादिति । अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहतीति न्यायः सूचितः । योनिषु प्रेतनारकादिदेषु । अनेन विषयसंगिनां स्वघर्मं च्युतिरावश्यकीति सूचितं ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । अभ्यासात्पुनः पुनः करणात् अनेन सङ्केतापद्यं मत्या च शृतं पापं न दुःखप्राप्तिहेतुरिति सूचितम् ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते तेषां पापानां कर्मणां अभ्यासात् । अल्पबुद्धयः इह लोके तासु तासु योनिषु जन्मानि प्राप्नुवन्ति ॥ ७४ ॥

(८) गोविन्दराजः । ततश्च कर्मणामिति । तेऽप्यप्रज्ञा यावद्यावभिषिद्विषयोपभोगाभ्यासं कुर्वन्ति तावत्तावदभ्यासतारतम्यापेक्षया तासु तासु तिर्यगादिजातिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

(९) भारतिः । निन्दितकर्माभ्यासादृष्टतप्रायशिच्चता एतदीदृशमनिष्टं प्राप्नुवन्ति ।

तामिक्षादिषु चोपेषु नरकेषु विवर्तनम् ॥

असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । 'तामिक्षमन्धतमिक्षम्' इत्याद्या: प्रागुक्ता नरकाः तत्र विवर्तनमेकेन पाशवर्णेनासित्वा पाशवान्तरेणावर्तनं अबद्धस्यांतानस्य वा खड्गधारानिशिष्टपत्रैर्क्षेदर्नन्धनग् । भूमिर्जर्वा पत्रैरेव कदलीदलखंडवत् तथाविधैर्मतो दुष्टुतिनामंगच्छेदप्राप्तिः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विवर्तनं परिवर्तनम् । बन्धनभिति बध्यन्तेऽस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युद् । एवं छेदनम् ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्राप्नुवन्तीति पूर्वश्लोकस्थमिहोत्तरवचनमनुवर्तते । तामिक्षादिषु चतुर्थाध्यायोक्तेषु घोरेषु नरकेषु दुःखानुभवं प्राप्नुवान्ति तथाऽसिपदवनादीनि बन्धनच्छेदनात्मकान्तरकान्प्राप्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । तामिक्षादिषु चतुर्थाध्यायोक्तेषु दुःखप्रायासु दुःखनहुलेष्वेकावशतिषु । याज्ञवल्क्योऽप्याह ॥ तामिक्षं लोहशंकुं च महारौरवशालमली ॥ रौत्रं कुञ्जलं पूर्तिभूतिकं कालसूतकम् ॥ संघातं लोहितोदं च त्रृजीवं संप्रतापनम् । महानरकाकोलं संज्जीवनमहापथम् ॥ अवीचिमन्धतामिक्षं कुम्भीपाकं च रौरवम् ॥ असिपत्रवनं चैव तपनं चैकविशकमिति विवर्तनमनिशं जन्म ॥ ७५ ॥

(५) रामचन्द्रः । तामिक्षेति विवर्तनम् ॥ ७५ ॥

(६) गोविन्दराजः । तामिक्षादिष्विति । तामिक्षादिषु चतुर्थाध्यायोक्तेषु घोरेषु परिलुण्ठनं प्राप्नुवन्ति । असिपत्रवनादीश्च चतुर्थाध्यायोक्तांश्च बन्धनच्छेदनात्मकान् नरकान् प्राप्नुवन्ति इति पूर्ववाक्यादिहोत्तरद्व चानुषज्जते ॥ ७५ ॥

विविधाश्चैव संपीडः काकोलूकश्च भक्षणम् ॥

करम्भवालुकातापान्कुंभीपाकांश्च दारणान् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । करंभः कर्दमः । कुंभीषु प्रक्षिप्तास्ते हि तापेनाऽऽन्नेनेनाक्षादिदत्यच्यन्ते ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुम्भीस्थतैलपाकः कुम्भीपाकः ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । विविधपीडनं काकाद्यभक्षणं तथा तप्तवालुकादीन्कुम्भीपाकादींश्च नरकान्दारणान्प्राप्नुवन्ति ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । करम्भवालुकातापान् सुतप्तवालुकाजनिततापान् ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । द्वाभ्यां नरकप्राप्तिरुक्ता ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुम्भीस्थतैलपाकः ॥ ७६ ॥

(८) गोविन्दराजः । विविधा इति । नानाप्रकाराः क्रकचपाटनादिकाः पीडाः काको-लूकैश्च भक्षणं तप्तकरंभासकताभितापान् स्थालीषु वनानि दुःखेन सोहुं शक्यानि प्राप्नुवन्ति ॥ ७६ ॥

संभवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ॥

शीतातपाभिघातांश्च विविधानिं भयानि च ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । वियोनिष्यः तिर्थेतपिण्डाचादयः । तत्र संभवो जन्म दुःखबहु-लागु ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिघातः पीडा ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूकः । संभवान् तिर्थगादिजातिषु नित्यं दुःखबहुलासूत्पर्ति प्राप्नुवन्ति । तत्र शीतातपादिपीडनादिनानाप्रकाराणि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । वियोनिषु कृम्यादिषु ॥ ७७ ॥

(८) गोविन्दराजः । संभवानिति । तिर्थगादिषु जातिषु नित्यं दुःखबहुलासु जन्मानि प्राप्नुवन्ति । तेषु शीतातपोपीडनानि नानाप्रकाराणि भयानि प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

असकृद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम् ॥

बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । स्पष्टार्थः ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । पुनः पुनर्गर्भस्थानेषु वासः समृत्पर्ति च योनियन्वादिभिर्दुःखावहां उत्पन्नाश्च शृङ्खलादिभिर्बन्धनादिपीडामनुभवन्ति परदासत्वं च प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । असकृद्गर्भवासेषु भैकादिषु वासं वसतिम् ॥ ७८ ॥

(८) गोविन्दराजः । असकृदिति । बन्धनानि च कष्टानि पारप्रेष्यत्वमेव च ॥ बहुशो गर्भस्थाने समृत्पर्ति चातिदुःखावहामृतपन्नस्य च गलसं फलादिविषमाणि बन्धनान्प्रय दासत्वं चोपगच्छन्ति ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासं चैव दुर्जनैः ॥

द्रव्यार्जनं च नाशं च मित्रामित्रस्य चार्जनम् ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । बान्धवैः भुहृदिभः सह वियोगात् दुर्जनैश्च सहैकदावस्थानं धनार्जन-प्रयासं धनविनाशं कष्टेन मित्रार्जनं शतुप्रादुभावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । स हि दुर्जनैः सह श्वतोऽतीव दुःखदः । नाशं द्रव्यस्येति शेषः ॥ ७९ ॥

(८) गोविन्दराजः । बन्धुप्रियवियोगा, इति । बान्धवैः सुहृदिभः सह वियोगं दुर्जनैश्च सह एकदावस्थानं धनार्जनक्लेशं धनविनाशं मित्रार्जनक्लेशं शतुप्रादुभावं प्राप्नुवन्ति ॥ ७९ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥

कलेशांश्च विविधांस्तामृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । एता॒प्युक्तार्थां ॥ ७९—८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कलेशान् द्वेषमोहोद्यान् मृत्युं च प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । जरां नाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनं क्षुत्पिपासादिना च नानाप्रकारान्कलेशान्मृत्युं च दुर्वार प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । कलेशान् रागादीन् । तागान् आध्यात्मिकाधिर्दैविकाधिभौति-करूपान् दुःखहेतून् । प्राप्नुवन्तीत्यनुषेष्यते ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । संभवाश्च विद्योनिष्वित्यादिचतुर्भिः श्लोकैः पापविशेषैर्मर्त्यलोके दुःख-प्राप्तिरूक्तेत्यनुसन्धेयं अत प्राप्नोतीत्यनुवर्तते ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । कलेशान् द्वेषमोहोदीन् ॥ ८० ॥

(८) गोविन्दराजः । जरानिति । जरां चाप्रतिवन्धां व्याधिभिश्च पीडनमनेकप्रकारां-श्च क्षुत्पिपासादिना तास्तानुपत्तापान् मृत्युं चानपासनीयमासादयन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते ॥

तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाशनुते ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा भावेन यद्यत्कर्म निषेवते सात्त्विकं राजसं तामसं वा । शरीरेण तादृशेन सत्त्वबहुलेन रजोबहुलेन तमोबहुलेन वा । तत्तत्फल-मुपाशनुते, सात्त्विकं राजसं तामसं वा । यत्सचैतदेवं रजस्तमोबहुलात् कर्मणेऽनुशलसंकल्प-हेतोरनिष्टकलप्राप्तिः, अतस्त्परिवर्जनेन कुशलसंकल्पकर्मणा भवितव्यम् ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यादृशेन भावेन सत्त्वाद्युक्तेन । तादृशेन देवादिश-रीरेण ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा विधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा यद्यत्कर्म स्नानदानयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरीरेण सात्त्विकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत्स्नानादिफलमुपभुजक्ते ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । भावेन मनोवृत्तिरूपेण । यादृशेन सात्त्विकादिरूपेण । तादृशेन सात्त्विकभेदभिन्नेन देवादिदेहेन । तदुक्तं योऽर्चितः प्रतिगृह्णाति योऽर्चितं च प्रयच्छतीति ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । भावेन मनसा ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यादृशेन भावेन सत्त्वादियुक्तेन यद्यत्कर्म निषेवते तादृशेन शरीरेण सत्त्वादियुक्तेन तत्तत्फलं उपाशनुते ॥ ८१ ॥

(८) गोविन्दराजः । यदृशेनैव भावेनेति । यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा यत् कर्म स्नानयागाद्यनुतिष्ठति तथाविधेन शरीरेण सत्त्वबहुलेन रजोबहुलेन तमोबहुलेन वा तत्त्स्त्वानानादिफलं उपभुड़कते ॥ ८१ ॥

(९) भ्रह्मिः । सप्तभिः इलोकैरनिष्टफलं दर्शयति—सात्त्विकेन राजसेन तामसेन दा भावेन यदात्कर्म निषेवते, सात्त्विकं राजसं तामसं वा तेन तेन शरीरेण तत्सदृशेनेत्यर्थः । सत्त्वबहुलेन रजोबहुलेन तमोबहुलेन वा तत्त्वत्कलमुपाश्नुते, सात्त्विकं राजसं तामसं वाशनुते यतश्चैतदेवं रजतमोबहुलात् कर्मणोऽकुशलं सङ्कल्पेतोरनिष्टफलप्राप्तिः अतस्तप्तरिवर्जनेन कुशलसङ्कल्पकर्मणा भावत्यव्यम् ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ॥

नैःश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिषिद्धानां च कर्मणां यावतफलोत्पत्तिस्तानि समुपदिष्टानि । ततो नियमितव्यम् । यत्तो दुःखानुबन्धो विषयसुवोपभोगोऽतस्ततोः निवर्तन्ते । श्रेयसे कर्मविधौ । मोक्षोपाये वक्ष्यमाणविद्याकाण्डे उपदिष्टे स्थातव्यम् । तदिदानीं वक्ष्यामः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नैःश्रेयसकरं मोक्षहेतुम् ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । एष युध्माकं विहितप्रतिषिद्धानां कर्मणां सर्वः फलोदय उक्तः इदानीं ब्राह्मणस्य निःश्रेयसाद्य मोक्षाय हितं कर्मनुष्ठानमिदं शृणुत ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । वैराग्यार्थमुक्तेन्द्रियप्रसक्तिजनितागतील्पसंहरन्मोक्षोपयोगि कर्म प्रतिजानीते एष इति पञ्चविंशत्या । नैःश्रेयसं निःश्रेयसः मोक्षस्य साधनम् ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । श्रेयः पुरुषार्थः नितरां श्रेयो निश्रेयसं तत्र भवं च नैःश्रेयसम् । अत पूर्वोक्तेषु श्रेयस्कारेष्वकर्मसु प्रकृष्टतरमित्यर्थः । विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणार्थम् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नैःश्रेयसं निःश्रेयसः भावः नैःश्रेयसं तं मोक्षसाधनम् ॥ ८२ ॥

(७) गोविन्दराजः । एष इति । नैःश्रेयसं कर्मविधि विप्रस्येभं निबोधत । एषा शुभाशुभानां कर्मणां अविलो उत्पत्तिर्ष्याकमुक्ता । इदानीं ब्राह्मणस्य स्वर्गमोक्षाद्यर्थं कर्मनुष्ठानमिदं वक्ष्यमाणं शृणुत ॥ ८२ ॥

(८) भारतिः । कुशलाकुशलसङ्कल्पमूलानां शास्त्रवलक्षणानां तद्विपरीकानां चार्थलक्षणानाम् अधुना प्रायश्चित्तप्रकरणसामर्थ्याद् वक्ष्यमाणो वेदश्यासाधिको विधिनिःश्रेयसार्थोऽपि सत्रात्मशुद्धये सम्पदत इति विज्ञेयम् । एवं हि प्रकरणमनुगृहीतं भवति । अथवास्मिष्ठास्ते पूर्व आश्चयद्यिको विधिरुक्तः, अधुना तु नैःश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत, ब्रह्मलोकप्राप्त्यर्थं मोक्षार्थं वा । एवं च सति यथा वेदस्यान्ते उपनिषदो रहस्यब्राह्मणोक्ता निश्रेयसार्थम्, एवमस्मिन्नपि धर्मशास्त्रान्ते निश्रेयसार्थी इमा उपनिषदोऽभिविद्धीयन्ते ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपोऽज्ञानभिन्द्रियाणां च संयमः ॥
अर्हिसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥८३॥

(१) मेधातिथिः । निःश्रेयश्शब्देन न पुनः पुरुषार्थसिद्धिरुच्यते, अपि तु निश्चित-
सुवदुःखानुरूपः प्रीतिविशेषोऽपि । वेदाभ्यासादीनां तत्र तत्त्वोक्तानां पुनर्वचनमात्मज्ञान-
स्तुत्यर्थम् । ज्ञानं वेदार्थविषयम् । उक्तार्थान्यन्यानि पदानि ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपः प्राणायामादि । ज्ञानं ध्यानम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । उपनिषदःद्वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्चावर्तनं तपः कुच्छादिज्ञानं ब्रह्म-
विषयं इन्द्रियजयोऽविहितर्हसादर्जनं गुरुणश्रूषेत्येतत्प्रश्नाण्टं मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदाभ्यासोऽर्थदः शब्दतश्च । तप ऐकाश्यं मनसः मनसश्चेन्द्रि-
याणां च एकाश्यं दर्शनं तप इत्युक्तेः । ज्ञानं ज्ञानार्थं नित्यनैमित्तिकर्म देवयाजिनः श्रेय-
नात्मयाजीतिश्रुतेः । देवयाजिनः पालोर्थं आत्मयाजी अन्तःकरणशुद्धयर्थं नित्यनैमित्तिक-
कर्मानुष्ठाता श्रेष्ठः तथा च सूत्रम् । सर्वोप्रेक्षा यज्ञादिश्रुतेरश्वदविदितः । ज्ञाने जनयितव्ये
सर्वेषां कर्मणामपि तज्जनकतयापेक्षेति तमेत वेदानुबच्चेनेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । संयम इत्यु-
पलक्षणं नियमादेः । तथा च पतञ्जलेः सूत्रम् । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-
ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीतिः । दर्शनं वेदाभ्यासादिकर्मश्च इत्यन्वयः ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानं धर्मधर्मज्ञानम् ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदानां अभ्यासः १ तपः दानानि २ ज्ञानं ध्यानं ३ इन्द्रियाणां च
संयमः ४ अर्हिसा ५ गुरुसेवा च ६ नैःश्रेयसकरं परं ७ उत्थानम् ॥ ८३ ॥

(७) गोविन्दराजः । वेदाभ्यास इति । वेदस्य ग्रन्थार्थतोऽभ्यसनं कुच्छादितपः आत्म-
ज्ञानमिन्द्रियजयोः हिंसादर्जनं गुरुचर्येत्येतत् प्रश्नाण्टमर्थदर्गसाधनम् ॥ ८३ ॥

(८) भारचिः । केचित्स्वत्र पूर्वपादे दानं पठन्ति अपरे ध्यानम् । तत्र वेदाभ्यासो
नाम साङ्गोपाङ्गमुपनिषत्कल्पस्य ग्रन्थार्थं नो वेदस्य नित्यकर्माविरोधेनाभ्यासो गृह्णते ।
तपःशब्देन च नित्यानित्यकर्माण्यभिधीयन्ते । चान्द्रायणादीनि च विज्ञानं कर्माङ्ग देवतानि-
चिन्तनम् । चिन्तनम् इन्द्रियसंयमोऽहसा गुरुसेवा च यथोक्ताः ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ॥
किञ्चिच्छ्रेयस्त्वरतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषामिति मुनीनां प्रश्नः । किञ्चिदिति किमित्यर्थे ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभकर्मणां मध्ये किञ्चित्कर्माति-
श्रेयेन मोक्षसाधनं स्थादितः वित्तके ऋषीणां जिज्ञासाविशेषादुत्तरश्लोकेन निर्णयमाह
॥ ८४ ॥

(४) राववानन्दः । कर्मण आरादुपकारकत्वमित्युक्ते: स्यादाशङ्का ऋषीणाम् । शुभकर्मणां मध्ये कर्म पुरुषं प्रति न किञ्चित् जन्मप्रवाहानुच्छेदकत्वात् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । कि स्यादिति पृच्छेदश चेदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

(६) रामनन्दः । सर्वेषां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां पुरुषं प्रति कि निश्रेयसकरं परं कर्म सर्वेषां वेदानां कर्मफलसत्त्वात् यमत्कर्मसाध्यफलानां भर्मीभूतदेहादानसंभवात् इह व्यतिरिक्तत्मदर्शनार्थं 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्यासितव्य' इत्यादिश्रुतेनामात्मज्ञानं प्रोक्षसाधनतरमपि कर्मव्यचोत्तरमीमांसामात्माश्रित्य श्रेयस्तरमिति ॥ ८४ ॥

(७) गोविन्दराजः । सर्वेषामिति । एषां वेदाभ्यासकर्मदीनां अध्यात्मिकं कर्माति-श्रेयसः साधनं पुरुषस्य स्यादिति वित्तकेण कृषीणां जिज्ञासामुद्दादोत्तरेण निष्ठय इति ॥ ८४ ॥

(८) भारचिः । ज्ञानस्तुत्यर्थोऽप्युपन्यासः ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ॥

तद्वग्न्यर्थं सर्वविद्यानां प्राप्यते हृथमृतं ततः ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विविधमात्मज्ञानम् । देहेद्विद्यबुद्ध्यादिव्यतिरिक्तस्य कर्तृभोक्तृ-त्वोपपत्तिरूपस्य अहंप्रत्ययप्रमेयतयाऽत्मनि विषयप्रतीत्यन्तर्गतस्य जीवकेवज्ञविज्ञानात्मादिपर्यायस्य शरीरनाशेऽप्यनिष्टानां कर्मफलानामीर्वदेहिकानां भोक्तृत्वज्ञानम् । अपरं सर्वस्य जगतो जन्मादीनां परमात्मैककारणत्वे नित्यस्य सत एकस्याविद्यावासनोपहितनानाऽप्यस्य तिर्थक्लमनुव्यादिष्वेकत्वदर्शनम् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्यासितव्य' (बृहदारण्यक अ. २ ब्रा. ५) इत्येवमादिश्रुतिभिस्पर्दिष्वितस्वरूपस्य ज्ञानम् । तत्र क्षेत्रज्ञपरिज्ञानं कर्मविधिष्वप्युज्यते । असति हि देहदिव्यतिरिक्तेऽस्मिन्नार्थवदेहिकानां भोक्तृतरि फलानां स्वर्गकामादिचोदना अनथिकाः स्युः; अतस्तत्र न कश्चित्प्रवर्तते । अतस्तत्कर्मानुष्ठानोपयोगिः । यत् परमात्मैकत्वज्ञानं तिरोधानोपसेवनाभ्यास-सामर्थ्येनोपन्दयमानं शुद्धबुद्धमुक्तानन्दनित्याविनश्वरभावस्यात्मनः प्रकाशनं तत्रेदमुपपद्यते । तदथं सर्वविद्यानां प्राप्यते हृथमृतं तत इति । 'अमृतं' ततः गतेर्व्यपित्तिम् । तत-इति विद्यानिदेशं आत्मविद्यायाः । क्षेत्रज्ञज्ञानं तु कर्मोपकारकत्वादमृतत्वाय न कल्पते । अतो वेदान्तोपदिष्टस्य समस्तस्य द्वैताद्वैतविषयस्य सदात्मनो दर्शनं तदात्मज्ञानमभिप्रेतम् ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्तरं सर्वेषामिति । आत्मज्ञानं ध्यानम् । अस्यं मुख्यम् ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्य उपनिषदुक्तपरमार्थज्ञानं प्रकृष्टं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । तदोत्तरं सर्वेषामिति । आत्मज्ञानं परं स्मृतगिति कर्णोऽप्युद्देश्यं तं वेदेति श्रुतेः । सर्वं कर्मचिलमिति स्मृतेः । तदयश्चेष्ठ उपासनाया अप्युद्देश्यम् जानीहि तत्र हेतुः प्राप्यते ह्यमृतं तस्येव सर्वं पुंवाङ्छासणदत्तवात् ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । तच्छृणुतेत्याह सर्वेषामिति । पञ्चम्यर्थे षष्ठी आत्मज्ञानं परात्मज्ञानम् ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां कर्मणां गृह्णे परमात्मनो ज्ञानं दरं आत्मज्ञानं उत्कृष्टं स्मृतम् । तत् ज्ञानं सर्वविद्यानां सर्वतत्त्वज्ञानानां अग्रं मुख्यम् । ततः ज्ञानात् अमृतं सोर्यं प्राप्यते ॥ ८६ ॥

(७) जोगिन्द्रराजः । सर्वेषान्नितिः तेषां वेदाभ्यासादीनां रावेषामिति यद्यादुपनिषदुक्तोपासनामिः परमात्मस्वरूपावधारणं प्रकृष्टं स्मृतम् यस्मात्सर्वविद्यानां तत्प्रधानं यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

(८) भारतिः । आत्मज्ञानप्रशंसार्थः इलोकः । अतो ज्ञायते पूर्वत्र ज्ञानपाठ एव, न ध्यानपाठः, नापि दानपाठः । आत्मज्ञानं च क्षेत्रज्ञस्य देहेन्द्रियमनोहुद्वयादिभ्योऽन्यत्रादिज्ञानम् । तस्मिन् हि सत्यधिकारापुरुष उपलब्धक्षेत्रं वैक्षेत्रज्ञतत्त्वो मध्यस्थो जितेन्द्रियो निर्वृतदोषो विषयैः अनभिगम्यमानः श्रुतिनियतमधिकारं साकल्येनानुतिष्ठति । यस्मात् अतो युक्तमभिहितम् ‘प्राप्यते ह्यमृतं ततः’ इति । समस्तस्य व्यस्तस्य वा परमात्मनो वेदान्तोपनिषदो विज्ञानं, कर्मज्ञदेवताज्ञानं वा । सर्वं चैतदात्मज्ञानग्रहणेन गृह्णते, तस्मात् सामर्थ्यादविरोधाच्च ॥ ८५ ॥

षष्ठानेषां तु पूर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च ॥

श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदाभ्यासादीनि षट्कर्मणि श्रेयस्कराणि । तेभ्यो निःश्रेयस्करतरं वैदिकस्य ज्योतिष्ठोमादेः कर्मणः । “ननु च यदि तावत्पूर्वेषामिति निर्धारणे षष्ठी तदनुपपत्तम् । निर्धारणं हि समुदायभूतविशेषस्य केनचिद्मरणं तदैकविषयेण चोपपद्यमानस्यावाल्तरेणासंभविना । ‘क्षतियो मनुष्याणां शूरतम्’ इति मनुष्यजातौ क्षतियोऽप्यत्तमृतः स शूरतमत्वेन निर्धार्यते । अनुपदिष्टस्यानन्तरितस्य कुतो निर्धारणम् । न चेह प्राग्वैदिकं कर्मादिष्टम् । अथोच्यते । ‘अन्तर्वर्ददाभ्यासादीनि वैदिकान्येव, कथमनुदिष्टं वैदिकं कर्म’ । यदेव सामान्यस्य सामान्यात्मुतरामनिर्धारणम् । न हि भवति ‘गवां गौरुल्पवक्षीरतमेति’ । यदि ह्यैदिकानि चांहिष्टारथन्यभविष्यस्तत एवैतदपेक्षेत वैदिकं श्रेयस्करतरमिति । किंच कानि तावदत्र वैदिकानि कर्माण्यभिप्रेतानि । यदि तावत् ज्योतिष्ठोमादीनि । विशेषग्रहणे प्रमाणं वक्तव्यम् । वेदाभ्यासादीनामपि वैदिकत्वात् । वथं ‘स्मार्तंत्वान्न’ तानि वैदिकानि । यान्येव प्रत्यक्षश्रुतिविहितानि तान्येव वैदिकानीति’ । न हि सर्वे वैदिकेषु कर्मसु वेदाभ्यासादीनामज्ञत्वेनान्तर्भविः । एतच्च यद्वक्ष्यति (अग्रे

८७) 'अन्तर्भवति क्रमः तस्मिन् तस्मिन् क्रियाविधाविति'। तद्धि इस्य नेति तर्हंगिनहोत्रादौ तपो गुरु संपाद्यं स्यात्। अनेन लेनोक्तेन न कश्चिच्चर्दयः। वेदाभ्यासादीन्यप्यनुष्टेयान्यग्निहोत्रादीन्यपि। तत्र न विद्मः कीदृशमर्माणां श्रेयस्करतरत्वम्। नापि समानि फलानि येन फलस्योत्कर्वत्यैवमुच्यते। यथा गोदानात्स्वर्वास्य ज्योतिष्ठोमाच्च दीर्घकालाद्युवृत्तात्। यथोक्तं 'लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यादिति'"। अत्रोच्यते। यदुकं चैतेनोक्तेन कश्चिच्चर्दयं इति तत्र केचिदाहुः। जिरोधे स्मार्तं श्रौते बाधकत्वज्ञापनार्थं वैदिकानां श्रेयस्करतरत्ववचनम्। यथोक्तं तुलवलविरोधे विकल्पः। अतुल्यबलायाः स्मृतेः श्रुत्यावाध इति। 'क्वतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मविभूती रमृतौ'। श्रुतिस्मृतिद्वैधे अनुवादः स्मृतिर्ज्यर्थाद्युक्तं भवति। "अमूर्तिवगताद्वादाच्छमेतत्"। विस्पष्टीकरणार्थमेव पुनरुच्यत इत्यदोषः। अथवाऽन्योऽपि तथार्थं संभाव्यते। शुद्धे च विद्मावचनम्। स्मृतिद्वैधे न तद्विकल्पार्थम्। तेनाद्यमर्थं। स्मार्तेभ्यो वैदिकानि बलीयाणांसि। वेदाभ्यासादिग्रहाणं सर्वस्मार्तं प्रदर्शनार्थम्। वृत्तानुरोधादेवं पठितम्। वयं तु ब्रूमो न्यायसिद्धोऽयमयो न्यायसिद्धस्यापि सौहार्देनाभिधानमनारम्भ्य युक्तम्। इहात्मनो ज्ञानं प्रतिपदं पठ्यते। तत्र कः प्रभंगो बाधातस्य। स्मृतिकारान च स्ववाक्यानि स्ववाक्यैरेव प्रमाणित्युर्महन्ति। अथोच्यते—“याज्ञवल्कीयायाः स्मृतेर्विधिरुच्यते। नात्मीयायाः समानता। यत्तावदात्मीयायामध्युक्तं भवति। अतः प्रकरणानुरोधादेवाभ्यासादि पदं पृथक्। नेहात्मजानं प्रतिज्ञायेदं पठ्यते। कथं च आत्मज्ञानं श्रुतिपरत्वेन तैर्व्याख्यातमिति”। ××× वेदाभ्यासादिभ्यो वैदिकं यागादिकर्म श्रेष्ठमिति ततोऽज्यात्मज्ञानम्। इतरथाऽन्यत्र प्रजाया अन्यदुच्यमानमन्यवास्तमन्यत्र पतितं स्यात्। अथवा 'वैदिक' अत आत्मज्ञानमेव। वेदस्य तत्प्रतिपादनप्रत्यात्। अग्निहोत्राद्युपदेश औषधपाने वृद्धुयुपदेशवद्वालादिप्रवृत्यर्थः। यदि वा कर्मकाण्डेन शिष्टाः स्वाभविकीमेनामनाद्यविद्यां वासनाविषयासंगहेतुभूतामवधूय शास्त्राभ्यासवासनासामर्थ्यवशात् क्रमेणोपजातवैराग्यशिथिलीभूतदृढतृष्णारागग्रहणे उत्तमाधिकारानुशासने नियोजयतां प्रतिपत्तं समस्तमपि श्रुत्यादिष्टत्वमधिकारोपकारकत्वं कर्मकाण्डस्य विज्ञायत इति ब्रह्मावादिनः। अतो वक्ष्यमाणनिवृत्याख्यकर्माभिप्रायमेतत् श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वथा कर्म वैदिकमिति। अथवा भेदो यदि सर्वेषामपि स्वन्वदसत्यदर्शन-द्वयेऽयात्मैकत्वज्ञाते श्रेय इत्यर्थः। वेदाभ्यासादीनां भेदोपदेशादिनोदयं तत्कर्तव्यम्। षष्ठीनोदयं तु तैरेव सभाहितं बुद्ध्यारेपितान्तरेण पृथक्त्वोपयत्ते। यथा माधुरा: पाटली-पुत्रकेभ्य आढ्यतरा इति। तथा सतीयं पंचमी स्यादिति चेत् अत्रापि प्रतिविहितं धर्म-विशेषात् ॥ ८६ ॥

(२) सर्वजनारायणः। बण्णामेषां वेदाभ्यासादीनां मष्ये यदेतर्जन्यं श्रेयोऽपवर्गाद्यं प्रत्येह च जीवन्मुक्तिभुक्तिकरं वैदिकं कर्म यज्ञादिफलानभिसन्धिना कृतम् ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः। एषां पुनः बण्णां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां मष्ये वैदिकं कर्म परमात्मज्ञानमैहिकामूष्मिकश्रेयस्करतरं ज्ञातव्यम्। पूर्वश्लोके मोक्षहेतुवात्मज्ञानस्योक्त-मिह त्वैहिकामूष्मिकश्रेयोऽन्तरहेतुवमुच्यते इत्यपौनरुक्तयं तथाहि प्रतीकोपासनानां संशयो-

दयं नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्त्राम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भवति । गोर्विदराजस्तु एषां पूर्वश्लोकोक्तानां वेदाभ्यासादीनां षण्णां कर्मणां मध्यात्स्मार्तकमपिक्षया वैदिकं कर्म सर्ववेहपर-
लोके सातिशयं सातिशयेन कीर्तिस्वर्गनिःश्रेयः साधनं ज्ञेयमिति व्याख्यातवान् । तदयुक्तम् ।
वेदाभ्यासादीनां षण्णामपि प्रत्येकं श्रुतिविहितत्वात्तेषु मध्ये स्मार्तपिक्षया किञ्चिदेवंकिञ्चिच्च
नेति न संभवति तत्तश्च कथं निर्धारणे षड्ठी हस्माद्योक्तैव व्याख्या ॥ ८६ ॥

(४) राघवनन्दः : षण्णां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां कृतिसाध्यानां श्रेयस्करतरं
निष्कामं नित्यादिकर्म कर्मणा शुद्धान्तःकरणस्थैव ज्ञानाधिकारात् । श्रेयो हि ज्ञानमभ्या-
साज्ञानाद्भ्यानं दिशिष्यते । ध्यानात्कर्मफलत्याःस्त्यगाच्छान्तिरनन्तरम् । इति भगवतो-
कृत्वात् । न वेदविन्मनुते तं बृहन्तमिति श्रुतेः । कर्म क्रियत इतं अनुप्तत्या श्रवणमननादि
तत्साध्याह ब्रह्मास्मीति ज्ञाने वा अत एव दैदिकम् ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । अपरमपि श्रेयस्करमाह षण्णामेषान्तु पूर्वोपास्ति । वेदाभ्यासादीनां
वैदिकं कर्मान्विनिहोत्रादि ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां षण्णां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषां कर्मणां मध्ये फलं च पुनः
इहलोके च फलं वैदिकं कर्म सर्वदा श्रेयस्करतरं ज्ञेयम् ॥ ८६ ॥

(७) गोविन्दराजः । षण्णामेष तु सर्वेषामिति । एषां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां
षण्णां कर्मणां मध्यात्स्मार्तकमपिक्षया वैदिकं कर्म सर्वमिहलोकयोरतिशयेन स्वर्गादिसाधनं
विजेयम् । आत्मज्ञानस्यापृतफलत्वाद्विधानाद्वैदिकत्वाच्च तदपेक्षमन्यस्य वैदिकस्येदं श्रेष्ठ-
मुच्यते अपि तु स्मार्तकमपिक्षम् ॥ ८६ ॥

(८) भारचिः पूर्वोपदिष्टानां वैदिकानां नित्यानां कर्मणां प्रशंसा । अवस्तुतौ
कारणं वक्ति ॥ ८६ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वण्येतान्यशेषतः ॥

अन्तर्भवन्ति क्रमशस्त्रस्त्रिस्त्रिमन्त्रिक्याविधौ ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतावद्वैदिकं कर्म ज्योतिष्टोमाद्याचक्षते । तेषामेव इलोकयोजना
क्रियाविधिः कर्मविधिवैदिकः । कर्मयोगे कर्मप्रयोगे वहिः संपाद्यावस्था । एतान्युप-
निष्ठेवेदाभ्यासादीन्यत्तर्मवन्ति तस्मिन्निति व्याप्तया क्वचित् कस्यचित्समेषामन्त-
र्भावमाह । कर्मयोग इत्युक्ते क्रियाविधिग्रहणं इलोकपूरणार्थम् । क्रतुं यज्ञेभ्य इति तद्वा
सोमयागभेदेन भेदो व्याख्येयः । तत्र वेदाभ्यासस्तावत् सर्वेज्ञतर्भवति । यजमानमन्तेषु
सर्वतोपयोगतः । तपोदीक्षोपसदसोमयागेषु 'पयोजमृतं ब्राह्मणस्य' इत्यादि । ज्ञानं सर्वत
विदुषामनविधिकारात् । एवमिन्द्रियसंयमः प्रतियागागमि 'न स्त्रियमुपेयान्नं मांसमशनीया-
दिति' । अर्हसनिरतां राति प्राणभूतः प्राणेनाच्छिन्नन्दादपि इकलासस्येति । गुरुसेवादे
रित्यमप्रवृत्तिः । ये तु निवृत्तमेव कर्महुस्तेषां वेदाभ्यासादीनामनुवृत्यर्थः इलोकः ।
अन्तर्भवन्त्युपासनापरस्यापि तेषामनुष्ठानादन्तर्भविः । तथा चौपनिषद्द्रम्य उपासकस्य

प्रायिच्चित्तनिर्देशः पापक्षणाथों, न पुनः प्रतिविधानविकार एवोक्तो भवति । अतो विहिताकरणे प्रतिषिद्धसेवने सति प्रत्यवायः । “एवं तर्हि कुतो भोक्तः” ; फलोपभोगेत जन्मान्तरोपात्तदुर्लिङ्गक्षयादकरणात्स्वबुद्धिपूर्वमन्यस्य प्रमादकृतस्य प्राणायामविद्याविशेषाभ्यासातिशयेन क्रतनिष्ठुतित्वात् निश्पाद्यात्मस्वरूपसाक्षात्करणाच्च प्रथमं तं वेदप्रेतद्भावापत्तिमर्मोक्तः । अतश्च ब्रह्मनिष्ठापरेणापि वेदाभ्यासादीन्मनुष्टेयानि । यस्य यस्य कर्मन्यासः श्रूयते स पष्ठे व्याख्यातः । क्लिपांवाऽधैर्घ्यपासनविधिरेव ‘ब्रष्टव्यः श्रोतव्य’ इत्यादिनोदितः । बहुत्वाच्चोपासनाप्रकाराणां तर्स्मस्तस्मिन्निति वीप्ता युज्यत एव । अतो ‘ब्राह्मणान्युपासीत’, ‘य एष आदिवर्ये हरण्मयः उरुषः’ इति, ‘स च एष आत्मापहृतपाप्मा’ इत्यादि । क्वचिद्दुपात्तबुद्ध्याच्छ्यारोत्तिश्वोदत्ते । क्वचिद्दिरण्मय इत्यादौ लक्षण्या तस्यैवोपासना । क्वचित्सर्वोपासनाधिष्ठयेन निष्कलंकमिवात्मनस्तस्यैवाधस्तात्स उपरिष्टादिति चोदनाबहुत्वाद्वृप्तोपपत्तिः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः ; सर्वाण्यन्तर्भवन्ति यस्मिन्निक्यमाणो एतान्यपि विनाभावितानि सिद्ध्यन्तीत्यर्थः । तर्स्मस्तस्मिन्निति यथा यज्ञे जपादिवेदाभ्यासः । तपोदीक्षानियमादौ । उद्गीथादिचिन्तनेन व्यानम् । इतराणि च त्रीणि सर्ववानुसंततानि ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीमैहिकामुष्मिकप्रेयः साधनत्वमेवात्मज्ञानस्य स्पष्टयति वैदिके इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपासनारूपे सर्वाण्येतानि पूर्वश्लोकोक्तान्यै-हिकामुष्मिकप्रेयांसि तर्स्मभूपासनाविधौ क्रमशः संभवन्ति । अथवा सर्वाण्येतानीति वेदाभ्यासादीन्येव परामृष्यन्ते । परमात्मज्ञाने वेदाभ्यासादीनि तमेतं वेदानुवचनेन विविदिष्टन्ति यज्ञे दानेन तपसा नाशकेतेति श्रुतिविहिताङ्गत्वेनान्तर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

(४) राधवाननन्दः । अत एवाह वैदिक इति । वैदिके वैदेकसाध्ये ज्ञाने । अत एव कर्मयोगे कर्मणः परंपर्या साधनतया युज्यमानत्वात् अन्तर्भूतं कारणतया । सर्वं कर्माद्विलं पार्थं ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यादिस्मृतेः । क्यमन्तर्भवन्तीत्याकांक्षायामाह तस्मिन्निति । क्रियागित्यादिकर्म विधीयते अस्मै अन्तःकरणशुद्धिरूपा यत्तदप्युपासना यैविधीयते । तेन च श्रवणादि तदपि । ज्ञाने पर्यवस्थतीति (क्रमशः इत्यर्थः) ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । वैदिककर्मणो वैशिष्ट्यधकारणमाह वैदिके कर्मयोगे हीति । कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने एतानि वेदाभ्यासादीनि । श्रीतानां मन्त्रसाध्यत्वात्तेषु वेदाभ्यासस्यान्तर्भावः उपवासन्नतादिचोदना तपसोऽन्तर्भावः । अज्ञातस्यानुष्ठानानासंभवाज्ञानस्यान्तर्भावः । स्त्रीसंङ्गवर्जनमौनादिविधानादिन्द्रियसंयमस्यान्तर्भावः तस्मादेतां रात्रि प्राणभूतः प्राणान्नविच्छिन्न्यादितिविधानादिहिसायामन्तर्भावः ऋत्विगाचार्यानुवर्तनादगुरुसेवायामन्तर्भाव इति ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैदिके कर्मयोगे एतानि सर्वाणि कर्मणि अशेषतः अन्तर्मुद्ये तस्मिन्निक्याविधौ क्रमशः भवन्ति ॥ ८७ ॥

(८) गोविन्दराजः । वैदिक इति । ज्योतिष्टोमादि वेदोक्तकर्मनुष्ठाने क्रमेणान्तर्भवति । तथा च श्रीतस्मार्तादौ वेदाभ्यासोऽन्तर्भवति । तपश्च दीक्षोपसत्यतंयात्रतादौ ज्ञानं चात्मज्ञानस्य समुच्चयेन वैदिककर्मणोपसर्गफलत्वादिन्द्रियसंयमश्च न मांसमर्शनीयान्नमैथुनमुपेयादिति । कर्मज्ञत्वेनोक्तत्वादहिंसा च तस्मादेतां रात्रिं प्राणभूतः प्राणान्न छिन्नादितिं भागत्वेनाभिधानात् गुण्युक्षेषा च यथाकर्मनुष्ठानकारणभूतां वेदमधिगच्छतीत्येवं सर्वांगिं वैदिकयोगेन भवति ॥ ८७ ॥

(९) भारतिः । वेदाभ्यासस्तःवत् कर्मविधावज्ञीभवति । शस्त्रस्तोत्रग्रहयाजनादि । तपश्चोपसंवृत्तादि कर्मज्ञज्ञानमुक्तं धोक्षज्ञविज्ञानादि । इन्द्रियसंयमः न मांसमर्शनीयान्नमैथुनमुपेयादित्येवमादिः अहिंसा । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभूतः प्राणान्न विच्छिन्नादित्येवमादिः । गुरुसेवा ऋत्विग्नवृत्तिः । तच्चैतद्वैदिकं कर्म ॥ ८७ ॥

सुखाभ्युदयिकं चैव निःश्रेयसिकमेव च ॥

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । “ननु च प्रवृत्तमेद वैदिकं कर्म व्याख्यातं किमिदमुच्यते द्विविधमिति” । नैष दोषः । प्राधान्येन तत्र प्रवृत्तं वैदिकं व्याख्यातम् । वैदिकं तु सर्वताविशिष्टम् । सुखमुपैत्युपपद्यते । यदपि सुखाभ्युदयिकं ‘सुखाभ्युदयः’ प्रयोजनमस्येति दाज्वर्थो वा कर्तव्यः । निःश्रेयसं प्रयोजनमस्येति च केचन । प्रवृत्तनिवृत्तपदे यथासंख्यं पूर्ववत्संबन्धनीयो ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वर्गादिसुखं तद्वापाभ्युदयो यत्र तत्सुखाभ्युदयिकं कर्म । प्रवृत्तं उत्तरोत्तरप्रवृत्तिहेतुत्वात् । निःश्रेयसजनकं तु निवृत्तं अत्यन्तनिवृत्तिहेतुत्वात् ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लकः । वैदिकं कर्मात् ज्योतिष्टोमादि प्रतीकोपासनादि च गृह्यते स्वर्गादिसुखप्राप्तिकर्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्ताख्यं वैदिकं कर्म । तथा निःश्रेयसं मोक्षस्तदर्थं कर्म निःश्रेयसिकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विप्रकारं वैदितव्यम् ॥ ८८ ॥

(४) राधवानन्दः । नित्यनैमित्तिकानामेव कर्मणां ज्ञानहेतुत्वं वदन् काम्यं ततो भिनति सुखेति । सुखाभ्युदयिकं सुखं स्वर्गादि अभ्युदयं पशुपुत्रादि तयोः साधनम् प्रवृत्तं काम्यं निवृत्तं निष्कामं नित्यनैमित्तिकं तत्रैः श्रेयसिकं निःश्रेयसो मुक्तेस्तदर्थत्वात् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । सुखाभ्युदयस्तत्त्विमितं सुखाभ्युदयिकं निःश्रेयसं मोक्षस्तत्त्विमितं निःश्रेयसिकं तयोर्यथाक्रमं संज्ञे प्रवृत्तं निवृत्तं चेति ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुखं आभ्युदयिकम् ॥ ८८ ॥

(७) गोविन्दराजः । सुखाभ्युदयिकमिति । सुखं कर्म ग्रामादेवात्पैः यतोऽभ्युदिते तत्सुखाभ्युदयिकं संसारप्रवृत्तिहेतुत्वाख्यम् । वैदिकं कर्म तथा निःश्रेयसो मोक्षस्तदर्थं कर्म निःश्रेयसिकं संसारहेतुत्वान्निवृत्ताख्यमित्येवं कर्म वैदिकं द्विप्रकारं वैदितव्यम् ॥ ८८ ॥

(८) भारतिः । एतच्च कारणभेदात् कर्मणो द्वैविधं येन अतस्तत्कारणादिदमुच्यते ॥ ८८ ॥

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ॥
निष्कामं ज्ञातपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । इह कारीरावैश्वानर्याद्यमुत्र ज्योतिष्ठोमादि काम्यसंपादकं कर्म । काम्यत । इति काम्यम् । फलस्य काम्यत्वात् साधनमपि कर्म 'काम्य' एव । निष्कामं नित्यम् । ज्ञातपूर्वमुभयत शेषम् । अविद्योऽनधिकारात् । अधापि रहस्याधिकारिज्ञानमुपदिश्यते । तदा नोभयषेषः । पूर्वशब्दश्चादर्थं लक्षयति, ज्ञानमाद्यं मुख्यं यस्येति विग्रहः । योऽभिमुख्यः स लोकः: पूर्वं क्रियां प्रतिलिप्तते । अतश्चैतद्बृतं भवति । ज्ञानं प्रधानं प्रधानतो-ज्ञुष्टेयम् । वेदाभ्यासादि तु शास्त्रमात्रया ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदिवृणोति इह चेति ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदेव स्पष्टयति इहेति । इह काम्यसाधनं वृष्टिहेतुकारित्यागादि-रत्व स्वर्गादिकलसाधनं ज्योतिष्ठोमादि यत्कामतया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तमित्युच्यते दृष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्तमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्विभजते इहेति । इह काम्यं कारीर्यादि । अमुत्र ज्योतिष्ठो-मादि । निष्कामं तु ज्ञानपूर्वं ज्ञानस्य पूर्वं जनकाया वर्तमानत्वात् ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण इति स्मृतेः ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानं सर्वज्ञभूतेषु चात्मानमित्युत्तरत्वं वक्ष्यमाणम् ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । इह लोके यत्काम्यं च पुनः अमुत्र परलोके निमित्तं यत्कर्मं तत्कर्मं प्रकृतं कीर्त्यते । तु पुनः ज्ञानपूर्वं कृतं यत्कर्मं निष्कामं तन्निवृत्तिः उपदिश्यते कथ्यते ॥ ८९ ॥

[अकामोपहतं नित्यं निवृत्तं च विधीयते ॥ कामतस्तु कृतं कर्म प्रवृत्तमुपदिश्यते ॥ ११० ॥]

(८) गोविन्दराजः । एतदेव व्यक्ततयितुमाह इह चेति । स्वर्गाद्यैहिकामुत्रफलतां कामतया यंत् क्रियते तत् काम्यम् । निष्कामतया ज्ञानपूर्वकं तु तत् संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्तमुच्यते ॥ ८९ ॥

(९) भारुचिः । ज्ञानपूर्वमपि सङ्कल्पोपहतं, किं पुनरज्ञानपूर्वम् । अत च निवृत्ते कर्मणि ज्ञानोपदेशात् प्रवृत्ते कर्मण्यज्ञानसङ्कल्पो निमित्तत्वेनार्थाद् गम्यते । इदानीं कारणभिन्नयोः फलभेदं शास्ति सुतरां द्वैविष्यप्रदर्शकम् ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तं कर्म संसेव्यं देवानामेति साम्यताम् ॥

निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । "ननु च काम्यं कर्म प्रवृत्तमित्युक्तम् । काम्यानि च कानिचित्तस्वर्गफलानि कानिचिद्दृष्टफलानि । न च देवसाम्यता फलं किंचिदिष्टं कर्म । अतः

किमिदमुच्यते देवानामेति साम्यतानिति । यान्यश्रुतफलानि विश्वजिदादीनि तान्यपि निष्कामस्वर्गफलानि । अतो न दिद्यः कर्मणा देवसाम्यताप्राप्तिः फलम् । न च शक्यं वक्तुं 'दानि फलवन्ति श्रुतानि तादि निष्कामेणानुष्ठेयानि, तथा ज्ञानुष्ठितानि वै देवत्वफलानि संपद्यन्ते' । श्रुतहानिरश्रुतपरिकल्पना च तथा स्यात् । काम्यमानं च वेदे फलं 'ग्रामकामः', 'स्वर्गकामः' इति । न वस्तुस्वाभाव्येन निषेभक्षणात् । अथो देवत्वादिप्राप्तिर्भवति न च काम्य इति विरुद्धमिति । प्रतिदेधाधिकारेष्वकामिनं कथमिति चेत् तत्थाभूतस्यैव तत्वं फलत्वेनान्दयः । न ह्यनिष्टं काम्यं भवति; अथ नित्यानां फलमितः कथ्यते, नित्यताहानिः । यावज्जीवादिफलैश्च तत्वं नित्यफलमदगमितम् । अथादश्यं कल्प्यते प्रत्यवायपरिहारः कल्प्यताम् । तद्दि कल्प्यमानं नित्यत्वे न विरुद्धते । योऽप्युत्तरः श्लोःः भूतान्यत्वदेति पञ्च वै इति लक्ष्यते 'पृथ्येति' विमुच्यते इति न दिद्यः । अन्यतावियोगे लय उच्यते । न चेत् भूतेषु जीवस्य लय इष्यते, अपि तु ब्रह्मरूपापत्तिः । अन्येऽपि व्याचक्षते । 'स चातिकामपति पञ्चभूतानि । न पांचभौतिकं तस्य शरीरं शदति अपि तु तेजोमूर्तिरेवान्वेति' । तदपि न किञ्चित् । शरीराग्रहणं हि 'मोक्षः' । तच्च शरीरमेदं वा भवतु पांचभौतिकं वा, को विशेषः संसारित्वे । अतो व्याख्येयोऽयं इलोकः" । उच्यते । यत्तावदुक्तं "कस्य कर्मणो देवसाम्यता फलमिति, नित्यानामफलत्वात्, काम्यानां च फलान्तरपेणादिति" तत्वं ब्रूमः । नानेन सर्वेषां वैदिकानां कर्मणामेतत्कल्पमुच्यते । कि तर्हि? निवृत्तस्य कर्मणो यत्कलं यत्र प्रवृत्तिः । किंव कर्म विद्यते येन तत्कलमाप्तद इति प्रशंसा । सन्ति च कानिचित् देवत्वप्राप्तिकलानि कर्माणि तेनैतदुक्तं भवति । कर्मकाङ्गे यत्कर्तव्यं तथा वेदितं साऽस्य परा गतिदेवत्वप्राप्तिर्तु मोक्षः यत्तु रहस्याधिकारोक्तकर्म तदनावृत्तिहेतुस्तत्र काम्यमानस्य फलसंकल्पोपहृतत्वात्कर्म बन्धहेतुः । कर्मणां ह्येष स्वभावो यत्स्वफलदानार्थमधिकारिणः कार्यकरणमारभन्ते तथैव नित्यान्यप्यक्रियमाणानि प्रत्यवायहेतुवो भवन्ति । तान्यपि शरीरारभन्ते एव यद्येवं नित्यानि करिष्यति काम्यानि प्रतिषिद्धानि न करिष्यति, तस्य शरीरारभकर्मभावादेत्वभावेन मोक्षमवाप्यति । आत्मज्ञानस्य क्वोपयोगः । यथोक्तं 'नित्यनैमित्तिके कुर्यातप्रत्यवायजिह्वास्या । मोक्षहीनः प्रवर्तेत तत्र काम्यनिविद्यो'रित्युक्तं भगवद्भूषित्वा विद्यामनस्यमानस्यादिव्याया क्षयोऽरित । न ज्ञानानुष्ठितायामविद्यायां ब्रह्मरूपापत्तिः एतदेवाभिप्रेत्योक्तं 'निष्कामं' ज्ञानपूर्वमिति' । तथा 'कामात्मता न प्रशस्ता'(२-२) । समानक्रियस्य सामाजिष्टस्तस्य भावः साम्यता । देवैः समानगतिर्भवतीत्यर्थः । यच्च 'भूतान्यत्येतीत्यप्यमुः प्रति व्यामोहः सोऽपि न युक्तः । विप्रलापनमपि 'अय' उच्यते । तुषारनिजिलप्रपंचो भवतीत्यर्थः । 'अस्येतीत्यपि पाठेज्ञारीरत्वमुक्तं भवति ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साप्त्यतां सायुज्यतां समानाकारतामिति यावत् । भूतान्यभ्येति लिङ्गदेहं जहाति ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसमानगतित्वं तत्कलं कर्मणा प्राप्नोति । एतच्च प्रदर्शनार्थमन्यफलकेन कर्मणा प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति । निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः शरीरारभकानि पञ्चभूतान्यतिकामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । अत एवाह प्रवृत्तमिति । सवाष्टितं समानैश्वर्यम् साम्यतामिति व्वचित् । तावत्पर्यन्तमेव प्रवृत्तकर्मणां गतिः । भूतानि सकारणभूतभौतिकानि स्थूल-लिङ्गशरीरध्यस् । अत्येति नाशयति अभितो वोपादानतयाप्नोति भूतारभ्यत्वादुभयोः । यज्ञानेनाज्ञाननाशद्वारेणेति शेषः । आरोपितस्य ज्ञाननाश्यत्वेऽविप्रतिपन्नेः ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । साष्टाङ्गसागुज्यं साधमार्दिति यावत् भूतात्ययो मुक्तिः ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रवृत्तं कर्म संसेव्य ऋत्वा देवानां साम्यतां एति प्राप्नोति । ए पुनः निवृत्तं कर्म सेवमानः पञ्चभूतात्मकं लिङ्गदेहं प्राप्नोत्येव ॥ ९० ॥

(७) गोविन्दराजः । प्रवृत्तं कर्म संसेवन् देवानामेति साष्टर्यतामिति । प्रवृत्तकर्मभ्यासेन देवानां समानगतित्वं प्राप्नोति । निवृत्तकार्यासैत पुनः शरीरारभ्यकाणि भूतानि अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

(८) भारहिः । वायुशरीर आकाशशरीरो वा सूक्ष्मो भवति । तथा चोक्तम्—“तद्बहु गरमभ्येति वायुभूतः स्वमूर्तिमात्” । अथवा मोक्षमन्येनोपायेनेमं शास्ति पञ्च भूतात्ययशब्देन ॥ ९० ॥

कथं पुनः प्रपञ्चः कर्तव्य इत्यत आह

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥

समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । भूतशब्देन यत्किञ्चित्स्थावरं जन्ममं प्रायप्राणिं तत्सर्वमुच्यते । तत्र चात्मानं पश्यन्ते ‘अहमिवैतज्जगादिति’ । तथा च श्रुतिः । ‘अहं वृक्षस्य रेतिकेते’ (शिक्षोप-निषिद्धि ११।१; तै. आ. ७।१।०।१; तै. उ. १।१।०।१) । स्वपरव्यवहारं जह्यात् । ‘अयमह-मेतन्मम नेद ममेति संपद्यते बंधः । त्यक्तात्मात्मीयाभिनिवेशस्योज्जितस्वपरभेदस्य केवला-त्मैकत्वं भाति । एष एव स्वाराज्यपदार्थः । सर्वभूतानि चात्मनीति । यदेव विकारप्रपञ्चरूपं जगतदेव तन्मयि स्थितं अहमेकः सज्जा कर्ता ध्याता ध्येयश्चेति संपद्यते । आत्मयाजी । आत्मानमेव सर्वदेवतामयत्वेन यो यजते मन्यते । ‘नाम्नि रादित्यो वा देवता अहमेव देवते’-त्येवं पश्यन्नात्मयाजी’ संपद्यते, न पुनरात्मोदेयेत यागः कर्तव्यतया चोद्यते । केचिदाहुः । नागेयादिष्वग्न्यादयो देवता आत्मत्वेनापि न वक्तव्याः । स्वाराज्यम् । स्वे राज्ये भवः स्वाराज्यः । परमात्मवस्त्वतत्त्वः संपद्यते स्वप्रकाशश्च भवति । न चंद्रादित्याद्यालोकमपेक्षते नेन्द्रियाणि क्षुरादीनि नान्तःकरणं मन आदि । अतः पश्यन्निति च । भावयेदित्युच्यते । न दर्शनमात्रं सकलबाह्याभ्यन्तरव्यापारतिरस्करणे तद्वावनापराः स्मृताः ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषु इज्यमानदेवतासु आत्मानमिज्यत्वेन पश्यन् सर्वभूतात्म-च्यात्मनीज्यमानेन सर्वभूतानीज्यन्त इति सममुभयतात्मानमिज्यमानं पश्यन्नात्मयाजी भवति स च स्वाराज्यं स्वतः सर्वाधिपत्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वभूतेषु स्थावरजडगमात्मकेष्वहमेवात्मरूपेणास्मि सर्वाणि भूतानि परमात्मपरिणामसिद्धानि मयेव परमात्मन्यासत इति सामान्येन जानन्नात्मयाजी ब्रह्मार्पणन्यायेन ज्योतिष्टोमा दिकुवन्स्तेन राजते प्रकाशत इति स्वराट् ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मत्वं लभते प्रोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः सर्वं खत्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपासीत तथा यजुर्वेदमन्त्वः यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मयेवानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्तस्ते ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मज्ञानं परमित्युक्तं तत्कीदृगं किमधिकारिकं किं फलमिति संक्षिप्याह सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेष्वधिष्ठानतयानुस्युत सर्वभूतानि चाधिष्ठेयतया तस्मिन्नेवारोपितानीति । सम्प पश्यति योजना सर्वं खत्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः । आत्मयाजी आत्मान्तःकरणं तच्छुद्धयर्थं कर्मकारी तदधिकारिकं ज्ञानमित्यधिकारिनिर्देशः । स्वाराज्यं मुक्तिरिति फलनिर्देशः । स्वेनैव राजते स्वराट् स्वप्रकाशमनन्यप्रकाशं ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यम् ॥ ९१ ॥

(५) गन्दनः । निष्कामज्ञानपूर्वं तत्त्विवृत्तिमुपदिश्यत इतीत्युक्तं किन्तज्ज्ञानमित्य-पेक्षायामाह सर्वभूतेषु चात्मानमिति । आत्मानं परमात्मानं आत्मनि परमात्मनि कुत एतत् श्रीभगवद्गीताया दर्शनात् ॥ यो मां पश्यति सर्वत्वं सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ श्रुतिमूलानां नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां परमात्मनि समर्पणमात्मयाजित्वमेतदपि श्रीभगवद्गीतासूक्तम् ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं जगत् ॥ स्कर्मणा समर्थ्यर्वं सिद्धिं विन्दति । मानव इति । श्वराट्परमात्मा तस्य भावः स्वाराज्यम् ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मयाजी आत्मानमेव सर्वदेवतामयत्वेन यो यजते सः स्वाराज्यं स्वलोकं गच्छति ॥ ९१ ॥

सर्वभूतेष्विति । तेषु तेष्ववश्यकर्तव्यागेषु यद्यन्यादिदेवतान्तरमिति ज्योतिरात्मैव तेन रूपेण तिष्ठत इत्येवं मन्वान आत्मयाजी सर्वेषु स्थावरजडगमात्मकेषु भूतेषु अहमेव व्यवस्थित इत्येवं सर्वभूतेष्वात्मानं मन्यमानः सर्वाणि भूतानि मय्यवस्थितानि इत्येवं मन्वान इत्येतत्सर्वतुल्यत्वेन पश्नून् स्वातंत्र्यं प्राप्नोति । न शरीरादिसंबन्धित तस्य पारतन्त्र्यं भवत्यपि तु तथा जानन्नात्मज्ञाने सति मुच्यते ॥ ९१ ॥

इदानी व्यानस्य जानस्य वा स्तुत्यर्थमिदमारभ्यते-समत्वेन परमात्मानं पश्यन् आत्मवत् सर्वभूतानि पश्यन्नित्यर्थः । यथोक्तेन श्रुत्युक्तेनात्मयाजीत्वेनापवगर्य कल्पते । अनेन स्वतन्त्रः संसारे भवति न कर्मकलेशवशः । एतच्च प्रसंख्यानं रागद्वेषद्वृहणार्थवियुक्तमपवर्गय स्यात् । संयमस्तुत्यर्थो वायं श्लोकः । आत्मज्ञानं तु पूर्वतं संस्कृतमेव । उभयार्थो वा संभवादुभयतः ।

यथोक्तान्यपि कर्माणि परहाय द्विजोत्तमः ॥

आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । यथोक्तान्यपि कर्मणीति । नानेनाग्निहोत्रादीनां कर्मणां परिहानिविधीयते, अपि त्वात्मज्ञाने यत्त्वात् स्थादित्यात्मज्ञानाभ्यासो लिङ्गीयते । कर्मणि परिहायेत्यस्यालंबनं प्रशस्तदेवतायतनप्रदक्षिणमत्तगुरुगमनादीनि मुक्त्वाऽप्यात्मज्ञानमभ्यस्येत् । न हि नित्यानां कर्मणां स्वेच्छया परित्यागोऽस्ति पुरुषधर्मादिषु विहिते नास्ति त्यागेन विना ॥ ९२ ॥

(२) सर्वलक्ष्मारायणः । पूर्वात्मज्ञानार्थं यज्ञादीनायप्यनुष्ठेयत्वमुक्तमधृना त्वशक्तो ध्यानजपेन्द्रियनिग्रहमात्रेऽपि तत्सिद्धिरित्याह यथोक्तान्यपीति । परिहाय परिहाय ॥ ९२ ॥

(३) कुल्तकः । शास्त्रचोदितान्यप्यग्निहोत्रादीनि कर्मणि परित्यज्य ब्रह्माद्यानेन्द्रिय-जयप्रणवोपनिषदादिवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणो यत्तं कुर्यात् एतच्चैषां मोक्षोपायान्तरड्गोपायत्वं-प्रदर्शनार्थं न त्वग्निहोत्रादिपारित्यागपरत्वमुक्तम् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वाराज्यसाधनज्ञानस्य शमादिसहितं श्रवणमनन्तनिदिध्यासन-मेवासाधारणसाधनमित्याह यथेति । परिहाय असाधनत्वेन त्यक्त्वा शान्तो दान्त उपरतस्तिति-क्षुः समाहितो भूत्वाऽस्तम्भेजात्मानं पश्येदिति । तथा ॥ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशः ॥ किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति ॥ त्यज धर्ममधर्म च उमे सत्यानृतं त्यज इत्यादिश्रुतेः ॥ आत्मध्याने मननिदिध्यासनयोः मननं विना निदिध्यासनानुपत्तेः । शमे शमदमोपरतितिक्षासु । वेदाभ्यासे उपक्रमादिनोपनिषदर्थनिर्धारणे श्रवणार्थादिरप्यपि विचारे ॥ आत्मा दारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इतिश्रुतेः । उपक्रमादिभिरात्मज्ञानफलकंतया श्रवणादेविधानात् । फलवान् आदरनैरन्तर्पदीर्घकालादियुक्तः स्यात् आत्मज्ञाने इतिं क्वचित्पाटे तदात्मज्ञाने जनयितव्ये शमादीयत्वान्त्यादित्यन्वयः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । अथ निःश्रेयत्कलानां कर्मणामन्योऽन्यदिप्रदिषेधे कर्तव्यमाह यथोक्तान्यपीति । यथोक्तानि श्रेयस्करत्वेनोक्तानि शमे रागोपश्चेते तपसीति यावत् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजोत्तमः आत्मज्ञाने शमे शान्ती मनः सभवेश्य च पुनः वेदाभ्यासेन यत्नवान्नभवेत् ॥ ९२ ॥

(७) गोविन्दराजः । यथोक्तान्यपीति । शास्त्रनोदितान्यपि अग्निहोत्रादीनि परित्यज्य यावद्वै पुरुषो धासते इत्यादिना चुरुर्ध्यायायदशितश्रुतिप्रकारेण कान्यनुतिष्ठन्नात्मज्ञानेन्द्रियजयवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणो यत्तं कुर्यात् ॥ ९२ ॥

(८) भारचिः । यथोक्तान्यपि कर्मणि नित्यानि परिहायेत्यमर्थवादः; आत्मज्ञानशमवेदाभ्यासस्तुतये । न हि नित्यानां कर्मणां परित्यागोऽप्यात्मेच्छया । शास्त्रतस्तु परित्यागः पाक्षिकः पुरुषमेधादिष्वनुत्यागेन । तदभावपक्ष अनधिकृतपुरुषविषयमेतत् त्ययम् ।

एतद्वि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥

प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजो भवतीति क्षत्रियवैश्ययोरप्यात्मज्ञानेऽधिकारं दर्शयति । यथा चारण्डकश्रुतिः । ब्राह्मणस्य विशेषत इति । वेदाभ्यास इति संबन्धनीयम् । आत्मज्ञान समत्वेताभ्यासितेरैव संभवतः । यदात्मज्ञानं प्राप्य कृत्यद्वृत्यो द्विजो भवति पुरुषार्थं एतावता सनाप्यते । न हि मोक्षादपरः पुरुषार्थोऽस्तीति ॥ ९३ ॥

(२) मर्वज्ञानाद्यणः । एतत्त्वं जन्मसामग्रं जन्मनो वेदग्रहस्य संपूर्णप्रयोजनलद्द । प्राप्यैतत्त्वयन् ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादेद्विजातेर्जन्मसाफल्यापादकर्त्तोज्जन्मनः सा-फल्यं विशेषेण ब्राह्मणस्य यस्मादेतत्प्राप्य द्विजातिः कृत्यद्वृत्यो भवति न प्रकारान्तरेण ॥ ९३ ॥

(४) राघवाग्नदः । यस्मिन् जन्मनि श्रवणादिसंपत्तिस्तद्भज्जन्म महीकरोति एत-दिति । अत त्वं हेतुः प्राप्येति । कृतत्तुत्यः कृतं आवश्यकं संसारनाशनं कृत्यं येन सः आत्मानं चेदिति श्रुतोः । एतद्वीति स्मृतेश्च । नान्यथेत्युपायशतेनापि तमेव विदित्वेति श्रुतेः । ब्राह्मण-स्येति विशेषणात् संन्यासादात्मज्ञानादेव मुकितरिति भनोः संमतिः । अत एव ब्राह्मणविविदिषन्तीत्यादिना विप्रदेह एव मुकितहेतुरन्यत्र परंपरयेति ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । एतदात्मज्ञानादित्यम् ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजन्मना विश्रक्तियविशां एतद्वेदाभ्यासादि अग्रं मुख्यं विशेषतो ब्राह्मणस्य ॥ ९३ ॥

(७) गोविन्दराजः । एतदिति । एतद्वेदाभ्यासादिद्विजातीनां जन्मनः सफलत्वोत्ता-दक्तवात् जन्मनः साफल्यं विशेषेण ब्राह्मणस्य यस्मादेतत् संपाद्य द्विजातिः कृतकरणीयो भवति न तु कर्मात्मकरणेण ॥ ९३ ॥

(८) भारुचिः । विशेषत इति वचनात् न तथा क्षात्रेयवैश्ययोः । वेदाभ्यासादीनां वर्णाणां कर्मणां वैकृतामधिकृतानां स्तुत्यपुसंहारश्लोकोऽयम् ॥ ९३ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ॥

अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । “ननु च यदुकं सर्वात्मैकत्वेनायं प्रश्येतत्प्रत्यक्षविरुद्धमिव प्रत्य-क्षेण हि भिन्नोभावः प्रतिभाति । तेन कथमेकत्वेन ग्राहः । अनारम्भ स्वार्थं उपदिष्टः स्यात् । कथं भिन्नमभिन्नं द्वच्छुं शक्यम् । न हि खरो गीरिर्व बुद्ध्या ग्रीहीतुं शक्यः । इन्द्रियोदेषणान्य-त्रावभासरूपया प्रतीयते शुक्तिकादी रजतकारतया, न तूपदेशतः । यो हृयुपदिशेत्तं हस्तिनं प्रतिपद्यते । नासी वचनफलमंजसामनुवीद” अत आह ।

अथमर्थः । वेदोऽत वक्तुः प्रमाणम् । चक्षुरित्र चक्षुर्दर्शनहेतुत्वसामान्यात् । यथा चक्षुः परि-च्छिन्नेष्वनेष्टितः रूपप्रत्ययो भवत्येव वेदादिति चक्षुरित्युक्तम् । सनातनं शाश्वतं नित्यम् । अनेनापुरुषद्वित्वमाह । पुरुषद्वित्वे हि तत्प्रामाण्यात् प्रमादोऽपीत्यत न प्रामाण्यमस्ति । अतः पुरुषगतगुणदोषसङ्कावनिश्चयात्तदभावादपीरुषेयत्वेन वेदः प्रमाणम् । अतो वेदप्रामा-

ण्यात् दृष्टार्थस्य न कश्चन विरोधः । “ननु च यदेवमुपदिशेदग्निना तिचेदुदकेन च दीपयेत् कि न भवेद्विरोधः” । विषम उपन्यासः । तत्र हि दृष्टया पदार्थशक्त्या दृष्ट एवार्थः कर्तव्यतयोपदिष्यते । तत्र प्रमाणान्तरगोचरत्वं दस्यार्थस्य तद्विपर्ययाद्युक्तं तदेतदुक्तम् । इह तु विधिपरत्वात् वाच्यानां प्रमाणान्तराणां च विधिविषयत्वाभावात् सिद्धस्वरूपवस्तुगोचरत्वेनासत्येकविषयत्वे कुतो विरोधः । इह ह्यानामभूतानामाभासतः भावानामात्मत्वेन दर्शनं विधीयते स्वाराज्यफलाय । तत्र शताधिकं भेददर्शनं तस्याभ्यासतः शक्यन्ते नियन्त्यनुम् । द्वैष्यमणि मैत्रादिना द्वैष्यतावुद्दिनिवर्तं इति सर्वस्यैतत्स्वसंवेदं दृष्टं च । भावनाया अविद्यमानवस्तुस्वाभाव्यमवश्यते सामर्थ्यात् । यथा विप्रलभ्मे कामिनः सर्वत कामिनीवस्पश्यन्ति किमंग यत्र तात्त्विकमेकत्वमस्ति । तत्कर्थं भेदेन द्विश्वल्बादवभासति । तदूता हि सर्वभावना सा भिन्ना विद्यते । ईदृशं चात्र दर्शनं समत्वेन विधीयते, यत्र ममेतन्नेदं ममेति बुद्धेरनुपत्तिः । यथोक्तं ‘ममेति द्वयक्षरो मूल्युन्न ममेति च शावतम्’ इति । तस्मान्नास्ति विरोधः । पृतदेवमनुष्याणामिलाऽदीनि श्रुतिपदानि । देवादयोऽपि रिष्यन्ति संयुक्ता न चेदृक् तेजतीन्द्रियमर्थं पश्यन्ति श्रुतिमन्तरेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । अप्रमेयं चापरिमाणम् । अनन्तत्वाद्वैश्याभानाम् । अथ च प्रमातुं अशक्यमर्थतो वेदांगं वेदाः ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतकर्त्यं तकेणान्यथाऽन्संभाव्यम् । अप्रमेयं प्रमाणान्तरेण विरोधिनान्यथाऽकल्प्यम् । वेदरूपं शास्त्रं सामकम् ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं वेदादेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रशंसामाह पितृदेवेति । दितृदेवमनुष्याणां हृव्यक्षद्वानानेषु वेद एवं क्षुरिच्च चक्षुरनश्वरं तत्प्रमाणात्वादसन्निकृष्टफलकव्यदानादौ प्रमाणान्तरानवकाशात् अशक्यं च वेदशास्त्रं कर्तुमनेनापाँखेयतोक्ता अप्रमेयं च मीमांसादिन्यायायनिरपेक्षतप्राज्ञवगम्यमानप्रमेयमेवं व्यवस्था तत्त्वं च मीमांसया व्याकरणाद्वैश्च सर्वब्रह्मात्मकं वेदार्थं जानीयादिति व्यवस्थितम् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि कृतं वेदान्ताभ्यासेन अनुमानादिनाप्यात्मज्ञानसिद्धेः तदाहं पित्रिति । वेदसञ्चक्षुरितिः । असदिग्धाऽविपर्यस्ताऽन्धिगतफलवदात्मापरोक्षधीहेतुत्वात् । तत्त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः सनातनं नित्यं ब्रह्म स्वगंभु इति श्रुतेश्च विशदुत्तरैकादशशतशाखत्वात् वेदस्याशक्यमध्येतुं कर्तुं च तथा अप्रमेयं भेदाभेदसदसद्वर्मादितात्पर्यानिरूपणादिति । वेदश्चासीं शास्त्रं चेति अनिधिगताभाधितशासनात् । अथवा सनातनं नित्यं चर्मचक्षुहि जन्मान्तरे इहोपि कदाचिल्लुप्यते इदं दुःन तथा जन्मान्तरेविलुप्यते तं विद्याकर्मणी समन्वारभे तेपूर्वप्रज्ञः चेति श्रुतेः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति स्मृतेश्च ॥ जन्म जन्म यदभ्यस्तं द्रानमध्ययनं तप इत्युक्तेः । अशक्यं शक्तेयविषयः ब्रह्म तदप्रतिपादकत्वात् । अप्रमेयं प्रमाणोऽधः फलं तदविषयकं ब्रह्म एतदप्रमेयं श्रुतं ॥ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः ॥ एवं भूतं ब्रह्मविषयं वेदशास्त्रं वेदेनैव शास्त्रते ज्ञाप्यते शक्त्या अबोधकत्वेऽपि जहृदजहृलक्षणया तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थाऽखण्डचैतन्यानन्दाकारवृत्तिविषयत्वेऽपि चैतन्यघनत्वेन वृत्तिप्रतिफलितवोधाविषयत्वादिति । तदुक्तम् ॥ फलव्या-

पूर्वमेवास्य शास्त्राण्डिनिवारितम् । ब्रह्मण्डज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरिहेष्यते ॥
स्वयंप्रकाशमानत्वान्नाभास उपयुज्यत इति स्थितिः । शास्त्रतात्पर्यं तं त्वैपनिषदं
पुरुषं पृच्छामि ब्रह्म वेद ऋग्वेदं भवति एतदप्रमेयं ध्रुवमित्यादश्रुतीनां तत्वं धार्यात् ।
पदार्थसंग्रहं विस्तरप्रत्ययोर्खम्भादुपरम्यते ॥ ९४ ॥

(५) जन्मनः । आत्मज्ञानेन च शर्मेण च समानता वेदाभ्यासस्योक्ता तस्य युक्तं
मुपपादयन्वेदस्य शास्त्रान्तरेभ्यो विशेषमाह पितृदेवमनुष्याणामिति । पितृदेवमनुष्याश्चक्षुष्यद
सर्वानिर्थन्वेदेन पश्यन्तीति पितृदेवमनुष्याणां लेदश्चक्षुरित्युक्तं सकलं कल्पमन्वन्तरानुष्यायित्वा-
त्सनातनं अतकर्त्तमीदृशमित्यध्यवसानुमशक्यमपौषेयत्वात् अप्रमेयमेतावदित्यध्यवसानुमशक्य-
मित्यफलत्वात् ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृदेवमनुष्याणां वेदः सनातनं चक्षुः अतकर्त्तं तकोणान्यथाऽसंभाष्यं
अप्रमेयं प्रमाणान्तरेण विरोधिनाऽन्यथाऽल्पं अनन्तशरीरवत्वात् ॥ ९४ ॥

(७) गोविन्दराजः । पितृदेवमनुष्याणामिति । पितृणां देवतानां च व्यं हृष्य-
कव्यप्रदातृत्वस्य वेदागम्यतत्वादशक्यं च कर्तुं वेदशास्त्रं तदर्थस्यातीन्द्रियत्वात् प्रमातुं
च शक्यं हृत्सनशास्त्रसमूहस्याध्येत्तुमशक्यत्वादिति व्यवस्था ॥ ९४ ॥

(८) भारहिः । पितृदेवमनुष्याणामस्तित्वप्रसिद्धये कर्मज्ञत्वोपाधिकारपुरुषस्य
वेदशक्षुः । चक्षुरिव, चक्षुः दर्शनार्थत्वात् । येन पितरो वेदविद्युपहृतमेव भुज्यते, न वेद-
स्तोपां चक्षुरित्युच्यते । अतकर्त्तं चापौरुषेयत्वात् । अप्रमेयं च फलतो वेदशास्त्रम् । यस्मात्
अतः ॥ ९४ ॥

या वेदबाह्याः श्रुतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ॥

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वं त्वपौरुषेयत्वेन वेदस्य प्रामाण्यमुक्तवेदानीं पौरुषेयाणां वेद-
नामप्रामाण्यम् । अथ वेदबाह्या वेदविश्वदा अवेदमूलाः श्रुतयो ग्रन्थसंदृष्टेषु 'नोदनाश्चै-
त्यवन्दनेन स्वर्गो भवति' इत्यादाः निर्ग्रथशोभादिसिद्धान्ताः प्रसिद्धाः । कुदृष्टयः असत्त-
कर्दर्शनानि । वेदकर्तुः साधनमपूर्वदेवतादिनिराकरणमेवमादाः कुदृष्टयः । सर्वास्ता
निष्फलाः प्रेत्य । प्रकर्त्तं प्राप्य । संनिरूपितेहेतुदृष्टान्ताः । अंततो निष्फला उक्ताः ।
तत्र युक्तीनामाभासरूपत्वात् । ताश्च युक्तयोन्यवति वर्तमनि रात्रीयति महाप्रत्यविस्तारा
भवन्ति संक्षेपरूपाः । तथा पौरुषेयाणामुपदेशेन प्रामाण्यं, पुरुषाणामतीद्वियार्थदर्शनशक्त्य-
भावात् । सत्यामपि शक्तां उपदेशिकात्य प्रमाणाभावात् । 'अयं सर्वज्ञत्तेनायमागमः
प्रणीत इति' न किञ्चिदत्र प्रमाणं क्रमते । विद्यमानेऽपि कर्तृपूर्वत्वे दृष्टार्थादृष्टकल्पना-
प्रसंगस्तत्प्रमाणत्वे देवतात्वसिद्धिः । अतस्ता युक्तयो व्यामोहमूला इत्यर्थः । अन्ये तु
व्याचक्षते । प्रेत्य मृतस्य ता निष्फलाः । तमोनिष्ठास्तामस्योनिहेतुत्वात् । अस्मिन्
पक्षेऽस्मानकर्तृत्वात्प्रेत्येति दुर्लभत्वम् । निष्ठान्ताद्वा सप्तमी पठितव्या प्रेते इति ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वेदबाह्या वेदार्थविरोधिन्यः श्रुतयः शब्दाः कुदृष्टयो वेदविरोधितया कुसितदृष्टयः प्रमाणाभासान्यनुमानादीनि ऐहिकलौकिकभोगादिकफलसाधनत्वे दृश्यमानैरपि निष्फलाः तमोनिष्ठाः गोप्रभावाः ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लकः । याः स्मृतयो वेदमूला न भवन्ति दृष्टार्थवाक्यानि चैत्यवन्दनात्स्वर्गो भवतीलादीनि यानि चासत्तकमूलानि देवताजपूर्वादिनिराकरणात्मकानि वेदविरुद्धानि भार्वाकिर्दशनानि सर्वाणि परलोके निष्फलाः । यस्मान्नरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु किमिति वेदगम्यमात्मतच्च वेदबाह्यानामपि तत्प्रसिद्धेस्तत्त्वाह दा इति । वेदबाह्या वेदार्थद्विष्टाता वौद्वाद्यागमाः याश्च कुदृष्टयः तेषां नैश्यायिकानां वा अनुमानजात्मविषयज्ञानानि ताः सर्वाः प्रेत्य निष्फलाः इहलोके व्याप्त्यादिवलात् वन्हादिसिद्धलत्वेऽपि वेदैकसमधिगम्यमात्मरूपादि सर्वधर्महीनं ब्रह्मस्वर्गपूर्वदी तदभावात् । अत एव तमोनिष्ठास्तमो न रक्तं तनिष्ठा भोग्यत्वेन तदेकशरणाः । तर्कितकर्मणः फलाजनकत्वेनादरणादविशेषात् । स्मृता मन्वादिभिः ॥ ९५ ॥

(५). नन्दनः । कुदृष्टयः कुतक्युक्तानि शास्त्राणि ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदबाह्या याः स्मृतयः च पुनः याः काः कुदृष्टयः ताः सर्वाः प्रेत्य निष्फला भवन्ति । तास्तमोनिष्ठाः तमः प्रभावाः स्मृताः ॥ ९५ ॥

(७) गोविन्दराजः । या वेदबाह्या इति । यानि वेदविरोधानि इत्यागमाभासरूपाणि शास्त्राणि यानि च कानिविद्वेनैव शास्त्रेणापवर्गादि हेत्वाभासरूपाणि दर्शनानि रूपाणि तानि परलोके निष्फलानि यस्मान्नरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ९५ ॥

(८) भार्वचिः । या वेदबाह्याः स्मृतय आगमा इत्यर्थः । पुरुषदृष्टिप्रभवाः । तदीयेषु शास्त्रेषु याश्च काश्च कुदृष्टयः सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्याधिकारविरोधेन तत्कर्मविधानात् अधिकारमूलो धर्मो यतः तदभावात्ममोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ९५ ॥

उत्पद्यन्ते विनश्यन्त्वान्यतोऽन्यानि कानिचित् ॥

तान्यवाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥ ९६ ॥

(१) भेदातिथिः । अतो वेदाद्यान्यन्यानि शासनानि तान्युत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च । उत्पादविनाशित्वादनित्यानि । वेदस्तु तद्विपर्याग्नित्यः । अर्वाक्कालिकतयेदानींतनेन पुरुषेण केनचित्प्रत्यादातो निष्फलान्यदृष्टस्य फलस्याभावात् । यानि कानिचित् विप्रलभमूलकादिलक्षणानि (?) ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतद्विवृणोति उत्पद्यन्ते इति । उत्पद्यन्ते केनचित्प्रत्याद्यन्ते उत्सीदन्ति च । यानि शास्त्राणि । अर्वाक्कालिकतया वेदादनुत्प्रादविनाशश्चार्वचीनतया । निष्फलत्वे हेतुरनृतानीति ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदेव स्पन्दयति उत्पद्यन्ते इति । यान्यतो वेदादन्यमूलानि च कानिचिच्छास्त्राणि पौरुषेयत्वादुत्पद्यन्ते एवमाशु विनश्यन्ति तातिचेदानींतन्त्वान्निष्फलान्यसत्यरूपाणि च स्मृत्यादीनां तु वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । अत हेतुः उत्पद्यन्ते इति । उत्पद्यन्ते पुंमतिप्रभवत्वेनोर्धव-मूर्धवं पद्यन्ते । अन्यथान्यथा भवन्तीति । अतो वेदादर्कालीनतया आधुनिकपूरुष-ज्ञानजन्यतया पुराणं च मत्तेश्च वैरूप्यात् । अत एवाग्ने फलार्थं तसाथितया निष्फलानि वेदार्थस्य धर्मदिरनैन्द्रियकल्पेन । योगजर्धार्णस्यापि वेदानुष्ठानजन्यत्वेनाम्योऽन्याश्रयतया अदथार्याविषयत्वात्कलासाधनत्वात् । न केवलमेवं वेदमूलं तिकलतया स्वतो अनृतानि प्रतारकादि वाक्यवत् ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । उत्पद्यन्ते दोषबहुत्वेषु कालेषु एवं वेदवाह्यानामनादर्तव्यत्वं प्रति-पादितम् ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यानि कर्माणि उत्पद्यन्ते च पुनः द्विलोप्त्यन्ते अतः अन्यानि कानिचित् तानि अर्वाक्तालिकतया निष्फलानि ज्ञेयानि । च पुनः अनृतानि अनृतस्य रूपाणि ॥ ९६ ॥

(८) गोविन्दद्वाराजः । उत्पद्यन्ते इति । वेदव्यतिरिक्तानि यानि कानिचिच्छास्त्राणि-पुरुषोद्गमत्वादुत्पद्यन्ते अत एवाशु विनश्यन्ति तानीदानींतन्त्वान्निष्फलान्यसत्यरूपाणि च स्मृतीनां वेदमूलत्वान्तर्च्छेद्यावतारः ॥ ९६ ॥

(९) भार्विचिः । अतो वेद एव स्वतन्त्रोऽन्यासनेऽन्यनिरपेक्षो भूत्वा, भूयः प्रगाण-स्त्रानुविधानाच्च । तन्मूलं धर्मशस्त्रं, न त्वन्यानि तद्विधानि । पुरुषकृत्यः कर्तृसमा-ख्याताः । यतश्चैतदेवमतः ॥ ९६ ॥

चातुर्वर्णं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ॥

भूतं भवत् भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति ॥ ९७ ॥

(१) सेधातिथिः । इयमपि स्तुतिरेव । चातुर्वर्णं वेदात्प्रसिद्ध्यति अधिकारित्वेन-वतिष्ठते । ‘वसते ब्राह्मणो ग्रीष्मे राजन्य’ इत्यादि । स्वरूपं तु व्यवहाराकगम्यं सर्ववर्णेषु तुल्यत्वादन्यत्र दर्शितम् । त्रयो लोकाः ‘इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति’ अनेन द्वैलोक्यास्थिति-हेतुत्वं वेदस्य सिद्धमेव । वेदमूलत्वात्स्मृतीनां च । आश्रमोऽपि वेदादेव । भूतमतीतं जन्म सुखदुःखादि । यच्च भवद्वर्तमानं यच्च भविष्यं तत्सर्वस्य वेद एव शरणीयम् ॥ ९७ ॥

(२) सर्वजनानारायणः । भव्यं भवत् । प्रसिद्ध्यति जायते ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिवेदादेव चातुर्वर्णं प्रसिद्ध्यति ब्राह्मणीभूतमातापितृजनितत्वभिति तदुपजीवितया स्वर्गादिलोकोऽपि वेदादेव प्रसिद्धः एवं ब्रह्मचर्याद्याश्रमा अपि चत्वारो वेदमूलकत्वादेवादेव प्रसिद्ध्यन्ति । किं बहुना यर्त्क-चिदतीतं वर्तमानं भविष्यं च तत् सर्वमग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगित्यादिन्यायेन वेदादेव प्रसिद्ध्यति ॥ ९७ ॥

(४) रायवानन्दः । न केवलमात्मतत्त्वम् धर्मादि च वेदगम्यमपि तु सर्वमित्याह चातुर्वर्णमिति द्वाभ्याम् । वेदेनेव चातुर्वर्ण्यश्रमादीनामितरेतरविभाजकत्वात् । ब्राह्मणोऽस्य मुखमालीद्वादू राजन्यः श्रुतः ऊरु तदस्य यद्येष्यः पद्म्यां शूद्रो अजायते ति चातुर्वर्ण्यम् नूर्भुवः स्वरिति तयो लोकाः । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा दनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेदित्यादिश्चेत्स्त्वारः आश्रमाः वेदादेव प्रसिद्ध्यन्ति ज्ञायन्ते ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । पुनरपि वेदस्य वैशिष्ट्यमेव प्रपञ्चयति चातुर्वर्णं त्रयो लोक इति । चातुर्वर्णं वेदात्प्रसिद्ध्यति । चातुर्वर्णविभागो वेदादवगम्यते तयो लोका वेदात्प्रसिद्ध्यति वेदोक्तकर्मनिष्ठाने सिद्धन्तिः । चत्वार आश्रमाश्च वेदात्प्रसिद्ध्यन्ति चतुराश्रम्यविभागो वेदादवगम्यते भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं देवतादवगम्यते ॥ ९७ ॥

(६) रमचन्द्रः । चातुर्वर्णादि रात्रे वेदात्प्रसिद्ध्यति ॥ ९८ ॥

(८) गोविन्दराजः । चातुर्वर्णमिति । यथा गोमहिष्यादीनां इतरेतरभेद इन्द्रिय गोचरो तच्चातुर्वर्णं वेदादेव प्रसिद्ध्यति तथा वेदोक्ताग्निहोत्रकर्मफलोपभोगार्थत्वात् पृथिव्यालोकायेः । वेदादेवैः प्रसिद्ध्यन्तेवमाश्रमा अग्निः चत्वारो ब्रह्मचर्यादयः परस्परविलक्षणं वैदिकगोचर्त्वादेवादेव प्रसिद्ध्यन्ति । किञ्च द्रुतः अग्नौ प्रास्ताहुतिन्यायेन यत् किञ्चित् दतीतं वर्तमनं भविष्यद्वा तत्सर्वं वेदादेव प्रमाणं सिद्ध्यति ॥ ९७ ॥

(९) भारचिः । चातुर्वर्णं तावद् भूतमितिकान्तम् । कुतः अस्माद्वर्तमानाच्चुरुं युग्मात् । भवद्वर्तमानाच्चातुर्वर्णमिति प्रछत्तम् । भविष्यच्च तदेव यदनागतं चतुर्युगे । अथवा देवचतुर्युगपेक्षयाऽयं कालवयनिर्देशः चातुर्वर्णस्य ब्रह्मणः कल्पपेक्षया वा । वेदादेव प्रसिद्ध्यति, नान्यतः, प्रत्यक्षादनुमानाद्वा, तस्य शास्त्रलक्ष्यत्वात् । तद्वर्णयति । यथा पशुत्वे समाने गोमहिष्यादीनां व्यक्तिसंस्थानविशेषोपलब्धेवेव जातिभेदानुनानम् नैवं पुरुषत्वाविशेषे ब्राह्मणादीनामपरजातिभेदानुमानमस्ति । देनानुमानात्स्तेषामपि जातिभेदः प्रतीयेत । एवं च सति शास्त्रलक्षणमेव चातुर्वर्णम् । “वसन्ते ब्राह्मणोऽनीनादधीते”त्येवमादि । तथा चोक्तम् “सर्ववर्णेषु तुल्यासु” इत्येवमादि । वेदार्थानुवादित्वं चाश्रित्य स्मृतेखिमुदाहरणम् । तथा च सति युक्तमिदं यदवोचच्छास्त्रप्रकारः । सर्वं वेदात्प्रसिद्ध्यतीति । अथवा तदधिकारापेक्षमिदं वचनं ‘चातुर्वर्णं वेदात् प्रसिद्ध्यतीति, एवं च तयो लोकान्तरफलतः कर्मणां गतयः । चत्वारश्चाश्रमाः पूर्ववद्व्याकरणीयम् । भूतं भवत् भविष्यच्चेति इदं नपुंसकलिङ्गं चातुर्वर्णनपुंसकलिङ्गापेक्षम् । इतरत्र पुलिङ्गत्वान्विदर्शनार्थमिदं विज्ञेयम् ॥ ९७ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ॥

वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिर्गुणकर्मतः ॥ ९८ ॥

(१) मेघातिथिः । शब्दादीनां भोग्यत्वेन सुखसाधनानां वेदादेव प्रसिद्धिः । वैदिककर्मनिष्ठानादीगीतादिशब्दोपपत्तिः । तत्परित्यागाच्छुतिकटुशब्दश्रवणम् । अतः शरीरारंभकाः शब्दादयस्ताभ्यां स्वविषयत्वेनोपतिष्ठमाना वेदात् प्रसिद्ध्यन्तोत्येवदभिप्रायम् । एतम् पुनर्वेद उपादानकरणम् । अतः शरीरारंभकाः शब्दादयस्ताभ्याम् । एतदेवाह

प्रसूतिगुणकर्मतः । 'प्रसूतिः' शब्दादीनामुत्पत्तिः । तदर्थं 'गुणकर्म'कर्त्तार्थत्वात् प्रधानकर्म च चित्तादि गुणकर्म इत्युक्तम् । पाठान्तरं 'प्रसूतिगुणधर्मतः' इति । 'गुणः' सत्त्वादयस्तेषां 'धर्मो' विपरिणामस्तस्य या 'प्रसूति' रास्यावस्थायाः प्रच्युतिस्तदुद्देको विष्वभावस्त्र । तत्र वेद एव हेतुरदृष्ट्यनिमित्तत्वात् । वैचित्र्यपाठान्तराणि निष्प्रयोजनत्वात् लिख्यन्ते ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञारायणः । प्रसूतिः जन्महेतुः गुण उत्कटत्वादिः धर्मः पुरभित्वादिः । तृतीयार्थं तस्मिः । एतैरुपलक्षिताद्वेदादेव प्रसिद्ध्यन्ति ज्ञायन्ते । एषामपि विवेको वेदाधीन इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । य इहलोके परलोके च शब्दादयो विषयाः प्रसूयन्ते प्रयुज्यन्ते एतैरित प्रसूतयः प्रसूतयस्त्र गुणानेति सत्त्वरस्तस्मीरणास्ततिवैदिककार्यं हेतुरद्वेदादेव प्रसिद्ध्यन्ति ॥ ९८ ॥

(४) राधवानन्दः । तस्मादक्षरान्महान्महतो च अहंकारस्तस्मादेवाहंकारातःधन्त-तन्मात्राणि तेष्यः पञ्चभूतानीति श्रुतेः । प्रसूतिगुणकर्मतः एषामपि प्रसिद्धिवेदादेव प्रसूतिरूपतिरूपता गुणाः आकाशादीनां शब्दादयः कर्म आकाशस्यावकाशादिवायोः शरीरधारणादि तेजसः पाकादि जलस्य क्लेदनादि भूमेर्धार्णादिः । यद्वा प्रसूतिमात्रादि अन्बल्लस्य वैश्या माता विप्रः पितेत्यादिगुणाः सत्त्वादीनि तदनुरूपयाजनादीनि कर्म अग्निहोत्रादि तानि च ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । प्रसूतिः शब्दादीनामुत्पत्तिस्थानं आकाशादिकं गुणास्तेषां शब्दादिकाः कर्म तेषां व्यापारं इन्द्रियलक्षणादिकः एतैर्युक्ताः शब्दादयो वेदादेव प्रसिद्ध्यन्ति शब्दादिनां विविधा भेदां मोक्षधर्मेषु स्मर्यन्ते ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शब्दादिपञ्च वेदादेव प्रसिद्ध्यन्ति । प्रसूतिर्जन्महेतुः गुणः उत्कृष्टत्वादिः धर्मः पुरभित्वादिः तृतीयार्थं तस्मि ॥ ९८ ॥

(७) गोविन्ददराजः । शब्द इति । वेदादेव प्रसिद्ध्यन्ति प्रभूतगुणकर्मतः । ये स्वर्गादि विप्रता उपभोग्यत्वेनाभिमताः शब्दादयो विषयास्तेऽभिमतविषयोऽप्यभोगत्पत्यर्थं यदुपकारकं कर्माग्निहोत्रादिकं तदनुष्ठानद्वारेण वेदादेव प्रसिद्ध्यन्ति ॥ ९८ ॥

(८) भारुचिः । ये हि शब्दादयः स्वर्गादिषु शरीरलक्षणविषयलक्षणात्मचोट्टद्वा-भिप्रेतभोगहेतवः ते वेदादेव प्रसिद्ध्यन्ति, नान्यदर्शनात् त्वद्वादिवचनात् । किं साक्षात् न, किन्तर्हि प्रसूतिगुणकर्मतः प्रसूत्यर्थं गुणकर्म । प्रसूतिगुणकर्मस्य प्रसूत्यर्थं प्रवृत्तादीनां शब्दादीनाम् । गुणकर्म च पुरुषोपकारकम् । तथा च लोकप्रसिद्धिः । "को गुणो मम तत्त्वैपवद्वृत्तवतकः कः उपकार इत्यर्थं, गुणार्थमभिप्रेतपुरुषार्थम् । कर्म धर्माख्यम् । येन धर्मं एव पुरुषोपकाराय, नाधमर्य तद्विशेषार्थमिदं गुणकर्मग्रहणम् । एवं च सति न साक्षाद्वेदः शब्दादिहेतुः, किं तर्हि अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानद्वारेण धर्माख्यं गुणकर्मशब्दादिप्रसूत्यर्थम् । एवं च न साक्षाद्वेदः शब्दादीनां प्रसूतिमित्तं, कि तर्हि धर्मप्रणाडिक्या । सैषा वेदस्तुतिरप्यरेण

प्रकारेण सामर्थ्यादिज्ञेया । अथवा शब्दादयो वेदादेव प्रसिद्धचन्ति; येन प्रसूतिस्तपत्तिर्गुणं कर्मणो धर्मस्य । वेदाद्वर्मः । धर्मदिवि शब्दादयः रवर्गादिषु । अत इदमुच्यते धर्मदिवे प्रसिद्धचन्तीति । अथवायमस्य एलोकापादस्य चतुर्थस्य तृतीयः नाठः वेदादेव प्रसिद्धचन्ति प्रसूतेर्गुणकर्मणः । कुतः-वेदात् । अर्थस्त्वंतरोपदिष्ट एव ॥ ९८ ॥

बिभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्नातनम् ॥ तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्त्रं सद्य साधनम् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिदिः । सर्वभूतभरणं च वेदशास्त्रस्य दर्शितं ब्राह्मणे तथा च ‘हरिरग्नं हृषते सोऽग्निरादित्यमुद्याति तत्सूर्यो रश्मिभिर्वर्षति तेनार्तिभूवति दत्तों ह वैनामुत्यतिस्थिति वैति हविर्ज्ञायित’ इति । इहाप्यकृतम् ‘अग्नौ प्रास्तात्मुत्तिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत्त’ इत्येवमादि । तस्मादेतत्परं मन्ये पुरुषार्थकारणम् । यदेवं कारणेन जन्तोऽस्य वर्मनिशासममेतस्मात्कारणात्तेषु यथा वैशिष्टोपपत्तिः । “ननु च यद्योपादानिकर्मणि कि तद्वेदमुक्तं लौकिकमर्थमिति” । उच्यते । अनुष्ठानमस्य वैदिकं, कार्यं तु दृष्टव्याल्लौकिकमेव ॥ ९९ ॥

(२) सर्वजनारायणः । विभर्ति यज्ञादिकर्मस्वरूपोपदेशद्वारा वर्तनात् तत्त्वश्च वृष्टचाद्युत्पत्तेरुक्तत्पृत् । वेदशास्त्रं वेदरूपं सास्त्रम् । यदस्य जन्तोः साधनमपदग्रंसाधनं परं ध्यानं ध्येयादितिं तदेतस्माद्वेदादेव । मन्ये जाने ॥ ९९ ॥

(३) कुलत्वकः । वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति तथा च हविरग्नौ हृयते सोऽग्निरादित्यमपर्वति तत्सूर्यो रश्मिभिर्वर्षति तेनान्नं भवति अथेऽह भूतानामुत्पत्तिस्थितिश्चेति हविर्ज्ञायित इति ब्राह्मण । तस्माद्वेदशास्त्रमस्य जन्तोर्वैदिककर्माधिकारिपुरुषस्य प्रदृष्टं पुरुषार्थसाधनं जानन्ति ॥ ९९ ॥

(४) राधवानन्दः । प्राणिमात्रस्य स्वर्गापिदर्थयोः साधनं वेदप्रमाणकमिति संक्षिप्याह विभर्तीति । विभर्ति यागादिद्वारा पुण्याति । अस्य स्वर्गापिदगर्दिः । जन्तोरिति व्यधिकरणे षष्ठी । एतद्वेदाख्यम् ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । विभर्ति पुण्यातिः होमोद्देशेनेत्यभिप्रायः । तथाहि पूर्वमुक्तंमग्नः प्रास्तात्मुत्तिः सम्यगिति अस्य जन्तोर्पत्तरं साधनं तदेतद्वेदशास्त्रं मन्ये इत्यन्वयः ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः सनातनं वेदशास्त्रं विभर्ति सः सर्वशास्त्राणि विभर्ति तस्मात्कारणोत्तेद्वेशास्त्रं परं उत्कृष्टं मन्ये । यत् यतः अस्य वेदशास्त्रं धनम् ॥ ९९ ॥

(७) गोविन्दराजः । विभर्तीति । नित्यं वेदशास्त्रं सर्वभूतानि धारयति । यथा च हविरग्नौ हृयते । सोऽग्निरादित्यं तर्पयति । तत्सूर्यो रश्मिभिर्वर्षति । ततोऽन्नं संभवति । ततोर्थं वै भूतानामुत्पत्तिः स्थितिश्चेह विज्ञायते इति ब्राह्मणम् । तस्माद्वास्त्रं एतच्छास्त्रं वेदस्य प्रदृष्टं वेदिग्रंष्टं यस्मादस्याधिकारपुरुषस्येतत्पुरुषार्थसाधनम् ॥ ९९ ॥

(८) भारविदिः । तथा च ब्राह्मणम् ‘हरिरग्नौ हृयते । सोऽग्निरादित्यं तर्पयति सूर्यो रश्मिभिर्वर्षति । तेनान्नं संभवति । ततो ह वै भूतानामुत्पत्तिः स्थितिश्चेति विज्ञायते’ ।

इहापि चोक्तम् “अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमपतिष्ठते ।” इत्येवमादि । तस्मादेतद् परं मन्ये पुरुषार्थकारि यत् येन कारणेन जन्मोरस्य धर्मानु शासनम् । एतस्मात् कारणात् ॥ ९९ ॥

सैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविद्वर्हति ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । अतिस्तुतिस्त्रियम् । दण्डनेतारः दण्डनायका ग्रामनगरयोः कृता कुलप्रेक्षणनियुक्ताः । सेना हस्त्यश्वरथपादातं तस्याः पति । राज्यं मण्डलेश्वरत्वम् । सर्वलोकाधिपत्यं सार्वभीमत्वम् ॥ १०० ॥

(२) सर्वजनारायणः । दण्डनेतृत्वं राजनियुक्त्या ॥ १०० ॥

(३) कुल्लकः । सैनापत्यं राज्यं दण्डप्रणेतृत्यं सर्वभूम्याधिपत्यादित्यादीन्येतत्सर्वमुक्तप्रयोजनं वेदात्मकज्ञस्तज्ञ एवार्हति ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । राजन्यवन्मुक्तर्न राज्याधिकारी अपि तु वेदविवेत्याह सैनेति । सैनापत्यं चतुरज्ञसैनाध्यक्षताम् ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । यत् एवमत आह सैनापत्यं च राज्यं चेति ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदशास्त्रविद्वैनापत्यादिकमर्हति ॥ १०० ॥

(७) गोदिन्द्विराजः । सैनापत्यमिति । सैनाधिपातित्वं राज्यं दण्डनायकत्वं सार्वभीमैश्वर्यानि इत्येष्मखिलं दृष्टपुरुषार्थं वेदशास्तज्ञ एवार्हतीति वेदप्रशंसा ॥ १०० ॥

(८) भारुदिः । यथाकथित्वच्चेदं प्रकरणात् स्तौति । अत कारणं वक्ति ॥ १०० ॥

यथा जातबलो वह्निर्दहत्याद्रानिपि द्रुमान् ॥

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमपि पूर्ववस्त्रष्टा पदयोजना प्रसिद्धाश्च पदार्थः ॥ १०१ ॥

(२) सर्वजनारायणः । कर्मजं निषिद्धाचरणजम् ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लकः । यथा वृद्धोऽग्निरादानपि द्रुमान्दहत्येवं ग्रन्थतोर्थतश्च वेदज्ञः प्रतिषिद्धाचरणादिकर्मजनितं पापमात्मनो नाशयति एवं च न केवलं वेदः स्वर्गायिवर्गादिहेतुः किंत्वहितनि वृत्तिहेतुरिति दर्शितः ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । स एव कर्मदोषं विनाशयतीति सदृष्टान्तमाह यथेति । जातबलो वायुतृणाम्याम् । ज्ञानाग्निरित्युक्ते ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं वेदशास्त्रविदगुणातिशय एव किन्तु दोषहानिरपीत्याह यथा जातबलो वह्निरिति ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनः कर्मजं दोषम् ॥ १०१ ॥

[न वेदबल्लभाभित्यं पापकर्मरुचिभवेत् ॥

अहानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्म नेतरात् ॥ १ ॥]

(८) गोविन्दराजः । यथेति ।

यथातिप्रवृद्धोऽस्मि । आप्रार्नपि वृक्षाण् दहति एवं वेदज्ञानसामर्थ्यर्थं शिष्टोकरणनिषिद्ध सेवनजं पापमात्मनो नाशयतीत्येवं च न केवलं वेददृष्टप्राप्तिहेतुर्यावदनिष्टनिवृत्तिरदि ॥ १०१ ॥

(९) भारुचिः । एतस्मात् कारणात् ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्त्वाश्रमे वसन् ॥

इहैव लोके तिष्ठन्ते ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मभूयाय ब्रह्ममावाय ब्रह्मत्वप्राप्तये इति यावत् । यत्र तत्रेति व्युत्थाय व्युत्क्रमेणाधि । यथोक्तं 'विद्वेषणाच्चाप्यत्थाय ब्राह्मणां भिक्षान्वर्यमनुवेद्य व्रजन्तीति ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यत्र तत्र गार्हस्थोऽपि । इहैव लोके तिष्ठन्वर्तमानो ब्रह्मभूयाय जीवन्मुक्त्या ब्रह्ममावाय समर्थो भवति ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लकः । यस्तत्त्वतो वेदं तदर्थं च कर्मब्रह्मात्मकं जानाति स नित्यनैमित्तिकर्मनिगृहीतब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मचर्यद्वाश्रमावस्थितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन्वब्रह्मत्वाय कल्पते ॥ १०२ ॥

(४) राघवरानन्दः । न केवलमेवं जीवन्मुक्तः स एवेति । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । अर्थतत्त्वज्ञोऽर्थतत्त्वाध्यवसायी ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मरूपसमर्थो भवति ॥ १०२ ॥

(८) गोविन्दराजः । वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ इति । यः पारमार्थिकवेदार्थज्ञो विषयदोषाद्यबोधे सति रागादि प्रणोदात् यस्मिस्तस्मिन्ब्रह्मचर्यद्वाश्रमे व्यवस्थितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन्नेनैव शरीरेण ब्रह्मत्वाय संपद्यते ॥ १०२ ॥

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ॥

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अज्ञा मूर्खा अनधीयानाः । ग्रन्थिनः विद्वांसो ग्रंथमादाभिधायिनः । तेभ्यो धारिण इत्येतद्यत्नेन पठन्तः । पूर्वे तु नातिप्रयत्नतः । ग्रंथस्येति तत्रापि संबद्धयते 'ग्रंथस्य धारिण' इति । श्रेष्ठत्वमेतेषां जपत्रिग्रहादिष्वधिकारात् । ज्ञानिनस्तु सर्वत्राधितुता इति श्रेष्ठतराः । ज्ञानपूर्वं जपादयोऽनुष्ठीयमानाः फलातिशयदायिनो भवन्ति । तदुक्तं

‘यदेव विद्यता करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति’। व्यवसायिनः अनुष्ठातारो निकिचिकित्साः। येषामेतदन्यथेति न शंकयते। एतदपि स्तुत्यर्थम्। अध्ययनमाक्रेण वेदाः पुरुषार्थय प्रभवन्ति किपुनस्तदर्थज्ञानम्॥ १०३॥

(२) सर्वज्ञतारायणः। अज्ञेभ्योऽत्यन्ताज्ञेभ्यः ग्रन्थिनः वेदरूपग्रथनाध्येतारः। धारिण-स्तदर्थज्ञाः सन्तोऽत्यन्तमनुस्मरन्ति। ज्ञानिनः आत्मतत्त्वनिष्ठगवत्तः। अध्यवसायिनः नदनुरूपचिन्तनध्यानप्रवृत्ताः॥ १०३॥

(३) क्रल्लूकः। उभयोः प्रशस्यते सत्यन्यतरातिशयविक्षायां श्रेष्ठ इतीळिनो विधानादीषदध्ययना अज्ञातेभ्योः समग्रग्रन्थाध्येतारः श्रेष्ठास्तेभ्योऽधीतग्रन्थधारणसमर्थः श्रेष्ठास्तेन ग्रन्थिनः पठिष्ठदिवस्मृतग्रन्था वोद्घव्या धारिभ्योऽधीतग्रन्थार्थज्ञाः प्रश्नष्टास्तेभ्योऽनुष्ठातारः॥ १०३॥

(४) राघवानन्दः। इतरर्पुदासेन ब्रह्मविदः श्रेष्ठन्वमेव दृढयति अज्ञेभ्य इति। ग्रन्थिनः ग्रन्थमात्राभ्यासिनः। धारिणो मेघाविनः। ज्ञानिनः मोमांसापरिशिलनतो जातेन ज्ञानेन कम्पनिष्ठानिनः। व्यवसायिनः वेदान्तमीषांसाजानितज्ञानयोगिनः ‘व्यवसायात्मिका वुद्धिरेकह कुरुनन्दनेत्युक्तेः॥ १०३॥

(५) नन्दः। अज्ञेभ्योऽनधीतवेदशास्त्रेभ्यः ग्रन्थिनोऽधीतविस्मृतवेदाः धारिणः पाठकारिणो ज्ञानिनो वेदार्थविदो व्यवसायरहिताः॥ १०३॥

(६) रामबन्दः। अज्ञेभ्यः भूर्भूम्यः ग्रन्था विद्यन्ते येषां ते ग्रन्थिनः श्रेष्ठाः। ग्रन्थिभ्यः ग्रन्थपाठकेभ्यः ग्रन्थधारिणः वरा उत्तुष्टाः। धारिभ्यः ज्ञानिनः श्रेष्ठाः। ज्ञानिभ्य अध्यवसायिनः विचारज्ञाः श्रेष्ठाः॥ १०३॥

(७) गोविन्दराजः। अज्ञेभ्य इति। उभयोः प्रशस्यत्वे सत्यन्यतरस्य प्रवर्षविषया यां श्रेष्ठशब्दप्रयोगादीषदध्ययनाः अत अज्ञा भव्यन्ते। नत्वत्यन्तमूखास्तेभ्यो ग्रन्थाद्यायिनः श्रेष्ठास्तेभ्यस्तदध्यासनिरस्ताः प्रकृष्टास्तेभ्योऽपि तदर्थज्ञास्तेभ्योऽप्यनुष्ठातारो वराः॥ १०३॥

(८) भारुचिः। ग्रन्थधारिणो धारिणः। पूर्वपदलोपोऽत्र विजेयः। यथा सत्यभामा भामा देवदत्तो दत्त इति। प्रयत्नविशेषादविकतरफलभाजः। धारिभ्यो ज्ञानिनः अध्यवसायिनः कर्मणामनुष्ठातारः। यस्मात्॥ १०३॥

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ॥

तपसा किल्बिष्णं हन्ति विद्ययाऽमृतमशनुते ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः। अनेनैतदर्शयति—सत्यामपि विद्यायां नाक्षीणपापस्य मोक्षः, सत्यपि कर्मक्षये नासत्यामात्मविद्यायाम्। अतो यदुक्तं ‘ते स्वभावेन मुच्यन्त’ इति तदसत्। अमृत-मप्तुनरावृत्तियेण केवलानंदरूपता॥ १०४॥

(२) सर्वज्ञतारायणः। तपो यज्ञानशनादिकर्म विद्यात्मज्ञानम्। निःश्रेयसं मोक्षस्तत्करम्। तपसाऽनभिसंधिरूपतेन कल्पयं ज्ञानप्रतिषेधकम्। विद्यया ज्ञानेन अमृतं मोक्षम्॥ १०४॥

(३) कुल्लूकः । तपः स्वधर्मवृत्तित्वमिति भारतदर्शनात् याश्रमविहितं कर्म आत्मज्ञानं च ब्राह्मणस्य मोक्षसाधनं तत्र तपसोऽवान्तरव्यापारमाहृ तपसा पापमपहन्ति ब्रह्मज्ञानेन मोक्षमाप्नोति । तथा च श्रुतिः विद्यां ज्ञाविद्यां च यस्तीत्वोभयं सह अविद्याः मृत्यु तीत्वा विद्ययामृतमशनुते विद्यातोऽन्यदविद्याकर्ममृतुवद्दुखसाधनत्वान्मृत्युः पापं श्रुत्यर्थं एवाय मनुना व्याख्यायोक्तः ॥ १०४ ॥

(४) राधबानन्दः । ब्रह्मत्वस्य ज्ञानकर्मसागुच्छयसाव्यत्वमाशङ्क्याहृ तप इति । तपो विद्यां च नि-श्रेयसकरगिति वाचाभिमतम् । यत्तत्त्वत्वं तत्र तपस आरादुपकारकत्वं । विद्यायाः कारणत्वमिति व्यवस्थां गृहणेत्याहृ । तत्र इति । तपसः पापनाशकत्वं धर्मेण पापमपनुदत्तीति श्रुतिसिद्धम् । अन्यथा न कर्मणा न प्रज्या धनं त्यागेनेकं अमृतत्वमानेण ॥ ज्ञानादेव दुःखैकवल्यं प्राप्यते ब्रह्माणाश्वतम् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाम इत्यादि श्रुतिशतविरोधः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । एव तावच्छ्रौयसकरणां मध्ये आत्मज्ञानं तपो वैदाभ्यासं च प्रधान-मित्युक्तमिदानीं तेष्वप्यात्मज्ञानं तप्त्वं प्रधानमित्याहृ तपो विद्याच विप्रस्येति । विद्यारम्जानं परमपि तत्त्वद्वारेण ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्यया ज्ञानेन अमृतं मोक्षं अशनुते ॥ १०४ ॥

(७) गोविन्दराजः । तप इति । कृच्छ्रादितप आत्मज्ञानं च ब्राह्मणस्य प्रकृष्टं श्रेयः-साधनं यत्स्तपसा पापमाहन्त्यात्मज्ञानेन मोक्षं प्राप्नोति ॥ १०४ ॥

(८) भारुचिः । समुच्चयप्रयोजनमाचल्लेत् । तपसा किल्विषं हन्ति तपःशब्देन-नित्यानि कर्मणि श्रौतस्तार्तन्युच्यन्ते इत्युक्तम् । पुरस्तात्तेषां नित्यानां कर्मणामनुठानेन कल्पणं हन्ति । तथा चोक्तं प्रायशिच्चत्प्रकरणे

“वैदोभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा

शोधयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि” इति ॥

विद्यया परमात्मादिविज्ञानेनेत्युक्तं पुरस्तात् । प्रकरणात् अमृतमशनुते । स एव ज्ञान-कर्मणोरविरोधात् समुच्चयः पूर्वोपदिष्ट उपसंहित्यते । अमृतमशनुते मोक्षं ब्रह्मत्वं वा प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १०४ ॥

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ॥

त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ १०५ ॥

(१) सेधातिथिः । सुहृदभूतोपदिशति लौकिकमर्थम् । धर्मो वैदार्थस्त्वस्य शुद्धिविवरणं पूर्वपक्षनिराकरणेन निश्चितसिद्धांतव्यवस्थापनम् । एतत्प्रत्यक्षादिप्रमाणनिश्चये संति भवति । सुविदिते हि प्रत्यक्षे ज्वालादिवैष्णवेण प्रत्यक्षभिज्ञायते । शब्दनित्यत्वादिसिद्धिः । यस्य दुःख्यक् नास्ति विवेकः तस्योभयोरविशेषणे प्रत्यक्षमध्यवसायः स्यात् । ज्वालादिषु च प्रत्यक्षेण क्षयं दृष्ट्वा शब्देऽपि तथा संभावयेत् तथा नित्यशब्दसमुदायात्मको वेदः स्यात् ।

यस्य तु विहितानि कुशलप्रमाणेषु प्रशब्दोऽतद्ग्रहणनिवंधनो नास्त्यभिज्ञानो मन्यमानो ज्वालाविदुषो भेदग्रहणनिवंधनमिव सितविशितं विशेषो न ज्वालावाधेन शब्दे बाधं संभावयति । एवमनुमानमपि सुविवेचितं न भारतादिग्रन्थप्रमाणोपलक्षणात्वाच्च । तेन शौर्यादिग्रास्त्वान्ते कर्मण्यतासिद्धिः । येन न विवेचितं ह्यनुमानं स पक्षविपक्षोर्दर्शनादर्शन-नावेणानुमानप्रवृत्तिं मन्वानो वेदेऽपि कर्तारं कल्पयेत् । यदा तु निषुणमतिर्भवति तच-त्प्रयोगः ज्वास्य स्नातव्यलक्षण्या तस्य कर्तृत्वस्वकरणस्याभानादपौरुषेयत्वमध्यवस्थ्यात् । शास्त्रं च विविधागमम् । शास्त्रे विविधविविप्रतिषेधात्स्य विविधाजेकप्रकार आगमो यत्वागम्यते स आगमः । बहुशाखत्वादेवस्य श्रुतिस्मृतिभेदेन च विविधत्वमुक्तम् । स चायमर्थः स्वाध्यायविष्यक्षिप्तः सुहृदभावेनोपविष्टः । न च द्वगमपि प्रशसेव ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यक्षामानद्विज्ञानम् । अनुमान लिङ्गजम् । शास्त्रं वेदरूप शास्त्रं शब्दजम् । ज्ञानच्छन्ति जायन्त इत्यागमाः स्मृतिपुराणार्थः तेनानाविधैः सहित सुविदितं सम्यक्तकेण निर्णीतं तत्त्वम् । धर्मस्य शुद्धिः सम्यक् ज्ञानम् ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षानुमानं च धर्मसाधनभूतद्रव्य-गुणजातितत्त्वज्ञानाय शास्त्रं च वेदमूलं स्मृत्यादिरूपं नानाप्रकारधर्मस्वरूपविज्ञानाय सुविदितं कर्तव्यं तदेव च प्रमाणत्वयं मनोरभिमतं उत्तमानार्थपित्यादेशचानुमानत्वभाविः ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मदिः शास्त्रगम्यत्वमुक्तमनुदांसंस्तत्सहकारितया प्रत्यक्षानुमाने आहं प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षं साध्यमनस्तुष्टव्यादिद्वयगुणः ब्रह्माप्यादि जात्यादिविषयकं वा अनुमानं प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत् । मुखं धर्मकनियतमि त्यादिल्यवयवं पञ्चावयवं वा आस्त्रं हिंसोपदेष्ट वेदाख्यं विविधागमं शब्दत्वावच्छिन्नं वौद्वावयवेतरपुराणादयोविविधागमाः सहकारिणो यस्य तत् त्वयं प्रत्यक्षादिसुविदितं कार्यं मीमांसादिना प्रत्यक्षाभासशब्दाभास हेत्वाभासनिरासेन स्वस्वविषयप्रतिष्ठितं कार्यम् । धर्मशुद्धिमभीप्सता धर्मपदं ब्रह्मा पुपलक्षयति जगद्विधारकत्वात् ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । नैश्चेयसकलं कर्ममाह प्रत्यक्षमनुमानं चेति । विविधागमं बहुकर्तृं सुविदितमवात्मदोषबलाबलम् ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रत्यक्षानुमानं शास्त्रं च पुनः विविधागमं स्मृतिपुराणेतिहासादीनि अभीप्सता पुंसा त्वयं सुतरां विदितं कार्यम् ॥ १०५ ॥

(७) गोविन्दराजः । प्रत्यक्षमिति । धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षानुमानेन शास्त्रं च वेदस्मृतिरूपं अनेकमन्त्रभेदभिन्नं सुविज्ञातं कर्तव्यं प्रत्यक्षानुमानस्वरूपावबोधे हि कर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातिसत्त्वविज्ञानतमं युज्यते ॥ १०५ ॥

(८) भारचिः । अनुमानागमाभ्यां धर्मशुद्धिप्रत्यक्षाद्यतः तस्योपदेशोऽनुमानः शुद्धयर्थः । तत्पूर्वकल्पादनुमानस्यागमशेषत्वम् । अपि च प्रत्यक्षस्य क्वचिदिष्यतः एव यतः, एतस्यां कल्पनायामुभयोषेषत्वाद्युक्तः प्रत्यक्षनिर्देशः । अनुमानस्याप्यागमार्थः एवं च सति प्रत्यक्ष-

नुमानतत्त्वं तर्कशास्त्रं तु विविधाप्तम् । बहुशाखो वेदः । “एकविंशतिधा वाहृचं एक-
शतमञ्चदयुशाखाः सहस्रतर्मा सामवेदः ।” अथवा शास्त्रं विविधागमं, बहुशाखं
धर्मशास्त्रम् । अविरोधादुभयं वा श्रुतिस्मृत्याख्यम् ॥ १०५ ॥

आर्वं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राचिरोधिना ॥

यस्तकेणानुसंधते स धर्मं वेद नेतरः ॥ १०६ ॥

(१) नेधातिथिः । ‘कृषि’वर्देस्तत्र भवः आर्षः । धर्मोपदेशो यो वैदिकः । यस्तकेणा-
नुमानान्तरेण युक्त्या निरूपयति स धर्मं वेदेति पदयोजना । तर्कं अहपोहान्तर्यसिद्धिः ।
इदमत्युक्तमूहितुमिदमपोहितुम् । यदा सौर्यं कर्मणि निर्वापिमन्त्रे ‘देवस्य त्वा सविलुः प्रस-
वेऽश्वनोबाहूभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये त्वा जुष्टं नवंपाठम्’ (वाजस. सं. २।११) इति
प्रकृतिः प्राते मन्त्रेऽनिपत्स्यार्थासिमवायादपोहः सूर्यपदस्य च क्षेपः । अयं तर्को न विरु-
ध्यते वेदेन । योऽप्येवं मन्यते “सौर्यं कर्मण्यनेदेवतायाः अभावादर्थेन च मन्त्राणां प्रयोज्यत्वा-
देकदेशोपशमे च मन्त्रत्वाभावात् कृत्स्नस्य वै मन्त्रस्य लोपः”, एष वेदार्थविरोधी तर्कः । यदु-
च्चारणं मन्त्राणां प्रयोज्यत्वमन्यते अतश्चाविद्विष्ट एव मन्त्रः प्रयोक्तव्यं” इति सोऽपि शास्त्र-
विरोधी तर्कः । न चायं विधिः । अयमर्थवादः । अस्यात् तात्पर्यं ईदृश्युपेक्षा यदत्तेतच्च
मीमांसातो जायतेऽतो धर्मशुद्धवर्थं मीमांसावेदनमेतेन चोदितम् । अन्ये तु व्याचक्षते । तर्के-
णेति तर्कप्रधाना ग्रंथा लौकिकप्रमाणनिरूपणपरा न्यायवैशेषिकलोकायतिका उच्चन्ते । तत्र
वेदविरुद्धानि बीद्वलोकायतिकनैर्प्रथादीनि पर्युदस्यन्ते । तानि वेदविरुद्धानि । न तत्र प्रमाणं
वेदः । कपिलकर्णादिक्रियामविरथतानिग्रहान्तादिषु हि शब्दः प्रमाणम् । तथा चाक्षपादसूत्रं
‘प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दः प्रमाणानि’ (१।१।३) वैशेषिका अपि ‘तद्वचनादाम्नायस्य प्रमाणं’
(१।१।३) मित्याहुः । अतस्तानि शास्त्राणि श्रोतव्यानीतिं च । तथा च महाभारते भगवता
कृष्णद्वैपायनेन दशितम् ‘श्रोतियस्यैव ते राजन् भंकस्याल्पबुद्धयः । अनुवाकहते बुद्धि-
नैवा सूक्ष्मार्थदर्शिनी’ । ‘अनुवाकहते’ति तर्ककृतामप्युपपत्तिमाह केवलत्वादसत्त्या । तथे-
दमपरमुत्त ‘कश्चित्त लोकायतिकान् ब्राह्मणान्स्मात् सेवते । अनर्थकृशला ह्यते भूर्द्धा: पण्डित-
मानिन्’ इति । अनेनासत्तकर्शवदं प्रतिषिद्धं पूर्वेण सत्तर्कानुज्ञानं तदेव तदितिः । केचित्
प्रामाण्यं वेदस्याहुरीश्वरप्रणेतृकृतया । न च तस्यास्ति संभवः । न च तस्मिन् पक्षे वेदः
प्रमाणं तस्य ह्यसावीश्वरः समयोपस्थापकः । एतेषु श्रूयमाणेषु अप्रामाणिकोऽपि विरोद्ध-
भिनिवेशो जायते । अतोऽतात्कर्ता एव ते । न च वैदिकस्य वाक्यावबोधे कस्यचिदप्युपयुज्य-
न्ते । तथा च सांख्यः ‘स ह्यविशुद्धिः क्षयातिशययुक्त’ (सां. का. २) इत्याहुः । अक्षपा-
दैरपि तदप्रामाण्यं मन्यते । तथा च यज्ञिकपूर्वपक्षे (न्या. सूत. २।१।५७) निर्धारितं यदपि
केनचित्पठितम् । कर्ममीमांसावेदान्तव्यमेवमभिधानं यथाश्रुति विज्ञायते—‘देवा अस्मा-
ल्लोकादमुं लोकमायंस्तानृपयोज्नीयुस्तान्मनुष्या अब्रुवन् कथमयो भविष्यामः एष्यः सर्व-
कर्मऋषयः प्रायच्छत् । तस्माद्यत् ब्राह्मणोत्तमास्तर्कंत्यार्थमेव तद्वतिः’ इति श्रुतेः । एषा
यथोक्तर्कपदार्थनुवादिनी ॥ १०६ ॥

(२) सर्वजनारायणः । एतदेव स्पष्टयति आर्षमिति । आर्षमूष्प्रियणीतं स्मृत्यादि धर्मोपदेशकत्वहेतुत्वम् । वेद एव शास्त्रं तदविरोधिना । अनुसंधत्ते वेदेन सह संघटयति ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । कृषिदृष्टवादार्थं वेदं धर्मोपदेशं च तन्मूलस्मृत्यादिकं यस्तददिइद्देन मीमांसादिन्यायेन विचारयति स धर्मं जानाति न तु मीमांसानभिजः धर्मे करणं वेदो मीमांसा चेति कर्तव्यता स्थानीया । लदुक्तं भट्टवातिकङ्गता ॥ धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ॥ इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूर्यत्वयति ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच आर्षमिति । कृषिर्मन्त्रद्रष्टा सुनिन्स्तदुक्तो वेदः । धर्मोपदेशं धर्मशास्त्रं मन्वादि । तर्केण मीमांसया पुराणन्यायमीमांसा इत्यादि मीमांसासंक्षकस्तकं इत्युक्तेः । अत एव तं सबं लक्षणेषु मीमांसवे इति संगच्छते । अनुसंधत्ते विचारयति श्रुतिलिङ्गादिनोऽक्रमादिना च संधत्ते । धर्मं ब्रह्म च वेदात्रिविचिनोति । नंतरो बहिर्भुख इत्यन्वयः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । आर्षं वेदमूष्पिभिः स्तुतत्वात्तथा चाह भगवान्वेदव्याहः ॥ युगान्ते नन्दहितान्वेदान् सेतिहासान्महर्षयः । लेखिरेतपसा पूर्वमनुजाता स्वयंभुवा इति ॥ धर्मोपदेशं धर्मशास्त्रं वेदशास्त्राभ्यामविरोधो वेदशास्त्राविरोधः ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः धर्मं वेदं जानाति इतरः न ॥ १०६ ॥

(७) गोविन्दराजः । आर्षमिति । कृषिभिर्दृष्टं आर्षं वेदो धर्मोपदेशस्मृतिस्तौ संदिग्धव्याख्या पुनरूक्तशङ्कायां वेदस्मृत्यविरोधेन न्यायेन तयोर्विचारयति स धर्मं जानाति न तु तर्कानभिजः ॥ १०६ ॥

(८) भार्हचिः । अधुनात्मानतत्त्वविज्ञानप्रयोजनमाचष्टे आर्षमण्डतकत्वाद् । वेदशास्त्रम् । धर्मोपदेशः स्मृतिः । तथा चेदमुच्यते धर्मशास्त्रम् । एतद्दद्यं वेदशास्त्राविरोधिना वेदग्रहणाच्च स्मृतिग्रहणमपि सामर्थ्यादिनुक्तमप्यत्र विज्ञेयम् । तदपेक्षितत्वाच्छ्रुतेः । अनभिधानं तु छन्दोमङ्गभयात् । एवं च सति वेदशास्त्राविरोधिनेत्येतदुपपन्नम् । प्राधान्याद्वा वेदग्रहणं निर्वर्णनार्थं स्मृतैरपि, स च तर्को द्विप्रकारः, यतः, तं विशिष्टिष्ठ वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते, सन्निदग्धव्याहृतपुनरूक्तशङ्कायां स धर्मं वेद न केवलतार्किकः । तथा चेतिहासः—“कश्चित्तत्र लोकायतिकान् ब्राह्मणास्त्वासतेवं, अनर्थकुशला होते मूर्खाः पण्डितमानिनः इति । केवलांगमो वा । तथा च व्यासश्लोको भीमसेनवचनानुवादी,—‘श्रोतिव्यस्यैव ते राजन् । नन्दकस्याल्पमेधसः । अनुवाकहता बुद्धिर्णेषा सूक्ष्मार्थदशिनीति, एवं च सतीदमेव न्यायानुमाननामः परमार्थतस्तर्कस्य लक्षणया वेदशास्त्राविरोधित्वम् । अतोऽयस्तत्त्विरोधिव्याधायानुमानं तर्काभ्यासः । तथा चोक्तं न्यायाभासोदाहरणम् ।’ अचिन्त्यस्याप्रमेयस्यैत्यत्र । चात्रोऽनुमानादिप्रमाणपूर्वादासः । अन्तर्भावाद्यथा । सम्बवं तकर्गमयोरेव । आर्षशब्देन मन्दागृह्णन्ते । तथा च शौनकस्य ग्रन्थं आर्षान् मन्त्रान् दर्शयति । —‘इदं वासिष्ठमिदं वैश्वामित्रमार्षमिति । धर्मोपदेशस्तु ब्राह्मणम् अन्यत्समानम् । अथवा पाठान्तरेणार्थोऽभिः-

धीयते । 'आर्य धर्मोपदेश तु स्मृतिशास्त्रं स्मृतिवेदाविरोधिना यस्तकेणानुसन्धते धर्मं वेदं नेतरं' इति ! अथर्वा । स्मृतिप्रकरणाद्युक्ततरः । वेदाविरोधिनेत्येतद् वेदग्रहणमस्मिन् वक्षे मन्त्रब्राह्मणलिङ्गापेक्षत्वात् । ततः स्वातन्त्र्यप्रकेऽपि च स्मृतेयुज्यते । किं पुर्मन्त्रब्राह्मणलिङ्गप्रभवपक्ष उत्सवशालाथनिस्मरणे च । तदेवं विष्वपि श्लोकार्थेषु न्यायस्मुदितिर्यम्, तत्सम्परिग्रहार्थत्वात् । न्यायसंपरिग्रहश्च चागमशास्त्रव्याख्यानसहायो यथा स्याद्वर्पदिशुद्धर्थः । तथा च श्रुतिविज्ञायते—'देवा वा अस्माल्लोकादम् लोकमायन्' तात् दृष्ट्वाबुवन् कथमनार्थं भविष्याम् एव्य कर्म क्रृष्टं प्रायच्छन् । तस्माद्ब्राह्मणो आचानस्तर्कयति आर्यमेतद्भूवतांति श्रुतेर्पुक्तो वेदस्मृतिशास्त्राविरोधिनस्तर्कस्य सम्परिग्रहः तदर्थनिर्मलत्वाय, इदानीं न्यायोपदेशप्रयोजनमुत्तरप्रकरणाद्यर्थिष्वप्तिविदमाह ॥ १०६ ॥

नःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः ॥

मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदेशेष्यते ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । वृथ्यमाणार्थादरातिशयोत्पत्त्यर्थः श्लोकोऽयं श्रोतिविसंबोधनार्थः । रहस्यं गुह्यम् । अतस्च न सर्वस्य प्रकाशयितव्यम् । यो न शुश्रूषापरो न च परमां भक्तिमुण्डतो यस्च न स्थितप्रकल्पितर्न तस्मै प्रकाशम् ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्रैःश्रेयसं मानवस्य शास्त्रस्य निःश्रेयससाधनं कार्यम् ॥ १०७ ॥

(३) कुलत्वः । एतत्रिःश्रेयससाधनं कर्म निःशेषेण यथावदुदितम् अत ऊर्ध्वमस्य मानवशास्त्रस्य रहस्यं गोपनीयमिदं वक्ष्यमाणं शृणुत ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । इदं तु शास्त्रं मोक्षोपयोगिकर्तव्यदातपर्यक्षित्याह नःश्रेयसमिति । यथोदितं कर्मशेषतः साक्षात्परंपरया वा नःश्रेयसकरमेवेति । रहस्यमुपदिश्यत इत्यन्वयः ॥ १०७ ॥

(५) गोविन्दराजः । नःश्रेयसमिति । तदपवर्गविर्थं कर्मनिःशेषेण यथावदुक्तमत ऊर्ध्वमस्य मानवस्य शास्त्रैकदेश जातमज्ञानोपदेशपरवेनोपनिषद्पूर्णभिधास्यते ॥ १०७ ॥

(६) भारूचिः । श्रोतृनुत्तरप्रकरणार्थश्वरणायाभिमुखीकरोत्यादरेण ॥ १०७ ॥

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्गवेत् ॥

यं शिष्टा ब्राह्मण बूयः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । "ननु चानाम्नातेषु कः सदेहः । नो जाने नेह कथं स्यादिति चेत् यतो नैव तेषां तत्" । उच्यते । नेहेदृशमनाम्नातमभिप्रेतम् । किं तर्हि ? यत्सामान्यत अस्मातां विशेषतस्तु न जायते । "ननु चं तत्वापि कः सदेहः । सामान्यस्य विशेषमात्रपेक्षाद्येन केनचित्सद्गुरु शास्त्रार्थं, यथा 'अद्विराचमेविति' कूप्यस्यावस्तावेयाविभेदेन । भिन्नास्वस्मुताः काश्चिदुपादीयमानाः संपादयन्ति शास्त्रार्थम्" सत्यम् । यत्र प्रतिषेधश्रुतिर्नात्र वैशेषिकं

प्रायशिच्चत्तमुपदिष्टं यत्तदमुपदिश्यते । यदा शुद्धोच्छिष्टं किञ्चित्पापं तदशुद्धं तत्संपक्विशुर्चि
तस्मिन्नक्तो शुद्धे वदि केनचिद्भूक्तं स्यात्तदा किं प्रायशिच्चत्तमिति संदेहः । स हि जिज्ञासा च
निश्चयावसानेन च प्रत्यक्षादिव्यु सम्बद्धमिति निधिः स्त्रीशुद्धोच्छिष्टमेवेत्यदत्तं भवितुमहेति । न हि
तच्छूद्धस्योच्छिष्टामिति शक्यं दक्षुम् । किं तेन तदुच्छिष्टमिति । एवमादौ संदेहे तु शिष्ट-
दचनं प्रमाणीकर्तव्यम् । यथा ये शुद्धादयो विप्रांशास्तेषामयं धर्मसंदेहः । शिष्टोपदिष्टमेव
युक्तं कर्तुम् । ततश्च न्यूनाधिकभावेन या कृता कल्पना स एव तत्र धर्मः । तेषामपि
तथोऽपिदिशां न दोषः । यत आह—स धर्मः स्यादशङ्कित इति । अधर्मं बुद्धो दोषः ॥ धर्म
तु का विचिकित्सा । तथा गोत्रप्रवर्तसंदेहे कथं च स्मृतिविच्छिन्ने ब्राह्मणवचनात् गोत्रप्रदर-
सिद्धिः । तत्र च प्रवर्तसंदेहे रर्वेषां मानवे संशय इत्युक्तम् । गोत्रसंशये तर्हि भविष्यति ।
तत्र च गोत्रसंशयादापादे कुतः प्रवर्तसंशयः । प्रतिसोद्धं प्रवर्ताणां भेदेन नठितत्वात् । उपर्युक्त
एवमेतदगोत्रवचनामध्येयम् । प्रवर्तश्च भिन्ना नाना गोत्राणि । तत्र सत्यपि प्रवर्तनिश्चये गोत्र-
संदेहे उपवद्यते ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इदानीं भनूक्तस्य ग्रन्थस्य सत्तत्वं रहस्यं विगूढं तदुदीक्षते ।
अनाम्नातेषु विशेषत इतिचेद्ग्रवेत्संशयः । शिष्टाः ब्राह्मणाः परिषद्भूताः ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य शास्त्रस्यासमस्तधर्माभिधानमाशङ्क्यानया सामान्योक्त्या सम-
ग्रधर्मोपदेशकत्वं बोधयति । सामान्यविधिप्राप्तेषु विशेषेणानुपदिष्टेषु कथं कर्तव्यं स्यादिति
यदि संशयो भवेत्तदा यं धर्मं वक्ष्यमाणलक्षणाः शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स तत्र निश्चितो धर्मः
स्यात् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु वेदार्थस्यातीव दुरवगमत्वात्तेनास्पृष्टेषु धर्मेषु का गतिस्तत्वाह
अनाम्नातेति । ब्रूयुरयं धर्म इति । सः अशङ्कितः फलाजनकत्वेन शङ्कारहितः ॥ १०८ ॥

(५) तन्दनः । तदेव रहस्यं प्रश्नपूर्वकं व्याकरोति अनाम्नातेषु सर्वेषिति ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनाम्नातेषु धर्मेषु अजातेषु सत्तु कथं स्यादिति भवेत् तत्वाह यं
धर्मं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः अशङ्कितः स्यात् ॥ १०८ ॥

(७) गोविन्दराजः । एवं रहस्याभिधानं प्रतिज्ञाय सकलकर्मनिभिधानेन प्रतिज्ञाहान्या-
शङ्कामाह अनाम्नातेषिति । स ग्रन्थकाग्रन्थवेनोभ्यरूपत्वात् स्मरणस्यानुपदिष्टेषु धर्मेषु
उपदिष्टेष्वपि चानुकतेति कर्तव्यता तेषु किं ते कर्तव्याः उत नेति कथं वा कर्तव्या इति यदि
संशयः स्यात्तदा यं वक्ष्यमाणाः शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स निश्चितो धर्मः स्यात् ॥ १०८ ॥

(८) भार्तुचिः । अनाम्नातेष्वनुपदिष्टेषु प्रायशिच्चत्तलक्षणेषु धर्मेष्वन्येषु च सामर्थ्य-
दानाम्नातं चोपयथा स्मरणं सप्रन्यक्तमग्रन्थकं च, अथवादीशनमेवोभ्यथा स्मरणस्यानाम्ना-
तवत्वम्, अनाम्नातेष्वतेषु धर्मेषु किं कर्तव्यमिति सन्देहे सतीदमाह—यं शिष्टा ब्रूयुः स धर्मः
स्यादशङ्कितः । येनाम्नातत्वमनाम्नातत्वं वा प्रति न कश्चिद्वौषोऽस्ति तेषाम् । एवं च
कृत्वावृत्तमात्मावारश्चेव साधूनामिति ॥ १०८ ॥

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबूहणः ॥

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । शिष्टलक्षणमनेन कथ्यते । “ननु चार्षकामेष्वसक्तानामित्यत्रो-
वत्संद शिष्टलक्षणऽनु ।” अन्योऽपि तस्य तत्वार्थं शास्त्रांकितोऽतः न तस्य लक्षणपरत्वं ।
यद्यच्च शिष्टेनोक्तं ‘शिष्टः उत्तरकाभात्मा’ इति तत्र विद्वत्ताया श्रुतत्वात् । यद्वा परिपूर्णत्वा-
दधिगतोऽर्थत्वश्च विदितः स स सपरिबूहणः । तथा च भगवान्व्यासः ‘इतिहासपुराणाभ्यां
वेदार्थमपूर्वहेयेत्’ इति । स्मृतयोऽप्येवं गृहीतार्था भवति । ब्राह्मणग्रहणमनुवादतेषामेव
धर्मप्रवचनांप्राकारात् । श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः । ‘प्रत्यक्षं हेतवस्त्वं’ प्रत्यक्षहेतवः । हेतुशब्देन प्रत्य-
क्षातन्यप्रमाणान्यव्यच्यते । श्रुतिः प्रत्यक्षो हेतुशब्दं येषां ते श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः । एतदुक्तं भवति ।
यथा प्रत्यक्षं निविदादं प्रमाणमेव तदृशी श्रुतिं मन्तन्ते, यान्यपि हेतुत्थानं प्रमाणानि तेषु
विश्वसन्ति; श्रुतिमेति तर्कं मन्तन्ते, हेतुशस्त्राश्रयणेन चेदं न प्रमाणीकुर्वन्ति । अथवा ‘श्रुतिः’
प्रत्यक्षश्रुतिः, ‘प्रत्यक्ष’शब्दः श्रौते प्रत्यक्षे प्रत्यक्षहेतुत्थात्प्रयुक्तः, सा च हेतुर्धर्मधर्मपरिज्ञाने
कारणं येषां ते एवमुच्यन्ते ॥ १०९ ॥

(२) स्फूर्जन्नारायणः । शिष्टानेन लक्षयति धर्मेणति । परिबूहणं अङ्गधर्मशास्त्रपुरा-
णादि । श्रुतेर्वेदस्य प्रत्यक्षं श्रोत्रप्रत्यक्षं तद्वेतनः अध्ययनसंप्रदायकर्तारः ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मचर्याद्युक्तधर्मेण यैरङ्गभीमांसाधर्मशास्त्रपुराणाद्यपूर्वहितो वेदोऽ-
धिगतस्ते ब्राह्मणाः श्रुतेः प्रत्यक्षीकरणे हेतवो ये श्रुतिं पठित्वा तदर्थमुपदिशन्ति ते शिष्टा
विज्ञेयाः ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषां शिष्टानां ब्राह्मणानां लक्षणमाह । धर्मेण ब्रह्मचर्यादिना
अधिगतोऽधीतः । सपरिबूहणः व्याकरणादि (संयुक्तः) । श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः श्रुतिप्रत्यक्षानु-
मानानि हेतवः प्रमाणत्वेन धर्मादौ वर्तन्ते येषां शिष्टानां ते । श्रुतेः प्रत्यक्षकरणे हेतवो गर्भ-
धानादिसंस्कारा वा ते गथोक्ताः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । के पुनः शिष्टा इत्यपेक्षायामाह धर्मेणाधिगतो यैस्त्विति । सपरि-
बूहण इतिहासपुराणसहितो येषां श्रवणं प्रत्यक्षं च धर्मज्ञानवचनयोर्हेतुश्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥
॥ १०९ ॥

(६) रामचन्दः । यैः धर्मेण धर्मशास्त्रपुराणादिना वेदः अधिगतः प्राप्तः सपरिबूहणः
शिक्षाकल्पादिषडङ्गयुक्तः ते शिष्टा ज्ञेयाः ॥ १०९ ॥

(७) गोविन्दराजः । धर्मेणाधिगत इति । ब्रह्मचर्योक्तेति कर्तव्यतया यैरङ्गभीमांसाधर्म
शास्त्रपुराणाद्यपूर्वहक्तसंहितो वेदोऽधीतस्ते ब्राह्मणाः वेदगोचरपदार्थोपदेशकारणभूताः शिष्टा
विज्ञेयाः ॥ १०९ ॥

(८) भारतिः । शिष्टब्राह्मणलक्षणमधुना वक्तिं सपरिबूहणः साङ्गं इत्यर्थः ।
अथवा मीमांसान्यायविस्तरधर्मशास्त्रपुराणारङ्गेश्च सह वेदस्तपरिबूहणः उच्यते । एवं च

व्याख्यायमाने प्रकरणात्मायसपरिहाः लुतो भवति, विद्याबहृत्वस्यच मीमांसादिग्रहणेन ॥ १०९ ॥

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् ॥

त्र्यवरा वाऽपि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । दशावरे यस्याः दशावराः । यदि बहवो न सनिधीयते दशावरयं संनिधातय्या । तदभावे त्र्यवराः । वृत्तस्था इति । यदुकृतं 'अर्थकामेव्वसकतानाम्' इति तेस्यैवायगदुवादः । न चैषा पुरुषसंख्याऽपि तु गुणसंख्या । तथा च वक्ष्यति 'एकोऽपि वेदवित्' इति । एकस्य यतो गुणसमूहस्य वाहृत्येनासंभवात् पुरुषप्रधानतया संख्याय निर्देशः इति । तत्त्विदानीं परिषद्वद्देहुतुगुणात् इर्षपतिः ॥ ११० ॥

(२) तर्वज्जनारायणः । दशसंख्यात्यन्तापुण्ड्रा यत्र सा दशावरः । वेति त्यवरापेक्षया विकल्पः । एवं त्यवरा वृत्तस्था स्वयमपि धर्मचारिणी कुर्यात् ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । यदि बहवः सन्तोऽवहिता न भवन्ति तदा दशावरात्यवराश्चति वक्ष्यमाणलक्षणा यस्याः सा परिषत्तदभावे त्र्यवरा यस्याः सा वा सदाचारा यं धर्मं निश्चिन्न्युत्तमं धर्मत्वेन स्वीकुर्यात्रिविसंवदेत् ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तब्राह्मणानां समूहः परिषदिति ज्ञापयन्त्राह्मणसंख्या विकल्पे नाह दर्शेति । दशब्राह्मणा अवरा न्यूनसंख्यावच्छेदका यस्यां सा तथा । एवं त्यवरापि । वृत्तस्थाः वृत्तं जीवनं तद्युक्तः । वृत्तिकर्णाल्पोभादिना धर्मच्युतेः संभाव्यमानद्वात् । न विचालयेदप्रमाणतया फलाहेतुगङ्गया वा ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । कतीनां विशिष्टानामुक्तिः धर्मसंक्षये कि प्रमाणमित्यवेक्षायामाह दशावरा वा परिषदिति ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । दशावरा दशभ्यः अवरा न्यूना सा परिषत् यं धर्मं परिकल्पते । च पुनः त्र्यवरा विभ्यः अवरा वृत्तस्था स्वधर्मो न विचालयेत् ॥ ११० ॥

[पुराणं सानवो धर्मो साङ्घोपाङ्गचिकित्सकः ।

आज्ञा सिद्धान्तं चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥]

(८) गोविन्दराजः । दशावरेति । यद्युत्पत्त्यनुस्तदा दश वक्ष्यमाणविद्वांसो यस्यां परिषदि तदभावे त्रयो वा यस्यां साध्वाचारं धर्मं निश्चिन्नयात्तद्वर्मत्वेन प्रतिपाद्यम् ॥ ११० ॥

त्रैविद्योहेतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्मपाठकः ॥

त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद्दशावरा ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । पुरुषप्रधानेऽपि निर्देशे गुणपरत्वं विजेया । यस्त्रैविद्यो वेदत्यस्याध्येता तदर्थस्य च वेदिता । अनुमानादिकुशलः तर्को अयमूहापोहवृद्धियुक्तः । "ननु च नैवंविदो वेदार्थवित्त्वमेव संभवतीत्युक्तम्" । सत्यम् । परोपदेशादपि कस्यचिद्याचनावती

देवार्थमात्रा संभवत्यपि । अतश्च प्रत्ययेन विना देवार्थग्रहणार्थहेतुरेत भातीस्युक्तम् । एतेन नैरुक्तो व्याख्यातः । धर्मपाठको मन्वादिस्मृतिशास्त्राणामध्येता । त्रयश्चाश्रमिणो हेते हृष्णज्ञानपराः कुशलतराः धर्मेषु भवन्ति । पूर्वे । ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुरित्येते । तस्य यामप्रवेशो नानिधिद्वो गौतमेन चेयमानुपूर्वो पठिता 'ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुवैद्यानसः' इति । अन्ये त्वाहुः—हिसानुज्ञा नास्तीति । कथमसौ धर्माश्रवेत्, तस्मात्तापरासकाशमन्यैः सह गंतव्यम् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रैविद्य इत्येकोऽग्राध्यपेक्षमकवचनं क्रृग्यजुःसामार्थज्ञास्त्रय इत्यन्वयः । हेतुकः अनुमानज्ञः । तर्को मीमांसावाक्यार्थानुकूलतर्कज्ञः । नैरुक्तः पदार्थनिरक्तिकुशलः । धर्म भण्यति धर्मभाणकः स्मृतिपुराणेतिहासज्ञः । त्रय आश्रमिणो वतिगृहस्थवनस्थाः पूर्वे परिवाजकादन्वे । एतदनामे च ल्यवद्वा प्राप्त्वा ॥ १११ ॥

(३) कुरुलूकः । वेदव्ययसंबन्धशास्त्रावायाध्येता । श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्यागशास्त्रज्ञो मीमांसात्मकतर्कविनिरुक्ततज्ञो मानवादिधर्मशास्त्रवेदी ब्रह्मचारी गृहस्थवानप्रस्था इत्येषा दशावरा परिषष्टस्यात् ॥ १११ ॥

(४) राघदानन्दः । परिषद्द्वयं क्रमेण विद्वुणोति त्रैविद्या इति द्वाभ्याम् । त्रैविद्यः क्रृग्यजुःसामानीति त्रयीविद्यास्तीति वेदव्ययशास्त्राध्येतारः । हेतुकः तार्किकः हेतुः पञ्चावयवानुमानं तेनैव व्यवहरति । तर्को मीमांसकः । नैरुक्तः निरुक्तं वेदाङ्गं तेन व्यवहरति तदुक्तम् । शिक्षाकल्पोव्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति । निरुक्तपदं षण्णामुपलक्षणम् । धर्मपाठकः मन्वादिधर्मशास्त्राध्यायी । आश्रमिणः पूर्वे ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थपूर्वकक्षः ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । के पुनस्ते दशतानाह त्रैविद्यो हेतुकस्तर्कोति । त्रिवेदी त्रिविद्या यस्तामधीते वेत्ति वेति स त्रैविद्यः क्रृग्वेदविद्यजुर्वेदवित्सामदेविद्यस्त्रेति त्रय इत्यर्थः । हेतुकः हेतुभिरर्थनिर्णये कुशलः तर्को ऊहापोहसमर्थः नैरुक्तः निरुक्तवित् धर्मपाठको धर्मशास्त्राध्यायी आश्रमिण इति प्रशंसार्थं प्रत्ययः । ब्रह्मचर्चयं येन सम्यग्नुष्ठितं येन गार्हस्थ्यं येन वानप्रस्थं ते त्रयोपर्पीति एते दशपुरुषा दशावरा परिषदिति ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रैविद्यः क्रृग्यजुःसामपाठकः हेतुकः तर्कमीमांसार्थवाक्यानुकूलतत्त्वज्ञः नैरुक्तः पदार्थनिरक्तिकुशलः धर्मपाठकः स्मृतिपुराणेतिहासज्ञः च पूनः पूर्वे त्रयः आश्रमिणः ब्रह्मचारिप्रभृत्यः एषा दशावरा परिषत् ॥ १११ ॥

(७) गोविन्दराजः । त्रैविद्य इति । वेदव्ययशास्त्रावायाध्येतारः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्यायास्त्रविद्वहार्थबुद्ध्युपेतो निरुक्तज्ञो मानवादिधर्माध्येता ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्था इत्येषा दशावरा परिषष्टस्यात् ॥ १११ ॥

(८) भारविः । तदंशयतित्रैविद्यग्रहणेन वेदव्ययाध्येतारो गृह्यन्ते । हेतुकश्चत्रैविद्योऽप्यागमन्यायाविरोधिनस्तर्कशास्त्राध्येतारः तर्को चाहेतुकोऽपि यः प्रतिभानवान्गृहतेऽपोहते च । यथान्यायं चाभिनिविश्टे अशुत्तरक्षास्त्रोऽपि स्वभावतः । निरुक्तः केवलीऽपि ॥

धर्मपाठकश्चान्तिथंभूतोऽपि । त्रयश्चाश्रमः पूर्वे प्रवर्जितादन्ये गृहस्थादयः । अपरे तु तापसात् पुर्वाः । तीनाहुः गौतमपाठमाश्रित्य, “ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुर्वैदानसः” इति, तापसस्य ग्रामप्रवैशप्रतिषेधाच्च । दश धर्मसंशयेऽद्विष्टारक्ताश्च शास्त्रज्ञाः सन्तः प्रमाणीभवन्ति, तथा चोक्तं सामान्यं सर्वस्मृतिलक्षणम्, “विष्टभिः सेवितः यद्द्विः” इत्येवमादि । अथवैतान्येद समाप्तः विवेन ऋगीति ॥ १११ ॥

ऋग्वेदविद्यजूविच्च सामवेदविदेव च ॥

त्रयदरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णदे ॥ ११२ ॥

(१) नेधातिथिः । निरस्तत्त्वाकरणमीमांसाभिर्वदार्थो ज्ञायते । ते च भवेत् साधारणाः । न हि तत्त्वेष्यार्थो ज्ञायते नान्यस्य नित्यमयं प्रकारोऽस्मिति । अथ ऋग्वेदादीत्यादि क्षणं भेदोपपतिः । तथा तत्र गृह्यसूत्रभेदेन चेदमुक्तम् ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तानाहऋग्वेदविदिति । तद्वित्तदर्थवित् ॥ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋग्यजुःसामवेदाखानां येऽष्टप्रेतारस्तदर्थज्ञाश्च तयः सा धर्मसंदेह-निरासार्थं व्यवरापरिषद्बोद्ध्या ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । व्यवरा तयऋग्वेदादिविदोऽवरा येषु धर्मानिर्णयकर्तृषु धर्म-संशयनिर्णये कर्तव्ये परिषत् ज्ञेया ॥ ११२ ॥

(५) रामचन्द्रः । ऋग्यजुः सामवेदवित् ॥ ११२ ॥

(६) गोविन्दराजः । ऋग्वेदविदिति । ऋग्यजुःसामवेदानां येऽर्थज्ञास्तु यस्माद्धर्म-संदेहव्युदासार्थं व्यवरापरिषद् बोद्ध्या ॥ ११२ ॥

(७) भारुचिः । चतुर्दशविद्यास्थानपारता एवैते पूर्वोक्ताः शिष्टलक्षणप्राप्ताऽस्तित्वे-नोच्यते । अथवा तल्लक्षणयुक्तः ॥ ११२ ॥

एकोऽपि वेदविद्वर्म यं ध्यवस्येद्द्विजोत्तमः ॥

स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥ ११३ ॥

(१) नेधातिथिः । व्यवस्येनिश्चित्य कथयेदित्यर्थः । नाज्ञानां मूर्खाणां अयुतंरप्युदितः । उदितः प्रागेव व्याख्यातः ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदव्यार्थवित् । विवक्षणसार्कुशलः । न त्वज्ञानां वेदहेत्वाद्ज्ञानशून्यानाम् ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । तदभावे एकोऽप्तोति । एकोऽपि वेदार्थधर्मज्ञो यं धर्म निश्चन्त्यात् प्रकृष्टो धर्मः स बोद्ध्यात् न वेदानभिज्ञानां दशभिः सहस्रैरप्युक्तः वेदविच्छद्वोऽपि वेदार्थधर्म-जपरः । एतच्च श्रेष्ठोपलक्षणं स्मृतिपुराणमीसांसान्यायशास्त्रज्ञोऽपि गुरुपरंपरोपेदेशविच्च ज्ञेयः । तथा ॥ केवल शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्ये विनिर्णयः । युक्तिहीनविचारे तु धर्महनिः प्रजायते ॥ तेन बहुस्मृतिज्ञोऽपि यदि सम्यक्प्रायशिच्चतादिधर्मं जानाति तदा तेनाप्येकेन धर्म

उदतः प्रकृष्टो धर्मो ज्ञेयः । अते एव यमः ॥ एकोद्वी वा वयो तापि यद्वयुर्धर्मपाठकाः ॥
त धर्म इति विजेयो नेतरेषां सहस्रशः ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषामभावे वेदविदेकोपि धर्मवदता नाज्ञानां दशसहस्रमित्याह
एक इति । व्यवस्थेत् निश्चिन्तुयात् । अज्ञानामयुतैरुदितो न धर्म इत्यन्यः ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकोऽपि वेदत्यार्थवित् यं धर्म व्यवस्थेत् विचालयंत् स परो धर्मः
अज्ञानामयूतैः यो धर्म उदितः स न कायेः ॥ ११३ ॥

(८) गोविन्दराजः । तद्दर्शसंभवे इपि एक इति । एकोऽपि वेदार्थेज्ञो यं धर्म निश्चिन्तुयात्
स प्रश्नोद्वादुद्वयो न वेदानभिज्ञानां अयुतैरत्युक्तः । अयुतं दशसहस्राणि ॥ ११३ ॥

(९) भारहिः । अज्ञानां निन्दार्थवादो निवृत्यर्थः ॥ ११३ ॥

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ॥

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । अव्रतानामिति ग्रागुक्तं एवार्थो व्यतिरेकद्वारेण कथ्यते । व्रतिनो
वेदाध्यायिनः यं निश्चयं ब्रूवते तद न विचिकित्सतव्यं विद्वन्दिरविद्वभिदर्वा । अत एव न
लवुपरिकल्पो गुणतुल्यवद्विकल्प्यते ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयुतैरित्युक्तं तत्स्पष्टयति अव्रतानामिति । अद्रतानामचीर्ण-
वेदव्रतानाम् । अमन्त्राणामधीतवेदानाम् । सहस्रशः सहस्रसंख्या । परिषत्त्वं धर्मोपदेश-
कत्वम् ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । सावित्रादिब्रह्मचारिव्रतरहितानां मन्त्रवेदाध्ययनरहितानां ब्राह्मण-
जातिमात्रधारिणां ब्रह्मानापि मिलितानां परिषत्त्वं नास्ति धर्मनिर्णयसामर्थ्य-
भावात् ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । व्रतमन्तविहीनानां ब्रह्मधूनां न परिषत्त्वमित्याह अव्रतानाम-
तपस्त्विनां अमन्त्राणां वेदहीनानाम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अव्रतानां अमन्त्राणां मन्त्रमात्रे रहितानां द्विजानां जातिमात्रोप-
जीविनां सहस्रशः समेतानां एतेषां मिलितानां परिषत्त्व विद्यते ॥ ११४ ॥

(८) गोविन्दराजः । अव्रतानामिति । सावित्रादिब्रह्मचारिव्रतरहितानां वेदाध्ययन-
शून्यानां ब्राह्मणजातिमात्रोपजीविनां सहस्राणामेकी मूलानां परिषत्त्वं नास्ति धर्मनिर्णयसाम-
र्थ्यात् ॥ ११४ ॥

यं वहन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतद्विदः ॥

तत्पापं शतधा भूत्वातद्वक्तन्ननुगच्छति ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्तृणामविदुषां दोषकथनम् ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तमोविपरीतज्ञानं उद्भूतास्तत्प्राप्ताः । मूर्खः अनधीतवेदाः । अतहि॒द्वा॒ भर्ममजानन्तः तद्वर्मभासकरणे यथोक्तर्धमपरिलङ्घागेन यत्पापं तच्छतधा शतप्रकारं शतगुणमित्यर्थः । तद्वक्तृन् तद्वर्मन्वक्तृस्तानेव मूर्खान् ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । तमोगुणबदुला मूर्खाः धर्मप्रमाणवेदार्थनिभिज्ञा अतएव प्रश्नविषय-धर्मादिदिः प्रायश्चित्तादिधर्मं यंतुरुषं प्रत्युपदिशन्ति तदेवं पापं शतगुणं भूत्वा वाचकान्वद्वन्मजेत ॥ ११५ ॥

(४) राधवानन्दः । न केवलं परित्वाभावोऽपि तु तक्षिर्णितमनर्थावहृमित्याह यमिति । तमोभूतास्तमाऽविवेकेनाभिमूर्ताः । तत्पापं कर्तुः पापं शतगुणं भूत्वा तदक्तुन्धर्मनिर्णयकर्तृन् नुगच्छति फलयेति शेषः ॥ ११५ ॥

(५) रामचन्द्रः । तमोभूताः विपरीतज्ञानं प्राप्ताः यं धर्मं वृद्धन्ति तत्पापं शतधा शतगुणितं भूत्वा तद्वक्तृनुगच्छति प्राप्नोति ॥ ११५ ॥

(६) गोविन्दराजः । यमिति । ये मूढाः विवेकाभावात् तमोरूपाः धर्मनिभिज्ञा सन्तः पापकारिणो यत्प्रायश्चित्तमुपदिशन्ति तत्प्रायश्चित्तनिमित्तमूर्तं पापं शतगुणं भूत्वा तेषां प्रायश्चित्तदातृणां भवति ॥ ११५ ॥

(७) भार्लचिः । तेषामिदानीं धर्मोपदेशनिवृत्यर्थं दोषमाह-

एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ॥

अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिज्ञातधर्मोपिस्त्वाहरः इतोकोऽयम् । ‘धर्मनिः वक्तुमर्हसि’ इति यत्पृष्ठं ‘महर्षीन् श्रूयता॑मिति’ यद्वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं तत्सर्वं कथितमिति शास्त्रवरिसमाप्तिमाह । “ननु च परस्तादप्यस्ति शास्त्रं हंतव्यादिशास्त्रं सा च विधितः श्रूयते । तत्र विधिविषये कश्चिदिति कथमुच्यते शास्त्रमुपसंहितयत इति । वक्तुन् करोति प्रायं उपसंहारः ।” परस्ताच्च कर्मशेषात्स्वप्रधानांशुद्देव विद्योपदिशयत इति न विरोधः । सर्वत्र श्रेयसी शास्त्रार्थधर्मलक्षणा विद्येत्युपसंहृत्याभिधाने प्रयोजनम् ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपच्युतः अत्यक्तोद्यमः ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । एतत्रिःश्रेयससाधकं प्रकृष्टं धर्मादिकं सर्वं युष्माकमभिहितं एतदनुति-ठन् ब्राह्मणादिः परमां गतिं स्वर्गपर्वरूपां प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

(४) राधवानन्दः । धर्मात्मोवक्तुमर्हसीति यत्पृष्ठं महर्षीन् श्रूयतामिति यत् प्रतिज्ञातं तत्सर्वं स्वोक्तं परमप्रश्नतमुपसंहरन् धर्मस्य मोक्षफलत्वमाह एतदिति । अस्मान्मनूकता नित्यनैमित्तिकाद्वार्मदिप्रच्युतोऽपरिलङ्घः परमां मोक्षाख्यां प्राप्नोत्येव । तदुक्तम् भगवता वासुदेवेन । सर्वं कर्मात्मिनं पार्थं ज्ञाने परिसमाप्तत इति । आरादुपकारकत्वेन ज्ञानहेतुत्वं कर्मणाभित्युक्तं तत्र प्रस्मर्त्यम् ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतद्वो युष्माक परं नैःश्रेयसकरं गुह्यं धर्मजातं सर्वं अभिहितं कथितं अस्मादप्रच्युतः अत्यक्तधर्मः ॥ ११६ ॥

(७) गोविन्दराजः । एतदिति । एतत्प्रवृष्टं श्रेयसो धर्मं सर्वं युष्माकमुक्ततम् । एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः स्वर्गापवर्गादिप्राप्नोतीति कृत्स्नं धर्मोपसंहारमेतत् ॥ ११६ ॥

(८) भारुचिः । उपसंहारश्लोको निःश्रेयसाश्रीर्णां कर्मणां वेदाभ्यासादीनाम् । तथा च तदुपोदधातार्थमुदत्तम् । “दैश्रेयसं कर्मविधि विप्रस्थेऽन्विवेदं निवेदयत्” ति केचित् । तदेव तु पुनः शृत्स्नदर्घार्णापसंहारार्थमेवेमामादक्षमहे । येन नात जड्वं केचनधर्मां वक्ष्यन्ते ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ॥

धर्मस्य तदं गुह्यं सभेदं सर्वमुक्तवान् ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । स भगवान् मनुरिदं शास्त्रं सर्वं लोकहिताय प्रोक्तवानिति भृगुः शिष्यानाह । अनेनाधिकाराकांक्षा निवर्तते । गुह्यं यदध्यात्मं तदपि मनुर्मामुपिदिष्य प्रकाशयां चके । मयापि यथागमं भवतां प्रकटाऽप्यत्मिति न कार्यादिधिकाराकांक्षा ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मगुह्यं सारम् ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । स भगवानैश्वर्यादिसंयुक्तो द्योतनादेवो मनुखतप्रकारेणदं सर्वं धर्मस्य परमार्थं शृशूषुशिष्येभ्यः अगोपनीयं लोकहितेच्छ्या ममेदं सर्वमुक्तवानिति भृगुर्मर्हर्षीनाह ॥ ११७ ॥

(४) राधवानन्दः । अस्य शास्त्रस्य स्वकपोलरचितत्वं व्यावर्तयितुं स्वगुरोर्वृत्तमाह एवमिति । इदं मत्वाख्यं परमं स्मृत्यन्तरेभ्यः श्रेष्ठं गुह्यमार्यसंरक्षणीयत्वाद्वर्मस्यवस्तुतस्तु । धर्मस्याद्यामानस्येदमरोक्षीभूतं परमं परेण वेदान्तमानेन भीयते ब्रह्म अतएव गुह्यं यतः सर्वं सर्वस्याधिष्ठानत्वे सति सर्वादिभूतं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् पुरुषान्नपरं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुतेः ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमृतस्याव्ययस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्वैर्कान्तिकस्य चेति भगवुक्तेश्च ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । अधीतधर्मशास्त्रस्याप्तपुरुषमूलत्वमाह एवं सभगवान्देव इति । एवं देवः स्वायम्भुवो मनुरनेनास्य ज्ञानातिशय उक्तः । लोकानां हितकाम्यया कारुण्यमेवोपदेशकारण नान्यदित्युक्तम् ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मस्य परमं गुह्यं धर्मं स्मृतं मम इदं सर्वं उक्तवान् ॥ ११७ ॥

(७) गोविन्दराजः । एवमिति । स भगवान्णिमादिगुणयोगादेवो मनुरनेनोक्तेन प्रकारेणदं सर्वं धर्मस्य परमार्थं लोकहितेच्छ्या ममोक्तवानिति भृगुर्मर्हर्षीनाह ॥ ११७ ॥

(८) भारुचिः । तथा चानन्तरश्लोकः एवमिति भृगुर्भगवान्-श्रोतृन् स्वशिष्यानेवमाह तथा चायमेव धर्मशास्त्रप्रवचने प्रथमेऽध्यायेऽधिगृह्य समर्पते, ‘एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयि-व्यत्यशेषतः । एतद्विस्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मनुरिति । यद्यमुपसंहारो धर्मणा-

मुत्तरात्तरहि किंमर्थः श्लोकाः । परमात्मोपासनार्थोः । तथा वोत्तरवाऽध्यात्ममेत्र वक्ष्यते न तु धर्मः केचन वक्ष्यन्ते । उक्तत्वात्तेषाम् । एवं च सति पूर्वश्लोक उक्तानां सर्वधर्मणां, मुपराहारार्थः, न तु शास्त्रम् । शास्त्रं तु परमात्मविषयमुपासनापदार्थं साध्यात्ममुत्तरवो-परंहरिष्यति— “इत्येतत्मानवं शास्त्रं भूगुप्रोक्तं धठन् द्विजः । भवत्याचारवाक्त्रियं यथेष्टं चाप्नुयादग्रातिम्” ॥। इति न केवलभेददेव धर्मगृह्यं यदुक्तं धर्मोपसंहारश्लोके इत्येवमादि, कि तर्हि इदं चापरं परमात्मविषय तत्प्रसंख्यान्मध्यात्मोपासनारूपं धर्म-गृह्यमूच्यते ॥ ११७ ॥

सर्वभात्मनि संपश्येत्तच्चासच्च समाहितः ॥

सर्वं द्यात्मनि संपश्यन्नाधर्मं कुरुते मतिम् ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वं जगत्सदसद्गुप्तमृत्तिविनाशधर्मकम् । अयदा अस्त् शशविषाणादिवत् सञ्च नित्यमाकाशादिवत् सर्वभात्मनि संपश्येदात्मनि व्यवस्थितमुपासीत । संदर्भ-नार्थस्य साधार्थस्य साक्षात्करणपर्यन्तयोपासनया विज्ञायते । न हि सदृशेनेन साक्षात्कारः संबद्धति । तथोपदिष्यते रहस्यशास्त्रम् । तत्वात्मध्यानायैदुक्तं भद्रति ‘श्रोतःयो मंतव्यो निदिव्यासितव्य’ (बृहदारण्यक, अ० २ ब्रा० ५) इति ध्यानपर्यन्तता सदृशनस्य । आत्मध्यानं यथोपदिष्टज्ञानाभ्यासो विजातीयप्रत्ययानन्तरिक्षमुच्यते । अयदा सामर्थ्यादभ्यासाक्षेपः । यतः संस्कारकर्मणि च संस्कार्ये विशेषाधानेन संपत्तस्वार्थानि भवन्ति । यथा ‘त्रीहीनवहन्तीति’ अश्रुतोपन्यासः तुषकणविप्रभूकफलेभ्यस्तसंदर्शनेन ह्यदृष्टार्थता स्यात् । तथा च कर्मविधित्वात् षष्ठिसंस्कारकर्मताहानिश्च । अतः संपश्येदिति ज्येयान्तरविषयज्ञाननिराकरणेन तदेक-ज्ञेयनिष्ठामनुब्रूयात् । अत्वात्मनीति विवदन्ते । कोऽयमात्मा नाम । यदि तावदयं देहाधिकरणः क्षेत्रज्ञः तत उत्तरं कुरुष्येत् ‘प्रशासितारं रुक्माभम्’ इति । न हि कर्मत्वशरीरस्य मूत्रोत्तरितिः श्रूयते—“एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत्” इति (बृहदारण्यक ३।१।९) । तस्माज्ञाहं प्रत्ययप्रमेयं आत्मन्यपि संसारविधिः । अतोऽन्या काचित्स्य स्वरूप-सिद्धिवैक्तव्य । किंचेवं सति ‘पश्येदि’ति आदिना ज्ञाहात्मनामध्यभूतादिदेवावेन व्यवस्थितानामाध्यात्ममुपसंहारः । शिष्यते च श्रौतभूतेस्तरागः साधनतया कारणात्मनार्जितस्य संबन्धितां प्रतिपद्यते । ननु यः सर्वं जगत्कारणपुरुषावच्छेदमुक्तं सदा प्रत्यात्मनि संपश्येदिति, तत्र कीदृशमात्मनो दर्शनमात्मनीति वक्तव्यम् । अन्ये तु मन्यन्ते शरीरात्मन एवैतत्पतं निवेशनं युक्तम् । तस्य हि श्रोतूसंनिवेशेन तद्वता युक्ता । ततोच्यते । आत्मशब्दस्तावत्पर-मात्मविषयतया दर्शितवाक्यान्तरसमन्वयप्रमाणः । यत्तु स्वरूपसिद्धिवैक्तव्येति तत्र किमन्य-च्छक्यं वक्तुमन्यदतः श्रौतत्वज्ञानविधेः । तानि च वाक्यानि प्रतिशाखं सर्वोपनिषद्गुच्छोऽवगन्तव्यानि । प्रमाणान्तराणामप्येकत्वप्रतिपादनपरत्वादेव ग्राहिणः प्रत्यक्षस्य मिश्रैः कुत एव कलेशः । उक्तं च वाक्यपदीये ‘न तदस्ति च तत्वामिन्’ इत्यादि । विष्यवगम्यता च शरीरावरकादवसात्व्या । यदप्युक्तमसत्कर्यं दृश्यत इति सच्चासच्चेत्ययमर्थः स्यात् । ‘सदिति’ विकारग्रामस्य निर्देशः । ‘असदिति’ अप्रत्यक्षतैव सूक्ष्मतयाऽशक्यावधारणत्वात् ।

यदप्युक्तं नास्ति परमात्मनः श्रोत्रसंबन्ध इति । किमव संदन्धि सर्वस्य जगत्स्थित्युत्पत्ति-विनाशानां तत्कारणतयोपपादितत्वात् । यश्चायं संनिवेशविधिस्तस्यायमर्थः— यावद्यतिक-चिद्भेदवदवभासते तत्सर्वमद्वैतिक्ते प्रविलापयेत् । सर्वमात्मस्थमित्येतत्परमात्मनो विरति-सामान्ये हेतुविशत् इति । समाहितः । समाधिनीर्म चित्तवृत्तिनिरोधोपायो योगशास्त्रादागमवित्य इत्यर्थः । नाधर्मे कुरुते मर्ति बुद्धिचेतसानिश्चलताभावः । तावदभ्यसेद्यावद्वादभिस्त्वेतो नापहियेत् । अतश्च यावत्क्षिद्भेदक्त्वे प्रतिविलापयेत् ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञतारायणः । आत्मनि परमात्मनि स्थितं न ततोऽन्यत्र पश्येदित्यर्थः । सद्वर्तमानम् । असद्वलीकम् । समाहितो ध्यानस्थः । नाधर्मे मनः कुरुते रागद्वेषा भावात् ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुपसंहृत्य महर्षीणां हितायोक्तमायात्मज्ञानं प्रकृष्टमोक्षोगकारक-तया पृथक्कृत्याह सर्वमिति । सद्भावमसद्भावं सर्वं ब्राह्मणो जानन्वह्यस्वरूपमात्मन्युपस्थितं तदात्मकमनन्यमनाध्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्यात् यस्मात्सर्वमात्मत्वेन पश्यन् रागद्वेषाभावादधर्मे भनो न कुरुते ॥ ११८ ॥

(४) शधवानन्दः । एतदेवोपपादयति अध्यारोपापवादाभ्यां सर्वमिति सप्तमिः । सर्वं सचित्कं जगत् सत् स्थूलं पृथिव्यादि असत् आकाशादि द्वेवावब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेति श्रुतेः । आत्मन्यव्यस्तमिति सं सम्यक् पश्येन्नतु योषिष्यग्निवत्पश्येत् । हि अधर्मे धारणाद्वर्मे ब्रह्म तद्वित्रे अनात्मनि मनो न कुरुते आसक्ति न कुर्यात् । अथवा अधार्मिकोऽस्मीति न मन्येत धर्माधर्मयोस्तदेतोः कर्तृत्वादेत्सत्त्वात् न साधुना कर्मणा वर्धते नो एवासाधुना कनीयान् सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तते । किमहं साधुनाकरवं किमहं पापमकरवमिति श्रुतेष्व ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । अथ धर्मशास्त्रार्थोपदेशत्वेनोपदिष्टयोः परस्परमात्मज्ञानयोगयोरादरात्तिशयार्थं ज्ञानं तावत्प्रपञ्चयति सर्वमात्मनि संपश्येदिति । सदसत्कारणकार्यं शुभाशुभे वा सर्वमात्मनि संपश्येदामिः सर्वमाकाशे वायुमिव स्थितं पश्येदित्यर्थः । नाधर्मे कुरुते मन इत्यनेन ज्ञानस्यानुषिङ्गकं फलमुक्तम् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वं आत्मनि परमात्मनि संपश्येत् । सच्चासच्च समाहितः ध्यानस्थः ॥ ११८ ॥

(७) गोविन्दराजः । इदानीं यत्तदुक्तं मानवस्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदेश्यत इति तत्कथयन्नाह सर्वमिति । यत् मूर्तं पृथिव्यादि यज्ञामूर्तमाकाशादि तत् सर्वमात्मन्येकीभूत-मित्येवमेकाग्रो भूत्वा पश्येद्यस्मादहमेवेदं सर्वमित्येवं भावयन् रागद्वेषाभावादधर्मे मनो न कुरुते ॥ ११८ ॥

(८) भारत्चिः । केचिदाहुः क्षेत्रज्ञात्मविषयं तत्प्रसंख्यानमध्यात्मोपासनारूपं धर्म-गुह्यम् न, विरुद्धत्वात् । वक्ष्यति हि “प्रशासितारं सर्वेषामि” त्येवमादि । यत् इदं परमात्म-विषयमेवात्मग्रहणं विज्ञेयम् । तथा च प्रदर्शयिष्यामः इलोकमिदानीं विवृणुमः । सर्वंद्वष्यति । सच्चासच्चत्वे । तद्व्यक्तताव्यक्तं सविकारमप्रधानमुच्यते । आत्मनीति सर्ववेदशास्त्रोपनिषद-

स्तत्वे परमात्मनीत्यर्थः । अध्यस्तं व्यवस्थितं तदधीनवृत्तभेदपक्षे, तदात्मकतया वाभेदपक्षः इति केचित् । संयश्येदित्युपासीतेत्यर्थः । कथमेवं यथावोचाम । तथा च पश्यतिरूपासनार्थे विज्ञेयः । तस्य विशेषणं समाहितः आस्तिकप्रेण श्रद्धया यमनियमैर्वा समाहितात्मा पश्येत् । अस्य कलार्थवादः फलविधिर्वाप्तं “सर्वं ह्यात्मनि सम्पश्यत्वाधर्मं कुरुते मनः”, परमात्मत्वेन सर्वमिदं पश्यन् । यतश्च ॥ ११८ ॥

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ॥

आत्मा हि जनयत्येवां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥ ११९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सर्वत यागादिक्रियाः स्वगदियो देवता आत्मत्वेन द्रष्टव्याः । पौद्यनिर्देवता श्रद्धेरित्यमन्यतौपैतासां नान्योऽनिर्देवताऽस्तीति । तदप्युक्तम् ‘एक आत्मा बहुधा श्रूयत्’ इति । यत् युक्त ‘एक एवाहमात्मा देवतेति’ । तथा (ऋ. वे. १/१६४/४६) ‘इन्द्रं भित्तं धरणमनिमाहुः एकं सद्ग्राम बहुधा वदन्ति बहुरूपपरमात्मनोऽन्यां देवतां पश्यन्ति । सतां परादा’दित्यनेन कर्मज्ञदेवतानामात्मद्विष्टिविधीयते । ‘किं तर्हि, न तस्य देवतादिष्ट्यत्यमस्ति’ । आत्मतयैव सर्वसिद्धिः । कथम्? नार्थात्मनि अनयत्येषामिति । कर्मयोगे कर्मफलसंबंधः । स आत्मा तेषां निष्पादयति । नान्यां देवता न तदगुणकमिति ॥ ११९ ॥

(२) **सर्वजननारायणः** । एवं भूतनिश्चयहेऽभूतामुपसंहारभावनामाह आत्मैवेति । सर्वदेवताभ्योऽन्यदपि अवस्थितमभेदेन । यस्मात्कर्मकर्तृत्वं योगकर्तृत्वं शरीरिणां जीवानामात्मा परमात्मा जनयतीति तदेतत्कर्तृत्वाधीनभावनागोचरभित्यनुचिन्तयेदित्यर्थः ॥ ११९ ॥

(३) **कुल्लकः** । एतदेव स्पष्ट्यति आत्मैवेति । इन्द्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव रुत्वित्यात्मत्वमन्यतः अवस्थितमभेदेन । सर्वं जगदात्मन्येवावस्थितं परमात्मपरिणामत्वात् हिरन्यधारणार्थं परमात्मैवेवां क्षेत्रज्ञादीनां कर्मसंबन्धं जनयति । तथा च श्रुतिः एष ह्येवं साधुकर्म कार्यति बमूर्धवै निर्नीषति एष ह्येवासाधुकर्म कार्यति यमधो निर्नीषतीति ॥ ११९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ननु कथं कर्तृत्वाद्यभाव इतिचेदिन्द्रियगणस्य तदधिष्ठातृदेवतागणस्यात्मन्यध्यस्ततया तन्मात्रत्वं यदा तदा जोदृश्य सुतरामकर्तृत्वादित्याह आत्मैवेति । एव शब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । देवताशब्दो जगद्विवर्तपरः । अतएवाह सर्वमिति । अवस्थितमध्यरूपं चिदचितोर्वास्त्वसंबन्धानिरूपणात् । जनयति अयस्कान्तमणिरित्वं स्वसंनिधानेन प्रवर्तयतीव (व्यायतीवकेलायती) चेति श्रुतेः । शरीरिणां स्मूलशरीरादच्छिन्नलिङ्गशरीरिणाम् । विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्मणि तनुतेऽपि चेति श्रुतेः । अन्वागतं पुण्येनान्वागतं पापेन असंगो ह्यायं पुरुषः [केवलो] निर्गुणश्च न लिप्यते कर्मणा पापणकेनेत्यात्मनोऽसंगत्वश्रुतेः ॥ ११९ ॥

(५) **नन्दनः** । सर्वदेवता आत्मैव सर्वदेवताः परमात्मनो विभूतिभूतानि सर्वमात्मन्यवस्थितं सर्वमात्मपरतन्त्रमित्यर्थः पारतन्त्रयमेवोत्तरार्थोपपादितम् ॥ ११९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सर्वा देवताः आत्मैव । सर्वमात्मनि अवस्थितम् । आत्मा परमात्मा एवां शरीरिणां जीवात्मनां कर्मयोगं कर्तृत्वं जनयति ॥ ११९ ॥

(८) गोविन्दराजः अत्सेति । इन्द्राद्याः सर्वदेवता: परमात्मैव नात्मव्यतिरेकेण नान्या देवताः सन्ति । तथा चेन्द्रं मित्रं वरुणमनिमाहूरतथोदिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सदिप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिख्वानमाहुः इत्येव श्रूयते । सर्वं च जगत् परमात्मा-श्रित यस्मादेषां क्षेत्रज्ञानां जगत्कारणभूतेन शास्त्रेणाशास्त्रितेन कर्मणामात्मैव संबन्धं जनयति । तथा च भगवोन् व्यासः । “अज्ञो जन्तुर्नीशोऽयमात्मनः सुवृद्धुःऽयोः । ईश्वरः प्रेरितो गच्छेत्वर्गं वाश्वभ्रमेव च” इत्याह ॥ ११९ ॥

(९) भारतिः । येन कारणेन परमात्मैव देवता वस्वाद्याः सर्वा इत्यध्यात्माधि-शूताधिदेवताधियज्ञव्यवस्थिता इत्यर्थः, अतश्च सर्वमात्मन्यवस्थितं पश्येदिति वर्तते । अनेन चात्मन्यवस्थानशब्देन भेदपक्ष एव विज्ञायते, नाभेदपक्षः । तथा च सति यदद्वाभेदवचनं तदाग्नेनोपतिरित्यर्थवादीनिलिङ्गते । एदं च दति यदाग्नेन दस्यां दस्यां कर्माङ्ग-देवतायामवस्थितः सम्प्रदानकारकत्वेन कर्मत्वेन चोपासनादिक्रियाणां जनयति कर्मयोगम् । कस्य एषां शरीरिणां शास्त्रधर्मेष्वाधिष्ठृतानामर्थलक्षणेषु चेत्रेषामधिकृतविधेरयमर्थवादो विज्ञायते ॥ ११९ ॥

स्वं सन्निवेशयेत्खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ॥

पक्षितदृष्टच्योः परं तेजः स्नेहेऽपो गां च मूर्तिषु ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । यान्येतानि नवच्छिद्राणि तेषु बाह्यमाकाशं नियच्छेत् । ‘बाह्य-माकाशं तदेव तत्र बाह्यं किञ्चिदस्तीति’ । अनिलो वायुः । तं सन्निवेशयेत् । चेष्टते स्पंदते तत्र काचिच्छीरीरावस्था हस्तपादाद्युक्तविहरणलक्षणायाश्चायम् । स्पर्शो बाह्यादि-लक्षणः । तत्र बायुं संनिवेशयेत् । पक्षितर्जिठाग्निकृता । दृष्टिश्च । तयोः निवेशयेत् । तेजः परं कृत्स्नमादित्यात्मनावस्थितम् । स्नेहे मेदो मज्जादिरूपे संनिवेशयेदिति वर्तते । गां पृथिवीं मूर्तिषु शरीरभागेषु ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अताप्यशक्तस्य स्वशरीर एव सर्वदेवता सर्वभूतोपसंहार-भावनां सुकरां चित्तस्थैर्यतिथर्यमाह खमिति । खं बाह्यमाकाशं स्वदेहच्छिदेषु संनिवेशये-देकीभूतं भावयेत् । चेष्टनः शरीरभूतो वायुः स्पर्शनः स्पर्शज्ञानहेतुस्त्वयिन्द्रियं अनिलो बाह्यः । पक्षितर्नपाककारी वन्हिः । दृष्टिशक्षुस्तेजः । परं बाह्यम् । स्नेहे स्त्निग्धत्वहेतौ शारीरजले । अपो बाह्याः । गां पृथिवीम् । मूर्तिषु कठिनाव्यवेषु ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं वक्ष्यमानब्रह्मव्यानविशेषोपयोगितया दैहिकाकाशादिषु बाह्याकाशादीनां लयमाह खमिति । बाह्याकाशमुदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु लीनमेकत्वेन धारयेत् । तथा चेष्टास्पर्शकारणभूतदैहिकवायौ बाह्यवायुं और्दर्यचाक्षुषतेजसोराग्निभूर्योः प्रकृष्टं तेजः दैहिकात्मप्यु बाह्या अपः बाह्याः पृथिव्यादयः शरीरपार्यवभागेषु ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । आरोपमुक्ताऽपवादप्रकारमाह खमिति । खं सकार्यं पञ्ची-कृतमाकाशं निवेशयेत् संहरेत् । खेषु अपदंचीकृताकाशतत्कार्यश्रोत्रियेन्द्रियेषु विषय-ग्रहणार्थमन्द्रियं तत्संहरेण तेषामपि संहरणं भवतीति भावः । एवमाकाशं

संहृत्यानिलं बाह्यं वायुं तस्मिन् । स्पृशनेतत्वचिन्चेष्टने आन्तरप्राणवायौ । पक्षितदृष्टधोः पचनप्रकाशद्वययुजि जाठराग्नौ चक्षुषिं च तेजो निवेशयेदित्यनुषज्यते । स्नेहे शरीरस्थे रसानायां जलभिव अपो बाह्याः । मूर्तिषु शरीरस्थपृथिव्यां गां बाह्यपृथिवीम् ॥ १२० ॥

(५) नन्तनः । अथ योगं प्रपञ्चनयति खं सन्निवेशयेत् खेष्विति । स्वेषु श्रोतादिषु शरीरस्थधेषु खमाकाशाभिमानिनौ देवतां सन्निवेशयेत्तदात्पक्ततयाव्यागेदित्यर्थः । एव-मुत्तरत्वं निवेश्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्तदभिमानिनैदेवता इत्यदगत्यम् । चेष्टनस्तर्णने पाणित्यगिन्द्रिययोः कर्मणी अनिलं वायुः । पक्षिर्जर्जठरोऽपि स्तस्मिन्दृष्टौ च तेजः अर्मिन्स्नेहे शरीरस्य स्तनश्वत्वमूर्तिषु अस्थिषु गां भूमिम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । खं बाह्याकाशं स्वेषु देहछिद्रेषु संनिवेशयेत् । चेष्टनः शरीरत्वात्पु-संस्पर्शने ज्ञानहेतुः अनिलम् । बाह्यं पक्षितदृष्टधोः अन्नपाककरोपात्तिपर चक्षुषोबोह्यं तेजः । स्नेहे जपः । गां पृथ्वीं मूर्तिषु ॥ १२० ॥

(७) गोविन्दराजः । अधुना रार्चमात्मनि संपश्येदिति यदुक्तं तत्र विशेषमाह खमिति । मनसीति । बाह्यमाकाशं शरीरगताकाशेनैव सहैकत्वेन भावयेदेवं चेष्टास्पर्श-कारणभूतेन दैहिकेन वायुना सह बाह्यस्य वायोरैक्यं कोष्ठयं चाक्षुषतेजसा सह प्रकृष्टस्य तेजोऽग्न्यादित्यारब्धस्यैक्यं शरीराभिरङ्ग्निः सहापामैक्यं शारीरैश्च कठिनभौमिः पार्थिवैः सह बाह्यायाः पृथिव्यामप्यैक्येन मनसा सह चन्द्रं श्रोत्रेण सह विष्णोर्वर्त्येण सह भगवदी-श्वरस्य वागिन्द्रियेण अग्नेरपानेन्द्रियेण सह हिरण्यगर्भस्यैक्यं भावयेत् । एवमध्यात्मिक भूतादिभिः सहाभौतिकाधिदैविकानामैक्यं भावयेत् ॥ १२१ ॥

(८) भारुचिः । आध्यात्मकमधुनोपासनायोगानां परमात्मविषयं बाह्योपसंहारेण दशंयति खमिति । खं सन्निवेशयेत् खेषु खं बाह्यमधिदैवाधिभूतारब्यं सन्निवेशयेदुपासनया खेष्वाध्यात्मिकेषु दैवतैक्यप्रदर्शनेन । एवं चेष्टनस्पर्शन आध्यात्मिके बाह्यानिलं सन्निवेशयेदिति विज्ञेयम् । एवं पक्षितदृष्टधोः शरीरयोः परं तेजः कस्य परं वायोर्निर्देशः, सन्निवेशयेदिति सर्वत्रानुवर्तते । स्नेहे आध्यात्मिकेष्पः सन्निवेशमानानामपां कर्मत्वादयं द्वितीयानिदेशोऽपि इति । गां च मूर्तिषु एवं सर्वतः ॥ १२० ॥

मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ॥

वाच्यांग्नि मित्रमुत्सर्गं प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

(९) मेधातिथिः । एवं महाभूतानामुपसंहारः । इदानीं देवतानामाधानमुपसंह-रिष्यते । योऽप्यमिन्दुश्चन्द्रभास्तं मनसि सन्निवेशयेत् । नैव चन्द्रो गग्नसंचारी । कि तर्हि ? मम 'मनसि' व्यवस्थितः । याष्व दिशः श्रोतेन्द्रियशक्तौ । क्रान्ते विष्णुं यो यतात्परमि क्रामति विष्णुरेव क्रान्तिकर्मणा संनिविष्टः । एवं बले हरम् । हनुरेतो द्रागप्युत्थानं स चेन्द्रियावकाशः कालाकृतिरिन्द्रियकर्मव तत् । य एवं वाग्ननेरेवायमुत्सर्गो वाच्याद्यर्मन्त्रैः पश्येत् । एवमध्यात्ममुपसंहत्य सर्वं परमात्मनि पश्येत् । एवमात्मको हेतुः परमात्मनि व्यवस्थितो 'नाहं कश्चित्ततो भिन्न इति' । एवमेषा सर्वोपासना कर्तव्या ॥ १२१ ॥

(२) सर्वजननारायणः। इन्दुशन्द्रः तस्य मनोदेवतात्वात् एवमुत्तरेष्वपि देवतोप-
संहारेषु। कान्ते गमनहेतौ चरणे। बले सामर्थ्ये हरमीधरम्। उत्सर्गे पाञ्चिन्द्रिये
प्रजापतिं ब्रह्माणम्॥ १२१॥

(३) कुल्लूकः। मनसि चन्द्रं श्रोत्रे दिशः पादेन्द्रियेविष्णुम् बले हरं वाङ्गिद्रियेऽर्भिन्न
पाञ्चिन्द्रिये मित्रमुग्धस्थेन्द्रिये प्रजापतिं लीनभेकत्वेन भावयेत्। एवमाध्यात्मकमूत्तादिकं
लीनभेकत्वेन भावयित्वा योऽवमन्यादीनां दैहिकादिनियगो यच्चकर्मणां फलं प्रति नियतं
तत्सर्वं परमात्माधीनम्। तथा चैतस्य चक्षुरस्य प्रज्ञासनेगोस्तर्पयति। तथा ‘भयादस्था-
ग्निस्तपति भयात्पति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युधर्वति पञ्चम इति॥ १२१॥

(४) राघवानन्दः। एवं स्थूलूपथिव्यादिपञ्चकस्य धाहस्य देहारम्भकेषिद्विष्ण्य-
पञ्चकोऽन्वेत्यमुदत्वा इन्द्रियेषु रोपयिष्टादेवतान्तर्यामाह अन्तर्मितिः द्विदिग्नानुग्राहकतया
देवतासृष्टेष्टत्वैव नयतः। चन्द्रमा मनसो जातशक्तोः सूर्यो अजायतेतिश्रुतेः। कान्ते पादे।
बले पाणी हरिं इन्द्रं इति श्रुतेः। हरमिति प्रमादपाठः। अहरमिति वा छेदेन हर-
तुल्यतया हरिविष्णुस्तपत्पर्याय इन्द्रः। उत्सर्गे पायी मित्रं मित्राभ्यं सूर्यं। प्रजन्ते लिङ्गं
प्रजापतिं दक्षम्॥ १२१॥

(५) नन्दनः। कान्ते पादे विष्णुं उपेन्द्रं हरिं इन्द्रं वाचि वागिन्द्रिये उत्सर्गे गुदे प्रजन्ते
मेद्वा अत निवेशयेदित्यनुषङ्गः॥ १२१॥

(६) रामचन्द्रः। भनसि इन्दुं। दिशः श्रोत्रे। कान्ते विष्णुं। बले सामर्थ्ये हरं।
वाचि अर्भिन्न। मित्रं मित्रदैवतं उत्सर्गं। प्रजन्ते उपस्थेन्द्रिये प्रजापतिम्॥ १२१॥

(७) भारचिः। एवं सर्वत्राध्यात्मादिषु व्यवस्थितेषु भिन्नामुदेवतास्वभिन्नम्॥ १२१॥

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि !!

रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं बिद्यात्तं पुरुषं परम्॥ १२२॥

(१) भेदतिथिः। एवमेवाह। प्रशासितारं नियंतात्म्। सर्वेषां ब्राह्मणादिशूद्धपर्याता-
नाम्। योऽवमन्यादीनामील्यादिस्वभावनियमो यच्चादित्यादीनामनिशमन्तःपरमोऽजः। जग-
त्भ्रमणप्रकाशनादिषु व्यापारो यश्च कर्मणां फलं प्रति नियमःस सर्वस्तस्मिन्नियंतरि सति।
यदुक्तमेतत्स्यैवाभरस्य प्रशासने गर्गीत्यादिना। तथा ‘तत्स्रुत्यस्तपति च यावदृष्टिं चद्रमाः।
भयादग्निश्च वायुश्च मृत्युधर्वति पञ्चमः’ (कठोपनिषद्) इति। अणीयांसमणोरपि इति।
यः कश्चिद्वारानिरतिशयवालाप्रशतभागादिस्ते तृतीयांशपरिमाणकत्वमसत्प्रतिपाद्याते।
‘अस्थूलमन्षित्या’दि (बृहदा. ३।८।८) सर्वधर्मप्रतिषेधात्, किं तर्हि? कुशाग्रीयाया बुद्धे-
र्गम्यत्वात्। एतदुक्तं भवति। यो नात्यन्तं कुशलो न च तदभ्यासे परिष्वक्तः॥ १२२॥

(२) सर्वजननारायणः। एवमुपसंहार भावनया मनस एकाग्रत्वे सिद्धे यादृग्येयं तदाह
प्रशासितारमिति। रुक्माभं प्रकाशकं स्वप्नधीगम्यं स्वप्ने विषयाणां ब्राह्मणामात्मन्येवाध्या-
सादिष्ठानतया सर्वत्र प्रकाशमानमहंकारावच्छिन्नम्। पुरुषं पुरि लिङ्गशरीरे निषण्णं

जीवात्मानं परं परमात्मानं प्रशासितारं विश्वस्य परमेश्वरं अजोरति सूक्ष्मादन्यनीयां समतिसूक्ष्मं
दुर्विज्ञानं विद्यात् भावयेदहं ब्रह्मास्मीति जीवात्मपरमात्मनोः प्रत्यक्षपरोक्षमोस्तदुपाधिद्वय-
परित्यागेनैकां चिन्तयेदित्यर्थः ॥ १२२ ॥

(३) कुलत्तूकः । प्रशासितारं नियंतारं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य चेतनाचेतनस्य जाते:
योऽयमन्यादीनामांल्यादिनियमोयश्चादित्यादीनां भ्रमणादिनियमो यच्च कर्मणां फलं प्रति-
नियतपेतत्सर्वं परमात्माधीनं तथा चैतस्य वाऽकस्य प्रशासनेगार्भत्याद्युपनिषदः तथा भया-
दस्यान्निस्तपति भयात्तपति शुर्यः ॥ “भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धर्वति पञ्चम” इति । तथा
अणोरणीयांसं सर्वत्मत्वात्तथा च श्रुतिः ॥ दालाग्रशतभागस्य शतधाकाल्पितस्य च ॥ शागो
जीवेति विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ रुक्माभ यद्यप्यशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्याद्युपनि-
षदाणां परनात्मनो निषिद्धं रजभास्तु तारणांपर्येदे युद्धसुपर्णिन् अतएव य एषोऽन्तरादिप्ये
हिरण्मय इत्यादिष्ठान्वेगयोः निष्पत् स्वप्नद्वयागम्यं दृष्टान्तोयम् स्वप्नधीसदृशजानग्राहां यथा
स्वप्नधीः चक्षुणा याहोन च शिष्टैरपीडियैः । मनसा तु प्रसन्नेन गृहाते सूक्ष्मदर्शिभिः । एवं
विधं परात्मानमनुचिन्तयेत् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं पिण्डमात्रावशेषं विचिन्त्य तदप्यात्मतां नयेदित्याह प्रेति ।
योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोव्यक्तः सनातनः । सर्वभूतमयो चिन्त्यः स एव स्वयमुद्भावि-
त्युपक्रमाधिष्ठानभूतमात्मानमनात्मनो निष्ठुत्य विशिष्टिं प्रशासितारमिति । यत्स्वैव
प्रशासने गाणिसूयत्त्वाच्चन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इति श्रुतेः । अनेन स्वभावाभावप्रधानपरमा-
ण्वादिव्यावृत्तिस्तेषामचेतनत्वात् । अणीयांसं विष्णुत्वेऽपि निरव्यवत्वात्सूक्ष्ममेतेन
पृथिव्यादेः कारणत्वं निरस्तम् । रुक्माभं स्वप्रकाशं स्वयं यज्योतिरिति श्रुतेः । रुक्माभं
स्वप्रकाशं तेन नैयायिकमतस्य निरासः । स्वप्नधीगम्यं तत्त्वमस्यादिवायोत्थनिविकल्प-
कर्षीग्राह्यमित्यनेन विज्ञानवादिमतं निरस्तं तेषां ग्राहग्राहकत्वाद्विज्ञानस्य । पूरुषं पूर्णं
देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितत्वात् । एवं प्रकृतिरदृष्टं भूतान्वेव वा जगत्कारणमिति सांख्य-
मीमांसकादिभिं निरस्तम् । अतएव परं अविद्यातत्कार्ययोः अक्षरात्परतः पर इति श्रुतेः ।
तमहं ब्रह्मेति विद्यात् तदात्मानमेवादेव हं ब्रह्मास्मीति श्रुतेः । ततः स्वयं भूर्भगवानव्यक्तो-
व्यज्ञयन्निदिभित्युपक्रमे कीर्तिं ब्रह्म सर्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावंतिष्ठत इति मध्येऽपि
परामृष्टं प्रशासितारमित्यन्तेऽपि निर्दिष्टमत उपक्रमादिभिस्तत्वेव शास्त्रतात्पर्यमतः सर्वं
तच्छेषभूतमिति । तथा च श्रुतिः पुरुषान्नपरं किञ्चित्सा काष्ठा सा परागतिरिति ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । एवमेताभिर्देवताभिर्न्यस्तशरीरस्य कर्तव्यमाह प्रशासितारं सर्वे-
पामिति । सर्वेषामन्तः प्रविश्य प्रशासितारमणीयां समतिसूक्ष्मं स्वप्नधीगम्यं प्रपञ्चस्वप्नबुद्धि-
र्येणां ते स्वप्नधियस्तैरगम्यं नेयं परं पुरुषं परमात्मानं विद्यात् ध्यायेत् ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रशासितारं नियन्तारं अणीयांसं अतिसूक्ष्मं अणोरपि रुक्माभं
प्रकाशकं स्वप्नधीगम्यं तं परं पुरुषं विद्यात् ॥ १२२ ॥

(८) गोविन्दराजः । प्रशासितारमिति । ब्रह्मादिस्तंवपर्यन्तानां व्यवस्थाकारिणं—तथा चैतस्यैवाक्षरस्य विप्रशासने गार्गीगार्यादि ब्राह्मणं परमाणोरपि सकाशात्सूक्ष्मतरमस्या मूर्तंत्वात्सुवर्णवच्छुद्धरूपं दिसृतोर्मित्वाप्योऽशनायापिषासैस्तोक्तमोहृजरामृत्युमध्येत्यादिभ्राह्मणम् । सुषुप्तादस्थायां विज्ञानोपमेयत्वरूपं परमात्मानं विजानीयाद्विद्वक्तुः सुषुप्ता वस्थायां प्रत्यस्तमित्सुखदुःखविशेषं भेतवस्त्वय हृपमेवं निधं सर्वदा परमात्मन इति स्वप्न-संदर्शनरहितः। वस्था सुषुप्तम् ॥ १२२ ॥

(९) भारतचिः । न संसार्यात्मानं क्षेत्रगम् । तथा च सर्ववेदशास्त्रोपनिषदो योग-शास्त्राणि च । व्यासोऽपि चैवमाह ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः, गो लोकत्वम् आविष्य विभर्त्यव्य ईश्वरः’ इति । प्रशासितारं सर्वात्मवस्थास्वधिकृतानां सर्वेषां तद्वारादीनामपि । तथा च ब्राह्मणम्—“एतस्य भरतस्य प्रशासने, गोजों”त्येवमाद्युदाहरणीयम् । अणीदांसमणोरपीति सोऽस्म्यातिशयप्रदर्शनमेतत्परमात्मन इतरेभ्यः संसार्यात्मभ्यः । एकमादभिस्थनेन शुद्धतास्योच्यते । तथा च त्वह्यत्राह्मणं वाजसनेयिनामुपनिषदि,—यो आसे ज्ञेकमोहं जरा मृत्युमत्येति, एतं वैतमात्मानं विदित्वे त्येवमादित्वन्त्वधीगम्यमिति तद्वप्तप्रतिपादनपरमिदम् । यथा हि सुषष्ट्यवस्थायां प्रत्यस्तमित्कर्मक्लेशसुखदुःखविशेषं शान्तं संसार्यात्मितत्वस्यरूपम्, एवमिदं परमात्मनस्तत्त्वं मनसा स्वज्ञधिया शक्यते सदैवत्तुलमधिगन्तुम् । यत इदमुच्यते, “स्वप्नधीगम्यं विद्यातु पुरुषं परम्” इतस्युल्लापेक्षयेदमस्य परत्वमुच्यते । तथा चोक्तमत्वासङ्ग (दृष्यासोदाहरणम्,) कर्मणामङ्गदेवताभे-दाधिकारव्यवस्थितं च परमात्मानं सन्तम् ॥ १२३ ॥

एतनेके वदन्त्यर्थिन मनुमन्ये प्रजापतिम् ॥

इन्द्रमेषे परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । किञ्चिद्यद्यन्निरतिशयं वस्तु तदयसावेवेति तदुपासनमप्यस्यो-पासनमित्याह एतमिति । अग्निमुखत्वाद्वैतानां तदुपलक्षणार्थमस्याभिधानम् । जगत्पालत-लव्यातिशयः सर्वेषां बलपीतवनस्पत्नाद्यासाधारणकर्मातिशयलब्धप्रकर्षः प्राणोऽप्यमेव । एषु च यत्र यत्र येषामित्रप्रकर्षधीः ते तं तमेवैवं वदन्ति । यथा श्रुतिं इदं निवेदनं वर्णणमन्मित्यादि । अतोत्तरेणाग्निपदेनानन्तर्यमस्योच्यते । अपरे तत्त्वविदः । ब्रह्म विभुः शाश्वतं नित्यभाकाशादेरपि । नित्यानित्यज्ञा अन्य एवंवदन्तीत्युक्तिरत्नोपासकोपलक्षणार्था । तमेव प्रपञ्चरूपेण निष्प्रपञ्चरूपेण चोपासीतेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । एतं च परमात्मानमग्नित्वेनैके याज्ञिका उपासते तथा तमेकमर्मिन इत्यछव्यंव उपासते । अन्ये पुनः स्तृप्तत्वात्स्तृप्ताभ्यप्रजापतिरूपतयोपासते एके पुनरैश्वर्य-योगादिन्द्ररूपतयोपासते । अपरे पुनः प्राणत्वेनोपासते सर्वाणि भूरादीनीमानि भूतानि प्राणेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहत इत्यादिश्रुतिर्दर्शनात् । अपरे पुनरपगतप्रपञ्चात्मकं सच्चिदानन्दस्वरूपं परमात्मानमुपासते । मूर्त्मूर्तंस्वरूपे च ब्रह्मणि सर्वा एवोपासना श्रुतिप्रसिद्धा भवन्ति ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । अमुमेवात्मानमाश्रित्य विवदन्ते वादिन इत्याह एतमिति । एतमपरोक्षीभूतमप्यात्मानमविद्यावशाङ्कयीनिष्ठा अर्थं मन्यते मनु प्रजापतिमिति अन्ये धर्मशास्त्रनिष्ठा । इन्द्रं ईश्वरं नैयायिकाः । प्राणं हिरण्यगर्भमिति पातञ्जलाः । बहौति वेदान्तिनः । शाश्वतं शाश्वत् निरन्तरं अविद्यात्कार्यरहिततयैकल्पेण वर्तमानं निष्क्रियं निष्कलं शान्तमिति श्रुतेः । शब्दमात्रे विप्रपत्तिर्थस्त्वक्गच्छेति ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । ननु अन्यादयोऽपि ध्येयत्वेन श्रूयन्ते तत्कथं परः पुमानेव ध्यानत्वेनोच्यते अवाह एतमेके नदन्त्यग्निमिति । एतदुक्तं भवति तत्मन्तेष्वग्न्यादिशब्द प्रतिपाद्यः परः परः पुमानेव नान्य इति एवंवदता पुरुषसूक्तानुसारेण मन्त्रान्तरराणि योजयितव्यानि न तदनुसारेण पुरुषसूक्तमित्युक्तं भवति । तदुक्तं महाशारते मोक्षवर्मे । इदं पुरुषसूक्तं हि सर्वदेषु पठन्ते । क्रृतं च सायद्वच प्रव्यात्ममूर्तिसिद्धेन निन्दितमिति ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतं अर्थं एके वदन्ति । अन्ये मनु प्रजापतिम् । एके इन्द्रम् । अपरे प्राणं प्राणवायुम् । अपरे शाश्वतं ब्रह्म ॥ १२३ ॥

(८) गोविन्दराजः । एतमिति । एनं च परमात्मानं अग्नित्वेन याज्ञिका उपासते । तथा च तमेतमग्निरित्यश्वर्यं उपासत इति ब्राह्मणश्च यः पुनः सर्वत एव आत्मनोऽप्युच्चरतीति शैष्ठश्चत्वं श्रुतेर्मान्वाच्या प्रजापतिरूपतयोपासते इत्यादि श्रुतेः प्राणमात्मानमेतमूपासतेऽप्ये पुन रविनश्वरपरमात्मरूपतयोपासते एवं सर्वात्मकत्वात् परमात्मनः केचित्केनविद्यैर्गैनमुपासते । तथा च तस्मादेवतमेवं विद्यः यैरेव तैरुपासन्त इति ब्राह्मणम् ॥ १२३ ॥

(९) भारविः । एवमिदं सर्वदेवताधिकारेषु व्यवस्थितं ब्रह्म अग्न्यादिदेवतो-पासकोऽपि प्राप्नोतीति । तथा चाग्निरत्नस्यब्राह्मणं दाजसनेविकां “तमेतमग्निरित्यश्वर्यं उपासन्त” इत्येवमादि एतत्काण्डिकान्तेऽपि स्फुटमेव दर्शयत्पेतमर्थम्, “तं यथा यथोपासते तत्तदेव भवति द्वैचैनां भूत्वा भवति । तस्मादेवतमेवं सर्वं वैदेश्यपासीतेत्येवमादि । यतश्च ॥ १२३ ॥

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याध्य मूर्तिभिः ॥

जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चभिर्मूर्तिभिः पृथिव्यादिभूतैः ॥ । वृद्धिकार्यजनकत्वं स्थितिरिति यावत् । संसारयति भ्रामयति ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । एष आत्मा सर्वान्नाणिनः पञ्चभिः पृथिव्यादिभिर्महाभूतैः । शरीरारम्भकैः पश्यत्वा पूर्वजन्माजितकर्मणिक्षयोत्पत्तिस्थितिविनाश-रथादिचक्रवदसकृदपावर्तमानैरामोक्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । एष एवान्तर्यामित्वमनुभवतीत्याह एष इति पञ्चभिः अण्डयो-मात्रादशाधीनामित्याद्युक्तेः मूर्तिभिः सञ्चिच्छब्दवाच्यैः व्याप्यपेषु तनुवत् जन्मवृद्धि-

क्षयैरुपत्तिस्थितिलयैः संसारयति । अनिशमावर्तयति नान्योज्ञोऽस्ति ब्रह्मा नान्योज्ञोऽस्ति श्रोता नान्योज्ञोऽस्ति मन्ता नान्योज्ञोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतं हति श्रुतेरिति ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । एष परः पुरुष इति पञ्चभिर्मूर्तिभिर्महाभूताख्यादिभिः ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एष पुरुषः राजाणि भूतानि पञ्चभिर्मूर्तिभिः पृथिव्याऽदिपञ्चभिः व्याप्त जन्मवृद्धिक्षयैः चक्रदत् संसारयति वर्तयति ॥ १२५ ॥

(८) गोविन्दराजः । एष इति । एष परमात्मा सर्वान् प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्यादिभूतैः शरीरारंभकैः उत्तिरुहा प्रागजन्माजितकमपेक्षयोत्पत्तिस्थितिनाशेन सकृदावर्तमानैः रथादिचक्रपदामोक्षान्नित्यं योजयति ॥ १२४ ॥

(९) भारुचिः । महाभूताख्याभिः स्वर्कर्मक्लेशापेक्षया प्राणिनः तदुपभोगात् वा अश्वप्रशासिता सर्वेषामित्यवगम्यते ॥ १२४ ॥

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ॥

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्माभ्येति ब्रह्मभावमापद्यते । मैत्राद्यवभासेन रागद्वेषक्षयमनुबद्धति । अनेन चाविजातीयप्रत्ययान्तरितात्मकत्वज्ञानमनुष्ठेयमाह । न हि विजातीयप्रत्ययोत्पत्तौ सर्वसमता भवति । अतश्चैतदुक्तं भवति । अहं ममेति त्यक्ताहंकारममकारस्य तदेकज्ञाननियततया निरतिशयपरमानं रूपं ब्रह्म प्राप्नोति । अनिष्टनिवृतिः शास्त्रप्रदर्शिताभिप्रेतनियमस्य प्राप्तिश्च फलसिद्धिर्भवति इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतादृग्नुचित्तनफलमाह एवं य इति । सर्वभूतेष्वेकत्वेनात्मानं परमात्मानं प्रयत्नेन पश्यति ध्यायति । सर्वं परमात्मा सर्वरूपत्वात् तत्समतामीश्वित्वादिगुणैरेत्य जीवन्मुक्तेः पश्चाद्वैद्योधायककर्माणाय देहद्वयरूपोभाधित्यागात्तदेव ब्रह्माभ्येति नित्यानन्दप्रकाशत्वरूपेणाविष्ठत इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं मोक्षत्वेनोक्तसर्वधर्मश्रेष्ठतया सर्वत्र परमात्मदर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति एवं यः सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेष चात्मानमित्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्वभूतेष्वस्थितमात्मानमात्मना पश्यति स ब्रह्मसाक्षात्कारात्परं श्रेष्ठं पदं स्थानं ब्रह्म प्राप्नोति तत्रात्यन्तं लीयते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । मोक्षस्य परमपुरुषाथर्थत्वं प्रदर्शयन् तत्वैवास्य शास्त्रस्य तात्पर्यमाह एवं य इति । पदं पद्यते ज्ञानेनवाप्यते पदं ब्रह्म तद्विष्णोः परमं पदमित्युक्तेः । आत्मन बुद्ध्या अभ्येति तादात्म्यमाप्नोति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । एवं प्रपञ्चितस्य परमात्मज्ञानस्य फलमाह एवं यः सर्वभूतेष्विति । आत्मना मनसा ब्रह्म परं पुरुषम् ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं यः सर्वभूतेषु आत्मनाऽत्मानं पश्यति सः सर्वसमतामेत्य सनातनं ब्रह्माभ्येति प्राप्नोति ॥ १२५ ॥

इति श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभावार्थदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ ७ ॥ १२५ ॥ चतुर्वेदसमं पुष्पमस्य शास्त्रस्य धारणात् । भूयो दाप्यतिरिच्छेत पापनिर्यातनं महत् ॥ १ ॥

(८) गोविन्दराजः । एवमिति । एवं तत्वभूतेषु चात्मनांगत्यादिनोक्ते प्रकारेण यः सर्वभूतेष्ववस्थितमात्मानमात्मनः मन्यते स रागदेवहार्नि प्राप्य दरं स्थानं ब्रह्म प्राप्नोति मुच्यत इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

(९) भारूचिः । यथोक्तस्योपासनायोग्यस्योपसंहारमधुना प्रदर्शयन्निदं तत्कलमाचष्टे एवमिति व्यवस्थितं परं यथोक्तत्वमात्मना स्वात्मना दृष्ट्वा च यथोपदेशं यावज्जीवमूपास्ते । फलांदाधिरेष आगमोपपत्तियां विजेयः । न फलार्थवादः ॥ १२५ ॥

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भूगुप्रोक्तं पठन्द्विजः ॥

भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टां प्राप्नुयाद्गतिम् ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । इति नानवे धर्मशास्त्रे भूगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ इति । शास्त्रसमाप्तिमाह । पठन् भवत्याचारवान् । अन्यो अध्याहार्य आचारः । यथा पठितशास्त्रात् शास्त्रानुष्ठानम् । एवविधश्चेद्भूवति यथेष्टां देवतादिलक्षणां गतिम् ॥ १२६ ॥

मान्या कापि मनुस्मृतिस्तदुचिता व्याख्या हि मेधातिथे:

सा लुप्तेव विधिवैशात् क्वचिदपि प्राप्य न यत् पुस्तकम् ।

क्षोणीन्द्रो मदनः सहारणसुतो देशान्तरादाहृते-

र्जीणोद्दारमचीकर्तत इतस्त्वयुस्तकैङ्गितैः ॥

इति श्रीभट्टवीरस्वामिसूनुमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इत्येतदिति शास्त्राध्ययनफलस्य पूर्वप्रकान्तस्योपसंहारः । मानवं मनुना प्रथमं प्राप्तं भूगुणा च प्रोक्तं प्रकर्षेण मुनिषु प्रकाशितमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

॥ एतस्मिन्भूगुभारतीविवरणे कैर्णनिनारोपितं चेतश्चेतयिता न कश्चन पुनस्तत्त्वस्य तवाजनि । अस्माभिसुं गुरुवदेशविशदप्रज्ञाप्रकर्षस्तुरुद्देशुहर्तुर्गमैर्नमानवगिरां सर्वोऽय-माविष्कृतः ॥ इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ मन्यर्थनिवन्धे नैःश्रेयसकर्मसंकीर्तनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तमिदं मानवशास्त्रविवरणं सर्वज्ञप्रोक्तम् ॥ शिवप्रदमस्तु ॥

(३) कुल्लूकः । समाप्त्यर्थं इति शब्दः एतस्मृतिशास्त्रं भूगुणा प्रकर्षेणोक्तं द्विजातिः पठन्त्विहितानुज्ञाननिषिद्धवर्जनात्सदाचारात्मवर्तति यथाउपेक्षितां च स्वर्गापिवर्गादिरूपं गर्ति प्राप्नुयादिति ॥ १२६ ॥

सारासात्ववचः प्रपञ्चवनविद्यां मेधातिथेश्चादुरीस्तोकं वस्तु निगूढमत्यवचनादगो-विन्दराजो जगी ॥ ग्रन्थेऽस्मिन् धरणीधरस्य इहुशः स्वातन्त्र्यमेतावता स्पष्टं मानवभर्त-

तत्त्वमखिलं कृतुं कृतोऽयं श्रमः ॥ १ ॥ प्रायो मुनिभिर्विवृतं कथयत्येषामनुस्मृतेरर्थम् ॥ दशभिर्न्यन्तसहस्रैः सप्तदशयुता छंता वृत्तिः ॥ २ ॥ सेयं मया मानवधर्मशास्त्रे व्याधायि वृत्तिर्निषुणा हिताय ॥ दुर्बोधजातेर्द्विरक्षयाय भूयात्तां मे जगतामधीशः ॥ ३ ॥ इति वारेन्द्रनन्दनावासीयदिवाकरात्मजश्रीमत्कुल्कमट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुदृढौ द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ इति श्रीकुल्कमट्टविरचितानन्दर्थमुक्तावली त्तमाप्ता ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । एतच्छास्वस्य पठनफलं ज्ञापयन्त्रुपसंहरति इतीति । भृगुप्रोक्त-मृविभ्यो भृगुर्णैव पाठितं वर्थावल्यां स्वर्गाख्यां मोक्षाख्यां दा धर्मविद्व्रह्मविच्च ॥ १२६ ॥

इयं कृतिः सरस्वत्याः पदकंजसमर्पिता ॥ विदुषाचित्तकुम्भदशशिर्नीवमनोरमा ॥ मन्वर्थचंद्रिका द्युषा राघवानंदनिर्मिता ॥ करोतु विदुषां प्रीति विस्तरध्वांतवजंनात् ॥ इति श्रीवश्ववरभगवत्पादोशिष्याद्यभगवत्पादशिष्येण श्रीराघवानंदसरस्वत्या विरचित-मन्वर्थचंद्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राध्ययनस्य फलमाह । इत्येतं मानवं शास्त्रमिति । यथेष्टां गतिमदाप्नुयाद्यर्थाणां फलम्भाप्नोति ॥ १२६ ॥

इति श्रीभारद्वाजगौत्रलिङ्केन श्रीलक्ष्मणविवक्षणानुजेन नन्दनसूरिणा विरचिते मानव-व्याख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥

[मनुः स्वायंभुवो देवः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।

तस्यास्य निर्गतं धर्मं विचार्य बहुविस्तरम् ॥ २ ॥

ये पठन्ति द्विजाः केचित्सर्वपापोपशान्तिदम् ।

ते गच्छन्ति परं स्थानं ब्रह्मणः सद्य शाश्वतम् ॥ ३ ॥]‡

इति मानवे धर्मशास्त्रं भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

समाप्तंवामनुसंहिता ॥ ४ ॥

(६) गोविन्दराजः । इतीति । इति समाप्तार्थमेतन्मनुष्ठातं शास्त्रं भृगुणा प्रकर्षे-णोकरं द्विजातिः पठन् शास्त्रं द्विद्वान् विहितानुष्ठायीं प्रतिषिद्धं वर्जयत्वच भवत्यतएवामुतः भगवन्महेष्वरादिसायोज्यादिकामभिमतां प्राप्नुयादिति ॥ १२६ ॥

इति श्रीभट्टमाधवात्मजश्रीगोविन्दराजविरचितायां मनुटीकायां श्री मन्वाशयानु-सारित्यां गुणत्रयविकर्मजातिनरकवदेप्रशंसास्त्ररूपनिर्णयो द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

(७) भार्हचिः । एवमिदं परमात्मयोगप्रसंख्यानोपासनाकलमुपसंहृत्य शास्त्र-मधुनोपसंहरति-इतीति ।

शास्त्रेण हि प्रबोध्य मानोऽवश्यान्नारव्दभवत्यविनेयोऽपि कालान्तरेण, कि धुनविनेयः, येन हेतौ सत्यवश्यंभावि तत्फलं लोके दृष्टम् । तदनुज्ञानाच्चेष्टकामसंप्राप्तिः । इति भार्हचि कृतं मनुशास्त्रविदरणं समाप्तम् ॥ १२६ ॥

मनुस्मृतिपद्मानुक्रमः ।

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

अ

अक्षयेति तु यः कन्याम् ।
अकामतः कृतं पापम् ।
अकामतः कृते पापे ।
अकामतस्तु राजन्यम् ।
अकामस्य क्रिया काचित् ।
अकारणपरित्यक्ता ।
अकारं चायुद्यारं च ।
अकुर्वन्निविहितं कर्म ।
अकृतं च कृतात्क्षेत्रात् ।
अकृता वा कृता वापि ।
अकृत्वा भैक्षचरणम् ।
अक्रोधनान्मुप्रसादान् ।
अक्रोधनाः शौचपरा ।
अक्षमाला वसिष्ठेन ।
अक्षारलवणान्नाः स्युः ।
अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टम् ।
अगारदाही गरदः ।
अगारादभिनिष्क्रांतः ।
अगप्ते क्षत्रियावैश्ये ।
अग्निदग्धानग्निदग्धान् ।
अग्निदान्भक्तदांश्चैव ।
अग्निपक्वाशनो वा स्यात् ।
अग्निवायुरविभ्यस्तु ।
अग्निवाहारयेदेनम् ।
अग्निहोत्रं च जुहुयात् ।
अग्निहोत्रं समादाय ।
अग्निहोत्र्यविद्याग्नीन् ।
अग्नीनात्मनि वैतानान् ।
अग्नीन्धनं भैक्षचर्यम् ।
अग्ने: सोमयमाभ्यां च ।
अग्ने: सोमस्य चैवादौ ।

८	२२५	अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक् ।	३	७६
११	४५	अग्न्यादावे तु विप्रस्य ।	३	२१२
११	४४	अग्न्यारागेव गवां गोष्ठे ।	४	५८
११	१२६	अग्र्याधयं पाकयज्ञान् ।	२	१४३
२	४	अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु ।	३	१८४
३	१५७	अग्नां स केनल अुक्ते ।	३	११८
२	७६	अज्ञावपीडनायां च ।	२	२८७
११	४३	अड्गुलीर्ण्यभेदस्य ।	९	२७७
१०	११४	अड्गुष्ठमूलस्य तत्त्वे ।	२	५९
११	१३६	अनक्षुतिष्वयं दुर्गम् ।	४	७७
२	१८७	अच्छलेनैव चान्विच्छेत् ।	८	१८७
३	२१३	अजडवचदपीगणः ।	८	१४८
३	१९२	अज विकंसैकशकम् ।	९	११९
९	२३	अजाविके तु संरुद्धे ।	८	२३५
५	७३	अजीगतं सुतं हन्तुम् ।	१०	१०५
१०	७१	अजीवस्तु यथोक्तन ।	१०	८१
३	१५८	अज्ञानात्प्राशय विष्मूत्तम् ।	११	१४९
६	४१	अज्ञानाध्वदि वा ज्ञानात् ।	११	२३९
८	३८५	अज्ञानाद्वारणीं पीत्वा ।	११	१४५
३	१९९	अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्वेषाः ।	१२	१०३
९	२७८	अज्ञो भवति वै बालः ।	२	१५३
६	१७	अज्जडाः पक्षिणः सपर्णः ।	१	४४
१	२३	अज्ययो माता विनाशिन्यः ।	१	२७
८	११४	अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि ।	२	३९
४	२५	अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते ।	२	३९
६	४	अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये ।	११	७
११	४०	अतपास्त्वनधीयानः ।	४	१९०
६	२५	अतस्तु विपरीतस्य ।	७	३४
२	१०८	अतिक्रान्ते दशाहे च ।	५	७६
३	२११	अतिक्रामेत्प्रमत्तं या ।	९	७८
३	८५	अतिथि चाननुज्ञाप्य ।	४	१२२
		अतिवादांस्तितिक्षेत ।	६	४७

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

अतैजसानि पात्राणि	६	५३	अध्यग्न्यध्यावाहनिकम्	९	१९४
अतोऽन्यदमास्थाय	११	८५	अध्यात्मरतिरासीनः	६	४९
अतोऽन्यतमया वृत्त्या	४	१३	अध्यापनं त्रह्यायज्ञः	३	७०
अत्युष्णं सर्वमन्नं स्यात्	३	२३६	अध्यापनमध्ययनम्	१	८८
अत गाथा तायुगीताः	३	४२	अध्यापतामध्ययनम्	१०	७५
अथ मूलमनाहायम्	८	२०२	अध्यापयामास पितॄन्	२	१५१
अदण्डचान्दण्डयनाजा	८	१२८	अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तः	२	७०
अदत्तानामुपादानम्	१२	७	अध्येष्यमाणं तु गुरुः	२	७३
अदत्त्वा तु य एतेभ्यः	३	११५	अनंशौ क्लीवपतितौ	९	२००
अदर्शयित्वा तत्वैव	८	१५५	अनग्निरानकेतः स्यात्	६	४३
अदातरि पुनर्दर्ता	८	१६१	अनधीत्य द्विजो वेदान्	६	३७
अदीयमाना भट्टरम्	९	११	अनन्तरः सपिण्डाद्यः	९	१८७
अद्वितानां द्रव्याणाम्	९	२८६	अनन्तरमरि विद्यात्	७	१५८
अदैश्यं यश्च दिशति	८	५३	अनन्तरासु जातानाम्	१०	७
अद्विरेत्र द्विजायाणाम्	३	३५	अन त्यस्य पुत्रस्य	९	२१७
अद्विर्गतिविशुद्धयति	५	१०९	अनपेक्षितमर्यादिम्	८	३०९
अद्विस्तु प्रोक्षणं शौचम्	५	११८	अनभ्यासेन वेदानाम्	५	४४
अद्वियोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रम्	९	३२१	अनर्चितं वृथामासम्	४	२१३
अद्यात्काकः पुरोडाशम्	७	२१	अनातुरः स्वानि खानि	४	१४४
अद्रोहे गैव भूतानाम्	४	३२	अनादेयं नादीत	८	१७०
अद्वारेण च नातीयात्	४	७३	अनादेयस्य चाद नात्	८	१७१
अधमणिर्थिसद्व्यर्थम्	८	४७	अनाम्नातेषु धर्मेषु	१२	१०८
अधर्मदण्डनं लोके	८	१२७	अनारोग्यमनायुष्यम्	२	५७
अधर्मप्रभवं चैव	६	६४	अनार्यता निष्ठुरता	१०	५८
अधर्मेणच यः प्राह	२	१११	अनार्यमार्यकर्मणम्	१०	७३
अधर्मेणैधते तावत्	४	१७४	अनार्यायां समुत्पन्नः	१०	६६
अधस्तान्नोपद याच्च	४	५४	अनाहितानिता स्तेयम्	११	६४
अधार्मिकं त्रिभिर्यथिः	८	३१०	अनित्यो विजयो यस्मात्	७	१९९
अधार्मिको नरो यो हि	४	१७०	अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैः	३	४२
अधितिष्ठेन केशांस्तु	४	१७८	अनियुक्तासु त्वचैव	९	१४३
अधियज्ञं ब्रह्म जपेत्	६	८३	अनिंदशाया गोः क्षीरम्	५	८
अधिविन्ना तु या नारी	९	८३	अर्निंदशाहां गां सूताम्	८	२४२
अधीत्य विधिवद्वेदान्	६	३६	अनुकृतिनिष्ठातीनां तु	११	२०८
अधीयीरंस्त्वयो वर्णौ	१०	१	अनुगम्येच्छया प्रेतम्	५	१०३
अधोदृष्टिनेष्ठितिकः	४	१९६	अनुपन्ननिष्ठितद्रव्यम्	९	२०८
अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्	७	८१	अनुबन्धं परिज्ञाय	८	१२६

अध्या.	श्लो.		अध्या.	श्लो.	
अनुभावी तृयः कण्ठित्	८	६९	अपः सुराभाजनस्था:	११	१४६
अनुमन्ता विशसिता	५	५७	अपत्यं धर्मकार्यणि	९	२८
अनुरक्तः शर्दिरक्षः	७	६४	अपत्यलोभाद्या तु स्त्री	५	१६१
अनुष्णाभिरफेनाभिः	२	६१	अपदिश्यापदेश्यं च	८	५४
अनृतं च समुक्तर्षे	११	५४	अपराजितां वास्त्याय	६	३१
अनृतं तु वददण्डयः	८	३६	अपराह्लस्तथा दर्भाः	३	२५५
अनृतावृत्काले च	५	१५३	अपसव्यमग्नौ कृत्वा	३	२१४
अनेक र्ति सहस्राणि	५	१५९	आह्लवेऽध्यमर्णस्य	८	५२
अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति	६	८१	अपां समीपे नियतः	२	१०४
अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा	२	१६४	अपाङ्गदाने यो दातुः	३	१६९
अनेन तु विधानेन	९	१२८	अपाङ्गक्त्योपहता पडिक्तः	३	१८३
अनेन नारीवृत्तेन	५	१६६	अपामग्नेश्च संयोगात्	५	११३
अनेन विधिना नित्यम्	५	१६९	अपि नः स कुले जायात्	२	२७४
अनेन विधिना यस्तु	११	११४	अपि यत्सुकरं कर्म	७	५५
अनेन विधिना राजा कुर्वाणः	८	३४३	अपुत्रायां मृतायां तु	९	१३५
अनेन विधिना राजा मिथो	८	१७८	अपुत्रोऽनेन विधिना	९	१२८
अनेन विधिना श्राद्धम्	३	२८१	अपुष्णाः फलवन्तो ये	१	४७
अनेन विधिना सर्वान्	६	८१	अप्रणोद्योऽतिथिः सायम्	३	१०५
अनेन विप्रो वृत्तेन	५	२६०	अप्रयत्नः सुखार्थेषु	६	२६
अन्तर्गतश्वे ग्रामे	४	१०८	अप्राणिग्भिर्यंत्क्रियते	१	२२३
अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्	५	७९	अप्सु प्रवेश्य तं दण्डम्	९	२४४
अन्धो जडः पीठसर्पी	८	३९४	अप्सु भूमिवदित्याहुः	८	१००
अन्धो मत्स्यानिवाशनाति	८	९५	अबीजविक्रीयी चैव	१	२९१
अन्नमेषां पराधीनम्	१०	५४	अब्दार्धमिन्द्रभित्येत्	११	२५४
अन्नहर्तार्थमयवित्वम्	११	५०	अब्राह्मणः संग्रहणे	८	३५९
अन्नाद भ्रूणहा माष्ट	८	३१७	अब्राह्मणादध्ययनम्	२	२४१
अन्नाद्यजानां सत्त्वानाम्	११	१४३	अभयस्य हि यो दाता	८	३०३
अन्यदुप्तं जातमन्यद्	९	४०	अभिचारेषु सर्वेषु	१	२९०
अन्यां चहर्णित्वान्या	८	२०४	अभिपूजितलाभास्तु	६	५८
अन्यानपि प्रकुर्वति	७	६०	अभियोक्ता न चेद्बूयात्	८	५८
अन्ये कृतयुगे धर्माः	१	८५	अभिवादनशीलस्य	२	१२१
अन्येषां चैवमादीनाम्	८	३२९	अभिवादयेद्बृद्धांश्च	४	१५४
अन्येष्वपि तु कालेषु	७	१८३	अभिवादात्परं विप्रः	२	१२२
अन्योन्यस्याव्यभीचारः	९	१०१	अभिशस्तस्य षण्डस्य	४	२११
अन्वाधेयं च यद्वत्तम्	९	१९५			
अपः शस्त्रं विषं मासम्	१०	८८			

अध्या. श्लो.

अभिषहा तु यः कन्याम्
 अभोज्यमन्नं नाराव्यम्
 अभोज्यानां तु भुक्तवान्नम्
 अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्षणोः
 अभ्यञ्जनस्नापनं च
 अन्नि काण्णायिसां ददात्
 अमत्यैतानि षड्जग्रहा
 अमन्त्रिका तु कार्येयम्
 अमात्याः प्राणिववाको वा
 अमात्यभुज्यं धर्मज्ञम्
 अमात्यराष्ट्रदुर्गर्थी
 अमात्ये दण्ड आयतः
 अमानुषीषु पुरुषः
 अमाययैव वर्तते
 अमावास्या गुरुं हन्ति
 अमावास्यामष्टमीं च
 अमेष्ये वा पतेन्मतः
 अयं द्विर्जिह्विद्विद्विः
 अयमुक्तो विभागो वः
 अयाज्यायाजनैश्चैव
 अयुध्यमानस्योत्पाद्य
 अरक्षिता गृहे रुद्धा
 अरण्ये वा तिरभ्यस्य
 अराजके हि लोकेऽस्मिन्
 अरोगाः सर्वसिद्धार्थाः
 अर्थकामेष्वसक्तानाम्
 अर्थसम्पादनार्थं च
 अर्थस्य संग्रहे चैनाम्
 अर्थानिर्याविभौ बुद्धवा
 अर्थेऽपव्ययमानं तु
 अलंकारं नाददीत
 अलंकृतश्च संपश्येत्
 अलब्धं चैव लिप्सेत्
 अलब्धमिच्छेहेदेन
 अलाबुद्धास्यात् च
 अलाभेन विषादी स्यात्

८ ३६७ अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण
 ११ १५९ अल्पं वा वहु वा यस्य
 ११ १५९ अल्पान्नाभ्यवहारेण
 २ १७८ अवकाशेषु चोक्षेषु
 २ २११ अवकोर्णीं तु काण्णं
 ११ १३२ अवगृथं चरेक्तच्छ्रुम्
 ५ २० अवगृथं त्वज्ज्वशतम्
 २ ६६ अवनिष्ठीवतो दर्पात्
 ९ २३४ अवहार्यो भवेच्चैव
 ७ १४१ अवाक्षिरास्तमस्यन्धे
 ७ १५७ अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना
 ७ ६५ अविद्यानां तु सर्वेषाम्
 ११ १७२ अविद्वांश्चैव विद्वांश्च
 ७ १०४ अविद्वांसमलं लोके
 ४ ११४ अवेक्षेत गतीर्णगाम्
 ४ १२८ अवेदयानो नष्टस्य
 ११ ९५ अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं
 ९ ६६ अव्रतानाममन्त्राणाम्
 ९ २२० अव्रतैर्यद्विजैर्भुक्तम्
 ३ ६५ अशक्नुवंस्तु शुश्रूषाग्
 ४ १६७ अशासरत्सक्तान्यस्तु
 ९ १२ अश्मनोऽस्थीनिं गोबालान्
 ११ २५७ अश्रोतियः पिता यस्य
 ७ ३ अश्लीकमेतत्साधूनाम्
 १ ८३ अष्टपाद्यं तु शूद्रस्य
 २ १३ अष्टावट्टौ समशनीयात्
 ७ १६८ अष्टी मासान्यथादित्यः
 ९ ११ असंस्कृतप्रमीतानाम्
 ८ २४ असंस्कृतं न्पशून्मन्त्वे
 ८ ५१ असकृदगर्भवं सेषु
 ९ १२ असंख्या मृत्यस्तस्य
 ७ २२२ असंदितं नां संदात
 ७ १९९ असपिण्डं द्विं प्रेतम्
 ७ १०७ असपिण्डा च या मातुः
 ६ ५४ असंभाष्ये साक्षिभिश्च
 ६ ५७ असंभोज्या ह्यसंयाज्याः

अध्या. श्लो.

अध्या. इलो.

अध्या. इलो.

असम्यककारिणश्चैव	१	२५९	आचार्यस्त्वस्य यां जातिम्	२	१४८
असाक्षिकेषु त्वर्थेषु	८	१०९	आचार्ये तु खलु प्रते	२	२४७
अस्थिमतां तु सत्त्वानाम्	११	१३९	आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः	२	२२६
अस्थिस्थूण स्नायुयुतम्	६	७६	आचार्यो ब्रह्मलोकेशः	४	१८२
अस्त्मन्धर्मोऽखिलनोक्तः	१	१०७	जान्छाद्य चार्चित्यित्वा च	३	२७
अस्त्वं गमयति प्रेतान्	३	२३०	आतुरामभिशस्तां वा	११	१११
अस्वतत्त्वाः स्त्रियः कार्याः	९	२	आत्मनश्च परित्वाणे	८	३४९
अस्वामिना छृतो यस्तु	८	१९९	आत्मनो यदि व न्येषाम्	११	११३
अहं प्रजाः सिसृक्षंस्तु	१	३४	आत्मैव देवताः सर्वाः	१२	११९
अहन्यन्यवेक्षते	८	४१९	आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी	८	८४
अहार्य ब्राह्मणद्रव्यम्	१	१८९	आददीत न शुद्रोऽपि	९	९८
अहिस्येन्द्रियासङ्गः	६	७५	आददीताथ षड्भागं द्रुमा	७	१३१
अहिस्यैव भूतानाम्	२	१५९	आददीताथ षड्भागं प्रणष्टा	८	३३
अहिसा सत्यमस्तेयम्	१०	६३	आदानमप्रियकरम्	७	२०४
अहुतं च हुतं चैव	३	७३	आदाननित्याच्चादातुः	११	१४
अहोरात्रे विभजते	१	६५	आदिष्टी नोदकं कुर्यात्	५	८८
अहा चैकेन रात्र्या च	५	६४	आच्यं यद्यक्षरं ब्रह्म	११	२६४
अहा रात्र्या च यात्जन्तून्	६	६९	आद्याच्चस्य गुणं त्वचाम्	१	२०
आ					
आकारैरिज्ञितर्गत्या	८	२६	आधिः सीमा बालधनम्	८	१४९
आकाशात् दिकुवणित्	१	७६	आधिश्चोपनिधिश्चोभौ	८	१४५
आकाशेणास्तु विज्ञेयाः	४	१८४	आपः शुद्धा भूमिगता:	५	१२८
आगमं निर्गमं स्थानम्	८	४०१	आपत्कल्पेन यो धर्मम्	११	२७
आगस्तु ब्राह्मणस्यैव	९	२४१	आपदर्थं धनं रक्षेत्	७	२१३
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेत्	५	८६	आपद्गतोऽथवा वृद्धः	९	२८३
आचम्य प्रयतो नित्यमुभे	२	२२२	आपो नारा इति प्रोक्ताः	१	१०
आचम्योदक्षपरावृत्य	३	२१७	आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु	८	६३
आचारः परमो धर्मः	१	१०८	आमन्वितस्तु यः श्राद्धे	३	१९१
आचारहीनः क्लीबश्च	३	१६५	आयतिं सर्वकार्यणाम्	७	१७८
आचाराद्विच्युतो विप्रः	१	१०९	आयत्यां गुणदोषजः	७	१७९
आचारालभते ह्यायुः	४	१५६	आयुष्मत्तं सुतं सूते	३	२६३
आचार्यं च प्रवक्तारम्	४	१६२	आयुष्मान्भव सौम्येति	२	१२५
आचार्यस्वमुपाध्यायम्	५	११	आयुष्यं प्राड्मुखो भुडक्ते	२	५२
आचार्यपुत्रः शुश्रूषः	२	१०९	आयोगवस्त्वं क्षत्ता च	१०	१६
आचार्यश्च पिता चैव	२	२२५	आरण्यानां च सर्वेषाम्	५	१९

अध्या. इलो.

अध्या. इलो.

आरम्भरुचिताऽधैर्यम्	१२	३२	इत्यंततपसो देवाः	११	२४३
आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्	८	२१६	इत्येतदेनसामुक्तम्	११	२४६
आद्विपादस्तु भूव्यजीत	४	७६	इत्येतन्मानवं शास्त्रम्	१२	१२६
आधिकः कुलमिद्दं च	४	२५३	इदं शारणमज्ञानात्	६	८४
आर्यता पुरुषज्ञानम्	७	२११	इदं शावं तु कृत्वासौ	१	५८
आर्षं धर्मोपदेशं च	१२	१०६	इदं सास्त्रमधीयानः	१	१०४
आर्द्धे गोमिधुनं शुल्कम्	३	५३	इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठम्	१	१०६
आवृत्तानां गुरुकुलात्	७	८२	इदं तु वृत्तिवैकल्यात्	१०	८५
आश्रमादाश्रमं गत्वा	६	३४	इन्द्रस्याकर्स्य वायोश्च	२	३०३
आश्रमेषु द्विजातीनाम्	८	३९०	इन्द्रानिलयमाकर्णाम्	७	४
आषोडशाद्ब्राह्मणस्य	२	३८	इन्द्रियाणां तु सर्वेषाम्	२	९९
आसनं चैव यानं च	७	१६१	इन्द्रियाणां जये योगम्	७	४४
आसनावसथी शश्याम्	३	१०७	इन्द्रियाणां निरोद्धेन	६	६०
आसनाशनशश्याभिः	४	२९	इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषं	२	९३
आसनेषूपकलृप्तेषु	३	२०८	इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्य	१२	५२
आसपिण्डक्रियाकर्म	३	२४७	इन्द्रियाणां विचरताम्	२	८८
आ समाप्ते: शरीरस्य	२	२४४	इन्द्रियाणि यथः स्वर्गम्	११	३९
आ समुद्रात् वै पूर्वति	२	२२	इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु	४	४६
आसां महर्षिचर्यणाम्	६	३२	इन्धनार्थंशुष्कं णाम्	११	६३
आसीतामरणत्खान्ता	५	१५८	इमं लोकं मातृभक्त्या	२	२३२
आसीदिदं तमोभूतम्	१	५	इमं हि सर्ववर्णताम्	९	६६
आसीनस्य स्थितः कुर्यात्	२	१९६	इमान्नि यमनध्यायान्	४	१०१
आहरेऽत्रीणि वा द्वे वा	११	१२	इयं भूमिर्हि भूतानाम्	९	३७
आहवेषु मिथोऽन्योन्यम्	७	८९	इयं विशुद्धिरुदिता	११	८८
आहृताभ्युद्यतां भिक्षाम्	४	२४८	इष्ट वैश्वानरो नित्यम्	११	२६
आ हैव सनवाग्रेभ्यः	२	१६७	इह चामुत वा काम्यम्	११	८९
			इह दुश्चरितैः केचित्	११	४७

इ

इच्छायान्योन्यसंयोगः	३	३२	ईशो दण्डस्य वरणः	९	२४५
इतरानपि सख्यादीन्	३	११३			
इतरे कृतवन्तस्तु	९	२४२			
इतरेषां तु पश्यानाम्	१०	९३	उक्त्वा चैवानुतं साक्ष्ये	११	८७
इतरेषु तु शिष्टेषु	३	४१	उच्चावचेषु भूतेषु	६	७३
इतरेषु त्वपाङ्कतचेषु	३	१८२	उच्चिष्ठमन्नं दातव्यम्	१०	१२५
इतरेषु सप्तन्यषु	१	७०	उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टः	५	१४३
इतरेषु गमाद्वर्मः	१	८२	उच्छीर्षके श्रिये कुर्यात्	३	८९

अध्या. श्लो.

उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेत् ।
 उच्छेषणं भूमिगतम् ।
 उत्कृष्टायाभिरूपाय ।
 उत्कोचकाश्चेष्टधिकाः ।
 उत्सामां संवेमानस्तु ।
 उत्तमाङ्गोद्धवाज्येष्टचात् ।
 उत्तमानुत्तमानन्वच्छन् ।
 उत्तमैरुत्तमैर्नित्यम् ।
 उत्थाय पश्चिमे यामे ।
 उत्थायावश्यकं कृत्वा ।
 उत्पत्तिरेव विप्रस्य ।
 उत्पद्यते गृहे यस्य ।
 उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च ।
 उत्पादकब्रह्मदात्रोः ।
 उत्पादनमप्यस्य ।
 उत्सादनं च गात्राणाम् ।
 उदकं निनयेष्ठेष्म् ।
 उदकुम्भं सुमनसः ।
 उदके मध्यरात्रे च ।
 उदितेऽनुदिते चैव ।
 उदितोऽयं विस्तरशः ।
 उद्धारो न दशस्वस्ति ।
 उद्धृते दक्षिणे पाणौ ।
 उद्वबहृत्मनश्चैव ।
 उद्दिज्ज्ञा: स्थावराः सर्वे ।
 उद्यतेराहवे शस्त्रैः ।
 उद्वर्तनमप्स्नानम् ।
 उन्मत्तं परितं क्लीबम् ।
 उपच रक्रिया केलिः ।
 उपच्छन्नानि चान्यानि ।
 उपजप्यानुपजपेत् ।
 उपधाभिष्ठयः कश्चित् ।
 उपनीय गुहः शिष्यम् ।
 उपनीय तु तत्सर्वम् ।
 उपनीय तु यः शिष्यम् ।
 उपन्नो गुणः सर्वः ।

३ २६५ उपपातकसंयुक्तः ।
 ३ २४६ उपरुद्यारिमासीत ।
 ९ ८८ उपवासकृशं तं तु ।
 ९ २५८ उपवेश्य तु तान्विप्रान् ।
 ८ ३६६ उपसर्जनं प्रधानस्य ।
 १ ९३ उपस्थमुदरं जिह्वा ।
 ४ २४५ उपस्पृशस्तिष्ववग्म् ।
 ४ २४४ उपस्पृश्य द्विजो नित्यम् ।
 ७ १४५ उपार्कर्मणि चोत्सर्गे ।
 ४ ९३ उपाध्यायान्दशाचार्यः ।
 १ ९८ उपानहौ च वासश्च ।
 ९ १७० उपासते ये गृहस्थाः ।
 १२ ९६ उपेतारमुर्यं च ।
 २ १४६ उभयोहस्तयोर्मुक्तम् ।
 ९ २७ उभाभ्यामप्यजीवस्तु ।
 २ २०९ उभावपि तु तावेव ।
 ३ २१८ उष्ट्र्यानं समारुद्ध्य ।
 २ १८२ उष्णं वर्षति शीते वा ।
 ४ १०९
 २ १५
 ९ २५०
 ९ ११५
 २ ६३
 १ १४
 १ ४६
 ५ १८
 ४ १३२
 ९ ७९
 ८ ३५७
 ८ २४९
 ७ १९७
 ८ १९३
 २ ६९
 ३ २२८
 २ १४०
 ९ १४१
 ऊ
 क्रक्षेष्टचाग्रयणं चैव ।
 क्रक्षसंहितां त्रिरम्भस्य ।
 क्रग्वेदविद्यजुर्विच्च ।
 क्रग्वेदो देवदेवत्यः ।
 क्रचो यजूषि चान्यानि ।
 क्रज्जवस्ते तु सर्वे स्युः ।
 क्रृणं दातुमशक्तो यः ।
 क्रृणानि त्रीण्यपाकृत्य ।

अध्या. श्लो.

११ १०७
 ७ १९५
 ११ १९४
 ३ २०९
 ९ १२१
 ८ १२५
 ६ २४
 २ ५३
 ४ ११९
 २ १४५
 ४ ६६
 ३ १०४
 ७ २१५
 ३ २२५
 १० ८२
 ८ ३७७
 ११ २००
 ११ ११२
 ५ ६८
 ९ ९२
 ५ १३२
 ९ २१६
 ९ १०४
 २ १२०
 ६ १०
 ११ २६१
 १२ ११२
 ४ १२४
 ११ २६३
 २ ४७
 ८ १५४
 ६ १३५

अध्या. श्लो.

ऋणे देये प्रतिज्ञाते
 ऋणे धने च सर्वस्मिन्
 ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयम्
 ऋतामृताभ्यां जीवेत्
 ऋतुः स्वाभाविकः स्तीणाम्
 ऋतुकालाभिगामी स्यात्
 ऋत्विकपुरोहिताचार्यः
 ऋत्विग्रथि वृतो यज्ञे
 ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यः
 ऋषयः पितरो देवाः
 ऋषयः संयतात्मानः
 ऋषयो दीर्घसंध्यस्त्वात्
 ऋषिभिर्हृणैश्चैव
 ऋषिभ्यः पितरो जाताः
 ऋषियज्ञ देवयज्ञम्

ए

एक एव चरेन्नित्यम्
 एक एव मुहूर्द्धर्मः
 एक एवौरसः पुलः
 एकः प्रजायते जन्तुः
 एकः शतं योद्ययति
 एकः शमीत सर्वतः
 एकं वृषभमुद्धारम्
 एककालं चरद्भूक्षम्
 एकं गोमिथुनं द्वे वा
 एकजातिद्विजातीस्तु
 एकदेशं तु वेदस्य
 एकमप्याशयेद्विप्रम्
 एकमेव तु शद्रस्य
 एकमेव दहर्यग्निः
 एकरात्रं तु निवसन
 एकाकिनश्चात्ययिके
 एकाकी चिन्तयेन्नित्यम्
 एकाक्षरं परं ब्रह्म
 एकादशं मनो ज्ञेयम्

८ १३९ एकादशेन्द्रियाण्याहः २ ८९
 ९ २१८ एकाधिकं हरेज्जयेष्ठः ९ ११७
 ४ ५ एकान्तरे त्वानुलोम्यात् १० १३
 ४ ४ एका लिङ्गे गुदे तिस्रः ५ १३६
 ३ ४६ एकैकं ग्रासम नीयात् ११ २१२
 ३ ४५ एकैकं ह्रासयेत्पिण्डम् ११ २१५
 ४ १७९ एकैकमपि विद्वांसम् ३ १२९
 ८ २६० एकोऽपि वेदविद्धर्मम् १२ ११३
 ८ ३८८ एकोऽलुक्ष्यस्तु साक्षी स्यात् ८ ७७
 ३ ८० एकोऽहमस्मीत्यात्मानम् ८ ११
 ११ २३५ एतच्चतुविधिं विद्यात् ७ १००
 ४ ९४ एतच्छीचं गृहस्थानाम् ५ १३७
 ६ ३० एतत्तु न परे चक्षुः ९ ११९
 ३ २०१ एतत्यं हि पुरुषम् ४ १३६
 ४ २१ एतदक्षरमतां च २ ७८
 एतद्विधिं कुर्यात् ८ २२१
 एतदन्तास्तु गतयः १ ५०
 ६ ४२ एतदुक्तं द्विजातीनाम् ५ २६
 ८ १७ एतदेव चरेद्वद्भम् ११ १२८
 ९ १६३ एतदेव विधिं कुर्यात् ११ १८७
 ४ २४० एतदेव व्रतं कुर्यात् ११ ११४६
 ७ ७४ एतदेव व्रतं कृत्स्नम् ११ १२९
 २ १८० एतदेशप्रसूतस्य २ २०
 ९ १२३ एतद्विज जन्मसाफल्यम् १२ ९३
 ६ ५५ एतद्वास्तथादित्याः ११ २२०
 ३ २९ एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः १० ५६
 ८ २७० एतद्विद्विन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ४ ११
 २ १४१ एतद्विद्विन्तो विद्वांसस्त्वयी ४ १२५
 ३ ८३ एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः ७ २२६
 १ ९१ एतिद्विधानं विज्ञेयम् ९ १४८
 ७ ९ एतद्विधितं शौचम् ५ १००
 ३ १०२ एतद्वोऽभिहितं शौचम् १२ ११६
 ७ १६५ एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेय ३ २८६
 ४ २५८ एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं १ ५९
 २ ८३ एतद्वोऽयं भूगुः शास्त्रम् १२ १२३
 २ ९२ एतमेके वदन्त्यग्निम् १२ १२३

अध्या. श्लो.

एतमेव विधि कृत्स्नम्	११ २१६	एवं चरति यो वित्रः	२ २४९
एतयर्चां विसंयुक्तः	२ ८०	एवं चरन्त्सदा युक्तः	९ ३२४
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते	११ १२१	एवं दृढव्रतो नित्यम्	११ ८०
एताः प्रकृतयो मूलम्	७ १५६	एवं धर्म्यर्णिं कार्यर्णिं	९ १५१
एतांस्तदभ्युदितान्विद्यात्	४ १०४	एवं निर्वपणं कृत्वा	३ २६०
एता द्रष्टावस्थं जीवस्य	१२ २३	एवं प्रयत्नं कुर्वति	७ २१०
एतानाहुः कौटसाक्ष्ये	८ १२२	एवं यः सर्वभूतानि	३ ९३
एतानेकं महायदान्	४ २२	एवं यः सर्वभूतेषु	१२ १२५
एतान्दोषाननेश्यः त्वम्	८ १०१	एवं यथोक्तं विप्राणाम्	५ २
एतान्द्विजातयो देशान्	२ २४	एवं यद्यप्यनिष्ठेषु	९ ३१९
एतान्यनांसि सर्वर्णिं	११ ७०	एवं विजयमानस्य	७ १०७
एतान्विग्रहिताचारान्	३ १६७	एवं विधान्नपौ देशान्	९ २६६
एताव नेव पुरुषः	९ ४५	एवं वृत्तस्य नृपतेः	७ ३३
एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्	९ २४	एवं वृत्तां सवर्णां स्त्रीं	५ १६७
एताश्चान्याश्च सेवते	६ २९	एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यां	१ ५७
एतस्तिक्षस्तु भायर्थं	११ १७१	एवं सचिन्त्य मनसः	११ २३०
एते चतुर्णां वर्णनाम्	१० १३०	एवं सन्यस्य कर्मणि	६ ९६
एते भ्यो हि द्विजायेभ्यः	११ ३	एवं स भगवान्देवः	१२ ११७
एते मनूस्तु सप्तान्यान्	१ ३६	एवं समुद्रूपोद्धारे	९ ११६
एते राष्ट्रे वर्तमानाः	९ २२६	एवं सम्यग्यविहृत्वा	३ ८७
एते षट् सदृशान्वर्णान्	१० २७	एवं सर्वे विधायदम्	७ १४२
एतेषां निप्रहो राजः	८ ३८७	एवं सर्वे स सृष्टवेदम्	१ ५१
एतेष्वविद्यमानेषु	३ २४८	एवं सर्वमिदं राजा	७ २१६
एतेरुपायैरन्यैश्च	९ ३१२	एवं सर्वानिमान्नाजा	८ ४२८
एतैद्विजातयः शोध्याः	११ २२५	एवं सह वसेयुर्वा	३ १११
एतैलङ्घन्यैर्त्सीमाम्	८ २५२	एवं स्वभावं ज्ञात्वासां	९ १६
एतैविवादान्संत्यज्य	४ १८१	एवमाचारतो दृष्ट्वा	१ ११०
एतैव्रतैरपोहेत	११ १६८	एवमादीविजानीयात्	९ २६०
एतैव्रतैरपोहेयुः	११ १०६	एवमेतैरिदं सर्वम्	१ ४१
एतैव्रतैरापोह्य स्यात्	११ १४४	एष दण्डविधिः प्रोक्तः	८ २७८
एधोदकं मूलफलम्	४ २४७	एष धर्मविधिः कृत्स्नः	१० १३१
एनसां स्थूलसूक्ष्माणाम्	११ २५१	एष धर्मोऽखिलेनोक्तः	८ २१८
एनस्विभरनिणिकतः	११ १८९	एष धर्मो गवाश्वस्य	९ ५५
एवं कर्मविशेषणे	११ ५१	एष धर्मोऽजुशिष्टो वः	६ ८६
एवं गृहाश्रमे स्थित्वा	६ १	एष नौयायिनामुक्तः	८ ४०९

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

एष प्रोक्तो द्रिजातीनाम्	२	६८	क	
एष वै प्रथमः कल्पः	३	१४७	कणान्वा भक्षयेदब्दम्	११ ९१
एष वोऽभिहितो धर्मः	६	९७	कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टम्	८ ३६५
एष शौचविधिः कृत्स्नः	५	१४६	कन्याया दूषणं चैद	११ ६०
एष शौचस्त्रय वः प्रोक्तः	५	११०	कन्यायां दत्तशुल्कायाम्	९ ९७
एष सर्वः समुद्घिष्टः कर्मणि	१२	८२	कन्येव कन्यां दा कुर्यात्	८ ३६९
एष सर्वः सपुद्घिष्टस्विप्रकारं	१२	५१	कपालं वृक्षमलानि	६ ४४
एष सर्वाणि भूतानि	१२	५२४	कर्णश्रवेर्गनिलै रात्रौ	४ १०२
एष स्त्रीपुंसयोर्मुक्तः	९	१०३	कर्णो चर्मं च वालांश्च	८ २२४
एषा पापकृतामुक्ता	११	१७८	कर्माणां च विवेकार्थम्	१ २६
एषामन्यतमे स्थाने	८	११९	कर्मणापि समं कुर्यात्	८ १७७
एषामन्यतमो यस्य	३	१४६	कर्मतिमनां च देवानाम्	१ २२
एषा विचिदाभिहिता	११	९७	कर्मरिस्य निषादस्य	४ २१५
एषु स्थानेषु भूयिष्ठं	८	८	कलविङ्कुं प्लवं हिंसन्	५ १२
एषोऽखिलः कर्मविधिः	९	२१५	कलिः प्रसुप्तो भवति	९ ३०२
एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डः	८	२६६	कल्पयित्वास्य वृत्तिं च	११ २२
एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः	८	३०१	काणेवाप्यथवा खञ्जम्	८ २७४
एषोदिता गृहस्थस्य	४	२५९	कानीनश्च सहोढश्च	९ १६०
एषोदिता लोकयाता	९	२५	कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रम्	३ १४४
एषोऽनादादनस्योक्तः	११	१६०	कामक्रोधौ तु संयम्य	८ १७५
एषोऽनापदि वर्णानाम्	९	३३६	कामजंषु प्रसक्तो हि	७ ४६
एषोऽनुपस्थुतः प्रोक्तः	७	९८	कामतो रेतसः सेकम्	११ ११९
एषवर्थषु पशून्हंसन्	५	४५	कामं तु क्षपयेद्देहम्	५ १५७
ऐ				
एन्द्रं स्थानमभिप्रेष्टुः	८	३४४	कामं तु गुरुपत्नीनाम्	२ २१६
ओ				
ओघवाताहृतं बीजम्	९	५४	काममामरणात्तिष्ठत्	९ ८९
ओंकारपूर्विकास्तिक्षः	८	८१	काममुत्पाद्य कृष्णां तु	१० ९०
ओषध्यः पश्वो वृक्षाः	५	४०	कामात्मता न प्रशस्ता	२ २
औ				
औरभिको माहिषिकः	३	१६६	कामादशगुणं पूर्वम्	८ १२१
औरसः क्षेत्रजस्त्रैव	९	१५९	कामान्माता पिता चैनम्	२ १४७
औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ	९	१६५	कामिनीषु विवाहेषु	८ ११२
औषधान्यगदो विद्या	११	२३६	कारावरो निषादात्	१० ३६
			कारुकाञ्छिल्पिनश्चैव	७ १३८
			कारुकान्नं प्रजां हन्ति	४ २१९
			कार्पसिकीटजीर्णनाम्	११ १६७
			कार्पसिमुपवीतं स्यात्	२ ४४

अध्या. इलो.

कार्य सोऽवेक्ष्य शक्तिं च	७	१०	कृमिकीटपतञ्जांश्च	१	४०
काषर्पिणं भवेष्टद्यः	८	३३६	कृमिकीटपतञ्जानाम्	१२	५६
काष्ठरौरवबास्तानि	२	४१	कृमिकीटवयोहृत्या	११	६९
कालं कालविभक्तीश्च	१	२४	कृषिसाधिवति मन्यन्ते	१०	८४
काजशाकं महाशङ्काः	३	२७२	कुट्टजानामोषधीनाम्	११	१४३
कालेऽदाता पिता वाच्यः	३	४	कृष्णपक्षे दशस्यादौ	३	२७३
किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्	८	३६३	कृष्णासारस्तु जरति	२	२२
किञ्चिदेव तु विप्राय	११	१४०	केतिस्तु यथान्यागम्	३	१९०
कितवान्कुशीलवान्कूरान्	९	२२५	केशग्रहान्प्रहारांश्च	४	८३
किन्नरान्वानरान्मत्स्यान्	१	३९	केशान्तः षोडशे वर्षे	२	६५
कीटश्च हिपतञ्जांश्च	११	२३९	केशान्तिको बाह्यणस्य	२	४६
कीनाशो गोवृषो यानम्	९	१५०	केशेषु गृह्णतो हस्तौ	८	२८३
कुटुम्बार्थेऽद्यधीनोऽपि	८	१६७	कोष्ठागारायुधागार	९	२१०
कुरुक्षेत्रं च मत्स्य श्च	२	१९	कौटसाक्षं तु कुर्वणान्	८	१२३
कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पंचा	७	१९३	कौत्सं जप्त्वाप इत्येतत्	११	२४८
कुर्याद्बृद्धपशुं सङ्गे	५	३७	कौशेयं तित्तिरिहर्वत्वा	१२	६४
कुर्यादिहरहः श्राद्धम्	३	८२	कौशेयाविक्योरूपे:	५	१२०
कुलजे वृत्तसंपन्ने	८	१७९	क्रयविक्यमध्वानम्	७	१२७
कुले मुख्यऽपि जातस्य	१०	६०	क्रव्यादसूकरोष्ट्राणाम्	११	१५५
कुविवाहैः क्रियालोपैः	३	६३	क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा	११	१३६
कुशीलवोऽवकीर्णि च	३	१५५	क्रव्यादाच्छकुनान्सवर्त्ति	५	११
कुसीदिवृद्धिर्द्विगुण्यम्	८	१५१	क्रियाभ्युपगमात्वेतत्	९	५३
कुसूलधन्यको वा स्यात्	४	७	क्रीणीयाद्यस्त्वपत्याश्रम्	९	१७४
कुहृं चैवानुमत्यैच	३	८६	क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित्	८	२२२
कूटशासनकर्तुंश्च	९	२३२	क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य	५	३२
कूष्माण्डैर्वर्णपि जुहुयात्	८	१०६	क्रुद्यत्वं न प्रतिक्रुद्येत्	६	४८
कृतदारोऽपरान्दारान्	११	५	कूलपृष्ठकेशनखश्मश्रुः पाती	६	५२
कृतं वेतायुगं चैव	११	३०१	कूलपृष्ठकेशनखश्मश्रुदन्ति:	४	३५
कृतवापनां निवसेत्	११	७७	क्षतुजातिस्तथोग्रायाम्	१०	१९
कृतानुसारादधिका	८	१५२	क्षतुग्रपुकक्षानां तु	१०	४९
कृतोपनयनस्यास्य	२	१७३	क्षतविट्शद्रयोनिस्तु	९	२२९
कृत्वा पापं हि संतप्य	११	२२९	क्षत्वस्यात्प्रिवृद्धस्य	९	३२०
कृत्वा मत्रं पुरोषं वा	५	१३८	क्षत्रियं चैव सर्पं च	४	१३५
कृत्वा विधानं मेले तु	७	१८४	क्षत्रियं चैव वैश्यं च	८	४११
कृत्वैतद्विलिकमेवम्	३	९४	क्षत्रियस्य परो धर्मः	७	१४४
कृत्वं चाष्टविधिं कर्म	७	१५४	क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायाम्	१०	१५५

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

क्षत्रियाद्विप्रकन्थायाम्	१०	११	गुच्छगुल्मं तु विविधम्	१	४८
क्षत्रियादामगुप्तायाम्	८	३८४	गुणांश्च सूपशाकाद्यान्	३	२२६
क्षत्रियो बाहुवीर्येण	११	३३	गुरुं वा बालवृद्धौ वा	८	३५०
क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यम्	८	३१२	गुरुणानुमतः स्नात्वा	३	४
क्षरन्ति सर्वै वैदिक्यः	२	८४	गुरुत्वपत्रतं कुर्याति	११	१६९
क्षान्त्या शुद्ध्यन्ति विद्वांसः	५	१०७	गुरुत्वप्येभगः कार्यः	३	२३७
क्षीणस्य चैव क्रमशः	७	१६६	गुरुत्वप्यभिभाव्यैनः	११	१०२
क्षुद्रकाणां पश्नानां तु	८	२९७	गुरुपत्नीं तु युवतिः	२	२१२
क्षधार्तश्चात्मक्षयागात्	१०	१०८	गुरुवत्रप्रति प्रज्याः स्युः	२	२१०
क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वम्	२	२४६	गुरुषु त्वभ्यतीतेषु	४	२५२
क्षेत्रकूपतडागानाम्	८	१६२	गुरुत्वभृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्	४	२५१
क्षेत्रजादीन्सुतानेतान्	९	१८०	गुरुरोः कुले न भिक्षेत	२	१८०
क्षेत्रभूता स्मृता नारी	९	३३	गुरुरोः प्रतेस्य शिष्यस्तु	५	६५
क्षेत्रियस्यात्यये दण्डः	८	२४३	गुरुरोगुरौ संनिहिते	२	२०५
क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः	८	२४१	गुरुरोयत्र परीवादः	२	२००
क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यम्	७	२१२	गुलमांश्च स्थापयेदाप्तान्	७	१९०
क्षौमवच्छङ्गशृङ्गाणाम्	५	१२१	गुलमान्वेणूश्चविविधान	८	२४७

ख

खं सन्निवेशयेत्खेषु	१२	१२०	गृहं तडागमारामम्	८	२६४
खञ्जो वा यदि वा काणः	३	२४२	गृहीत्वा नुसलं राजा	११	९९
खट्टवाङ्गी चीरवासा वा	११	१०४	गृहं गरा वरण्येवा	५	४३
खराश्वोष्ट्रमूर्गेभानाम्	११	६७	गोत्ररिकथे जनयितुः	९	१४२
खलात्क्षेत्रादगाराद्वा	११	१६	गोपः क्षीरभूतो यस्तु	८	२३१
ख्यापतेनानुतापेन	११	२२६	गोमूर्कं गोमयं क्षीरम्	११	२११

ग

गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्	७	२२४	गोमूलमग्निवर्णवा	८	१०२
गन्धर्वा गृह्यका यक्षाः	१२	४७	गोषु ब्राह्मणसंस्थासु	८	३२५
गर्दभाजाविकानां तु	८	२९८	गौडी पैष्टी च माघी च	११	९३
गर्भिष्ठमेऽब्दे कुर्वति	२	३६	ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्	८	१६६
गर्भिणी तु द्विमासादिः	८	४०७	ग्रामधाते हिताभङ्गे	९	२७४
गवा चान्नमपाधातम्	८	२०९	ग्रामदोषान्समत्प्रभान्	७	११६
गा भैर्होमैजैतकर्म	२	२७	ग्रामस्याधिपतैः कुर्यात्	७	११५
गिरिष्ठृष्ठं समारह्य	७	१४७	ग्रामादाहृत्य वाशनीयात्	६	२८

अध्या. श्लो.

ग्रामीयकुलानां च
ग्रामेष्वपि च ये केचित्
प्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्यात्

८ २५४

९ २७१

६ २३

घ

घृतकुम्भं वराहे तु
घाणं सूकरो हन्ति

११ १३३

३ २४१

च

चक्रवृद्धं समारूढः
चक्रिणो दशमीस्थस्य
चण्डालश्वपचानां तु
नण्डालात्पाण्डुसोपाकः
चण्डालान्त्यरित्यो गत्वा
चण्डालेन तु सोपाकः

८ १५६

२ १३८

१० ५१

१० ३७

११ १७४

१० ३८

चतुरः प्रातरश्नीयात्
चतुरोऽशान्हरेद्विप्रः
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्
चतुर्णामिपि चैतेषां द्विजानां
चतुर्णामिपि चैतेषां प्राय
चतुर्णामिपि वर्णनाम्
चतुर्थकालमश्नीयात्
चतुर्थमाददानोऽपि

११ २१८

९ १५३

३ २४

४ ८

९ २३६

३ २०

११ १०८

१० ११८

चतुर्थमायुषो भागम्
चतुर्थं मार्सि कर्तव्यम्
चतुभिरपि चैवैतैः
चतुष्पात्सकलो धर्मः
चत्वार्यहुः सहस्राणि
चरणामश्वमचरा
चरितव्यमतो नित्यम्
चरूणां सुकृत्वाणां च
चर्मचामिकभाण्डेषु
चाण्डालश्च वराहश्च
चातुर्वर्ण्य त्रयो लोकाः
चातुर्वर्ण्यस्य फूर्त्स्नोऽयम्
चान्द्रायणं वा त्रीन्मासान्

४ १

२ ३४

६ ९१

१ ८१

१ ६९

५ २९

१ ५२

५ ११७

८ २८९

३ २३९

१२ १७

१२ ११७

११ १०५

चान्द्रायणविधानैर्वा
चारणाश्च सुपर्णश्च
चारेणोत्साहयोगेन
चिकित्सकस्थं मृगयोः
चिकित्सकानां सर्वेऽपाम्
चिकित्सकान्देवलकान्
चिरस्थितमपि त्वाद्यम्
चूडाकर्म द्विजातीनाम्
चलवच्चर्मणां शुद्धिः
चैत्यद्वृमश्मशानेषु
चोदितो गुरुणा नित्यम्
चोरैरूपलूते ग्रामे
चौरैर्हृतं जलेनोढम्

६ २०

१२ ४४

९ २९८

४ २१२

१ २८४

३ १५२

५ २५

२ ३५

५ ११९

१० ५०

२ १११

४ ११८

८ १८९

छ

छवाकं विड्वराहं च
छायायामन्धकारे व

छाया स्वो दासवर्गश्च
छिन्नास्ये भग्नयुगे

छुच्छुन्दरिः शुभानान्धान्
छेदने चैव यन्तवाणाम्

५ १९

४ ५१

४ १८५

८ २९१

१२ ६५

८ २९२

ज

जगतश्च समुत्पत्तिम्
जटिलं चानधीयानम्

जडमूकान्धबधिरान्
जनन्यां संस्थितायां तु

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानम्
जन्मप्रभृति यर्त्किञ्चित्

जपन्वाऽन्यतमं वेदम्
जपहोमैरपैत्येनः

जपित्वा त्रीणि साविद्याः
जपोऽहुतो हुतोः

जप्यनेव तु संसिध्येत्
जरां चैवाप्रतीकाराम्

१ १११

३ १५१

७ १४९

९ १९२

९ १२६

८ ९०

१ ७४

१० १११

११ ११३

३ ७४

२ ८७

१२ ८०

अध्या. श्लो.

जराशोकसमाविष्टम्
जाङ्गलं सस्थसंपन्नम्
जातिजानपदान्धमनि
जातिभ्रंशकरं कर्म
जातिमात्रोपजीवी वा
जातो नायमिनार्थायाम्
जातो निषादाच्छूद्यायाम्
जामयोऽप्सरसां लोके
जामयो यात्ति मेहादि
जालान्तरगते भानी
जित्वा संपूजयेहे वान्
जीनकामुकवस्तावीन्
जीर्णोद्यानान्यरण्यानि
जीवन्तीनां तु तासां ये
जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः
जीवितात्ययमापन्नः
जीवेदेतेन राजन्यः
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा
ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्वेते
ज्ञानं तपोऽग्निराहारः
ज्ञाननिष्ठा द्विजा केचित्
ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि
ज्ञानेनैवापरे विप्राः
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि
ज्यायांसमनयोर्विद्यात्
ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्
ज्येष्ठकुलं वर्धयति
ज्येष्ठता च निवर्तते
ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च
ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायाम्
ज्येष्ठस्तु विश उद्घारः
ज्येष्ठे न जातमात्रेण
ज्येष्ठो यवीयसो भायमि
ज्योतिषश्च विकुर्वणात्

६	७७	अ
७	६९	झल्ला मल्ला नटाश्चैव
८	४१	झल्लो मल्लश्च राजन्यात्
९१	१२३	१२ ४१
८	२०	१० २२
१०	६७	ड
१०	१८	डिभाहवहतानां च
४	१८३	१ ९५
३	१८	तं चेदन्मुदिद्यात्तूर्दः
८	१३२	२ २२०
७	२०१	तं देशकालौ शक्तिं च
११	१३७	७ १६
९	२६५	तं प्रतीतं स्वधर्मेण
८	२९	३ ३
१२	१३	तं यस्तु द्वेष्टि संसोहात्
१०	१०४	७ १२
१०	९५	तं राजा प्रणयन्सम्यक्
३	३१	७ २७
९	२३९	तं सहायैरनुगतैः
५	१०५	९ २६७
३	१३४	तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात् १ ९४
३	१३५	त एव हि त्यो लोकाः २ २३०
१०	९५	तडागभेदकं हन्यात् ९ २७९
३	३१	तडागान्मुदपानानि ८ २४८
९	२३९	ततः प्रभृति यो मोहात् ९ ६८
५	१०५	ततः स्वयं भूर्भगवान् १ ६
३	१३४	ततस्थथा स तेनोक्तः १ ६०
३	१३५	ततो दुर्गं च राष्ट्रं च ७ २९
४	२४	ततो भुक्तवतां तेषाम् ३ २५३
३	१३२	तत्प्राज्ञनं विनीतेन ९ ४१
३	१३७	तत्त भुक्त्वा पुनः किञ्चित् ८ २२५
९	१०५	तत्व यत्प्रीतिसयुक्तम् १२ २७
९	१०९	तत्व यद्ब्रह्मजन्मास्य २ १७०
११	१८४	तत्व ये भोजनीयाः स्युः ३ १२४
९	११३	तत्व स्थितः प्रजाः सर्वाः ७ १४६
९	१२४	तत्वात्मभूतैः कालज्ञैः ७ २१७
९	११२	तत्वापरिवृतं धान्यम् ८ २३८
९	१०६	तत्वासीनः स्थितो वापि ८ २
९	५८	तत्समुत्थो हि लोकस्य ८ ३५३
१	७८	तत्स्यादायुधसंपन्नम् ७ ७५
		तथा च श्रुतयो बह्वचः ९ १९

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

तथा धरिममेयाना	८	३२१	तस्य सर्वाणि भूतानि	७	१५
तथा नित्यं यतेयाताम्	९	१०२	तस्य शोऽहनिशस्यान्ते	१	७४
तथैव सप्तमे भक्ते	११	१५	तस्यार्थं सर्वभूतानाम्	७	१४
तथैव! क्षेत्रिणो बीजम्	९	५१	तस्याहुः संप्रणीतारम्	७	२६
तदण्डभवद्वैम्	१	९	तस्येह विविधस्यापि	१२	४
तदृष्टयास्योद्वैद्वार्यम्	७	७७	तां विवर्जयतस्तास्य	४	४२
तदाविशनितं भूतानि	१	१८	ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे	११	२०४
तददन्धर्मतोऽश्यु	८	१०३	ताडयित्वा तृणेनापि सरं	४	१६६
तद्वै युगसहस्रान्तम्	१	७३	तान्त्रजापतिराहैत्य	४	२२५
तन्तुवायो दशपलम्	८	३९७	तान्त्रिकिदित्वा सुचरिते	६	२६१
तपः परं कृतयुक्ते	१	८६	तान्त्रवर्निभिसंदृश्यात्	७	१५९
तपत्यादित्यवच्चैषः	७	६	तापसा यतयो विप्राः	१२	४८
तपसापनुत्सुस्तु	११	१००	तापसेष्वेव विप्रेषु	६	२७
तपसैव विशुद्धस्य	११	२४१	ताभ्यां स शकलाभ्यां च	१	१३
तपस्तप्तवःऽसूजद्य तु	१	३३	तामिस्त्रमन्धतामिस्त्रम्	४	८८
तपोबीजप्रभावैस्तु	१०	४२	तामिस्त्रादिषु चोग्रेषु	१२	७५
तपोमूलमिदं सर्वं	११	२३३	ताम्रायाः कांस्यरैत्यानाम्	५	११४
तपो वाचं रति चैव	१	२५	तावृभावप्यसंकार्यो	१०	६८
तपो विद्या च विप्रस्य	१२	१०४	तावृभौ भूतसंपृक्तौ	१२	१४
तपोविशेषैर्विविधैः	२	१६५	तासां क्रमण सर्वसाम्	३	६९
तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रः	११	२१३	तासां चेदवरुद्धानाम्	८	२३६
तमसा बहुरूपेण	१	४९	तासामाद्याश्चतस्स्तु	३	४७
तमसो लक्षणं कामः	१२	३८	तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठं	४	४९
तमोऽयंतु समाश्रित्य	१	५५	तिलैर्वीर्हियवैमणिः	३	२६७
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात्	२	२२८	तिष्ठतीष्वनुतिष्ठेत	११	११०
तस्मादिवद्वान्विभियात्	४	१९१	तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्	७	१४०
तस्मादेताः सदा पूज्याः	३	५९	तीरितं चानुशिष्टं च	९	२३३
तस्माद्वर्मं सहायार्थम्	४	२४२	तुरीयो ब्रह्महृत्यायाः	११	१२५
तस्माद्वर्मं यमिष्टेषु	७	१३	तुलामानं प्रतीमानम्	९	४०३
तस्माद्यम इव स्वामी	८	१७३	तृणकाष्ठद्रुमाणां च	११	१६५
तस्मिन्देशे य आचारः	२	१८	तृणगुल्मलतानां च	१२	५८
तस्मिन्नप्ते स भगवान्	१	१२	तृणानि भूमिरुदकम्	३	१०१
तस्मिन्स्वपति सुस्थे तु	१	५३	तां चापि बाह्यान्सुबहून्	१०	२९
तस्य कर्मविवेकार्थम्	१	१०२	ते तमर्थमपृच्छन्त	२	१५२
तस्य भूत्यजनं ज्ञात्वा	११	२१	तेन यद्यत्सभूत्येन	७	३७
तस्य मध्ये सुपर्यप्तम्	७	७६	तेनानुभूयता यामीः	१२	१७

अध्या. रलो.

			अध्या. इलो.		
ते पृष्ठास्तु यथा ब्रूयः समः	८	२५५	तसरेणवोऽष्टौ विज्ञेयाः	८	१३३
ते पृष्ठास्तु यथा ब्रूयः सीमा	८	२६१	क्षिशद्वर्षोद्दहेत्कन्याम्	९	९४
तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषाम्	१२	७४	त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निः	३	१८५
तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयम्	७	३९	त्रिष्णमेतन्निक्षिप्य	१२	११
तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण	११	१२३	त्रिष्णादबुवन्साक्षयम्	८	१०७
तेषां ग्राम्याणि कार्याणि	७	१२०	त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः	२	७७
तेषां तु समवेतानाम्	२	१३९	त्रिहस्तिनिशायां च	११	२२३
तेषां व्रयाणां लुश्वराम्	२	२२५	त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः	२	६०
तेषां त्ववद्वान्सुक्षमान्	१	१६	त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृ	५	१३९
तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु	३	२२३	त्रिवारं प्रतिरोद्धा वा	११	७९
तेषां दोषानभिख्यात्य	९	२६२	त्रिविधा त्रिविधैषा तु	१२	४७
तेषां न दद्याद्यदि तु	८	१८४	त्रिष्णप्येतेषु दत्तं हि	४	१९३
तेषां वेदविदो ब्रूयः	११	८४	त्रिष्णप्रमाद्यन्नेतेषु	२	२३२
तेषां सततमज्ञानाम्	११	४१	त्रिष्णेत्प्रिवितिकृत्यं हि	२	२३७
तेषां स्वं स्वमभिप्रायम्	७	५७	त्रीणिस्तु तस्माद्विःशेषात्	३	२१५
तेषामनुपरोधेन	२	२३६	त्रीणि देवा: पवित्राणि	५	१२७
तेषां स्वं स्वमभिप्रायम्	७	५७	त्रीणि वर्षण्युदीक्षेत	९	९०
तेषामर्थे नियुज्जीत	७	६२	त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि	३	२३५
तेषामाद्यमृणादानम्	८	४	त्रीण्याद्यात्याश्रितास्त्वेषाम्	७	७२
तेषामारक्षभूतं तु	३	२०४	त्रैविद्येभ्यस्त्वयीं विद्याम्	७	४३
तेषामिदं तु सप्तानाम्	१	१९	त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की	१२	१११
तेषामुदकमानीय	३	२१०	त्र्यंशं दायाद्वरेद्विप्रः	९	१५१
तेषु तेषु तु कृत्येषु	९	२१७	त्र्यब्दं चरेद्वा नियतः	११	१२७
ते षोडश स्याद्वरणम्	८	१३६	त्र्यहं तूपवसेद्युक्तः	११	२५८
तेषु सम्यग्वर्तमानः	२	५	त्र्यहं प्रतास्त्वयहं सायम्	११	२१०
तैः सार्थं चिन्तयेन्नित्यम्	७	५६	त्वरभेदकः शतं दण्डयः	८	२८४
तैजसानां मणीनां च	५	१११	त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य	१	३
तौ तु जातौ परक्षेवे	३	१७५			
तौ धर्मं पश्यतस्तस्य	१२	१९			
त्यजेदाशवयुजे मासि	६	१५			
त्रयः परायेविलश्यन्ति	८	१६९			
त्रयाणामपि चतेषां विषु	१२	३४	दक्षिणासु च दत्तासु	८	२१०
त्रयाणामपि चतेषां यः	१२	३०	दक्षिणेन मूर्तं शूद्रम्	५	१२
त्रयाणामप्युग्यानाम्	७	२००	दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वाः	७	१८८
त्रयाणामुदकं कार्यम्	९	१८६	दण्डस्य व्यूहेन तन्मार्गम्	७	१८७
त्रयो धर्मो निर्वर्तन्ते	१०	७७	दण्डस्य पातनं चैव	७	५१

अध्या. इतो.

दण्डो हि सुमहत्तेजः
दत्तस्यैषोदिता धर्म्या
दत्तवा धनं तु विप्रेभ्यः
दहौ स दशधर्मार्थ
दधि भक्षयं च शुक्तेषु
दन्तजातेऽनुजाते च
दर्भा. पवित्रं पूर्वलिङ्
दर्शनप्रतिभाव्ये तु
दश कामसमृत्थानि
दश पूर्वपराणंशयान्
दशमासांस्तु तृप्यन्ति
दशलक्षणकं धर्मम्
दश लक्षणानि धर्मस्य
दशसूनासमं चक्रम्
दश सूनासहस्राणि
दश स्थानानि दण्डस्य
दशाब्दाख्यं पौरसख्यम्
दशावरा वा परिषद्य
दशाहं शा वमाशी दम्
दशी कुलं तु भुञ्जीत
दह्यन्ते ध्यायमानानाम्
दातव्यं सर्ववर्णभ्यः
दातारो नोऽभिवर्धन्ताम्
दातन्त्रतिग्रहीतुंश्च
दानधर्मं निषेवते
दानेन वधनिणेकम्
दाराग्निहोत्रसंयोगम्
दाराध्विगमनं चैव
दासी घटमपां पूर्णम्
दास्यं तु कारयल्लोभात्
दास्यां वा दासदास्यां वा
दिवाकीर्तिमुदक्यां च
दिवा चरेयुः कार्यर्थम्
दिवानुगच्छद्वास्तास्तु
दिवा वक्तव्यता पाले
दीर्घाध्वनि यथादेशम्

७ २८ दुराचारो हि पुरुषः
८ २१४ दुष्येयुः सर्ववर्णश्च
९ ३२३ द्रूत एव हि संधते
९ १२९ द्रूतं चैव प्रकुर्वति
५ १० द्रूतसंप्रेपणं चैव
५ ५८ द्रूरस्थो नार्चयेदेनम्
३ २५६ द्वारादावसथान्मूलम्
८ १६० द्वारादाहृत्य समिधः
७ ४५ द्वारादेव परीक्षेत
३ २७ द्विषिठोऽपि चरद्वमम्
३ २७० द्वृढकारी भृद्वन्ति
६ १४ द्विष्टपूतं न्यसेत्पादम्
६ १३ देवकार्याद्विजातीनाम्
४ ८५ देवतातिथिभृत्यानाम्
४ ८६ देवतानां गुरुरो राजः
८ १२४ देवताभ्यस्तु तद्वत्वा
२ १३४ देवत्वं सात्त्विका यान्ति
१२ ११० देवदत्तां पतिभर्याम्
५ ५९ देवदानवगन्धवर्णः
७ ११९ देवब्राह्मणासांनिध्ये
६ ७१ देवराद्वा सपिण्डाद्वा
८ ४० देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा
३ २५९ देवानृषीन्मनुष्यांश्च
३ १४३ देशधर्मज्ञातिधर्मान्
४ २२७ देहादुत्क्रमणं चैव
११ १३८ दैत्यदानवयक्षाणाम्
३ १७१ दैवतान्यभिगच्छेत्
१ ११२ दैवपिद्यातिथेयानि
११ १८२ दैवाद्यन्तं तदीहेत
८ ४१२ दैविकानां युगानां तु
९ १७९ दैवे रात्यहनी वर्षम्
५ ८५ दैवोदाजः सुतश्चैव
१० ५५ दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थम्
११ १०९ द्यूतं च जनवादं च
८ २३० द्यूतं समाहृयं चैव
८ ४०६ द्यूतमेतत्पुराकल्पे

अध्या. इतो.

४ १५७
७ २४
७ ६६
७ ६३
७ १५३
२ २०२
४ १५१
२ १८६
३ १३०
६ ६६
४ २४६
६ ४६
३ २०३
३ ७२
४ १३०
६ १२
१२ ४०
९ ९५
७ २३
८ ८७
९ ५९
११ २५
३ ११७
१ ११८
६ ६३
३ १९६
४ १५३
३ १८८
३ २०५
१ ७२
१ ६७
३ ३८
९ १३२
२ १७९
९ २२१
९ २२७

अध्या. श्लो.

द्यौर्भूमिरापो हृदयम्
द्रवाणां चैव सर्वेषाम्
द्रव्याणामलपसाराणाम्
द्रव्याणि हिस्यादो यस्य
द्वयोरत्येतयोर्मूलम्
द्वयोस्त्वयाणां पंचानाम्
द्वावेव वर्जयेन्नित्यम्
द्विकं त्रिकं चतुष्कं च
द्विकं शतं या गृह्णीयात्
द्विजातयः सर्वणामु
द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः
द्वितीयमेके प्रजनम्
द्विधा कृत्वात्मनो देहम्
द्विविधांस्त् करान्निन्द्यान्
द्वौ तु यो विवदेयाताम्
द्वौ देवे पितृकार्ये त्रीन्
द्वौ मासी मत्स्यमांसेन

घ

धनं यो ग्रिभूयादभातुः
धनानि तु यथाशक्तिः
धनुःशतं परीहारः
धनुःशराणां कर्ता च
धनुर्दुर्गं महीदुर्गम्
धरणानि दश ज्ञेयः
धर्मं शनैः संचिनुयात्
धर्मं एव हतो हन्ति
धर्मजं च कृतज्ञं च
धर्मधवजी सदा लुब्धः
धर्मप्रधानं पुरुषम्
धर्मस्य ब्राह्मणो मूलम्
धर्मस्थं येन दत्तं स्यात्
धर्मथिविच्यते श्रेयः
धर्मर्थां यत न स्याताम्
धर्मसिनमधिष्ठाय
धर्मेण च द्रव्यवृद्धौ

८	८६	धर्मेण व्यवहारेण	८	४९
५	११५	धर्मेणाविगतो येत्तु	१२	१०९
११	१६३	धर्मेष्यवस्तु धर्मज्ञाः	१०	१२७
८	२८८	धर्मेष्यदेशं दर्पणं	८	२७२
७	४९	धर्मेण विद्वस्त्वधर्मेण	८	१२
७	११४	धान्यं दशश्यः कुम्भेश्यः	८	३२०
४	१२७	धान्यं हृत्वा भवत्याखुः	१२	६२
८	१४२	धान्यकुप्यपशुस्त्वेयम्	११	६५
८	१४९	धान्यान्नधनं चार्यार्णिं	११	१६१
१०	२०	धान्येऽष्टमं विशां शुल्कम्	१०	१२०
८	३४१	धृतिः क्षमा दमोऽस्त्वयम्	६	१२
९	६१	ध्यानिकं सर्वगोवैतत्	६	८२
१	३२	ध्यायत्यनिष्टं यत्किंचित्	९	२१
९	२५६	ध्रियमाणे तु पितरि	३	२२०
९	१९१	ध्वजाहृतो भक्तदासः	८	४१५
३	१२५		न	
३	२६८			

न	कदाचिद्विजे तस्मात्	४	१६९
न	कन्यायाः पिता विद्वान्	३	५१
न	कश्चिद्विषितः शक्तः	९	१०
न	कुर्वति वृथाचेष्टाम्	४	६३
न	कूटेरायुधैर्हन्यात्	७	९०
न	नक्तं चान्नं समशनीयात्	६	१९
न	नगरे नगरे नैकम्	७	१२१
न	नगनो मुण्डः कपालेन	८	९३
न	न च वैश्यस्य कामः स्यात्	९	३२८
न	न च हन्यात्स्थलारूढम्	७	९१
न	न चोत्पातनिमित्ताभ्याम्	६	५०
न	न जातु कामः कामानाम्	२	९४
न	न जातु ब्राह्मणं हन्यात्	८	३८०
न	न त स्तेना न चाभित्राः	७	८३
न	न तथैतनि शक्यते	२	९६
न	न तस्मिन्द्यारयेष्टम्	११	२०
न	न तादृशं भवत्येनः	५	३४
न	न तापसैर्ब्रह्मणैर्वा	६	५१
न	न तिष्ठति तु यः पूर्वा	२	१०३

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

न तेन वृद्धो भवति
न तैः समयमन्विच्छेत्
न त्वेवाधौ सोपकारे
न दत्त्वा कस्यचित्कन्याम्
नदीकूलं यथा वृक्ष
नदीषु देववातेषु
न द्रव्याणामविज्ञाय
न धर्मश्चरितो जोके
न धर्मस्यापदेशेन
न निहरिं स्त्रियः कुयुः
न निष्क्रयविसर्गाभ्याम्
न नृत्येदथवा गायेत्
न पाणिपादचपलः
न पादौ धावयेत्कास्ये
न पूर्वं गुरुवे किंचित्
न पैतृयज्ञियो होमः
न फालकृष्टमश्नीयात्
न फालकृष्टे न जले
न ब्राह्मणं परीक्षेत
न ब्राह्मणक्षत्रिययोः
न ब्राह्मणोऽवदेयेत
न ब्राह्मणवधाइभ्यान्
न ब्राह्मणस्य त्वतिथिः
न भक्षयति यो मांसम्
न भक्षयेदेकचरान्
न भूञ्जीतोऽधृतस्नेहम्
न भोक्तव्यो बलादाधिः
न भोजनार्थं स्वे विप्रः
न भ्रातरो न पितरः
न मांसभक्षणे दोषः
न माता न पिता न स्त्री
न मित्रकारणद्राजा
न मूल्लोष्टं च मृदगीयात्
न यज्ञार्थं धनं श्रद्धात्
न रके हि पतन्त्यते
न राजः प्रतिगृहीयात्

२ १५६ न राजामधदोषोऽस्ति
१० ५३ न क्षेवक्षनदीनाम्नीं
८ १४३ न लघ्वयेदत्सतन्त्रीम्
९ ७१ न लोकवृत्तं वर्तेत
६ ७८ न तर्धयेदवाहानि
४ २०३ न वारयेदगां धयन्तीम्
४ १८७ न वार्यपि प्रयन्तेत्
४ १७२ न दिग्हर्हकथां कुर्यात्
४ १९८ न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु
९ १९९ न विवादे न कलहे
९ ४६ न विस्मयेत तपरा
४ ६४ न वृथा शपथं कुर्यात्
४ १७७ न वेनान्तर्चिता हास्य
४ ६५ न वै कन्या न युवतिः
२ २४५ न वैतान्स गतकान्विद्यात्
३ २८२ न वै स्वयं तदस्तीयात्
६ १६ न शूद्रराज्ये निवसेत्
४ ४६ न शूद्राय मर्ति दद्यात्
३ १४९ न शूद्रे पातकं किंचित्
३ १४ न शयतीषुर्यथा विद्धः
११ ३० न शयन्ति हृव्यकव्यानि
८ ३८१ न श्राद्धे भौजयेन्मित्रम्
३ ११० न षष्ठं विनष्ठं कुमिभिः
५ ५० न संभाषां परस्तीभिः
५ १७ न संवसेच्च पतितैः
४ ६२ न संहताभ्यां पाणिभ्याम्
८ १४४ न संसत्त्वेषु गर्तेषु
३ १०९ न साक्षी नृपतिः कार्यः
९ १८५ न सीदन्त्रपि धर्मेण
५ ५६ न सीदेत्सतको विप्रः
८ ३८९ न सुप्तं विसन्नाहम्
८ ३४७ न स्कन्दते न व्यथते
४ ७० न स्नानमाचरेदभूक्तवा
११ २३ न स्पृशेत्पाणिनौच्छल्षः
११ ३६ न स्वामिना निसुष्टोऽपि
४ ८४ न हायनैर्न पलितैः
२ १५४ न हायनैर्न पलितैः

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

न हि दण्डाद्रुते शक्यः	९ २६३	नामधेयस्य ये केचित्	२ १२३
न हीदशमनायुष्यम्	४ १३४	नामुत् हि सहायर्थम्	४ २३९
न होढनं विना चौरम्	९ २७०	नायुधव्यसनप्राप्तम्	७ १३
नाकृत्वा प्राणिनां हिसां	५ ४८	नारं स्पृष्ट्वास्थि स्सनेहम्	५ ८७
नाक्षः क्रीडेत्वदाचित्	४ ७४	नारुन्तुदः स्यादार्तोऽपि	२ १६१
नाग्निं मुखेनोपधमेत्	४ ५३	नार्तो न मतो नोन्मतः	८ ६७
नाञ्जयन्तीं स्वके नवे	४ ४४	नार्थसंबन्धिनो नाप्ता:	८ ६४
नाततःगिवधे दोषः	८ ३५१	नाचिनीतर्वजेद्वर्द्धये	४ ६७
नातिकल्यं नातिसायम्	४ १४०	नाविस्पष्टमधीयीत	४ २९
नातिसांवत्तरीं वृद्धिम्	८ १५३	नाशनन्ति पितरस्तस्य	४ २४९
नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान्	५ २०	नाशनीयादभार्यया सार्धम्	४ ४३
नात्मान्मवमन्येत	४ १३७	नाइनीयात्संधिवलायाम्	४ ५५
नात्रिवर्षस्य कर्तव्या	५ ७०	नाश्रोतियत्ते यज्ञे	४ २०५
नाददीत नृपः साधुः	९ २४३	नास्तिक्यं वेदनिन्दा च	४ १६३
नाद्याच्छुद्रस्य पक्वान्नम्	४ २२३	नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैः	९ १८
नाद्यादर्विधिना मांसम्	५ ३३	नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञः	५ १५५
नाधर्मश्चरितो लोके	४ १७२	नास्य कार्योऽग्निसंस्कारः	५ ६९
नाधार्मिके वसेद्यामे	४ ६०	नास्य चिछदं परो विद्यात्	७ १०५
नाधीयीत शमशानान्ते	४ ११६	नास्त्वमापातयेज्जातु	३ २२९
नाधीयीताश्वमारूढः	४ १२०	निक्षिप्तस्य धनस्यैवम्	८ १९६
नाध्यधीनो न वक्तव्यः	८ ६६	निक्षेपस्यापहरणम्	११ ५६
नाध्यापनाद्याजनाद्वा	१० १०३	निक्षेपस्यापहर्तारम्	८ १९०
नानिष्ट्वा नवस्प्येष्ट्या	४ २७	निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु	८ १८८
नानुशुश्रुम जात्वतेत्	९ १००	निक्षेपेष्पनिधी नित्यम्	८ १८५
नान्नमद्यादेकवासाः	४ ४५	निक्षेपो यः कृतो यन	८ १९४
नान्यदन्येन संसृष्टं	८ २०३	निगृह्य दापयेच्चैनम्	८ २२०
नान्यस्मिन्विधवा नारी	९ ६४	निग्रहं प्रकृतीनां च	७ १७५
नान्योत्पत्ता प्रजास्तीह	५ १६२	निग्रहेण हि पापानाम्	८ ३११
नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात्	२ ११०	नित्यं तस्मिन्समाश्वस्त	७ ५९
नाप्सु मूर्तं पुरीषं वा	४ ५६	नित्यं शुद्धः कारुहस्तः	५ १२९
नाब्रह्म क्षत्रमूर्धनोति	९ ३२२	नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्यात्	२ १७६
नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यः	२ २४२	नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां	५ १३०
नाभिनन्देत मरगम्	६ ४५	नित्यमुद्धतपाणिः स्यात्	२ १९३
नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म	२ १७२	नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्	७ १०२
नामजातिग्रहत्वेषाम्	८ २७१	नित्यमुद्यतदण्डस्य	७ १०३
नामधेयं दशम्यां तु	२ ३०	नित्यानध्याय एव स्यात्	४ १०७

अध्या. इलो.

अध्या. इलो.

निधीनां तु पुराणानाम्	८	३९	नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्याः	५	१४१
निन्दितेभ्यो धनादानम्	११	६८	नोत्पादयेत्स्वयं कार्यम्	८	४३
निन्द्यास्वष्टासु चान्याम्	३	५०	नोदाहरेदस्य नाम	२	१९९
निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये	३	१८८	नोद्वेत्कपिलां कन्याम्	३	८
निमन्त्रिता न्हि पितरः	३	१८९	नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु	९	६५
निमेषा दश चाष्टौ च	१	६४	नोन्मत्ताया न कुठित्या	८	२०५
नियुक्तस्तु यथान्यायम्	५	३५	नोपागच्छेत्रमत्तोऽपि	४	४०
नियुक्तायामपि पुमान्	९	१४४	न्युप्य गिण्डास्ततस्तांस्तु	३	२१६
नियुवती यो विधि हित्वा	९	६३		४	
निरस्य तु पुमाङ्गुकम्	१	६३			
निरादिष्टधनश्चेत्तु	८	१६२	पश्चिजग्रहं गवाघ्रातम्	५	१२५
निवर्ति भूमिचलने	४	१०५	पञ्च पश्वनृते हन्ति	८	९८
निर्दशं ज्ञातिमरणम्	५	७७	पञ्चभ्य एव माताभ्यः	१२	१६
निर्भयं तु भवेद्यस्य	९	२५५	पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे	८	४०२
निर्लेपं काङ्चनं भाण्डम्	५	११२	पञ्च सूत गृहस्थस्य	३	६८
निर्वर्तेतास्य यावद्द्विः	७	६१	पञ्चानां तु व्रयो धर्म्याः	३	२५
निवर्तेतरं च तस्मात्	११	१८३	पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु	२	१३७
निषादस्ती त चाण्डालात्	१०	३९	पञ्चशतस्त्वभ्यधिकं	८	३२२
निषादो मार्गं सूते	१०	३४	पञ्चाशब्दाह्याणो दण्डयः	८	२६८
निषेकादिशमशानात्तः	२	१६	पञ्चाशद्भाग आदेयः	७	१३०
निषेकादीनि कर्मणि	२	१४२	पञ्चतात्त्वो महायज्ञान्	३	७१
निष्पद्यन्ते च सस्यानि	९	२४७	पणं यानं तरे दाप्यम्	८	४०४
नीचं शय्यासनं चास्य	२	११८	पणानां द्वे शते सार्धे	८	१३८
नीहारे बाणशब्दे च	४	११३	पणो देयोऽवक्षुष्टस्य	७	१२६
नृणामङ्गतवृडानाम्	५	६७	पर्ति या नाभिचरति मनो	५	१६५
नक्षेत्रोद्यन्तमादित्यम्	४	३७	पर्ति या नाभिचरति	९	२९
नहेताथोन्प्रसङ्गेन	४	१५	पर्ति हित्वाऽपकृष्टं स्वम्	५	१६३
नैः श्रेयसमिदं कर्म	१२	१०७	पतितस्योदकं कार्यम्	११	१८१
नैकः सुप्याच्छन्यगोहे	४	५७	पतिभर्यां संप्रविश्य	९	८
नैकग्रामीणमतीथिम्	३	१०३	पतिव्रता धर्मपत्नी	३	२६२
नैता रूपं परीक्षन्ते	९	१४	पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिः	९	२००
नैतैरपूर्वीविधिवत्	२	४०	पत्नशाकतृणानां च	७	१३२
नैत्यक नास्त्यनध्यायः	२	१०६	पथि क्षेत्रे परिवृते	८	२४०
नैष चारणदारेषु	८	३६२	पयः पिवेत्तिरात्रं वा	११	१३१
नोच्छिष्टादात्मनो मूलं	७	१३९	परकीयनिपानेषु	४	२०१
नोच्छिष्टं कस्यचिद्यात्	२	५६	परदाराभिमर्शेषु	८	३५२

अध्या. इलो.

अध्या. इलो.

परदारेषु जायेते	३	१७४	पाणिग्राहं च संप्रेक्षय	७	२०७
परद्रव्येष्वभिड्यानम्	१२	५	पाषण्डमाणितानां च	५	९०
परप नीति या स्त्री स्यात्	२	१२९	पाषण्डिने विकर्मस्थान्	४	३०
परमं यत्नमातिष्ठेत्	८	३०२	पिण्डनिर्वपणं केचित्	३	२६१
परस्तिव्यं योऽभिवदेत्	८	३५६	पिण्डस्यस्त्वतिपका मात्रा	३	२९१
परस्तपरविश्वानाम्	७	१५२	पिताचार्यः सुहृन्माता	८	३३५
परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्	४	१६४	पितामहो वा तच्छ्रद्धम्	३	२२२
परस्य पत्न्या पुरुषः	८	३५४	पिता यस्य निवृत्तः स्यात्	३	२२१
पराम्मुखस्याभिमुखः	३	१९७	पिता उक्तिकौपारे	९	३
परामप्यापदं प्राप्तः	९	११३	पिता वै गार्हपत्योऽग्निः	२	२३१
परित्यजेदर्थकामौ	४	१७६	पितुर्भगिन्यां मातुश्च	२	१३३
परिपूतेषु धान्येषु	८	३३१	पितृदेवमनज्याणाम्	३	२२२
परिपूर्णं यथा चन्द्रम्	९	३०९	पितृभिर्भ्रातृभिश्चताः	३	५५
परिवैत्तिः परिवेत्ता	३	१७२	पितृयज्ञं तु निर्वत्य	३	१२२
परिवित्तितानुजेऽनुदे	११	५९	पितृवेशमनि कन्या तु	९	१७२
परिक्षितिः स्त्रियश्वैनम्	७	२१९	पितृणां मासिकं श्राद्धम्	३	१२३
परीवादत्वरो भवति	२	२०१	पितृव पालयेत्पुत्रान्	९	१०८
परेण तु दशाहस्य	८	२३३	पित्रा भर्ता सुतैर्वर्णि	५	१४९
पलं सुवर्णश्चित्वारः	८	१३५	पित्रा विवदमानश्च	३	१५९
पश्वश्च मृगाश्चैव	१	४३	पित्रे न दद्याच्छुलकं तु	९	९३
पशुमण्डुकमाजार	४	१२६	पित्र्यं वा भजत शोलम्	१०	५९
पशुषु स्वामिनां चैव	८	२२९	पित्र्ये राद्यहनी मासः	१	६६
पशूनां रक्षणं दानम्	१	९०	पित्र्ये स्वदितमित्येव	३	२५४
पांसुवर्षे दिशां दाहे	४	११५	पिशुनः पौत्रिनासिक्यम्	११	४९
पाठीनरोहिता वाद्यौ	५	१६	पिशुनानूतिनोश्चान्नम्	४	२१४
पाणिग्रहणसंस्कारः	३	४३	पीडनानि च सर्वाणि	९	२९९
पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्या	८	२२६	पूण्यान्यन्यानि कुर्वीत	११	३८
पाणिग्रहणिका मन्त्राः नियतं	८	२२७	पुत्रं प्रत्युदितं सदिभः	९	३१
पाणिग्रहस्य साध्वी स्त्री	५	१५६	पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायाम्	९	१२२
पाणिभ्यां तूपसंगृह्य	३	२२४	पुत्रान्द्रादश यानाह	९	१५८
पाणिमुद्यम्य दण्डं या	८	२८०	पुत्रा येजनन्तरस्त्रीजाः	१०	१४
पात्रस्य हि विशेषेण	७	८६	पुत्रिकायां कृतायां तु	९	१३४
पादोऽधर्मस्य कर्तर्म	८	१८	पुत्रेण लोकाभ्यर्यति	९	१३७
पानं दुर्जनसंसर्गः	९	१३	पुनाति पर्डिक्तं वंशयांश्च	१	१०५
पानमक्षाः स्त्रियश्चैव	७	५०	पुत्राम्नो नरकाद्यस्मात्	९	१३८
पारुष्यमनूतं चैव	५	१६	पुमांसं दाहयेत्पात्रम्	८	३७२

अध्या. श्लो.

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे	३	४९	प्रजापतिरिदं शास्त्रम्	११	२४२
पुरुषस्य स्त्रियाश्च व	९	१	प्रजापतिर्हि वैयाय	९	३३७
पुरुषाणा कुलीनानाम्	८	३२३	प्रणाष्टरवानिकं रिक्यम्	८	३०
पुरोहितं च कुर्वति	७	७८	प्रणाष्टाधिगतं द्रव्यम्	८	३५
पुष्पमूलफलैर्वर्णि	६	२१	प्रतापयुक्तस्तेजस्वी	९	३१०
पुष्पेषु हरिते धान्ये	८	३२०	प्रतिकूलं दर्तमाना	५०	३१
पुष्ये तु छन्दसां कुर्यात्	४	९६	प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान्	५	११०
पूजयोदशनं नित्यम्	२	५४	प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यम्	११	२५२
पजितं ह्यग्नं नित्यम्	२	५५	प्रतिगृह्येष्ठितं दण्डम्	२	४८
पूयं चिकित्सकस्यान्नम्	४	२२०	प्रतिग्रहसमयोर्यजि	४	१५६
पूर्वी सन्ध्यां जपस्तिष्ठन्नैश	२	१०२	प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा	१०	१०९
पूर्वी सन्ध्यां जपस्तिष्ठते सा	२	१०१	प्रतिवातेजुवाते च	२	२०३
पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्म	३	१८७	प्रतिश्रवणसभावे	२	१९५
पृथक्पृथग्वा मिश्री वा	३	२६	प्रतिषिद्धापि चेद्या तु	९	४४
पृथुस्तु विचयाद्राज्यम्	७	४२	प्रतुदाङ्जालपादाङ्च	५	१३
पृथोरपीमा पृथिवीम्	९	४४	प्रत्यक्षं चानुमानं च	१२	१०५
पृष्टोऽपव्ययमानस्तु	८	६०	प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यं च	४	५२
पृष्ठवा स्वदितमित्यवम्	३	२५१	प्रत्यहं देशदृष्टेष्च	८	३
पृष्ठतस्तु शरीरस्य	८	३००	प्रथिता प्रेतकृत्यैषा	३	१२७
पृष्ठवास्तुनि कुर्वति	३	९५	प्रभुः प्रथमकलपस्य	११	२९
पैतृकं तु पिता द्रव्यम्	९	२०९	प्रमाणानि च कुर्वति	७	२३०
पैतृष्वसेयीं भगिनीम्	११	१७०	प्रविश्य सर्वभूतानि	९	३०६
पैशुन्यं साहसं द्रोहः	७	४८	प्रवृत्तं कर्म सर्वव्य	१२	९०
पौण्डुकाश्चौड्रविडः	१०	४४	प्रशासितारं सर्वेषाम्	१२	१२२
पौत्रदौहित्रयोर्लोके न	९	१३३	प्रसाधनोपचारज्ञम्	१०	३२
पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो	९	१३९	प्रहृष्येद्वलं व्यूहा	७	१९४
पौर्विकीं स स्मरञ्जातिम्	४	१४९	प्राकारस्य च भृतारम्	९	२८९
पौर्वचल्याच्चलचित्ताच्च	९	१५	प्राकूलान्पर्युपासीनः	२	७५
प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः	१०	१२४	प्राङ्नाभिवधनात्पुंसः	२	२९
प्रकाशमेतत्तास्कर्यम्	९	२२२	प्राचोनावीतिना सम्यक्	३	२७९
प्रकाशवच्चकास्तेषाम्	९	२५७	प्राजकश्चेद्ववेदातः	८	२९४
प्रक्षालय हस्ता वाचम्य	३	२६४	प्राजापत्यमदत्त्वाश्वम्	११	३७
प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा	९	२२८	प्राजापत्यां निरूप्येष्टिम्	६	३८
प्रजनार्थं महाभागाः	९	२६	प्राजां कुलीनं शूरं च	७	२१०
प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः	९	९६	प्राणस्यान्नमिदं सर्वम्	५	२८
प्रजानां रक्षणं दानम्	१	८९	प्राणायामा ब्राह्मणस्य	६	७०

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

प्राणायामैर्दहेदोषान्
प्राणि वा यदि वाऽप्राणि
प्रातिभाव्यं वृथादानम्
प्रातिवेशगानुवैश्यौ च
प्रादुरुक्तेवग्निषु तु
प्रायश्चित्तं तु कुवर्णा:
प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति
प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य
प्रायश्चित्ते तु चरिते
प्रियेषु स्वेषु सुप्तम्
प्रेतशुद्धि प्रदक्ष्यामि
प्रेते राजनि सज्योतिः
प्रेत्येह चेदृशा विप्राः
प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च
प्रोक्षणात्तृणकाष्ठं च
प्रोक्षितं भक्षेन्मांसम्
प्रोषितो धर्मकार्यथम्

क

फलं कतकवृक्षस्य
फलं त्वनभिसंधाय
फलदानां तु वक्षाणाम्
फलमूत्राशनैर्मध्यैः

ब

बलं चैव बलाकां च
बकवच्चिन्तयेदर्थनि
बको भवति हृत्वाग्निम्
बन्धनानि च सर्वाणि
बन्धुप्रियवियोगांश्च
बभूवर्हि पुरोड शा:
बलस्य स्वामिनश्चैव
बलाहतं बलाद्भुक्तम्
बहवोऽविनयान्नप्ता:
बहुत्वं परिगृह्णीयात्
बहून्वर्षगणान्वोरान्

६	७२	बालः समानजन्मा वा	२	२०८
४	११७	बालघ्नांश्च छृष्टघ्नांश्च	११	१५
८	१५९	बालदायादिकं रिकथम्	८	२७
८	३९२	बालया वा युवत्या वा	५	१४७
४	१०६	बालवृद्धातुरगांच	८	७१
९	२४०	बालातपः प्रतदूमः	४	६९
११	१११	बाले देश न्तरस्थे च	५	७८
११	४६	बालोऽपि ना वमन्तव्यः	७	८
११	१८५	बाल्यो पितुर्वशे तिष्ठेत्	५	१४८
६	७९	बाह्यैर्विभादयेत्तिलङ्घः	८	२५
५	५७	बिडालकाकाखूच्छिष्टम्	११	१५८
५	८२	विभृतिं सर्वभृतानि	१२	१९
४	११९	बीजमेके प्रशसन्ति	१०	७०
३	१५३	बीजस्य चैव योन्याश्च	९	३५
५	१२२	बीजानामुतिविच्च स्यात्	९	३३०
५	२७	बुद्धिवृद्धिकरण्याशु	४	१९
९	७६	बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषाम्	२	९१
		बुद्धश्च च सर्वं तत्त्वेन	७	६८
		ब्रह्माण्डो ये स्मृता लोकाः	८	८९
		ब्रह्मचारी गृहस्थश्च	६	८७
९	५२	ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयात्	११	१५७
११	१४२	ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यात्	२	७४
५	५४	ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातम्	२	११६
		ब्रह्मवर्चसकामस्य	२	३७
		ब्रह्महत्या सुरापानम्	११	५३
५	१४	ब्रह्महा च सुरापश्च	९	२३५
७	१०६	ब्रह्महा द्वादशसमाः	११	७१
१२	६६	ब्रह्मारम्भेऽवसाने च	२	७१
९	२२८	ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मः	१२	५०
१२	७९	ब्रह्मोज्जता वैदनिन्दा	११	५५
५	२३	ब्राह्मं प्रात्मेन संस्कारम्	७	२
७	१६७	ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्	२	१२७
८	१६८	ब्राह्मणं दशावर्षं तु	२	१३५
७	४०	ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि	३	२४३
८	७२	ब्राह्मणः क्षवियो वैश्यः	१०	४
१२	५४	ब्राह्मणः क्षवियो वापि	१०	१०७

अध्यार. श्लो.

ब्राह्मणः संभवेनैव
ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु
ब्राह्मणस्तु सुरापस्य
ब्राह्मणस्त्रवन्धीयानः
ब्राह्मणस्य चतुःषष्ठिः
ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानम्
ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा
ब्राह्मणस्यानपूर्व्येण
ब्राह्मणस्यैव कर्मत्
ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यम्
ब्राह्मणादग्रकन्यायाम्
ब्राह्मण द्वैश्यकन्यायाम्
ब्राह्मणान्पर्युपासीत
ब्राह्मणान्वाधमानं तु
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थाः
ब्राह्मणायावगुर्येव
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देह
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः
ब्राह्मणीं यथगृप्तां तु
ब्राह्मणेषु च विद्वांसः
ब्राह्मणो जायमानो हि
ब्राह्मणो बैलपालाशौ
ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व
ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता
ब्राह्मस्य तु क्षपाहृस्य
ब्राह्मादिषु विवाहेषु
ब्राह्मणे विप्रस्तीर्थेन
ब्राह्मे मूहूर्ते बुध्येत
ब्राह्मो देवस्तथैवार्षः
ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्
ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयात्

अ

भक्ष्यं भोजयं च विविधम्
भक्ष्यभोजयापदेशैश्च

११ ८३ भक्ष्यभोजयापहरणे
९ १५५ भगवान् सर्ववर्णानाम्
८ २७६ भद्रं भद्रमिति ब्रूयात्
११ १४८ भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु
३ १६८ भवत्पूर्वं चरदमैक्षम्
८ ३३८ शतरि लंघयेद्या तु
११ २३४ भर्तुः पुत्रं विजानन्ति
११ ६६ भर्तुः शरीरशुश्रूषाम्
९ १४९ भाण्डपूर्णानि यानानि
२ १९० भार्या पुत्रश्च दासश्च
११ १७ भार्या पुत्रश्च दासश्च
१० १५ भार्यायै पूर्वमारिष्ये
१० ८ भिक्षामप्युदपात्रं वा
७ ३७ भिक्षुका बन्दिनश्चैव
३ २४८ भिन्दन्त्यवमता मन्त्रम्
१० २४८ भिन्न्याश्चैव तडागानि
४ १६५ भुक्तवत्स्वथं विप्रेषु
१० ६२ भुक्तवान्विहरेच्चैव
११ ७८ भुक्तवातोऽन्यतमस्यान्नम्
८ ३७६ भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः
१ १७ भूमा वप्येककेदारे
१ १९ भूमिदो भूमिमाप्तोति
२ ४५ भूमौ विपरिवर्तेत
९ १९६ भूतकाद्यापको यश्च
२ १५० भूतो नार्तो न कुर्यादिः
१ ६८ भूत्यानामुपरोधेन
३ ३९ भूत्यानां च भूति विद्यात्
२ ५८ भैक्षणे वर्तयेन्नित्यम्
४ ९२ भोः शब्दं कीर्तयेदत्ते
३ २१ भोजनाभ्यञ्जनादानात्
८ ८८ भातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या
८ ५६ भातुर्ज्येष्ठस्य भार्यायाम्
३ २२७ भातृणामेकजातानाम्
१ २६८ भातृणां यस्तु नेहेत
१ २७५ भातृणामविभक्तानाम्

अध्या. श्लो.

११ १६४
१ २
४ १३९
१० १०७
२ ४९
८ ३७१
९ ३२
९ ८६
८ ४०५
८ २५६
८ ४१६
५ १६८
३ ९६
८ ३६०
७ १५०
७ ११६
३ ११६
७ २२१
४ २२२
१ ९६
९ ३८
४ २३०
६ २२
३ १५६
८ २१५
११ ९
९ ३३२
२ १८८
२ १२४
१० ९१
९ ५७
२ १३२
३ १७३
९ १८२
९ २०७
९ २७५

अध्या. श्लो.

भामरी गण्डमाली च
भ्रूणघ्नानेक्षितं चैव

न

मक्षिका विप्रुषशङ्गाया
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्
मङ्गलाचारयुक्तानाम्
मङ्गलार्थं स्वस्तप्रथनम्
मङ्गल्यं ब्राह्मणस्यसह्यात्
मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्
मणिमुक्ताप्रवालानां लोहा
मणिमुक्ताप्रवालानि
मत्तकुद्धातुराणां च
मत्तोन्मत्तार्ताद्यधीनैः
मत्स्यघातो निषादानाम्
मत्स्यानां पक्षिणां चैव
मद्याप्त्साधुवृत्ता च
मद्यैर्भूतैः पुरीषैर्बा
मधुपक्के च यज्ञे च
मध्यंदिनेऽर्धरात्रे च
मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा
मध्यमस्थ प्रचारं च
मनसीन्दुं दिशः श्रोते
मनः सृष्टि विकुरुते
मनुमकाग्रमासीनम्
मनुष्यमारणे क्षिप्तम्
मनुष्याणां तु हरणे
मनुष्याणां पश्चानां च
मनोहर्णरणगर्भस्य
मन्वतस्तु समृद्धानि
मन्त्वैः शाकलहोमीयैः
मन्यन्ते वै पापकृतः
मन्येतारि यदा राजा
मन्वन्तराण्यसंख्यानि
ममायमिति यो ब्रूयात्
ममेदमिति यो ब्रूयात्

३ १६१	मरीचिमह्यज्ञरसौ	१ ३५
४ २०८	मरुदम्यः इति तु द्वारि	३ ८८
५ १३३	महाशिपितृदेवानाम्	४ २५७
४ १४५	महर्षिभिर्षच देवैश्च	८ ११०
४ १४६	महान्तमेव चात्मानम्	१ १५
५ १५२	महान्त्यपि समृद्धानि	२ ६
२ ३१	महापशूनां हरणे	८ ३२४
११ १६६	महापातकसंद्युवाः	११ २५६
९ ३२९	महाव्याहृतिभिर्होमः	११ २२१
१२ ६१	मांसं गृह्णो वपां मग्दुः	१२ ६३
४ २०७	माराभक्षयितामुत्र	५ ५५
८ १६३	मातरं पितरं जायाम्	८ २७५
१० ४८	मातरं वा स्वसारं वा	२ ५०
८ २९८	माता! पिता वा दद्याताम्	९ १६८
९ ८०	मातापितृभ्यां यामीभिः	४ १८०
५ १२३	मातापितृभ्यामुत्सृष्टम्	९ १७१
५ ४१	मातापितृविहीनो यः	९ १७७
४ १३१	मातुः प्रथमतः पिण्डम्	९ १४०
७ १५१	मातुरयेऽधिजननम्	२ १६९
७ १५५	मातुलांश्च पितृव्यांश्च	२ १३०
१२ १२१	मातुस्तु यौतक यत्स्यात्	९ १३१
१ ७५	मातृष्वसा मातुलानी	२ १३१
१ १	माता स्वस्त्रा दुहिता वा	२ २१५
८ २९६	मानसं मनसैवायम्	१२ ८
११ १६२	मारुतं पूरुहूतं च	११ १२०
८ २८६	मार्गशीर्षं शुभे मासि	७ १८२
३ १९४	मार्जनं यत्र पात्राणाम्	५ ११६
३ ६६	मार्जरनकुलौ हृत्वा	११ १३०
११ २५५	मासिकान्नं तु योऽशनीयात्	११ १५६
८ ८५	मिथो दायः कृतो येन	८ १९५
७ १७३	मुख शाहुरुपज्जानाम्	१० ४५
१ ८०	मुञ्जाला तु कर्तव्या	२ ४३
८ ३५	मुण्डो वा जटिलो वा स्यात्	२ २१९
८ ३१	मुन्नन्नानि पयः सोमः	३ २५७

अङ्गया. श्लो.

अध्या. श्लो.

मुन्यन्नैविविधैर्मेध्यैः	६	५	य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः	४	२२१
मूदोच्चारसमुत्सर्गम्	४	५०	य एतेऽभिहिता: पुत्राः	९	१८१
मृगयाऽक्षा दियास्वप्नः	७	४७	यक्षरक्षः पिशाचांश्च	१	३८
मृतं शरीरमुत्सृज्य	४	२४१	यक्षरक्षः पिशाचान्नम्	११	९४
मृतवस्त्रभृत्यु नारीषु	१०	३१	पक्षमी च पशुपालश्च	३	१५८
मृते भर्तं रिं साध्वीं स्त्री	५	१६०	यच्चास्य मुक्तां तिं किञ्चित्	७	९५
मृतोऽप्यैः शुद्धयते शोद्धयम्	५	१०८	यजेत राजा क्रतुभिः	७	७९
मृदं गां दैवतं विप्रम्	४	३९	यजेत वाऽश्वमेष्वेन	११	७३
मष्यन्ति ये चोपपतिः	४	२१७	यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यात्	११	१०
मैखलामजिनं दण्डम्	२	६४	यज्ञाय जांधमस्य	४	३१
मैत्रं प्रसाधनं स्नानम्	४	११२	यज्ञार्थं पशवः सृष्टा:	५	३९
मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतः	१२	७२	यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वैद्या	५	२२
मैत्रेयकं तु दैवहेः	१०	३३	यज्ञार्थमर्थं शिक्षित्वा	११	२४
मैथुनं तु समासेव्य	११	१७३	यज्ञे तु वितते सम्यक्	३	२८
मोहाद्राजा. स्वराष्ट्रं यः	७	१११	यज्ञोऽनृतेन क्षराति	४	२३७
मौञ्जी विवृत्समा शलक्षणा	२	४२	यज्वान ऋषयो देवाः	१२	४९
मौण्डचं प्राणान्तिको दण्डः	८	३७९	यतश्च भयमाशङ्केत्	७	१८८
मौलाङ्छस्त्रविदः शूरान्	७	५४	यतात्मनोऽप्रमत्स्य	११	२१४
भ्रियमाणोऽप्याददीत	७	१३३	यत्करोत्येकरात्रेण	११	१७७

य

यं तु कर्मणि	१	२८	यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्	४	१६१
यं तु पश्येन्निधि राजा	८	३८	यत्कर्म कृत्वा कुर्वश्च	१२	३५
यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायाम्	९	१७८	यर्त्किंचित्पितिरि प्रेते	९	२०४
यं मातापितरौ क्लेशम्	२	२२७	यर्त्किंचित्स्नेहसंयुक्तम्	५	२४
यं वदन्ति तमोभृताः	१२	११५	यर्त्किंचिदपि दातव्यम्	४	२२८
यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मः	२	७	यर्त्किंचिदपि वर्षस्य	७	१३७
यः क्षिप्तो र्षयत्यार्तः	८	३१३	यर्त्किंचित्तिरः कुर्वन्ति	११	२४०
यः संगतानि कुरुते	३	१४०	यर्त्किंचिदपि वर्षाणि	८	१४७
यः साधयन्तं छन्देन	८	१७६	यर्त्किंचिन्मधुना मिश्रम्	३	२७३
यः स्वयं साधयेदर्थम्	८	५०	यत्तत्कारणमव्यक्तम्	१	११
यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दम्	२	१०७	यत्तु दुःखसमायुक्तम्	१२	२८
यः स्वामिनाननुज्ञातम्	८	१५०	यत्तु वाणिजके दत्तम्	३	१८१
य आवृणोत्यवितथम्	२	१४४	यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तम्	१२	२९
य एते तु गणा मुख्याः	९	१८१	यत्त्वस्याः स्याद्वन्दन दत्तम्	९	१९७
			यत्नेन भोजयेच्छाद्वे	३	१४५
			यत्पुण्यफलमाप्नोति	३	९५
			यत्प्राग्द्वादशसाहस्रम्	१	७९

अध्या. इलो.   अध्या. इलो.

यत्र त्वेते परिध्वंसात्	१०	६१	यथेदं शावमाशौचम्	५	६१
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण	८	१४	यथेदमुक्तवाऽच्छास्त्र	२	११९
यत्र नार्यस्तु पूजयन्ते	३	५६	यथेरिणे वीजमुप्त्वा	३	१४२
यत्र वर्जयते राजा	९	२४६	यथैधस्तेजसा वह्निः	११	२४५
यत्र इयामो लोहिताक्षः	७	२५	यथैनं नाभिसंदध्युः	७	१८०
यत्रानिवद्वोऽपीक्षेत	८	७६	यथैव शूद्रो ब्राह्मण्याम्	१०	३०
यत्रापवर्तते युग्मम्	८	२९३	यथैवात्मा तथा पुत्रः	९	१३०
यत्सर्वेऽग्नेच्छाते ज्ञातुम्	१२	३७	यथोक्तमार्तः सुस्थो वा	८	२१७
यथर्तुलिङ्गं न्यूतवः	१	३०	यथोक्तान्यपि कर्माणि	१२	९२
यथाकथाच्चात्पिण्डानाम्	११	२९९	यथोक्तेन नयन्तस्ते	८	२५७
यथा काष्ठमयो हस्ती	२	१५७	यथोदितेन विधिनाः	४	१००
यथा खनन्वनित्रेण	२	२१८	यथोद्वरति निर्दिता	७	११०
यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु	९	४८	यदधीते यद्यजते	८	३०५
यथा चैवापरः पक्षः	३	२७८	यदन्यगोषु वृषभः	९	५०
यथा जातवलो वह्निः	१२	१०१	यदाणुमात्रिको भूत्वा	१	५६
यथा त्रयाणां वण्णिनाम्	१०	२८	यदा तु यानमातिष्ठेत्	७	१८१
यथा दुर्गांश्चित्तानेतान्	७	७३	यदा तु स्यात्परिक्षीणः	७	१७२
यथा नदीनदाः सर्वे	६	९०	यदा परवलानां तु	७	१७४
यथा नयत्यसृक्षपातैः	८	४४	यदा प्रकृष्टा मन्येत	७	१७०
यथा प्लवेनापूलेन	४	१९४	यदा भावेन भवति	६	८०
यथा फलेन युज्येत	७	१२८	यदा मन्येत भावेन	७	१७१
यथा महाहृद प्राप्य	११	२६२	यदा वगच्छेदायत्याम्	७	१६९
यथा यथा नरोधर्मम्	११	२२७	यदा स देवो जागर्ति	१	५२
यथा यथा निषेवन्ते	१२	७३	यदा स्वयं न कुर्यात्	८	९
यथा यथा मनस्तस्य	११	२२८	यदि तत्रापि सपश्यत्	७	१७६
यथा यथा हि पुरुषः	४	२०	यदि तु प्रायशो धर्मम्	१२	२१
यथा यथा हि सद्वृत्तम्	१०	२२८	यदि ते तु न तिष्ठेयुः	७	१०८
यथा यमः प्रियद्वेष्यौ	९	३०७	यदि त्वर्तिथिधर्मेण	३	१११
यथाहर्मेतानश्यर्च्य	८	३९१	यदि त्वात्यन्तिकं वासम्	२	२४३
यथाल्पाल्पमद्न्याद्याम्	७	१२९	यदि न प्रणयेद्राजा	७	२०
यथा वायुं समाश्रित्य	३	७७	यदि नात्मनि पुत्रेण	४	१७३
यथाविद्यधिगम्यैनाम्	९	७०	यदि स्त्रीयद्वरजः	२	२२३
यथाशास्त्रं तु कृत्वैवम्	४	९७	यदि संशय एव स्यात्	८	२५३
यथाश्वमेधः क्रतुराट्	११	२५९	यदि संसाधयेत्तत्	८	२१३
यथा षण्डोऽफलः स्त्रौषु	२	१५८	यदि स्वाश्चापराश्चैव	९	८५
यथा सर्वाणि भूतानि	९	३११	यदि हि स्त्री न रोचेत	३	६१

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

यदेतत्परिसंख्यातम्	१	७१	यस्तु रज्जुनवं कूपात्	९	३१९
यदेव तप्यथ्यद्विः	३	२८३	यस्त्वध्मण कादर्णि	८	१७४
यदग्हितेनार्चयन्ति	११	१३२	यस्त्वनाक्षारितः पूर्वम्	८	३५५
यददुस्तं यददुरापम्	११	२३७	यस्त्वेतान्युपकल्प्तानि	८	३३३
यद्यग्नोरायोवेत्य	८	८०	यस्मात्योऽप्याश्रमिणः	३	७८
यद्वनं दशशीलानाम्	११	१९	यस्मादण्वपि भूतानाम्	६	४०
यद्वचायति यत्कुरुते	५	४७	यस्मादुत्तिरेत्पाप्	३	१९३
यद्गृह्यं स्यान्तो दद्यात्	६	७	यस्मादेषां सुरेन्द्राणाम्	७	५
यद्यत्परदशं कर्म	४	१५९	यस्माद्वीजप्रभावेण	१०	७२
यद्यद्वाति विधिवत्	३	२७५	यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युः	८	२०८
यद्यद्रोचेत विश्रेष्यः	३	२३१	यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते	११	२३२
यद्यन्नभृति तेषां तु	५	१०२	यस्मिन्देशे निविदन्ति	८	११
यद्यपि स्यात् सत्पुदः	९	१५४	यस्मिन्नृणं संनयति	९	१०७
यद्यथिता तु दारैः स्यात्	९	२०३	यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये	८	२२८
यद्यस्य विहितं चर्म	२	१७४	यस्मिन्यस्मिन्वादे तु	८	११७
यद्याचरति धर्मं सः	१२	२०	यस्यै दद्यात्पिता त्वेनाम्	५	१५१
यद्योकरिक्थनौ स्याताम्	९	१६२	यस्य कायगतं ब्रह्म	११	१६
यद्राष्टुं शूद्रभूयिष्ठम्	८	२२	यस्य तैवार्थिकं भक्तम्	११	६
यद्वा यद्वा परद्रव्यम्	१२	६८	यस्य दृश्येत सप्ताहात्	८	१०८
यद्वेष्टितशिरा भुक्ते	३	२३८	यस्य प्रसादे पद्मा श्रीः	७	११
यन्नावि किञ्चिद्वाशानाम्	८	४०८	यस्य मन्त्रं न जानन्ति	७	१४८
यन्मूर्त्यं वयवाः सूक्ष्माः	१	१७	यस्य मित्रप्रधानानि	३	१३९
यन्मै माता प्रलुभे	९	२०	यस्य राज्ञस्तु विषये	७	१३४
यमान्सेवेत सततम्	४	२०४	यस्य वाडमनसी शुद्धे	२	१६०
यमिद्वो न दहृथग्निः	८	११५	यस्य विद्वान्हि वदतः	८	१६
यमे व तु शुचि विद्यात्	२	११५	यस्य शूद्रस्तु कुरुते	८	२१
यमो वैवस्वतो देवः	८	९२	यस्य स्तेनः पुरे नास्ति	८	३८६
यवीयाऽञ्जेष्ठभार्यायाम्	९	१२०	यस्या ग्रियेत कन्यायाः	९	६९
यश्चापि धर्मसमयात्	९	२७३	यस्यास्तु न भवेद् भ्राता	३	११
यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान्	२	९५	यस्यास्येन सदाशनन्ति	१	९५
यस्तल्पजः प्रमीतस्य	९	१६७	यां यां योनि तु जीवोऽयम्	१२	५३
यस्तु तत्कारयेन्मोहात्	९	८७	या गर्भिणी संस्क्रियते	९	१७२
यस्तु दोषवतीं कन्याम्	९	७३	याजनाध्यापने नित्यम्	१०	११०
यस्तु दोषवतीं कन्याम्	८	२२४	या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री	८	३७०
यस्तु पूर्वनिविष्टस्य	९	२८१	यात्रामात्रप्रसिद्धचर्यं	४	३
यस्तु भौतः परावृत्तः	७	९४	यादृगुणेन भर्ता स्त्री	९	२२

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

यादृशं तूप्यते बीजम्	९	३६	येन केनचिदङ्गेन	८	२७९
यादृशं फलमाज्ञोति	९	१६१	गेन यस्तु गुणेनषाम्	१२	३९
यादृशं भजते हि स्त्री	९	९	येन येन तु भावेन	४	२३४
यादृशा धनिभिः कार्याः	८	६१	येन येन यथाङ्गेन	८	३३४
यादृशेन तु भावेन	१२	८१	येनास्मिन्कर्मणं लोके	१२	३६
यादृशेऽस्य भवेदात्मा	४	२५४	येनास्य पितरो याता:	४	१७८
यानश्चयासनान्यस्य	४	२०२	ये नियुक्तास्तु कार्येषु	९	२३१
यानश्चयाप्रदो भार्यम्	४	२३२	ये पाकयज्ञाश्चत्वारः	२	८६
यानस्य चैव यातुश्च	८	२९०	ये बकव्रतिनो विप्राः	४	१९७
यानि चैवं प्रकाराणि	८	२५१	यं शूद्रादाधिगम्यार्थम्	११	४१
या निष्पुक्तान्यतः पुत्रम्	९	१४७	येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा	९	२११
यानि राजप्रदेयानि	७	११८	येषां तु यादृशं कर्म	१	४२
यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति	९	३१६	येषां द्विजानां सानिकी	११	१५०
या पर्या वा परित्यक्ता	९	१७५	ये स्तेनपतिकलीबाः	३	१५०
यामीस्ता यातनाः प्राप्य	१२	२२	यैः कर्मभिः प्रचरितैः	१०	१००
या रोगिणी स्थातु हिता	९	८२	यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निः	९	३१४
या वावतः रास्पृशेदङ्गः	३	१७८	यैरभ्युपायैरेतांसि	११	२९
या वावतो ग्रसते ग्रासान्	३	१३३	यैर्यैरूपायैरर्थं स्वम्	८	४८
या वावतो बान्धवान्यस्मिन्	८	९७	योऽकामां दूषयत्कन्याम्	८	३६४
या वावत्व यस्ते जीवेयुः	२	२३५	योगाधमनविकीर्तम्	८	१६५
या वदुष्णं भवत्यन्नम्	३	२३७	यो ग्रामदेशसंघानाम्	८	२१९
या वदकानुदिष्टस्य	४	१११	यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यात्	९	११०
या वन्ति पशुरोमाणि	१	३८	यो ज्येष्ठो विनिकुर्वति	९	२१३
या वावनवधयस्य वधे	९	२४९	योऽदत्तादायिनो हस्तात्	८	३४०
या वावनापैत्यमेधयाक्तात्	५	१२६	यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः	६	३९
या वेदवाह्याः स्मतयः	१२	९५	योऽधीतेऽहन्यहन्यतां	२	८२
या वेदविहिता हिंसा	५	४४	योऽनधीत्य द्विजो वेदम्	२	१६८
यासां नाददते शुल्कम्	३	५४	यो न वेत्यभिवादस्य	२	१२६
यास्तासां स्युर्दहितरः	९	१९३	योज्ञाहिताग्निः शतगुः	११	१३
युक्तु कुर्वन्दिनक्षेषु	३	२७७	यो निक्षेपं याच्यमानः	८	१८१
युगपत्तु प्रलीयन्ते	१	५४	यो निक्षेपं नापयति	८	१९१
युमासु पुत्रा जायन्त	३	४८	योऽन्यथा सत्तमात्मानम्	४	२५५
यं कार्यिकेभ्योर्थमेव	७	१२४	यो वन्धनवधकलेशान्	५	४६
येऽक्षेत्रिणो बीजवतः	९	४९	यो यथा निक्षिपेद्वस्ते	८	१८०
ये तत्र नोपसर्पेयुः	९	२६९	यो यदैषां गुणो देहे	१२	२५
ये द्विजानामपसदाः	१०	४६	यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य	३	२२

अध्या. श्लो.

यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत्
यो यस्य मांसमशनाति
यो यस्यैषां विवाहानां
यो यावन्निहुतोताथम्
यो येन पतितेनेषाम्
योऽरक्षन्वलिमादत्ते
योऽविचितं प्रतिगृह्णाति
यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति
यो लोभादधर्मो जात्या
योऽवमन्यत ते मूले
यो वैश्यः स्याद्वृप्तशः
योऽसाध्योऽर्थगादाय
योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः
योऽस्यात्मनः कारयिता
योऽहिसकानि भूतानि
यो ह्यस्य धर्ममाच्छटे

४

रक्षणादार्यवृत्तानाम्
रक्षन्वर्मेण भूतानि
रजाभिप्लुता नारीम्
रथं हरेत वाधवर्युः
रथाश्वं हस्तिनं छत्रम्
रसा रसैनिमातव्याः
राजा कर्मसु युक्तानाम्
राजतैभजिनैरेषाम्
राजतो धनमन्विच्छेत्
राजधर्मन्विवक्षयामि
राजभिः कृतदण्डास्तु
राजत्विक्स्नातकगुरुन्
राजा कर्मसु युक्तानाम्
राजा च श्रोत्रियश्चैव
राजानः क्षत्रियाश्चैव
राजान्नं तेज आदत्ते
राजा भवत्यनेनास्तु
राजा स्तेनेन गन्तव्यः

अध्या. श्लो.

८ १५८ राज्ञो माहात्मिके स्थाने ५ १४
५ १५ राज्ञः कोषापहर्तृश्च ९ २७५
३ ३६ राज्ञः प्रद्यातभाण्डानि ८ ३९९
८ ५९ राज्ञश्च दद्युरुद्धारम् ७ ९७
११ १८० राज्ञो हि रक्षाधिकृताः ७ १२३
८ ३०७ रातिभिर्प्रसितुल्याभिः ५ ६६
४ २३५ रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत ३ २८०
४ ८७ राप्त्वस्य संग्रहे नित्यम् ७ ११२
१० ९६ राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् ९ २७२
२ ११ रूपसत्त्वगुणोपेताः ३ ४०
११ १२ रेतःसेकः स्वयोनिषु ११ ५७
५१ १८
१ ७
११ ११
५ ४५
४ ८१
९ २५३
८ ३०६
४ ४१
८ २०९
७ ९६
१० १४
७ १२५
३ २०२
४ ३३
७ १
८ ३१८
३ ११९
७ १२५
३ १२०
१२ ४६
४ २१८
८ १९
८ ३१४
लक्ष्यं शस्त्रभूतां वा स्यात् ११ ७२
लशुनं गृज्जनं चैव ५ ५
लूताहिसरटानां च १२ ५७
लोकसंब्यवहारार्थम्
लोकानन्यान्सृजेयुर्ये ९ ३१५
लोकानां तु विवृद्धर्थम् १ ३१
लोकेशाधिष्ठितो राजा ५ ९७
लोभः स्वप्नोऽधृतिः १२ ३३
लोभात्सहस्रं दण्डयस्तु ८ १२०
लोभान्मोहाङ्ग्रायान्मैत्रात् ८ ११८
लोष्टमर्दीं तुणच्छेदी ४ ५१
लोहशंकुमूर्जीषं च ४ १०
लोहितान्वक्षनिर्यासान् ५ ६
लौकिकं वैदिकं वापि २ ११७
व
वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य ८ ११६
वधेनापि यदा त्वेतान् ८ १३०
वध्यांश्च हन्त्यः सततम् १० ५६
वनस्पतीनां सर्वेषाम् ८ २८५
वनेषु च विवृत्यैवम् ६ ३३
वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे ९ ८१
वपनं मेखलादण्डौ ११ १५०

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

वयसः कर्मणोऽर्थस्य	४	१८	विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्रात्	७	१४३
वरं स्वधर्मो विगुणः	१०	१७	विगतं तु विदेशस्थम्	५	७५
वरुणेन यथा पाशः	९	३०८	विघसाशी भवेन्नित्यम्	३	२८५
वर्जयेन्मधु मांसं च गंधं	६	१४	विघृष्य तु हृतं चौरैः	८	२३३
वर्जयेन्मधु मांसं च	२	१७७	विट्शूद्रयारैवेमेव	८	२७७
वणपितमविज्ञातम्	१०	५७	विद्वराहृष्टरोष्ट्राणाम्	११	१५३
वर्तयन्श्च शिलोऽच्छाम्याम्	४	१०	विष्मूलोत्सर्पशुद्धयर्थम्	५	१३४
वर्षे वर्षेऽवमेधेन	५	५३	वित्त बन्धुर्वयः कर्म	३	१३६
वशाऽगुतासु चैव स्यात्	८	२८	दिदुषा ब्राह्मणेनेम्	१	१०३
वशे कृत्वेन्नियग्रामम्	२	१००	विद्ययैव सम कामम्	२	११३
वसा शुक्रमसङ्मङ्मज्जा	५	१३५	विद्यागुरुष्वेतदेव	२	२०६
वसिष्ठविहितां वृद्धिम्	८	१४०	विद्यातपः समृद्धेषु	३	९८
वसीत चर्म चीरं वा	६	६	विद्याधनं तु यद्यपि	९	२०६
वसून्वदन्ति तु पितृन्	३	२८४	विद्या ब्राह्मणमेत्याह	२	११४
वस्त्रं पात्रमलकागम्	९	२१९	विद्या शिल्पं भूतिः सैवा	१०	११६
वारदण्डं प्रथमं कुर्यात्	८	१२९	विद्युतोऽशनिमंवांश्च	१	३८
वारदण्डोऽथ मनोदण्डः	१२	१०	विद्युत्स्तनितवर्षेषु	४	१०३
वाग्दण्टात्तस्कराच्चैव	८	३४५	विद्वद्दिः सेवितः सद्भिः	२	१
वारदेवत्यैश्च चरुभिः	८	१०५	विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्टवा	८	३७
वाच्यर्था नियता: सर्वे	४	२५६	विधवायां नियुक्तस्तु	९	६०
वाच्येके जुह्वति प्राणम्	४	२३	विधवायां नियोगाथ	९	६२
वाणिज्यं कारयेद्वैश्यम्	८	४१०	विधाता शासिता वक्ता	११	३४
वानस्पत्यं मूलफलम्	८	३३९	विधाय प्रोषिते वृत्तिम्	९	७५
वान्ताश्युलकामुख	१२	७१	विधाय वृत्ति भायायाः	१	७४
वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु	५	१४४	विधियज्ञाज्जपयज्ञः	२	८५
वायोरपि विकुर्दणित्	१	७७	विधिवत्प्रतिगृह्यापि	९	७२
वायवग्निविप्रमादित्यम्	४	४८	विधूमे सन्नमुसले	६	५६
वारिदस्तृप्तिमान्जोति	४	२२९	विनाऽद्विरप्स्य वाप्यार्तः	११	२०९
वार्षिकाश्चतुरो मासान्	९	३०४	विनीतैस्तु व्रजनित्यम्	४	६८
वासन्तशारदैर्घ्यैः	६	११	विप्रः शुद्धयत्यः स्पृष्टवा	५	९९
वासांसि मृतचेलानि	१०	५२	विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता	११	१७५
वासो दद्याद्वयं हृत्वा	११	१३५	विप्रयोगं प्रियेश्चैव	६	६२
वासोदश्चन्द्रसालोक्यम्	४	२३१	विप्रसेवैव शूद्रस्य	१०	१२३
विशतीशस्तु तत्सर्वम्	७	११७	विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु	१०	१०
विक्रयाद्यो धनं किञ्चित्	८	२०१	विप्राणां वेदविदुषाम्	९	३३४
विक्रीणीते परस्य स्वम्	८	११७	विप्राणां ज्ञानतो ज्येष्ठचम्	२	१५५

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

विप्रोऽय पादग्रहणम्	२	२१७	वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या	११	२४४
विभवता: सह जीवन्तः	९	२१०	वेदार्थवित्प्रवक्ता च	३	१८६
विराट्सुता: सोमसदः	३	१९५	वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्ग	१०	८०
विविधाश्चैव संपीडः	१२	७६	वेदास्त्यागाइन्य यज्ञाश्च	२	९७
विशिष्टं कूलचिद्वीजम्	९	३४	वेदोक्तमायुर्मर्यानाम्	१	८४
विशीलः कामवृत्तो वा	५	१५४	वेदोऽखिलो धर्ममूलम्	२	६३
विस्तब्धं ब्राह्मणः शूद्रात्	८	४१७	वेदोदितं स्वकं कर्म	४	१४
विशेष्यश्चैव देवेश्यः	३	३०	वेदोदितानां नित्यानाम्	११	२०२
विश्वेश्च देवैः साध्येश्च	११	२८	वेदोपकरणे चैव	२	१०५
विष्णवेरगदैश्चास्य	७	४५८	वेनो विनष्टोऽचिनयात्	७	४१
विषादप्यमृतं ग्राहम्	२	२३९	वैगवीं धारयेद्यज्ञिम्	४	३६
विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु	३	२५८	वैतानिकं च जुहुयात्	६	९
वीक्षणान्धो नवते: काणः	३	१७७	वैदिके कर्मयोग तु	१२	८७
वृको मृगेभ्यं वगा घोऽश्वम्	१२	६७	वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैः	२	२६
वृति तत्र प्रकुर्वति	८	२३९	वैरिणं नोपसेवेत	४	१३३
वृत्तीनां लक्षणं चैव	१	११३	वैवाहिको विधिः	२	६७
वृथा कृसरसंयावम्	५	७	वैवाहिको जुवानौ कुर्वति	३	६७
वृथासंकरजातानाम्	५	८९	वैशेष्यात्रकृतिज्ञेष्ठचात्	१०	३
वृद्धाश्च नित्यं सेवेत	७	३८	वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्	८	३७५
वृषभैकादशा गाश्च	११	११५	वैश्यं प्रति तथैवैते	१०	७८
वृषलीफेनपीतस्य	३	१९	वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्	१०	१०१
वृषो हि भगवान्धर्मः	८	१६	वैश्यवृत्त्यापि जीवस्तु	१०	८३
वणुवैदलभाण्डानाम्	८	३२७	वैश्यशूद्धोपचारं च	३	११२
वेतनस्यैव चादानम्	८	५	वैश्यशूद्धौ प्रयत्नेन	१	११६
वेदः स्मृतिः सदाचारः	२	१२	वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्ताम्	८	४१८
वेदप्रदानादाचार्यम्	२	१७१	वैश्यस्तु कृतसंस्कारः	८	३८२
वेदमेवाऽयसेन्नित्यम्	४	१४७	वैश्यात्तु जायते त्रात्यात्	९	३२६
वेदमेव सदाभ्यस्येत्	२	१६६	वैश्यान्मागधवैदेही	१०	२३
वेदयज्ञरहीनानाम्	२	१८३	वैश्यो जीवन्स्वधर्मे	१०	१७
वेदविच्चापि विप्रोऽस्य	३	१७९	वैश्यवेवस्य सिद्धस्य	३	८४
वेदविद्याव्रतस्नातान्	४	३१	वैश्वदेवते तु निवृत्ते	३	१०८
वेदशास्त्रायांतत्वज्ञः	१२	१०२	व्यत्यस्तपाणिना कार्यम्	२	७२
वेदानधीत्य वेदो वा	३	२	व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री	५	१६४
वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानम्	१२	३१	व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके	९	३०
वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रि	१२	८३	व्यभिचारेण वर्णानाम्	१०	२४
वेदाभ्यासेन सततम्	४	१४८			

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

व्यवहारान्दिदक्षस्तु	८	१	शिष्टद्वा वा भूमिदेवानाम्	११	८१
व्यसनस्य च मृत्योश्च	७	५३	शुक्ततनि च कषायांश्च	११	१५२
व्याधांश्चाकुनिकान्नोपान्	८	२६०	शुचिं देशं विविक्तं च	३	२०६
ब्रतवदेवदेवत्ये	२	१८९	शुचिना सत्यसंघेन	७	३१
ब्रतस्थमपि दौहित्रम्	३	२३४	शुचिरस्त्वक्षुष्टशुश्रूषः	९	३३५
ब्रात्यता वान्धवत्यागः	११	६९	शुद्धयेद्विप्रो दशाहन	५	८३
ब्रात्यात् जायते विप्रात्	१०	२१	शुनां च पतितानां च	३	९२
ब्रात्यानां याजनं कृत्वा	११	१	शुभाशुभफलं कर्म	१२	३
ब्रीहयः शालयो मुदगाः	९	३१	शुल्कस्थानं परिहरन्	८	४००
श					
शक्तः परजने दाता	११	१	शुल्कस्थानेषु कुशलाः	८	३९८
शक्तितोऽप्यचमानेभ्यो	४	३२	शुक्ताणि भुक्त्वा मांसानि	११	१५४
शक्तेनापि हि शुद्धेण	१०	१२९	शूद्रं तु कारयेद्वास्यम्	८	४१३
शतं ब्राह्मणमाकुश्य	८	२६७	शूद्रविट्क्षतविप्राणाम्	८	१०४
शतुसेविनि मित्र च	७	१८१	शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षन्	१०	१२१
शनकेस्तु क्रियालोपात्	१०	४३	शूद्रस्य तु सर्वर्णव	९	१५७
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च	१२	९८	शूद्रां शयनमारोप्य	३	१७
शयानः प्रौढपादश्च	४	११२	शूद्राणां मासिकं कार्यम्	५	१४०
शयां गृहान्कुशान्	४	२५०	शूद्रादायोगवः क्षत्ता	१०	१२
शयासनमलकारम्	९	१७	शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः	१०	६४
शयासनेऽद्याचरिते	२	११९	शूद्रावेदी पतत्यत्र	३	१६
शरणागतं परित्यज्य	११	१९७	शूद्रैव भार्या शूद्रस्य	३	१३
शरीरकर्षणात्प्राणाः	७	११२	शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा	८	३७४
शरीरजैः कर्मदोषैः	१२	९	शूद्रो ब्राह्मणतामेति	१०	६५
शरीरं चैव वाचं च	२	१९२	शोणितं यावतः पांसून्	४	१६८
शरः क्षत्रियया ग्राह्यः	३	४४	शमशानेष्वपि तेजस्वी	११	२०६
शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात्	२	३२	श्रद्धधानः शुभां विद्याम्	२	२३८
शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्रहीम्	८	३४८	श्रद्धेष्टं च पूर्तं च	४	२२६
शस्त्रास्त्रभृत्वं क्षत्रस्य	१०	७९	श्राद्धभुवषलीतल्पम्	३	२५०
शाल्मलीफलके शलक्षणे	८	३९६	श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्ट	३	२४९
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा	८	३१६	श्रावण्यां प्रौष्ठपद्मां वा	४	१५
शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वर्म्	८	२५६	श्रुतिवृत्ते विदित्वास्य	७	१३५
शिलानप्युच्छतो नित्यम्	३	१००	श्रुतं देशं च जातिं च	८	२७३
शिलोच्छमप्याददीत	१०	११२	श्रुतिद्वैष्टं तु यत्र स्यात्	२	१४
शिल्पेन व्यवहारेण	३	६४	श्रुतिस्तु वैदो विज्ञेयः	२	१०

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम्	४	१५५	संकमध्वजयष्टीनाम्	९	२८५
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम्	२	९	संग्रामेष्वनिवर्तित्वम्	७	८८
श्रुतीरथवांगिरसीः	११	३२	संजीवनं महावीचिम्	४	८९
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च	२	९८	संत्यज्य ग्राम्यमाहारम्	६	३
श्रुत्वैतानृषयो धर्मनि-	५	१	संधि च विग्रहं चैव	७	१६२
श्रेयः सु गृहवद्वृत्ति नित्यमेव	२	२०७	संधि छित्वा तु ये चौर्य	९	२७६
श्रेयसः श्रयसाऽलाभे पापी	९	१८४	संधि द्विविधं विद्यात्	७	१७२
श्रोत्रं त्वक्जप्तुषी जिह्वा	२	९०	संधायां चोपास्य शृणुयात्	७	२२३
श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं	८	३९३	संन्यस्य सर्वकर्माणि	६	९५
श्रोत्रियं व्याधितार्ता च	८	३९५	संप्राप्ताय त्वतिथये	३	९९
श्रोत्रियस्य कदर्थस्य वदा	४	२२४	संप्रीत्या भुज्यमानानि	८	१४६
श्रोत्रियायै देयानि हव्य	३	१२८	संभवांश्व वियोनीषु	१२	७७
श्रोत्रिये तूपसं च विराव	५	८१	संभूय स्वानि कर्माणि	८	२११
श्वक्रीडी श्वेनजीवी च	३	१६४	संभौगो दृश्यते यत्र	८	२००
श्वभिर्हतस्य यन्मांसम्	५	१३१	संभोजनी स भिहिता	३	१४१
श्वमांसमिच्छन्नातोऽत्	१०	१०६	संमानाब्राह्मणो नित्यम्	२	१६२
श्ववतां शौणिङ्कानां च	४	२१६	संमार्जनोपाजनेन	५	१२४
श्वसुगालखरेद्धृष्टः ग्राम्यैः	११	१९८	संयोगं पतितर्मत्वा परस्यैव	१२	६०
श्वसु रुखरोष्ट्राणां गोजा	१२	५५	संरक्षणार्थं जन्तूनाम्	६	६८
श्व विधं शल्यकं गोधाम्	५	१८	संरक्ष्यमाणो राज्ञायम्	७	१३६
ष					
षट्कर्मको भवत्येषाम्	४	९	संवत्सरं तु गव्येन	३	२७१
षट्क्रिशदाद्विकं चर्यम्	३	१	संवत्सरं प्रतीक्षेत	९	७७
षडानुपूर्वा विप्रस्य	३	२३	संवत्सरस्यैकमपि	५	२१
षण्णा तु कर्मणामस्य	१०	७६	संवत्सराभिशस्तस्य	८	३७३
षण्णामेषां तु सर्वेषाम्	१२	८६	संवत्सरेण पतति	११	१७९
षण्मासांश्छागमांसेन	३	२६९	संशोध्य त्रिविधं मार्गम्	७	१८५
षष्ठं तु क्षेत्रवजस्यांशम्	९	१६४	संसारगमनं चैव त्रिविधं	१	११७
षष्ठान्नकालता मासम्	११	१९९	संस्थितस्यानन्तर्यस्य सगोत्रा	९	१९०
स					
संकरापात्रकृत्यासु	११	१२४	संहतोन्योधयेदल्पान्	७	१११
संकरे जातयस्त्वेता:	१०	४०	सकामां दूषयंस्तुल्यः	८	३६८
संकल्पमूलः कामो वै	२	३	सकृज्जप्तवास्यामीयम्	११	२४९
संकीर्णयैनयो ये तु	१०	२५	सकृदंशो निपतति	९	४७
			स चेत्तु पथि संरुद्धः	८	२९५
			सजातिजानन्तरजा:	१०	४१
			स ताननुपरिक्रमेत्	७	१२२

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

स तानुवाच धर्मत्मा	१२	२	संवत्सरस्यैकमपि	५	२१
स तैः पृष्ठस्तथा सम्यक्	१	४	संवत्सराभिश्वस्तस्य	८	३७३
सत्क्रियां देशकालौ च	३	१२६	संवत्सरेण पतति	११	१८०
सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानम्	१२	२६	संशोध्य तिविध मार्गं	७	१८५
सत्त्वं रजस्तमस्यचैव त्रीन्वि	१२	२४	संसारगमनं चैव	१	११७
सत्यं साये ब्रुवन्साक्षी	८	८१	संस्थिस्यानपत्यस्य	९	११०
सत्यधर्मर्थिं वृत्तेषु शौचे	४	१७५	संहतान्योधयेदल्पान्	७	१११
सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्	४	१३८	सकामा द्वृष्यंस्तुल्नो	८	३६८
सत्यमर्थं च संपश्येत्	८	४५	सकुदंशोनिपतति	५१	२५०
सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु	११	१९५	संकरापालकृत्यासु	११	१२५
सत्या न भाषा भवति	८	१६४	संकरेजातयस्त्वेताः	१०	४०
सत्यानृतं तु वाणिज्यम्	४	६	संकल्पमलः कामोवै	२	३
सत्येन पूर्यते साक्षी	८	८३	संकीर्णयौनयो ये तु	१०	२५
सत्येन शापयेद्विप्रम्	८	११३	संक्रमध्वजयष्टीनाम्	९	२८५
सदा प्रहृष्टया भाव्यम्	५	१५०	संग्रामेष्वनिर्वित्तिवम्	७	८८
सदृशं तु प्रकुर्याद्यिम्	९	१६९	स चेत्तु पथि संरुद्धः	८	२९५
सदृशस्त्रीषु जातानाम्	९	१२५	सजातिजानन्तरजाः	१०	४१
सर्द्धिराचारितं यत्स्यात्	९	४६	संजीवनंमहावीचिम्	४	८९
सद्यः पतति मांसेन	१०	९२	सताननुपरिक्रमेत्	७	१२२
सद्यः प्रक्षालको वा स्यात्	६	१८	स तानुवाच धर्मत्मा	५	३
सन्तुष्टो भार्यया भर्ता	३	६०	सतेः पृष्ठस्तथासम्यक्	१	४
सन्तोषं परमास्थाय	४	१२	सत्क्रियां देशकालौ च	३	१२६
सन्निधावेष वै कल्पः	५	७४	सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानम्	१२	२६
सपिण्डिता तु पुरुषे	५	६०	सत्त्वं रजस्तमस्यचैव	१२	२४
सप्तकस्यास्य वर्गस्य	७	५२	सत्यं साक्ष्येब्रुवन् साक्षी	८	८१
सप्त वित्तागमा धर्म्यः	१०	११५	सत्यधर्मर्थिं वृत्तेषु	४	१७५
सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य	९	२९६	सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्	४	१३८
सप्ताना प्रकृतीनां तु	९	२९५	सत्यमर्थं च संपश्येत्	८	४५
सब्रह्मचारिण्येकाहम्	५	७१	सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु	११	१९६
सभान्तः साक्षिणः प्राप्तान्	८	८०	सत्या न भाषा भवति	८	१६४
संयोगं पतिर्गत्वा	१२	६०	सत्यानृतं तु वाणिज्यम्	४	६
संरक्षणार्थं नूनाम्	६	६८	सत्येन पूर्यते साक्षी	८	८३
संरक्षयमाणो राजायम्	७	१३६	सत्येन शापयेद्विप्रम्	८	११३
संवत्सरं तु गव्येन	३	२७१	सत्वप्सु तं घटं प्रास्य	११	१८७
संवत्सरं प्रतीक्षेत	९	७७	सदा प्रहृष्टया भाव्यम्	५	१५०

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

सदृशं तु प्रकुर्याद्यम्	९ १६९	संप्राप्ताय त्वतिथे	३ ९९
सदृशं त्रीषु जातानाम्	९ १२५	सम्प्रीन्या भुज्यमानानि	८ १४६
सद्विराचरितं यत्स्यात्	८ ४६	संभवांश्चवियोनीषु	१२ ७७
सद्यः पतति मांसेन	१० ३२	संभयस्वानिकमर्णि	८ २११
सद्यः प्रक्षालको वा स्यात्	६ १८	संभौगो दृश्यते यत्	८ २००
सन्तुष्टो धार्यया भर्ता	३ ६०	संभोजनी सानिहिता	३ १४१
सन्तोषं परमास्थाय	४ ५२	रामानादब्राह्मणोनित्यम्	२ १६२
संत्यज्यग्राम्यमाहारम्	६ ३	संमार्जनेषाज्जनेन	५ १२४
संधि च विग्रहं चैव	७ १६०	संम्यग्दर्शनसंपत्तः	६ ७४
संधि छित्वा तु ये चौर्यम्	९ २७६	सम्यदित्तविष्टदेशस्य	९ २५२
संधि तु द्विविधं विद्यात्	७ १६२	स यदि प्रतिपद्येत	८ १८३
सन्ध्या चोपास्य शृणुयात्	८ २२३	सरस्वतीदृष्टद्वयोः	२ १७
सन्निधावेषवैकल्पः	५ ७४	स राजापुरुषो दण्डः	७ १७
सन्न्यस्य सर्वकर्मणि	६ ९५	सर्वं एव विकर्मस्थाः	९ २१४
संपिण्डतातु-पुरुषे	५ ६०	सर्वंलक्षणहीनोऽपि	४ १५८
सप्तकस्यास्यवर्गस्य	७ ५२	सर्वंवापिचरद्रग्माम्	२ १८५
सप्तवित्तागमा धर्म्याः	१० ११५	सर्वं वा रिक्थजातं तत्	९ १५२
सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य	९ २९६	सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदम्	१ १००
सप्तांनां प्रकृतीनां तु	९ २९५	सर्वंकण्ठकपापिष्ठम्	९ २९२
सब्रह्मचारिण्येकाहम्	५ ७१	सर्वंकर्मदमायत्तम्	७ २०५
सभान्तःसाक्षिणः प्राप्ता	८ ७९	सर्वंत तान्तवं रक्तम्	१० ८७
स भ्रप्रापूपशालाः	९ २६४	सर्वंच तिलसंबद्धम्	४ ७५
सभां वा नप्रवेष्टव्यम्	८ १३	सर्वतः प्रतिगृहीयात्	१० १०२
समक्षदर्शनात्तायम्	८ ७४	सर्वंतो धर्मषडभागः	८ ३०४
सममब्राह्मणे दानम्	७ ८५	सर्वं तु समवेद्येदम्	२ ८
समवर्णासु ये जाताः	९ १५६	सर्वं परवशं दुःखम्	४ १६०
समवर्णेद्विजातीनाम्	८ २९६	सर्वंभूतेषु चात्मानम्	१२ ११
स महीमखिलां भुञ्जन्	९ ६७	सर्वमात्मनि संपश्येत्	१२ ११८
समानयानकर्मा च	७ १६३	सर्वंरत्नानि राजा तु	११ ४
समाहृत्य तु तद्भैक्ष्यम्	२ ५१	सर्वंवर्णेषु तुल्यासु	१० ५
समीक्ष्य स धृतःसम्यक्	७ १९	सर्वंस्यास्य तु सग्रस्य	१ ८७
समूर्त्ति च मांसस्य	५ ४९	सर्वंस्वं वेदविदुषे	११ ७६
समुत्सृजेद्वाजमार्गे	९ २८२	सर्वकिरेष्वधीकारः	११ ६३
समुद्रयानकुशलाः	८ १५७	सर्वान्परित्यजेदथर्नि	४ १७
समैहि विषमं यस्तु	९ २८७	सर्वानि रसानपोहेत्	१० ८६
समोत्तमाधमैः राजा:	७ ८७	सर्वासाम्रेकपत्नीनाम्	१ १८३

अध्या. इलो.

अध्या. इलो.

सर्वेण तु प्रयत्नेन	७	७१	सांयभावे तु चत्वारः	८	२५८
सर्वं तस्यादृता धर्मः	२	२३४	साक्षयभावे प्रणिधिभिः	८	१८२
सर्वोपि क्रमशस्त्वेते	६	८८	साक्षयेऽनृतं वदन्पाशैः	८	८२
सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यात्	१०	२	सा चेत्पुनः प्रदृष्टेत्	११	१७७
सर्वेषांशावमाशौनम्	५	६२	सा चेदक्षतयोर्निःस्यात्	९	१७६
सर्वेषां तु सनामानि	१	२१	सांतानिकंयक्ष्यमाणम्	५१	१
सर्वेषां तु विशिष्टेन	७	५८	सामधवनादूरं जुषी	४	१२३
सर्वेषां तु विदित्वैषाम्	७	२०२	सामन्तास्चन्मृषाक्षयुः	८	२६२
सर्वेषां धनजातानाम्	९	११४	सामन्तानामभावे तु	८	२५९
सर्वेषामपि तेषाम्	१२	८४	सामादीनामुपायानाम्	७	१०९
सर्वेषामपि तु न्यायम्	९	२०२	सामान्ना दानेन भेदेन	७	१९८
तर्वेषामप्यभ वे तु	९	१८८	सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य	३	१२१
सर्वेषामधिनोमुख्याः	८	२१०	सारासारं च भाण्डानाम्	९	३३१
सर्वेषामेवदानानाम्	४	२३३	सार्ववर्णिकमन्नाद्यम्	३	२४४
सर्वेषामेव शौचानाम्	५	१०६	सावित्राञ्छान्तिहोमांश्च	४	१५०
सर्वोदणं जितो लोकः	७	२२	सावित्रीं च जपेन्नित्यम्	११	२५५
सर्वोपायस्तथाकुर्यात्	७	१७७	सावित्रीमावसारोऽपि	२	११८
सर्षपाः षट्यवोमधयः	८	१३४	साहसे वर्तमानं तु	८	३४६
सर्वग्रिएद्विजातीनाम्	३	१२	साहसेषु च सर्वेषु	८	७२
स विद्यादस्य कृत्येषु	७	६७	सीताद्रव्यापहरणे	९	२९३
सव्याहृतिप्रणवकाः	११	२४८	सीदाङ्गः कुर्यामिच्छङ्गः	१०	११३
स सन्धायेंः प्रयत्नेन	३	७९	सीमांप्रति समुत्पन्ने	८	२४५
सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या	४	२६	सीमायामविषह्यायाम्	८	२६५
सहपिण्डक्रियायां तु	३	२४८	सीमाविवादधर्मश्च	८	६६
सह वापि ब्रजेद्युक्तः	७	२०६	सीमावृक्षांश्च कुर्वीत	८	२४६
सह सर्वाः समुत्पन्नाः	७	२१४	सुखंह्यवमतः शते	२	१६३
सहस्रंहिसहस्राणाम्	३	१३१	सुखाभ्युदयिकं चैव	१२	८८
सहकृत्वस्त्वद्यस्य	२	७९	सुप्तां मतां प्रमत्ता वा	३	३४
सहस्रं ब्राह्मणो दण्डयः	८	३७८	सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा	५	१४५
सहस्रं ब्राह्मणो दण्डम्	८	३८३	सुबीजं चैव सुक्षेत्रे	१०	६९
सहासनमभिप्रेषुः	८	२८१	सुरां पीत्वाद्विजोमोहात्	११	९०
सहोभौ चरतांधर्मम्	३	३०	सुरावेमलमन्नानाम्	११	९३
सांवत्सरिकमातृश्च	७	८०	सुवर्णचौरः कौनखयम्	११	४९
साक्षिणःसन्ति मेत्युक्त्वा	८	५७	सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः	११	९८
साक्षिप्रश्नविधानं च	१	११५	सुवासिनीः कुमारीश्च	३	११४
साक्षी दृष्टश्रुतादन्यत्	८	७५	सूक्ष्मतां चान्वेक्षेत	६	६५

अध्या. श्लो.

अध्या. श्लो.

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः	९	५	स्थानासनाभ्यांविहरेत्	११	२२४
सूतानामश्वसारथ्यम्	१०	४७	स्थावरा:कुमिकीटाश्च	१२	४२
सूतोवैदहकश्चैव	१०	२६	स्पृशन्तिविन्दवः पादो	५	१४२
सूतकार्पसिकिण्वानाम्	८	३२६	स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदिराम्	११	१४८
सूर्येणहृभिन्नमुक्तः	२	२२१	स्पृष्ट्वैवतानशुचिनित्यम्	४	१४३
सेनापतिवलाध्यक्षौ	७	१७९	स्यन्दनाश्वैः समेयुध्येत्	७	१९२
सेवेतेमांस्तु नियमान्	२	१७५	स्यात्साहस्रं त्वन्वयवत्	८	३३२
सेनापत्यं च राज्यं च	१२	१००	स्तोत्रां भेदको यश्च	३	१६३
सोऽग्निर्भवतिवायुश्च	७	७	स्वक्षेत्रेसंस्कृतायां तु	९	१६६
सोदर्या विमज्जेरंस्तम्	९	२१२	स्वधर्मो विजयस्तस्य	१०	११९
सोऽन्नभूयासुखोदकनि	१२	१८	स्वधात्वित्येव तंत्र्युः	३	२५२
सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्	१	८	स्वन्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी	२	१८१
सोमपानाम् विप्राणाम्	३	१९७	स्वभाव एष नारीणाम्	२	२१३
सोमपास्त्र कवेः पुत्राः	३	१९८	स्वभावेनैव यद्बूयुः	८	७८
सोमविक्रियोऽविष्ठा -	३	१८०	स्वमांसं परमांसेन	५	५२
सोमाग्न्यकर्णिलेन्द्राणाम्	५	९६	स्वमेव ब्राह्मणो भुड्कते	१	१०१
सोमारौद्रं ये बह्वेनाः	११	२५४	स्वयं वा शिशनवृष्णौ	११	१०४
सोऽसहायेनमढेन	७	३०	स्वयं कृतश्च कार्यर्थम्	७	१६४
सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्	८	१	स्वयमेव तु यो दद्यात्	८	१८६
स्कन्देनादाय मुसलम्	८	३१५	स्वराष्ट्रे न्यायवत्तः स्यात्	७	३२
स्तेनगायनयोश्चान्नम्	४	२१०	स्वगर्थिमुभयार्थं वा	१०	१२२
स्त्रियं स्पृशेदेशे यः	८	३५८	स्ववीर्यद्विजवीर्यच्च	११	३२
स्त्रियां तु रोचमानायाम्	३	६२	स्वादानाद्रूणसंसगत्	८	१७२
स्त्रियाध्यसंभवे कार्यम्	८	७०	स्वाध्यायंश्रावयेत्पित्र्ये	३	२३२
स्त्रियां तु यद्भवेद्वित्तम्	९	१९८	स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात्	६	८
स्त्रियोऽप्येतेन कलेन	१२	६९	स्वाध्यायेन व्रतेहोमैः	२	२८
स्त्रियो रत्नान्ययो विद्या	२	२४०	स्वाध्यायेनार्चयेदृशीन्	३	८१
स्त्रीणां सुखोद्यम्बूरम्	२	३३	स्वानिकर्माणि कुवणिः	८	४२
स्त्रीणामसंस्कृतानां तु	५	७२	स्वाम्यमात्यै पुरं राष्ट्रम्	९	२९४
स्त्रीणांसाक्षं स्त्रियः कुरुः	८	६८	स्वां प्रसूति चरित्रं च	९	७
स्त्रीधनानि तु ये मोहात्	३	५२	स्वायंभुवस्यास्य मनोः	१	६१
स्त्रीधर्मयोगं तापस्थ्यम्	१	११४	स्वायंभुवाद्याः सप्तते	१	६३
स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च	८	७	स्वारोचिषश्चोत्तमस्य	१	६२
स्त्रीवालोन्मत्तवृद्धानाम्	९	२३०	स्वेदजं दंशमशक्म्	१	४५
स्त्रीष्वनन्तरजातासु	१०	६	स्वेष्योऽशेष्यस्तु कन्याभ्यः	१	११८
स्थलजौदकशाकानि	६	१३			

अध्या. श्लो.

स्वेभ्यस्त्वेभ्यस्तु कर्मभ्यः १२ ७०
स्वे स्वे धर्मे निविष्टानाम् ७ ३५

ह

हृत्वा गर्भमविज्ञातम् ११ ८७
हृत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च ३ ३३
हृत्वा लोकान्वीमांस्त्वीन् १२ २६१
हृत्वा हंसंबलाकां च ११ १३५
हन्ति जातानजातांश्च ८ ९९
हरेत्तत्र नियुक्ताद्याम् ९ १४५
हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टः ३ २३३
हर्षयेच्चररात्राय ३ २६६
हविष्यन्तीयमध्यस्य ११ २५१
हविष्यभुग्वाज्जुसरेत् ११ ७७
हस्तिगोश्वोष्ट्रदमकः ३ १६२
हस्तिनश्चतुरङ्गाश्च १२ ४३

अध्या. श्लो.

हिमवद्विन्द्ययोर्मध्यम् २ २१
हिरण्यभूमिमश्वं गाम् ४ १८८
हिरण्यमायुरन्नं च ४ १८९
हिस्त्रा भवन्ति कव्यादाः १२ ५९
हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या ७ २०८
हिस्त्राहिस्त्रमृदुकूरे १ २९
हीनक्रियनिष्पुरुषम् ३ ७
हीनजातिस्त्रियं मोहात् ३ १५
होनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् ४ १४५
हीनान्नवत्त्ववेषः स्यात् २ १९४
हुत्वाग्नौ विधिवद्वोमान् ११ ११९
हुंकारं ब्राह्मणास्योक्त्वा ११ २०४
हृशाभिः पूयते विप्रः २ ६२
होमे प्रदाने भोज्ये च ३ २४०